

αρχιτεκτονικά θέματα 15/1981

Έτησια επίθεωρηση

Γραφεία:
Κλεομένους 5 και Λουκιανού, 'Αθήνα 139,
Ταχυδρομική θυρίδα 545, τηλ. 713.916, 725.930

Έκδοτης - Διευθυντής:
Όρέστης Β. Δουμάνης

Είδηκοί σύμβουλοι:
Σ.Ι. Κονταράτος και Μ.Ο. Δουμάνη

Βοηθός σύνταξης:
Μάνια Κωστοπούλου

Σελιδοποίηση:
'Ηλίας Πασισίσης

Έξωφύλλο:
Α. Χριστοφέλλης και Η. Πασισίσης

Έκτύπωση:
ΜΑΛΑΜ Ο.Ε., Σαρπόλου 22, 'Αθήνα

Φωτοστοιχειοθεσία:
ΦΩΤΡΟΝ Α.Ε., λεωφόρος Συγγρού 194, 'Αθήνα

Κεντρική διάθεση:
Νέα Σύνορα, Α. Λιβάνης και Σία, Σόλωνος 94, τηλ. 361.0589

Τιμή τεύχους:
1000 δρχ. Για 'Οργανισμούς, Τράπεζες, 'Εταιρείες 2000 δρχ.
Για σπουδαστές 800 δρχ. (μόνο από τὰ γραφεία του περιοδικού).
Προηγούμενα τεύχη: 1000 δρχ.

Τὰ ένυπόγραφα άρθρα εκφράζουν τις προσωπικές απόψεις των συγγραφέων τους. 'Η σύνταξη διατηρεί τό δικαίωμα νά επιφέρει φραστικές μεταβολές στά δημοσιευόμενα κείμενα. 'Η ανάδημοσίευση άρθρων και φωτογραφιών χωρίς τήν έγγραφη άδεια του έκδοτη απαγορεύεται. Φωτογραφίες και χειρόγραφα, δημοσιευθέντα ή όχι, δέν επιστρέφονται. 'Υπεύθυνος σύμφωνα μέ τόν νόμο: Ο.Β. Δουμάνης, Παπαρηγοπούλου 32, Ψυχικό. Προϊστάμενος τυπογραφείου: Α. Λεωνίτης, Βασ. Παύλου 81, Ψυχικό.

architecture in greece 15/1981

Annual review

Offices:
5 Kleomenous Street, Athens 139,
P.O. Box 545, Greece

Publisher - Editor:
Orestis B. Doumanis

Consultant editors:
S. Condaratos and M. O. Doumanis

Editorial assistant:
Mania Costopoulou

Layout:
Elias Passissis

Cover:
A. Christoffellis and E. Passissis

Printed by:
Malam Ltd., 22 Saripolou Street, Athens

Photosetting:
Fotron S.A., 194 Syngrou Avenue, Athens

Price per copy:
\$25. Back issues:\$30

9233 B

Printed in Greece. The opinions expressed by writers of signed articles appearing in this review are those of their authors and the editor does not hold himself responsible for such opinions. All rights reserved. No articles or other material appearing in this issue may be reproduced, in part or in full, without prior written permission from the publisher.

Contents

1. Forum

Architectural criticism	14
Book reviews	18
Books received	25
The international architectural press	27
Exhibitions	33
Student projects	39

2. City and regional planning in Greece - II

Preface, by S.I. Condaratos, architect-town planner	56
Recent changes in the legal and administrative planning system in Greece, by C. Gartzos, planner	58
The network of urban centres in Greece. The evolution and the state plans, by K. Leontidou-Gerardi, architect planner	64
Master plans for Greater Athens, 1950-1980. Their political function and social origins, by L. Leontidou-Emmanuel, planner and geographer	70
Thessaloniki: Beyond the inability of implementing a development plan, by L. Tsoulouvis, planner	79
Constitutional ordinances and political reality, by R. Kloutsiniotis, architect	87

3. Post-war Italian architecture. Guest editor: A.E. Christofellis, in collaboration with K. Dimitoulis and Ch. Sakellaropoulos

Myth-history and representation of everyday life. Introductory notes to the special feature on post-war Italian architecture, by Alexander Christofellis, architect	92
Will urban planning standards kill architecture? Some thoughts on the Italian architecture from 1945 to our days, by Professor Francesco Tentori, Milan	96
Ideologies and figures of Italian architecture from 1945 to the sixties, by Professor Guido Canella, Milan	110
Poetic responsibility and iconographic overabundance. Architecture of the last two decades, by Enrico Bordogna and Gian Paolo Semino, architects	130

Architectural design and urban planning. An anthology of texts on the practice, theory and history of Italian architecture (1960-1980), edited by Enrico Bordogna and Gian Paolo Semino	142
The housing problem in Italy, by Laura Ghizzoni-Chiara, architect	151

4. Greek architects

The grid and the pathway. An introduction to the work of Dimitris and Susana Antonakakis. With prolegomena to a history of the culture of modern Greek architecture, by Alexander Tzonis, Harvard University and Liane Lefaivre, McGill University	164
School at Aghia Paraskevi, Attica, architects C. Gartzos, H. Gounaropoulos, A. Kostikas, F. Prokopsis and V. Prokopsis	179
Court house at Levadia, architects Professor J. Despotopoulos, T. and D. Biris and H. Papayanopoulos. Collaborating architect G. Makris	184
Hotel on the island of Skiathos, architects N. Hadzimichalis and H. Hadzimichalis-Schwartz	187
Xenia Palace Hotel at Nafplion, architects Th. Papayannis, J. Benehoutsou and R. Arvanitidou. Interior design: Th. Papayannis, J. Benehoutsou and A. Xanalatou	192
Multiple use building at Galatsi, Athens, architects T. Biris and D. Biris. Collaborating architects T. Papaioannou and M. Kafritsa	197
A park in the centre of Athens, three kilometers long, from Ceramicus to the Stadium, architects C. Kyrtis and D. Kataropoulos. Collaborating architect-planner E. Dionysiadou. Consultant A. Photiadis, architect	200
Pedestrian streets in the Athens shopping centre, architects J. Danou-Soulakou, E. Eliopoulou, K. Kandiloros, S. Koulis, M. Pyrgiotis, A. Remoundou-Triantafylli, M. Triantafyllou and A. Kritikos. Coordinating architects D. Diamantopoulos and A. Tombazis. Landscape architect M. Haidopoulou-Adams	205

5. Three architectural competitions

New premises of the Technical Chamber of Greece	210
The Acropolis Museum	224
Nine Ministry buildings in the Greater Athens Area	239

Περιεχόμενα

1. Χρονικό

'Αρχιτεκτονική κριτική	14
Βιβλιοκρισίες	18
Βιβλία που λάβαμε	25
'Από τὰ Ξένα περιοδικά	27
'Εκθέσεις	33
Σπουδαστικές ἐργασίες	39

2. 'Η ρύθμιση του χώρου στην 'Ελλάδα - II

Πρόλογος, του ἀρχιτέκτονα-πολεοδόμου Σ.Ι. Κονταράτου	56
--	----

Οι πρόσφατες ἐξελίξεις του θεσμικού πλαισίου της πολεοδομίας-χωροταξίας στην 'Ελλάδα, του πολεοδόμου Κ. Γκάρτζου .....

Τό δίκτυο τῶν ἀστικῶν κέντρων τῆς χώρας. 'Η ἐξέλιξη του καὶ τὰ κρατικά προγράμματα, τῆς ἀρχιτέκτονος-πολεοδόμου Κ. Λεοντίδου-Γεράρδη	58
--	----

Ρυθμιστικά σχέδια γιὰ τὴν 'Αθήνα, 1950-1980. "Ένα σχόλιο γιὰ τὴν πολιτική τους λειτουργία καὶ τίς κοινωνικές τους καταβολές, τῆς πολεοδόμου-γεωγράφου Λ. Λεοντίδου-Έμμανουήλ .....

Θεσσαλονίκη. Πέρα ἀπὸ τὴν ἀδυναμία ἐφαρμογῆς ἑνὸς ρυθμιστικοῦ σχεδίου, τοῦ πολεοδόμου Λ. Τσουλουβῆ .....

Συνταγματικές ἐπιταγές καὶ πολιτική πραγματικότητα. 'Απὸ τὴν ἀναντιστοιχία στὴν ὑπαναχώρηση, τῆς ἀρχιτέκτονος-πολεοδόμου Ρ. Κλουτσινιώτη .....

3. Μεταπολεμική ἰταλική ἀρχιτεκτονική.

'Επιμέλεια:

**Α.Ε. Χριστοφέλλη,
μέ τῆ συνεργασία τῶν
Κ. Δημητούλη καὶ
Χ. Σακελλαρόπουλου**

Μυθιστορία καὶ ἀναπαράσταση τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Εἰσαγωγικές σημειώσεις στὸ ἀφιέρωμα γιὰ τὴ μεταπολεμική ἀρχιτεκτονική τῆς 'Ιταλίας, τοῦ ἀρχιτέκτονα 'Αλέξανδρου Ε. Χριστοφέλλη .....

Τὰ πολεοδομικά σταθερότυπα θὰ δολοφονήσουν ἄραγε τὴν ἀρχιτεκτονική; Μερικές σκέψεις γιὰ τὴν ἰταλική ἀρχιτεκτονική ἀπὸ τὸ 1945 ὡς τίς μέρες μας, τοῦ καθηγητῆ Francesco Tentori, Μιλάνο .....

'Ιδεολογίες καὶ μορφές στὴν ἰταλική ἀρχιτεκτονική ἀπὸ τὸ 1945 ὡς τὰ

χρόνια τοῦ '60, τοῦ καθηγητῆ Guido Canella, Μιλάνο .....

Ποιητική εὐθύνη καὶ εἰκονογραφικός πληθωρισμός. 'Η ἀρχιτεκτονική τῆς τελευταίας εἰκοσαετίας, τῶν ἀρχιτεκτόνων Enrico Bordogna καὶ Gian Paolo Semino .....

'Αρχιτεκτονικό ἔργο καὶ πολεοδομικός σχεδιασμός. 'Ανθολογία κειμένων γιὰ τὴν πρακτική, τὴ θεωρία καὶ τὴν ἱστορία τῆς ἰταλικῆς ἀρχιτεκτονικῆς (1960-1980), ἐπιμέλεια Enrico Bordogna καὶ Gian Paolo Semino .....

Τὸ ζήτημα τῆς κατοικίας στὴν 'Ιταλία, τῆς ἀρχιτέκτονος Laura Chizzoni-Chiara .....

4. "Ελληνες ἀρχιτέκτονες

'Ο κἀναβος καὶ ἡ πορεία. Μιά εἰσαγωγή στὸ ἔργο τοῦ Δημήτρη καὶ τῆς Σουζάννας 'Αντωνακάκη, καὶ μερικές προκαταρκτικές σκέψεις γύρω ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς σύγχρονης ἑλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς κουλτούρας, τοῦ καθηγητῆ Α. Τζώνη, Harvard University, καὶ τῆς L. Lefainvre, McGill University .....

Σχολεῖο στὴν 'Αγία Παρασκευή, ἀρχιτέκτονες Κ. Γκάρτζος, Η. Γουναρόπουλος, Α. Κωστίκας, Φ. Προκόπης καὶ Β. Προκόπη .....

Δικαστικό μέγαρο Λιβαδειάς, ἀρχιτέκτονες καθηγητῆς Γ. Δεσποτόπουλος καὶ συνεργαζόμενα γραφεῖα Τ. καὶ Δ. Μπίρη, καὶ Η. Παπαγιαννόπουλου. Συνεργάτης ἀρχιτέκτων Γ. Μακρῆς .....

Ξενοδοχεῖο στὴ Σκιάθου, ἀρχιτέκτονες Ν. Χατζημιχάλης καὶ Η. Χατζημιχάλη-Schwartz .....

Ξενοδοχεῖο Ξενία Παλάς στὴν 'Ακροναυπλία, ἀρχιτέκτονες Θ. Παπαγιάννης, Ι. Μπενεχούτσου καὶ Ρ. 'Αρβανιτίδου. Διακόσμηση-ἐπιπλα: Θ. Παπαγιάννης, Ι. Μπενεχούτσου καὶ Α. Ξαναλάτου. Μελέτη-ἐκτέλεση ἔργων τέχνης: Ν. Γαζέλης .....

Κτίριο σύνθετων χρήσεων στὸ Γαλάτσι, ἀρχιτέκτονες Τ. Μπίρης καὶ Δ. Μπίρης. Συνεργάτες ἀρχιτέκτονες Τ. Παπαϊωάννου καὶ Μ. Καφρίτσα .....

Τρία χιλιόμετρα πάρκο ἀπὸ τὸν Κεραμεικὸ ὡς τὸ Στάδιο, ἀρχιτέκτονες Κ. Κύρτσης καὶ Δ. Καταρόπουλος. Συνεργάτης ἀρχιτέκτων-πολεοδόμος Ε. Διονυσιάδου. Εἰσηγητῆς-σύμβουλος Α. Φωτιάδης .....

Διαμορφώσεις πεζοδρόμων στὸ ἐμπορικό κέντρο τῆς 'Αθήνας, ἀρχιτέκτονες μελετητές Ι. Δάνου-Σουλᾶκου, Ε. 'Ηλιοπούλου, Κ. Κανδηλώρος, Σ. Κούλης, Μ. Πυργιώτης, Α. Ρεμούνδου-Τριανταφύλλη, Μ. Τρι-

ανταφύλλου καὶ Α. Κρητικός. 'Αρχιτέκτονες συντονιστές Δ. Διαμαντόπουλος καὶ Α. Τομπάζης. 'Αρχιτέκτων τοπίου Μ. Χαϊδοπούλου-Adams .....

5. Τρεῖς ἀρχιτεκτονικοί διαγωνισμοί

Γιὰ μιὰ θεωρία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς πόλης. Μιά κριτική παρουσίαση τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ διαγωνισμοῦ γιὰ τὸ κτίριο τοῦ ΤΕΕ, τοῦ ἀρχιτέκτονα Γ. Σημαιοφορίδη .....

Κτίριο γραφείων ΤΕΕ στὴν 'Αθήνα..

Μουσεῖο 'Ακρόπολης .....

Κτίρια κεντρικῶν ὑπηρεσιῶν ὑπουργείων. Εἰσαγωγή τῆς ἀρχιτέκτονος Σ. 'Αντωνακάκη .....

Σύγχρονη οικόδομη κατασκευή

Μαζί με τους Δημιουργούς

...Με τους ανθρώπους που πρωτοπορούν στην πολεοδομία και προσαρμόζουν τη ζωή στις σύγχρονες οικιστικές απαιτήσεις.

Με τους ανθρώπους που κατευθύνουν τεχνικές εταιρίες και αναλαμβάνουν εργολαβίες εκατοντάδων εκατομμυρίων δολλαρίων.

Με τους Δημιουργούς που μεγάλωσαν με την Τράπεζα Πίστωσης και που οι επιχειρηματικοί τους όριζοντες υπερβαίνουν τα εθνικά μας σύνορα.

Μαζί τους τώρα στη νέα δημιουργική εποχή που αρχίζει με την ένταξη της χώρας μας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Γιά τόν έκσυγχρονισμό ή και τήν επέκταση

τών επιχειρήσεών τους, γιά διεθνείς συνεργασίες, γιά όλες τις τραπεζικές εργασίες.

Ή Τράπεζα Πίστωσης, γιά τή νέα δημιουργική εποχή διαθέτει — εκτός από τήν πείρα και τήν παράδοση τών 100 ετών— πλήρη εύχέρεια στις διεθνείς συναλλαγές. Και τό σπουδαιότερο, έχει τήν εύελιξία τής τραπεζής ιδιωτικής πρωτοβουλίας που χαρακτηρίζει τό εύρωπαϊκό τραπεζικό σύστημα.

"Αν και τά δικά σας επιχειρηματικά σχέδια έχουν ανάγκη από μιά Τράπεζα με τέτοια εύελιξία, ελάτε να συζητήσουμε μαζί.

Σύγχρονη Τραπεζική 'Αντίληψη

Μονώστε τό σπίτι σας (πού θά κτίσετε ή θά αγοράσετε) μέ ύαλοβάμβακα ΜΟΝΥΑΛ

ΓΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΣΤΟ ΣΠΙΤΙ

Αν αγοράσετε ή κτίσετε σπίτι (μονοκατοικία ή διαμέρισμα) φροντίστε να το μονώσετε ΘΕΡΜΙΚΑ και ΗΧΗΤΙΚΑ με ύαλοβάμβακα ΜΟΝΥΑΛ. Θυμηθείτε πως το πετρέλαιο πριν 7 μόλις χρόνια κόστιζε 3.320 δρχ. ο τόννος. Σήμερα έχει φτάσει τις 20.000 δρχ. και αύριο, ποιος ξέρει πού θα φτάσει! Το ηλεκτρικό, και τα άλλα καύσιμα, ανεβαίνουν κι αυτά μήνα με τό μήνα. Αυτό πού περνάει από τό χέρι σας είναι - τώρα πού τό σπίτι σας δέν έχει ακόμα κτιστεί - να τό μονώσετε με ύαλοβάμβακα ΜΟΝΥΑΛ. Η οικονομία πού θάχετε στα καύσιμα (πετρέλαιο, ηλεκτρικό, ύγραέριο, κάρβουνα, ξύλα) είναι έντυπωσιακή: φτάνει μέχρι και 74%! Μέ ύαλοβάμβακα ΜΟΝΥΑΛ μονώνονται όλα τά κτίρια: ΜΟΝΟΚΑΤΟΙΚΙΕΣ, ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑΤΑ, σχολεία, ξενοδοχεία, νοσοκομεία, εργοστάσια, βιομηχανίες, βιοτεχνίες.

ΓΙΑ ΖΕΣΤΟ ΣΠΙΤΙ (τό χειμώνα)

Ο ύαλοβάμβακας ΜΟΝΥΑΛ προστατεύει τό σπίτι σας από τό κρύο τό χειμώνα. Δημιουργεί ένα προστατευτικό «φράγμα» πού έμποδίζει τή ζέστη πού υπάρχει μέσα στό σπίτι, να βγει έξω και να χαθεί. Έτσι τό σπίτι σας έχει περισσότερη ζέστη και θαλπωρή με λιγότερα χρήματα.

ΓΙΑ ΔΡΟΣΕΡΟ ΣΠΙΤΙ (τό καλοκαίρι)

Όταν ό ήλιος θά «πυρώνει» τά άλλα σπίτια, ό ύαλοβάμβακας ΜΟΝΥΑΛ θά έμποδίζει τή ζέστη να μπει μέσα κι έτσι τό σπίτι σας θά είναι μιά «όαση δροσιάς». Αν τό σπίτι σας έχει κλιματισμό, ό ύαλοβάμβακας ΜΟΝΥΑΛ αύξάνει τήν αποτελεσματικότητά του και προσφέρει σημαντική οικονομία.

Και μία πρακτική συμβουλή:

Αν κάνει ζέστη και θέλετε δροσιά μέσα στό σπίτι σας, κάντε αυτό πού πολύ σωστά κάνανε και οι παπούδες μας: κλείστε τελείως πατζούρια και παράθυρα.

ΓΙΑ ΗΣΥΧΟ ΣΠΙΤΙ

Ο ύαλοβάμβακας ΜΟΝΥΑΛ εξασφαλίζει και ήχητική μόνωση. Μέ μιά σωστή κατασκευή και σωστή μόνωση όλων τών δομικών στοιχείων τού σπιτιού σας, θά γλυτώσετε από τούς ένοχλητικούς θόρυβους πού σας περιστοιχίζουν.

ΠΟΥ ΘΑ ΒΡΕΙΤΕ ΥΑΛΟΒΑΜΒΑΚΑ ΜΟΝΥΑΛ

Ο ύαλοβάμβακας ΜΟΝΥΑΛ διατίθεται στα καταστήματα με τό σήμα ΜΟΝΥΑΛ σ' όλη τήν Ελλάδα. Ζητήστε να σας στείλουμε κατάλογο με τούς αντιπροσώπους μας και τίς διευθύνσεις τούς.

ΜΟΝΥΑΛ Α.Β.Ε.

ΑΘΗΝΑ: Κηφισιάς και Καποδιστρίου 2, Φιλοθέη, τηλ. 683.0271

ΘΕΣ/ΝΙΚΗ: Πολυτεχνείου 12 και Σαλαμίνος, τηλ. (031) 52.5566

οδηγός

ΔΩΡΕΑΝ!

Αν κτίσετε ή αν αγοράσετε σπίτι, αυτό τό έντυπο θά σας είναι πολύ χρήσιμο. Ζητήστε το από τούς αντιπροσώπους μας ή από τήν ΜΟΝΥΑΛ.

Μόνωση Μία και Μόνη

ύαλοβάμβακας

ΜΟΝΥΑΛ

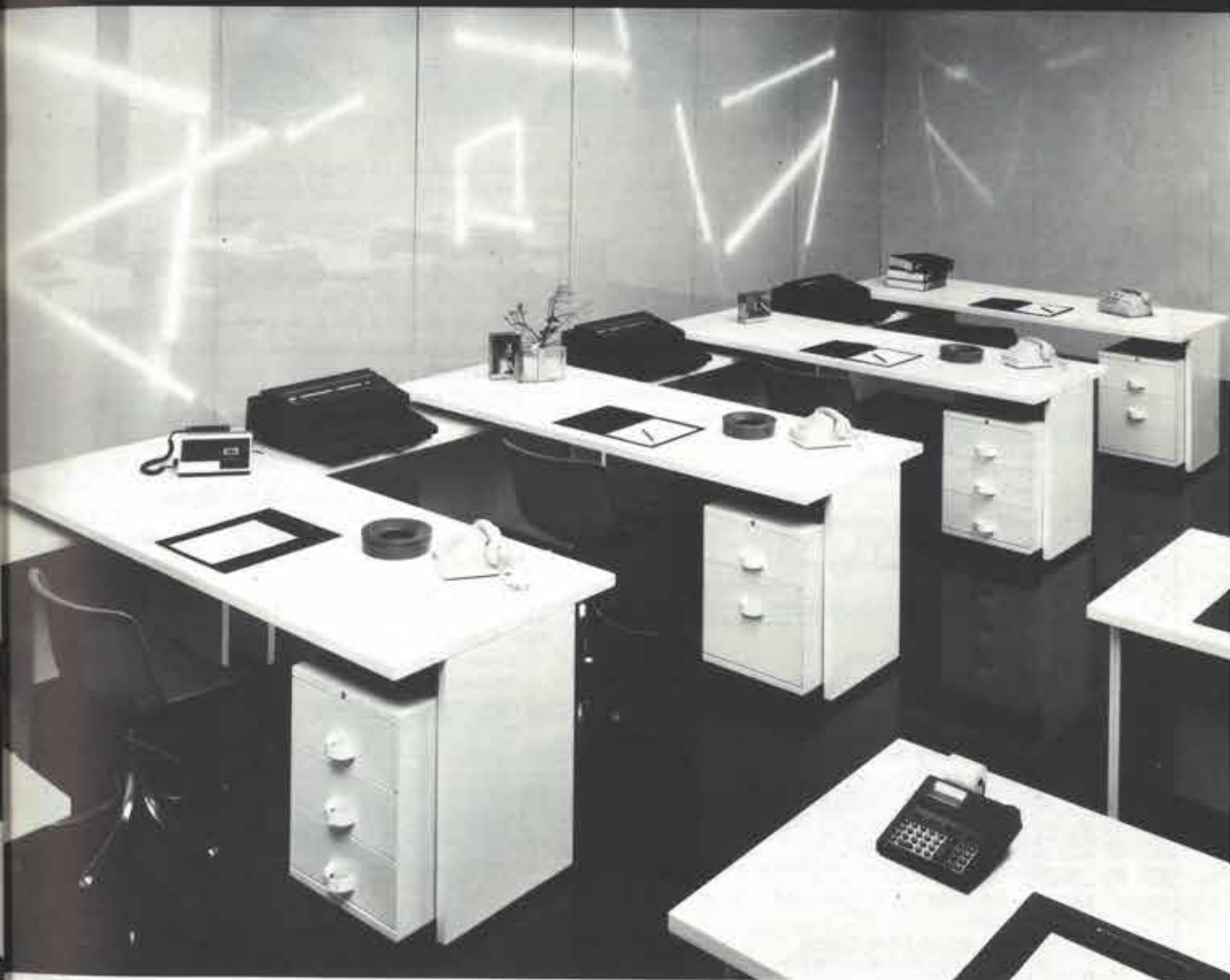
ΘΕΡΜΟΜΟΝΩΣΗ • ΗΧΟΜΟΝΩΣΗ • ΠΥΡΟΠΡΟΣΤΑΣΙΑ

Interplan ΕΠΕ
Έπιπλα και εξοπλισμός
έσωτερικών χώρων
Βασ. 'Αλεξάνδρου 2, 'Αθήναι 516
τηλ. 716792-3, τέλεξ 215077 GOT

Milano Roma Genova
Napoli Torino Catania
Firenze Paris Genève
Amsterdam Bruxelles
München Düsseldorf Wien
Stockholm Athens
Buenos Aires New York

Interplan ΕΠΕ
ἐπιπλα καὶ ἐξοπλισμὸς
ἐσωτερικῶν χώρων
Βασ. Ἀλεξάνδρου 2, Ἀθῆναι 516
τηλ. 716792-3, τέλεξ 215077 GOT

Milano Roma Genova
Napoli Torino Catania
Firenze Paris Genève
Amsterdam Bruxelles
München Düsseldorf Wien
Stockholm Athens
Buenos Aires New York

ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Μορφωτικού Ίδρυματος Εθνικής Τραπέζης

Βιβλιοθήκη Γενικής Παιδείας

- Δ.Ρ. Θεοχάρη**, *Νεολιθικός Πολιτισμός*
(17×24), σσ.
- Βάσου Καραγιώργη**, *Άρχαία Κύπρος - Από
τή Νεολιθική εποχή ως τό τέλος
της Ρωμαϊκής*
(17×24), σσ. 151 + πίν.,
είκ. έγχρ. 21, Α/Μ 250 Δρχ. 300
- Wolfgang Schadewaldt**, *Άπό τόν κόσμο και
τό έργο του Όμηρου*
Α' *Τό όμηρικό ζήτημα*
Μετ. Φάνης Ι. Κακριδής
(14×21), σσ. 284 + 28 Α/Μ είκ. Δρχ. 370
- C. M. Bowra**, *Άρχαία έλληνική λυρική ποίηση*
Α' *Άλκμάν, Σπυρίχορος, Άλκαίος, Σαπφώ*
Μετ. Γιάννης Καζάζης
(14×21), σσ. 408 Δρχ. 450
- Paul Lemerle**, *Ό πρώτος βυζαντινός ούμανισμός*
Μετ. Μ. Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου
- «**Encyclopédie de la Pléiade**», *Ίστορία
και μέθοδοί της:*
- *Γενικά προβλήματα*
Μετ. Έλένη Στεφανάκη
(14×21), σσ. 475 Δρχ. 450
  - *Όι μαρτυρίες και ή κριτική τους
άξιοποίηση*
Μετ. Χρίστος Παπάζογλου
(14×21), σσ. 354 Δρχ. 350
  - *Παραδοσιακές βοηθητικές έπιστήμες.
Γραπτές μαρτυρίες*
Μετ. Έλένη Στεφανάκη
- «**Encyclopédie de la Pléiade**», *Ίστορία
της Φιλοσοφίας:*
- Α'** *Ό Καντιανή Έπανάσταση*
Μετ. Κυριάκος Σ. Κατσιμάνης
(14×21), σσ. 305 Δρχ. 250
- Β'** *19ος αιώνας: Ρομαντικοί - Κοινωνιολόγοι*
Μετ. Τίτος Πατρίκιος
Παύλος Χριστοδουλίδης
(14×21), σσ. 379 Δρχ. 350
- Γ'** *19ος-20ός αιώνας: Ό Έξελικτική
Φιλοσοφία.*
Έθνικές Φιλοσοφικές Σχολές
Μετ. Μαριλίτσα Μητσού - Παππά
(14×21), σσ. 334 Δρχ. 300

W. Windelband & H. Heimsøeth, *Έγχειρίδιο
Ίστορίας της Φιλοσοφίας:*

Α' *Ό φιλοσοφία των άρχαίων Έλλήνων.
Ό φιλοσοφία των έλληνιστικών
και ρωμαϊκών χρόνων*
Μετ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος
(14×21), σσ. 342 Δρχ. 350

Μελέτες Οικονομικής Ίστορίας

- Γιώργου Δερτιλή**, *Τό ζήτημα των τραπεζών
(1871-1873). Οικονομική και πολιτική
διαμάχη στην Έλλάδα του 19' αιώνα*
(14×21), σσ. κα' + 355 + 37 είκ. Δρχ. 350
- Ι.Α. Βαλωρίτου**, *Ίστορία της Έθνικής
Τραπέζης της Έλλάδος (1842-1902)*
(20×28), σσ. 10 + 352 + η' + πίν. Δρχ. 600
- Εύρετήριο του Γενικού Άρχείου
της Έθνικής Τραπέζης*
(17×24), σσ. 224 + είκ. Α/Μ 33 Δρχ. 200

Νεοελληνική Προσωπογραφία

Ε.Π. Παπανούτσου, *Α. Δελεμούζος (Ό ζωή του -
Έπιλογή από τό έργο του)*
(14×21), σσ. 299+ είκ. Α/Μ 6 Δρχ. 300

Λευκώματα

- Κάρλ Κρατσόιζεν**, *Προσωπογραφίες
Έλλήνων και φιλελλήνων αγωνιστών
(Προλεγόμενα Π. Πρεβελάκη)*
(33×44), σσ. 16 + 14,
σχέδια 16, λιθογραφίες 28 Δρχ. 1.300
- Πινακοθήκη και Γλυπτοθήκη του Μορφωτικού
Ίδρυματος της Έθνικής Τραπέζης στη
Θεσσαλονίκη*
31 έγχρωμοι πίν. 35×39 εκ. Δρχ. 400
- Χρίστου και Σέμνης Καρούζου**, *Θησαυροί του
Άρχαιολογικού Μουσείου Άθηνών*
(25×30), σσ.

Σημείωση: Τά βιβλιοδετημένα άντίτυπα έπιβαρύνονται
μέ 150 δραχμές

Πωλούνται σέ όλα τά βιβλιοπωλεία

Κεντρική Διάθεση: Πλατεία Μητροπόλεως 3, 2ος όροφος (τηλ. 32.21.337)
Πρατήριο: Έθνική Τράπεζα, Καραγεώργη Σερβίας 2 (Πλατεία Συντάγματος)

Τά έσοδα από τίς πωλήσεις διατίθενται γιά πολιτιστικούς σκοπούς

Α.Ε. ΤΣΙΜΕΝΤΩΝ ΤΙΤΑΝ

Τύχη;

Ένα ατύχημα είναι αυτό που λέει ή λέξη. Α-τύχημα: έλλειψη τύχης.

Όμως την τύχη μπορείς συχνά να την κατευθύνεις. Και να πετύχεις πολλές ανθρωπούρες δουλειές χωρίς ατύχημα.

Αυτό στον Τίτανα το πετύχαμε δίνοντας πρωτεύουσα σημασία στην Πρόληψη Ατυχημάτων. Με πλήρη εξοπλισμό σε μέσα προλήψεως, αλλά και με ειδική εκπαίδευση, διαλέξεις, φυλλάδια, αφίσσες, συνθήματα, διαγωνισμούς. Και ακόμα με επαθλα και δώρα για τις ομάδες με τους χαμηλότερους δείκτες ατυχημάτων.

Πάνω απ' όλα, το πετύχαμε από τη στιγμή που έγινε σε όλους συνείδηση, ότι για τα περισσότερα ατυχήματα ευθύνεται όχι η

Μηχανή, αλλά ο Άνθρωπος. Έτσι, δημιουργήσαμε ειδικές ομάδες που επαγρυπνούν σε κάθε χώρο δουλειάς και που διαρκώς ανανεώνουν τις γνώσεις τους στην Πρόληψη Ατυχημάτων, με ειδική και συνεχή πληροφόρηση και εκπαίδευση.

Σύμφωνα με τα τελευταία στοιχεία που έχουμε υπ' όψη μας, ο δείκτης ατυχημάτων στον Τίτανα είναι σημαντικά χαμηλότερος από τον μέσο όρο στα τσιμεντεργοστάσια της Αγγλίας, της Γερμανίας και της Γαλλίας! Και φιλοδοξούμε να τον κατεβάσουμε κι άλλο.

ΣΤΟΝ ΤΙΤΑΝΑ ΣΥΝΕΧΙΖΟΥΜΕ ΤΗΝ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ

Amos Rapoport

άνωνυμη αρχιτεκτονική και πολιτιστικοί παράγοντες

Κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις 'Αρχιτεκτονικά Θέματα το κλασικό βιβλίο του καθηγητή Amos Rapoport 'Ανώνυμη αρχιτεκτονική και πολιτιστικοί παράγοντες, σε μετάφραση του αρχιτέκτονα Δ. Φιλιππίδη.

Μέχρι τώρα η παραδοσιακή αρχιτεκτονική - και γενικότερα η άνωνημη - αντιμετώπιζόταν από πλευρά αισθητική, και μέσα από το πρίσμα μιας ιδεολογίας που πήγαζε από τον 19ο αιώνα. Ο τρόπος αυτός προσέγγισης, όμως, άγνοούσε ή παρέβλεπε βασικές διαστάσεις του φαινομένου, ενώ αντίστοιχα δεν μπορούσε να ερμηνεύσει την τεράστια ποικιλία από μορφολογικές και λειτουργικές λύσεις που έχουν δοθεί από την άνωνημη αρχιτεκτονική ως σήμερα. Το βιβλίο του καθηγητή Amos Rapoport 'Ανώνυμη αρχιτεκτονική και πολιτιστικοί παράγοντες' συμπληρώνει τις έλλειψεις που παρουσίαζε η έρευνα της άνωνημης αρχιτεκτονικής, με μία μεθοδική εξέταση όλων των παραγόντων που επηρεάζουν - χωρίς όμως να καθορίζουν - τη μορφολογία και λειτουργία του άνωνημου κτισματος. Με αυτό τον τρόπο αποκαθιστά ο συγγραφέας τη σχέση ανάμεσα στο κέλυφος και τους κοινωνικοοικονομικούς, πολιτιστικούς και τοπογραφικούς παράγοντες, με μία διεξοδική αναφορά σε ένα πλήθος παραδειγμάτων από όλο τον κόσμο.

Η εισαγωγή και τα σχόλια του αρχιτέκτονα Δ. Φιλιππίδη αποτελούν μία συμβολή προς την κατεύθυνση που χαράζει ο συγγραφέας, καθώς άνοιχουν τις αντίστοιχες που υπάρχουν στον ελληνικό χώρο και στην ελληνική αρχιτεκτονική, λαογραφική και κοινωνιολογική βιβλιογραφία. Η έκδοση συμπληρώνεται από μία έκτεταμένη ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία.

Σελίδες 292. Πωλείται σε όλα τα βιβλιοπωλεία και τα γραφεία των Α.Θ. (Κλεομένους 5 και Λουκιανού, Τ.Τ. 139). Τιμή 450 δρχ. Για τους σπουδαστές 350 δρχ. (μόνο στα γραφεία των Α.Θ.).

Β' έκδοση

οικισμοί στην Ελλάδα

Επιμέλεια

Ορέστη Β. Δουμάνη και Paul Oliver

Τα δέκα άρθρα αυτού του βιβλίου αποτελούν την πρώτη συστηματική προσπάθεια να μελετηθεί διαχρονικά η μορφή των ελληνικών οικισμών, σε συνδυασμό με την κοινωνική οργάνωση που εκφράζει. Τα άρθρα αναφέρονται τόσο σε παραδοσιακούς όσο και σε σύγχρονους άνωνημους οικισμούς. Αναφέρονται ακόμη σε οικισμούς από δύο μεγάλες ιστορικές περιόδους, την αρχαία και τη βυζαντινή. Στους Οικισμούς στην Ελλάδα περιλαμβάνονται αναλυτικότερα τα άρθρα:

Βασικές μορφές και βασικές προϋποθέσεις. Η μελέτη των άνωνημων ελληνικών οικισμών, του καθηγητή Paul Oliver,

Οικισμοί στην αρχαία Ελλάδα, του καθηγητή Γ.Π. Λάββα,

Κατοικίες και οικισμοί στη βυζαντινή Ελλάδα, του καθηγητή Χ. Μπούρα,

Αίγαιοπελαγίτικοι οικισμοί. Μία σύγχρονη επισκόπηση,

του καθηγητή Κ. Μιχαηλίδη,

Κυκλάδες. Μελέτη μιας άνωνημης αρχιτεκτονικής,

των αρχιτεκτόνων Α. Radford και G. Clark,

Η δομή και τα χαρακτηριστικά του φυσικού περιβάλλοντος στη Νάξο,

των αρχιτεκτόνων Α.Π. Πολυχρονιάδη και Κ.Μ. Χατζημιχάλη,

Η κατοικία στα Επτάνησα, του καθηγητή Δ.Α. Ζήβα,

Η εξέλιξη των οικισμών στη Μάνη, της αρχιτέκτονος Χάρης Καλλιγά,

Αυτόγενής οικισμός στην περιοχή Θεσσαλονίκης,

των αρχιτεκτόνων: καθηγητή Δ.Α. Φατούρου και Κ.Μ. Χατζημιχάλη,

Ο αυτόνομος συνοικισμός του Ίλισου στην Αθήνα,

του αρχιτέκτονα Δ. Φιλιππίδη.

Έκδοση «Αρχιτεκτονικών Θεμάτων». Σελίδες 180 με 290 φωτογραφίες και σχέδια. Πωλείται σε όλα τα βιβλιοπωλεία και τα γραφεία των Α.Θ. (Κλεομένους 5 και Λουκιανού, Τ.Τ. 139). Τιμή 900 δρχ. Για τους σπουδαστές 700 δρχ. (μόνο στα γραφεία των Α.Θ.).

Παιδικός σταθμός 'Εμπορικής Τράπεζας της 'Ελλάδος στο Μαρούσι

Αρχιτέκτονες: Πανάρτος Τοπαλίδης και Σοφία Οικονομοπούλου-Κουρβαρά,
της Τεχνικής 'Υπηρεσίας της 'Εμπορικής Τράπεζας της 'Ελλάδος

Η 'Εμπορική Τράπεζα της 'Ελλάδος εγκαινίασε πρόσφατα το νέο ιδιόκτητο κτίριο του παιδικού σταθμού της. Από το 1958, όταν πρώτη από όλες τις ελληνικές τράπεζες αποφάσισε να προσφέρει στο προσωπικό της αυτού του είδους την παροχή, ο σταθμός της στεγαζόταν σε μη ιδιόκτητο κτίριο στο Νέο Φάληρο. Οι συνεχώς όμως αυξανόμενες ανάγκες και η επιθυμία να προσφέρει κάτι ακόμη περισσότερο στα παιδιά των υπαλλήλων της, δημιούργησαν τον νέο παιδικό σταθμό της.

Το κτίριο του σταθμού βρίσκεται στο Μαρούσι, σε οικόπεδο 2268 τ.μ., στη γωνία των οδών Αυτοκράτορος 'Ηρακλείου και Περικλέους. Ο ωφέλιμος χώρος καλύπτει 829 τ.μ. σε δύο κυρίως επίπεδα και εκμεταλλεύεται την έντονη κλίση του οικοπέδου.

Το πρώτο επίπεδο περιλαμβάνει τη βοηθητική είσοδο, τον χώρο φαγητού και ανάπαυσης του προσωπικού, το μαγειρείο, τους χώρους υγιεινής του προσωπικού, το πλυντήριο-σιδερωτήριο, τις αποθήκες και το λεβητοστάσιο.

Στο δεύτερο επίπεδο βρίσκονται η είσοδος-χώλ του σταθμού, τα γραφεία, το άναρρωτήριο και οι χώροι υγιεινής τους, τέσσερις αίθουσες διημέρευσης, δύο συγκροτήματα χώρων υγιεινής που εξυπηρετούν τα παιδιά, το όφθις και η βοηθητική σκάλα προς το υπόγειο.

Η διάταξη του κτιρίου προσαρμόζεται στο σχήμα του οικοπέδου. Αφήνει τον μεγαλύτερο δυνατό χώρο σε μία αύλη απομονωμένη από τη μεγάλη κίνηση του δρόμου και προφυλαγμένη από τους βορειοανατολικούς ανέμους, ενώ συγχρόνως εξασφαλίζει τον νοτιοανατολικό προσανατολισμό των αιθουσών και του υπογείου που έχουν άμεση επικοινωνία με την αύλη.

Οι τρεις από τις τέσσερις αίθουσες χωρίζονται μεταξύ τους με πτυσσόμενες πόρτες, ώστε να μπορούν να ενοποιηθούν και να χρησιμοποιηθούν σαν αίθουσα συγκεντρώσεων. Και οι τέσσερις αίθουσες εξυπηρετούνται από το όφθις και μπορούν να χρησιμοποιηθούν είτε για διημέρευση είτε για φαγητό.

Κάθε αίθουσα μπορεί να φιλοξενήσει από 35 ως 40 παιδιά σε μία ή δύο ομάδες.

Η είσοδος-χώλ που επικοινωνεί άμεσα με

το υπόστεγο, μπορεί να ενοποιηθεί με αυτό με πτυσσόμενες πόρτες και έχει διπλή χρήση. Έτσι χρησιμοποιείται και σαν χώρος παιχνιδιού σε περίπτωση κακοκαιρίας. Η ανάγκη εξάλλου μεγάλου όγκου ατμοσφαιρικού αέρα οδήγησε στην υπερύψωση της οροφής της εισόδου, κοντά στην οποία έχει προβλεφθεί το ένα από τα δύο συγκροτήματα των χώρων υγιεινής, έτσι ώστε να εξυπηρετεί και κατά την ώρα του παιχνιδιού.

Τα υλικά που έχουν χρησιμοποιηθεί είναι ανεπίχριστο σκυρόδεμα, άγριος σοβάς, αλουμίνιο, ξύλο και κεραμικά πλακάκια. Στο εσωτερικό χρησιμοποιήθηκαν επιφάνειες με γυαλιστερή ριπολίνη σε διάφορα έντονα χρώματα σε έναλλαγή με λευκούς μάτ τοίχους.

Λόγω του είδους της χρησιμότητας του κτιρίου, καταβλήθηκε προσπάθεια ώστε η λειτουργικότητά του και η όπτική εντύπωσή του να είναι απόλυτα προσαρμοσμένες στον σκοπό που εξυπηρετούν.

Η επίπλωση του σταθμού έγινε με ειδικά ιταλικά έπιπλα από ισχυρό πλαστικό, ανθεκτικό σε χρήση και εύκολο σε καθαρι-

σμό. Τα τραπέζια λύνονται και ξανασυναρμολογούνται με τη βοήθεια ενός κλειδιού, σαν παιδικά παιχνίδια.

Η αύλη είναι σε δύο επίπεδα. Το ένα, στη στάση περίπου του υποστέγου, χρησιμοποιείται για «ενεργητικό παιχνίδι», ενώ το άλλο, σε χαμηλότερη στάση, για «παθητικό παιχνίδι» (παιχνιδότοπος).

Ο παιδικός σταθμός δέχεται έντελώς δωρεάν παιδιά 3½-5½ ετών που τα φροντίζει σαν νηπιαγωγείο με πρόσθετη παροχή το μεσημεριανό φαγητό.

Αυτή την περίοδο φιλοξενεί 150 παιδιά με προοπτική του χρόνου να γίνουν ακόμη περισσότερα.

Η 'Εμπορική Τράπεζα, η οποία στο παρελθόν πρωτοτύπησε τόσο στον κοινωνικό όσο και στον επιχειρηματικό τομέα με την εισαγωγή νέων θεσμών και τολμηρών καινοτομιών που παρουσίασαν απόλυτη επιτυχία, με τον καινούριο παιδικό σταθμό της πρωτοτυπεί ξανά στο πλαίσιο των κοινωνικών παροχών προς τους υπαλλήλους της και δημιουργεί ένα ωραίο προηγούμενο στους άλλους ανάλογους οργανισμούς και επιχειρήσεις.

Χρονικό

Forum

'Αρχιτεκτονική κριτική

I.M. Pei, ή νέα πτέρυγα τής 'Εθνικής Πινακοθήκης στην Ουάσιγκτον.

'Η οξυγώνια μαγεία σάν αρχιτεκτονική ιδέα

του καθηγητή Γ.Π. Λάββα

Σέ ένα κεντρικό σημείο τής Ουάσιγκτον, μεταξύ Λευκού Οίκου, Καπιτωλίου και άλλων δημόσιων κτιρίων τής αμερικανικής πρωτεύουσας, ένα καινούριο αρχιτεκτονικό έργο εγκαινιάστηκε πρίν λίγα χρόνια (1978). Είναι ή ανατολική πτέρυγα τής 'Εθνικής Πινακοθήκης τής Ουάσιγκτον, μιά νέα αρχιτεκτονική παρουσία πού δέν πέρασε (ούτε και μπορούσε νά περάσει) άπαρατήρητη. Είναι από εκείνα τά έργα πού και σάν λειτουργία, και σάν θέση, και σάν συσχέτιση μέ τό αρχιτεκτονικό του περιβάλλον, αλλά και σάν νεόκοπη και τολμηρή αρχιτεκτονική μορφή προκαλεί. Προκαλεί και ίσως φανερώνει τό άδιέξοδο τής αρχιτεκτονικής τών τελευταίων δεκαετηρίδων· μιά αρχιτεκτονική πού χειμάζεται ανάμεσα στην ξέφρενη ούτοπία, τόν άλλοπρόσαλλο ιστορισμό, τήν κοινότητα έμπορευματοποιημένη μορφολογία και τήν έξαρση του μορφολογικά παράλογου.

'Η νέα πτέρυγα έχει ήδη γίνει δεκτή μέ ένθουσιασμό από τήν αρχιτεκτονική κριτική. 'Ιδιαίτερα εγκωμιαστικά είναι τά άρθρα σέ έφημερίδες και περιοδικά εύρύτατης κυκλοφορίας, όπως π.χ. τό *Newsweek*, τό *Die Welt* κ.ά. 'Ο αρχιτέκτονας τής, ό κινεζικής καταγωγής I.M. Pei, χαρακτηρίζεται σάν

«ό άνθρωπος μεταξύ τών δύο κόσμων» και ό τόνος τών σχεδόν διθυραμβικών κειμένων αφήνει νά έννοηθεί ότι βρισκόμαστε μπροστά σέ ένα έργο σημαντικό και πρωτότυπο. Γράφτηκε πώς «είναι σχεδόν βέβαιο ότι θά θεωρηθεί σάν ένα από τά πιο πετυχημένα έργα τής 'ύστερης' μοντέρνας αρχιτεκτονικής». 'Εδώ θά μπορούσε νά προσθέσει κανείς πώς άλλο ένα ακόμη παρόμοιο έργο τής 'ύστερης' μοντέρνας αρχιτεκτονικής άν κατασκευαστεί, θά σβήσει θριαμβευτικά τό επαναστατικό κίνημα τών άρχων του αιώνα μας, πού όνομάστηκε μοντέρνο και εκφράστηκε μέ τά διάσημα πιά όνόματα του Le Corbusier, του Mies van der Rohe και του Gropius, μαθητής του όποιου ήταν ό I.M. Pei.

Δέν υπάρχει άμφιβολία πώς τό δημιουργήμα τής Ουάσιγκτον έχει όλα εκείνα τά έξωτερικά στοιχεία πού συνιστούν ένα θρίαμβο έπιφανειακό και φανταχτερό. Μιά έπιβλητική φρουριακή ύψης πρόσοψη, οξυγώνιες άκμές πού κόβουν τόν χώρο μέ τήν ακρίβεια και τήν ψυχρότητα νυστεριού, άψογες και πανάκριβες κατασκευές στην έσωτερική αύλη, πού φέρουν τό φώς από τή διάφανη όροφή και δημιουργούν έντυπωσιακά έφφέ, ένας γεωμετρικός τεμαχισμός του όλου συγκροτήμα-

τος σέ τρίγωνα, τραπέζια και ρόμβους, είναι μερικά από τά χαρακτηριστικά του πανάκριβου (κόστισε 94 εκατ. δολάρια) αυτού κτίσματος. Για όλα αυτά χρησιμοποιήθηκαν τελειοποιημένες κατασκευαστικές και τεχνολογικές εφαρμογές τής εποχής μας. 'Η ύλοποίησή του φανερώνει επίσης τόλμη και έπιμονή του αρχιτέκτονα στις ιδέες του, ενώ ταυτόχρονα άποκαλύπτει μιά αρχιτεκτονική άποτυχία πρώτου μεγέθους.

Τό πρόβλημα πού τέθηκε στον αρχιτέκτονα ήταν ή επέκταση τής 'Εθνικής Πινακοθήκης μέ τή δημιουργία νέων χώρων, σέ ένα οικόπεδο σέ σχήμα τραπέζιου στην ανατολική πλευρά του παλαιού κτιρίου. Τό άκανόνιστο αυτό σχήμα του οικόπεδου και ή θέση του στην τομή τών δύο άξόνων, τής Mall και τής λεωφόρου Pennsylvania, αποτέλεσαν για τόν αρχιτέκτονα (όπως φαίνεται από τά ίδια του τά κείμενα) καθοριστικά στοιχεία για τή χωροθέτηση του συγκροτήματος. 'Αποφάσισε γι' αυτό νά συναρτήσει τό νέο μέ τό παλαιό κτίριο τής Πινακοθήκης, διατηρώντας τόν κατά μήκος άξονα του παλαιού (δυτική-ανατολική κατεύθυνση), και νά συσχετίσει τή διαγώνια, ως προς τις ύπόλοιπες άρτηρίες, λεωφόρο Pennsylvania (πού ένώνει τόν

1. Τοπογραφικό, μέ τή νέα πτέρυγα (δεξιά) και τό παλαιό κτίριο (άριστερά) τής 'Εθνικής Πινακοθήκης τής Ουάσιγκτον.

2. Ουάσιγκτον. Τά κτίρια τών διαφόρων μουσείων ανάμεσα στον Λευκό Οίκο και τό Καπιτώλιο. Διακρίνεται τό συγκρότημα τής 'Εθνικής Πινακοθήκης μέ τό παλαιό και τό νέο κτίριο.

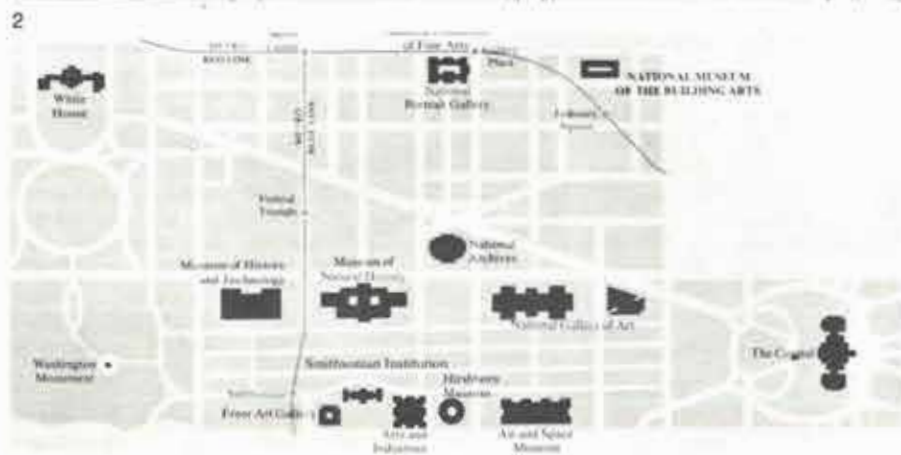
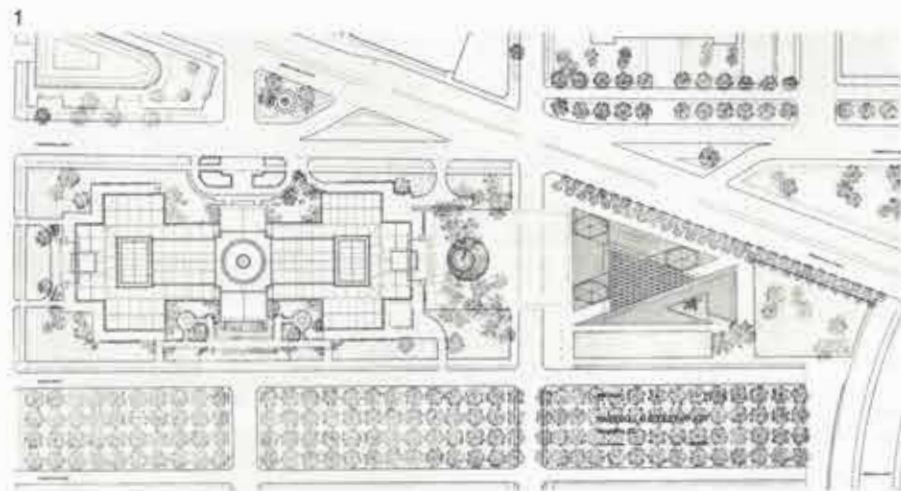
3. Νέα πτέρυγα τής 'Εθνικής Πινακοθήκης. Δυτική όψη μέ τήν είσοδο, τήν plaza και τό πελώριο γλυπτό του Henry Moore.

4. Νέα πτέρυγα τής 'Εθνικής Πινακοθήκης. Οι οξυγώνιες άπολήξεις, «μαχαιρίες» πού σκίζουν τόν χώρο.

5. Νοτιοανατολική γωνία τής νέας πτέρυγας μέ τούς χώρους για τό κέντρο μελετών και τή διοίκηση.

6. Κάτοψη τής ύπόγειας διάβασης πού συνδέει τή δυτική μέ τήν ανατολική πτέρυγα τής 'Εθνικής Πινακοθήκης.

7. Πρόπλασμα τής 'Εθνικής Πινακοθήκης μέ τή νέα πτέρυγα σέ πρώτο επίπεδο και τό παλαιό κτίσμα στο βάθος. 'Ογκοπλαστικό συνταίριασμα τών δύο κτιρίων.

Λευκό Οίκο με τό Καπιτώλιο) με την οικοδομική γραμμή της νέας πτέρυγας (μιά γραμμή παράλληλη με τό όριο του οικοπέδου προς την πλευρά της λεωφόρου). Καί τά δύο αυτά σημεία της σκέψης του αρχιτέκτονα δείχνουν τόν σεβασμό του προς τόν νεοκλασικό ιστό της αμερικανικής πρωτεύουσας, μιάς πόλης που γεννήθηκε με τίς ιδέες του ούμανισμού και την αρχιτεκτονική αναφορά στην κλασική αρχαιότητα.

Καί ως προς την πολεοδομική λύση, που λίγο πολύ επιβλήθηκε από τό ρυμοτομικό σχέδιο, δέν υπάρχουν προβλήματα. Τά προβλήματα αρχίζουν από κει και πέρα. Πρώτα ή σύνδεση και ή συσχέτιση του παλαιού κτιρίου με τό καινούριο. Τό πρώτο είναι ένα αυστηρά συμμετρικό κτίσμα με κύρια είσοδο από την επιμήκη πλευρά του και μιά δευτερεύουσα από την ανατολική, που βρίσκεται απέναντι από την κύρια είσοδο του νέου κτιρίου. Μεταξύ τους παρεμβάλλονται ή plaza και ή 4th Street, οι οποίες χωρίζουν τά δύο κτίρια με σαφήνεια. Τά μόνα ένωτικά στοιχεία είναι ίσως τά όξυγώνια τρίγωνα - φωταγωγοί της plaza - που συγγενεύουν με την δλη διάρθρωση της μάζας της νέας πτέρυγας. "Αν όμως στο επίπεδο αυτό δέν επιδιώκεται ή λειτουργική σύνδεση των δύο τμημάτων, τούτο γίνεται σέ ένα επίπεδο χαμηλότερα, στο υπόγειο που διαμορφώνεται κάτω από την plaza και την 4th Street και αποτελεί την κύρια κυκλοφοριακή σύνδεση, τό εμπορικό τμήμα (πωλήσεις αντιγράφων τέχνης, καρτών κ.ά.) και τό τεράστιο και πραγματικά θεαματικό κυλικείο, με τρεχούμενα νερά και μεταβαλλόμενα φωτι-

στικά έφφέ. Τό τμήμα αυτό, τό εμπορικό του όλου Μουσείου που αρχιτεκτονικά δέν εκφράζεται έξωτερικά αλλά «θάβεται» στον υπόγειο χώρο ανάμεσα στα δύο κτίρια, είναι ίσως τό δυναμικότερο τμήμα που συναγωνίζεται σέ ένταση και κίνηση τούς έκθεσιακούς χώρους. "Η νέα αυτή υπόγεια ρύθμιση της κυκλοφορίας, λόγω της οποίας έχει άτονήσει ή υπάρχουσα δομή του παλαιού κτιρίου και έχει μεταφερθεί τό κέντρο βάρους του Μουσείου στο καινούριο (από την είσοδο του οποίου μπαίνει τό πλήθος των έπισκεπτών) είναι ίσως μιά άθελητη προσφορά στους πραγματικούς φίλους της τέχνης: ό θόρυβος, ή κίνηση, ή μόδα και ό συνωστισμός συγκεντρώνονται τώρα στην ανατολική πτέρυγα (που στα πρώτα αυτά χρόνια λειτουργίας της έχει αποδειχθεί περισσότερο σούπερ-μάρκετ παρά ναός της τέχνης), ενώ οι ήμερες πιά αίθουσες του παλαιού κτιρίου προσφέρουν μιά μοναδική άτμόσφαιρα για θέαση και επικοινωνία με τά άριστουργήματα που φιλοξενούνται εκεί.

"Ας δούμε όμως την αρχιτεκτονική αντιμετώπιση της σύνδεσης των δύο τμημάτων. Γίνεται προσπάθεια νά συνταιριαστούν όγκομετρικά, με την έννοια ότι τά ύψη τους συσχετίζονται και δέν επιδιώκεται ή έπιβολή του ενός πάνω στο άλλο. Κατά τά άλλα όμως είναι έντονη ή πρόθεση νά τονιστεί τό νέο κτίριο μορφολογικά αλλά και νά άδυνατίσουν άξονες και προσβάσεις του παλαιού. "Η 4th Street έφάπτεται με την κύρια είσοδο του νέου κτιρίου και ή συνεχόμενη plaza τό αναδεικνύει και τό ύπογραμμίζει ακόμη περισσότερο,

ένω ή κύρια είσοδος του παλαιού με πρόσβαση στη rotunda, τό μνημειακό έσωτερικό του κέντρο, σχεδόν άχρηστεύεται. Τό αποτέλεσμα είναι νά μεταβάλλεται ή δευτερεύουσα και άτόνιστη ανατολική στενή όψη του σέ κύρια πλευρά προσέλασης, και από τό επίπεδο της plaza και από την υπόγεια εμπορική όδό. Βέβαια, είναι ίσως κατανοητή ή πρόθεση νά δοθεί ζωή και ένταση στο καινούριο κτίσμα, είναι όμως θεμιτό αυτό νά γίνεται με αρχιτεκτονική και λειτουργική αποδυνάμωση του παλαιού; Στο κάτω κάτω τό επιβλητικό αυτό ιστορικό κτίσμα χαρακτηρίζεται από σωστές αναλογίες και εύρύχωρους και καλοφωτισμένους έκθεσιακούς χώρους.

"Αν τά παραπάνω αποτελούν άρνητικούς συσχετισμούς με τό άμεσο αρχιτεκτονικό περιβάλλον, τό ίδιο τό νέο κτίσμα περιέχει πολύ περισσότερα άμφιλεγόμενα στοιχεία. Οι προσόψεις του π.χ. χαρακτηρίζονται από μιά δύσκολα κατανοούμενη λογική. "Η κύρια όψη με μνημειακότητα και επιβλητικότητα φρουριακής αρχιτεκτονικής περιέχει την κεντρική είσοδο, ένα βαθύ όριζόντιο άνοιγμα ανάμεσα σέ δύο ρομβοειδείς πύργους τυφλούς που συνδέονται με μιά χαμηλά τοποθετημένη όριζόντια ταίνια επίσης τυφλή. Οι τεράστιες αυτές επιφάνειες, έπενδυμένες με κοκκινωπό μάρμαρο, ύπογραμμίζουν οίγουρα τή σημασία του κτίσματος, ενώ οι άκμές των ρομβοειδών πύργων έχουν πάλι κάτι από την ψυχρή γοητεία των κρυσταλλικών πετρωμάτων, μόνο που ό όγκος και ή μετωπικότητα, μαζί με την άδιάρθρωτη επιφάνειά τους, δέν έπιτρέπουν παιχνιδίσματα φωτοσκιάσεων, που θά μετρίαζαν τό

3

4

5

6

7

φρουριακό και οπτικά βαρύγδουπο ύψους τους. 'Η μακρόστενη «όψη» της σε έσοχη τοποθετημένη είσοδος συμπληρώνεται με ένα δεύτερο άνοιγμα κάτω από τον δεξιό πύργο, που δείχνει την ανάγκη να σπάσει ή βαριά, τυφλή και αδιάρθρωτη αυτή δυτική όψη. 'Ενα τεράστιο γλυπτό του Henry Moore έχει τοποθετηθεί άριστερά στον χώρο της είσοδου. 'Ενωσε άραγε ο αρχιτέκτονας την ανάγκη να δηλώσει με αυτό το έκθεμα ότι πρόκειται για μουσείο, αφού η όλη αρχιτεκτονική του μορφή δεν είναι μονοσήμαντη; Τό κτίριο όμως, και μαζί με τό γλυπτό, θά μπορούσε να είναι επίσης τράπεζα ή κέντρο συνεδρίων, όπως ήδη παρατηρήθηκε.

'Αν συγκρίνουμε την κύρια αυτή όψη με τις υπόλοιπες, διαπιστώνουμε και εδώ προβλήματα συνέπειας και μορφολογικής άμχανίας. 'Η όργάνωση της όψης αυτής έχει σαν βασικό στοιχείο αισθητικής αναφοράς την ύπαρξη τριών συμμετρικών πύργων - δύο που πλαισιώνουν την είσοδο και ένας τρίτος στην τρίτη κορυφή του ενός από τά δύο βασικά τρίγωνα της κάτοψης - που δένονται οπτικά με τον κύριο και συνδετήριο άξονα του όλου συγκροτήματος. Παρατηρώντας τη νότια πλευρά θά διαπιστώσουμε ότι επιδιώκεται και εδώ μία επανάληψη της κύριας όψης, που είναι όμως αδύναμη και άνεπιτυχής αφού ο άξονας που δημιουργούσε τό δέσιμο και την ένταση στη δυτική πλευρά δεν υπάρχει εδώ. Κενά και πλήρη αυτής της πλευράς, μαζί με τη διάρθρωση της οικοδομικής μάζας σε όξυκόρυφα τριγωνικά κομμάτια, μοιάζουν με κατακόρυφες «μαχαίρες» που δείχνουν διάθεση για μορφολογικό παιχνίδισμα χωρίς όμως έσωτερική λογική και λειτουργικότητα.

Προχωρώντας από την όψη αυτή στην επόμενη - την ανατολική - μένουμε πάλι κατάπληκτοι με τη μετάπτωση του αρχιτεκτονικού λεξιλογίου από τη γραφική όσο και έγκεφαλική σύνθεση των γεωμετρικών μάζων της προηγούμενης πλευράς στην όργάνωση μιάς όψης που θυμίζει όποιοδήποτε κοινότοπο κτίριο γραφείων με όριζόντιες υαλίνες επιφάνειες.

Τέλος, η τέταρτη - βορινή - όψη προσπαθεί να επαναλάβει με την ίδια άδυναμία και άμχανία, όπως και ή νότια, την κύρια όψη. Γενικό χαρακτηριστικό πάντως είναι πως ή μορφολογική γλώσσα του κτιρίου είναι άσαφής και άντιφατική: φρουριακή μνημειακότητα, έγκεφαλική κατάκτηση του αρχιτεκτονικού όγκου με γεωμετρικά πρίσματα κρυσταλλικής και όρυκτολογικής αναλογίας, διάφανες και τυφλές επιφάνειες κ.ά. που δέν ένοποιοούνται όργανικά και καθαρά.

'Η ιδέα των δύο τριγώνων - ενός ίσοσκελούς και ενός όρθογωνίου - αποτελεί τη βασική λύση στην κάτοψη. 'Η ιδέα αυτή γεννήθηκε, όπως περιγράφει ό ίδιος ό αρχιτέκτονας, από την ανάγκη να συνταιριάσει τό τραπέζιο σχήμα του οικοπέδου με τους δύο πολεοδομικούς άξονες που τέμνονται εκεί, καθώς και με τον άξονα του παλαιού κτιρίου. Με τό πρόβλημα αυτό στο μυαλό του και ταξιδεύοντας με τό αεροπλάνο για τη Νέα 'Υόρκη ό Ρει σχεδίασε τη λύση αυτή των τριγώνων, που άποδείχθηκε ή «big idea» για την αρχιτεκτονική έπεξεργασία του θέματος. Τό ίσοσκελές τρίγωνο θά περιλάμβανε έκθεσιακούς χώρους τόσο στις πλευρές του όσο και στις κορυφές των γωνιών του, όπου θά διαμορφώνονταν οι τρεις πύργοι, και τό κεντρικό χώλ με τη μορφή ενός ενδιάμεσου τριγώνου επίσης, ενώ τό όρθογώνιο τρίγωνο θά

φιλοξενούσε τό κέντρο μελετών και τη διοίκηση.

'Ο κεντρικότερος και έντυπωσιακότερος χώρος είναι τό χώλ με τό τριγωνικό σχήμα, που αποτελεί και τη σύνθεση με τά άλλα δύο βασικά τρίγωνα της σύνθεσης. Στεγάζεται με μία έντυπωσιακή κατασκευή από χάλυβα και γυαλί βάρους 500 τόννων, και άποτελεί πραγματικά την καρδιά του όλου συγκροτήματος. Μεγάλος, κεντρικός, φωτεινός και συναρπαστικός, δέν έξυμπτει την κύρια λειτουργία ενός μουσείου, δηλαδή την έκθεση των έργων, αλλά την «ύπηρετική» λειτουργία της κίνησης και της πρόσβασης στις αίθουσες. Περάσματα, γέφυρες, σκάλες και χώροι συγκέντρωσης ομάδων έπισκεπτών, σε μία ποικίλη διαδοχή και σε διαφορετικά επίπεδα, δημιουργούν μία σύνθετη άτμόσφαιρα και ένταση, που μαζί με τό μέγεθος και τό πλούσιο φώς από τη διάφανη στέγη του του Μουσείου. Οι αίθουσες έκθεσιών βρίσκονται στις γωνίες αυτού του ολόφωτου κέντρου, όπου ό έπισκέπτης θά πρέπει να αναζητήσει την κρυμμένη πολλές φορές είσοδό τους. 'Ο καθαρό έκθεσιακό χώρο συγκρινόμενοι με τό φωτόλουστο, πλούσιο σε διαμόρφωση και άνετο χώλ φαίνονται έτσι σχετικά μικροί. Στην πραγματικότητα ή έκθεσιακή επιφάνεια είναι και αυτή τεράστια αλλά ή αρχιτεκτονική όργάνωση είσοδου, χώλ και αίθουσών δημιουργεί αυτή την έντύπωση. Προκαλείται επίσης κάποια δυσκολία προσανατολισμού κατά τη μετάβαση του έπισκέπτη από τον κυρίαρχο χώρο του χώλ στους έκθεσιακούς χώρους, με την προκαθορισμένη πορεία του μέσα σε αυτούς και με την προκαθορισμένη έξοδο του σε άλλο σημείο του χώλ. Φαίνεται έτσι δύσκολη ή ταύτιση χώρου και έκθεμάτων και ιδιαίτερα ή συγκράτηση και ή άνάμνηση αυτής της σχέσης στο μυαλό του έπισκέπτη.

Μελετώντας τό κτίριο της νέας αυτής πτέρυγας είναι άδύνατο να μείνει κανείς άδιάφορος. 'Η βασική του ιδέα με τά τρίγωνα στην κάτοψη και ή έπιμονή του αρχιτέκτονα στη δημιουργία όξυγώνων γεωμετρημάτων σε όλόκληρο τό συγκρότημα, μαζί με τά άλλα του στοιχεία (έκθεσιακά, κατασκευαστικά, τεχνολογικά και φαντασμαγορικά), κάνουν την αρχιτεκτονική αυτή μορφή ένδιαφέρουσα από πολλές πλευρές. Πιο πάνω σημειώθηκε πως θεωρείται ένα από τά πιο πετυχημένα έργα της «ύστερης» μοντέρνας αρχιτεκτονικής. Μπορεί όμως πραγματικά να θεωρηθεί σαν μία συνέχεια των άρχων της μοντέρνας αρχιτεκτονικής ή άποτελεί μία περίπτωση έξωτερικής ομοιότητας και ταυτόχρονα μιάς έσωτερικής αντίφασης με αυτές τις άρχες; 'Ακολουθείται εδώ ή άπαίτηση της μοντέρνας αρχιτεκτονικής για λειτουργικότητα και είλικρίνεια της κατασκευής ή επιδιώκεται ίσως μία αρχιτεκτονική όπου κυριαρχεί «τό σοφό, σωστό και ύπεροχο παιχνίδι των όγκων κάτω από τό φώς» (Le Corbusier) ή όπως τό διατυπώνει ό ίδιος ό Ρει: «αρχιτεκτονική είναι πολύ άπλά τό παιχνίδι των έξωτερικών μαζών και των έσωτερικών χώρων»; 'Ενδιαφέρον είναι να δούμε αν πραγματικά στο υπό συζήτηση έργο, διακηρύξεις και άρχες όπως οι παραπάνω βρίσκουν έφαρμογή ή συνάρτηση. Γι' αυτό είναι αναγκαίο να δούμε τις διαδικασίες δημιουργίας της αρχιτεκτονικής μορφής στο πλαίσιο του μοντέρνου κινήματος, αλλά και της σύγχρονης αρχιτεκτονικής γενικότερα.

'Η δημιουργία της αρχιτεκτονικής μορφής

είναι βέβαια άποτέλεσμα πολλών παραγόντων και δυνάμεων - ύλικών, τεχνολογικών, κοινωνικών και άλλων - και έξαρτάται πάντοτε από τον τόπο και τον χρόνο. 'Η ιδιαιτερότητα της εποχής μας συνίσταται ίσως στο γεγονός ότι τό άποτέλεσμα αυτό των δυνάμεων χαρακτηρίζεται και από ποικιλία και από άτομικότητα, σε σύγκριση με τις προηγούμενες εποχές της ιστορίας της αρχιτεκτονικής.

Τό στυλ ή ή τεχνοτροπία, σαν κοινός παρανομαστής της σύγχρονης αρχιτεκτονικής, δέν είναι όπωσδήποτε μία εύρηση και έπιχειρησιακή έννοια. Παρ' όλα αυτά ό σύγχρονος μελετητής της αρχιτεκτονικής δημιουργίας μπορεί να έντοπίσει μερικές μεγάλες όμαδοποιήσεις διαδικασιών που παράγουν λίγο πολύ τις σύγχρονες αρχιτεκτονικές μορφές. Σημειώνουμε τις βασικότερες:

α) Διαδικασίες που ξεκινούν από τη χρήση και τη λειτουργία του έπιθυμητού αρχιτεκτονήματος, οι όποιες πηγαίνουν με τη σειρά τους από τις άνάγκες και τις έπιθυμίες ατόμων ή ομάδων. 'Ετσι σε αυτή την ομάδα διαδικασιών, είναι γνωστές οι άνάγκες και οι έπιθυμίες που διατυπώνονται αρχιτεκτονικά και μεταφράζονται σε τρισδιάστατο χώρο. 'Εκφραση αυτής της μορφολογικής διαδικασίας είναι τό γνωστό άπόφθεγμα «ή μορφή ακολουθεί τη λειτουργία», που καλύπτει ένα μεγάλο ποσοστό των έργων της μοντέρνας αρχιτεκτονικής (π.χ. έργα του F.L. Wright, του W. Gropius, του Le Corbusier κ.ά.) και μπορεί να λεχθεί ότι με αυτή έπιτυγχάνεται σε ένα μεγάλο ποσοστό ταυτότητα προβλήματος και μορφής άσχετα από την ποιότητα του άποτέλεσματος κάθε φορά.

β) Διαδικασίες που ξεκινούν από όρισμένες σταθερές, όπως κατασκευαστικά στοιχεία που καθορίζουν ένότητες με καθορισμένο σχήμα και όγκο, ή δοσμένη από πριν όγκομετρική κάλυψη (π.χ. καθορισμένο από τον οικοδομικό κανονισμό έκμεταλλεύσιμο όγκο). 'Ετσι, ή μορφή είναι προκαθορισμένη σε μεγάλο βαθμό άνεξάρτητα από τις χρήσεις και δέν προκύπτει από τη λειτουργία. 'Αντίθετα ή λειτουργία είναι ύποχρεωμένη να προσαρμοστεί στον δοσμένο όγκο και τά όρια της μορφής, που καθορίζονται με αυτά τά δεδομένα. Στην περίπτωση αυτή ή λειτουργία διαρθρώνει τη μορφή χωρίς να τη δημιουργεί πρωταρχικά, όπως π.χ. στα άεροδυναμικά κελύφη του Frei Otto για τους όλυμπιακούς άγώνες του Μονάχου (1972) ή στους επαναλαμβανόμενους όμοιόμορφους όγκους των πολυκατοικιών σε ένα συνεχές σύστημα δόμησης, όπου ή άπαίτηση για έκμετάλλευση του οικοπέδου είναι θεμελιακή.

γ) Διαδικασίες, τέλος, που έχουν την άρχή τους σε έτοιμες αρχιτεκτονικές μορφές ή στοιχεία, ιδιαίτερα στα προϊόντα της σύγχρονης οικοδομικής βιομηχανίας, όπως προκατασκευασμένες μονάδες, κάψουλες, κελύφη, φουσκωτές κατασκευές, πλαστικά-χημικά στοιχεία κ.ά. Τά προϊόντα αυτά συναρμολογούνται και δημιουργούν ένα σύνολο, έτσι ώστε να έξυμπτει χρήσεις και λειτουργίες μέσα σε προκαθορισμένες μορφολογικά ένότητες-στοιχεία. Τά προκατασκευασμένα συγκροτήματα του Habitat (1967) στο Μόντρεαλ ή οι δημιουργίες των μεταβολιστών (π.χ. ό ύρτανόξυπτης Nagakin στο Τόκιο του Nozaki Kurosawa, 1972) μπορούν να θεωρηθούν τυπικά παραδείγματα αυτής της διαδικασίας για τη γένεση μιάς αρχιτεκτονικής μορφής. Είναι μία διαδικασία που πολ-

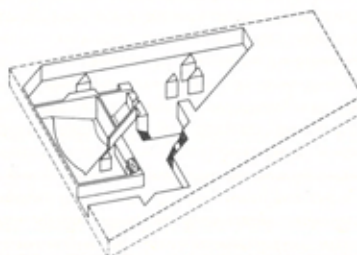
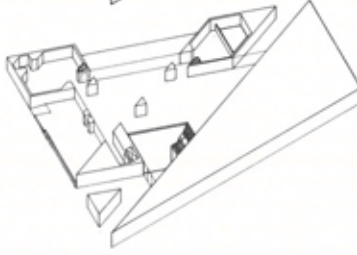
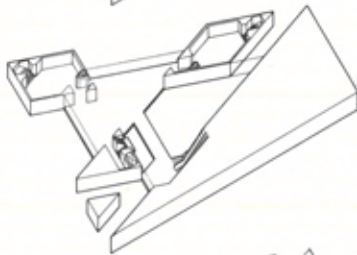
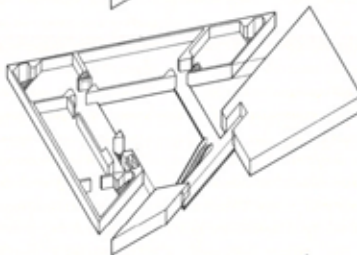
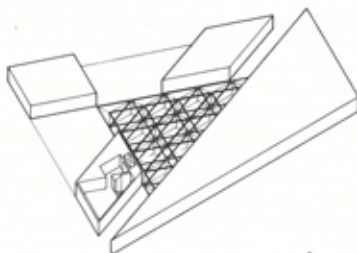

λαπλές συνδυαστικές δυνατότητες και «άνοιχτη», επιδέχεται δηλαδή σαν σύνθεση παραπέρα μορφολογικές μεταλλαγές και διαφοροποιήσεις ανάλογα με τις ανάγκες που υπάρχουν ή γεννιούνται στην πορεία της ζωής του κτιρίου.

Σέ ποιά από τις διαδικασίες αυτές θά μπορούσε νά καταταγεί ή νέα πτέρυγα τής 'Εθνικής Πινακοθήκης τής Ουάσιγκτον; Μάλλον σέ καμιά από τις τρεις, γιατί ενώ ή μορφή είναι σχεδόν καθορισμένη από πριν, ό καθορισμός αυτός δέν ύπαγορεύεται από τή λειτουργία, τήν κατασκευή ή από περιορισμούς οικοδομικής φύσης, ούτε ακόμα από προκατασκευασμένα στοιχεία ή άλλους προσδιοριστικούς μορφολογικούς παράγοντες. 'Η μορφή αυτή γεννήθηκε από μιά *ιδέα* - εκείνη του παιχνιδιού των τριγώνων - που είχε τή δύναμη νά προσαρμόσει λειτουργικές ανάγκες διαφορετικές μέσα στά όμοιομορφα γεωμετρικά σχήματά της και νά πραγμτώσει ένα αρχιτεκτονικό έργο που χαρακτηρίζεται όχι από λειτουργικό όρθολογισμό αλλά από καλλιτεχνική και ένστικτώδη προσέγγιση. Πραγματικά έδω φαίνεται πώς έχουμε μιά σπάνια περίπτωση σύγχρονης αρχιτεκτονικής μορφολογίας, όπου ό αρχιτέκτονας σαν ίσχυρή καλλιτεχνική προσωπικότητα έχει τή δύναμη νά λύνει όριστικά και τελεσίδικα τό πρόβλημά του μέ ένα πρώτο σκίτσο: ένα πρόβλημα πολύπλοκο, τεράστιο και πανάκριβο. Βρισκόμαστε άραγε σέ μιά νέα εποχή, όπου ό αρχιτέκτονας-καλλιτέχνης λύνει τά προβλήματα όχι μέ τή συστηματική άνάλυση των δεδομένων αλλά μέ τήν άμεση καλλιτεχνική διαίσθηση, τή μαεστρία και τήν πείρα; Θά ήταν μιά χαρμόσυνη περίπτωση άν τό κτίσμα παρουσίαζε άρμονική σύζευξη μορφής και λειτουργίας, που θά σήμαινε επίλυση των προβλημάτων μέ τρόπο διαφορετικό από εκείνους που περιγράφηκαν. 'Η άνάλυση όμως που προηγήθηκε έδειξε, έλπίζω, τις βασικές του άδυναμίες και ως προς τό περιβάλλον του και ως προς τή μορφολογική και λειτουργική συνέπεια του ίδιου του κτιριακού οργανισμού. Τό αποτέλεσμα έτσι δέν μπορεί νά θεωρηθεί πετυχημένο όσον άφορά τά πάγια κριτήρια αξιολόγησης ενός αρχιτεκτονικού έργου. Αυτό βέβαια δέν σημαίνει ότι τό κτίσμα είναι μιά τυχαία και χωρίς μήνυμα παρουσία στή σύγχρονη αρχιτεκτονική προβληματική. 'Αντίθετα, τό νόημα και τό μήνυμα είναι και σαφές και ενδιαφέρον. Τό θεαματικό, τό προκλητικό, τό κατασκευαστικά άψογο και τεχνολογικά τέλειο είναι περισσότερο προσφιλές και εύνοείται όλοφάνερα από τούς φορείς που μπορούν νά δημιουργούν παρόμοια έργα. 'Αν μέ αυτές τις προτεραιότητες θυσιάζονται αρχιτεκτονικές άξίες και θεμελιακές λειτουργικές άπαιτήσεις φαίνεται νά άπασχολεϊ λιγότερο δημιουργούς, φορείς και

κοινό. Χαρακτηριστικές σχετικά είναι οι διατυπώσεις των ένθουσιαστικών σχολίων που γράφτηκαν για τό έργο μέχρι στιγμής. 'Αναφέρονται σέ εκείνα άκριβώς τά στοιχεία του που «έντυπωσιάζουν» και «κεντρίζουν τις αισθήσεις», όπως ό πελώριος φωταγωγός του κεντρικού χώλου που μέ τήν πλημμύρα του φωτός κάνει νά πιάνεται ή αναπνοή του επισκέπτη ή οι όξυγώνιες άπολήξεις των γεωμετρικών μαζών του. Για τις όξυτάτες άκμές των τελευταίων, άληθινές «μαχαιριές» στον χώρο, λέχθηκε ότι θέλουν νά «ένεργοποιήσουν» τή σκέψη του επισκέπτη καθώς έρχεται νά άποθαυμάσει τά φιλοξενούμενα έργα τέχνης. Μιά τέτοια πρόθεση, άν βέβαια ύπήρξε ποτέ στό μυαλό του αρχιτέκτονα, θά ήταν ενδιαφέρον νά τήν έπαλήθευε μιά έρευνα που θά διευκρίνιζε πόσο «όξύνονται» θετικά και πόσοι από τήν όπτική αυτή «όξυνση» νιώθουν διανοητικούς ή αισθητικούς πόνους.

9

Τό έργο του I.M. Pei δέν εξαντλείται βέβαια μέ τή μικρή άνάλυση που επιχειρήθηκε έδω. Είναι ένα έργο-σύμπτωμα του καιρού μας, άντιπροσωπευτικό τής βαθιάς κρίσης που οι αρχιτεκτονικές άξίες περνούν σήμερα. Σάν όρόσημο και σημείο άναφοράς αυτής τής κρίσης, τό έργο αυτό είναι και χρήσιμο και πολλαπλά ενδιαφέρον, γιατί μέ τις σκέψεις που προκαλεί γίνεται άφορμή για θετικές συζητήσεις, συνειδητοποίηση τής σημερινής αρχιτεκτονικής προβληματικής και ένδεχομένως για νέα θετικά ξεκινήματα.

Βιβλιογραφία

Werk-Archivthese, άρ. 25-26/1979, σ. 33-37.

Θέματα Χώρου + Τεχνών 10/1979, σ. 117-121.

Plus (Die Weltwoche), άρ. 48/1980, σ. 6-12.

I.M. Pei and Partners, *Drawings for the East Building*, National Gallery of Art, 1978.

8.

Νοτιοανατολική όψη τής νέας πτέρυγας.

9.

'Αξονομετρικά των διαφόρων επίπεδων.

10.

"Άποψη του κεντρικού χώλου τής ανατολικής πτέρυγας.

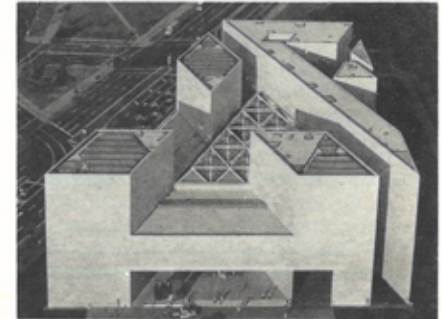
11.

Γενική άποψη τής νέας πτέρυγας τής 'Εθνικής Πινακοθήκης. 'Η άποθέωση των γεωμετρικών σχημάτων είναι όλοφάνερη.

10

11

8

Βιβλιοκρισίες

Μιά ενδιαφέρουσα αναδρομή στην περιπέτεια της μοντέρνας αρχιτεκτονικής

Modern Architecture: A Critical History, του Kenneth Frampton, Thames and Hudson, Λονδίνο 1980.

Η ιστοριογραφική πλαισίωση της μοντέρνας αρχιτεκτονικής έχει ήδη μία πλούσια παράδοση. Αν εξαιρέσουμε το *Der Sieg des neuen Baustils* του W. C. Behrendt (1927), το πρώτο ίσως βιβλίο της ηρωικής περιόδου που δεν είναι προπαγανδιστικό αλλά εξηγητικό, ή καθαυτό ιστορική έρευνα του φαινομένου εγκαινιάστηκε στα μέσα της δεκαετίας του '30 με την εργασία του F. Schmalenbach για το Jugendstil (1935), τις μονογραφίες του H. Morrison για τον Sullivan (1935) και του H. R. Hitchcock για τον Richardson (1936), κυρίως όμως με το θεμελιακό δοκίμιο του N. Pevsner *Pioneers of Modern Design* (1936).

Ακολούθησαν οι συνθετικές εργασίες του J. M. Richards (*An Introduction to Modern Architecture*, 1940), του S. Giedion (*Space, Time and Architecture*, 1941) και, μεταπολεμικά, του B. Zevi (*Verso un'architettura organica*, 1945, που πέντε χρόνια αργότερα διευρύνθηκε στο *Storia dell'architettura moderna*). Στο τέλος της δεκαετίας του '50 δημοσιεύτηκαν τρία κλασικά στο είδος τους έργα: το *Architecture: Nineteenth and Twentieth Centuries* του Hitchcock (1958), το *Geschichte der modernen Architektur* του J. Joedicke (1959) και το *Storia dell'architettura moderna* του L. Benevolo (1960). Το τελευταίο, συμπληρωμένο και αναθεωρημένο (έχουμε υπόψη μας την έκτη Ιταλική έκδοση του 1975) παραμένει πράγματι αξέπραστο. Έκτοτε όμως όχι μόνο πλήθυναν οι μονογραφίες και τα δοκίμια που συχνά έφερναν στο φως καινούριο υλικό, αλλά εμφανίστηκαν και εργασίες που οδήγησαν σε μία ανανέωση της ιστορικής όπτικής: από το *Theory and Design in the First Machine Age* του Reyner Banham (1960) ως το *Progetto e utopia* του Manfredo Tafuri (1973). Ο τελευταίος εξέτασε μαζί με τον Francesco Dal Co έγγραφα και την πιο πρόσφατη ίσως, σε πολεμικό κάπως ύφος, ιστορία της μοντέρνας αρχιτεκτονικής (*Architettura contemporanea*, 1976, που κυκλοφόρησε και στα αγγλικά ως ένας από τους τόμους της σειράς *History of World Architecture*). Σε αυτή τη διόλου εύκαταφρόνητη συγκομιδή ήρθε τελευταία να προστεθεί το έργο του Kenneth Frampton *Μοντέρνα αρχιτεκτονική. Μιά κριτική ιστορία*. Οι αναγνώστες των *Αρχιτεκτονικών Θεμάτων* γνωρίζουν ήδη τον συγγραφέα από παλαιότερα άρθρα του (βλ. *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 5/71, 7/73 και 8/74). Είχαν όμως και το προνόμιο να πάρουν μία γεύση του βιβλίου που μας άπασχολεί πριν ακόμη κυκλοφορήσει, μία και τα δύο τελευταία κεφάλαιά του έχουν δημοσιευτεί στο περιοδικό του και στην παράλληλη έκδοση των *Θεμάτων Χώρου + Τεχνών* (βλ. *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 10/76 και *Θέματα Χώρου + Τεχνών* 10/79). Έχοντας έμπειληθεί τη μετάφραση αυτών των κεφαλαίων στα ελληνικά, γνωρίζαμε και έμεις κάπως το πνεύμα της εργασίας του Frampton, αλλά ομολογούμε πως δεν είχαμε υποπευθεθεί την ευρύτητα και

το βάρος που θα έπαιρνε στην ολοκληρωμένη πιά μορφή της. Γιατί τελικά, όπως είχαμε τη χαρά να διαπιστώσουμε, η *Μοντέρνα αρχιτεκτονική*, παρά τη συνοπτικότητά της (300 περίπου σελίδες μαζί με την εικονογράφηση), κατορθώνει να είναι μία πλήρης και αρκετά πλούσια τεκμηριωμένη ιστορική επισκόπηση της πορείας που ακολούθησε η αρχιτεκτονική από τα μέσα του 19ου αιώνα ως τις μέρες μας, αλλά και ταυτόχρονα μία πρώτοτυπη κριτική των ιδεών και των πραγματώσεων που σημάδεψαν αυτή την πορεία. Και είμαστε βέβαιοι πως το πόνημα αυτό του "Αγγλου αρχιτέκτονα και ιστορικού της αρχιτεκτονικής από τη μία μεριά θα αποτελέσει για πολλά χρόνια ένα χρηστικό βιβλίο βασικής αναφοράς και από την άλλη θα συμβάλει σημαντικά στη ζύμωση των ιδεών που ανακύπτουν ακριβώς από το αίτημα μίας επαναξιολόγησης του μοντέρνου αρχιτεκτονικού κινήματος.

Το πρώτο μέρος του βιβλίου είναι αφιερωμένο στην προϊστορία της μοντέρνας αρχιτεκτονικής, στην περίοδο δηλαδή εκείνη - την αρχή της τοποθετεί ο Frampton γύρω στο 1750 - κατά την οποία συντελέστηκαν οι βασικοί πολιτιστικοί, εδαφικοί και τεχνικοί μετασχηματισμοί που οδήγησαν στην εμφάνισή της και διαμόρφωσαν τον χαρακτήρα της. "Ετσι, τα τρία κεφάλαια αυτού του μέρους παρέχουν αντίστοιχα μία συνοπτική αλλά και περιεκτική άποψη της αρχιτεκτονικής του νεοκλασικισμού, των πολεοδομικών εξελίξεων στον 19ο αιώνα και των κατακτήσεων της δομικής μηχανικής από την πρώτη χρησιμοποίηση του χυτοσιδήρου σε γέφυρα ως την ανακάλυψη του προεντεταμένου σκυροδέματος από τον Freyssinet.

Το δεύτερο και κύριο μέρος του βιβλίου είναι, όπως λέει ο ίδιος ο συγγραφέας στην εισαγωγή του, «ένα μωσαϊκό αρκετά σύντομων κεφαλαίων που πραγματεύονται είτε το έργο ιδιαίτερα σημαντικών αρχιτεκτόνων είτε μείζονες συλλογικές προσπάθειες». Πράγματι, το καθένα από τα κεφάλαια του μέρους αυτού - συνολικά 27 - αποτελεί κατά κάποιο τρόπο μία αυτοτελή μικρομονογραφία που μπορεί να διαβαστεί με ενδιαφέρον και ανεξάρτητα. "Όλα μαζί όμως καλύπτουν διαχρονικά τις κύριες εκφάνσεις της αρχιτεκτονικής σκέψης και πράξης από το 1836 που δημοσιεύτηκε το *Contrasts* του Pugin ως τα τελευταία έργα του Le Corbusier, του Mies και του Kahn, περνώντας και από κάποιες λιγότερο γνωστές (όπως ο Ch. R. Mackintosh και η σχολή της Γλασκώβης ή ο Terragni και ο Ιταλικός ρασιοναλισμός), αλλά και από την άγνωστη συνήθως νεοπαρθοσιακή και νεομνημειακή αρχιτεκτονική (όπως εκδηλώθηκε στην οικοδόμηση του Νέου Δελχί, στη Σοβιετική Ένωση μετά το '30, στη φασιστική Ιταλία και στο Τρίτο Ράιχ).

Στά τέσσερα κεφάλαια του τρίτου μέρους επιχειρείται μία συνολική κριτική αποτίμηση και μία προέκταση στο παρόν. Στο πρώτο, η θεώρηση του λεγόμενου διεθνούς στυλ και των παραλλαγών του από το '25 ως το '65 δίνει την ευκαιρία να αναφερ-

θούν αρχιτέκτονες, κινήματα και χώρες που προσπεράστηκαν στο προηγούμενο μέρος. Το δεύτερο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στον αγγλικό νεομνημειασμό της δεκαετίας του '50, ενώ το τρίτο στις μεταλλαγές των CIAM και στη συμβολή του Team X. Τέλος, στο τέταρτο, η εξέταση των πιο πρόσφατων τάσεων και αναζητήσεων οδηγεί σε ένα είδος επίλογου όπου ο συγγραφέας, εκφράζοντας τις ανησυχίες του για την προοδευτική απομόνωση της αρχιτεκτονικής από την κοινωνία, προβάλλει το αίτημα της συμφιλίωσης ανάμεσα στη θεμελιακή ανάγκη για δημιουργία έντοπισμένου χώρου και στους νόμους της ορθολογικής παραγωγής, ώστε να ξαναβρεθεί, σύμφωνα με τη χαιντεγκεριανή πρόκληση, η ενότητα του οικοδομείου, του κατοικείου, του καλλιέργειν και του είναι.

Από τη δομή του βιβλίου, όπως την περιγράψαμε, είναι ίσως φανερό πως ο Frampton δεν δίστασε να ξεφύγει από μία συμβατικότερη κατανομή και κατάταξη της ύλης, προκειμένου να δώσει έμφαση σε θέματα που τον ενδιαφέρουν ή τον έχουν απασχολήσει περισσότερο. Δεν θέλησε επίσης να υποταχθεί σε κάποιο ένιαιο ερμηνευτικό σχήμα ή, έστω, σε μία προκαθορισμένη μέθοδο προσέγγισης. Προτίμησε να χειριστεί το κάθε κεφάλαιο με τον τρόπο που έκρινε προσφορότερο, επιμένοντας, όπως ο ίδιος ομολογεί, άλλοτε στις οικονομικοκοινωνικές συνθήκες, άλλοτε στο ιδεολογικό πλαίσιο και άλλοτε στη μορφολογική ανάλυση. "Ακόμη και τις άσυνήθιστα πολυάριθμες για ένα σχετικά μικρό βιβλίο αναφορές του σε λεπτομερειακά γεγονότα και στοιχεία τις μεταχειρίστηκε όχι τόσο για μία καλύτερη ιστορική τεκμηρίωση όσο για την παρενθετική προβολή ορισμένων συσχετισμών που βασίζονται περισσότερο σε μία προσωπική όπτική. "Ετσι το έργο του μπορεί να χάνει κάπως σε συστηματικότητα και ενότητα. Κερδίζει όμως ασφαλώς σε πρωτοτυπία και σε ζωντάνια. Και χωρίς να παύει να είναι ιστορικό μελέτημα, παρουσιάζεται ως χρονικό της θαυμαστής περιπέτειας του μοντέρνου κινήματος βιωμένης αναδρομικά από ένα λεπταίσθητο παρατηρητή.

Σ.Ι. Κονταράτος

Μιά συν-κριτική τῶν θεωριῶν τοῦ σχεδιασμοῦ καί τῆς σύγχρονης ἐπιστημολογίας

Planning Theory and Philosophy, τοῦ Μάριου Καμχῆ, Tavistock Publications, Λονδίνο καί Νέα Ὑόρκη 1979.

Στόν βαθμό πού ὁ χωροταξικός καί πολεοδομικός σχεδιασμός ἐπιδιώκει καί κατορθώνει νά γίνεται ἐπιστημονικός, νά βασίζεται δηλαδή σέ ἕνα corpus θεωρητικῶν γνώσεων πού ἀφοροῦν τά φαινόμενα γιά τά ὁποία ἐνδιαφέρεται, φυσικό εἶναι ὁ θεωρητικοί τοῦ κλάδου νά προχωροῦν καί σέ κάποιες ἐπιστημολογικές ἀπόψεις, νά διατυπώνουν δηλαδή θεωρίες πού ἀφοροῦν τόν ἴδιο τόν σχεδιασμό ὡς διαδικασία. Ἐκεῖθε καί ἡ καθιερωμένη πιά διάκριση ἀνάμεσα σέ «θεωρία στόν σχεδιασμό» (theory in planning) καί «θεωρία τοῦ σχεδιασμοῦ» (theory of planning). Ἐν ἑνὶ ῥήματι δανειζόμαστε ἐννοιες καί ἐρμηνευτικά σχήματα ἀπό διάφορες ἐπιστήμες, ἰδιαίτερα τίς φυσικές, ἡ δεύτερη τείνει νά μιμηθεῖ τή φιλοσοφία τῆς ἐπιστήμης καί νά μιλήσει γιά τόν σχεδιασμό καί τή μεθοδολογία του γενικά καί ἀφηρημένα.

Ἐκινώντας ἀπό αὐτές τίς διαπιστώσεις, ὁ συνάδελφος καί φίλος Μάριος Καμχῆς εἶχε ἐπιλέξει ὡς θέμα τῆς διδακτορικής διατριβῆς του στό London School of Economics τή διερεύνηση τῶν σχέσεων μεταξύ τῆς θεωρίας τοῦ σχεδιασμοῦ καί φιλοσοφίας τῆς ἐπιστήμης. Τό θέμα ἦταν ἀσφαλῶς δύσκολο γιά ἕναν ἀρχιτέκτονα-πολεοδόμο πού πιθανότατα εἶχε ἤδη ἐξοικειωθεί μέ τούς θεωρητικούς προβληματισμούς στό πεδίο τοῦ σχεδιασμοῦ, ἀλλά ἐλάχιστα, ὑποθέτομε, εἶχε ἐνδιατριβεῖ ὡς τότε στόν χώρο τῆς φιλοσοφίας. Διαβάζοντας τό πόνημά του, πού ἐκδόθηκε πρόπερι ἀπό τόν ἑγκυρο οἶκο Tavistock Publications (στίς ΗΠΑ σέ συνεργασία καί μέ τούς Methuen, Inc.), ὁμολογοῦμε πώς νιώσαμε μιά εὐχάριστη ἐκπληξη. Γιά τόν Καμχῆ - σπεύδομε νά τό γράψουμε ἀπό τώρα - κατόρθωσε ὄχι μόνο νά ἀνακαλύψει ἐνδιαφέρουσες ἀντιστοιχίες ἀνάμεσα στίς θεωρίες τοῦ σχεδιασμοῦ πού ἀναπτύχθηκαν τά τελευταία τριάντα χρόνια καί στίς κύριες ἐκφάνσεις (ἰδίως ἀγγλοσαξονικές) τῆς σύγχρονης ἐπιστημολογίας, ἀλλά καί νά προχωρήσει σέ μιά κριτική τῶν ἰδεολογικῶν τους ἀφετηριῶν. Καί ἄν στήν κριτική του αὐτή ἐμπνέεται ἀπό μαρξιστικές ἀναλύσεις, τίς ὁποῖες ἀντιπαράθετε γενικά στίς ἀστικές προσεγγίσεις, προσπάθησε καί πάλι νά ἐπισημάνει τίς τάσεις ἐκείνες πού νοθεύουν τελικά τήν οὐσία τοῦ μαρξισμού.

Μετά τήν εἰσαγωγή, ὅπου ἀποσαφηνίζονται οἱ βασικές διακρίσεις καί ἡ μέθοδος ἀνάλυσης πού υιοθέτησε ἡ ἔρευνα, τά τρία πρῶτα κεφάλαια τοῦ βιβλίου εἶναι ἀφιερωμένα στόν παραλληλισμό τριῶν θεωριῶν σχεδιασμοῦ καί τριῶν ἐπιστημολογικῶν θεωριῶν. Συγκεκριμένα, ἐπισημαίνονται καί ἀναλύονται οἱ δομικές ἀναλογίες καί οἱ κοινές θεμελιακές παραδοχές πού παρουσιάζουν κατά ζεύγη καί σέ χρονική λίγο πολύ ἀκολουθία: (α) ὁ ὀρθολογικός ἐμπεριεκτικός σχεδιασμός (rational comprehensive planning) καί ἡ νεοθετικιστική γνωσιοθεωρία πού βασίζεται στήν ἀρχή τῆς ἐπαληθευσιμότητας (verificationism) (β) οἱ ἀπόψεις τῶν D. Braybrooke καί C. E. Lindblom πού θέλουν τόν σχεδιασμό νά προχωρεῖ δοκιμαστικά μέ διαδοχικά βήματα (disjointed incrementalism) καί ἡ ἐπιστημολογία τοῦ Karl Popper πού ἐπι-

μένει αὐστηρά στήν ἀρχή τῆς διαψευσιμότητας (falsificationism) (γ) ἡ προερχόμενη ἀπό τή συναίρεση τῶν δύο προηγουμένων σχεδιαστικῶν μεθοδολογιῶν προσέγγιση πού εἰσηγήθηκε ὁ A. Etzioni, βαφτίζοντάς τήν «μικτή σάρωση» (mixed scanning), καί ἡ μεθοδολογία τῶν προγραμμάτων ἐπιστημονικῆς ἔρευνας (methodology of scientific research programs) στήν ὁποία ἔφτασε ὁ Imre Lakatos ἀναθεωρώντας τίς ἀρχικές πομπιανές του πεποιθήσεις. Στό ἐπόμενο κεφάλαιο ὁ παραλληλισμός ἐπεκτείνεται στίς θεωρίες ἐκείνες πού καί στά δύο πεδία προσπάθησαν νά σπάσουν τά δεσμά πού ἔχουν ἐπιβληθεῖ ἀπό τόν ὀρθολογισμό καί τό αἴτημα τῆς ἐπιστημονικῆς ἀντικειμενικότητας δίνοντας μεγαλύτερη ἐμφαση στίς ἀξίες. Τέτοιες θεωρίες ὁ συγγραφέας βρῖσκει πώς εἶναι ἀπό τή μιά μεριά ἡ θεωρία γιά τή δομή τῶν ἐπιστημονικῶν ἐπαναστάσεων τοῦ Thomas Kuhn καί ἡ «ἀναρχική» γνωσιοθεωρία τοῦ Paul Feyerabend, ἀπό τήν ἄλλη ὁ ἀντιαταρχικός «συναλλακτικός σχεδιασμός» (transactive planning) τοῦ John Friedmann πού βασίζεται στόν διάλογο μεταξύ τεχνικῶν καί ἐνανεγκαιδεύομενου κοινού. Τό συμπέρασμα τοῦ συγγραφέα εἶναι πώς καί αὐτές οἱ θεωρίες, μολοντί πλησιάζουν σέ μιά διαλεκτικότερη ἀντίληψη τῶν φαινομένων καί πετυχαίνουν ὡς ἕνα βαθμό τόν ἀποφρακτισμό τοῦ ἐπιστημονισμοῦ, κατέχονται ἀπό φορμαλιστικές διαθέσεις καί παραμένουν τελικά μέσα σέ ἰδεαλιστικά πλαίσια, ρέποντας ταυτόχρονα πρός τόν μυστικισμό ἡ τήν οὐτοπία.

Τά δύο τελευταία κεφάλαια τοῦ βιβλίου ἐξετάζουν τίς ἐναλλακτικές δυνατότητες πού προσφέρει ὁ μαρξισμός. Ὁ συγγραφέας ξεκινά ἀπό τήν ἀποψη ὅτι ὁ μαρξισμός ὡς μόνη μέθοδος ἔχει τή μέθοδο, ἢ μάλλον τίς μεθόδους, τῆς ἐπιστήμης γενικά, πού δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι ὑλιστική, καί πώς ἡ ἰδιαιτερότητά του ἐγκεῖται στή θέλησή του νά διερευνήσει στοιχικά τῆς πραγματικότητας πού οἱ ἀστοί θεωρητικοί παραβλέπουν ἢ θεωροῦν ἀσήμαντα. Γι' αὐτό καί πιστεύει πώς δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει μιά μαρξιστική θεωρία τοῦ σχεδιασμοῦ ἐξέχωρη ἀπό τή θεωρία στόν σχεδιασμό, δηλαδή ἀπό τήν ἀνάλυση καί κατανόηση τῆς συγκεκριμένης πραγματικότητας μέσα στήν ὁποία λειτουργεῖ ὁ σχεδιασμός. Ὅποιοιδήποτε ἀπόψεις νά καταδειχθεῖ ἡ ὑπεροχή τῆς μαρξιστικῆς σκοπιᾶς σέ μεθοδολογική ἀποκλειστικά βάση καταλήγουν, λέει, νά «κατασκευάζουν» μιά μαρξιστική μέθοδο πού ἐλάχιστα διαφέρει ἀπό ἄλλες, μὴ μαρξιστικές. Ὡς παράδειγμα στόν τομέα τῆς θεωρίας τοῦ σχεδιασμοῦ φέρνει τό ἔργο τοῦ David Harvey *Κοινωνική δικαιοσύνη καί πόλη*, ὅπου ἡ μαρξιστική προοπτική ουσκοτίζεται ἀπό τήν ἰδιαίτερη ἐμφαση στό ζήτημα τῆς μεθόδου καί τίς διάφορες στρουκτουραλιστικές ἐπιρροές. Ἀντίθετα, σέ πολύ πῶ σωστό δρόμο θεωρεῖ πώς βρίσκονται οἱ συγκεκριμένες ἀναλύσεις φαινομένων τῆς πόλης πού ἐπιχείρησαν ὁ ἴδιος ὁ Harvey σέ ἄλλο του δοκίμιο, ὁ Enzo Mingione καί ὁ Manuel Castells, ξεκινώντας ἀπό τίς κοινωνικές συγκρούσεις πού ἐκδηλώνονται στόν χώρο. Ἐν ὅσον οἱ θεωρητικοί μετασχηματισμοί, ἰδιαίτερα στίς κοινωνικές ἐπιστήμες, εἶναι στενά συσχετισμένοι μέ

τίς ἀλλαγές τῆς ἴδιας τῆς πραγματικότητας, τότε ἴσως εἶναι αὐτές ἀκριβῶς οἱ συγκρούσεις στόν χώρο - ἐκδηλές ἀπό τό παγκόσμιο ὡς τό τοπικό ἐπίπεδο σάν ἀποτέλεσμα τῶν ὀσπερικῶν ἀντιφάσεων τοῦ καπιταλισμοῦ - πού προκαλοῦν τό αὐξανόμενο ἐνδιαφέρον γιά τά προβλήματα τοῦ χώρου καί ὁδηγοῦν σέ μιά «μετατόπιση παραδείγματος» (paradigm-shift, σύμφωνα μέ τήν ὀρολογία τοῦ Kuhn) στό πεδίο τῆς θεωρίας τοῦ σχεδιασμοῦ. Αὐτή τοῦλάχιστο εἶναι ἡ ὑπόθεση πού ὁ Καμχῆς προβάλλει στόν ἐπίλογο τῆς ἐργασίας του.

Τό βιβλίο περιέχει καί τρία σύντομα ἀλλά ἐνδιαφέροντα παραρτήματα. Στό πρῶτο ἐξετάζεται τό πρόβλημα τῆς ἐγκυρότητας τῶν ἀναλογιῶν μεταξύ σχεδιαστικῆς θεωρίας καί ἐπιστήμης. Στό δεύτερο ἀντιπαράβλλονται κριτικά ὁ ἐννοιες τῆς ἀντίφασης καί τῆς ἱεραρχίας, πού ὁ συγγραφέας θεωρεῖ κεντρικές γιά τή μαρξιστική καί τήν ἀστική ἀντίστοιχα. Στό τρίτο, τέλος, γίνονται κάποιες χρήσιμες διασαφίσεις σχετικά μέ τόν ὑλισμό. Φοβούμαστε πώς ἡ συνοπτική αὐτή παρουσίαση τῶν περιεχομένων τοῦ βιβλίου δέν δίνει παρά μιά πολύ ὠχρή εἰκόνα τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο ὁ Καμχῆς προσέγγισε τό θέμα του. Πέρα ἀπό τίς κεντρικές ἰδέες γύρω ἀπό τίς ὁποῖες ἀρθρώνεται ἡ ἐργασία του - καί τίς ὁποῖες κυρίως προσπαθεῖ νά τεκμηριώσει - συχνά ἐκφράζει, θά λέγαμε παρενεθικά, καί πολλές ἄλλες ἀπόψεις πού μαρτυροῦν οὐδύνοια καί εὐαισθησία. Ἀσφαλῶς ἀρκετές ἀπό τίς θέσεις τοῦ συγγραφέα ἐπιδέχονται ἀντίλογο (πού δυστυχῶς ὁμως δέν μπορεῖ νά ἀναπτυχθεῖ στόν περιορισμένο χώρο πού διαθέτει ἡ στήλη τούτη). Ἴσως ὁμως τό κύριο προσόν τοῦ βιβλίου του νά εἶναι ἀκριβῶς αὐτό: ὅτι μέ τήν τολμή ὀρισμένων ἰδεῶν του - καί παρά τήν κάποια σχολαστικότητα στή διατύπωση, ἀναπόφευκτη λίγο πολύ σέ μιά διδακτορική διατριβή - ὑποχρεώνει τόν ἐπαρκῆ ἀναγνώστη σέ ἕναν ὑψηλοῦ ἐπιπέδου θεωρητικό προβληματισμό. Πιστεύομε πώς τό ἔργο αὐτό θά ἀξίζε νά κυκλοφορήσει καί ἑλληνικά. Ἀλλά μόνο μέ τήν προϋπόθεση ὅτι θά μεταγλωττισεῖ ἀπό τόν ἴδιο τόν συγγραφέα του, γιατί τά προβλήματα πού θέτει ἡ ἀπόδοση τῆς εἰδικῆς ὀρολογίας στή γλώσσα μας εἶναι πράγματι δυσάλωτα.

Σ.Ι.Κ.

“Ένα εϋοίονο ξεκίνημα γιά τήν ανάπτυξη τής σημειωτικής στήν ‘Ελλάδα

Σημειωτική καί κοινωνία, Διεθνές Συνέδριο τής ‘Ελληνικής Σημειωτικής ‘Εταιρίας (Θεσσαλονίκη, 22-23 ‘Ιουνίου 1979), Εισαγωγή-έπιμείλεια Karin Boklund-Λαγοπούλου, ‘Οδυσσέας, ‘Αθήνα 1980.

Στίς άρχές του άιωνα μας, ό ‘Ελβετός γλωσσολόγος Ferdinand de Saussure (1857-1913), άκολουθώντας μιά γενικότερη τάση τής γλωσσολογίας νά στραφεί από τίς ιστορικοσυγκριτικές μελέτες πρós τή θεωρητική διερεύνηση τών δομικών καί λειτουργικών χαρακτηριστικών του γλωσσικού φαινομένου, είχε τονίσει τήν ανάγκη νά μελετηθεί ή γλώσσα συγχρονικά ώς σύστημα καί μάλιστα στά πλαίσια μιάς ευρύτερης έπιστήμης τών σημείων, τής «σημειολογίας» (sémiologie). Τήν ίδια άκρίβως έποχή, καί ανεξάρτητα από τόν Saussure, τήν ιδέα μιάς γενικής έπιστήμης τών σημείων ώς φορέων νοήματος είχε καί ό ‘Αμερικανός φιλόσοφος Charles S. Peirce (1839-1914)· τή βάπτισε «σημειωτική» (semiotic), ξεκινώντας καί αυτός από τήν ίδια ελληνική λέξη. Τίς αναζητήσεις του Peirce συνέχισε συστηματικότερα ό Charles Morris, ένας από τούς πρώτους ‘Αμερικανούς προσήλυτους στον λογικό θετικισμό του Κύκλου τής Βιέννης (πού είχε σχηματιστεί μετά τή δημοσίευση του περίφημου *Tractatus* του Wittgenstein καί είχε άποδυθεί στην προσπάθεια νά άποσαφηνίσει τίς λογικές σχέσεις καί τά όρια νόμιμης χρήσης τών γλωσσικών συμβόλων). Στο μεταξύ καί ή θεωρητική γλωσσολογία προχώρησε άρκετά πρós τήν κατεύθυνση πού είχε χαράξει ό Saussure χάρη στις έργασίες τής φωνολογικής σχολής τής Πράγας (Troubetzkoy, Jakobson), του Δανού Louis Hjelmslev καί άλλων. Οι δύο αυτές γραμμές έρευνας, ή φιλοσοφική καί ή γλωσσολογική, έμειναν για καιρό ανεξάρτητες, ή πρώτη γενικότερη άλλα μάλον άφηρημένη καί ή δεύτερη περιορισμένη στην διερεύνηση ενός μόνο συστήματος σημείων, τής φυσικής γλώσσας. Τίς τελευταίες όμως δεκαετίες όρισμένοι Γάλλοι μελετητές κατόρθωσαν νά επεκταίνουν τήν έφαρμογή τών διακρίσεων καί τών μεθόδων του γλωσσολογικού στρουκτουραλισμού καί σε άλλους τομείς: στην πολιτιστική άνθρωπολογία ό Claude Levi-Strauss, στην άνάλυση λογοτεχνικών κειμένων ό Roland Barthes, στην ιστορία τών ιδεών ό Michel Foucault καί στην ψυχαναλυτική θεωρία ό Jacques Lacan. Πολύ γρήγορα οι προσπάθειες επεκτάθηκαν σε άλλες χώρες (‘Ιταλία, ‘Αγγλία, Γερμανία, ΗΠΑ) καί σε άλλα πεδία έρευνας (μόδα, διαφήμιση, άνθρωπογενή χώρο, άντικείμενα καθημερινής πρακτικής, τέχνη, ιδεολογία), ξεκινώντας από τή γόνιμη - όπως άποδείχθηκε - ύπόθεση ότι όχι μόνο ή φυσική γλώσσα καί οι συμβατικοί κώδικες έπικοινωνίας, άλλα καί όλα σχεδόν τά πολιτιστικά φαινόμενα (συμπεριφορές, σχέσεις, τεχνήματα), ανεξάρτητα από τή βασική τους ύπόσταση, λειτουργούν κοινωνικά καί έπομένως μπορούν νά μελετηθούν ως συστήματα άνταλλαγής μηνυμάτων, δηλαδή ως συστήματα σημείων. Οι αναζητήσεις αυτές, όπως ήταν φυσικό, δέν άρνησαν νά συναντηθούν με τίς πρωτοποριακές έργασίες του Morris καί νά διασταυρωθούν με τίς κατακτήσεις άλλων κλάδων, όπως ή θεωρία τών πληροφοριών, πού μελετούν τό έπικοινωνιακό φαι-

νόμιο από ειδικότερες σκοπιές. Σήμερα πιά, ή σημειολογία ή σημειωτική - καί οι δύο αυτοί όροι έχουν καθιερωθεί, άλλα τελευταία τείνει νά επικρατήσει ό δεύτερος - άποτελεί μιά ιδιαίτερη έπιστήμη με άποσαφηνισμένο θεωρητικό άντικείμενο, ή όποία καλλιεργείται έπίμονα από πολυάριθμους έρευνητές καί διαθέτει ήδη τήν άπαραίτητη θεσμική πλαισίωση (ειδικές έπιστημονικές έταιρίες, άντίστοιχες περιοδικές εκδόσεις, άκόμη καί ξεχωριστές πανεπιστημιακές έδρες). Λόγω τής πολυμορφίας τών φαινομένων πού διερευνά εξακολουθεί πάντως νά είναι μιά περιοχή άνοιχτή σε έπιστημονες ποικίλης άγωγής καί νά έπηρεάζει - μερικές φορές έπιπούλεια, είναι ή αλήθεια - κύκλους διανοομένων πού ευρύτερους από εκείνον πού σχηματίζουν οι άφοισμένοι τής θεραπείας.

Στή χώρα μας, οι σημειωτικές έρευνες έγιναν άρκετά νωρίς καλλιστέ χάρη σε νέους έπιστημονες καί γλωσσολόγους πού είχαν κάνει σπουδές στο έξωτερικό στην δεκαετία του ‘60 ή παρακολουθούσαν τίς ξένες σχετικές δημοσιεύσεις. ‘Ανάμεσα τους καί άρκετοί άρχιτέκτονες ή πολεοδόμοι. Στή δεκαετία πού μäs πέρασε, τό ενδιαφέρον για τόν καινούριο αυτό έπιστημονικό κλάδο διευρύνθηκε καί παράλληλα δημοσιεύτηκαν οι πρώτες ελληνικές σημειωτικές έργασίες, όρισμένες μάλιστα σε έγκυρα ξένα περιοδικά. Γινόταν πιά φανερό πώς οι δυνατόις για τήν ανάπτυξη τής σημειωτικής στην ‘Ελλάδα δέν έλειπαν καί πώς αυτό πού χρειαζόταν ήταν μιά πιά όργανωμένη προσπάθεια. ‘Ετσι, τό 1977, με πρωτοβουλία κυρίως όρισμένων πανεπιστημιακών τής Θεσσαλονίκης, ιδρύθηκε ή ‘Ελληνική Σημειωτική ‘Εταιρία. Δύο χρόνια άργότερα, στην πλαίσια τής δραστηριότητας πού άνέπτυξε, ή ‘Εταιρία κατόρθωσε νά όργανώσει στην συμπρωτεύουσα καί ένα πρώτο διεθνές συνέδριο. Οι άνακοινώσεις στο συνέδριο εκείνο, συγκεντρωμένες τώρα στον τόμο *Σημειωτική καί κοινωνία* πού κυκλοφόρησε πέρα από τίς εκδόσεις ‘Οδυσσέας, άποτελούν όπωσδήποτε μιά σημαντική συμβολή στην ελληνική βιβλιογραφία. Τή συλλογή αυτή κρίνουμε σκόπιμο νά παρουσιάσουμε από τή στήλη τούτη όχι μόνο γιατί ένα μέρος τής είναι άφιερωμένο στην σημειωτική του χώρου, άλλα καί γιατί δέν είναι λίγιοι, όπως πιστεύουμε, οι άρχιτέκτονες καί πολεοδόμοι του τόπου μας πού δείχνουν ένα γενικότερο ενδιαφέρον για τίς σημειωτικές έρευνες.

‘Ο τόμος άρχίζει με μιά γενική εισαγωγή γραμμένη από τήν K. Boklund-Λαγοπούλου πού είχε καί τήν έπιμέλεια τής έκδοσης. ‘Αν καί όλιγοσέλιδη, ύπηρετεί θαυμάσια τόν σκοπό τής: νά έξοικειώσει κάπως τόν άνεπαρκώς πληροφορημένο άνανγώστη με τίς βασικές έννοιες καί τήν όπτική τής σημειωτικής, ώστε νά τόν βοηθήσει νά παρακολουθήσει όρισμένα τουλάχιστον από τά κείμενα τής συλλογής. Χρήσιμη για όποιον θά είχε τή διάθεση νά προχωρήσει σε μιά βαθύτερη γνωριμία με τή σημειωτική είναι καί ή εισαγωγική βιβλιογραφία πού ακολουθεί. Στή συνέχεια, μετά τή σύντομη προφώνηση του προέδρου τής ‘Εταιρίας Μ. Σετάτου, παρουσιάζονται οι άνακοινώσεις πού έγιναν στο συνέδριο, συγκεντρωμένες σε πέντε θεματικές ένότητες.

‘Η πρώτη ένότητα αναφέρεται στην θεωρία

τής σημειωτικής καί περιλαμβάνει τρεις άνακοινώσεις. Στην πρώτη, οι K. Boklund-Λαγοπούλου καί Α.Φ. Λαγόπουλος, προσπαθούν νά τεκμηριώσουν τή θέση ότι τά σημειωτικά κείμενα, ως μέρος τής ιδεολογικής υπέρδομης μιάς κοινωνίας, καθορίζονται - άν καί όχι μηχανιστικά - από τίς έξω-σημειωτικές κοινωνικές δομές πού τά παράγουν καί ότι, έπομένως, μόνο μιά κοινωνιο-σημειωτική άνάλυση, έστιασμένη πάνω στην άρθρωση τους με τήν κοινωνική δομή, μπορεί νά προχωρήσει πέρα από μιά σημειωτική περιγραφή καί νά τά εξηγήσει. Στή δεύτερη άνακοίνωση, ό Roland Posner πραγματεύεται άρκετά διεξοδικά τή συμβολή του Charles Morris στην θεμελίωση τής σημειωτικής, τονίζοντας τή σημασία πού είχε ή διερεύνηση του τών βασικών συστημάτων καί άξιών στα πλαίσια τής συμπεριφορικής άνάλυσης τής πράξης από τόν δάσκαλό του G.H. Mead. Στή τρίτη, ό Γ. Βέλτσος, συνδυάζοντας τή λακανική θεωρία για τήν προτεραιότητα του «σημαινοντος» με τήν άλτουσεριανή αντίληψη μιάς ιστορίας χωρίς ύποκείμενο, έπιχειρεί νά άντιπροέψει τή μαρξιστική παρομείωση του κοινωνικού σχηματισμού ως οικοδομήματος με ύποδομή καί υπέρδομή.

Οι άνακοινώσεις τής δεύτερης ένότητας μäs οδηγούν στην σημειωτική του χώρου, πού φαίνεται νά συγκεντρώνει τό ενδιαφέρον άρκετών μελών τής ‘Εταιρίας. ‘Ο Θ. Διδασκόλου, έπισημαίνοντας ότι πολλές σημειωτικές προσεγγίσεις τών χωρικών φαινομένων άσχολούνται περισσότερο με τίς ιδιαιτερότητες τής γλώσσας πού διαμεσολαβεί τά χωρικά νοήματα παρά με τήν ιδιαιτερότητα του χώρου ως σημειωτικού συστήματος, προσπαθεί νά άνιχνεύσει ένα «ιδιαιτέρα χωρικά» νόημα του χώρου, επενδυμένο στην βάση θεμελιακών χωρικών σχέσεων πού μιλούν με ένα δικό τους τρόπο καί πού ή λογική τους θά μπορούσε νά παρασταθεί με κάποιο γενικό μοντέλο· του ύποθετικού αυτού μοντέλου έπιχειρεί στην συνέχεια νά προσδιορίσει κάπως τά γενικά χαρακτηριστικά, τίς δυνατότητες καί τούς περιορισμούς. ‘Ο Δ.Α. Φατούρος, ξεκινώντας από τή βασική ύπόθεση ότι ή άρχιτεκτονική είναι μιά σύνθετη κοινωνιο-άντιληπτική όργάνωση στην όποια διαπλέκονται δύο κυρίαρχα συστήματα, τό σύστημα τών κοινωνικών σχέσεων καί τό σύστημα τών σχέσεων χώρου, άναπτύσσει τήν άποψη ότι τό δεύτερο ύπακούει σε ιδιαιτερούς τρόπους άντιληπτικής όργάνωσης πού είναι χρήσιμο νά μελετηθούν από μιά καθαρά συντακτική άποψη. ‘Ο Α.Φ. Λαγόπουλος, παραμένοντας στην κοινωνιο-σημειωτική σκοπιά του, διερευνά τήν άρθρωση του σημειωτικού μοντέλου του άστικού χώρου καί τών συνειρμικών κωδικών του με τήν κοινωνική δομή πού τό παράγει, όπως αυτή άντιπροσωπεύεται από τόν έκάστοτε τρόπο παραγωγής. Τέλος, ό Κ.-Β. Σπυριδωνίδης, ξεκινώντας από τή διαπίστωση ότι ή σημερινή άρχιτεκτονική καί πολεοδομική πρακτική βρίσκεται συνήθως σε άδυναμία νά ξεπεράσει τίς άντιθέσεις παραγωγού καί χρήστη κατά τή σημασιοδότηση του χώρου, άναλύει τούς τρόπους με τούς όποιους συντελείται αυτή ή σημασιοδότηση καί προσπαθεί νά δείξει πώς μιά σημειωτική προσέγγιση θά μπορούσε νά βοηθήσει τόν πολεοδόμο στον σχεδιασμό νέου χώρου καί νέων μορφών πού νά άνταποκρί-

νονται στις ιδεολογικές προσδοκίες του χρήστη.

Η τρίτη ενότητα περιλαμβάνει δύο ανακοινώσεις ανθρωπολογικού-λαογραφικού περιεχομένου. Στην πρώτη, η Ν. Σκουτέρη-Διδασκάλου διερευνά τη σημειοδοτική λειτουργία της «τελετουργίας του γάμου» ως ιδεολογικού μηχανισμού για την αναπαραγωγή των κατά φύλα κοινωνικών διακρίσεων και προσπαθεί να επαληθεύσει το θεωρητικό σχήμα που προτείνει με την περιγραφή δύο χαρακτηριστικών μοντέλων αυτής της τελετουργίας, του ενός από το Ρουμλούκι της κεντρικής Μακεδονίας και του άλλου από την Κάρπαθο. Στη δεύτερη, οι Ι. Nicolau και S. Radulescu, με σκοπό να καταδείξουν τη νομιμότητα και γονιμότητα μιάς χρονοσημειωτικής προσέγγισης στον χώρο της πολιτιστικής ανθρωπολογίας, δοκιμάζουν την εφαρμογή της στην περίπτωση του λαογραφικού θεάματος, της σκηηνικής δηλαδή αναπαράστασης λαογραφικών γεγονότων.

Η τέταρτη ενότητα, με τρεις ανακοινώσεις, αναφέρεται στη σημειωτική ανάλυση λογοτεχνικών κειμένων. Η Κ. Boklund-Lagouπούλου εξετάζει τη λειτουργία της συνειρμικής σημασίας στα λογοτεχνικά κείμενα και, με την ανάλυση ενός μεσαιωνικού αφηγήματος (Βίος του Αγίου Άλεξιου), τεκμηριώνει την άποψη ότι οι δομικά σημαντικές συνειρμικές αξίες του κειμένου εξηγούνται από κάποιους κυρίαρχους κώδικες που σχηματίζουν μιά εύρύτερη ιεραρχική δομή η οποία είναι εξαρχής παρούσα και αποτελεί κατά κάποιο τρόπο την προϋπόθεση για τήν κατασκευή του κειμένου. Ο Σ. Τσοχατζίδης επιχειρεί να καθορίσει μιά λειτουργική σημειωτική σχέση μεταξύ των πρωταρχικών κειμενικών δομών και των άμεσων μετακειμενικών δομών, παίρνοντας σαν παράδειγμα την τάξη των βιβλίων και την τάξη των βιβλιοκρισιών. Ο Ε. Καψωμένος διαπιστώνει ότι πίσω από την αφηγηματική επίφάνεια και τη θεματολογική ποικιλία που παρουσιάζουν τρεις μεγάλες ομάδες ελληνικών δημοτικών τραγουδιών λειτουργεί η γνωστή αντίθεση ατόμου-κοινωνίας = φύσης-κουλτούρας.

Οι δύο ανακοινώσεις της πέμπτης και τελευταίας ενότητας αφορούν τη σημειωτική της τέχνης και των μέσων μαζικής επικοινωνίας. Στην πρώτη, ο Α. Ίωαννίδης

επιχειρεί μιά σημειωτική ανάλυση των ψηφιδωτών του Αγίου Γεωργίου Θεσσαλονίκης (Ροτόντας) και δείχνει, με πειστικό όμολογούμενος τρόπο, πώς η διάταξη των ψηφιδωτών, η άρθρωση του ζωγραφικού χώρου στο καθένα από αυτά, αλλά και η οργάνωση των αρχιτεκτονικών μερών της εκκλησίας, παρουσιάζουν μιά αντιστοιχία στο επίπεδο των σημειωμένων συνειρμικότητας, δηλαδή του ιδεολογικού κώδικα που παρήγαγε το συγκεκριμένο αυτό έργο. Στη δεύτερη ανακοίνωση, ο Π. Μαρτινίδης, εξετάζοντας τους τρόπους με τους οποίους ο χώρος, φυσικός και δομημένος, απεικονίζεται και αξιολογείται μέσα στα comics, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι σχετικές παραστάσεις αποτελούν μιά καθοριστική συνιστώσα για τη δόμηση της αφήγησης και την προβολή μιάς ορισμένης τάξης πραγμάτων.

Από τη συνοπτική αυτή παρουσίαση των περιεχομένων του βιβλίου ελπίζουμε να έγινε φανερό πώς κάθε ανακοίνωση έχει το ιδιαίτερο ενδιαφέρον της, αλλά και πώς όλες μαζί συνθέτουν μιά αρκετά αντιπροσωπευτική εικόνα της σημερινής σημειωτικής, δηλαδή των πεδίων στα οποία κινείται, των φαινομένων που την απασχολούν και των μεθόδων που χρησιμοποιεί για την προσέγγισή τους. Όσο, τα κείμενα της συλλογής, λόγω του εξειδικευμένου προβληματισμού τους, δεν είναι από εκείνα που προσφέρονται για μιά πρώτη μύηση. Ορισμένα μάλιστα είναι πολύ πιθανό να δυσκολεύουν και τόν πίο επαρκή αναγνώστη. Τουτό βέβαια είναι ως ένα βαθμό αναπόφευκτο προκειμένου για επιστημονικές ανακοινώσεις σε συνέδριο ειδικών. Πιστεύουμε όμως πώς σε ορισμένες τουλάχιστο από αυτές η δυσκολία επιτείνεται και από μιά αρκετά επιτηδευμένη γραφή, κληρονομημένη κυρίως από κάποιους Γάλλους δασκάλους. Ένα πρόσθετο πρόβλημα δημιουργεί και η ακαταστάλαχτη ακόμη ελληνική σημειωτική ορολογία. Ός παράδειγμα αναφέρουμε τούς θεμελιακούς λατινογενείς όρους «denotation» και «connotation»: από τόν Σπυριδωνίδη και τόν Ίωαννίδη αποδίδονται στα ελληνικά με τις λέξεις «χαρακτηρισμός» και «συνέμφαση», ενώ ο Λαγόπουλος, που τις είχε άλλοτε προτείνει (επινοώντας ο ίδιος τη δεύτερη), χρησιμοποιεί τώρα πιά στη θέση τους τις (κατά τη γνώμη μας δοκιμώ-

τερες) περιφράσεις «κυριολεκτική σημασία» και «συνειρμική σημασία». (Μέ την ευκαιρία υπενθυμίζουμε πώς μιά εναλλακτική λύση έχει δώσει ο φίλος Π. Χριστοδουλίδης με τις λέξεις «καταδήλωση» ή απλά «δήλωση» και «συμπαράδηλωση» που έχουν τό πλεονέκτημα να διαθέτουν αντίστοιχα ρήματα και επίθετα.) Βέβαια, τό πρόβλημα της ορολογίας είναι γενικότερο και δεν μπορούσε να αντιμετωπιστεί εύκολα στα πλαίσια μιάς τέτοιας εκδόσεως, όπως τονίζει και η επιμελήτρια στην εισαγωγή της. Έν κάτι μέσα στην όλη συλλογή μπορούσε σαφώς να έχει βελτιωθεί μεί λίγη προσπάθεια είναι η μετάφραση της ανακοίνωσης του R. Posner, όπου και οι αποδόσεις ειδικών όρων είναι άδοκιμες (interpretant - διανύγω, interpreter - διαναγωγέας, designative signs - καταδηλούμενα σημεία, detachment - απόστασιότητα, dependence - προσδεκτικότητα) ή ίδια η ελληνική γλώσσα συχνά κακοποιείται (συμπεριφερειολογικός αντί συμπεριφορικός, εξαίρεση αντί εξαρση, προμηθευτικός αντί προμηθειικός, ικανοποιητήριο αντικείμενο, προσανατολικός έρεθισμός, αντίληψη εια κίνηση, διαδεχόμενων πράξεων, συμμετεχόμενοι, αμβλύνουν τόν όρίζοντα κ.ά.). Αντίθετα, όλα τά άλλα κείμενα, μαζί και η μετάφραση της ανακοίνωσης τών Nicolau και Radulescu, είναι γραμμένα σάν οσωτά ελληνικά.

Τό πλήθος και η θεματική ποικιλία των ανακοινώσεων δεν μάς επιτρέπουν να προχωρήσουμε σε αναλυτική αποτίμηση της επιστημονικής συμβολής τους. Μένομε πάντως με τήν εντύπωση πώς πρόκειται για έργα που μαρτυρούν όχι μόνο θεωρητική επάρκεια αλλά και γόνιμο προβληματισμό. Ιδιαίτερα στον τομέα της σημειωτικής του χώρου που μάς είναι πίο οικείος διαπιστώνουμε πώς οι αναζητήσεις έχουν ξεπεράσει πιά τό επίπεδο της άκριτης εφαρμογής του γλωσσολογικού μοντέλου και αποβλέπουν είτε στην τεκμηρίωση της ιδιαιτερότητας του χωρικού σημειωτικού συστήματος είτε στη διερεύνηση της συνάρθρωσής του μέ τήν κοινωνική δομή. Γι' αυτό και πιστεύουμε πώς η δημοσίευση των ανακοινώσεων ήταν μιά πράγματι χρήσιμη πρωτοβουλία.

Σ.Ι.Κ.

Η κοινωνιολογία της πόλης ως ιδεολογία και η κοινωνιολογική ανάλυση του πολεοδομικού σχεδιασμού

Πόλη και κοινωνία. Ίδεολογία, κοινωνιολογική θεωρία και σχεδιασμός, τέσσερα κείμενα του Manuel Castells (επιμέλεια: Παντελής Λαζαρίδης), Νέα Σύνορα, Αθήνα.

Ο καθηγητής Π. Λαζαρίδης, για τόν πέμπτο τόμο της σειράς «Η ζωή μέσα στό χώρο» τήν οποία διευθύνει, επέλεξε τέσσερα άρθρα του γνωστού Ίσπανόγλλου κοινωνιολόγου Manuel Castells, πρωτοδημοσιευμένα στην κρίσημ πενταετία 1968-1973. Η έπιλογή μπορεί να θεωρηθεί πραγματικά εύστοχη, γιατί ο Castells είναι ίσως ο σημαντικότερος μαρξιστής που, μετά τόν Η. Lefebvre, καταπίσθη με τή διερεύνηση του άστικού φαινομένου. Πρόκειται για ένα φαινόμενο που οι γενάρχες του μαρξισμού τό είχαν προσεγγί-

σει μόνο περιθωριακά (ο Engels στό Ζήτημα της κατοικίας) ή από μιά ιστορικοιστική σκοπιά (ο Marx στό Γερμανική ιδεολογία), ενώ οι έπιγονοί τους τό αντιμετώπισαν κατά κανόνα ως ένα από τά πεδία έκφρασης των πολιτικών σχέσεων. Στόν Lefebvre ανήκει ασφαλώς η τιμή ότι άνοιξε έναν καινούριο δρόμο, έπισημαίνοντας τήν έμφάνιση στό πεδίο αυτό νέων αντιφάσεων, συνδέοντας τό όλο ζήτημα με τή διαδικασία διευρυμένης αναπαραγωγής της έργατικής δύναμης και άσκώντας μιά άμελικτη κριτική στην έπίσημη πολεοδομική θεωρία και πρακτική. Όστόσο, ο διανοητής αυτός, υίοθετώντας μιά φορμαλιστική κατά βάθος διαλεκτική, όδηγήθηκε τελικά σε μιά «πολεολογική θεωρητικοποίηση της μαρξιστικής προβληματικής», όπου η άστικοποιημένη μεταβιομηχανική κοινω-

νία (société urbaine) άναγνωρίζεται ως ύστατη μορφή μιάς ιστορικής εξέλιξης, βασιλεία της έλευθερίας και ενός νέου ούμανισμού. Αντίθετα, ο Castells, άρνούμενος να παρακολουθήσει τόν Lefebvre στις ιστορικοφιλοσοφικές του θεωρήσεις (στις όποιες διέγινωσέ μάλιστα έναν ιδεολογικό χαρακτήρα ανάλογο με εκείνον που έχουν και οι θέσεις των άστών κοινωνιολόγων), αποδύθηκε σε μίαν άλλη προσπάθεια: στό ξεκαθάρισμα του «ζήτηματος της πόλης» που έκρινε ότι έπείγει «όχι μόνο ως μέσο άποφεναικισμού της ιδεολογίας των κυριαρχων τάξεων, αλλά και ως έργαλειό στοχασμού για τις (άριστερές) πολιτικές τάσεις οι όποιές, αντιμετώπιζοντας καινούρια κοινωνικά προβλήματα, άμφιταλαντεύονται ανάμεσα στον δογματισμό των γενικών διατυπώσεων και τή

ούλληψη αὐτῶν τῶν ζητημάτων μέ δρους, ἀντεστραμμένους, τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας», ὅπως λέει ὁ ἴδιος στό κλασικό πιά ἐργο του *La question urbaine* (Maspero, Παρίσι 1972, σ. 11).

Τά τέσσερα κείμενα πού παρουσιάζει ὁ Λαζαρίδης δέν μποροῦν βέβαια νά ὑποκαταστήσουν τίς ἀναλύσεις ἐκείνου τοῦ πολυσέλιδου βιβλίου, στό ὁποῖο ἡ προσπάθεια τοῦ Castells βρῆκε μιά πρώτη συστηματική ἐκφραση. Παρέχουν ὅμως μιά γενική εἰκόνα τῆς προβληματικῆς καί τῆς μεθοδολογίας αὐτοῦ τοῦ ἐρευνητή, ἐνῶ παράλληλα παρουσιάζουν καί κάποιο εἰδικότερο ἐνδιαφέρον. Στό πρώτο, ὁ Castells, μέσα ἀπό μιά σύντομη κριτική ἐπισκόπηση τῆς κοινωνιολογίας τῆς πόλης (*sociologie urbaine*) ἀπό τίς κλασικές ἐργασίες τῆς Σχολῆς τοῦ Σικάγου ὡς τίς πρόσφατες γαλλικές ἐρευνες, φτάνει στό συμπέρασμα ὅτι ὁ κλάδος αὐτός, στά πενήντα χρόνια πού καλλιεργεῖται, παραμένει χωρίς ἰδιαίτερο ἀντικείμενο καί δέν μπορεῖ νά διεκδικήσει κάποια αὐτονομία. Στό δεύτερο, μέ ἀφετηρία τό ἐννοιολογικό σύστημα πού ἐπεξεργάσθηκαν ὁ Althusser καί οἱ συνεργάτες του γιά τήν ἀνάγνωση τοῦ *Κεφαλαίου*, προτείνει ἕνα διάγραμμα κοινωνιολογικῆς ἀνάλυσης τοῦ πολεοδομικοῦ σχεδιασμοῦ καί δείχνει τίς

δυνατότητες γόνιμης ἐφαρμογῆς τῶν στίς περιπτώσεις τῶν βρετανικών νέων πόλεων, τῶν ἐπιχειρήσεων ἀστικής ἀνανέωσης στίς ΗΠΑ καί τοῦ ρυθμιστικοῦ σχεδίου τῆς παρισινῆς περιφέρειας. Στό τρίτο κείμενο ἐπισημαίνεται στό ζήτημα τῆς κοινωνιολογίας τῆς πόλης καί προσπαθεῖ νά τεκμηριώσει τήν ἀπόψη ὅτι ἡ «ἐπιστήμη» αὐτή, μή ἔχοντας οὔτε θεωρητικό οὔτε πραγματικό ἐξειδικευμένο ἀντικείμενο, δέν εἶναι παρά μιά ἰδεολογία πού ἐπιτελεῖ συγκεκριμένες κοινωνικές λειτουργίες: μετά, προχωρεῖ στή σκιαγράφηση τῶν ὄρων μιᾶς θεωρητικῆς πρακτικῆς πού θά μπορούσε νά ἀποκαλύψει καί νά ξεπεράσει αὐτή τήν ἰδεολογική πρακτική. Τέλος, στό τέταρτο κείμενο, ξεκινώντας ἀπό ἕνα σύνολο ὀρισμῶν καί θέσεων γιά μιά ὑλιστική ἐπιστημολογική παρέμβαση στίς κοινωνικές ἐπιστήμες (πού ἐμπνέεται καί πάλι ἀπό τόν Althusser), ἐπιχειρεῖ μιά κριτική ἀνάλυση τῶν βασικών ἐπιστημολογικῶν μοντέλων (τοῦ ἐμπειριστικοῦ, τοῦ φρημιστικοῦ καί τοῦ στρουκτουραλιστικοῦ) καί τῶν θεωρητικῶν ἰδεολογιῶν (τοῦ θετικισμοῦ καί τοῦ ἱστορισμοῦ) πού κυριαρχοῦν σέ αὐτό τόν τομέα.

Ὅπως εἶναι φανερό καί ἀπό τή συνοπτική τούτη περιγραφή τοῦ περιεχομένου τους, τά κείμενα τῆς συλλογῆς δέν εἶναι εὐκο-

λα. Ἡ κατανόησή τους προϋποθέτει μιά κάποια ἐξοικείωση ὄχι μόνο μέ τίς θεμελιώδεις ἐννοιές τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας, ἀλλά καί μέ τήν ἱστορία τῆς κοινωνιολογικῆς σκέψης, ἰδιαίτερα τῆς ἀγγλοσαξονικῆς. Γιατί ὁ Castells δέν εἶναι ὁ τυπικός Εὐρωπαῖος μαρξιστής ἢ νεομαρξιστής πού, ἀπομονωμένους αὐτάρεσκα στήν ἰδιαιτέρη κοινότητα του, ἀρκεῖται συνήθως σέ δογματικούς ἀφορισμούς: πρῖν στρέψει τά κριτικά βέλη του ἐναντίον στοῦς Ἀμερικανούς κοινωνιολόγους τῆς πόλης καί τοῦς Εὐρωπαίους πού τοῦς ἀκολουθοῦν, ἔχει μελετήσει διεξοδικά ὅλο τό corpus - καί εἶναι τεράστιο - τῶν ἐργασιῶν τους, στίς ὁποῖες καί συνεχῶς ἀναφέρεται.

Ἡ ἀπόδοση τῶν κειμένων στά ἑλληνικά (πού ἐγίνε σέ πρώτη μορφή ἀπό τήν ἀρχιτέκτονα Βίλμα Χαστάουλου καί σέ τελική ἀπό τόν ἴδιο τόν ἐπιμελητή τῆς ἐκδόσης), ἀν ληφθοῦν ὑπόψη τά προβλήματα πού ἔθετε ἡ ὀρολογία τοῦ πρωτοτύπου, πρέπει νά θεωρηθεῖ πετυχημένη. Τά ἑλληνικά τῆς μετάφρασης διαβάζονται ἀνετα καί τό μόνο πού ξενίζει τόν ἀναγνώστη εἶναι ἡ ἀμήχανη γραφή «ἀστ(υ)ικός» πού υιοθετήθηκε γιά νά ἀποφευχθεῖ ἡ δισημία κατά τή μεταγλώττιση τοῦ ἐπιθέτου «urbain».

Σ.Ι.Κ.

Τρία βιβλία-ντοκουμέντα ἀπό τήν πρόσφατη ἱστορία τοῦ μοντέρνου κινήματος

Νέες πόλεις καί κατοικία: Ἡ περίπτωση τῆς Ἀγγλίας (ἐπιμέλεια - ἀπόδοση: Π.Γ. Λαζαρίδης), Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1980. **Πόλη, κατοικία, ἀρχιτεκτονική: Κανδύλη - Josic - Woods**, (ἐπιμέλεια - ἀπόδοση: Π.Γ. Λαζαρίδης), Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1980. **Δημόσιος καί ἰδιωτικός χώρος. Ἡ ὀλλανδική ἐκδοχή: Bakema - Van den Broek** (ἐπιμέλεια: Π.Γ. Λαζαρίδης), Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1980.

Οἱ ἐκδόσεις «Παρατηρητής» τῆς Θεσσαλονικῆς φιλοδοξοῦν νά παρουσιάσουν ὀρισμένες ἀντιπροσωπευτικές θεωρίες, ἐφαρμογές καί φυσιογνωμίες τοῦ μοντέρνου κινήματος σέ μιά σειρά βιβλίων πού διευθύνει ὁ καθηγητής Π.Γ. Λαζαρίδης, μέ γενικό τίτλο: «Θέματα ἀρχιτεκτονικῆς-πολεοδομίας». Ἡ νέα σειρά ξεκίνησε τό 1979 μέ μιά συλλογή πέντε κειμένων τοῦ διευθυντή της, πού εἶχαν σάν ἀντικείμενο τήν κριτική τῆς ἰδεολογίας τοῦ μοντέρνου κινήματος. Τόν εἰσαγωγικό αὐτό τόμο ἀκολουθοῦν μέσα στό 1980 οἱ ἐπόμενοι τρεῖς, μέ τούς ὁποῖους ἐγκαινιάζεται οὐσιαστικά τό πρόγραμμα τῆς σειράς. Στόν πρώτο παρουσιάζεται συνοπτικά ἡ «υποδειγματική» περίπτωση τῶν ἀγγλικῶν νέων πόλεων ὡς τό 1960 (τόμος 2), ἐνῶ στοῦς ἐπόμενους δύο ἐπιχειρεῖται νά δοθεῖ μιά γενική εἰκόνα τῶν θέσεων, τῶν προτάσεων καί τῶν χτισμένων ἐργῶν δύο ομάδων οἱ ὁποῖες κατέχουν ἤδη μιά ἐξχωριστή θέση στή μεταπολεμική ἱστορία τῆς μοντέρνας ἀρχιτεκτονικῆς-πολεοδομίας. Πρόκειται γιά τήν πολυεθνική ομάδα «Κανδύλη - Josic - Woods» (τόμος 3) καί τό ὀλλανδικό γραφεῖο τῶν «Bakema - Van den Broek» (τόμος 4), τά μέλη τῶν ὁποίων ὑπῆρξαν ἀπό τούς πρωταγωνιστές τῆς δι-

ἐθνοῦς ἀρχιτεκτονικῆς σκηνῆς κατά τίς δεκαετίες τοῦ 1950 καί 1960. Ἡγετικά στελέχη τῆς μεταπολεμικῆς ἀντίδρασης στό κοινωνικό πρόγραμμα τοῦ πρώμου μοντέρνου κινήματος, οἱ πέντε αὐτοὶ ἀρχιτέκτονες-πολεοδόμοι ἦταν ταυτόχρονα καί ἀπόστολοι τῆς μεταρρυθμιστικῆς ἰδεολογίας τοῦ περίφημου Team X.

Εἶναι ἡ δεύτερη φορά πού ἀπό τή στήλη αὐτή δίνεται ἡ εὐκαιρία νά ἀναγνωριστοῦν ἡ σοβαρότητα τῆς νέας ἐκδοτικῆς προσπάθειας καί ἡ συμβολή της στήν πενήνχροτη ἑλληνική βιβλιογραφία. Τό πρώτο προϊόν της χαϊρετίστηκε ἤδη μέ εὐμενῆ σχόλια ἀπό τόν Σ. Κονταρῶ (βλ. *Ἀρχιτεκτονικά Θέματα* 14/1980, σ. 15).

Ἐχοντας κάποια προσωπική ἐμπειρία τῶν τεράστιων δυσκολιών πού συνεπάγεται στόν τόπο μας ἡ υπεύθυνη μετάφραση ξένων κειμένων ἀπό τή μιά πλευρά (δυσκολιών πού ὀφείλονται στή φτώχεια τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστημονικῆς ὀρολογίας καί τήν ἔλλειψη ἐξειδικευμένων μεταφραστῶν) καί ἡ ἐκδοτική διαδικασία ἀπό τήν ἄλλη, θεωρῶ ὑποχρέωσή μου νά ἐπισημάνω ἀπό τήν ἀρχή δύο πράγματα: τόν κόπο πού ἀντιπροσπεύει ἡ ἐργασία αὐτή τοῦ Π.Γ. Λαζαρίδη καί τήν ἀφοσίωσή του σέ μιά δραστηριότητα ἀπό τίς πιό ἀπαραιτήτες ὅσο καί ἀχαρες στόν τόπο μας.

Οἱ ἀπόστολοι καί οἱ φανατικοὶ ὀπαδοὶ τοῦ μεταμοντερνισμοῦ θά βροῦν ἴσως τήν ἐκδοχή τῶν τριῶν παραπάνω τόμων ἀναρχιστική (ἢ χωρίς ἐνδιαφέρον). Ὑπάρχουν ὡστόσο βάσιμοι λόγοι νά ὑποστηρίξει κανεῖς ὅτι, ἀν κάτι λείπει σήμερα ἀπό τή νεο-ἑλληνική ἀρχιτεκτονική σκηνή, εἶναι τά δεδωμένα (ντοκουμέντα κ.ά.) γιά μιά ἰσορροπημένη κριτική τῆς «μοντέρνας παράδοσης». Γιατί ὁ καταγιόμος τῆς ἐγχώριας βιβλιογραφίας μέ τά μανιφέστα καί τίς προτάσεις τοῦ μεταμοντέρνου κινήματος μόνο ἀπό τούς εἰδικούς ἢ τούς ἀπόλυτα

ἐνημερωμένους συναδέλφους μπορεῖ νά ἀντιμετωπιστεῖ μέ νηφαλιότητα. Γιά τούς ὑπόλοιπους, καί ἰδιαίτερα τούς σπουδαστές, ὁ μεταμοντερνισμός λειτουργεῖ μέ τήν καταλυτική γοητεία τῆς μόδας ἢ καί «επαναστατικῆς», εὐνοῶντας τή στείρα ἐπιθετικότητα σέ μιά κληρονομία ἐλάχιστα γνωστή: μιά κληρονομία ἡ ὁποία εἶτε τό θέλουμε εἶτε ὄχι δέν ἐξαφανίζεται μέ ἀφορισμούς ἀπό τή μιά μέρα στήν ἄλλη. Γιατί στήν ἱστορία τῶν ἰδεῶν - καί τό μοντέρνο κίνημα εἶναι πρῶτα ἀπό ὅλα ἕνα ἱστορικό ἰδεολογικό φαινόμενο - δέν ὑπάρχουν «καταδικές σέ θάνατο». Τό ὅτι ἦρθε μοιραία ἡ ὥρα γιά τή μοντέρνα ἀρχιτεκτονική καί πολεοδομία νά καθίσουν στό σκαμνί τοῦ κατηγορουμένου, αὐτό δέν σημαίνει ὅτι οἱ κατηγοροῖ τοῦς ἔχουν τή δυνατότητα νά τίς ἀντικαταστήσουν ἀπόλυτα ἢ ὅτι ξέρουν μέ τί ἀκριβῶς νά τίς ἀντικαταστήσουν. Ἡ προσπάθεια, λοιπόν, τῶν ἐκδόσεων «Παρατηρητής» γιά μιά συστηματικότερη ἐνημέρωση τοῦ μέσου Ἑλληνα ἀναγνώστη πάνω στό «ὑπό κατηγορία» μοντέρνο κίνημα κάθε ἄλλο παρά ἄσκοπη μπορεῖ νά θεωρηθεῖ.

Ἀπό ὅσους ἐξακολουθοῦν νά πιστεύουν σέ μιά μετεξέλιξη τοῦ μοντέρνου κινήματος, θά ὑπάρξουν ἴσως ὀρισμένοι πού θά θεωρήσουν τούς δύο ἀπό τούς τρεῖς τόμους τῆς νέας σειράς (τόν σχετικό μέ τά ἐργα τῶν Κανδύλη - Josic - Woods καί τόν σχετικό μέ τό ἐργο τῶν Bakema - Van den Broek) μᾶλλον πρωθύτερους γιά τήν ἑλληνική βιβλιογραφία. Τό πιθανότερο ἐπιχειρημα τούς θά ἦταν ὅτι ὅσο παραμένουν ἀμετάφραστα τά «κλασικά» κείμενα (π.χ. τά ἐργα τῶν Giedion, Pevsner, Banham, Mumford, Wirth, Simmel) ἢ ἑλληνική ἀρχιτεκτονική-πολεοδομική βιβλιογραφία δέν θά διαθέτει τό κατάλληλο ἔδαφος γιά τή διαλεκτική θεώρηση τῆς «μοντέρνας» κληρονομίας. Ἡ ἀντίρρηση αὐτή θά εἶχε

νόημα σε χώρες όπου η έκδοση και επίμελεια αρχιτεκτονικών-πολεοδομικών κειμένων αποτελεί δραστηριότητα με αρκετά σαφή επαγγελματικό χαρακτήρα, αξιολογήσιμη παράδοση, οργάνωση και άφθονα μέσα. Στόν τόπο μας, όπου τέτοιες συνθήκες δεν υπάρχουν, ο έθελοντισμός αποτελεί το κύριο γνώρισμα της ανάλογης εκδοτικής δραστηριότητας. Οι έθελοντές-επίμελητές των αρχιτεκτονικών-πολεοδομικών κειμένων έχουν, κατά συνέπεια, κάθε δικαίωμα να προχωρήσουν στην κάλυψη των κενών της εγχώριας βιβλιογραφίας με θέματα της προσωπικής τους επιλογής. Στο πλαίσιο, άλλωστε, της πρόσφατης εκδοτικής κοσμογονίας, τίποτε δεν αποκλείει να καλυφθούν σύντομα και τα βασικά κενά της αρχιτεκτονικής-πολεοδομικής μας βιβλιογραφίας.

Η πρόθεση του επιμελητή να ικανοποιήσει τις απαιτήσεις μιας πρώτης γνωριμίας με τρία ιστορικής σημασίας φαινόμενα του μοντέρνου κινήματος, χωρίς την παρέμβαση της προσωπικής του αξιολόγησης, αποτελεί μία δόκιμη εκδοτική πρακτική. Γιατί έτσι τα κείμενα και τα έργα (πραγματοποιημένα ή προτάσεις) αντιμετωπίζονται σαν ιστορικά ντοκουμέντα και αφήνονται να φτάσουν στον αναγνώστη με την άμεσότητα της επίκαιρας που δίνει η άδιαμεσολάβητη επαφή. Την ίδια τακτική ακολουθεί σε γενικές γραμμές και το βασικό, από ό, τι φαίνεται, πρότυπο της νέας σειράς, δηλαδή οι γερμανικές εκδόσεις «Ντοκουμέντα της μοντέρνας αρχιτεκτονικής» με επιμελητή τόν J. Joedicke. Για τις τρέχουσες αδυναμίες της εκδοτικής αυτής πρακτικής, υπάρχουν νύξεις σε μία παλαιότερη βιβλιοκρισία τούτης της στήλης (βλ. *Αρχιτεκτονικά Θέματα 10/1976*, σ. 28, 29, «Η πολεοδομία στην πράξη»). Έκει επισημαίνεται ότι τα βιβλιοντοκουμέντα του μοντέρνου κινήματος σπάνια διαφεύγουν από την παράδοση των τυπικών παρουσιάσεων-μονογραφιών που εκδίδονται για να τιμήσουν περισσότερο παρά να οικιογραφήσουν αντικειμενικά διάσημους αρχιτέκτονες-πολεοδόμους ή θεσμούς. Στην ίδια βιβλιοκρισία υποστηρίζεται ότι υπεύθυνος γι' αυτό δεν είναι κατά κανόνα οι επιμελητές ή οι εκδότες αλλά μάλλον οι παρουσιαζόμενοι δημιουργοί και οι λειτουργοί των παρουσιαζόμενων θεσμών, ιδιαίτερα όταν οι τελευταίοι αποτελούν τη μοναδική ή κύρια πηγή του βιβλίου-ντοκουμέντου. Τέτοιες αδυναμίες (π.χ. εξιδανίκευση δεδομένων και προτάσεων, άποσιώπηση αρνητικών εμπειριών) είναι πολύ δύσκολο αν όχι αδύνατο να αποφευχθούν στην περίπτωση βιβλίων-ντοκουμέντων για θέματα που δεν έχουν ακόμη πάρει κάποια σταθερή υπόσταση στην ιστορία· π.χ. στην περίπτωση δημιουργών που βρίσκονται στη ζωή ή και εξακολουθούν να παράγουν έργο (όπως είναι λχ. οι Van den Broek και Κανδύλης) ή στην περίπτωση θεσμών για την αντιμετώπιση προβλημάτων που παραμένουν επίκαιρα (όπως είναι λχ. ο θεσμός των νέων πόλεων για τη μαζική στέγαση μέσα σε ελάχιστο χρόνο). Έχει γι' αυτό ιδιαίτερη αξία η απόφαση του Π.Γ. Λαζαρίδη να επιμένει στις ιστορικές και κοινωνικοπολιτικές παραμέτρους (ιδιαιτερότητες) των θεμάτων που παρουσιάζει. Τα καταπονητικά εισαγωγικά σημειώματα των τριών τόμων βοηθούν όπωσδήποτε τόν αναγνώστη να συνειδητοποιήσει ότι ο στόχος της νέας σειράς είναι να τόν βοηθήσει να αντλήσει διδάγματα και όχι να του προσφέρει υποδείγματα.

Ας έρθουμε τώρα στα ίδια τα κείμενα. Το πρώτο βιβλίο με θέμα τις αγγλικές νέες πόλεις - από το τέλος του πολέμου ως το 1960 - δεν χρειάζεται ιδιαίτερη παρουσίαση. Πρόκειται για τήν πρώτη φάση της οργανωμένης και ελεγχόμενης από το αγγλικό κράτος οικιστικής ανάπτυξης (νέες πολυσύνθετες «κοινότητες» οι οποίες αναπτύσσονται σε ελάχιστο χρόνο με στόχο τον συνδυασμό της κατοικίας με τήν απασχόληση, ψυχαγωγία κλπ.), που ανήκει στην «κλασική» διδακτέα ύλη της σύγχρονης πολεοδομίας. Η περίπτωση των αγγλικών νέων πόλεων και οικιστικών συγκροτημάτων έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τόν τόπο μας. Γιατί αποτελεί ένα πειραματικό αλλά τεράστιο σε κλίμακα «αντίδοτο» στην ανεξέλεγκτη επέκταση των πόλεων, από τήν οποία έπασχε και πάσχει με ιδιαίτερη οξύτητα ο ελληνικός χώρος. Στις αρχές της δεκαετίας του 1980 κανείς πιά δεν περιμένει να βρει στις νέες αγγλικές πόλεις συνταρακτικά πειράματα ή επιτεύγματα μεγάλης πολιτιστικής, κοινωνικής και αρχιτεκτονικής αξίας. Όπως άλλωστε επισημαίνει ο M. Herbert («The British New Towns. A Review Article», *Town Planning Review*, Οκτ. 1980, αρ. 414) τή διεθνή τους φήμη οι πόλεις αυτές τήν όφειλουν κυρίως στη φύση και τήν αποτελεσματικότητα του αναπτυξιακού τους φορέα («New Town» Development Corporations, δηλαδή οργανισμών που κаторθωσαν να συνδυάσουν τά πλεονεκτήματα της ιδιωτικής επιχείρησης με τά πλεονεκτήματα του δημόσιου αναπτυξιακού φορέα). Με άλλα λόγια, τό ενδιαφέρον των αγγλικών νέων πόλεων σήμερα δεν βρίσκεται τόσο στο «τι» φιλοδόχησαν να είναι ή στο «τι» πράγματι κατέληξαν να είναι όσο στο «πώς» μπόρεσαν να πραγματοποιηθούν. Η έκδοση Krämer του 1968 (*New Housing in England*) που επιμελήθηκε και μετέφρασε τό ελληνικά ο Π.Γ. Λαζαρίδης είναι αρκετά παλαιά για να τεκμηριώσει τις αποτυχίες της αγγλικής περίπτωσης αλλά και τά επιτεύγματά της (οργανωτικά, θεσμικά). Γιατί παρά τις επιφυλάξεις που υπάρχουν στά δύο καταπονητικά εισαγωγικά σημειώματα, τό ύλικό του συγκεκριμένου τόμου καλύπτει τής περιόδους τής γένεσης και τής άκμης των νέων αγγλικών πόλεων. Πολύ σωστά, λοιπόν, ο διευθυντής τής νέας σειράς αποφάσισε να προχωρήσει και στην περίοδο των αναθεωρήσεων ή τής «παρακμής». Όπως μάς πληροφορεί στόν πρόλογο αυτού του τόμου, ετοιμάζεται ήδη ο επόμενος στόν οποίο «θά περιληφθούν οι πιά πρόσφατες φάσεις στην εξέλιξη του σχεδιασμού και τής οικοδόμησης του άστικού περιβάλλοντος... στην Άγγλία».

Τό δεύτερο βιβλίο, που αναφέρεται στην δραστηριότητα τής ομάδας Κανδύλης - Josic - Woods ως τό 1963 περίπου, βασίζεται, εκτός από 19 σελίδες, στην έκδοση Krämer (*Georges Candilis - Alexis Josic - Shadrach Woods, Ein Jahrzehnt Architektur und Stadtplanung*), όπου οι τρεις δημιουργοί λίγο πολύ αυτοπαρουσιάζονται· αφήνονται δηλαδή ελεύθεροι να διατυπώσουν τής προθέσεις τους και να σχολιάσουν τό έργο τους. Τό εισαγωγικό σημείωμα του J. Joedicke είναι πολύ ούδέτερο και γενικό για να προφυλάξει τόν απληροφόρο αναγνώστη από λανθασμένες εκτιμήσεις. Ο κίνδυνος αυτός ενισχύεται από τήν απόφαση του επιμελητή να συμπληρώσει τά κενά τής έκδοσης Krämer με τρία παλαιά μανιφέστα των μελών τής

ομάδας (ένα συλλογικό και δύο του Κανδύλης). Τά προσόντα και ή πείρα του καθηγητή Π. Λαζαρίδη δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία πώς ή παράλειψη κειμένων που αντιμετώπιζον κριτικά τό έργο τής ομάδας υπήρξε σκόπιμη. Αυτό μπορεί να όφειλεται στην εκτίμηση του ότι τά σχόλια τρίτων δεν είχαν τή θέση τους στόν συγκεκριμένο τόμο τής σειράς αλλά σε κάποιον άλλο που σκοπεύει να εκδώσει σύντομα (βλ. σχετική αναγγελία στόν πρόλογο τής έκδοσης *Κανδύλης - Josic - Woods* για τό τόμο με θέμα τήν ανάλυση σε βάθος τής Toulouse-le-Mirail). Δεν αποκλείεται όμως και να πηγάζει από τήν πεποίθησή του ότι ή διαθέσιμη βιβλιογραφία και τά δημοσιεύματα στόν περιοδικό μας τύπο (π.χ. τό άρθρο του K. Frampton «Οι μεταλλαγές τής ιδεολογίας», *Αρχιτεκτονικά Θέματα 10/1976*) έχουν επαρκώς θωρακίσει τόν μέσο αναγνώστη απέναντι στη βία ή τή γοητεία του μοντέρνου αρχιτεκτονικού λόγου. Υπάρχουν, ώστόσο, ένδειξεις ότι στόν συγκεκριμένο τόμο των εκδόσεων «Παρατηρητής» δεν αξιοποιήθηκαν ικανοποιητικά τά διαθέσιμα κείμενα των ίδιων των δημιουργών. Παραλείφθηκε λχ. ένα πραγματικό μνημείο αρχιτεκτονικού λόγου και ήθους· ή έμμετρη αυτοόατιρα του Shadrach Woods, δημοσιευμένη στην *Architecture d'Aujourd'hui* (Ιαν.-Φεβρ. 1975, αρ. 177, σ. 48) από τής 16 άράδες τής οποίας μπορεί να αντλήσει κανείς άνεκτίμητα διδάγματα. Γιατί σε αυτές, ο ίδιος ό Woods χλευάζει τά κύρια χαρακτηριστικά του έργου τής ομάδας στην οποία ανήκει ως τό 1970. Και τέτοια χαρακτηριστικά είναι ή ιδεολογία τής άπροσδιοριστίας και εύελιξίας στην οποία στηρίζεται τό «ανοιχτό σχέδιο» (ή υποκατάσταση δηλαδή του αξιωματός «ότι ο αρχιτεκτονικός χώρος δεν έχει άλλη έπιλογή από τό να υπάρχει στη δική του ιστορική στιγμή» με τήν πίστη ότι τό δομημένο περιβάλλον νομιμοποιείται να είναι μορφολογικά άοριστο ή άτελές για χάρη του άπρόβλεπτου μέλλοντος στο όποιο και έπαφίεται ή οριστικοποίηση ή τελειοποίησή του), οι «λαβυρινθώδεις συνθέσεις» ή «τριδιάστατες αντιμορφές» κλπ.

Στόν τρίτο τόμο, όπου παρουσιάζεται ή ιδεολογία των Bakema-Van den Broek και τό έργο του γραφείου τους, ό επιμελητής χρησιμοποίησε διάφορες πηγές. Πάντως και εδώ τό ύλικό προέρχεται κυρίως από δύο βιβλία των εκδόσεων Krämer. Για τό πιά πρόσφατο από αυτά (*Architektur - Urbanismus* τής Architectengemeinschaft Van den Broek en Bakema, 1976) έχει ήδη γίνει ή σχετική βιβλιοκρισία από τόν Σ. Κονταράτο σε παλαιότερο τόμο των *Αρχιτεκτονικών Θεμάτων* (11/1977, σ. 17). Η «όλλανδική αυτή έκδοχή» του όψιμου μοντέρνου κινήματος παρουσιάζεται με πλούσια εικονογράφηση και κείμενα που βασίζονται κυρίως σε άρθρα του ίδιου του Bakema ή σχόλια των μελών του γραφείου του. Δεν θά επιμελούμε ιδιαίτερα στό περιεχόμενο του νέου βιβλίου για δύο λόγους. Ο πρώτος είναι ότι στην παλαιά βιβλιοκρισία του Σ. Κονταράτου ξεκαθαρίζεται άπόλυτα ή ιστορική σημασία του έργου των δύο δημιουργών και γίνεται μία εύστοχη αντιδιαστολή ανάμεσα στά συνθετικά τους επιτεύγματα (επιτεύγματα τά όποια όσο και άν φέρνουν τή σφραγίδα τής εποχής που τά δημιούργησε διατηρούν πάντα μία δύναμη έπιβολής) και τής θεωρητικής τους άπόψεις (άπόψεις οι όποιες γερνούν πολύ πιά εύκολα). Ο δεύ-

τερος λόγος είναι ότι οι εισαγωγικές μας παρατηρήσεις όσο και τα σχόλια για την προηγούμενη έκδοση του «Παρατηρητή» (Κανδύλης - Josic - Woods) ισχύουν και για τον συγκεκριμένο τόμο με μία βασική διαφορά. Δεδομένου ότι στη νέα σειρά δέν προβλέπεται να υπάρξει συνέχεια για την παρουσίαση της ολλανδικής ομάδας, τα κείμενα αυτού του τόμου θα πρέπει όπως οπωδήποτε να διαβαστούν σε συνδυασμό με το δημοσιευμένο άρθρο του Κ. Frampton ('Αρχιτεκτονικά Θέματα 10/1976, σ. 58-64) και τα κριτικά σχόλια για το έργο των Bakema - Van den Broek στην *Architecture d'Aujourd'hui* (Ιαν.-Φεβρ. 1975, άρ. 177, σ. 1-3 και 54-58). Χωρίς τη βοήθεια αυτών τουλάχιστον των προσιτών δημοσιευμάτων, είναι δύσκολο να κατανοηθούν οι αποκλίσεις του ολλανδικού γραφείου από την ιδεολογία του Team X, ή διαφορά λχ. των πολεοδομικών μεγαμορ-

φών που έχει προτείνει (π.χ. για το κέντρο του Τέλ-Αβίβ, 1962, και το κέντρο Παμπούς του "Αμστερντ, 1964-65, από τις «λαβυρινθώδεις αντίμορφες» των Κανδύλη - Josic - Woods ή τη θέση της «άνοιχτης πόλης» όπως εκφράζεται στο έργο των P. και A. Smithson.

Και δύο λόγια για την ελληνική μετάφραση και τα υπόλοιπα τεχνικά χαρακτηριστικά των τόμων της νέας σειράς. "Αν και δέν μπορούσαμε να αντιπαραβάλουμε όλα τα κείμενα με το πρωτότυπο τους, η γενική μας εντύπωση είναι ότι έγινε μία σωστή και εύσυνειδητη δουλειά. Οι ελάχιστες γλωσσικές αστοχίες δέν αναιρούν τη διαπίστωση ότι ο Π.Γ. Λαζαρίδης χειρίζεται με δεξιοτεχνία την ελληνική γλώσσα. Τα τρία βιβλία γραμμένα σε μία δημοτική χωρίς γλωσσικά ψευδία αποδίδουν εύστοχα τό νόημα και τό ύφος των πρωτότυπων

κειμένων. Είναι γι' αυτό κρίμα που υποτιμήθηκε ή σημασία ορισμένων λεπτομερειών στην έκδοτική αυτή προσπάθεια. 'Η απουσία βιβλιογραφίας δέν μπορεί να καταλογιστεί στο ενεργητικό των εκδόσεων. Τό ίδιο ισχύει και για την έλλειψη ορισμένων από τις απαραίτητες λεζάντες και υπόμνηματα (π.χ. στον τόμο για τις άγγλικές νέες πόλεις σ. 24, 104 και σ. 65 όπου αναφέρεται ότι τό υπόμνημα παραλείπεται «γιατί δέν υπάρχει χώρος»). 'Η τυπογραφική δουλειά, χωρίς να είναι άσπρη (π.χ. παρατυπώματα, άτέλειες στην έκτύπωση ορισμένων εικόνων, παράλειψη λέξεων πού δυσχεραίνουν την κατανόηση ορισμένων φράσεων όπως γίνεται στις σ. 44, 45 του τόμου για τούς Κανδύλη - Josic - Woods), βρίσκεται σε αρκετά ικανοποιητικό επίπεδο για τά ελληνικά δεδομένα.

Ε. Φεσσά-Έμμανουήλ

'Αρχιτεκτονική βοήθεια: στόχος ή άγωγή του ιδιώτη και ή ποιότητα του κτίσματος. "Ένα γαλλικό παράδειγμα

La correction ou... et l'Assistance Architecturale?, των Odile Jacquemin, Robert Joly και Alain-François Vergniaud. C.A.U.E. του Lot, Παρίσι 1980.

Αυτό πού σήμερα ονομάζουμε λαϊκή αρχιτεκτονική δέν υπάρχει πιά παρά σάν μία μορφή ιστορικής μαρτυρίας, ενώ ή αρχιτεκτονική δημιουργία στόν έπαρχιακό χώρο περιορίζεται στήν άναπαραγωγή εισαγόμενων άστικών τύπων πού προέρχονται από τή βιομηχανοποίηση.

Δέν πρέπει ακόμα να ξεχνάμε ότι σε κοινωνική κλίμακα ή σύγχρονη αρχιτεκτονική έφτασε στήν πρώτη μεταπολεμική δεκαετία να εκφράζει τόν μοντερνισμό, δηλαδή τήν πρόοδο και τήν άγρινη. Αυτό τόν ρόλο τόν παίζει ακόμα τοπικά. "Έτσι, ενώ οι άστοί σκύβουν με νεορομαντική νοσταλγία στήν «εύτυχημένη» λαϊκή αρχιτεκτονική πού θά τούς «σώσει» από τό άγχος τής βιομηχανικής εποχής, οι έπαρχιώτες σε άναζήτηση του μοντερνισμού μεγαλώνουν τά παράθυρα τους και βάφουν τά σπία τους άσπρα. Φαίνεται ότι βρισκόμαστε σε μία μεταβατική περίοδο, όπου τό πέρασμα από τόν νεοεπαρχιωτισμό είναι άπαραίτητο.

Τά CAUE (Συμβούλια 'Αρχιτεκτονικής, Πολεοδομίας και Περιβάλλοντος) αποτελούν ένα είδος προμαχώνα. Αυτά τά συμβούλια, γνωρίζοντας τά παραπάνω, καθώς και τό ότι ή αρχιτεκτονική γίνεται ένα δημόσιο πολιτιστικό αγαθό, δηλαδή προλεταριοποιείται, προσπαθούν να μεθοδεύσουν σε πολλά επίπεδα τόν διάλογο παρελθόντος και παρόντος στόν έπαρχιακό χώρο, εισάγοντας μία δυναμική τής σύλληψης και προσφέροντας τά εργαλεία τής άνάλυσης των συνθηκών ζωής.

Τά 70 CAUE πού υπάρχουν σήμερα στή Γαλλία απέκτησαν επίσημα ύπόσταση με τόν νόμο τής 3.1.1977 περί αρχιτεκτονικής, ύπάγονται στό 'Υπουργείο Περιβάλλοντος και Συνθηκών Ζωής και έχουν τέσσερις βασικούς σκοπούς:

- α) πληροφόρηση-επιστητοποίηση-συμμετοχή του κοινού,
- β) εκπαίδευση-τελειοποίηση όσων επεμβαίνουν στόν χώρο τής κατασκευής,
- γ) συμβουλές στούς ιδιώτες και
- δ) συμβουλές σε κοινότητες και δημόσιες υπηρεσίες.

Οι συμβουλές στούς ιδιώτες αποτελούν τό έργο τής 'Αρχιτεκτονικής Βοήθειας ή όποια προηγήθηκε σάν θεσμός των CAUE. 'Η 'Αρχιτεκτονική Βοήθεια του Lot (νοτιοδυτικό διαμέρισμα τής Γαλλίας) ξεκίνησε τό 1969 και αποτέλεσε τήν πρωτοπορία αυτής τής προσπάθειας, εκφράζοντας τις πρώτες άπόψεις πάνω στήν άπαραίτητη αρχιτεκτονική ποιότητα και δίνοντας τεχνική βοήθεια όπου έλειπε αυτή ή ποιότητα.

'Η 'Αρχιτεκτονική Βοήθεια, άφου πέρασε διάφορα στάδια, δοκιμάστηκε και άναγνωρίστηκε σάν άρμόδια να επεμβαίνει, κυρίως όσον αφορά τήν οικοδομική άδεια, εξετάζοντας, διορθώνοντας και προτείνοντας αρχιτεκτονικές λύσεις πάνω στά σχέδια πού υποβάλλονται για τήν έκδοση τής. Τό έργο τής συνδέεται άμεσα με τήν έξελξη τής έννοιας του αρχιτεκτονικού σχεδίου, πού άφου ύπήρξε ή μεγάλη στιγμή τής δημιουργίας αρχιτεκτονικής, εκφράζει σήμερα σάν σκίτσο τήν καθημερινή αρχιτεκτονική.

Τό βιβλίο του καθηγητή Robert Joly και των συνεργατών του, Odile Jacquemin και Alain-François Vergniaud, είναι ή πρώτη πλήρης άναφορά στό έργο τής 'Αρχιτεκτονικής Βοήθειας. 'Η Jacquemin, πού μελέτησε επίτόπου τούς φακέλους των άδειών του 1975, άπομόνωσε 35 παραδείγματα πού παρουσιάζονται στήν κοινή εργασία τους 'Η Διόρθωση ή... και ή 'Αρχιτεκτονική Βοήθεια; με τά συμπεράσματα για τά αποτελέσματα και τις δυνατότητες μιας τέτοιας επέμβασης.

Τό βιβλίο χωρίζεται σε δύο ένότητες. Στήν πρώτη οι συγγραφείς αναλύουν τις άπόψεις τους για τρία βασικά θέματα, πού αποτελούν και τά κεφάλαιά του. Στή δεύτερη, τά θέματα αυτά εικονογραφούνται και επεξηγούνται με παραδείγματα και κωδικοποιημένους πίνακες.

Στό πρώτο κεφάλαιο, *Αυτό πού λείπει από τήν οικοδομική άδεια*, κρίνονται οι περιορισμένες δυνατότητες των σχεδιαστικών στοιχείων (τοπογραφικό και όψεις), πού είναι ύποχρεωμένος ο ιδιοκτήτης να έντάξει στόν φάκελο για τήν έγκριση και έκδοση τής οικοδομικής άδειας. Τά σχέδια τής μελέτης είναι λίγα και δέν περιλαμβάνουν στοιχεία για τήν έσωτερική διαρρύθ-

μιση του κτιρίου, ούτε αναφέρονται στα προβλήματα του περιβάλλοντος χώρου, φυσικού και χτισμένου, και τις τυχόν προτάσεις ένταξης. 'Η έλλειψη λεπτομερειών (κάγκελα, έξώπορτα, ύδρορροές, καμινάδες, σύνδεση σκεπής κ.ά.) και πληροφοριών για τά ύλικά και τά χρώματα στα σχέδια πού υποβάλλονται, δυσκολεύει τήν έκτίμηση των τελικών αποτελεσμάτων και προκαλεί συχνά δυσάρεστες εκπλήξεις μετά τό χτίσιμο.

Στό δεύτερο κεφάλαιο, *Τό σκίτσο σάν διαδικασία διόρθωσης*, αναφέρονται τά νέα προβλήματα πού μπορεί να δημιουργηθούν από τά περιορισμένα μέσα (σκίτσα) και τή φάση πού γίνονται οι επεμβάσεις. "Έτσι, οι έπαναλαμβανόμενες διορθώσεις άφενός καταλήγουν σε μία τυπολογία, άφετέρου δίνοντας συνταγές περιορίζονται στή βελτίωση άπλώς των όγκων του κτιρίου, ανασυνθέτοντας τά έξωτερικά στοιχεία του, χωρίς να προτείνουν ουσιαστικές και τεκμηριωμένες αλλαγές.

'Ο αρχιτέκτονας σύμβουλος τής 'Αρχιτεκτονικής Βοήθειας εξετάζει και διορθώνει κυρίως τούς όγκους του κτιρίου (ιδιαίτερα τής σκεπής: τοποθέτηση, προεξοχές, κλίση), τά άνοιγματα, τις προσβάσεις (σκάλες, ταρατσες), τήν τοποθέτηση του κτίσματος στό έδαφος. Τά σκίτσα του, εκφράζοντας τήν πρακτική μιάς ήδη σχηματισμένης κουλτούρας και ένα ειδικό λεξιλόγιο αρχιτεκτονικού σχεδίου, δέν βρίσκουν εύκολα άνταπόκριση στόν ενδιαφερόμενο. 'Ανήκοντας, φροντίζει για τή διατήρηση και άναπαραγωγή των παραδοσιακών κτισμάτων μιας περιοχής με κριτήρια πολύ γενικευμένα και όχι πολύ σχετικά με τις ειδικές άνάγκες του χρήστη ή όποιος συχνά τά άγνοει.

Τά ελάχιστα περιθώρια επέμβασης του αρχιτέκτονα τόν παρουσιάζουν στα μάτια του ενδιαφερομένου σάν παραγωγή μιάς άξιας πρόσθετης και όχι άπαραίτητης. 'Όστόσο, άν είχε τή δυνατότητα να εξετάζει τά προσχέδια, θά μπορούσε ή ανασυνθετική του εργασία να ήταν πλήρης και να στηριζόταν σε έναν πραγματικό διάλογο με τόν χρήστη.

Στό τρίτο κεφάλαιο, *Τά αποτελέσματα τής διαδικασίας διόρθωσης πάνω στήν νοο-*

τροπία, εξετάζονται οι σχέσεις των τριών ενδιαφερομένων: ιδιώτη, επαγγελματία κατασκευαστή και βιομηχάνου, με το έργο της 'Αρχιτεκτονικής Βοήθειας. Καί οι τρεις θα ήθελαν να συνεργαστούν μαζί της για την αντιμετώπιση των διοικητικών εμποδίων της ύπηρεσίας έκδοσης οικοδομικών αδειών. 'Ο μελλοντικός κάτοικος, που έχει κάνει ο ίδιος τα σχέδια και συχνά πρόκειται να συμμετάσχει και στο χτίσιμο του σπιτιού του, είναι ο κατεξοχήν στόχος των διορθώσεων, κυρίως γιατί τό δικό του σύστημα αρχιτεκτονικής κουλτούρας ερχεται σέ αντίθεση με έκείνο των αρχιτεκτόνων της 'Αρχιτεκτονικής Βοήθειας. Τίς διορθώσεις, τά κριτήρια των οποίων θεωρεί άκατανόητα, τίς άντιλαμβάνεται σάν έπιπλήξεις γι' αυτό που εκφράζει τό όνειρό του και γιά τόν τρόπο ζωής του, και έτσι άνρνείται νά τίς έφαρμόσει. Καί έδω ή επέμβαση της 'Αρχιτεκτονικής Βοήθειας στή φάση των προσχεδίων γίνεται πιά εύ-πρόσδεκτη, γιατί τί θεωρεί σάν αρχιτεκτονική συμβουλή.

'Ο τεχνικός, δηλαδή ό εργολάβος ή ό έπιβλέπων μηχανικός, γνωρίζοντας τήν άνάγκη μιάς διοικητικής άποδοχής των σχεδίων που ύποβάλλει, φροντίζει νά παρουσιάσει προϊόντα που πλησιάζουν μορφολογικά τίς τάσεις και πρότάσεις της 'Αρχιτεκτονικής Βοήθειας, με σκοπό νά γίνουν τό ταχύτερο δεκτά, χωρίς αυτό νά σημαίνει ότι βελτιώνει ούσιαστικά τήν αρχιτεκτονική τους ποιότητα.

'Ο βιομηχανός, κατασκευαστής τυποποιημένων ιδιωτικών κατοικιών, έχει τήν ίδια στάση με αυτή του τεχνικού. 'Επειδή ή παραγωγή του είναι έπαναλαμβανόμενη, τό ενδιαφέρον του γιά τήν έγκριση της 'Αρχιτεκτονικής Βοήθειας είναι μεγαλύτερο. 'Ετσι διαθέτει ένα άκόμη πλεονέκτημα γιά νά πείσει τούς μελλοντικούς άγοραστές. 'Η 'Αρχιτεκτονική Βοήθεια λοιπόν, χωρίς νά τό έλπει, συνεργάζεται στήν πραγματικότητα με τόν ιδιωτικό τομέα, στόν χώρο άκριβώς που ή ήθική της άντιτίθεται, στή δημιουργία δηλαδή ένός καταλόγου μοντέλων, άντί της παροχής συμβουλών και συστάσεων γιά μεμονωμένες περιπτώσεις.

Στή δεύτερη ένότητα ξαναπαρουσιάζονται τά τρία βασικά θέματα μέσα από 35 παραδείγματα, με λεπτομερή συγκριτική

εικονογράφηση: σχέδια γιά τήν οικοδομική άδεια, διορθώσεις της 'Αρχιτεκτονικής Βοήθειας, φωτογραφίες του κατασκευασμένου έργου στήν άριστερή σελίδα, και ένα έπεξηγηματικό κείμενο που δικαιολογεί τή χρησιμοποίηση των παραδειγμάτων και ένας κωδικοποιημένος πίνακας στή δεξιά.

'Ο πίνακας περιλαμβάνει όριζόντια τά δώδεκα κοινά και άντιπροσωπευτικά γιά τό σύνολο των περιπτώσεων θέματα:

1. Τοποθέτηση του κτιρίου: μετατόπιση του σέ σχέση με τά όρια του οικοπέδου, τίς προσβάσεις, τά διάφορα δίκτυα και τό φυσικό και χτισμένο περιβάλλον.
2. Περιβάλλον χώρος: τοπογραφία του εδάφους, προσβάσεις κλπ.
3. Σκάλες και ταράτσες: θέμα πολύ εύαισθητό γιά τήν περιοχή, όπου ή τοπική κατασκευαστική παράδοση όδηγεί στήν κατασκευή μιάς σκάλας στήν πρόσωση, καλυμμένης με πρόστεγο.
4. 'Ογκομετρία: ή επέμβαση της 'Αρχιτεκτονικής Βοήθειας είναι στοιχειώδης γιατί συνεπάγεται μεγάλες αλλαγές.
5. Σκεπή: τά γενικά της προβλήματα, κυρίως οι προσεχές και οι συνδέσεις της με τό κυρίως κτίριο.
6. Προεξοχές της σκεπής: συγκεντρώνουν ιδιαίτερα τή φροντίδα της 'Αρχιτεκτονικής Βοήθειας.
7. Κλίση της σκεπής. 'Η 'Αρχιτεκτονική Βοήθεια άπομονώνει τό πρόβλημα από τήν όγκομετρική του άποψη, έπιβάλλοντας έναν αρχιτεκτονικό κανόνα: δίριχτη στέγη με μικρή κλίση.
8. 'Ανοίγματα: σημαντικό θέμα διορθώσεων, κυρίως στίς άναλογίες τους και στή διευθέτησή τους στήν όψη (κανόνας κατακόρυφης περασιάς).
9. Βάση: σχέση της βάσης του κτιρίου με τό φυσικό έδαφος, ήμιυπόγεια και ήμιανώγεια.
10. 'Υλικά: προβλήματα όψης και ύψης των ύλικών, και των χρωμάτων.
11. Λεπτομέρειες: λύση τεχνικών θεμάτων όπως ή κατασκευή μιάς έμφανούς λιθοδομής, ή σύνδεση της σκεπής με τούς τυφλούς τοίχους, ή μελέτη των ύδρορροών κλπ.
12. Πρόσθετα στοιχεία: δευτερεύοντα στοιχεία του κτιρίου που δέν άπασχολούν ιδιαίτερα τήν 'Αρχιτεκτονική Βοήθεια, και

των οποίων ή όπτική σημασία στήν τελειωμένη κατασκευή είναι κάποτε μεγάλη, σέ βαθμό που νά μεταβάλλει τήν άναμενόμενη εμφάνιση.

Στόν ίδιο πίνακα κάθετα σημειώνονται τέσσερις γενικές παρατηρήσεις που όδηγισαν στήν άνάλυση των παραδειγμάτων. α) επέμβαση της 'Αρχιτεκτονικής Βοήθειας,

β) μη πραγματοποίηση της λύσης που όόθηκε από τήν 'Αρχιτεκτονική Βοήθεια,

γ) παράλειψη εξέτασης του προβλήματος λόγω άνεπαρκείας της 'Αρχιτεκτονικής Βοήθειας,

δ) άνρητική έκτίμηση της επέμβασης της 'Αρχιτεκτονικής Βοήθειας, έτσι όπως τήν έρμηνεύουν οι συγγραφείς.

Τέλος, διατυπώνονται συμπεράσματα και γενικότερες σκέψεις πάνω στο έργο της 'Αρχιτεκτονικής Βοήθειας που κατά τούς έρευνητές καθιερώνει συστήματα σχέσεων, ή ανάπτυξη των οποίων άποτελεί και σκοπό της. Σχέσεις άνάμεσα στήν όρατή αρχιτεκτονική και στή γνώση της κατοικίας, δημιουργώντας έτσι ένα πεδίο εύαισθητοποίησης άπέναντι στήν αρχιτεκτονική και τόν κοινωνικό της ρόλο. Σχέσεις άνάμεσα στόν φυσικό και κοινωνικό χώρο της κατασκευής, ενάντια στο δθθεν ούδέτερο πλαίσιο που περιορίζει τόν ιδιωτικό χώρο, και σχέσεις άνάμεσα στίς φάσεις της τεχνικής διαδικασίας παραγωγής του χτισμένου χώρου (σύλληψη της μελέτης και χτίσιμο που δέν πρέπει νά είναι άπλή έκτέλεση, άλλα πραγματοποίηση της).

'Η 'Αρχιτεκτονική Βοήθεια έχει όλο τό μέλλον μπροστά της γιά νά προχωρήσει σέ μιά σοβαρή παιδαγωγική δράση: νά διαμορφώσει τούς μη αρχιτέκτονες, ώστε νά καταλαβαίνουν τήν αρχιτεκτονική. 'Ακόμα νά φροντίσει γιά τή δημιουργία μεθοδεύσεων έφαρμογής με τή σύνταξη και έκδοση έγχειριδίων, καταλόγων κατασκευαστικών λεπτομερειών κ.ά., πάντα σέ συνεργασία με τούς τοπικούς κατασκευαστές και τεχνίτες.

Στήν έκδοση προτείνεται και ένας κατάλογος διαφανειών χρήσιμων γιά τίς εκπαιδευτικές συνανήσεις του προσωπικού των CAUE.

Μάγδα Οίχαλιώτου

Βιβλία που λάβαμε

Σχεδιασμός των μεταφορών και κυκλοφοριακή τεχνική, τόμος 3: Στάθμευση, του Ι.Μ. Φραντζεσκάκη, 'Αθήνα 1980.

Κυκλοφόρησε ό τρίτος τόμος του βιβλίου *Σχεδιασμός των μεταφορών και κυκλοφοριακή τεχνική* ό οποίος άναφέρεται άποκλειστικά στο θέμα της στάθμευσης (γιά τόν πρώτο τόμο, *Βασικές έννοιες*, βλ. 'Αρχιτεκτονικά Θέματα 11/1977, σ. 33, ό δεύτερος έτοιμάζεται). Πέρα από τόν ούσιώδη ρόλο που παίζει σέ ένα όλοκληρωμένο σύστημα μεταφορών, ή στάθμευση έχει σήμερα ιδιαίτερη σημασία γιά τή χώρα μας εξαιτίας των πρόσφατων σχετικών νομοθετημάτων. Με τόν νόμο 960/1979 και τά σχετικά προεδρικά διατάγματα που άκο-

λούθησαν, οι ελληνικές πόλεις μπαίνουν σέ μιά νέα εποχή συστηματικής αντιμετώπισης των σημερινών προβλημάτων και των συνεχώς αύξανόμενων άναγκών στάθμευσης. Είναι άπαραίτητο ή αντιμετώπιση αυτή νά γίνει σωστά και γι' αυτό, πέρα από τά πλαίσια που καθορίζει ή νομοθεσία, άπαιτείται ή καθιέρωση σωστής μεθοδολογίας, έρευνας και μελέτης, και κατάλληλων όμοιόμορφων προτύπων. Στόν τομέα αυτό έπιθυμεί νά συμβάλει τό νέο βιβλίο.

Στίς 260 σελίδες του βιβλίου και με τή βοήθεια 93 σχημάτων και 41 πινάκων εξετάζονται συστηματικά και διεξοδικά, με βάση τόσο τίς ελληνικές συνθήκες όσο και τήν έμπειρία από τίς πόλεις της ΕΟΚ και

των ΗΠΑ, όλα τά βασικά θέματα στάθμευσης που άφορούν τίς έρευνες και μετρήσεις, τή στατιστική άνάλυση, τά πρότυπα και τίς μεθόδους μελέτης και κατασκευής, τή λειτουργία, τήν εκμετάλλευση, τή χρηματοδότηση κτλ.

Στόν τόμο αυτό ό μηχανικός, και γενικότερα όσοι άσχολούνται με τή στάθμευση, θα βρουν συγκεντρωμένο όλο τό ύλικό που θα τούς βοηθήσει σέ εργασίες όπως:

- ή όργάνωση και έκτέλεση έρευνών και μετρήσεων και ή συστηματική άνάλυση των αποτελεσμάτων τους,
- ή διατύπωση πολιτικής στάθμευσης,
- ή έπιλογή της κατάλληλης θέσης ενός χώρου στάθμευσης,
- ή έκτίμηση της ζήτησης στάθμευσης,

αρχιτεκτονικά θέματα

Υπάρχουν ακόμη οι τόμοι:

1/1967

Περιφερειακή ανάπτυξη -
Πολοδομία - Κατοικία.

2/1968

Κριτική της σύγχρονης
έλληνικής αρχιτεκτονικής.

Πολοδομική

καί τουριστική ανάπτυξη Κρήτης.

7/1973

Η εκπαίδευση των αρχιτεκτόνων.
Συστήματα οργάνωσης

καί μεθοδολογία αρχιτεκτονικής.

8/1974

Ελεύθερος χρόνος -

Αναψυχή - Τουρισμός.

10/1976

Προγραμματισμός καί σχεδιασμός
έγκαταστάσεων υγείας.

11/1977

Η ρύθμιση του χώρου στην Ελλάδα.

12/1978

Αστική πολυκατοικία.

Τάκης Χ. Ζενέτος, 1926-1977.

13/1979

Εκπαίδευση καί σχολικά κτίρια.

14/1980

Αρχιτεκτονική, πολοδομία
καί ενεργειακά συστήματα.

θέματα χώρου+τεχνών

Υπάρχουν ακόμη οι τόμοι:

1/1970

Αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες.

2/1971

Νεοελληνική χειροτεχνία.

3/1972

Διατήρηση καί ανανέωση
παραδοσιακών οικισμών.

4/1973

Αρχιτεκτονική καί γλυπτική.

5/1974

Αρχιτεκτονική καί εικαστικές τέχνες.

6/1975

Περιεχόμενο καί στόχοι των

εικαστικών τεχνών στη χώρα μας.

Διάδοση καί ανάπτυξη των

εικαστικών τεχνών στη χώρα μας.

8/1977

Η δυναμική του χώρου στην

άνωνμη ελληνική αρχιτεκτονική.

Τό «πρόσωπο» της ελληνικής τέχνης.

9/1978

Μουσεία, πνευματικά κέντρα

καί πολιτιστική πολιτική.

Ο κοινωνικός ρόλος

της σύγχρονης τέχνης.

10/1979

Μεταπολεμική αρχιτεκτονική. Μιά

κριτική ανασκόπηση

11/1980

Μουσεία.

Αθήνα. Έπτά ιστορίες.

12/1981

Πολιτιστικά κέντρα. Οραματισμοί

καί αποτελέσματα.

• ο ύπολογισμός των επιπτώσεων στην κυκλοφορία καί τό περιβάλλον,

• η επιλογή του κατάλληλου μεγέθους καί της διάταξης ενός χώρου στάθμευσης,

• ο καθορισμός της θέσης καί των διαστάσεων των εισόδων-εξόδων, καθώς καί του μεγέθους των αντίστοιχων χώρων άναμνης ενός χώρου στάθμευσης,

• ο ύπολογισμός του κόστους κατασκευής καί των δαπανών εκμετάλλευσης καί, γενικότερα, η οικονομική άνάλυση από την όποια θά προκύψει η σκοπιμότητα των έργων πού απαιτούνται γιά την κάλυψη των άναγκών στάθμευσης,

• η επιλογή του καλύτερου τρόπου λειτουργίας καί των σχετικών μηχανημάτων,

• οι δυνατότητες χρηματοδότησης καί εκμετάλλευσης.

Στό τέλος του βιβλίου είναι συγκεντρωμένη όλη η μέχρι σήμερα ελληνική νομοθεσία σέ θέματα στάθμευσης, ώστε νά υπάρχει μιά εύκολη άναφορά, ενώ μέσα στό βιβλίο εξετάζονται η νομοθεσία καί τά πρότυπα πού εφαρμόζονται σέ άλλες χώρες καί γίνεται μιά σύγκριση μέ τις ελληνικές προβλέψεις.

Πάμος. Μελέτη των επιπτώσεων του τουρισμού στο περιβάλλον. Η μελέτη εκπονήθηκε από τον ΕΟΤ, σέ συνεργασία μέ τή Γραμματεία Έθνικου Συμβουλίου Χωροταξίας καί Περιβάλλοντος, στό πλαίσιο του Σχεδίου του ΟΟΣΑ «Οι επιπτώσεις του τουρισμού στο περιβάλλον» ομάδα μελέτης: Β. Γιαννάκης (ύπεύθυνος μελέτης), Κ. Θεοδωράκης, Π. Μαρίνου, Β. Πατσιλάρας καί Α. Συνοδινού, συνεργάτες: Ε. Άργαλιά καί Τ. Πάση-Θεοδωράκη, Άθήνα 1979, σ. 95. Μιά εξααιρετικά φροντισμένη καί καλοπαρουσιασμένη μελέτη (έπιμέλεια Κ. Θεοδωράκη).

Η εξέλιξη της μοντέρνας πόλης. Η εικόνα του περιβάλλοντος κατοικίας, του Π. Γ. Λαζαρίδη, Διδακτικά κείμενα 1, του εργαστηρίου Εισαγωγής στην Αρχιτεκτονική της Πολυτεχνικής Σχολής του ΑΠΘ, καθηγητής Π.Γ. Λαζαρίδης, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 279.

Τρία κείμενα για τη μοντέρνα αρχιτεκτονική, του S. Giedion, Διδακτικά κείμενα 5, του εργαστηρίου Εισαγωγής στην Αρχιτεκτονική της Πολυτεχνικής Σχολής του ΑΠΘ, καθηγητής Π.Γ. Λαζαρίδης, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 79.

Οι ουρανοξύστες καί η μοντέρνα πόλη. Τρία κλασικά κείμενα, Διδακτικά κείμενα 6, του εργαστηρίου Εισαγωγής στην Αρχιτεκτονική της Πολυτεχνικής Σχολής του ΑΠΘ, καθηγητής Π.Γ. Λαζαρίδης, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 33.

Μεταφορά οικισμών Χαλεπίου καί Λυκοβουνίου Νομού Ξάνθης, των Σ. Κουκόπουλου καί Ι. Πετρίδου, **Μεταφορά καί συνένωση των οικισμών Σιδηρόπετρας, Σταυροχωρίου καί Στέρνας Νομού Ξάνθης,** του Α. Βασιλειάδη, Έρευνητικά Θέματα 3.2, έδρα Κτιριολογίας Πολυτεχνικής Σχολής ΑΠΘ, καθηγητής Π. Τζώνος, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 136.

Άγροτική παραγωγή καί λειτουργία της άγροτικής κατοικίας, των Σ. Κουκόπουλου καί Ι. Πετρίδου, Έρευνητικά Θέματα 3.3, έδρα Κτιριολογίας Πολυτεχνικής Σχολής ΑΠΘ, καθηγητής Π. Τζώνος, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 103.

Ναύπακος. Πρόταση για τη διατήρηση του ιστορικού κέντρου, των Ι. Βαϊλά, Π. Κωνσταντίνου, Δ. Μιχαήλ καί Ε. Μπεραχά. Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ, έδρα Αρχιτεκτονικών Συνθέσεων, καθηγητής Δ. Ζήβας, Δημοσιεύσεις σπουδαστικών εργασιών άρ. 3, Άθήνα 1980, σ. 28 καί πίνακες 30+10 (πολυγραφημένο).

Ο ρόλος του πανεπιστημίου στον μετασχηματισμό των περιφερειακών πόλεων, έκδοτική έπιμέλεια-εισαγωγή: Τ.Μ. Κωτσιόπουλος. Ο τόμος περιλαμβάνει τις εισηγήσεις στην 4η συνάντηση του διεθνούς επιστημονικού συμποσίου πού έγινε στον Βόλο, 27-30 Ιουνίου 1980. Τό συμπόσιο οργάνώθηκε από τό ΤΕΕ (Τμήμα Μαγνησίας) καί τό Έργαστήριο Ειδικής Κτιριολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Στη συνάντηση αυτή έκαναν εισηγήσεις οι: Ε. Παπανούτσος, Ν. Δεμίρη, C.B. Wilson, Π. Τζώνος, Θ. Άργυρόπουλος καί Μ. Γιαουτζή-Φλυτζάνη, Α. Bokhari, Ι.Δ. Τριανταφυλλίδης, Δ.Α. Φατούρος, Ν. Παπαμίχος, Α. Σισσούρας, Ρ. Lizon, Η.- J. Aminde καί W. Dunkl, Γ. Κανδύλης, Τ. Κωτσιόπουλος, Δ. Πιτσιώρης, Θ. Παπαγιάννης, Κ. Θεοδωρακόπουλος καί Μ. Βασιλοπούλου, Ε. Γιαννούρη, Ν. Δικέφαλος, Γ. Καντερέ, Μ. Μανωλά, Δ. Νικολάου, Χ. Πανταζίδης, Ξ. Πενταφρονίμου, Μ. Τζάρας καί Α. Τσίγκα. Σελ. 355.

Ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός της Ελλάδος, του Δ. Φράγκου, Έθνικό Κέντρο Κοινωνικών Έρευνών, Άθήνα 1980, σελ. 216.

Τάσεις κινητικότητα εργασίας στην ελληνική βιομηχανία, της Κ. Κασμάτη, Έθνικό Κέντρο Κοινωνικών Έρευνών, Άθήνα 1980, σελ. 192.

Κοινωνική καί πολιτιστική ανάπτυξη στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία, Τεχνική έκθεση άρ. 3, της Ύπηρεσίας Έπιστημονικής Έρεύνης καί Τεχνολογίας. Τήν ομάδα εργασίας αποτέλεσαν οι: Δ. Άγραφιώτης, Δ. Καράνιργρας, Α. Κυριακίδου-Νέστορος, Μ. Παπαγιαννάκης, Θ. Τζαβάρας, Γ. Τσουγιόπουλος, Α. Μέρμηγκα, Γ. Σαριδάκης καί Δ. Άτριδης. Άθήνα 1980, σελ. 89.

Ο δίκλιτος ναϊσκος της Αγίας Άννας, των Στ. Μουζάκη καί Α. Κалаη-Μουζάκη, Άθήνα: Βιβλιοπωλείο των Βιβλιοφίλων, 1980, σ. 133 καί 32 φωτογραφίες.

AC. Architecture Contemporaine/ Contemporary Architecture, 1 καί 2, έκδοτης-διευθυντής Antony Krafft. Παγκόσμια επισκόπηση αρχιτεκτονικής χωρισμένη σέ 10 επιμέρους κεφάλαια (κατοικία, βιομηχανία καί εφαρμοσμένες τέχνες, μεταφορές, εμπόριο καί διοίκηση, κοινωνικές υπηρεσίες καί δημόσια υγεία, θρησκευτικά κτίρια, άθλητισμός καί άναψυχή, τουρισμός καί ξενοδοχειακές εγκαταστάσεις, κοινωνικοπολιτιστικά κέντρα, εκπαιδευτικές εγκαταστάσεις). Λωζάννη, τ. 1, 1979-80, σ. 196, τ. 2, 1980-81, σ. 222.

Ελλάδα. Espace, architecture, urbanisme. La Vilette, Παρίσι 1980. Βιβλιογραφική ανασκόπηση σπουδαστικών εργασιών πού εκπονήθηκαν στη Γαλλία τή δεκαετία 1970-1980 μέ θέματα αρχιτεκτονικής καί πολοδομίας. Η έκδοση πραγματοποιήθηκε μέ τήν έπίβλεψη του Γιάννη Τσιώ-

μη, αρχιτέκτονα, μέλους του διδακτικού προσωπικού της Unité Pédagogique d'Architecture No. 6.

Στην έκδοση αυτή παρουσιάζονται με τη μορφή βιβλιογραφικών δελτίων (τίτλος εργασίας, όνομα συγγραφέα, όνομα επιβλέποντα καθηγητή, ημερομηνία, πανεπιστήμιο στο οποίο έγινε η μελέτη, καθώς και μία σύντομη περίληψη) όλες οι διπλωματικές εργασίες και διδακτορικές διατριβές που εκπονήθηκαν σε όλες τις U.P.A. (Unités Pédagogiques d'Architecture) του Παρισιού και των άλλων γαλλικών πόλεων, και σε μερικά ακόμη ανώτατα ιδρύματα της Γαλλίας, τη δεκαετία 1970-1980, με θέμα την Ελλάδα.

Περιλαμβάνονται 197 εργασίες ταξινομημένες σε 11 θεματικές κατηγορίες. 1. Κράτος-πόλη-γειτονιά, 2. Κατοικία, 3. Χώρος και παράδοση, 4. Πολιτιστικές εγκαταστάσεις, 5. Εκπαιδευτικές εγκαταστάσεις, 6.

Ειδικές εγκαταστάσεις, 7. Τουρισμός, 8. Βιομηχανία, 9. Μουσεία, 10. Ιστορία της αρχιτεκτονικής και 11. Διάφορα.

Energy and Community Development, πρώτο διεθνές συνέδριο, Αθήνα, 10-15 Ιουλίου 1978. Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα 1979, σ. 543.

New Towns in National Development, της International Federation for Housing and Planning (IFHP), 1980, σ. 292.

Yearbook 1978-79, University of Southern California, School of Architecture, σ. 111.

"Ερευνες στις προβληματικές περιοχές του ελληνικού αγροτικού χώρου, Κύθηρα, Εύρωτα, Θεσπρωτία, Σάμος, του Γ.Δ. Πατέλλη, Αθήνα, 1978, σ. 77, ανά-

τυπο από το 'Επιστημονικές εκδόσεις ΑΤΕ, άρ. 4.

'Η παραδοσιακή αρχιτεκτονική στο Άργος, του Β. Δωροβίνη, ανάτυπο από τα 'Αρχαιολογικά ανάλεκτα εξ 'Αθηνών, τ. XII, άρ. 2, 1979.

Capodistrias et la planification d'Argos (1828-1832), του Β. Δωροβίνη, ανάτυπο από το *Etudes Argiennes* του *Bulletin de Correspondance Hellénique*, Supplément VI, 1980.

Αρχι, περιοδικό φοιτητών αρχιτεκτονικής ΑΠΘ, άρ. 1, Θεσσαλονίκη, Μάιος 1980, σ. 48.

'Από τά ξένα περιοδικά

Casabella

454. Θέμα του τεύχους είναι η χρήση των μνημείων. Στο εισαγωγικό του σημείωμα ο Maldonado αναρωτιέται κατά πόσο το νόημα ενός μνημείου παραμένει αιώνια τό ίδιο, όπως θέλει η ρομαντικοϊδεολογική ιστοριογραφία, ή αλλάζει καθώς μεταβάλλονται ο κοινωνικός σχηματισμός και το πολιτιστικό κλίμα. Αναρωτιέται επίσης μήπως οι σημερινές προτάσεις για μία γενικευμένη κοινωνική ιδιοποίηση των μνημείων οδηγούν αναπόφευκτα σε μία χρήση τους που καταλήγει να είναι κατάχρηση, βιασμός της ύλικής και πολιτιστικής τους ταυτότητας. Και θεωρώντας πως μία τέτοια άποψη δεν απέχει και πολύ από την αλήθεια, θέτει το ερώτημα κατά πόσο είναι δυνατό να όριστεί το κατώφλι πέρα από το οποίο μία άνεκτη κατάχρηση γίνεται απαράδεκτη. Μία πρώτη διερεύνηση του ζητήματος τούτου επιχειρείται ακριβώς στις επόμενες σελίδες του τεύχους με την κριτική παρουσίαση δύο χαρακτηριστικών περιπτώσεων: α) της επέμβασης για την αξιοποίηση ως μουσείου του συγκροτήματος Palazzo della Pilota στην Πάρμα, ενός έργου που δημιουργήθηκε μεταξύ 16ου και 17ου αιώνα από τους δούκες της δυναστείας Farnese και που κατέχει μία έπικαιρη θέση μέσα στην πόλη β) της ιδέας να επισκευαστεί, αποκατασταθεί και χρησιμοποιηθεί ως μόνιμο πολιτιστικό κέντρο το Palazzo dell'Arte του Μιλάνου, έργο του 1933, σχεδιασμένο από τον Giovanni Muzio, που στέγαζε την περίφημη Τριεννάλε του '36 και που εξακολουθεί να αποτελεί την έδρα του οργανισμού αυτού. Για την επέμβαση στο Palazzo della Pilota έχουν διατυπωθεί αρκετά αντιφατικές κρίσεις. 'Η περίπτωση του Palazzo dell'Arte θέτει το πρόβλημα των σχέσεων αναστήλωσης-επανάχρησης σε ένα έργο του αιώνα μας.

455. Το τεύχος είναι αφιερωμένο στην παρουσίαση μελετών που υποβλήθηκαν σε δύο σημαντικούς αρχιτεκτονικούς διαγωνισμούς. 'Ο πρώτος, που άφορούσε ένα

ερευνητικό κέντρο της Bayer στο Monheim, έγινε τό 1978 με προσκλήσεις σε διεθνώς γνωστούς αρχιτέκτονες. Παρουσιάζονται τρεις μόνο λύσεις: του Kurokawa, του Albinι και του Stirling. 'Ο δεύτερος διαγωνισμός, πιό πρόσφατος, προκηρύχθηκε από τό Περιφερειακό 'Ινστιτούτο για τή Χρηματοδότηση της Βιομηχανίας στη Σικελία (IRFIS) και είχε ως θέμα τό μέγαρο των γραφείων του 'Ινστιτούτου. 'Από τις 65 συμμετοχές παρουσιάζονται τό β' βραβείο (G. Caronia, P. Portoghesi, G. Ercolani), τό γ' βραβείο (P.-L. Spadolini κ.ά.), τέσσερις έπαινοι και έννιά άλλες λύσεις (έξι από αυτές τις τελευταίες αναλυτικότερα). Μία εύκαιρία για να συγκρίνει κανείς τις σχεδιαστικές πρακτικές δρώντων αρχιτεκτόνων της εποχής, άλλων καθιερωμένων και άλλων νέων η δσημων.

456. Τό τεύχος είναι αφιερωμένο στην πολεοδομική και αρχιτεκτονική έμπειρία του Pesaro, μίας από τις «χιλιες μέτροιου μεγέθους πόλεις» της 'Ιταλίας, που την τελευταία δεκαετία προσπάθησε να ξεπεράσει στον τομέα των πολεοδομικών εφαρμογών τόσο την άρνητική αντίληψη του πολεοδομικού σχεδιασμού ως έργαλειού που έπιβάλλει κυρίως δεσμεύσεις και περιορισμούς, όσο και τή γραφειοκρατική αντίληψη της διαχείρισης της πόλης. Τό εισαγωγικό άρθρο είναι γραμμένο από τον Giorgio Muratore, ενώ ο Franco Panzini επιχειρεί μία σύντομη άνασκόπηση της περιόδου από τό 1900 ως την άνοικοδόμηση. 'Ακολουθούν παρουσιάσεις του ρυθμιστικού σχεδίου και των προσπαθειών εφαρμογής του, των επεμβάσεων για τή διατήρηση και τή αναζωογόνηση του ιστορικού κέντρου, καθώς και των συγκροτημάτων κατοικίας και κοινωνικού έξοπλισμού στις νέες οικιστικές περιοχές όπου έχει έπεκταθεί ή πόλη. 'Ενδιαφέρον είναι και ένα γενικότερο ιστορικοκριτικό άρθρο του Gianni Fabbri με τίτλο «'Ενας ρόλος για τήν αρχιτεκτονική».

457/458. Τό διπλό τούτο τεύχος, φροντι-

μένο από τον Francesco Dal Co, επιχειρεί μία διερεύνηση της μορφολογίας και της ιδεολογίας του ούρανοξύστη, ως «κολλοσιαίου καθρέφτη» που κατόρθωσε να γίνει σύμβολο της εξουσίας και της καπιταλιστικής μητρόπολης. Τό ενδιαφέρον εισαγωγικό ιστορικοκριτικό άρθρο του Dal Co άκολουθούν παρουσιάσεις όρισμένων έργων και σχεδίων από τή σχετικά πρόσφατη άμερικανική παραγωγή: του πύργου της άσφαλιστικής εταιρείας John Hancock στη Βοστώνη (I.M. Pei και συνεργάτες), του διδυμου πύργου Pennzoil Place στο Χιούστον (Philip Johnson και John Burgee), του συγκροτήματος Renaissance Center στο Νητρώιτ (John Portmann και συνεργάτες), του πύργου της Brickell Avenue στο Μαϊάμι (S.O.M. με υπεύθυνο μελέτης τον Donald C. Smith), του μεγάρου Equibank στο Πίττσμπουργκ (S.O.M. με υπεύθυνο μελέτης τον Myron Goldsmith), τή μελέτη για τήν επέκταση του Μουσείου Μοντέρνας Τέχνης της Νέας 'Υόρκης που προβλέπει εκτός των άλλων και τήν άνέγερση ενός πύργου (Cesar Pelli και συνεργάτες), και τή μελέτη για τήν άνέγερση ενός νέου πολυόροφου συγκροτήματος για τον ΟΗΕ στη Νέα 'Υόρκη, κοντά στο γνωστό μέγαρο (Kevin Roche, John Dinkeloo και συνεργάτες). Τό άφιέρωμα συμπληρώνεται με άρθρα και ντοκουμέντα για τήν ιστορική εξέλιξη του ούρανοξύστη και κλείνει με ένα μικρό δοκίμιο για τή θέση του ούρανοξύστη στον άμερικανικό κινηματογράφο. Γενικά ο Dal Co κατόρθωσε να προσδώσει ενδιαφέρον και φρεσκάδα στην παρουσίαση ενός μάλλον φθαρμένου θέματος.

459. Μέ γενικό τίτλο «'Η κατοικία: νόρμες και σχεδιασμός», τό τεύχος τούτο επιχειρεί να τοποθετήσει τό πρόβλημα της λαϊκής κατοικίας και της βιομηχανοποιημένης κατασκευής της στις σημερινές συνθήκες της 'Ιταλίας, άποφεύγοντας τούς καθαρά ιδεολογικούς δρους με τούς οποίους είχε συζητηθεί στην «ήρωική» περίο-

δο της μοντέρνας αρχιτεκτονικής. "Ετσι, ο Giorgio Muratore, στο κύριο άρθρο του τεύχους, διατυπώνει την άποψη ότι, στο φώς της ευρωπαϊκής εμπειρίας, η άγρια βιομηχανοποίηση του οικοδομικού τομέα τίθεται σήμερα σε άμφισβήτηση και ότι αυτό που απαιτείται είναι μία πιό συγκεκριμένη και ρεαλιστική προσήλωση στα προβλήματα της ανάπτυξης και του έλεγχου των πόλεων και, κυρίως, της ποιότητας ζωής στο έσωτερικό τους: γι' αυτό και κατακρίνει την άκριτη υιοθέτηση από τη χώρα του τεχνολογιών, μεθόδων και προτύπων που έχουν ήδη ξεπεραστεί στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες όπου και πρωτοεφαρμόστηκαν. Τό θέμα εικονογραφείται με την παρουσίαση νέων οικιστικών αναπτύξεων που πραγματοποιούνται σύμφωνα με τη σχετικά πρόσφατη πολεοδομική νομοθεσία στη Γένοβα, τό Μιλάνο, τό Μπολτσάνο και τη Ρώμη.

460. Τό τεύχος παρουσιάζει ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον δείγμα της σύγχρονης λατινοαμερικανικής αρχιτεκτονικής: τό νέο κτίριο του Κολεγίου του Μεξικού, έργο των Teodoro González de León και Abraham Zabludovsky, που είχαν επίλεγει μέ αρχιτεκτονικό διαγωνισμό τό 1975. Μετά τό εισαγωγικό σημείωμα του Maldonado και ένα άρθρο για τίς λατινοαμερικανικές πόλεις, γραμμένο από τόν Roberto Segre, καθηγητή της ιστορίας της αρχιτεκτονικής στο Πανεπιστήμιο της Άβανά, ακολουθεί ή παρουσίαση της ιστορίας και των δραστηριοτήτων του Κολεγίου - ενός ανώτατου εκπαιδευτικού ιδρύματος που δημιουργήθηκε τό 1940 και είναι αφιερωμένο στην ούμανιστική παιδεία και τίς κοινωνικές επιστήμες - καθώς και του νέου κτιρίου του, οργανωμένου γύρω από ένα αίθριο σέ τρία επίπεδα που ακολουθούν την κλίση του εδάφους και αντίστοιχούν σέ τρεις ευδιάκριτες λειτουργικές ενότητες: τό ενδιαίτησο στην εισοδο, τό άμφιθέατρο, τή βιβλιοθήκη και τίς αίθουσες σεμιναρίων - τό κατώτερο στο έστιάτοριο και τούς χώρους των σπουδαστών - τό ανώτερο στη διοίκηση και τά έρευνητικά κέντρα. Τό τεύχος συμπληρώνεται μέ ένα δοκίμιο του Francesco Dal Co για τόν πρωταγωνιστή του μοντέρνου κινήματος στη Γερμανία Bruno Taut (1880-1938) και μέ ένα εικονογραφημένο χρονικό του διεθνούς διαγωνισμού για τίς Halles του Παρισιού μέ γνώμες του Carlo Aymonino (μέλους της κριτικής επιτροπής), του Bruno Zevi και άλλων.

461. «Ένοποιητικός άντικειμενικός σκοπός όποιωνδήποτε υποθέσεων για νέα ανάπτυξη είναι ό καθορισμός και ή εφαρμογή μίας πολιτικής όρθολογικής διαχείρισης όλων των πόρων: φυσικών, περιβαλλοντικών, χρηματικών, οικονομικών, εδαφικών, ανθρώπινων. Έκείθε και ή πολλαπλότητα των συσχετισμών, των άμοιβαίων δεσμεύσεων που διαμορφώνουν ένα σύστημα πολύπλοκο, του όποιου ή αναγωγή σέ πιό άπολιτισμένα σχήματα είναι έγχείρημα όχι άπλο και ούτε καν πάντα πραγματοποιήσιμο». Μέ αυτά τά λόγια ό Maldonado και ό G.B. Zorzoli άνοιγουν στο εισαγωγικό τους σημείωμα τή συζήτηση πάνω στο θέμα του τεύχους τούτου που είναι ή έξοικονόμηση ενέργειας στον τομέα της οικοδομής. Ό Cesare Boffa παρουσιάζει τό σχετικό πρόγραμμα του Έθνικού Συμβουλίου Έρευνών της Ιταλίας και τά άποτελέσματα της έρευνας πάνω στις καταναλώσεις για τή θέρμανση των κτιρίων. Ό Lorenzo Matteoli έπιχειρεί μία συνθετική θεώρηση της ενέργειας ως παρα-

μέτρου του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού, ενώ ό Sergio Los προσπαθεί νά άνιχνεύσει τίς άρχές μίας βιοκλιματικής αρχιτεκτονικής στην ιστορία του μοντέρνου κινήματος. Ό Ivan Cicconi έξετάζει από ενεργειακή σκοπιά τό αρχιτεκτονικό περιβάλημα, δίνοντας έμφαση όχι μόνο στη θερμική συμπεριφορά του αλλά και στο ενεργειακό περιεχόμενο των υλικών και της τεχνολογίας που χρησιμοποιούνται για τήν παραγωγή του. Ό Franco Dallavalle αναλύει τά ενεργητικά στοιχεία του κλιματισμού, ενώ οι Alessandra Lecalano και Sasso la Terza καταπιάνονται μέ τό ζήτημα του έλέγχου και της ρύθμισης των κλιματιστικών έγκαταστάσεων. Ό Enzo Fratelli διατυπώνει ενδιαφέρουσες απόψεις πάνω στο θέμα «αρχιτεκτονική και περιβαλλοντική τεχνολογία», τονίζοντας ότι ή χρησιμοποίηση της ήλιακής ενέργειας στα κτίρια δέν έχει κατορθώσει ακόμη νά έκφραστεί μέ αρχιτεκτονικούς όρους. Τέλος, οι Federico Butera και Corrado Ratto έξετάζουν μέ αρκετά μεθοδικό τρόπο τήν επίδραση των κλιματικών παραγόντων στον πολεοδομικό σχεδιασμό.

462. Έχοντας επίγνωση της μεγάλης στρατηγικής σημασίας που έχουν σήμερα οι μηχανισμοί μαζικής επικοινωνίας και του γεγονότος ότι στο πεδίο του έλέγχου των πληροφοριών παίζεται ένα μεγάλο μέρος της διαμάχης για τόν έλεγχο της πολιτικής κοινωνίας, τό περιοδικό αφιερώνει τό τεύχος του αυτό στην καθημερινό τύπο, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στα μέσα παραγωγής της πληροφορίας, δηλαδή στις τεχνολογίες, στην όργάνωση της εργασίας και, προπάντων, στα κτίρια μέσα στα όποια διαμορφώνονται τά συστήματα έπεξεργασίας και παραγωγής της έντυπης πληροφορίας. Τό κτίριο μίας μεγάλης έφημερίδας παίρνεται επίσης σαν ένα ενδιαφέρον παράδειγμα αρχιτεκτονικής τυπολογίας, μία και συνδυάζει έναν ιδιαίτερα συμβολικό χαρακτήρα μέ τήν έξυπνότητα των λειτουργικών απαιτήσεων δύο διαφορετικών τύπων παραγωγής: της σύνταξης και της έκτύπωσης. Έπειτα από μία άνθολογία κριτικών κειμένων πάνω στον καθημερινό τύπο, ό Stefano Magistretti έξετάζει τίς αλλαγές που επέφερε ή τεχνολογική επανάσταση στις παραγωγικές διαδικασίες της έφημερίδας και που δέν άποκλείεται μακροχρόνια νά οδηγήσουν και σέ μεταλλαγές του περιεχομένου του πολύπλοκου λόγου τόν όποιο συνιστά. Άκολουθεί μία διερεύνηση των πληροφοριακών συστημάτων της έφημερίδας (φωτοσύνθεση, χρήση ηλεκτρονικών ύπολογιστών, όργάνωση τράπεζας πληροφοριών κ.ά.). Τήν ιστορική άνασκόπηση της αρχιτεκτονικής των μεγάλων έφημερίδων έπιχειρεί ό Piero G. Tanca σέ ένα πλούσια εικονογραφημένο άρθρο του. Η νέα όργάνωση της εργασίας για τήν παραγωγή της έφημερίδας αναλύεται μέσα από δύο συγκεκριμένα παραδείγματα - του *Corriere della Sera* και των *New York Times* - καθώς και μέ μία έργονομική θεώρηση των θερματικών μονάδων βίντεο που χρησιμοποιούνται στη φωτοσύνθεση και σέ άλλες διαδικασίες.

463/464. Η Casabella κλείνει τή χρονιά της μέ ένα έξοχο διπλό τεύχος, αφιερωμένο στο μοντέρνο κίνημα ή, μάλλον, σέ μία προσπάθεια συλλογής όλων εκείνων των στοιχείων που είναι άπαραίτητα για μία σωστή άποτίμηση των ιδεών και των προτύπων που μάς κληροδότησε. Μία τέτοια άποτίμηση δέν μπορεί παρά νά είναι ταυτόχρονα και μία κριτική του λεγόμενου

μετα-μοντερνισμού. Και τό ζήτημα τούτο θέτει άκριβώς ό Maldonado στό είσαγωγικό του άρθρου, έπισημαίνοντας από τή μία μεριά τήν ασάφεια πού δημιουργεί τό πρόθεμα «μετά» στους όρους «μετα-βιομηχανικό» και «μετα-μοντέρνο» γενικά και από τήν άλλη τήν αδυναμία του άρχιτεκτονικού μετα-μοντερνισμού είδικότερα νά καταστήσει σαφείς τίς τυπικές ή άρχετυπικές πολιτιστικές και σχεδιαστικές κατηγορίες πού θά ήθελε νά αντίταξει σέ εκείνες του μοντερνισμού. Πιό συγκεκριμένα ό Maldonado υποστηρίζει πώς οι διάφορες τάσεις πού καλύπτονται κάτω από τήν έτικέτα του μετα-μοντέρνου έχουν ως κοινό παρονομαστή τήν άπόρριψη τής άρχιτεκτονικής μορφολογίας του μοντέρνου κινήματος ως υπεύθυνης γιά τή σημερινή υποβάθμιση του δομημένου περιβάλλοντος, ενώ είναι πολύ συζητησιμο κατά πόσο μία τέτοια μορφολογία, άν πράγματι υπάρ-

χει, μπορεί νά ταυτιστεί μέ τό σύνολο του κινήματος και κατά πόσο άκόμη μπορεί νά θεωρηθεί αίτια τών σημερινών δεινών. Προσπάθεια τών συνεργατών του τεύχους είναι άκριβώς νά ξεπεράσουν τήν άποψη ότι τό όλο ζήτημα άνάγεται σέ σύγκρουση αντίπαλων μορφολογιών και νά αντιμετώπισουν κριτικά τό μοντέρνο κίνημα σάν κάτι πού ήταν πολύ περισσότερο από ένα άπό μορφολογικό είδιωμα. 'Από τά περιεχόμενα του τεύχους ξεχωρίζουν: τό άρθρο του Alan Colquhoun γιά τήν «ίδέα του τύπου» πού στάθηκε άφετηριακή γιά τό μοντέρνο κίνημα· τό ιστορικό τής διαμάχης Le Corbusier και Karel Teige (θεωρητικού τής τέχνης πού δίδαξε στό Bauhaus) πάνω τών έννοια του φονξιοναλισμού, γραμμένο από τόν Thilo Hilpert· τό άρθρο του Giorgio Cincci γιά τά CIAM και τόν μύθο του μοντέρνου κινήματος· τό δοκίμιο του Vieri Quilici γιά τόν κον-

στρουκτιβισμό· τό κείμενο του Sergio Polano γιά τήν πολιτική τής κατοικίας στήν 'Ολλανδία κατά τήν περίοδο του μεσοπολέμου. 'Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τά ιστορικοκριτικά άρθρα γιά τόν ιταλικό ρασιοναλισμό, τήν ισπανική ομάδα Gatsrac και τή βρετανική ομάδα Mars. Μιά συνέντευξη πάνω στό θέμα τής τεχνολογίας τών πρωτοποριών μέ τόν Manfredo Tafuri, του όποιου ή πρόσφατη συλλογή δοκιμίων «'Η σφαίρα και ό λαβύρινθος» γνώρισε μεγάλη έπιτυχία, ένα μελέτημα του Piero G. Tanca γιά τήν έφήμερη άρχιτεκτονική στό κίνημα νταντά και μία άνθολογία κειμένων γιά τό μοντέρνο και τό μετα-μοντέρνο κίνημα κλείνουν τό τεύχος τούτο πού άποτελεί μία ουσιαστική συμβολή στή σύγχρονη προβληματική.

Σ.Ι. Κονταράτος

Architectural Design

Πέρι τό *A.D.* έκλεισε πενήντα χρόνια ζωής. Μέ τήν εύκαιρία τής επετείου ή διεύθυνσή του άποφάσισε νά οργανώσει μία σειρά εκθέσεων μέ σχέδια σέ διάφορες χώρες και νά επαναασυστήσει τόν θεσμό τών χρονιάτικων βραβείων άρχιτεκτονικής πού άπένευε άλλοτε. 'Επίσης, προσπάθησε και πέτυχε νά βελτιώσει σημαντικά τήν ύλη και τήν εμφάνιση του ίδιου του περιοδικού. Μιά άπόπειρα γιά παράλληλη έκδοσή του και στό γαλλικά φαίνεται πώς τελικά δέν εύδωθήκε. Στά έξι διπλά τεύχη τής χρονιάς εξακολουθεί πάντα νά υπάρχει ένα κύριο τμήμα μέ θέμα σύγχρονο ή ιστορικό, πού καλύπτεται μέ ένδιαφέροντα άρθρα και πλούσια είκονογράφηση. 'Η τελευταία, χάρη στήν αύξηση του αριθμού τών έγχρωμων σελίδων, είναι συχνά συναρπαστική. Γενικά πάντως, τό *A.D.*, καθώς δίνει όλο και μεγαλύτερη έμφαση στήν έπανεκτίμηση του άρχιτεκτονικού παρελθόντος, μοιάζει νά άπευθύνεται κυρίως σέ άρχιτέκτονες μέ ιστορικοκριτικά ένδιαφέροντα ή μεταμοντέρνες τάσεις.

1-2/80. Τό πρώτο τεύχος τής χρονιάς, έπιμελημένο από τόν τεχνικό διευθυντή του περιοδικού Ian Latham, καταπιάνεται μέ τήν άρχιτεκτονική του Art Nouveau πού σημάδεψε τό πέρασμα από τόν 19ο αιώνα στόν 20ό και άπό τόν ιστορικισμό στόν φονξιοναλισμό. Παράλληλα, ξεετάζει τίς διασυνδέσεις τής μέ τό βρετανικό Arts and Crafts Movement και τό βιεννέζικο Sezessionsstil. 'Εκτός από τή σύντομη είσαγωγή του Latham, δημοσιεύονται δύο ιστορικά μελετήματα: του Roger-Henri Guerrand γιά τό Art Nouveau και τήν Ecole des Beaux Arts, και τής Diane Chalmers Johnson γιά τό άμερικανικό Art Nouveau και τόν Louis Sullivan.

'Ως γραπτά ντοκουμέντα παρουσιάζονται δύο κείμενα του 1902 στό όποία έπιχειρείται ό όρισμός τής «νέας τέχνης» από δύο πρωταγωνιστές τής (τόν Hector Guimard και τόν Samuel Bing) και δύο κριτικά σημειώματα τής ίδιας έποχής, όλα άνθολογημένα από τό *Architectural Record* στό όποιο είχαν τότε δημοσιευτεί. Τέλος, σέ χρονολογική σειρά, παρουσιάζονται μέ

σχέδια, φωτογραφίες (μερικές πράγματι έξοχες) και σχόλια σημερινά ή τής έποχής χαρακτηριστικά έργα τών Philip Webb, M.H. Baillie Scott, H. van de Velde, Victor Horta, F./H. Sauvage, C.H. Townsend, Raimondo D' Aronco, August Endell, H.P. Berlage, Peter Behrens, J.M. Olbrich, F.L. Wright, C.R. Mackintosh, Otto Wagner, Fedor Shekhtel, Joseph Hoffmann και Antoni Gaudi. 'Από τά έκτός τμήματος περιεχόμενα σημειώνουμε τήν κριτική παρουσίαση τής μελέτης του Oswald Mathias Ungers γιά τήν άνακαίνιση και επέκταση του Μουσείου Schloss Morsbroich στό Leverkusen τής Γερμανίας, ένα μικρό άφιέρωμα στή ζωγράφο Sonia Delaunay πού πέθανε τόν Δεκέμβριο 1979 και τή δημοσίευση τής μελέτης ένός μεταμοντέρνου τζαμιού τών Portoghesi και Gigliotti μέ κριτικά σχόλια του Jencks.

3-4/80. 'Ο Eugène-Emmanuel Viollet-le-Duc (1814-1879) έγινε γνωστός κυρίως ως μελετητής και άναστηλωτής τών γοθικών μνημείων. Οι αντίληψεις του μάλιστα γιά τήν άναστήλωση, άντιδιαμετρικές πρόσ εκείνες του Ruskin, δημιούργησαν σχολή αλλά και προκάλεσαν πολλές αντιδράσεις, άκόμη και στήν έποχή του. Λιγότερο γνωστό είναι ότι μέ τά θεωρητικά του έργα, τό δεκάτομο *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle* και τό περίφημο *Entretiens sur l'architecture*, άσκησε μία εύρύτερη έπιρροή, όχι μόνο στους συγκαταρκινούς του revivalists, αλλά και άργότερα, στό Art Nouveau και σέ πολλούς πρωτεργάτες του μοντέρνου κινήματος πού έκτίμησαν ιδιαίτερα τό αναλυτικό του πνεύμα και τόν δομικό όρθολογισμό του. Τή μάλλον παραγνωρισμένη αυτή πλευρά του Viollet-le-Duc έπιχειρεί νά επανεκτιμήσει τό τεύχος τούτο του *A.D.* μέ ένα ιδιαίτερα περιεκτικό άφιέρωμα. Τό έξοχο είσαγωγικό άρθρο του Sir John Summerson ακολουθούν μία συνέντευξη μέ τή δισεγγονή του άρχιτέκτονα και ή πρώτη διάλεξη του στήν Ecole des Beaux Arts (τό 1863 είχε άποδεχτεί τόν διορισμό του ως καθηγητή τής τέχνης και τής αισθητικής παρά τήν αντίπαθεία

του στήν άκαδημαϊκή άκαμψία τής σχολής). Τό άφιέρωμα συμπληρώνεται μέ πολλά άκόμη μελετήματα και ντοκουμέντα. 'Ο J.-J. Aillagon άναλύει τίς άπόψεις του Viollet-le-Duc γιά τόν ρόλο του άρχιτέκτονα· ό Stuart Durant άξιολογεί τά διδακτικά και διακοσμητικά του σχέδια, καθώς και τίς τοιχογραφικές διακοσμύσεις του στόν καθεδρικό ναό τής Notre-Dame· ό Sir Nikolaus Pevsner έπιχειρεί μία σύγκρισή του μέ τόν Ruskin βασισμένη πάνω στήν αντίθεση «γαλλικότητας» και «άγγλικότητας»· ή Catherine Cooke άποκαλύπτει τίς έπιδράσεις του στή ρωσική άρχιτεκτονική πού φτάνουν ως τόν κονστρουκτιβισμό· ό Jacques Gubler άναζητεί τίς άρχιτεκτονικές και κοινωνικές καταβολές τής σκέψης του· και ό Hubert Damish έπισημαίνει τόν στρουκτουραλιστικό χαρακτήρα του *Dictionnaire raisonné*, ενώ ό Philippe Boudon προσεγγίζει τό ίδιο έργο από μία σημειολογική σκοπιά. 'Ενα άπόσπασμα από μία παιδαγωγική ιστοριούλα του Viollet-le-Duc, οι άνοιχτές έπιστολές άπό τή διαμάχη του μέ τόν άρχιτέκτονα L.-A. Boileau, ή είκονογράφηση διάφορων έργων του, μία βιβλιογραφία, μία βιογραφική χρονολογία και ένας χάρτης-όδηγός γιά τά άρχιτεκτονικά δέν άναστηλωτικά έργα του συμπληρώνουν τό έξαιρετικό αυτό άφιέρωμα πού άποτελεί μία ουσιαστική συμβολή στή σχετική βιβλιογραφία.

5-6/80. 'Όπως και νά τόν θεωρήσουμε - είτε έπιπόλαια και γι' αυτό πρόσκαιρη μόδα είτε συνεπεία και γι' αυτό πιό μακρόπνοη προσπάθεια ξεπεράσματος τών φραγμών πού δημιούργησε τό μοντέρνο κίνημα - ό λεγόμενος μεταμοντερνισμός δέν παύει νά κατέχεται από μία πλουραλιστική και έκλεκτικιστική διάθεση. 'Η άλλοτροπία τών επιδιώξεων, ή ετερογένεια τών προτύπων, ή ποικιλία τών προσεγγίσεων και ή άνομοιότητα τών όποιων έπιτευγμάτων δέν χαρακτηρίζουν μόνο τό κίνημα στό σύνολο του, αλλά συχνά και τό άτομικό έργο τών πρωταγωνιστών του. Μήπως όμως, μέσα από τίς ως τώρα άναζητήσεις και εκφάνσεις, έχει ήδη άρχίσει νά διαφαί-

νεται μία κυρίαρχη τάση; 'Ο γνωστός έρμηνευτής του μεταμοντερνισμού Charles Jencks δίνει μία καταφατική απάντηση στο έρώτημα με τό τεύχος τουτό του A.D. που έπιμελήθηκε σαν αφιέρωμα στον «μεταμοντέρνο κλασικισμό». Στην εισαγωγή του, υποστηρίζει ότι, καθώς ο μοντερνισμός απέκοψε την αρχιτεκτονική από τό παρελθόν, από τις καθιερωμένες συμβάσεις και, συνακόλουθα, από τους ίδιους τούς χρήστες, ο μόνος δρόμος που απέμεινε ήταν «η επιστροφή σε μία πλουσιότερη γλώσσα βασισμένη σε κοινά φερδέτυπα» και ότι ο κλασικισμός ήταν φυσικό να επανεμφανιστεί ως διεξόδος προς αυτή την κατεύθυνση. 'Επιχειρώντας να ανιχνεύσει μία τέτοια τάση στά πιο πρόσφατα έργα και σχέδια των μεταμοντέρνων, ο Jencks έπισημαίνει βέβαια πως ο κλασικισμός τους δεν ανήκει στον γνωστό τύπο των revivals, που ξεκινούσαν από την αποδοχή ενός ολοκληρωμένου συστήματος, αλλά εξακολουθεί να είναι πλουραλιστικός και έκλεκτικός, με κύριο γνώρισμα την ελεύθερη χρήση και σημασιόδοτηση των κλασικών στοιχείων, τά οποία συμπλέκει συνήθως με μοντέρνες εκφράσεις και αναφορές. Μετά την εισαγωγή του Jencks ακολουθεί η παρουσίαση χαρακτηριστικών έργων και σχεδίων, κατά κανόνα σχολιασμένων από τούς ίδιους τούς δημιουργούς τους (Charles Moore, Venturi και Rauch, Robert Stern, Taft Architects, Friday Architects, T.G. Smith, Riccardo Bofill, Hans Hollein, James Stirling, Trevor Horne, Arata Isozaki, Toyokazu Watanabe, Takefumi Aida, Monta Mozuna, Aldo Rossi, Mario Botta, Thomas Vreeland, ομάδα Morphosis, Paul Chemetov, H.-E. Ciriani, Georgia Beramo, Jeremy Dixon, Charles Jencks, Roderigo Perez de Arce, Leon Krier, Michael Graves). 'Η εικονογράφηση του τεύχους, με πολλές έγχρωμες φωτογραφίες, είναι αρκετά έντυπιασική και άναδεικνύει τή «ρητορικότητα» των έργων.

7-8/80. Τό κύριο τμήμα του τεύχους τουτό είναι αφιερωμένο στον άξιο Βρετανό αρχιτέκτονα James Stirling (γεν. 1926) που τιμήθηκε πέροι με τό Χρυσό Βασιλικό Μετάλλιο 'Αρχιτεκτονικής (θεοπίστηκε τό 1948 από τή Βασίλισσα Βικτωρία και έκτοτε άπονέμεται κάθε χρόνο σε πρόσωπα ή ομάδες που έχουν να έπιδειξουν ύψηλης ποιότητας αρχιτεκτονικό έργο ή έχουν συμβάλει σημαντικά στην προώθηση τής αρχιτεκτονικής). 'Από την τελευταία άπονομή του βραβείου που έγινε στό RIBA δημοσιεύονται ή εισαγωγική όμιλία του Norman Foster, ή άπάντηση του Stirling - ούσιαστικά μία σύντομη αλλά ένδιαφέρουσα άνασκόπηση τής τριαντάχρονης πορείας του ως αρχιτέκτονα από τόν ίδιο - και ή τελική προσφώνηση του ιστορικού Mark Girouard. 'Ακολουθούν πλήρης κατάλογος έργων και μελετών, βιογραφικές σημειώσεις, ή συνοπτική εικονογράφηση των κυριότερων έργων του Stirling από τό 1951 ως τό 1978 και ή άναλυτικότερη παρουσίαση τριών πρόσφατων μελετών του: συγκεκριμένα, τής συμμετοχής του στον κλειστό διαγωνισμό για τό έρευνητικό κέντρο τής Bayer στό Monheim τής Γερμανίας, τής συμμετοχής του στον κλειστό διαγωνισμό για τό κέντρο έπιστημών του Βερολίνου και των σχεδίων του για την άνακαίνιση και επέκταση τής αρχιτεκτονικής σχολής του Rice University στό Houston των ΗΠΑ. Τό όλο αφιέρωμα, άν και ιδιαίτερα φροντισμένο, είναι μάλλον μικρό σε έκταση και δεν παρέχει τή δυνατότητα για

μία βαθύτερη γνωριμία με τό έργο του Stirling· τό περίεργο είναι μάλιστα ότι δεν παραπέμπει καν σε άλλες δημοσιεύσεις. 'Από τά άλλα περιεχόμενα του τεύχους ξεχωρίζουμε ένα κείμενο του Christian Norberg-Schulz με τίτλο «Genius Loci - Για μία φαινομενολογία τής αρχιτεκτονικής» (άπόσπασμα από τό πρόσφατο όμώνυμο βιβλίο του), τό άρθρο του Louis Grodecki για τή γοθική άναβίωση στις άρχές του 19ου αιώνα, ένα εικονογραφημένο σημείωμα του Andrew Wilton για τή ζωή και τό έργο του ζωγράφου J.M.W. Turner (κλείνουν φέτος 130 χρόνια από τόν θάνατό του) και ένα μικρό αλλά ένδιαφέρον μελέτημα του Doug Clelland για τόν K.F. Schinkel (κλείνουν φέτος 200 χρόνια από τή γέννησή του και 140 από τόν θάνατό του).

9-10/1980. 'Αφούτο ο Δήμαρχος του Παρισιού Jacques Chirac σταμάτησε τό έργο του Bofill στις Halles και πήρε την όλη ύπόθεση στα χέρια του ως μόνος «ύπεύθυνος αρχιτέκτονας» για αυτό τόν χώρο (βλ. *Θέματα Χώρου+Τεχνών* 12/1981, σ. 57), τό Συνδικάτο 'Αρχιτεκτονικής άποφάσισε να προκηρύξει ένα δικό του διεθνή αρχιτεκτονικό διαγωνισμό, που θά έδινε την εύκαιρία να διατυπωθούν άπόψεις άδέσμευτες από τις άντιλήψεις τής έξουσίας. 'Η ιδέα ύποστηρίχτηκε από τό περιοδικό *L'Architecture d'Aujourd'hui* και διάφορες προσωπικότητες. Τελικά, οι ένδιαφερόμενοι ίδρυσαν ένα σύλλογο που άνελαβε να οργανώσει τή διεξαγωγή του διαγωνισμού, ο όποιος και προκηρύχτηκε τό 1979 με έντελώς άσυνήθιστους όρους. 'Ηταν άνοιχτός σε όλους, άκόμη και σε σπουδαστές, πρόβλεπε μικρά χρηματικά βραβεία και, φυσικά, δεν έδινε καμία έλπίδα για άνάθεση. Στην κριτική έπιτροπή, που ήταν εικοσαμελής, μετείχαν προσωπικότητες τής πνευματικής ζωής, όπως ο H. Lefebvre, ο R. Barthes και ο B. Zevi, άναγνωρισμένοι ξένοι αρχιτέκτονες, όπως ο C. Aymonino και ο P. Johnson, Γάλλοι αρχιτέκτονες του Συνδικάτου, διευθυντές αρχιτεκτονικών περιοδικών και εκπρόσωποι των κατοίκων τής περιοχής και των ένθικών οργανώσεων για την προάσπιση των Halles. 'Ωστόσο, ή συμμετοχή στον διαγωνισμό ήταν πολύ μεγάλη· ύποβλήθηκαν τελικά 600 μελέτες (147 από Γάλλους, οι ύπόλοιπες από ξένους) και άνάμεσα σε πλήθος άγνωστων ή έλάχιστα γνωστών έδωσαν τό παρών άρκετοί διάσημοι αρχιτέκτονες. 'Η κρίση δεν ήταν εύκολη - καμία μελέτη δεν συγκέντρωσε πάνω από έννέα στούς 20 ψήφους - αλλά τελικά ή έπιτροπή άπένειμε πέντε ισότιμα βραβεία και δέκα επαίνους. 'Ενα άκόμη ιδιαίτερο χαρακτηριστικό τής διεξαγωγής του διαγωνισμού ήταν ότι τά άποτελέσματα συζητήθηκαν σε τρεις δημόσιες συγκεντρώσεις, στις όποιες μετείχαν μέλη τής κριτικής έπιτροπής, άρκετοί από εκείνους που είχαν ύποβάλει μελέτες και τό ένδιαφερόμενο κοινό. Τόν ιδίότυπο αυτό διαγωνισμό, που ή σημασία του έγκειται περισσότερο στον χαρακτήρα του παρά στα άποτελέσματά του, παρουσιάζει τό A.D. στο τεύχος του τουτό που έπιμελήθηκε ή Luciana Miotto. Τό τμήμα άρχίζει με τρία εισαγωγικά άρθρα: τής Françoise Boudon για την ιστορία των Halles από τό 1400 ως τό 1950, του Adrien Rosner για τά σχέδια που έγιναν από τό 1950 ως τό 1979 και τής Miotto για τόν τελευταίο διεθνή διαγωνισμό. 'Από τις μελέτες που ύποβλήθηκαν δημοσιεύονται γύρω στις 30, όλες σχεδόν στο κλίμα του μεταμοντερνισμού· άναλυ-

τικότερα του Gaetano Pesce (έπαινος), του Piero Sartogo και του Damien Hambye πού, κατά την κρίση της σύνταξης του περιοδικού, αντιμετώπισαν τό θέμα μέ λιγότερο συμβατικό τρόπο. Δημοσιεύονται επίσης συνεντεύξεις και σχόλια μελών της κριτικής επιτροπής. Έκτός τμήματος, στό τεύχος παρουσιάζονται και πλούσια εγχρωμή εικονογράφηση και οι μελέτες πού εκπόνησε γιά τίς Halles από τό 1974 ως τό 1978 ο Ricardo Bofill μέ την ομάδα Taller de Arquitectura.

11-12/1980. Πέροι τό φθινόπωρο ή Μπιενάλε του Παρισιού, γιά πρώτη φορά από τό 1959 πού ιδρύθηκε, όργάνωσε μιά έκθεση αφιερωμένη όχι στις εικαστικές τέχνες αλλά στην αρχιτεκτονική, πού είχε τόν τίτλο «À la recherche de l'urbanité» (θά μεταφράζαμε πολύ ελεύθερα «Σέ ανα-

ζήτηση του εύγενούς χαρακτήρα της πόλης», μιά και ή λέξη urbanité σημαίνει και εύγένεια και άστικότητα). Στην έκθεση, πού στεγάστηκε στό Κέντρο Πομπιντού, παρουσιάστηκαν 52 έργα ή προσχέδια νέων αρχιτεκτόνων (γεννημένων μετά τό '40) από 17 διαφορετικές χώρες. Τά μισά περίπου από αυτά δημοσιεύονται στό ειδικό τμήμα του τεύχους τούτου του Α.Δ. μαζί μέ τρία άρθρα παρμένα από τόν κατάλογο της έκθεσης. Στο πρώτο άρθρο, ο Francois Barré ως όρο γιά τή δημιουργία μιάς αντιληπτής πολεοδομικής τάξης χωρίς γραφειοκρατική βιαιότητα θέτει την ανανώριση του ρόλου της επιθυμίας. Στο δεύτερο, πού είναι και τό πιο εύφάνταστο, ή Luciana Miotto και ο J.-P. Muret παίρνουν αποκλειστικές συνεντεύξεις πάνω στό θέμα της urbanité από τούς 'Ιππό-

δαμο, Βιτρούβιο, Marco Polo, Alberti, Serlio, Λουδοβίκο 14ο και Colbert, βαρώνο Haussmann και, τέλος, από τούς χρήστες των σημερινών Halles. Στο τρίτο, ο Jean Nouvel άπορρίπτει την ιδέα μιάς σχεδιασμένης, θεσμοποιημένης urbanité, θεωρώντας ότι ο έράσμιος χαρακτήρας της πόλης μπορεί να συνθεθεί μόνο από ποικίλες και άπροσδόκητες μορφές. 'Από την ύπόλοιπη ύλη του τεύχους ξεχωρίζουν ένα μικρό δοκίμιο γιά τίς πολυθρόνες πού σχεδίασαν διάσημοι αρχιτέκτονες (Rietveld, Breuer, Le Corbusier, Mies και Aalto) και ένα σύντομο αλλά ενδιαφέρον άφιέρωμα στόν 'Αργεντινό αρχιτέκτονα Miguel Angel Roca.

Σ.Ι.Κ.

Architecture d'Aujourd'hui

Στόν χρόνο πού πέρασε, ή Α.Α. άφιέρωσε στό θέμα της «άστικής σύνθεσης» (urban design) και της επίσημης αρχιτεκτονικής τά ειδικά τμήματα των δύο πρώτων της τευχών (207 και 208). Στά τεύχη αυτά αξίζει να σταθεί κανείς περισσότερο από ό,τι στό υπόλοιπα επειδή άφορούν έναν από τούς πιο δραματικούς άγώνες της διεθνούς πρωτοπορίας: τόν άγώνα, δηλαδή, των σημερινών αρχιτεκτόνων και πολεοδόμων να άνακτήσουν την ικανότητα χειρισμού των πολυπλοκών συμβολικών και μορφολογικών προβλημάτων πού θέτουν οι μεγάλη κλίμακα «άστικές συνθέσεις» και τά δημόσια ή μνημειακού χαρακτήρα κτίρια σε ύφιστάμενες πόλεις. 'Η θεωρητική πλευρά και τά προϊόντα αυτού του άγώνα παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιά τόν τόπο μας. Γιατί και σε μās εκκρεμεί ή αντιμετώπιση ενός πλήθους ανάλογων έργων (π.χ. πρόγραμμα στέγασης κρατικών ύπηρεσιών, διαμόρφωση πλατειών, συγκροτήματα ή κτίρια πολιτιστικού χαρακτήρα).

207/80. Μέ τίτλο «Ο άρχιτέκτονας και ή πόλη», τό τεύχος αυτό προσεγγίζει τή νέα προβληματική της διεθνούς πρωτοπορίας στόν τομέα της «άστικής σύνθεσης». 'Η προσέγγιση έχει σαν άξονα δύο έρωτήματα πού άφορούν κυρίως τή σχεδιαστική πρακτική στις ιστορικές πόλεις των βιομηχανικά αναπτυσσόμενων χωρών, και πού συνοπτικά διατυπωμένα είναι τά εξής: α) πού θά στηριχθεί ή σύνταξη της νέας «άστικής αρχιτεκτονικής γλώσσας» ή πιο σωστά των νέων γλωσσών, ώστε τά προϊόντα τους να εντάσσονται όργανικά στόν πολεοδομικό ιστό και να διαθεθούν συμβολικό χαρακτήρα ανάλογο μέ την άστική τους σημασία; και β) μπορούν οι σημερινοί αρχιτέκτονες-πολεοδόμοι να έμπνευστούν δημιουργικά από τίς πόλεις του 17ου, 18ου ή 19ου αιώνα χωρίς να άγνοήσουν ή να υποτιμήσουν τή σημασία των μεταβολών πού επέφερε στις πόλεις αυτές τό μοντέρνο κίνημα;

Στό άρθρο της «Πόλεις και πλατείες», ή Marianne Brausch έπιχειρεί να τεκμηριώσει την ιστορική αναγκαιότητα και την πολιτιστική βαρύτητα της παραπάνω προβληματικής, χωρίς να προσπερνά τίς αντιφάσεις ή τή δυστοκία της στην πράξη

(στόν τομέα των έφαρμογών). 'Επισημαίνει λχ. τίς διφορούμενες ή άλληλοαποκλειόμενες θέσεις της μεταμοντέρνας ύστερίας, στό πλαίσιο της όποίας άγνοούνται πεισματικά οι πραγματικότητες της «λειτουργικής πόλης» (τά προϊόντα δηλαδή του μοντέρνου κινήματος). Παρατηρεί ακόμη ότι ή «έκνέου άνακάλυψη» της φασιστικής αρχιτεκτονικής, μιά από τίς πρόσφατες μόδες του μεταμοντερνισμού, παραβλέπει τή γελοία χρήση της κλίμακας και τά άλλα μειονεκτήματα της ιστορικής αυτής έκδοχής του νεοκλασικισμού. 'Η Brausch δέν έπιμένει τόσο στην ιδεολογική πώχωση της «λειτουργικής πόλης». Γιατί τή θεωρεί σαν δεδομένη γιά τίς βιομηχανικά αναπτυσσόμενες χώρες. Προτιμά να σχολιάσει την ποιότητα αλλά και τίς διαφορές όρισμένων από τά «άστικά αρχιτεκτονικά λεξιλόγια» του παρελθόντος (π.χ. συγκριτική θεώρηση των πλατειών και άστικών συνθέσεων της Γαλλίας και της 'Αγγλίας κατά τόν 17ο και 18ο αιώνα). 'Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι παρατηρήσεις της γιά τίς ιδιομορφίες του άγγλικού άστικού «τοπίου» (χώρου) και τό λεξιλόγιο των γαλλικών άστικών συνθέσεων βασισμένο στό γεωμετρικό παιχνίδι των άξόνων, των κυρίαρχων μνημείων, των φυσικών στοιχείων (νερό και πράσινο), της τοπογραφίας και των έναλλαγών σε επίπεδα. Στο άρθρο του Α. Brandt «'Η αρχιτεκτονική του άστικού χώρου», όπου άπομυθοποιείται γιά πολλοστή φορά ή «λειτουργική πόλη», προτείνεται μιά όχι και τόσο πειστική θεωρία του συγγραφέα γιά τόν επανασχεδιασμό όρισμένων από τίς πλατείες του Δυτικού Βερολίνου. 'Από την ύπόλοιπη ύλη ενδιαφέρον παρουσιάζουν ή πρόταση των Venturi και Rauch γιά τήν ιστορική «δυτική πλατεία» της Ουάσιγκτον, ή μελέτη του δικαστικού μεγάρου στό Βερολίνο (αρχιτέκτων Ο.Μ. Ungers), ή μελέτη του G. Peichl γιά ένα συγκρότημα μουσειού-καταστημάτων-κατοικιών στό Λίχτενσταίν, ή «μοντέρνα» πρόταση των D. Walker Ass. και N. Foster Ass. γιά τήν επέκταση του Μουσείου Whitney της Νέας 'Υόρκης και, τέλος, τό πλωτό «Θέατρο του κόσμου», πού προτείνει μέ άφοπλιστική «άφέλεια» ο Α. Rossi γιά τόν «έμπλουτισμό» του άστικού τοπίου

της ιστορικής Βενετίας.

208/80. Πρόκειται γιά τό πιο ενδιαφέρον και έντυπωσιακό τεύχος της Α.Α. στή χρονιά πού πέρασε. 'Αφιερωμένο στόν διεθνή πολεοδομικό διαγωνισμό ιδεών γιά τή διαρρύθμιση ενός χώρου 10 περίπου εκταρίων στην καρδιά του Παρισιού (δηλαδή στή συνοικία των Halles), τό τεύχος αυτό δίνει μιά από τίς αντιπροσωπευτικότερες εικόνες της μεταφονεοιστικής σχεδιαστικής πρακτικής, παρουσιάζοντας τίς 38 από τίς 600 προτάσεις των διαγωνιζομένων. 'Η τεράστια κινητοποίηση της διεθνούς πρωτοπορίας μαρτυρεί ότι ή περίπτωση των Halles άνήκει στις σημαντικότερες προκλήσεις πού αντιμετώπισε ως τώρα ο μεταμοντερνισμός. Γιατί οι εκπρόσωποι του κλήθηκαν να δοκιμάσουν τίς δυνάμεις τους σε ένα ιδιαίτερα δύσκολο πρόβλημα: κλήθηκαν, δηλαδή, να επανασχεδιάσουν έναν ιστορικά φορτισμένο χώρο, έπουλώνοντας μερικά από τά τραύματα πού του άφησε τό μοντέρνο κίνημα (π.χ. την κατεδάφιση των κτιρίων της ιστορικής αγοράς Halles) και εντάσσοντας στις συνθέσεις τους μνημεία τόσο έτερογενή όσο ο γοθτικός ναός του 'Αγίου Ευσταθίου, ή Τράπεζα 'Εμπορίου του 19ου αιώνα, ο τεράστιος μοντέρνος όγκος των κεντρικών έγκαταστάσεων κλιματισμού και τό πρόσφατο υπόγειο Forum (τό έμπορικό κέντρο).

Τό εισαγωγικό σημείωμα του Μ. Emery και τά σχόλια των μελών της κριτικής επιτροπής του διαγωνισμού (ιδιαίτερα εκείνα των Β. Zevi, C. Aymonino, T. Maldonado και Η. Lefebvre) διευκολύνουν την κατανοήση των προτάσεων και τόν έντοπισμό δύο κυρίαρχων τάσεων. Στην πρώτη άνήκουν οι μνημειακού χαρακτήρα «άστικές συνθέσεις» πού παίρνουν τή μορφή πολεοδομικού θυλάκου, όροθετώντας συχνά την περιοχή μελέτης με κτίσματα-τείχη (π.χ. πρόταση των 'Αμερικανών R. Abraham, K. Bone, J. Levine) και έπιβάλλοντας μιά έντονη ιδεολογική και κτιριακή φόρτιση του χώρου. 'Η δεύτερη τάση εκπροσωπείται κυρίως από συνθέσεις πού δίνουν έμφαση στό γαλλικά άρχέτυπα του «κήπου» και της πλατείας, ύποδηλώνοντας κάποια άπροθυμία (άρνηση ή άδυναμία;) των δημιουργών τους να έπιβάλουν στόν

χώρο της Halles μία έντονη αρχιτεκτονική ρητορική (βλ. την πρόταση και την ένδιαφέρουσα προβληματική του Γάλλου Christian de Portzamparc). Κάπου ανάμεσα στα δύο αυτά άκρα, αλλά πάντως πιο κοντά στο πρώτο, κινήθηκαν όριζόμενες από τις ήγαιτικές φυσιογνωμίες του μεταμοντερνισμού (π.χ. ο L. Krier και ο A. Rossi). "Αν οι προτάσεις στο σύνολό τους αποκαλύπτουν, όπως επισημαίνει ο Aymanou, μία αδυναμία σύνθεσης στον ιστό μιας ιστορικής πόλης, αυτό δεν είναι το μοναδικό ούτε το κύριο δίγαμα του διαγωνισμού των Halles. Ο πλούτος των ιδεών και ο έκφραστικός πλουραλισμός, που εγκαθίστασαν έναν εποικοδομητικό διάλογο, αξίζουν τις ένδειξεις ότι για τον σχεδιασμό του αστικού χώρου έχει αρχίσει μία νέα εποχή. Τα λειτουργικά και τεχνικά κριτήρια δεν θα έχουν πια το προβάδισμα στις «αστικές συνθέσεις», οι οποίες με τη σειρά τους θα είναι πειστικές μόνο όταν πετυχαίνουν να εναρμονίζουν στοιχεία τόσο διαφορετικά όπως είναι η κλίμακα, το αστικό τοπίο, η μορφή του χτισμένου και φυσικού περιβάλλοντος και τα υφιστάμενα μνημεία (ιστορικά και μοντέρνα).

Ενδιαφέρον ακόμη παρουσιάζει το άρθρο του C. Duravillon με τίτλο «Επίσημη αρχιτεκτονική. Η πρόσοψη των θεσμών». Σε αυτό σχολιάζονται επιλεκτικά η πορεία της δημόσιας αρχιτεκτονικής στη Γαλλία από τα μέσα του περασμένου αιώνα, καθώς και η μνημειακή παραγωγή του μοντέρνου κινήματος. Ο Duravillon προβάλλει τη θέση ότι σήμερα περιμένει κανείς από τη δημόσια αρχιτεκτονική να εκφράζει μία συγκεκριμένη κουλτούρα περισσότερο από ό,τι μία συγκεκριμένη έξυφια.

Από την υπόλοιπη ύλη ξεχωρίζουν η βραβευμένη λύση για ένα διοικητικό κτίριο στη γαλλική πόλη Poitiers (αρχιτέκτονες A. Grumbach, D. Deshoulières, H. Jeanneau) χωροθετημένο στο ιστορικό και διοικητικό της κέντρο, οι δύο λύσεις του διαγωνισμού για το δημαρχείο και το δικαστικό μέγαρο της γαλλικής πόλης Le Mans (η βραβευμένη πρόταση των B. Dollé και L. Goldstein, και η πρόταση των Y. Lion, C. Degas κ.ά.), η βιβλιοθήκη του H. Scharoun στο Δυτικό Βερολίνο, το δημοτικό κέντρο μουσικής στην Ουτρέχτη του H. Hertzberger και το δημοτικό μουσείο στο Mönchengladbach της Δυτικής Γερμανίας (αρχιτέκτων H. Hollein).

209/80. Με τίτλο «Παθητικές ή ενεργητικές μέθοδοι χρησιμοποίησης της ήλιακής ενέργειας», το τεύχος αυτό δίνει μία κατατοπιστική εικόνα των προβλημάτων και εξέλιξεων της ήλιακής αρχιτεκτονικής, η οποία βρίσκεται ακόμη σε πειραματικό στάδιο. Για τον μέσο Έλληνα αναγνώστη που έχει υπόψη του το σχετικό αφιέρωμα των *Αρχιτεκτονικών Θεμάτων* (14/1980) το ειδικό αυτό τμήμα της Α.Α. δεν προσφέρει ουσιαστικά τίποτε το καινούριο. Ξεχωρίζουν το άρθρο του J.-P. Ménard όπου επιχειρείται μία τεχνική καταγραφή των θεμάτων της ήλιακής αρχιτεκτονικής και ο διαγωνισμός για μία μεγάλη κλίμακα πειραματική μελέτη ήλιακών μονοκατοικιών στο Landstuhl της Δυτικής Γερμανίας.

210/80. Όσοι πιστεύουν ότι η νεκρολογία (τελεσιδική καταδίκη) του μοντέρνου κινήματος πρέπει να παραχωρηθεί τη θέση της σε έναν πιο νηφάλιο απολογισμό του, θα βρουν στο τεύχος αυτό πρόσθετα επιχειρήματα για το εύλογο των προσδοκιών τους. Στο άρθρο του με τίτλο «Αρχιτεκτο-

νική και βιομηχανικό σχέδιο: η επιστροφή του μοντερνισμού», ο F. Barré υποστηρίζει ότι εκείνο που πρέπει να κρατηθεί από το μοντέρνο κίνημα είναι η ανάγκη συνεργασίας της αρχιτεκτονικής με την τέχνη και την τεχνολογία: όχι πια για το κυνήγι κάποιων χίμαιρας (π.χ. τη λύση των κοινοπολιτιστικών προβλημάτων της οικουμένης), αλλά με στόχο την ανάπτυξη νέων στύλ (γλωσσών) ικανών να εκφράσουν τις συγκεκριμένες κοινωνίες της μεταβιομηχανικής εποχής. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το άρθρο των M. Brutton και M. Glickman, στο οποίο αναλύονται τα υπέρ και τα κατά της ύψλης τεχνολογίας στο αρχιτεκτονικό και βιομηχανικό σχέδιο. Στο άρθρο αυτό επισημαίνεται ότι οι αρχιτέκτονες του μοντέρνου κινήματος δεν αξιοποίησαν τις δυνατότητες της τεχνολογίας (π.χ. στον τομέα της βιομηχανοποιημένης δόμησης) αλλά μόνο το πρόσωπό της: την αντιμετώπισαν δηλαδή κυρίως σαν μέσο δημιουργίας ενός νέου στύλ. Από την υπόλοιπη ύλη ξεχωρίζουν τα σχέδια επίπλων και αντικειμένων του P. Portoghesi, G. Pesce και της ιταλικής ομάδας αρχιτεκτόνων «Αλχημεία».

211/80. Όσοι αισθάνονται πως οι ιδέες τους είναι ξεπερασμένες και δυσανασητούν για το «υπανάπτουτο» περιβάλλον της δουλειάς τους ή την απόστασή τους από το κέντρο των ιδεολογικών ζυμώσεων άς παρηγορηθούν. Το τεύχος 211 της Α.Α. είναι αφιερωμένο στο «μοναχικό» έργο του αξιολογού αρχιτέκτονα A. Siza, ο οποίος πραγματοποίησε την «ήσυχη επανάσταση» του κρυμμένος σε μία μακρινή γωνιά της Ευρώπης, την Πορτογαλία. Η μονογραφία αυτή, με την πλούσια εικονογράφηση και τα σχόλιά της, φέρνει στην επιφάνεια δύο γνωστές αλλά ξεχασμένες αλήθειες. Το έργο του Siza, βγαλμένο μέσα από την πορτογαλική πραγματικότητα, αναγνωρίζεται σήμερα διεθνώς σαν μία από τις αυθεντικότερες εκφράσεις της γενιάς του. Η περίπτωση Siza, περίπτωση που έχει συγγένεια με εκείνη του Aalto, δείχνει πως η αξιολογία αρχιτεκτονική δεν αποτελεί αποκλειστική υπόθεση των πρωτοποριών ή των σχολών. Πολλά άλλωστε από τα γνωρίσματα της αρχιτεκτονικής του Siza απορρέουν από τις περιστάσεις και όχι από ιδεολογικές επιλογές (π.χ. η άρνησή του να χρησιμοποιήσει την ύψηλη τεχνολογία οφείλεται στον χαμηλό βαθμό έκβιομηχάνισης της Πορτογαλίας).

212/80. Από το τεύχος αυτό, το αφιερωμένο στη «σκληρή» αρχιτεκτονική ή την αρχιτεκτονική της τεχνολογίας, ξεχωρίζουν το άρθρο του C. Price και η συνέντευξη του R. Piano. Ο Price διευκρινίζει ότι η πλειοψηφία των αρχιτεκτόνων δεν ενδιαφέρθηκε ποτέ ή δεν θέλησε να αξιοποιήσει την ύψηλη τεχνολογία, παραμένοντας στο άπλοικό παιχνίδι του άτσαλιού με το γιαλί, τα πλαστικά ή τα προκατασκευασμένα βιομηχανικά στοιχεία. Ανάλογες είναι και οι απόψεις του R. Piano, ο οποίος θεωρεί την τρέχουσα δομική τεχνολογία σαν «πλαστή» γιατί δεν παρέχει καμία δημιουργική δυνατότητα. Με το επιχείρημα ότι και οι καθεδρικοί ναοί βασίστηκαν σε πολύ προωθημένες για την εποχή τους τεχνικές, θεωρεί άκατανόητη την αδυναμία των σημερινών αρχιτεκτόνων να αξιοποιήσουν την τεχνολογική εξέλιξη.

E. Φεσσά-Εμμανουήλ

POST-GRADUATE COURSES IN HOUSING AND ENERGY AT THE ARCHITECTURAL ASSOCIATION GRADUATE SCHOOL LONDON 1981-2

The Graduate School offers 1-year courses leading to an AA Graduate Diploma and 2-year courses leading to an AA Graduate Honours Diploma. M.Phil and Ph.D research options also possible.

HOUSING STUDIES: The programme provides analytical frameworks and factual information for understanding housing production, distribution and use within its social, political and economic context in advanced, third world and socialist countries. The emphasis of the course is on policy making and great importance is given to the role of users and their forms of organization.

ENERGY STUDIES: The programme offers courses and workshops on the theory and technology of efficient energy utilization in buildings with emphasis on techniques for maximizing the contribution of ambient energies. A complementary course evaluates the role of these new skills and techniques in the context of current debate on energy policy and its implications for social and economic development.

Courses start in October, for information write to;

The Co-ordinator
Graduate School
Architectural Association
34-36 Bedford Square
London WC1B 3ES

Ἐκθέσεις

Δέκα εἰκόνες γιὰ τὴ Βενετία.

Ἐκθεση σχεδίων γιὰ τὴν περιοχή τοῦ Cannaregio Ovest, Βενετία, Ala Napoleonica, 1-30 Ἀπριλίου 1980

τοῦ ἀρχιτέκτονα Γ. Σημαιοφορίδη

- Κύριε, μέχρι τώρα σοῦ ἔχω μιλήσει γιὰ ὅλες τὶς πόλεις πού γνωρίζω.
- Μένει μία γιὰ τὴν ὁποία δὲν μιλάς ποτέ.
Ἄ Μάρκο Πόλο ἔσκυψε τὸ κεφάλι.
- Ἡ Βενετία, εἶπε ὁ Χάν.
Ἄ Μάρκο χαμογέλασε.
- Καί γιὰ τί ἄλλο πιστεύεις ὅτι σοῦ μιλοῦσα μέχρι τώρα;
Ἄ αὐτοκράτορας ἔμεινε ἀπαθής.
- Καὶ ὁμως δὲν σε ἀκούσα ποτέ νὰ προφέρεις τὸ ὄνομά της.
- Κάθε φορά πού περιγράφω μιὰ πόλη λέω κάτι γιὰ τὴ Βενετία.
- Ὅταν σοῦ ζητῶ νὰ μιλήσεις γιὰ ἄλλες πόλεις, θέλω νὰ ἀκούω νὰ μιλάς γιὰ κείνες. Καί νὰ ἀκούω γιὰ τὴ Βενετία, ὅταν σοῦ ζητῶ νὰ μιλήσεις γιὰ τὴ Βενετία.
- Γιὰ νὰ ξεχωρίσω τὴν ποιότητα τῶν ἄλλων πόλεων, πρέπει νὰ ξεκινήσω ἀπὸ μιὰ πρώτη πόλη πού ἔχω στό νοῦ. Γιὰ μένα αὐτή εἶναι ἡ Βενετία.

Italo Calvino, «Le città invisibili»

«Δὲν λέω οὔτε μία λέξη. Ἀπὸ τὸ παράθυρο κοιτῶ τὴ Βενετία. Βενετία. Ἀπρόσμενες ἀνταντακλῆσεις στό νερὸ τῆς λιμνοθάλασσας... Δὲν λέω οὔτε μία λέξη.» Ὅπως ἐπισημάνει ὁ T. Maldonado, ἡ ἑκτασιακὴ λατρεία τῆς Βενετίας πού ἐκφράζεται μέ αὐτὰ τὰ λόγια τοῦ Blaise Cendrars προβάλλει μιὰ παραδοσιακὴ ἰδέα τῆς Βενετίας. Ἰδέα πού ἐμποδίζει ὄχι μόνο τὴν ἀπλή διατύπωση μιᾶς λέξης, ἀλλὰ καὶ τὴν προσπάθεια ἀλλαγῆς καὶ διαφύλαξῆς τῆς ἀπὸ τὴν δραματικὴ καὶ ἀγωνιώδη κατάσταση πού βρίσκεται σήμερα.

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1978, τὸ Πανεπιστημιακὸ Ἰνστιτούτο Ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Βενετίας μέ τὴ συνεργασία τοῦ φορέα πού εἶναι ἀπεύθυνος γιὰ τὶς πολιτιστικὲς ἐκδηλώσεις τοῦ δήμου τῆς πόλης ὀργάνωσε ἓνα διεθνὲς σεμινάριο σχεδιασμοῦ. Θέμα τοῦ σεμιναρίου ἦταν ἡ ἐπεξεργασία μιᾶς σειράς ἀπὸ ὑποθέσεις ἀρχιτεκτονικῆς ἐπέμβασης στὴν περιοχή τοῦ Sestiere Cannaregio Ovest (1). Κύριος στόχος τῆς πρωτοβουλίας ἦταν ἡ ἀντιμετώπιση ἑνὸς δυσκόλου προβλήματος: τῶν ἐπιπτώσεων, δηλαδή, ἀπὸ τὴν ἐπέμβαση τῆς σύγχρονης σχεδιαστικῆς πρακτικῆς στὸ ἰδιαίτερο νομικὸ πλαίσιο πού χαρακτηρίζει τὴν ἱστορικὴ πόλη. Αὐτὴ ἡ πρωτοβουλία ἐπανάφερε στὸ προσκήνιο τὴ συζήτηση γύρω ἀπὸ τὰ προβλήματα πού δημιουργεῖ μιὰ πολιτικὴ συντήρησης καὶ ἐπανάχρησης, ὄχι μόνο στὴ Βενετία ἀλλὰ γενικότερα στὰ ἰταλικά ἱστορικά κέντρα. Τὸ σεμινάριο, πού πραγ-

ματοποιήθηκε σὲ δύο φάσεις, κατέληξε σὲ μιὰ σειρά ἀπὸ ἀρχιτεκτονικά σχέδια πού ἐκτέθηκαν στὸ Μουσεῖο Ala Napoleonica στὴ Βενετία, μέ πρωτοβουλία τοῦ δήμου καὶ τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς Σχολῆς (2). Παράλληλα ἐκδόθηκε καὶ ἓνας κατάλογος πού συνόδευε τὴν ἐκθεση (3).

Ἡ πρώτη ἐντύπωση ἀπὸ τὴν ἐπαφή μέ τὴ Βενετία καὶ τὴ γεμάτη περιπέτεια γνωριμία τῆς πόλης εἶναι ὁ δεσμευτικὸς χαρακτήρας, ἡ μαγνητικὴ ἐπιρροή πού ἐξασκεῖ τὸ χτισμένο περιβάλλον τῆς στὶς ἀνανεωτικὲς ἰδέες· ἡ διαπίστωση μιᾶς κατάστασης ἀδράνειας πού ἀρνείται τὸ μοντέρνο. Μπορεῖ βέβαια ἡ εἰκόνα τῆς πόλης πού σχηματίζει ὁ ξένος ἐπισκέπτης, ὁ τουρίστας, νὰ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς μετατόπισης τοῦ στόν χώρο τῆς, ὅπως ἔλεγε ὁ W. Benjamin (4). Γιατί σίγουρα στὴ Βενετία τὸ ταξίδι στόν χρόνο τῆς πόλης εἶναι προνόμιο λίγων ἐκλεκτῶν. Δὲν εἶναι τυχαῖο πὼς στὴ Βενετία ἐντοπίστηκε ἡ ὀριακὴ σχέση ἀνάμεσα στόν σύγχρονο ἀρχιτεκτονικὸ σχεδιασμὸ καὶ τὴ φύση τῆς ἱστορικῆς πόλης: σχέση πού ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὰ σχέδια τῶν F.L. Wright, Le Corbusier καὶ L. Kahn (5) καὶ πού ἀποδεικνύει τὴ «...δυσκολία γιὰ τὴν ἔκφραση μιᾶς γνώμης γιὰ τὴ Βενετία καὶ κατὰ συνέπεια τὴ δυσκολία τοῦ ἐπινασχεδιασμοῦ της...» (6). Μιὰ δυσκολία πού εἶναι ἀποτέλεσμα δύο δεσμευτικῶν καταστάσεων: τῆς ἰδιότυπης δομῆς τοῦ ἱστορικοῦ μετασχηματισμοῦ τῆς πόλης, δηλαδή τῆς μορφολογικῆς τῆς μονιμότητας, καὶ τῆς κρίσης τῶν μεθοδολογιῶν καὶ τῶν ἐργαλείων τοῦ σύγχρονου ἀρχιτεκτονικοῦ σχεδιασμοῦ.

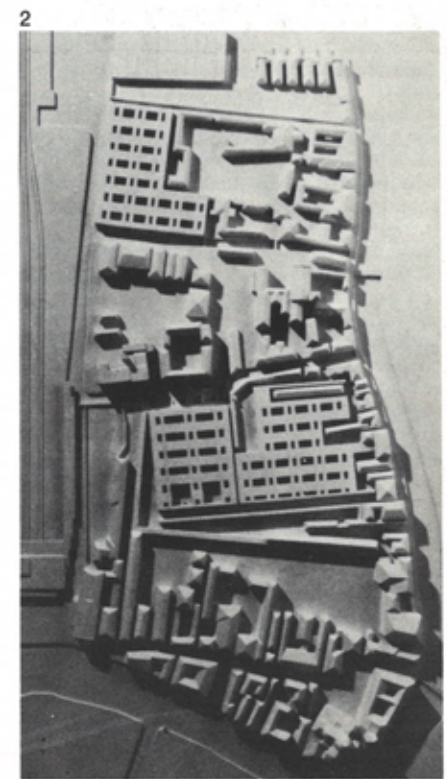
Ὅσον ἀφορᾷ τὴν πρώτη, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ C. Aymonino στὴ μελέτη του γιὰ τὴ Βενετία (6), ἡ σημερινὴ μορφή τοῦ ἱστορικοῦ κέντρου τῆς εἶναι καθορισμένη ἀκόμη ἀπὸ τὴ μεσαιωνικὴ καὶ ὑστερομεσαιωνικὴ κοινωνικὴ δομὴ τῆς πόλης, παρ' ὅλες τὶς ἐπιπρόσθετες διαστρωματώσεις πού ἐπέφεραν ὁ 17ος καὶ ὁ 18ος αἰώνας, καί παρ' ὅλες τὶς κερδοσκοπικὲς ἐπεμβάσεις πού ἐπέφερε ὁ 19ος αἰώνας. Πράγματι, ὅτι καταγράφεται καὶ ἀποτυπώνεται στὴ μνήμη μας σὰν ἀντιπροσωπευτικὴ εἰκόνα τῆς Βενετίας, δὲν εἶναι μιὰ γνήσια εἰκόνα μεσαιωνικῆς πόλης ἀλλὰ μιὰ εἰκόνα πού εἶναι διαμορφωμένη ἀπὸ τὰ ἴχνη πού ἀποτύπωσε ἱστορικὰ ἡ μεσαιωνικὴ πόλη στό χτιστὸ περιβάλλον τῆς σημερινῆς Βενετίας. Ἡ ἰδιουπία τοῦ ὕλικου/χτιστοῦ χώρου τῆς Βενετίας προσφέρει στὴν ἀναλυτικὴ διαδικασία τῆς σχεδιαστικῆς ἀναζήτησης τὴ δυνατότητα ἀναγωγῆς στοῦς κανόνες πού ἀκολουθήθηκαν γιὰ τὴν οἰκοδόμησή της (7). Ὁ μοναδικὸς χαρακτήρας τῆς Βενετίας ἔχει ταυτόχρονα μιὰ φυσικὴ διάσταση (ἡ ἀντίσταση τῆς στόν χρόνο καὶ ἡ παρακμὴ τῶν κτιρίων τῆς) καὶ μιὰ πνευματικὴ (τὸ διαφοροῦμενο νόημα πού ἐκφράζουν ἡ μορφή τῆς καὶ οἱ ὀψεις τῆς).

Ὅσον ἀφορᾷ τὴ δευτέρη δεσμευτικὴ κατάσταση, ὅπως ἐπισημαίνει στὴν κριτικὴ εἰσαγωγή του ὁ F. Dal Co (8), ἡ κρίση

πού περνᾷ σήμερα ὁ ἀρχιτεκτονικὸς σχεδιασμὸς ἐρχεται ὑστερα ἀπὸ μιὰ περίοδο, στὴ διάρκεια τῆς ὁποίας οἱ ἀρχιτέκτονες δοκίμασαν τὶς δυνατότητες τοῦ

1.
R. Abraham. Φωτομοντάζ ἑνὸς τμήματος τοῦ σχεδίου γιὰ τὴν περιοχή τοῦ Cannaregio Ovest.

2.
C. Aymonino, V. Fraticelli, C. Magnani. Πρόπλασμα.

είναι: Raimund Abraham, Carlo Aymonino, Peter Eisenman, John Hejduk, Bernhard Hoesli, Rafael Moneo, Valeriano Pastor, Gianugo Polesello, Aldo Rossi και Luciano Semerani.

3. *10 immagini per Venezia*, επιμέλεια Francesco Dal Co, Ρώμη: Officina, 1980. 'Ο κατάλογος, ιδιαίτερα οι αναλύσεις του Francesco Dal Co, ήταν πολύτιμο βοήθημα για πολλές από τις ιδέες που αναφέρονται στην κριτική ανάλυση των σχεδίων και που παρουσιάζονται στο κείμενο αυτό.

4. W. Benjamin, «Die Wiederkehr des Flaneurs», στο F. Hessel, «Spazieren in Berlin», *Die literarische Welt*, άρ. 40, 4' Οκτωβρίου 1929. 'Η φράση αυτή αναφέρεται στις σημειώσεις του P. Szondi, παράγραφος 1, που ακολουθούν τό κείμενο του W. Benjamin στο βιβλίο *Immagini di città*, Τορίνο: Einaudi, 1971.

5. Έννοούνται τά σχέδια του Le Corbusier για τό δημοτικό νοσοκομείο της Βενετίας στην περιοχή του Cannaregio τό 1964, του L. Kahn για τό μέγαρο συνεδρίων στους κήπους της περιοχής του Castello τό 1969 και τό σχέδιο του F.L. Wright για τό Masieri Memorial, ένα κτίριο διαμονής φοιτητών πάνω στο Canal Grande τό 1953. Κανένα από αυτά δέν πραγματοποιήθηκε.

6. Carlo Aymonino, «Difficoltà di un progetto. Il caso Venezia», *Casabella*, άρ. 436, Μάιος 1978.

7. Τό ιδιότυπο σύστημα της πολεοδομικής και αρχιτεκτονικής δομής της Βενετίας μπορεί να αναλυθεί στους:

- α) άνοιχτούς χώρους της πόλης: σέ άλλες πόλεις ονομάζονται πλατείες, στη Βενετία, μέ εξαίρεση αυτή του 'Αγίου Μάρκου, *campi* (σύμφωνα μέ τη μεσαιωνική παράδοση).
- β) στους δρόμους που χρησιμοποιούνται βέβαια αποκλειστικά από τούς πεζούς: αυτοί διακρίνονται σέ: *calli*: οι πιο στενοί, ανάμεσα στις κατοικίες, *ruga* (από τό γαλλικό rue): οι πιο πλατείς

στούς οποίους βρίσκονται τά καταστήματα και *salizada*: όσοι είναι στρωμένοι μέ πλάκες από ένα ειδικό υλικό, γ) στους υδάτινους δρόμους που διακρίνονται σέ *canali* (κανάλια): όσοι έχουν μεγάλη συγκοινωνιακή φόρτιση, *rii*: όσοι έχουν τοπική χρήση και *fondamenta* ή *rive*: όσοι δρόμοι αντίκρίζουν τό κανάλι ή τό *rii*. Για την ιδιότυπη μορφολογική διαμόρφωση της Βενετίας έχουν γίνει ενδιαφέρουσες μελέτες μεταξύ των οποίων ή ανάλυση του G. Muratore, *Studi per una operante storia urbana di Venezia*, Ρώμη, 1960.

8. Francesco Dal Co, «10 immagini per Venezia», κριτική παρουσίαση των σχεδίων στο βιβλίο/κατάλογο, *10 immagini per Venezia*, Ρώμη: Officina, 1980.

9. Α. Τζώνης, L. Lefavre, «'Η φάση του ναρκισσισμού στην αρχιτεκτονική», *Θέματα Χώρου + Τεχνών* 10/1979.

10. Francesco Dal Co, *op. cit.*

11. Carlo Aymonino, *op. cit.*

12. Carlo Aymonino, Vanna Fraticelli, Carlo Magnani, κείμενο παρουσίασης του σχεδίου τους στον κατάλογο *10 immagini per Venezia*.

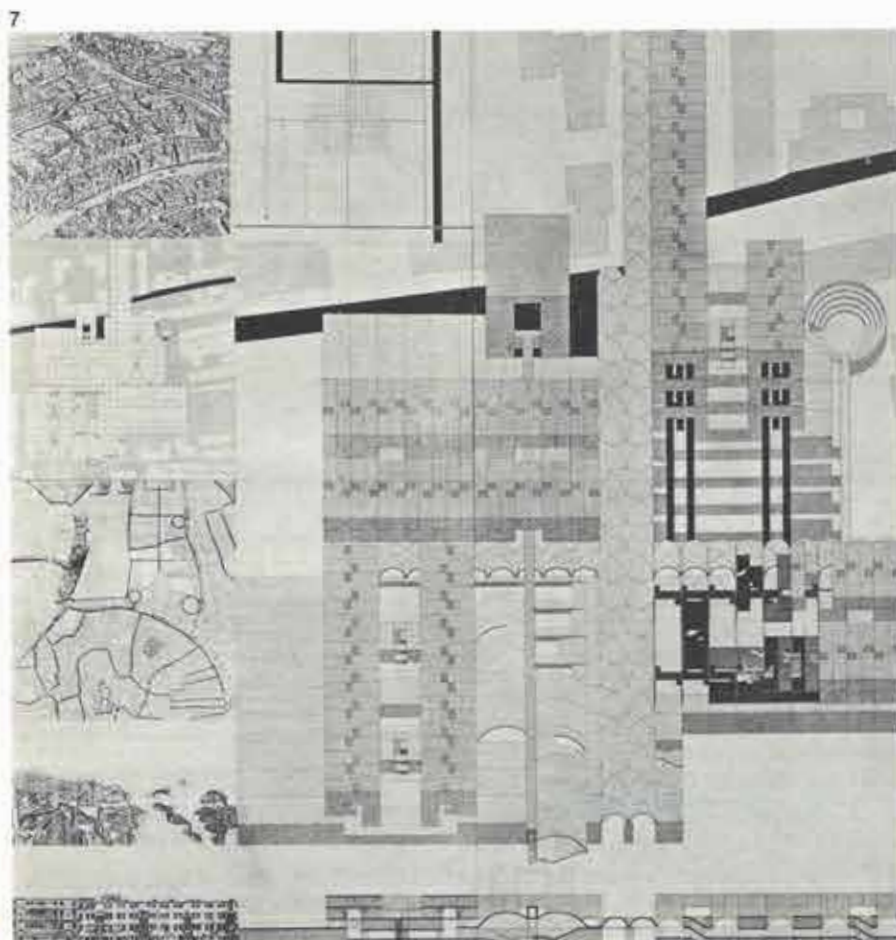
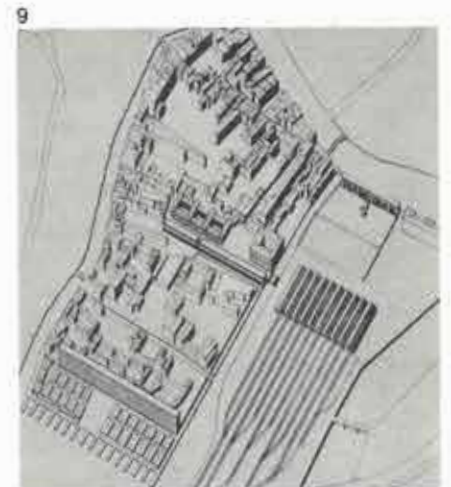
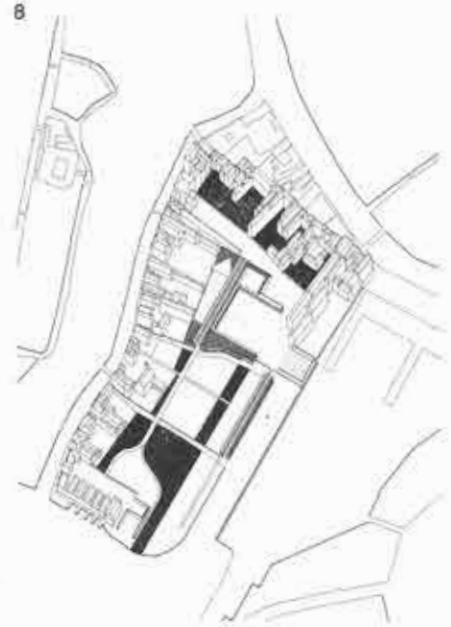
13. Georg Simmel, «Roma, Firenze e Venezia (1898, 1906, 1907)», στο Massimo Cacciari, *Metropolis. Saggi sulla grande città di Sombart, Endell, Scheffler e Simmel*, Ρώμη: Officina, 1973.

7. V. Pastor. Συστατικά στοιχεία του τρίτου συστήματος.

8. G. Polesello, G. Marcialis. 'Ογκοπλαστική διάταξη της περιοχής.

9. A. Rossi. Γενικό άξονομετρικό σχέδιο της περιοχής μέ τις νέες επεμβάσεις.

10. L. Semerani. Πρόπλασμα.

Ἡ παρουσία τοῦ παρελθόντος.

Σημειώσεις ἀπὸ τὴν πρώτη διεθνή ἐκθεση ἀρχιτεκτονικῆς στὰ πλαίσια τῆς Biennale τῆς Βενετίας

Ἐνῶ τὸ 1927 οἱ πρωταγωνιστές τοῦ μοντέρνου κινήματος ἐχτιζαν στὴ Στουτγάρδη, τὸ 1980 οἱ τεχνικοί τῆς Cipeccittà στήνουν στὴ Βενετία τὶς χάρτινες προσόψεις τῆς «μεταμοντέρνας» ἀρχιτεκτονικῆς.

Μιά σκηνική τελετὴ ἐπίσημης διαδοχῆς θὰ λέγαμε ἢ, καλύτερα, παράδοσης τῆς ἀρχιτεκτονικῆς στοὺς κόλπους τῆς ἱστορίας κάτω ἀπὸ τὸν ἀνώνυμο τίτλο «μεταμοντέρνα». Ἐξετάζοντας μεμονωμένα ἀρχιτεκτονικὰ δείγματα, ὁ Charles Jencks ἐπικαίρησε δύο χρόνια πρὶν μὲ τὸ βιβλίο του *The Language of Post-modern Architecture* νὰ δημιουργήσει ἕνα καινούριο γλωσσικὸ σύστημα καὶ νὰ ἀποδώσει μιά ταυτότητα σὲ φαινόμενα ἀντιφατικὰ καὶ ἀνόμοια μεταξὺ τους. Ἄν ὅμως ὁ Jencks ἔκανε μιά κριτικὴ ὑπόθεση (μὲ τὴν ὀνομασία «μεταμοντέρνα») καὶ ἔγραψε ἕνα βιβλίο. Ξεκινώντας ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι τὸ κοινωνικὸ πλαίσιο τῶν ἀρχιτεκτόνων τῆς μοντέρνας ἀρχιτεκτονικῆς ὄχι μόνον ἄλλαξε ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει πιά, ὁ Ραίοιο Portoghesi ὀργάνωσε μιά ἐκθεση μὲ «μεταμο-

ντέρνου» ἀρχιτέκτονες καὶ ὀνόμαζόντας τὴν *Ἡ παρουσία τοῦ παρελθόντος* θέλησε νὰ συνδέσει (ἀπὸ νοσταλγία;) τὸ «πρὶν» μὲ τὸ «μετά».

Ἔτσι, ἀπὸ τοὺς 20 ἀρχιτέκτονες* ἀπὸ ὅλο τὸν κόσμον πού πῆραν μέρος ζητήθηκε νὰ κατασκευάσουν μιά πρόσοψη σὲ κλίμακα 1:1, πού ὄχι μόνον νὰ ἐκφράζει τὴν ἰδιαιτέρη προσωπικὴ αἴσθηση τῆς μορφῆς, ἀλλὰ καὶ νὰ εἶναι ἱκανὴ νὰ ἀποδεικνύει τὸν ἐνεργὸ ρόλο πού ἀσκεῖ ἡ ἱστορία στὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἐμπνευση. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ μετατραπῆ ἡ Corderia τῆς Arsenale (ὁ χώρος ὅπου πραγματοποιήθηκε ἡ ἐκθεση) σὲ ἕνα χάρτινο μνημεῖο ὑποκριτικῆς μεγαλοπρέπειας. Εἰκοσι ὑποθετικὲς προσόψεις περιστοιχίζαν ἕνα διάδρομο μήκους 70 μ. πού μὲ καταφανὴ ἀσυνέπεια πρὸς τὴν ἱστορία ὀνομάστηκε «La Strada Novissima». Κολόνες, ἀψίδες, κιονόκρανα, τόξα, συμμετρίες καὶ ψευδοπροοπτικὲς παγίδεψαν τὸ μάτι τοῦ ἱστορικοῦ σὲ ἕνα παιχνίδι ἐπανάληψης καὶ ἀντιστροφῆς. Τὸ ὄνομασαν «ριζοσπαστικὸ ἐκλεκτικὸ» ἀφοῦ συγκέντρωνε ὅλες τὶς δυνατές

αἰσθητικὲς ἐμπειρίες, φιλτραρισμένες ἀπὸ τὴν γκροτέσκ εἰρωνεία τῶν «ριζοσπαστῶν» (radicali). Οἱ «ριζοσπάστες» ὅμως ἦταν οἱ μεγάλοι ἀπόντες. Ἴσως γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ γράφει τὴν ἱστορία τῆς στίς ἐπιφάνειες τῶν κτισμάτων τῆς. Κατὰ συνέπεια ὅλες οἱ μελέτες τῶν «ριζοσπαστῶν» γιὰ μιά «ἀδύνατη ἀρχιτεκτονικὴ», πού ἀπελοῦσαν σὲ ἀφανισμό τὴν ἱστορία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἀγνοήθηκαν. Σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσιν σίγουρα ἰσχύει τὸ ὅτι, ἂν τὰ γραφτὰ «χτίζουν» ἀδύνατες ἀρχιτεκτονικὲς, τὰ κτίσματα «γράφουν» ἱστορία, παράγοντας θεσμούς ὁμοίους μὲ αὐτὸν τῆς πρώτης διεθνούς ἐκθέσεως ἀρχιτεκτονικῆς.

Πέτρα Κωταίδου

* Georgia Benamo, Christian De Portzamparc (Γαλλία), Ricardo Bofill/Taller de Arquitectura (Ἰσπανία), Costantino Dardi (Ἰταλία), Frank O. Gehry (Καναδάς, ἐργάζεται στὶς ΗΠΑ), Studio GRAU (Ἰταλία), Michael Graves (ΗΠΑ), Allan Greenberg (ΗΠΑ), Hans Hollein (Αὐστρία), Joseph Paul Kleihues (Δυτικὴ Γερμανία), Rem Koolhaas καὶ Ἡλίας Ζέγγελης/OMA (Ἀγγλία)

Ἑλλάδα, Leon Krier (Λουξεμβούργο, ἐργάζεται καὶ ζεῖ στὸ Λονδίνο), Arata Isozaki (Ἰαπωνία), Charles Moore (ΗΠΑ), Franco Purini, Laura Thermes (Ἰταλία), Massimo Scolari (Ἰταλία), Thomas Gordon Smith (ΗΠΑ), Robert A.M. Stern (ΗΠΑ), Stanley Tigerman (ΗΠΑ), Oswald Mathias Ungers (Δυτικὴ Γερμανία), Robert Venturi, John Rauch, Denise Scott-Brown (ΗΠΑ).

1. Ὁ διάδρομος τῆς Corderia πού ὀνομάστηκε «La Strada Novissima».

2. Ραίοιο Portoghesi (Ἰταλία). Ὁργανωτὴς, ἐκτὸς καταλόγου.

3. Leon Krier (Λουξεμβούργο-Ἀγγλία).

4. Hans Hollein (Αυστρία).

5. Joseph Paul Kleihues (Δυτική Γερμανία).

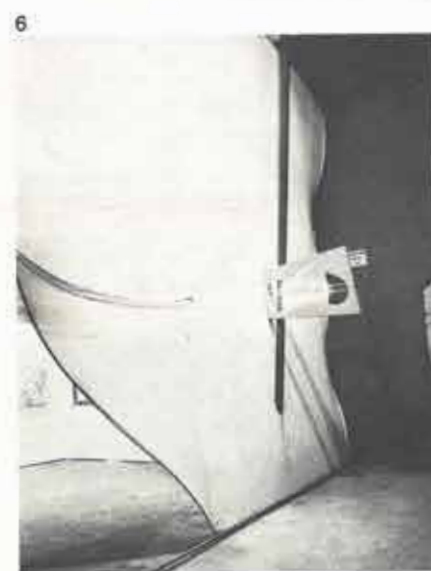
6. Rem Koolhaas και Ήλιος Ζέγγελης/OMA (Άγγλία-Ελλάδα).

7. Robert Venturi, John Rauch, Denise Scott-Brown (ΗΠΑ).

8. Massimo Scolari (Ιταλία).

9. Thomas Gordon Smith (ΗΠΑ).

10. Stanley Tigerman (ΗΠΑ).

Σπουδαστικές εργασίες

Δημοτική αγορά στην 'Αθηνάς*

*Αρχιτέκτονες Ν. Μπάνου, Σ. Παπαδόπουλος και Γ. Σωτηριάδης

Ο χώρος επέμβασης βρίσκεται μεταξύ 'Αθηνάς, Ευριπίδου, Αιόλου και Σοφοκλέους. Περιλαμβάνει το νεοκλασικό κτίριο της δημοτικής αγοράς και τα τρία οικοδομικά τετράγωνα που την περιβάλλουν και έχουν σαν κοινό χαρακτηριστικό την ύπαρξη συνόλων και αξιόλογων μεμονωμένων νεοκλασικών κτιρίων, που βρίσκονται από άποψη συντήρησης σε άθλια κατάσταση.

Η περιοχή λειτουργεί σαν ενιαίο σύνολο, με κύρια χρήση την κρεαταγορά-ψαραγορά, και συμπληρώνεται με παραπλήσιες «χρήσεις αγοράς» στα όρια με τη γύρω περιοχή, ενώ η πλευρά προς την Αιόλου διαφέρει ριζικά με χρήσεις «μαγαζιών βιτρίνας». Οι έσωτεροι δρόμοι έχουν καλυφθεί σταδιακά με μεταλλικά στέγαστρα (που δημιουργούν μεγάλο πρόβλημα αρχιτεκτονικής ρύπανσης) και μεταβλήθηκαν σχεδόν de facto σε καλυμμένους πεζόδρομους, έτσι που το σύνολο δίνει την εντύπωση ενός οικοδομικού τετραγώνου που διαπερνάται από έσωτερικές στοές. Το σύνολο της αγοράς συμπληρώνεται με την απέναντι υπαίθρια λαχαναγορά.

Η προστασία της κλίμακας του χώρου, που σήμερα απειλείται, και η εξασφάλιση της συνέχειας της έντονης κοινωνικής ζωής του, που έχει φτάσει σε όριακό σημείο, είναι από τους βασικούς στόχους της μελέτης.

Ο προσδιορισμός της περιοχής επέμβασης έγινε μετά από αναλυτική μελέτη της ευρύτερης περιοχής με καταγραφή μετρικών πολεοδομικών στοιχείων και παράλ-

ληλη βίωση του χώρου σε όλες τις εκδηλώσεις και διαστάσεις του. Αύτη η έπαφη έδωσε σε πολλές περιπτώσεις ένα ιδιαίτερο τρόπο-μοντέλο επέμβασης που θα βοηθούσε ώστε ο καινούριος χώρος να μην αλλάξει σε σημαντικό βαθμό το είδος, την ποιότητα και το ύψος της ενγένη κοινωνικής συναλλαγής που γίνεται σε αυτόν.

'Η γενική πρόταση-πρόγραμμα

α) Διατηρείται η βασική λειτουργία της κεντρικής αγοράς.

β) Διατηρείται η κρεαταγορά στη σημερινή της θέση και επεκτείνεται στο έσωτερικό της νεοκλασικής αγοράς (όπου σήμερα η ψαραγορά) και στα τρία από τα τέσσερα επίπεδα του «νέου κτιρίου».

γ) Η ψαραγορά μεταφέρεται στον χώρο της λαχαναγοράς, μαζί με τη λαχαναγορά. δ) Διατηρούνται και επεκτείνονται οι συμπληρωματικές και παραπλήσιες χρήσεις αγοράς, που αποτελούν και τον συνδετικό κρίκο με τη γύρω περιοχή. Διατηρούνται επίσης το ύψος και οι χρήσεις της Αιόλου που συνδέεται με την αγορά.

ε) Το όλο πρόγραμμα συμπληρώνουν χρήσεις χαρακτηριστικές της ευρύτερης περιοχής (όπως μαγαζιά-αποθήκες και μικροί βιοτεχνικοί χώροι) και όσο το δυνατό περισσότεροι και μεγαλύτεροι ελεύθεροι χώροι-πλατείες (όχι μόνο στο ισόγειο), με δυνατότητες μεταφοράς εκεί της λειτουργίας των μικροπωλητών και των αυτόθροτων εκδηλώσεων του πεζόδρομού που χαρακτηρίζουν την περιοχή.

Η συγκεκριμένη πρόταση περιλαμβάνει τα εξής:

α) Το κτίριο της νεοκλασικής αγοράς αποκαθίσταται, συντηρείται και προβάλλεται χωρίς να αλλάξει η σημερινή του λειτουργία που άπλωσε εξυγιαίνεται. Αφαιρούνται τα μεταλλικά στέγαστρα των δρόμων που το καθιστούν απρόσιτο οπτικά και άντικα-

ταστώνται από ελαφρά στοιχεία-τέντες με μεταλλικό φέροντα οργανισμό, σχεδιασμένα έτσι ώστε να προβάλλουν το κτίριο σαν σύνολο, καθώς και τα γύρω νεοκλασικά. Επίσης, ένα επαναλαμβανόμενο σύστημα ταιγκελιών εξασφαλίζει τη μη ρύπανση των όψεων από τις αυθαίρετες μεταλλικές κατασκευές των κρεοπωλών. Επιχειρείται μία δυναμική επέμβαση στον έσωτερικό χώρο με ελαφρές μεταλλικές κατασκευές (πλατφόρμα, γέφυρα) που αφήνοντας ανέπαφο το κέλυφος, διαπερνούν τον χώρο, τον συνδέουν με το «νέο κτίριο» και δημιουργούν πορείες ως το άχρησιμοποίητο σήμερα δώμα: το δώμα αξιοποιείται σαν υπαίθριος χώρος έκτόνωσης και συνδέεται με την πλατεία του «νέου κτιρίου».

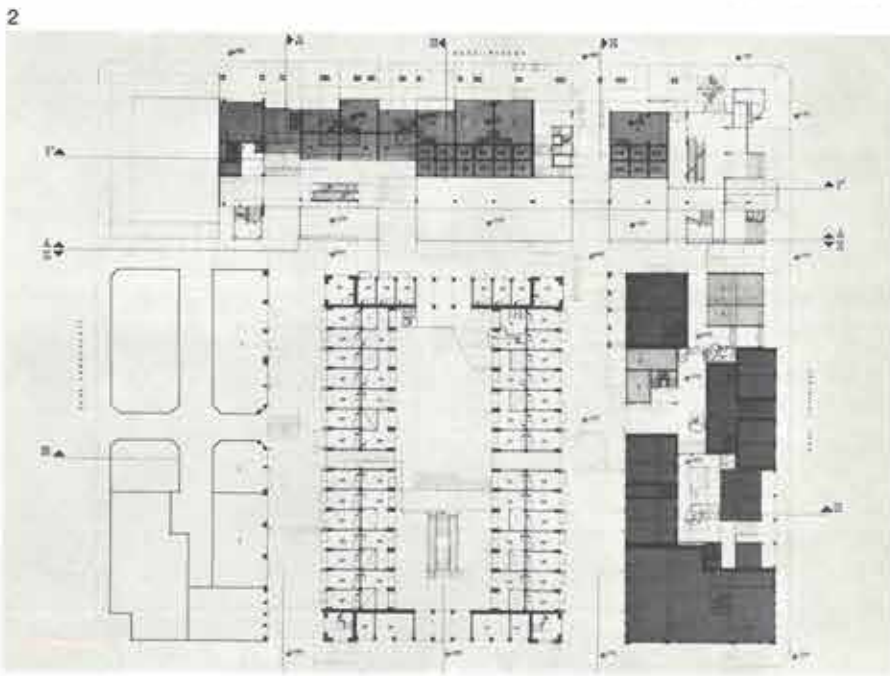
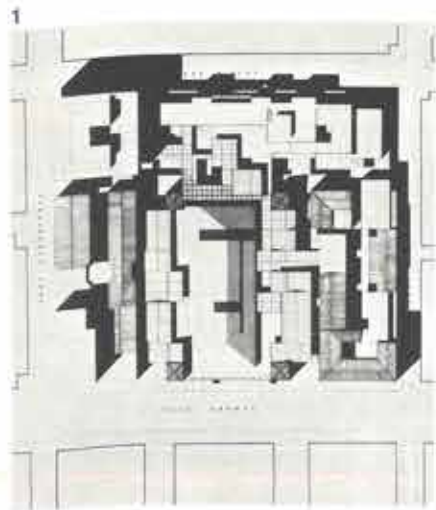
β) Το «νέο κτίριο» στο τετράγωνο Φιλοποίμενος, Ευριπίδου και Αιόλου αποτελείται από κρεαταγορά σε τρία επίπεδα προς τη Φιλοποίμενος, χρήσεις «είδων Αιόλου» προς την Αιόλου, μία πλατεία στο ύψος και σε συνέχεια με το δώμα της νεοκλασικής αγοράς, συμπληρωματικές χρήσεις και βιοτεχνικούς χώρους. Στο κτίριο κυριαρχούν οι ανοιχτοί χώροι-δρόμοι που δέν αποτελούν μόνο πρόσβαση αλλά και χώρο πραγματοποίησης των συναλλαγών. Μεταξύ του νέου και του νεοκλασικού κτιρίου δημιουργείται ένας κεντρικός χώρος-πόλος, σημαντικό στοιχείο της λύσης που διαπερνάται από εγκάρσιες συνδέσεις των δύο κτιρίων.

γ) Διαμορφώνεται μία γενική πρόταση επέμβασης στο τετράγωνο 'Αριστογείτονος, Φιλοποίμενος, 'Αθηνάς και Ευριπίδου με βασικά στοιχεία: (I) τη διατήρηση ενός συνόλου νεοκλασικών κτιρίων που θα συνυπάρχουν σε λειτουργική συνέχεια με τον καινούριο χτισμένο χώρο, με αλλαγή της χρήσης τους (έσωτερική μετατροπή σε «μαγαζιά-αποθήκες»), (II) την ενεργο-

* Η δημοσίευση αποτελεί περίληψη διπλωματικής εργασίας στην Έδρα Κτιριολογίας της 'Αρχιτεκτονικής Σχολής του ΕΜΠ, κηδεμών καθηγητής Α. 'Αραβαντινός, επιμελητής Τ. Μιρής, 1980.

1. Γενικό τοπογραφικό.

2. Κάτοψη ισόγειου.

ποίηση του ἀκαλύπτου σάν πυρήνα λειτουργίας οἰκοδομικοῦ τετραγώνου, ὅπου μεταφέρεται ἡ προσπέλαση τῶν ὀρόφων μέσω μεταλλικῶν ὑπαίθριων κατασκευῶν γιά τήν προστασία τῶν κύριων ὀψεων τῶν νεοκλασικῶν κτιρίων ἀπό τίς ἀλλοιώσεις καί τίς φθορές. (III) τή σύνδεση τοῦ οἰκοδομικοῦ τετραγώνου μέ τό νέο κτίριο καί τή νεοκλασική ἀγορά.

δ) Ἐπισημαίνεται ἕνα εἰδικό σημεῖο-στοιχείο πού προέκυψε στήν ἐξέλιξη τῆς μελέτης καί ἀφορᾶ τή σχέση «παλαιού-καινούριου» μιά ἀντιμετώπιση τῶν νεοκλασικῶν κτιρίων στήν Αἰόλου, τό κέλυφος τῶν ὁποίων εἶναι ἐξολοκλήρου κατεστραμμένο, ἐκτός ἀπό τίς κύριες ὀψεις του. Διατηροῦμε τμήμα τοῦ συνόλου τῶν ὀψεων σάν εἰκονικό στοιχείο τοῦ δρόμου, ἱστορική μνήμη, ἐνδειξη μιάς ἄλλης κλίμακας τοῦ χώρου, καί τοποθετώντας τό «νέο κτίριο» σέ μιά ἀπόσταση ἀπό αὐτό ἐπιχειροῦμε ἕνα διάλογο «παλαιάς/μοντέρνας» ἀρχιτεκτονικής, ἐξωτερικεύοντας τελικά τό πρόβλημα τῆς ἱστορικής συνέχειας τοῦ χώρου.

3

4

3. Πρόπλασμα. Ὁψη στήν Αἰόλου πίσω ἀπό τίς διατηρούμενες προσόψεις.

4. Πρόπλασμα. Ὁψη στήν Ἀθηνάς.

5. Ὁψη στήν Αἰόλου.

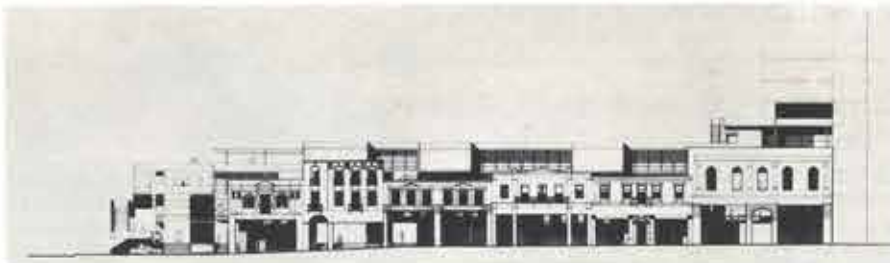
6. Ὁψη στήν Αἰόλου πίσω ἀπό τίς διατηρούμενες προσόψεις.

7. Πρόπλασμα. Ὁψη στήν Αἰόλου.

8. Τομή ΒΒ.

9. Τομή ΖΖ.

10. Τομή ΗΗ.

5

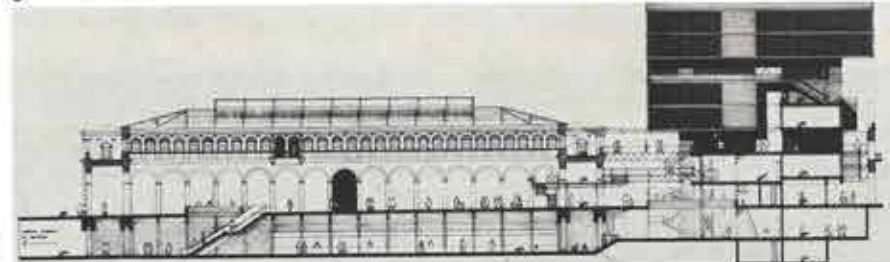

6

7

8

9

10

Ἐπέμβαση στὸν ἱστορικό πυρήνα Σκάλας Λάρνακας*

Ἀρχιτέκτονες Μ. Παπαδοπούλου, Χ. Πεττεμεριδής, Γ. Χατζημιχαήλ καὶ Ε. Χατζηνικολάου

Ἡ επέμβαση ἐγίνε στὴ Σκάλα, ἓνα ἀπὸ τὰ δύο ἱστορικά κέντρα τῆς Λάρνακας στὴν Κύπρο. Ὁ χώρος μελέτης ἀποτελεσε στὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας (1570-1878) τὸν πρῶτο ἱστορικό πυρήνα τῆς Σκάλας, θρησκευτικό, πνευματικό, πολιτιστικό καὶ ἐμπορικό κέντρο τῆς πόλης, πράγμα ποῦ ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τεσσάρων ἀξιόλογων μνημείων (ἐκκλησία Ἁγίου Λαζάρου, 10ος αἰώνας, βενετσιάνικο κάστρο, 15ος, Πεγιοῦκ τζαμί, 17ος, καὶ Ζουχουρί τζαμί).

Ἀπὸ τὸ 1957 ἡ περιοχή βρισκόταν στὴ νεκρὴ ζώνη μεταξὺ ἐλληνικῆς καὶ τουρκικῆς κοινότητας, μὲ ἀποτέλεσμα τὸν μαρασμό τῆς ὥς τὸ 1974 (ἐγκατάλειψη κτισμάτων,

σταδιακὴ καταστροφὴ τῶν παλαιῶν χαρακτηριστικῶν). Ἡ ἀπότομη, μετὰ τὸ 1974, ἀνάπτυξη τῆς Λάρνακας προδιαγράφεται ἀνηυχητικὴ γιὰ τὴ μελλοντικὴ διατήρηση τῆς Σκάλας.

Ἔτσι, μὲ ἀρχὴ τὴ διατήρηση τοῦ ἱστορικοῦ ἰσοῦ προτείνονται σὲ μιά εὐρύτερη περιοχή:

α) κυκλοφοριακὴ ρύθμιση πεζῶν καὶ ὀχημάτων,

β) βαθμοὶ επέμβασης στὰ κτίσματα (ἀποκατάσταση, συντήρηση κλπ.),

γ) χρήσεις σὲ σχέση μὲ τὰ κτίσματα,

δ) περιορισμοὶ στὰ καινούρια κτίσματα (ὄροι δόμησης, μορφολογικοὶ περιορισμοί).

Βασικοὶ στόχοι τῆς επέμβασης εἶναι ἡ ἀναβίωση τοῦ ἱστορικοῦ κέντρου καὶ ἡ ἐξυπηρέτηση σημερινῶν ἀναγκῶν τῆς πόλης.

Ἡ ὑλοποίηση τῶν στόχων ἐπιτυγχάνεται μὲ:

α) τὴν ἀνάδειξη τῶν τεσσάρων μνημείων τῆς περιοχῆς,

β) τὴ διατήρηση καὶ συντήρηση τῶν πιὸ ἀξιόλογων κτισμάτων τῆς περιοχῆς,

1. Ἀποψη τοῦ κάστρου ἀπὸ τὴ θάλασσα (1900).

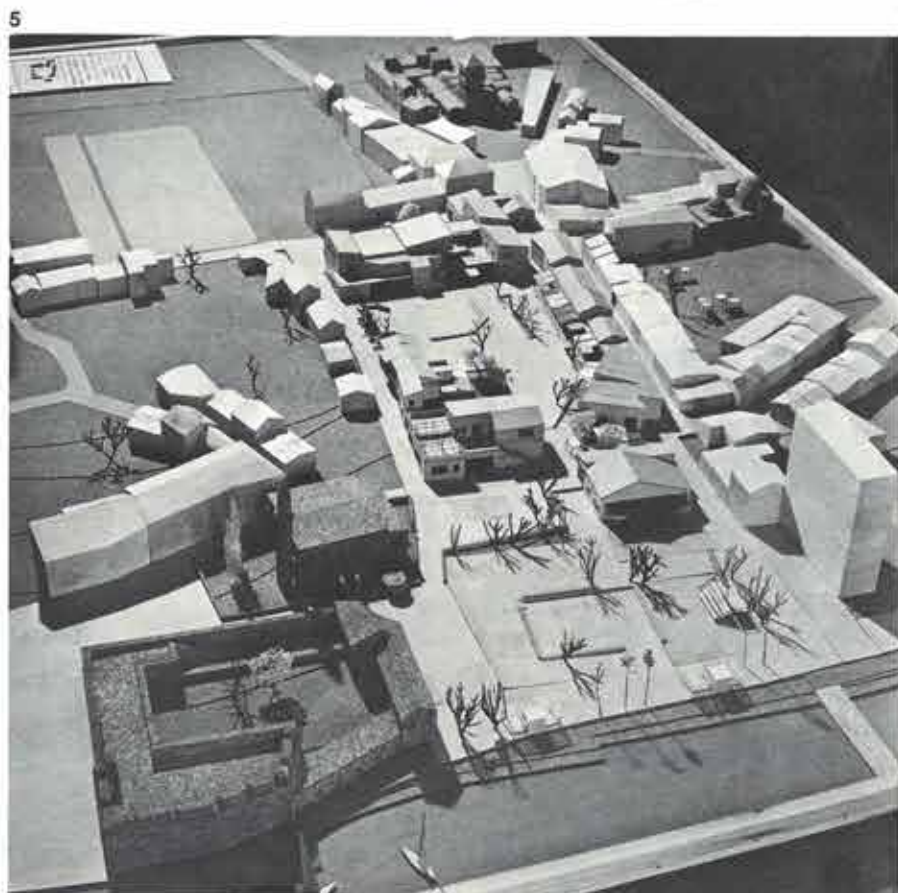
2. Παζάρι στὸν παραλιακὸ δρόμο (1930).

3. Τοπογραφικό.

4. Περιοχὴ επέμβασης. Ἱστορικός πυρήνας Λάρνακας.

5. Πρόπλασμα.

* Ἡ δημοσίευση ἀποτελεῖ περίληψη διπλωματικῆς ἐργασίας στὴν ἔδρα Κτιριολογίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς Σχολῆς τοῦ ΕΜΠ, κηδεμῶν καθηγητῆς Α. Ἀραβαντινός, ἐπιμελητῆς Τ. Μπίρης, 1979.

γ) την αναβίωση τμημάτων του παλαιού ιστού (π.χ. εμπορικό σοκάκι προς την εκκλησία του 'Αγ. Λαζάρου),

δ) τη «σωστή» ένταξη των καινούριων κτισμάτων.

Οι λειτουργίες που χωροθετούνται στον χώρο μελέτης διατηρούν τον πολιτιστικό και εμπορικό χαρακτήρα που είχε παλαιά ο πυρήνας και είναι αναλυτικά: εμπορικά καταστήματα, καταστήματα λαϊκής τέχνης και μη όχλουσες βιοτεχνίες, καφενείο (κυπριακό καφενές), καφετερία, κέντρο νέων, γραφείο Κυπριακού 'Οργανισμού Τουρισμού, έκθεση λαϊκής τέχνης και ντοκουμέντων ειρηνικής συνύπαρξης 'Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων, βιβλιοθήκη, διοίκηση του κέντρου και αίθουσα εκδηλώσεων.

"Ενα από τα σημαντικότερα προβλήματα που αντιμετώπιστηκαν ήταν η «ένταξη» των καινούριων κτισμάτων στο ιστορικό αυτό περιβάλλον. Μετά από ανάλυση και μελέτη του γύρω περιβάλλοντος οι παράμετροι που πάρθηκαν υπόψη είναι:

α) *Χωροθέτηση.* Διατήρηση της περιμετρικής διάταξης των κτισμάτων με επακόλουθο τις εσωτερικές αούλες σύμφωνα με τη δομή του πολεοδομικού ιστού, και λειτουργική συνέχεια.

β) *Κτιριολογικά στοιχεία.* Διατήρηση ορισμένων κτιριολογικών στοιχείων στα κτίσματα, που εξυπηρετούν και τις σημερινές ανάγκες, όπως μικρά προεκτάσιμα κοντά σε μεγαλύτερα, ημιυπαίθριοι χώροι υποδοχής και μονόχωρο στα καταστήματα.

γ) *Υλικά.* Μέ σύγχρονα υλικά (τσιμεντόλιθος, εμφανές μπετόν, έλλενίτ) άφενός διατήρηση των αξιών της περιοχής (πολεοδομικών, κτιριολογικών, μορφολογικών) και της κλίμακας, και άφετέρου διαφοροποίηση των καινούριων κτισμάτων από τα παλαιά. Χρησιμοποιώντας τσιμεντόλιθο στη φυσική του μορφή επιτυγχάνεται ο παραλληλισμός του με τη λιθοδομή και την πλινθοδομή ως προς τον τρόπο κατασκευής της μονάδας (έργοταξιακή) και ως προς το ποιοτικό αποτέλεσμα (επιφάνειες που προκύπτουν από την παράθεση της μονάδας). Οι επικλινείς στέγες (κύριο χαρακτηριστικό στα παλαιά κτίσματα) καλύπτονται στα καινούρια με έλλενίτ που άφενός με την κυματοειδή μορφή του παραλληλίζεται με τα κεραμίδια, και άφετέρου σαν σύγχρονο υλικό συμπληρώνει τον τσιμεντόλιθο.

δ) *Μορφή.* Δέν έγινε «στεγνή» μίμηση των παλαιών μορφών αλλά πλήρης μετρική και ποιοτική ανάλυσή τους, ώστε οι σύγχρονες μορφές να περιέχουν τις παλαιές μετρικές αναλογίες και ποιοτικές αξίες. Κύρια μορφολογικά χαρακτηριστικά που χρησιμοποιούνται είναι: αναλογία πλήρων-κενών, ένιαία επιφάνεια, απόκρυψη φέροντος οργανισμού, απλότητα επιφανειών και όγκων, αναλογίες ανοιγμάτων και κεκλιμένη στέγη. Τό γκρι χρωματικό αποτέλεσμα του τσιμεντόλιθου και του μπετόν δέν αλλοιώνει τον ιστορικό χαρακτήρα της περιοχής αλλά βάζει τη σφραγίδα του σύγχρονου.

Τό σημαντικότερο πρόβλημα, όσον άφορα την «ένταξη» των νέων κτισμάτων, παρουσίασε η αίθουσα εκδηλώσεων λόγω του μεγάλου όγκου της. "Εγινε προσπάθεια ή αίθουσα αυτή νά μήν ανταγωνίζεται τά τέσσερα αξιόλογα μνημεία, άν και άποτελεί σαν λειτουργία την «καρδιά» του κέντρου. "Η ένταξη της επιτυγχάνεται:

α) με τη χωροθέτησή της στον δυτικό χώρο της περιοχής μακριά από τό τζαμί και

τό κάστρο.

β) τη χρήση προσκτιμάτων για τό σπάσιμο του όγκου της και ήμιυπαίθριου χώρου εισόδου με μορφή αίθριου,

γ) τη χρήση τοιμεντόλιθου στα προσκτισματα και έμφανούς μπετόν στον κύριο όγκο της.

'Υπαίθριοι χώροι

Σημαντικό ρόλο στην πρόταση παίζουν οι ανοιχτοί χώροι, τόσο για νά διατηρηθεί ή μικρή οικοδομική πυκνότητα του χώρου μελέτης, όσο και γιατί ή επέμβαση γινόταν σε μία περιοχή με εύκρατο μεσογειακό κλίμα. "Η όργάνωση του ελεύθερου χώρου έγινε με βάση τις παρακάτω άρχες:

α) ανάδειξη των μνημείων (κεντρική πλατεία στα ανατολικά του χώρου μελέτης),
β) έκτόνωση των λειτουργιών από τους κλειστούς χώρους (πλατεία - κλειστή αούλη στα δυτικά προς την αίθουσα εκδηλώσεων),

γ) δημιουργία μικρών πλατειών με δικούς τους χαρακτήρα λόγω των διαφορετικών

λειτουργιών που έκτονώνονται σε αυτές, καθώς και με διαφορετικές δυνατότητες όπτικών φυγών, θέας, πρασίνου, σκίασμου.

Οι υπαίθριοι χώροι έκτός από τις καθημερινές λειτουργίες θά μπορούν νά εξυπηρετούν και άλλες, όπως όμιλίες, συλλαλητήρια, έκδηλώσεις για την αναβίωση ήθών και έθιμων του τόπου: παναίριν (πανηγύρι) του 'Αγ. Λαζάρου, έορτασμό του Κατακλυσμού (ήμέρα 'Αγ. Πνεύματος) και τουρκικό μπιράμιν.

6.

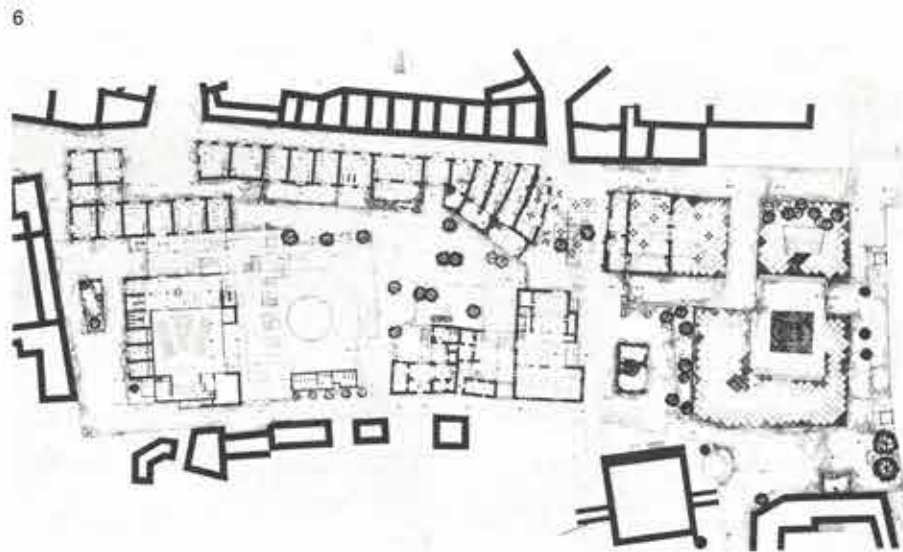
Κάτοψη.

7.

Βορινή όψη και κατά μήκος έσωτερική τομή.

8.

'Ανατολική και δυτική όψη.

7.

8.

Επαναχρησιμοποίηση εγκαταστάσεων εργοστασίου φωταερίου στην Αθήνα. Δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου*

Αρχιτέκτονες Α. Κωστελένου, Ο. Λαμπριανίδου, Μ. Παυλάκης, Μ. Σακκή και Μ. Φλουράκη

Τό εργοστάσιο του γκαζιού βρίσκεται στο κέντρο της περιοχής που παλαιότερα ονομαζόταν Γκαζοχώρι και που περικλείεται από τους κυκλοφοριακούς άξονες Πειραιώς, Π. Ράλλη, Κωνσταντινουπόλεως και Ίερās οδού.

Βασικά χαρακτηριστικά της περιοχής είναι η κεντρική της θέση, η γειτνίασή της με τους αρχαιολογικούς χώρους της Αθήνας και η ένταξή της στο ιστορικό κέντρο της πόλης. Οι παράγοντες αυτοί μένουν αναξιοποίητοι εφόσον η υποβάθμιση, ή

στασιμότητα στην οικιστική ανάπτυξη, ή εγκατάλειψη της περιοχής από τους παλαιούς κατοίκους, ή ερείπωση και ή δημιουργία ενός είδους γκέτο για πομάκους και έγχρωμους μετανάστες (που βρίσκουν στέγη στην περιοχή λόγω των χαμηλών ενοικίων και της ύπαρξης εγκαταλειμμένων κατοικιών) καθορίζουν την εικόνα της περιοχής και φανερώνουν ένα έντονο κοινωνικό και πολεοδομικό πρόβλημα.

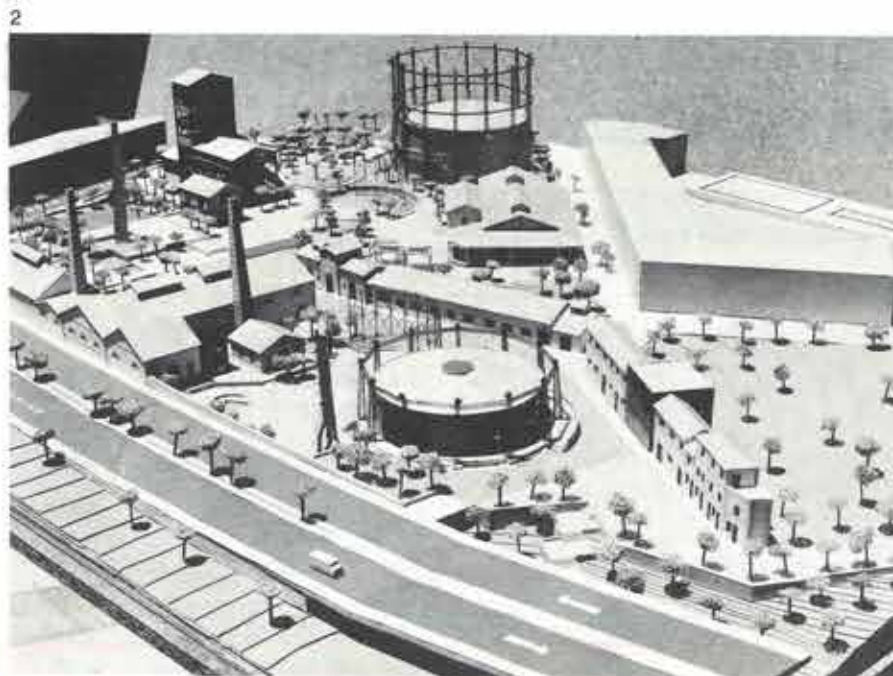
Η απομόνωση της περιοχής από τις γειτονικές της (Θησείο, Κεραμεικός, Βοτανικός και Κολωνός με τις οποίες συνδέεται ιστορικά) εξαιτίας των κυκλοφοριακών άξόνων (υπερτοπικής κυρίως χρήσης) που την περιβάλλουν, ή έλλειψη εξυμνητησών, τόσο καθημερινής χρήσης όσο και κοινω-νικών, και ή έλλειψη χώρων άναψυχής,

αποτελούν παράγοντες που ενισχύουν την υποβάθμιση της περιοχής, ή οποία σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στη γειτνίασή της με βιοτεχνικές και βιομηχανικές εγκαταστάσεις, αλλά κυρίως στη λειτουργία του εργοστασίου παραγωγής φωταερίου. Τό εργοστάσιο του φωταερίου αποτελεί ένα αξιολογότατο τεκμήριο της βιομηχανικής αρχιτεκτονικής του προηγούμενου αιώνα στον ελληνικό χώρο. Χτισμένο από Γάλλους τεχνικούς, μορφοποιήθηκε με

* Η δημοσίευση αποτελεί περίληψη διπλωματικής εργασίας στην Έδρα Αρχιτεκτονικής Έσωτερικών Χώρων της Αρχιτεκτονικής Σχολής του ΕΜΠ, καθηγητής Ι. Λιάτης, 1980.

1,2.
Πρόπλασμα.

3,4.
Υπάρχουσα κατάσταση.

τις αρχές του νεοκλασικισμού, και πολλά δείγματα της καλλιτεχνικής διάθεσης και οικοδομικής τεχνικής της εποχής είναι άποτυπωμένα σε αυτό.

Η σημασία του ως αρχιτεκτονικού έργου, αλλά και η ιστορική, κοινωνική και οικονομική του σημασία είναι βασικά κριτήρια για τη διατήρησή του.

Για τη σύνταξη του κτιριολογικού προγράμματος πήραμε υπόψη μας:

α) τις ανάγκες της περιοχής, οι οποίες διαπιστώθηκαν στο αναλυτικό στάδιο της μελέτης,

β) τις ανάγκες της ευρύτερης περιοχής,

γ) τις προοπτικές του Δήμου της Αθήνας για την εξυπηρέτηση των αναγκών της πόλης,

δ) τη σταδιακή απομάκρυνση των εγκαταστάσεων του εργοστασίου.

Τό πρόγραμμα περιλαμβάνει: κλειστό και υπαίθριο παιδότοπο, κέντρο νεότητας και γήπεδα μπάσκετ, βόλεϋ, εργαστήρια αγγειοπλαστικής, ύφαντουργίας κλπ., κλειστούς και υπαίθριους χώρους έκθεσης, πειραματικό θέατρο, κινηματογράφο, βιβλιοθήκη, βιομηχανικό μουσείο, διοίκηση,

γραφεία συλλόγων, ιατρείο κλπ., εστιατόριο, καφενείο, ούζερί, κέντρο πληροφόρησης, πράσινο, υπαίθριο χώρο στάθμευσης.

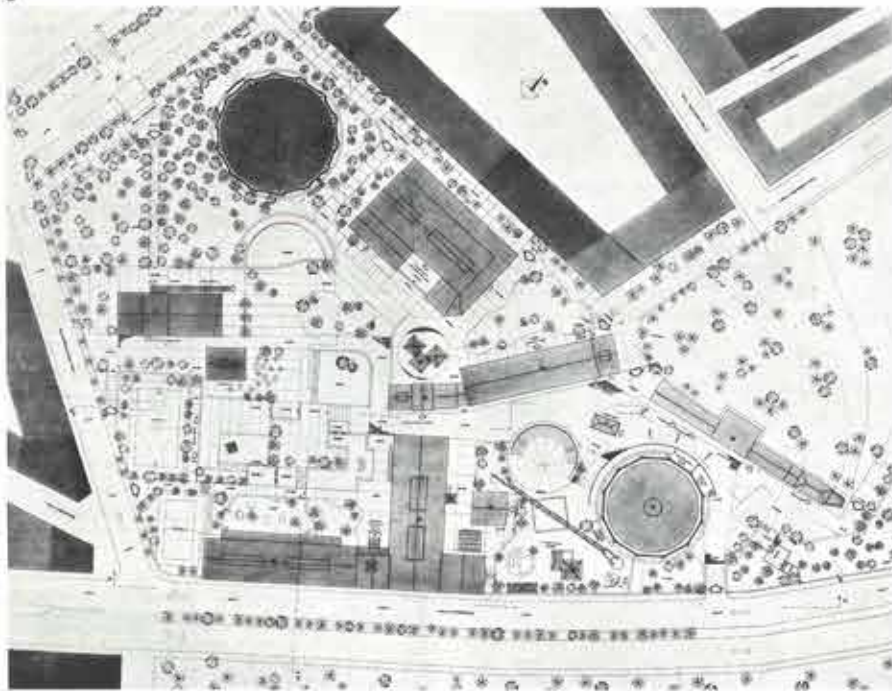
Βασικές αρχές σύνθεσης

Η μελέτη αναφέρεται στην πρώτη φάση της απομάκρυνσης των εγκαταστάσεων, στην οποία παραμένουν ο σταθμός διανομής του αερίου και ένα αεροφυλάκιο.

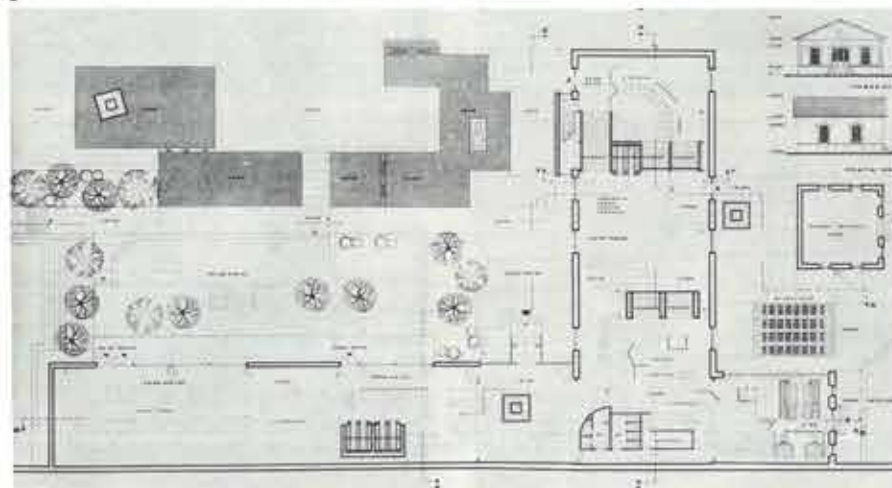
Η διατήρηση των κτισμάτων έγινε με βάση την καλλιτεχνική και τεχνική τους αξία, την ανθεκτικότητά τους και τις μεταξύ τους σχέσεις στην οργάνωση του χώρου.

Η αντιμετώπιση της διατήρησης έγινε κατά περίπτωση: με αποκατάσταση των όψεων, με επεμβάσεις στην οργάνωση του εσωτερικού χώρου, με επεμβάσεις στη μορφή του κτιρίου σε συνάρτηση με τις λειτουργίες που χωροθετήθηκαν και τον χαρακτήρα του κτιρίου.

5. Τοπογραφικό.

6

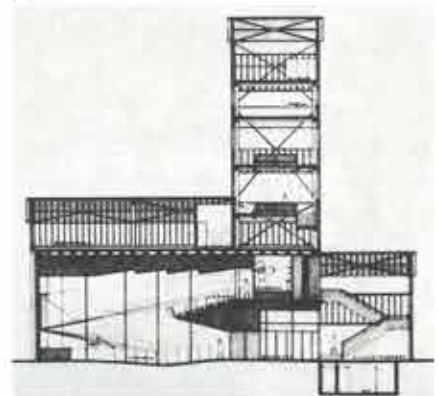
6. Κέντρο νεότητας. Κάτοψη.

7. Κινηματογράφος, βιβλιοθήκη, ούζερί. Τομή.

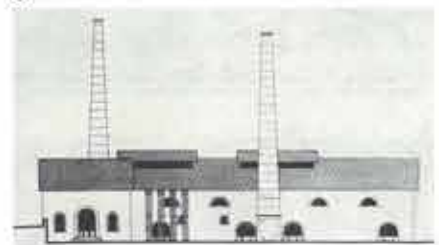
8. Κέντρο νεότητας. Όψη.

9. Πειραματικό θέατρο. Κάτοψη πλατείας.

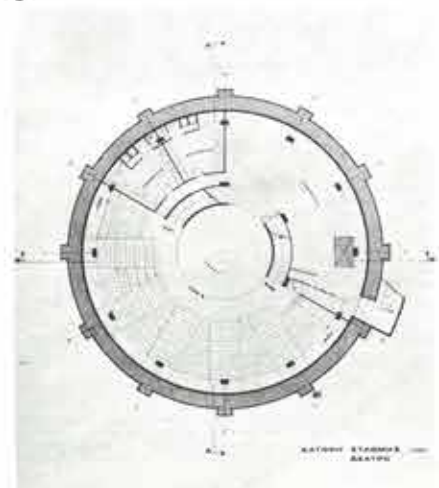
7

8

9

Ἀντίπαρος. Κάστρο-παραδοσιακό κέντρο. Προτάσεις ανάπτυξης*

Ἀρχιτέκτονες Α. Κυράνης, Ε. Λαμπροπούλου, Γ. Τσάκας καὶ Ν. Χατζόπουλος

Ἡ ἀνάγκη νά ἀντιμετωπιστεῖ τό πρόβλημα τῆς ἐγκατάλειψης καὶ καταστροφῆς τοῦ παραδοσιακοῦ κέντρου τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Ἀντιπάρου ὑπῆρξε ἀφορμή γιὰ πειραματισμό στήν κατεύθυνση μιᾶς ἀρχιτεκτονικῆς γραφῆς - «πολιτιστικῆς πρόκλησης». Ἡ γραφή αὐτή κινεῖται στά ὅρια τῆς κυρίαρχης τάσης «διάσωσης τῆς παράδοσης», τάσης νά ἀποσιωπηθοῦν τόσο ἡ διαδικασία ἀφομοίωσης ἐπιλεγμένων ἐκδηλώσεων τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ ἀπό τήν κυρίαρχη ἰδεολογία, ὅσο καὶ ἡ διατήρηση καὶ ἐπαύξηση τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας πού ἔχουν ἀποκτήσει ὡς ἐμπορεύματα σέ ἕνα τουριστικό καταναλωτικό κύκλωμα μῶδας ὀρισμένα χαρακτηριστικά αὐτοῦ

* Ἡ δημοσίευση ἀποτελεῖ περίληψη διπλωματικῆς ἐργασίας στήν ἐδρα Ἀρχιτεκτονικῆς Ἑσωτερικῶν Χώρων τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς Σχολῆς τοῦ ΕΜΠ, καθηγητῆς Ι. Λιάπης, ἐπιμελητές Δ. Μπίρης καὶ Γ. Χαϊδόπουλος, 1979.

τοῦ πολιτισμοῦ (μορφολογία, κλίμακα, μοναδικότητα).

Πρῶτος οἰκιστικός πυρήνας τοῦ νησιοῦ ὑπῆρξε τό Κάστρο τοῦ 15ου αἰῶνα, τετράγωνος κλειστός ὀχυρωματικός οἰκισμός, μέ ἐσωτερική αὐλή καὶ πύργο στή μέση, πού χτίστηκε ἀπό τόν Φράγκο ἡγεμόνα τοῦ νησιοῦ γιὰ νά προστατεύσει τοὺς ξενοφερτοὺς δουλοπάροικους καλλιεργητές του. Σιγά σιγά, μέ τήν πάροδο τοῦ κινδύνου τῶν πειρατῶν, ὁ πυρήνας τοῦ Καστροῦ ἔχασε τήν ἐσωστρέφειά του καὶ ἀρχισαν νά δημιουργοῦνται ἀνοίγματα καὶ προσθήκες στίς ἐξωτερικές πλευρές του (τό «ξώπυργο» δημιουργήθηκε τόν 17ο αἰῶνα). Τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες, ἡ οικοδομική δραστηριότητα ἦταν ἐλάχιστη καὶ κυρί-

σμπλέγματος Πάρου-Ἀντιπάρου, μέ στόχο τήν ἀποσυμφόρηση τῆς Μυκόνου καὶ τῆς Ἴου, β) ἡ ἀξιοποίηση, σύμφωνα μέ σχετικές προτάσεις τοῦ ΕΟΤ, δύο κοινοτικῶν ἐκτάσεων ἔξω ἀπό τά ὅρια τοῦ οἰκισμοῦ μέ τή μορφή πρότυπης τουριστικῆς οἰκιστικῆς μονάδας (νοτιοανατολικά) καὶ κοινοτικῆς κάμπινγκ (βορειοδυτικά τῆς περιοχῆς μελέτης) καὶ γ) ὁ δρόμος πού θά συνδέσει τό λιμάνι μέ ἀναπτυσσόμενες παραλιακές περιοχές τοῦ νησιοῦ πρὸς νότο.

2-4. Πρόπλασμα τοῦ παραδοσιακοῦ κέντρου.

5. Πρόταση. Κάτοψη ἰσογείου.

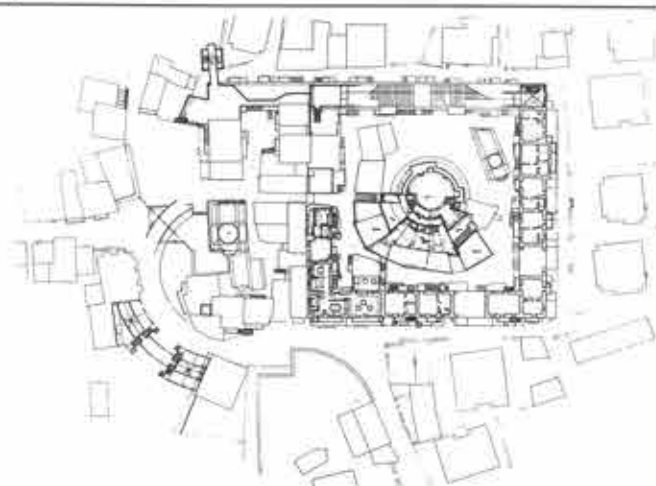
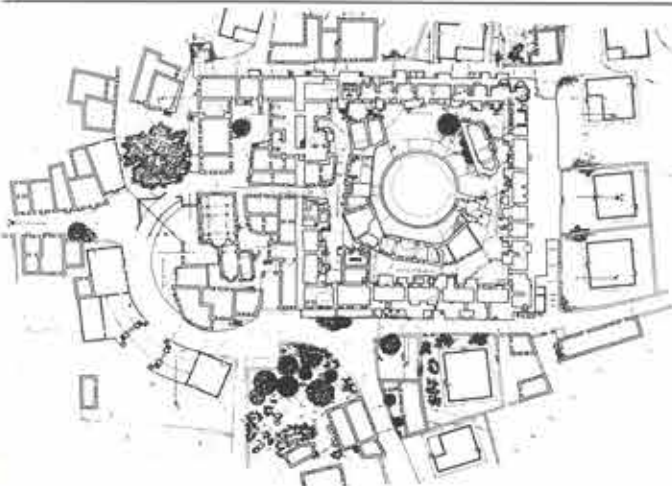
6. Πρόταση. Στάθμη β' ὀρόφου καὶ δώματος δυτικῆς πλευρᾶς.

1. Γενικό τοπογραφικό. Τὴν πρόταση ἐπηρεάζουν ἀποφασιστικά οἱ ἐξῆς ὑποθέσεις: α) ἡ μελλοντική τουριστική ἀνάπτυξη τοῦ

5

6

ως πάνω στον δρόμο που οδηγούσε από τον οικιστικό πυρήνα στα χωράφια, κύρια παραγωγική πηγή του τόπου. Ραγδαία ανοικοδόμηση άρχισε μετά το 1960 (έτος όρθωση για τους ντόπιους), όταν με άφορμή το γύρισμα μιάς ταινίας, η 'Αντίπαρος γίνεται ευρύτερα γνωστή και αρχίζει να προσελκύει τουρίστες, "Έλληνες στην άρχή, Ξένους αργότερα. Οι κάτοικοι αρχίζουν να χτίζουν νέα σπίτια, κατοικίες για τους ίδιους και ένοικιαζόμενα δωμάτια για τους Ξένους. Σε αυτή τη φάση, κατοικίες και λιανικό εμπόριο συγκεντρώνονται στον άξονα που συνδέει το λιμάνι με το κέντρο-Κάστρο. Οι αγροτικές ασχολίες σταδιακά εγκαταλείπονται και οι ντόπιοι στρέφονται στην προσοδοφόρα ένασχόληση με τον τουρισμό - κοινωνική διαδικασία όμοια με αυτή πολλών άλλων ελληνικών νησιών.

Η 'Αντίπαρος σήμερα έχει 530 μόνιμους κατοίκους και την εποχή της αιχμής συγκεντρώνει γύρω στους 3000 τουρίστες. Παρουσιάζει την εικόνα ενός τόπου χωρίς ιδιαίτερη ταυτότητα, σηματοδευμένο από τα κακά αντίγραφα αστικών προτύπων, μονόροφα και διόροφα μετεονένια κτίσματα. Το παρελθόν - σχετικά φτωχό - δέν υπάρχει σαν συλλογική μνήμη στους κατοίκους. Κομμάτια του παρελθόντος επιζούν μόνο σαν άψυχα μνημεία-πέτρες και αυτά όμως ουσιαστικά περιθωριακά και έξω από το σύγχρονο κύκλωμα τουριστικής καταπόνησης των «μνημείων». Το ζωντανό κέντρο του οικισμού έχει μεταφερθεί έξω από το Κάστρο, στην πλατεία που βρίσκεται μπροστά του. Η πλατεία αυτή αποτελεί την πολιτιστική ψυχή του οικισμού, κόμβο όλων των διαδρομών μέσα στον οικισμό, τόπο αναψυχής και «ανάπαυλας» σε όλη τη διάρκεια της ημέρας, χώρο συναντήσεων, γνωριμιών, ακόμη και αναγκαστικών, μιά και η μικρή κλίμακα του τόπου επιβάλλει τη συνάντηση των ίδιων ανθρώπων πολλές φορές σε πολλά μέρη. Δίπλα στην πλατεία, το Κάστρο στέκει έντελώς άγνωστο και νεκρό. Τίς ώρες που οι χώροι γύρω του σφύζουν από κίνηση, ο έσω-

τερικός του χώρου είναι έρημος. Οι μισές από τις κατοικίες που το αποτελούν είναι εγκαταλειμμένες και πολλές έρειπωμένες. Τα ισόγεια είναι κλειστές αποθήκες και οι μόνοι πιό ζωντανοί χώροι είναι όσοι τρύπησαν το έξωτερικό φράγμα και βγήκαν προς τα έξω. Οι έσωτερικές όψεις του Κάστρου λειτουργούν σαν ένα νεκρό σκηνικό-φράγμα μεταξύ ιδιωτικότητας και κοινωνικής ζωής. Το γεγονός ότι το Κάστρο είναι υπό την προστασία της αρχαιολογικής ύπηρεσίας σαν μεσαιωνικό μνημείο αποτέλεσε τροχοπέδη στη συνεχή ένωματώση του στην πορεία της έξω ζωής και συντέλεσε στο νέκρωμά του.

Έτσι στην 'Αντίπαρο, ο τουρισμός, πέρα από το χαρακτηριστικό τοπίο, δέν καταναλώνει χρώμα, μνήμες, παράδοση, αλλά τον ίδιο του τον έαυτο (συναντήσεις, γνωριμίες, βλέμματα). Τόπος άμνησίας για το δικό του παρελθόν, παρά την αδιάφορη και φτωχή εικονογραφία του, το νησί είναι σταθμός για τον Ξένο δραπετή της βασιανιστικής εικόνας της οποιασδήποτε πόλης του. Παίζοντας αυτό το βασιανιστικό, ήδονικό, τραγικό παιχνίδι ανάμεσα στη μνήμη και την άμνησία με τον τουρίστα της 'Αντίπαρου, σχεδιάζουμε τις προτάσεις μας, ένωματώνοντας τον χώρο του Κάστρου στην καθημερινή ζωή και ροή, καθιστώντας τον κέντρο αλλά και άπλη στάση στον τόσο ζωτικό «τουριστικό περίπατο» που φορτίζεται τώρα με πολυσημαντες εικόνες και δυνατότητες.

Προτάσεις

Οι προτάσεις στο σύνολό τους είναι ένας τρόπος περιπλάνησης προς/από/γύρω από το Κάστρο και ξαναδιαβάσματος της σχέσης του με τον οικισμό. Αποτελούν ένα δίκτυο από πορείες που διέρχονται από χαρακτηριστικά σημεία-κόμβους που

ήδη υπάρχουν (πλατεία, εκκλησία) ή και νέους. Οι κόμβοι αυτοί είναι τόποι «πολιτιστικών συμβάντων» με την ευρεία έννοια (συναντήσεις, λιανικό εμπόριο, εκθέσεις, μουσείο, ψυχαγωγία κλπ.). Η πορεία ανάμεσα τους έχει μιά ιεράρχηση με τελικό στόχο κατάληξη το Κάστρο, όπου ο χώρος με έπεμβάσεις και αλλαγές χρήσεων αποκτά τη σημασία του «πολιτιστικού κέντρου». Είναι μιά κατάληξη πραγματική (όλοι οι δρόμοι οδηγούν στον Πύργο, όπου από ψηλά έποπτεύει κανείς όλη την περιοχή) και συμβολική (η κεντρικότητα σε σχέση με την ιστορία του χώρου και την παλαιά σημασία του, αλλά και σαν το τελικό ποθούμενο αγαθό που όλοι ψάχνουν), όχι όμως και αναγκαστική, μιά και οι πορείες-περίπατοι διατηρούν την αυτόνομη σημασία τους και το κέντρο ή περιφέρεια είναι μόνο οι αντίθετοι πόλοι-κινητήριες δυνάμεις των ροών.

7. Έσωτερικό του Κάστρου. 'Υπάρχουσα κατάσταση.

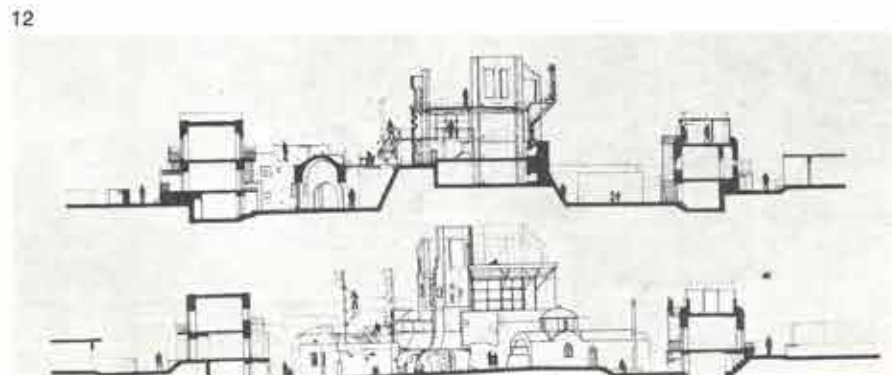
8. Άξονομετρικό νοτιοανατολικής γωνίας του Κάστρου από μέσα.

9. Ανατολική έξωτερική πλευρά του Κάστρου.

10. Τομή.

11. Βορινή πλευρά του Κάστρου.

12. Τομές.

Κέντρο υγείας στη Νέα Σμύρνη*

Άρχιτέκτων Β. Άναστόπουλος

Η μελέτη αποτελεί μία προσπάθεια εφαρμογής στον ελληνικό χώρο των γενικών αρχών και συμπερασμάτων της διεθνούς εμπειρίας στον τομέα της ανοιχτής περιβαλψης και κυρίως των κέντρων υγείας (health centres).

Θά πρέπει να τονιστεί ότι για να λειτουργήσει σωστά και να μπορέσει να εκπληρώσει τον σκοπό του ένα τέτοιο κέντρο παροχής ανοιχτής περιβαλψης (τό οποίο θά διαθέτει ένα πλήρες φάσμα συμβουλευτικών, διαγνωστικών και θεραπευτικών υπηρεσιών), θά πρέπει να γίνουν ουσιαστικές αλλαγές στο σύστημα υγειονομικής περιβαλψης που υπάρχει στή χώρα μας: οι αλλαγές αυτές θά πρέπει να εξασφαλίζουν συνέχεια και συνοχή μεταξύ ανοιχτής-κλειστής περιβαλψης για τό σύνολο του πληθυσμού. "Αν αυτό δέν γίνει, κάθε προσπάθεια προς αυτή τήν κατεύθυνση (και ή κατασκευή ενός τέτοιου κέντρου σε οποιαδήποτε περιοχή τής Ελλάδας) θά κατέληγε σε άποτυχία και στή δημιουργία ενός άκόμη κτιρίου παροχής κατακερματισμένων ιατρικών υπηρεσιών.

Ο πληθυσμός που μπορεί να εξυπηρετηθεί από τό κέντρο υγείας είναι 60.000 άτομα (ό σημερινός δηλαδή πληθυσμός τής Νέας Σμύρνης), με συχνότητα ιατρικών επισκέψεων 1,8. Προβλέπεται να ισχύει, κατά κανόνα, τό σύστημα «συνεντεύξεων» για τήν καλύτερη λειτουργία

του κέντρου, καθώς και για μεγαλύτερη οικονομία χρόνου τόσο των γιατρών όσο και των άσθενών. Η ικανότητά του υπολογίστηκε σε 440 άσθενείς τήν ήμέρα ή 110.000 επισκέψεις άσθενών τόν χρόνο. Οι δραστηριότητες που περιλαμβάνει τό κέντρο υγείας είναι:

α) διοικητικές (γραμματεια-άρχειο και γραφείο προγραμματισμού υγειονομικών δραστηριοτήτων),

β) ιατρικές (γενική ιατρική, παθολογία, γενική χειρουργική, παιδιατρική, γυναικολογία, όφθαλμιατρική, ΟΡΛ, όδοντιατρική, δερματολογία, εργαστήρια, ψυχιατρική, φυσιοθεραπεία, ακτινολογική σχολιατρικές υπηρεσίες, έλεγχος υγείας παιδιού, οικογενειακός προγραμματισμός, έλεγχος μητρικής υγείας: κοινωνική πρόνοια, ιατρική «κατ' οίκον» περιβαλψη),

γ) βοηθητικές (κουζίνα και άναψυκτήριο-καθιστικό προσωπικού, χώρος καθαρού-άκάθαρτου ύλικού, τηλεφωνικό κέντρο, χώρος στάθμευσης άσθενοφόρου κ.ά.),

δ) διδακτικές-κοινωνικές (επιμόρφωση σπουδαστών, προγραμματισμένες χρήσεις χώρων για διάφορες εκδηλώσεις, χώροι άναμονής, αίθουσα πολλαπλών χρήσεων, χώροι συσκέψεων και βιβλιοθήκη-άναγνωστήριο, δωμάτιο διαλειμματος προσωπικού, φαρμακείο, άντιμετώπιση έπειγουσών περιπτώσεων).

Οι οργανωτικές άρχές, που έγινε προσπάθεια να εφαρμοστούν στο υπό μελέτη κέντρο υγείας, είναι:

α) Ο έξοπλισμός και τό προσωπικό να εξυπηρετούν τις άνάγκες του κέντρου έτσι ώστε να μην υπάρχουν χώροι που να χρησιμοποιούνται λιγότερο από 10 ώρες

τήν εβδομάδα. Τά γραφεία π.χ. έξετάσεων-συμβουλών θά πρέπει να είναι όμοια και να έχουν δυνατότητα έσωτερικών αλλαγών.

β) Να υπάρχει ή μεγαλύτερη δυνατή ευελιξία στον σχεδιασμό των χώρων και δυνατότητα μελλοντικών μεταβολών. Έτσι, ό σχεδιασμός των χώρων (μέγεθος, έξοπλισμός, μεταξύ τους σχέση) βασίστηκε σε άνάλυση με πίνακες στοιχείων δραστηριοτήτων (activity data sheets).

γ) Να διευκολύνεται ή επικοινωνία γιατρών, νοσοκόμων και άσθενών, π.χ. με τήν ύπαρξη πόρτας ένδοσπεκικωνίας μεταξύ των γραφείων έξετάσεων-συμβουλών. Μέ τόν τρόπο αυτό, και με τήν ύπαρξη χώρων για συναντήσεις του προσωπικού, εξασφαλίζεται ή συνεργασία του προσωπικού και ή παροχή ολοκληρωμένων υγειονομικών υπηρεσιών.

δ) Τό κέντρο να παίζει σημαντικό ρόλο στον τομέα τής εκπαίδευσης, π.χ. αίθουσα συγκεντρώσεων-ένημέρωσης κλπ., αίθουσα διδασκαλίας νοσοκόμων, βιβλιοθήκη κ.ά.

ε) Να εξασφαλιστεί ή δυνατότητα για μελλοντική επέκταση του κτιρίου με τήν ύπαρξη ελεύθερων αξόνων κυκλοφορίας. Η θέση του οικοπέδου επιτρέπει τήν εύκολη προσπέλαση του κοινού, ενώ ταυτόχρονα εκπληρώνονται οι άπαραίτητες προϋποθέσεις για τόν σχεδιασμό. Οι κύριες υπηρεσίες του κέντρου τοποθετούνται σε δύο όροφοις, ενώ στο ισόγειο ύπάρχει διαχωρισμός του κυρίως κέντρου υγείας από τό κέντρο προστασίας μητρότητας και παιδιού. Ο διαχωρισμός αυτός κρίθηκε άπαραίτητος για τήν καλύτερη και άνεμπόδιση λειτουργία των διαφόρων τμημάτων.

Οι σχεδιαστικές άρχές που χρησιμοποιήθηκαν στή συγκεκριμένη λύση ήταν: α) τοποθέτηση τής υπηρεσιακής ζώνης σάν πυρήνα του κέντρου με δυνατότητα να εξυπηρετεί τόσο τούς γιατρούς και τούς νοσοκόμους, όσο και τά έξεταστήρια που έχουν άπευθείας επικοινωνία με τή ζώνη, β) τοποθέτηση των γραφείων έξετάσεων-συμβουλών (ζώνη κοινού και προσωπικού) σε έξωτερική ζώνη, με δυνατότητα μελλοντικών αλλαγών και ένδοσπεκικωνίας, γ) τοποθέτηση των χώρων που χρησιμοποιούνται τόσο από τό κυρίως κέντρο όσο και από τό κέντρο προστασίας μητρότητας και παιδιού (όπως ακτινολογικό, εργαστήρια, όφθαλμιατρικό κλπ.) σε θέση με εύκολη προσπέλαση για τό κοινό και των δύο, δ) τοποθέτηση, τέλος, των άναμονών (ζώνη κοινού) με θέα σε έξωτερική αύλη που δέν θά προσφέρει μόνο φωτισμό και εύχάριστη άτμόσφαιρα στους χώρους άναμονής αλλά θά βελτιώνει επίσης τήν έξωτερική και έξωτερική κυκλοφορία του κτιρίου.

Στό ισόγειο τοποθετούνται χώροι που πρέπει να έχουν εύκολη προσπέλαση από τό κοινό και χρησιμοποιούνται περισσότερο, όπως γραφεία έξετάσεων-συμβουλών, ακτινολογικό, εργαστήρια, πρόχειρες χειρουργικές επεμβάσεις, όρθοπεδικό, φυσιο-

* Η δημοσίευση αποτελεί περίληψη διπλωματικής εργασίας στήν έδρα Άρχιτεκτονικών Συνθέσεων τής Άρχιτεκτονικής Σχολής του ΕΜΠ, κηδεμών καθηγητής Ι. Λιάπης, 1979.

1. Πρόπλασμα. Τοπογραφικό.

2. Πρόπλασμα. Δυτική άποψη.

οθεραπεία κ.ά., καθώς και τό κέντρο προστασίας μητρότητας και παιδιού. Στόν όροφο τοποθετούνται οι όδοντιατρικές ύπηρεσίες του κέντρου ύγείας, τό όφθαλμιατρικό, τό ύγειονομικό τμήμα και τά γραφεία κοινωνικών λειτουργών, ιατρικών και γηριατρικών έπισκεπτών. Στόν όροφο τοποθετούνται έπίσης ή διοίκηση του κέντρου, τό άναψυκτήριο, ό χώρος συγκεντρώσεων προσωπικού, ό χώρος διδασκαλίας-έπιμόρφωσης (φοιτητών, άσκούμενων γιατρών, νοσοκόμων κλπ.), ή βιβλιοθήκη, καθώς και οι ίματιοθήκες μέ τούς βοηθητικούς χώρους του προσωπικού. Οι άποθήκες, οι βοηθητικοί χώροι, ό κλιματισμός κλπ., τοποθετούνται στό υπόγειο. Τό προσωπικό του κέντρου ύγείας ύπολογίστηκε σέ 27 γιατρούς και άλλο έπιστημονικό προσωπικό, καθώς και σέ 66 άτομα βοηθητικό προσωπικό (έπιστημονικό και μή), ύπαλλήλους, τεχνικούς κλπ. Στή σύνθεση χρησιμοποιήθηκε κατασκευαστικός κανάβος 7,20x7,20 μ., πού προήλθε από τή διάσταση του τυπικού γραφείου έξετάσεων-συμβουλών (πλάτους 3,60 μ. περίπου). Η χρησιμοποίηση έξάλλου του ύποπολλαπλάσιου λειτουργικού κανάβου 1,20x1,20 μ. επέτρεψε τήν έφαρμογή συστήματος προκατασκευασμένων έσωτερικών χωρισμάτων, τοιχοπετασμάτων και πανώ όψεων. Η προσπάθεια κατά τόν σχεδιασμό ήταν νά δοθεί εύκαμψία στην όλη σύνθεση, καθώς και οικεία κλίμακα και έξοπλισμός πού νά παρέχουν δυνατότητες για άλλαγή.

3.
Κατά μήκος τομή.

4.
Νοτιοδυτική όψη.

5.
Τυπικό γραφείο έξετάσεων-συμβουλών (προσαρμογή αντίστοιχου γραφείου από τό Scottish Hospital Centre Information Sheet).

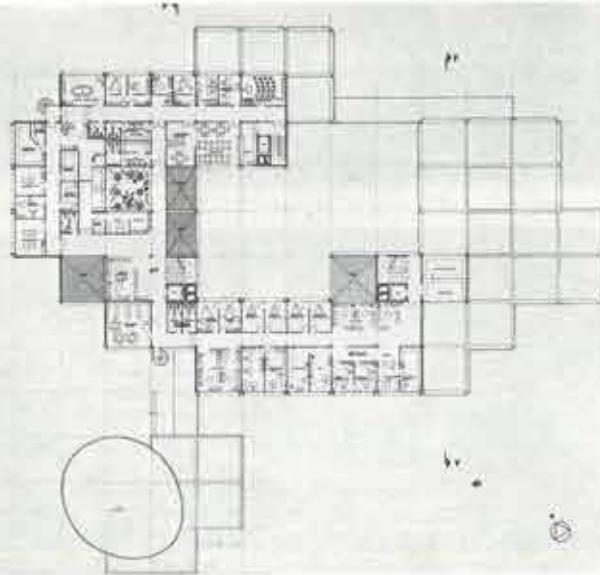
6.
Κάτοψη ίσογειού.

7.
Κάτοψη όρόφου.

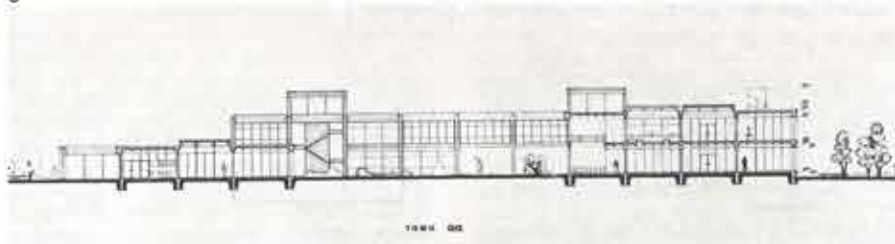
6

7

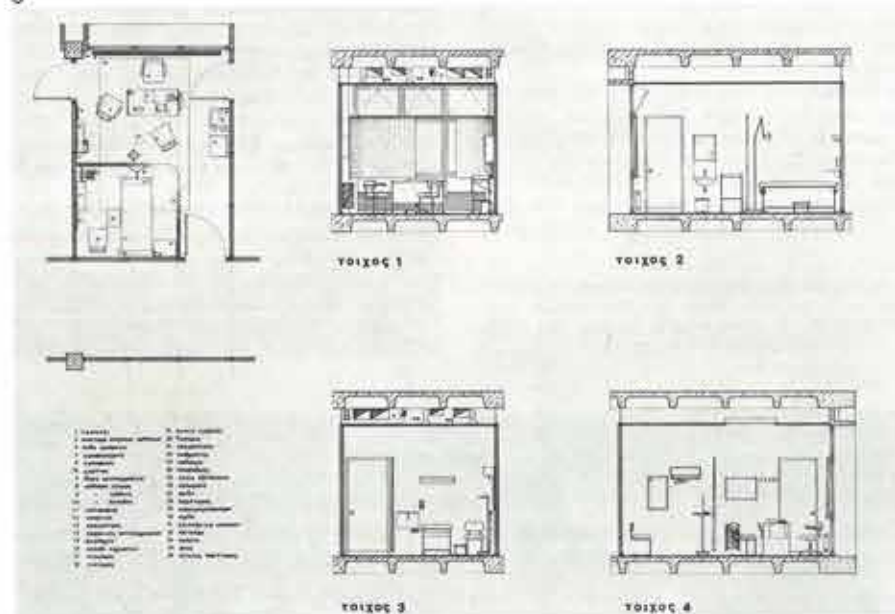
3

4

5

Δημοτικό θέατρο στο πνευματικό κέντρο της 'Αθήνας*

'Αρχιτέκτονες Α. Γιολλάσης, Σ. Γκαγκαδέλη και Ν. Πιταινός

Στά πλαίσια της δημιουργίας του πνευματικού κέντρου της 'Αθήνας, μελετήσαμε και προτείνουμε την ένταξη στον συγκεκριμένο χώρο ενός κτιρίου θεάτρου, παίρνοντας υπόψη μας και εμπλουτίζοντας το προτεινόμενο (μέχρι σήμερα) κτιριολογικό πρόγραμμα.

Τό κτίριο του θεάτρου σχεδιάστηκε έτσι ώστε εκτός από την κύρια λειτουργία του να περιλαμβάνει και όλες εκείνες τις παρεμφερείς λειτουργίες που θα τό κάνουν έναν αυτότελο οργανισμό. Έτσι, πέρα από την κύρια αίθουσα θεάτρου και τά φουαγιέ, προβλέπονται έκθεσιακοί χώροι, πτέρυγα καμαρινών και αίθουσών δοκιμών, χώροι κατασκευής σκηνικών και ραφής κοστούμιών, πτέρυγα διοίκησης, στούντιο φωτογραφήσεων-ήχογραφήσεων, σχολή θεάτρου δυναμικότητας 50 σπουδαστών, μικρό πειραματικό θέατρο μεταβλητής διάταξης και μέσης χωρητικότητας 250 ατόμων, χώροι τεχνικών και μηχανολογικών εγκαταστάσεων, αποθήκες και υπόγειο γκαράζ χωρητικότητας 300 περίπου αυτοκινήτων. Οι χώροι αυτοί, πού περικλείουν την κύρια αίθουσα του θεάτρου, βρίσκονται σε διάφορα επίπεδα και ομαδοποιούνται γύρω από τρεις κατακόρυφες στήλες διακίνησης κοινού, προσωπικού και ήθοποιών, και ύλικών και σκηνικών.

Ίδιαίτερο αντικείμενο μελέτης αποτέλεσε ή κύρια αίθουσα του θεάτρου (δυναμικότητας τό λιγότερο 1100 ατόμων ανάλογα με τή διάταξη). Έπειδή ή σχετική στενότητα του χώρου δέν μάς επέτρεπε τήν κατασκευή ενός πολλαπλού θεάτρου μέ ξεχωριστές αίθουσες παράστασης γιά κάθε θεατρικό είδος, ή μοναδική αίθουσα θά έπρεπε νά αποκτήσει συνδυαστικές δυνατότητες και νά αλλάζει ώστε νά μπορεί νά προσαρμοστεί σε όλα τά θεατρικά είδη μέ τίσ διαφορετικές απαιτήσεις τους, νά αποτελεί δηλαδή ένα «πολυσύνθετο» θέατρο.

Σέ αυτή τήν επιδίωξη μάς βοήθησαν τά σύγχρονα μηχανολογικά μέσα. Έτσι μπορεί νά γίνει μεταβολή του επιπέδου τής σκηνής μέ υδραυλικά συστήματα, νά άνεβει από τό υπόγειο διπλή περιστρεφόμενη σκηνή, νά κατεβούν από τόν «πύργο» σκηνικά μέ διπλό σύστημα τροχαλιών και νά αύξομειωθούν τά καθίσματα μέ τή βοήθεια καταπακτής. Η άκουστική τής αίθουσας είναι προσαρμοζόμενη χάρη στά κινητά άκουστικά πανώ πού είναι άναρτημένα από τήν όροφή. Έτσι στό θέατρο - κυρίως θέατρο γιά δράμα - μπορούν νά παιχτούν επίσης όπερα, μουσική κωμωδία, όπερέτα, νά δοθούν κοντσέρτα και χορευτικές παραστάσεις, χωρίς νά άγνοούνται τά γενικά παραδεκτά σταθερότητα απαιτήσεων σκηνής και άμφιθεάτρου.

Άντίστοιχες μηχανικές δυνατότητες έχει και τό μικρό πειραματικό θέατρο, πού μέ τό κινητό του δάπεδο και τήν άπεριόριστη δυνατότητα μετάθεσης τών καθισμάτων μπορεί νά ικανοποιήσει τίσ πιό πολύπλοκες σκηνοθετικές απαιτήσεις.

Καθοριστικές γιά τήν ένταξη του κτιρίου στον χώρο ήταν οι ήδη υπάρχουσες συνιστώσες όγκων και μορφολογικού ύφους. Προσαρμόσαμε τό κτίριο στό επικλινές έδαφος ώστε νά μή δεσπόζει ό μεγάλου ύψους πύργος τής σκηνής, άποσυμφορήσαμε τό πνευματικό κέντρο από μία συγκέντρωση κτιρίων - έπιζήμια και γιά τό καθένα και γιά τό σύνολο - τοποθετώντας στή συγκεκριμένη θέση τό κτίριο του θεάτρου, και προσπαθήσαμε νά δώσουμε σε αυτό τήν έντύπωση μίας άνοιχτής κατασκευής, εύκολα έπισκέψιμης και χωρίς σαφή διαχωρισμό του έσωτερικού χώρου από τούς έξωστες και αυτών από τούς γύρω πεζοδρόμους. Τέλος, τήν πρότασή μας ολοκληρώνει ή διαμόρφωση του γύρω χώρου πού συνδέει τό κτίριο του θεάτρου μέ τά γειτονικά κτίρια.

1. Γενική άποψη του πνευματικού κέντρου τής 'Αθήνας.

2. Τομή.

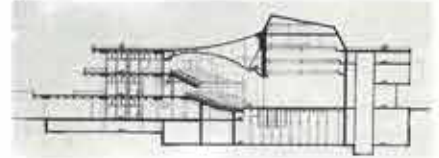
3. Στάθμη εισόδου από Ριζάρη.

4. Στάθμη φουαγιέ πλατείας.

5. Στάθμη φουαγιέ έξώστη.

6. Πρόπλασμα.

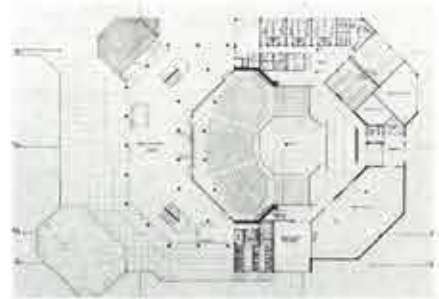
2

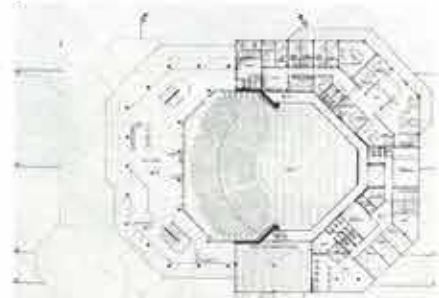
3

4

5

6

* Η δημοσίευση αποτελεί περίληψη διπλωματικής εργασίας στην Έδρα Αρχιτεκτονικών Συνθέσεων τής Αρχιτεκτονικής Σχολής του ΕΜΠ, καθηγητής Δ. Ζήβας, επίμελήτρια Μ. Γραφάκου, 1980.

1

Νάξος. Πρόταση για πολεοδομική επέμβαση στο Κάστρο*

*Αρχιτέκτονες Ε. Σάββαρη, Μ. Σταθάκη, Β. Τσαμτσούρη και Κ. Κουρουπάκη

Αρχικό έρεθισμα για τη μελέτη ήταν η αρχιτεκτονική ποιότητα και ο χαρακτήρας της δομής του χώρου στον παραδοσιακό οικισμό της Χώρας Νάξου. Έτσι, επιδιώχθηκε να διερευνηθεί τό είδος των σχέσεων αυτού του χώρου (που διαμορφώθηκε με τις συγκεκριμένες οικονομικοκοινωνικές συνθήκες της δημιουργίας και άκμης του οικισμού) με τον σύγχρονο άνθρωπο και το σημερινό δομημένο περιβάλλον. Η διερεύνηση αυτή υπήρξε αντικείμενο προηγούμενης ανάλυσής μας με τίτλο *Κατοικία στη Νάξο. Αναφορά στη σημερινή έκφραση του τρόπου ζωής*. Οι έμπειρίες μας από αυτή την ανάλυση καθόρισαν τους στόχους αυτής της μελέτης.

Στόχοι

α) Προστασία και αναβίωση του παραδοσιακού περιβάλλοντος.
β) Διευθέτηση πολεοδομικών προβλημάτων (κυκλοφορίας, κοινόχρηστων χώρων κλπ.) σε συνδυασμό με την προστασία.
γ) Τόνωση της τοπικής ζωής στον κοινωνικό, πνευματικό και οικονομικό τομέα, σε συνδυασμό με την προστασία του παραδοσιακού οικισμού.

Αντικείμενο

Η επιλογή του αντικείμενου της επέμβασης έγινε σε πρώτη φάση με κριτήρια που άφορουσαν:

α) τις υπάρχουσες χρήσεις γης,

β) την κατάσταση των ιδιοκτησιών (αριθμός ιδιοκτητών κλπ.),
γ) τις αξίες γης,
δ) τον βαθμό προστασίας της περιοχής,
ε) την υπάρχουσα κοινωνική δομή,
στ) τη δυνατότητα δημιουργίας πόλου παραπέρα ανάπτυξης,
ζ) τη δυνατότητα εύκολης προσπέλασης. Μετά παραπάνω κριτήρια, σαν περιοχή μελέτης επιλέχθηκε σε πρώτη φάση η περιοχή του Κάστρου.

Πολεοδομική ανάλυση

Μερικές από τις διαπιστώσεις της ανάλυσης ήταν:

α) η άραιη κατοίκηση της περιοχής του Κάστρου από ντόπιους και ή εποχιακή κατοίκηση από αλλοδαπούς,
β) η διατήρηση σημαντικών κτιρίων από ιστορική και αισθητική άποψη,
γ) η ύπαρξη κτιρίων άκατοίκητων και εγκαταλειμμένων, καθώς και έρειπιών,
δ) αντίαισθητικές επεμβάσεις στον πυρήνα του Κάστρου.

Προτάσεις

Βασική προϋπόθεση για την ανάπτυξη του Κάστρου είναι η διασύνδεσή του με το ευρύτερο κυκλοφοριακό δίκτυο της πόλης. Αυτό επιχειρήθηκε με τον τονισμό ορισμένων πεζοδρόμων του παραδοσιακού οικισμού και τη δημιουργία ενός νέου τμήματος δρόμου για αυτοκίνητα. Η ειδικότερη επέμβαση μέσα στο Κάστρο περιλάμβανε:

α) προσθήκη νέων λειτουργιών (εμπόριο, αναψυχή, πνευματικές λειτουργίες),

β) τόνωση υπάρχουσων λειτουργιών (κατοικία, ελεύθεροι χώροι, προσπέλασεις). Τέτοιου είδους επεμβάσεις έγιναν:
α) σε κτίρια αξιοποιήσιμα και έρειπιώμενα ή αξιόλογα με σκοπό τη διατήρηση,
β) στο απαράδεκτο κτίριο της Τεχνικής Σχολής που προτείνεται να κατεδαφιστεί,
γ) σε υπαίθριους χώρους με θέα,
δ) σε υπαίθριους χώρους κοντά σε πόλους έλξης.

Προσέγγιση σε κτιριολογικό επίπεδο

Βασική αρχή στις προτεινόμενες νέες κατοικίες μέσα στο Κάστρο ήταν η εκμετάλλευση της μορφολογίας του εδάφους. Έγινε προσπάθεια να κρατηθεί η υπάρχουσα δομή δρόμων, ελεύθερων χώρων και διασυνδέσεων μεταξύ σπιτιών. Ο σεβασμός της κλίμακας του οικισμού, των υπάρχοντων συμβόλων, της πολλαπλότητας στη χρήση του δημόσιου χώρου και των γενικών αρχών της παραδοσιακής κατοικίας, ήταν οι βασικότεροι στόχοι της προσέγγισης σε κτιριολογικό επίπεδο.

1. Υπάρχουσα κατάσταση. Χρήσεις γης.

2. Προτεινόμενες αλλαγές χρήσεων και επεμβάσεις.

1

κατοικία
εκπαίδευση
πνευματικές λειτουργίες
εκκλησίες - μοναστήρια

2

κατοικία
εκπαίδευση - βιβλιόθηκες
πνευματικές λειτουργίες
εκκλησίες - μοναστήρια
εμπόριο - αναψυχή
αλλαγή χρήσης
διανομή πεζοδρόμων

Τουριστικό συγκρότημα στη Σάρτη Χαλκιδικής*

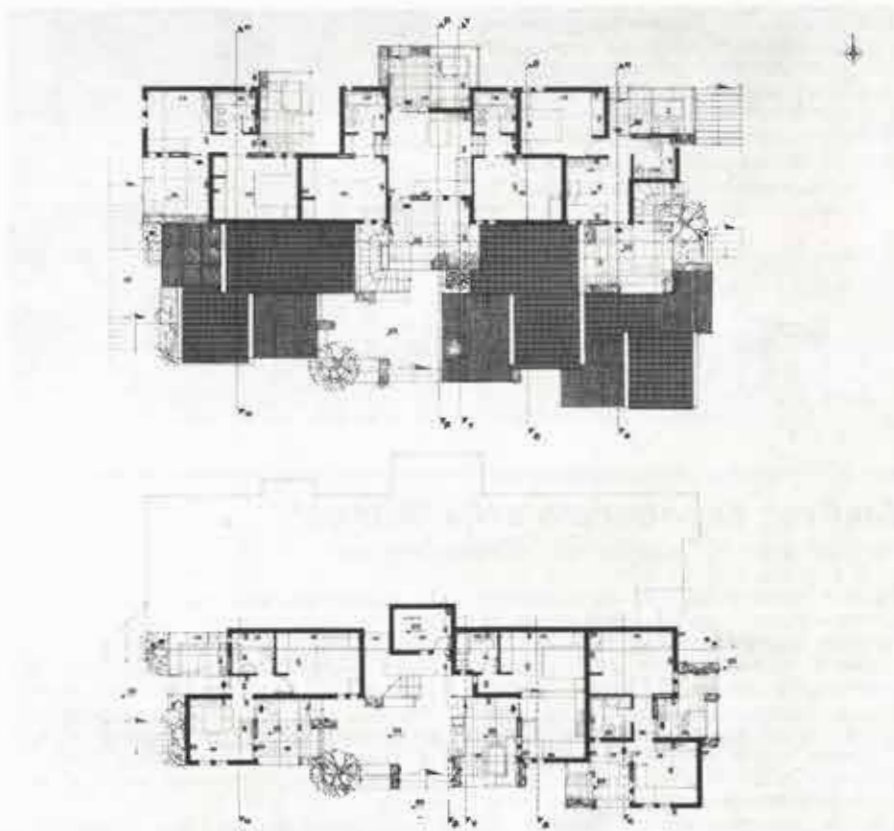
Άρχιτέκτονες Τ. Άγγελου, Δ. Κουρτέση και Β. Αναγνώστου

Τό συγκρότημα έχει 250 κρεβάτια και αποτελείται από ανεξάρτητα διαμερίσματα. Έπτά διαμερίσματα συγκροτούν μία μονάδα με δική της αύλη και ανεξάρτητο αποθηκευτικό χώρο.

Παρόλο που ο οικισμός διαμορφώνεται από την επανάληψη της ίδιας μονάδας, τό σύνολο παρουσιάζεται ανομοιογενές και εύκολα αναγνωρίσιμο. Αυτό επιτυγχάνεται αφενός με την τοποθέτηση των μονάδων σύμφωνα με τή μορφολογία του εδάφους και τή συνένωση των μονάδων (ή μέρους τους) μεταξύ τους (συνένωση σε παράταξη, σε γωνία, σε στάθμη ύψηλότερη από τόν δρόμο και δημιουργία στοάς κλπ.), και αφετέρου με τή διαμόρφωση του υπαίθριου χώρου και τή διαφοροποίηση των σχέσεων μεταξύ υπαίθριου, ιδιωτικού ή ημι-ιδιωτικού χώρου (βεράντα, αύλη) και δημόσιου (πλήρης εξομοίωση, διαχωρισμός με διαφορά στάθμης, πρόσβαση κεντρικής αύλης τής μονάδας και βεραντών από τόν δρόμο κλπ.).

Κάθε διαμέρισμα αποτελείται περίπου από τούς ίδιους χώρους: καθιστικό (3,00×3,00 μ.), υπνοδωμάτιο (3,00×4,00 μ.), λουτρό (2,00×2,00 μ.), διάδρομο και δύο βεράντες, οι δύο πλευρές των οποίων αποτελούνται από τείχους του σπιτιού, ενώ οι άλλες δύο είναι ελεύθερες, διαμορφωμένες σε ζαρντινιέρες, καθιστικά κλπ. Οι βεράντες έχουν αντίθετο προσανατολισμό, έτσι ώστε νά υπάρχει σε όλη

* Η δημοσίευση αποτελεί περίληψη διπλωματικής εργασίας στην Έδρα Κτιριολογίας του ΑΠΘ, καθηγητής Π. Τζάνος, 1979.

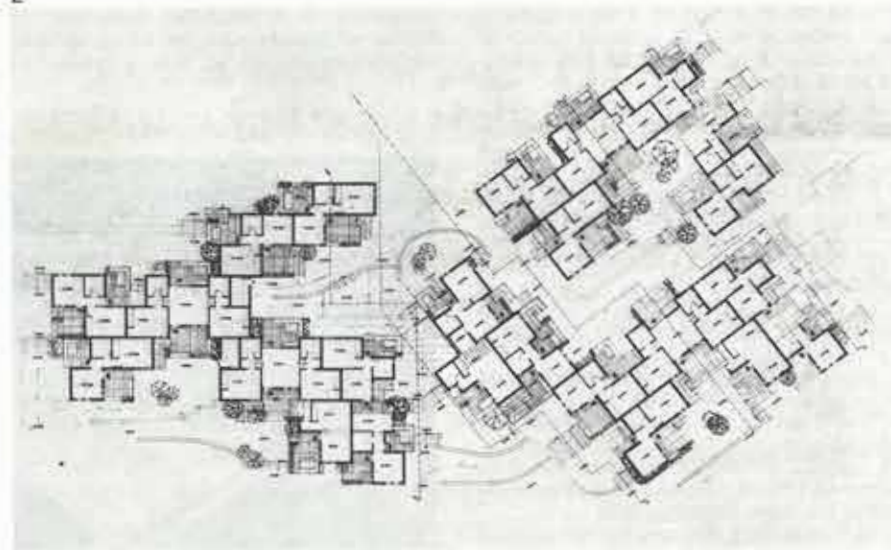
1

2

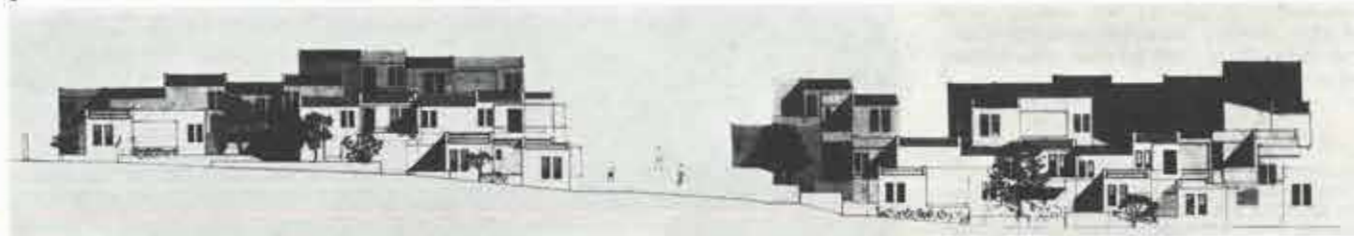
1. Κάτοψη τυπικής μονάδας.

2. Τμήμα οικισμού.

3. Γενική όψη.

3

τή διάρκεια της μέρας ήλιος και σκιά. Τέλος, το σπάσιμο των όγκων σε κάθε διαμέρισμα, λόγω της διαμόρφωσης των βεραντών, καθώς και η κλίση του εδάφους, που επιτρέπει σε κάθε διαμέρισμα να βρίσκεται σε διαφορετική στάθμη, δημιουργούν μία όγκοπλαστική-κλιμάκωση που δίνει και τη χαρακτηριστική μορφή του οικισμού, ενώ οι κεκλιμένες στέγες διευκολύνουν τη θέα που έχει κάθε διαμέρισμα.

4.
"Οψεις τυπικής μονάδας.

4

4

Διεθνές αεροδρόμιο στην 'Αθήνα*

Αρχιτέκτονες Η. Γκαμίλης και Γ. Κοσματόπουλος

Με την τεράστια αύξηση των αεροπορικών συγκοινωνιών τα τελευταία χρόνια, το υπάρχον αεροδρόμιο της 'Αθήνας είναι αδύνατο να καλύψει τις σημερινές και μελλοντικές ανάγκες της χώρας. Γι' αυτό η κυβέρνηση προγραμματίζει τη δημιουργία νέου αεροδρομίου στα Σπάτα.

Οι προβλέψεις δείχνουν ότι στα 20 προσεχή χρόνια η 'Αθήνα θα αναπτυχθεί σε μεγάλο διεθνές κέντρο αεροπορικής κίνησης της νοτιοανατολικής Ευρώπης. Ο ετήσιος ρυθμός αύξησης της αεροπορικής κίνησης έχει ήδη φτάσει το 10%. Το 1979 η κίνηση ξεπέρασε τα 10 εκατ. επιβατών. Κατά τους αρχικούς υπολογισμούς προβλέφθηκε ότι ως το 1990 ο αριθμός των επιβατών που θα χρησιμοποιούν το αεροδρόμιο της 'Αθήνας θα έχει φτάσει τα 22,25 εκατ. περίπου τον χρόνο, από τους οποίους 10% περίπου θα είναι διερχόμενοι και 9 εκατ. επιβάτες έσωτερικού. Σύμφωνα με το υφιστάμενο σχέδιο, το νέο αεροδρόμιο προβλέπεται να κατασκευαστεί με το σύστημα της αξονικής οδού. Προβλέπονται δύο παράλληλοι διάδρομοι προσγείωσης μήκους 4.000 μ. σε απόσταση 1575 μ. ο ένας από τον άλλο. Το σχέδιο προβλέπει:

α) μεγάλη αναλογία χώρου στάθμευσης αυτοκινήτων για κάθε μονάδα αεροσταθμού,

β) αεροσταθμό με μικρή επιφάνεια στη μικρότερη δυνατή απόσταση,

γ) έναν αεροσταθμό για την αποκλειστική εξυπηρέτηση της 'Ολυμπιακής 'Αεροπορίας, η οποία υπολογίζεται ότι θα καλύπτει ποσοστό 32% της συνολικής διεθνούς κίνησης του νέου αεροδρομίου.

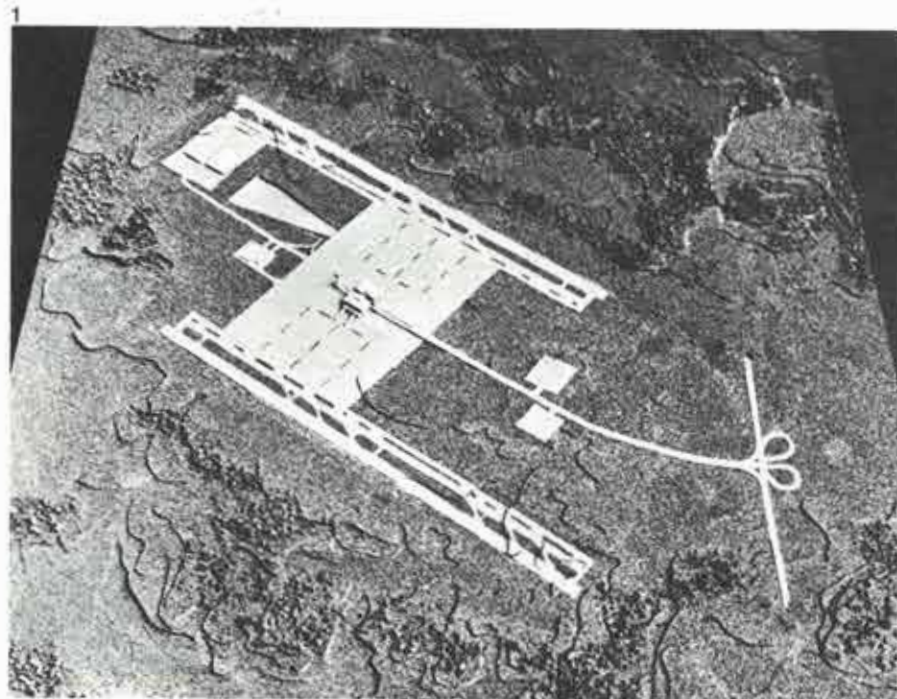
*Αναμένεται ότι η κίνηση εμπορευμάτων θα σημειώσει και αυτή μεγάλη αύξηση. Κατά τους υπολογισμούς της υπηρεσίας αερολιμένα η κίνηση θα φτάσει τους 270.000 τόνους εμπορεύματα το 1990, από τα όποια τα μισά θα είναι φορτία υπό διαμετακόμιση.

Οι προβλεπόμενες εγκαταστάσεις στο νέο αεροδρόμιο περιλαμβάνουν ξενοδοχείο αεροδρομίου, εγκαταστάσεις συντήρησης αεροπλάνων της 'Ολυμπιακής 'Αεροπορίας και της 'Ελληνικής Βιομηχανίας 'Αεροπορικού 'Υλικού, δύο πυροσβεστικούς σταθμούς, ανεξάρτητο αεροσταθμό με μετεωρολογική υπηρεσία και υπηρεσία προγραμματισμού πτήσεων, και ένα έλικοδρόμιο.

"Ένα αεροδρόμιο είναι από τη φύση του τόσο πολύπλοκο συγκρότημα, ώστε πρέπει να γίνει απομόνωση των διαφόρων τμημάτων του για την εκπόνηση της μελέτης. "Έτσι καταρχήν είναι ανάγκη να απομονωθούν οι λειτουργίες επιβατών, να εξεταστεί η πορεία με την οποία τείνουν να εξελιχθούν και να επισημανθούν οι

σχέσεις και αναλογίες που υπάρχουν γενικά ανάμεσα στις λειτουργίες αυτές και τις λειτουργίες μίας αστικής περιοχής.

Στόχος μας στη μελέτη του αεροσταθμού ήταν η επίτευξη παραδεκτής ισορροπίας ανάμεσα στην καλή εξυπηρέτηση και διευκόλυνση των επιβατών, την αποδοτικότητα της λειτουργίας, το κόστος της επένδυσης και την αισθητική. Για την εξασφάλιση της άνεσης των επιβατών, τα χαρακτηριστικά του αεροσταθμού πρέπει να είναι τέτοια που να προσφέρουν στον επιβάτη μία άνετη μετάβαση από το αυτοκίνητό του (ή το δημόσιας χρήσης μεταφορικό μέσο), μέσα από τον αεροσταθμό ως το αεροπλάνο, και αντίστροφα. Σχεδιάζοντας τον αεροσταθμό, επιδιώξαμε ακόμα να μειωθεί στο ελάχιστο η απόσταση

* Η δημοσίευση αποτελεί περίληψη διπλωματικής εργασίας στο Pratt Institute, Νέα 'Υόρκη, καθηγητής Θ. Δαυίδ, 1980.

πού πρέπει ο επιβάτης να διανύσει με τα πόδια και να εξασφαλιστεί η άνετη στάθμευση των αυτοκινήτων σε προσιτούς χώρους. Γενικά οι στόχοι μας ήταν: εύελιξία, απλότητα, χαμηλό κόστος και άνετη διακίνηση των επιβατών μέσα στο συγκρότημα του αεροσταθμού.

Σύστημα επιβίβασης με όχηματα («κινητοί θάλαμοι» επιβατών)

Τό σύστημα αυτό προκρίθηκε για τους παρακάτω λόγους:

α) Με τη χρήση οχημάτων για την επιβίβαση και αποβίβαση των επιβατών αποφεύγεται η ανάγκη εγκατάστασης συνδετικών διαδρόμων και μόνιμων προθαλάμων αναμονής. Έξάλλου υπάρχει πάντα η δυνατότητα αύξησης του αριθμού των οχημάτων χωρίς επέκταση του κτιρίου του αεροσταθμού.

β) Έξασφαλίζεται εύελιξία με τη δυνατότητα αύξησης του χώρου στάθμευσης αε-

ροπλάνων, για τό ένδεχόμενο αύξησης του αριθμού των πτήσεων ή του μεγέθους των αεροπλάνων.

γ) Έξασφαλίζεται η δυνατότητα προσέγγισης και αποχώρησης των αεροπλάνων με ίδια μέσα.

δ) Η έξυπνότητα των αεροπλάνων γίνεται μακριά από τόν αεροσταθμό.

ε) Αποφεύγονται οι έννοχλεις του αεροσταθμού από τόν θόρυβο και τά καυσαέρια.

στ) Μειώνεται στό ελάχιστο ή απόσταση πού πρέπει να διανύσει ο επιβάτης με τά πόδια, λόγω τής μικρής επιφάνειας του αεροσταθμού.

ζ) Έξασφαλίζεται η δυνατότητα επέκτασης με τήν αύξηση του αριθμού των οχημάτων επιβίβασης και τήν αύξηση του χώρου στάθμευσης αεροπλάνων, και όχι με τήν προσθήκη έκτεταμένων χώρων συγκέντρωσης και διακίνησης επιβατών και τήν κατασκευή αποβαθρών ή δορυφόρων

του αεροσταθμού.

Τό σύστημα επιβίβασης-αποβίβασης με όχηματα μειώνει τήν απόσταση πού πρέπει να διανύσει ο επιβάτης με τά πόδια και σε όρισμένες μάλιστα περιπτώσεις τήν έκμηδενίζει. Με τό σύστημα των «κινητών θαλάμων» ο επιβάτης εισέρχεται στόν αεροσταθμό, τελειώνει τίς διατυπώσεις αναχώρησής του και πηγαίνει στόν αντίστοιχο θάλαμο τής πτήσης του. Όταν έρθει ή ώρα αναχώρησης, ο θάλαμος τόν μεταφέρει στό αεροπλάνο και ο επιβάτης περνάει άνετα από τόν θάλαμο στό αεροπλάνο.

1.
Γενική άποψη.

2.
Τοπογραφικό.

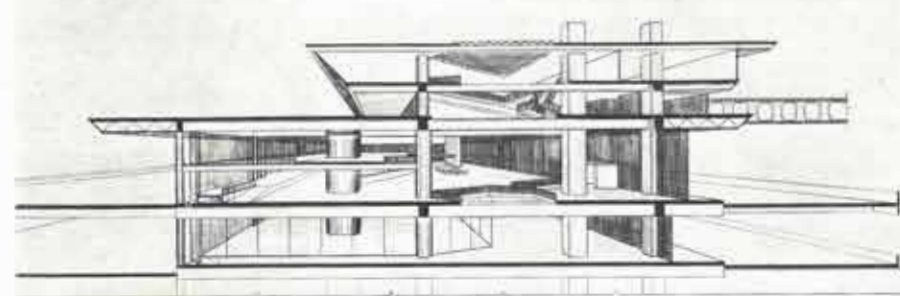
2

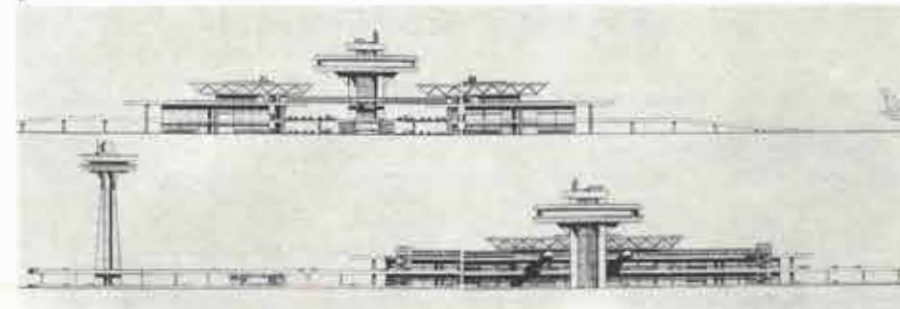
4

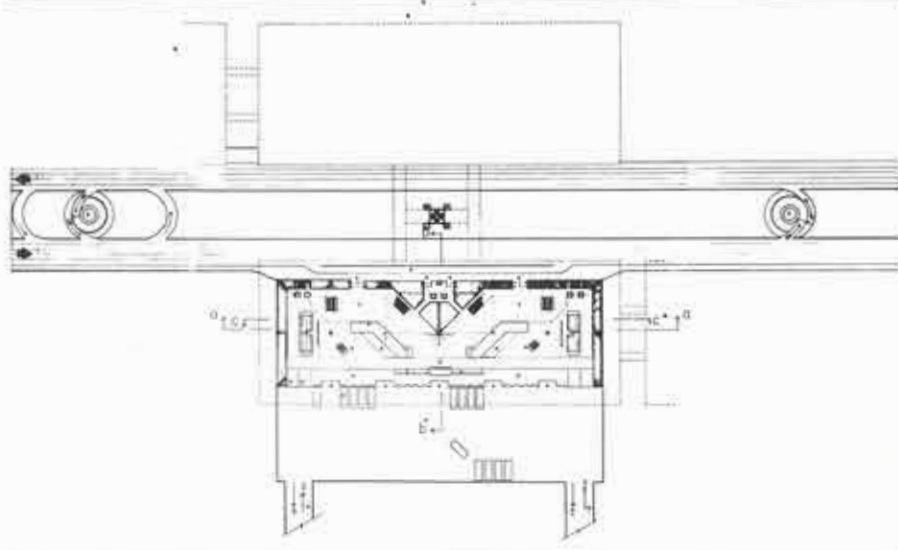
5

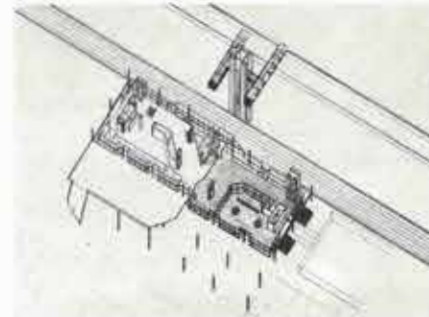
7

3

6

3.
Έπίπεδο επιβίβασης.

4.
Έπίπεδο ήμιορόφου.

5.
Προοπτική τομή.

6.
Άξονομετρικό έσωτερικού χώρου.

7.
Πλάγια και κύρια όψη.

**Ἡ ρύθμιση
τοῦ χώρου
στήν Ἑλλάδα* - II**

**City and
regional
planning
in Greece** - II**

---

*Βλ. Ἀρχιτεκτονικά Θέματα 11/1977, σ. 128-213.

**See *Architecture in Greece* 11/1977, pp. 128-213.

Πρόλογος

Πρίν τέσσερα χρόνια, τὰ *Ἀρχιτεκτονικά Θέματα*, στό τεύχος 11/1977, είχαν ἀφιερώσει τό εἰδικό τμήμα τους σέ μία ἔρευνα πού εἶχε τόν τίτλο «Ἡ ρύθμιση τοῦ χώρου στήν Ἑλλάδα». Ἦταν ἡ ἐποχή πού ἡ τότε κυβέρνηση εἶχε προχωρήσει σέ μία προσπάθεια ἐκσυγχρονισμοῦ τοῦ θεσμικοῦ πλαισίου στόν τομέα τῆς χωροταξίας καί τῆς πολεοδομίας μέ τήν εἰσαγωγή ἐιδικῶν ἀρθρῶν στό ἀναθεωρημένο Σύνταγμα, τήν ψήφιση τοῦ νόμου 360/76 «περί χωροταξίας καί περιβάλλοντος» καί τήν ἴδρυση τῆς ΔΕΠΟΣ. Οἱ ἐπιμελητές τοῦ τμήματος - ἡ Α. Βοϊβόνδα, ἡ Β. Κιζήλου, ἡ Ρ. Κλουτσινιώτη, ὁ Γ. Πυργιώτης καί ὁ ὑπογράφων - σέ μία σύντομη ἱστορική ἐπισκόπηση τῶν κρατικῶν παρεμβάσεων στή ρύθμιση τοῦ χώρου στήν Ἑλλάδα ἀπό τό 1830 ὡς τό 1976, πού ἀποτελοῦσε ἕνα εἶδος εἰσαγωγῆς στό θέμα τῆς ἔρευνας, καταλήγαμε διαπιστώνοντας τήν ὑπαρξη μιᾶς ἀμφίρροπης κατάστασης. Συγκεκριμένα, εἶχαμε διατυπώσει τήν ἀποψη ὅτι «βρισκόμαστε σέ μία κρίσιμη μεταβατική περίοδο» μέ ἔντονες ἀντιθέσεις σέ ὅλα τὰ ἐπίπεδα καί ὅτι «ἡ κατάσταση αὐτή, στό ἐπίπεδο ὀργάνωσης τοῦ χώρου, ἀπαιτεῖ νά σταματήσει ἡ αὐτορρύθμιση πού ἄρχισε πιά νά λειτουργεῖ ἀνασταλτικά γιά τό σύστημα καί νά δημιουργηθοῦν τά θεσμικά πλαίσια πού θά παρέχουν δυνατότητες ἀμεσώτερου καί ἀποφασιστικότερου ἐλέγχου τοῦ χώρου». Δέν εἶχαμε ὅμως παραλείψει καί νά ἐπισημάνουμε πώς «ἡ ἑλληνική οἰκονομία δέν ἔχει ἀκόμη τή δομική δυνατότητα νά δεχτεῖ τέτοιου εἴδους δεσμεύσεις» καί πώς γι' αὐτό ἀκριβῶς «οἱ κυβερνητικές ἐνέργειες παρουσιάζουν πληθούς ἀντιφάσεις».

Ἄν τὰ *Ἀρχιτεκτονικά Θέματα* ἐπανερχοῦν μέ τό τεύχος τοῦτο στό ἴδιο θέμα, δέν εἶναι μόνο γιά νά ἐμπλουτίσουν τήν ἀρχική ἐκείνη προσπάθεια μέ πρόσθετες ἀναλύσεις, ἀλλά καί γιά νά φωτίσουν τίς ἐξελίξεις πού σημειώθηκαν ἔκτοτε. Οἱ ἐξελίξεις αὐτές δέν διέψευσαν τίς ἐρμηνεῖες καί ἐκτιμήσεις πού εἶχαν γίνει τότε. Ἀντίθετα, τίς ἐπικύρωσαν σέ βαθμό καί κατά τρόπο πού δέν ἦταν δυνατό νά φανταστοῦμε. Πράγματι, ἀπό τήν ἑνὴν μεριά οἱ κυβερνητικές νομοθετικές καί προγραμματικές πρωτοβουλίες γιά τή ρύθμιση τοῦ χώρου ξεπέρασαν καί τίς πιό αἰσιόδοξες προσδοκίες, ἐνῶ ἀπό τήν ἄλλη ἀποκαλύφθηκαν σέ ὅλη τους τήν ἔκταση καί σέ ὅλο τους τό βάθος οἱ ἀδυναμίες -

ἐγγενεῖς καί συγκυριακές - ὄχι μόνο τῆς κυβερνητικῆς παράταξης, ἀλλά καί τοῦ ἑλληνικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ στό σύνολό του· ἀδυναμίες πού ἐμποδίζουν τελικά τήν προώθηση ἐνός οὐσιαστικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ.

Οἱ κυβερνητικές πρωτοβουλίες στίς ὁποῖες ἀναφερόμαστε εἶναι ἡ ἀπόφαση τοῦ Ἐθνικοῦ Συμβουλίου Χωροταξίας καί Περιβάλλοντος μέ τίς «κατευθυντήριες γραμμές τῆς χωροταξικῆς πολιτικῆς γιά τήν οἰκιστική ἀποκέντρωση», ἡ κατάρτιση ἐνός Σχεδίου-Πλαισίου γιά τήν πρωτεύουσα μέ ἔτος-στόχο τό 2000 καί ἡ θέσπιση μιᾶς σειράς νόμων καί διαταγμάτων ἀρκετά ριζοσπαστικῶν, ἀνάμεσά τους καί τοῦ περιφέρειου νόμου 947/79 «περί οἰκιστικῶν περιοχῶν». Ἄν ἐμπνευστής τῶν πρωτοβουλιῶν αὐτῶν ἦταν ὁ τότε πρωθυπουργός καί σήμερα Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας, κύριος ἐκφραστής τους ὑπῆρξε ἕνας νέος καί ἐξαιρετικά δραστήριος ὑφυπουργός Δημοσίων Ἔργων καί ἀργότερα ὑπουργός Χωροταξίας, Οἰκισμοῦ καί Περιβάλλοντος, πού ὄχι μόνο προώθησε τίς σχετικές διαδικασίες μέ πρωτοφανή γιά τίς ἑλληνικές συνθήκες ταχύτητα - κατορθώνοντας νά μεταδώσει τόν δικό του ρυθμό καί σέ πολλά στελέχη τοῦ ὑπουργείου του - ἀλλά καί ἔδειξε ἀποφασισμένος νά προχωρήσει σέ ἀμεσες ἐφαρμογές. Οἱ ἀντιδράσεις ὑπῆρξαν ἔντονες καί μαζικές. Ἀπό τά κόμματα τῆς ἀντιπολίτευσης, ἀλλά καί ἀπό στελέχη τῆς κυβέρνησης καί τῆς Νέας Δημοκρατίας. Ἀπό τούς ὀργανισμούς τοπικῆς αὐτοδιοίκησης καί ἄλλους κοινωνικούς φορεῖς, ἀλλά καί ἀπό τούς ἐκπροσώπους τῶν ὀργανωμένων ἰδιωτικῶν συμφερόντων. Ἀπό τούς συστηματικούς κερδοσκόπους, ἀλλά καί ἀπό τούς συμπαιθεῖς μικροϊδιοκτῆτες. Μέσα στόν σάλο πού δημιουργήσαν οἱ παράδοξες αὐτές συμμαχίες ἦταν μοιραῖο νά πνιγεῖ καί ὁποιαδήποτε προσπάθεια οὐσιαστικῆς κριτικῆς τῶν τεκταινομένων. Γιατί ἡ πολιτική καί ἡ τακτική τοῦ ὑπουργοῦ, ὅσο καί ἂν ἐκπῆγαζαν ἀπό μία πραγματική διάθεση ἐκσυγχρονισμοῦ τοῦ συστήματος παραγωγῆς τοῦ χώρου καί ἀμεσης τακτοποίησης ὀρισμένων κρίσιμων ζητημάτων, δέν ἔπαυαν νά ἔχουν καί τρωτά σημεία. Πέρα ἀπό τούς περιορισμούς πού τοῦ ἐπέβαλλε ἡ ἴδια ἡ μεγαλοαστική καί τεχνοκρατική ἰδεολογία του, ἡ βιασύνη, ἡ ἔλλειψη πολιτικῆς πείρας καί ἡ κάποια αὐταρχικότητα πού τόν διέκριναν τόν ἔκαναν ἀπό τήν ἑνὴν μεριά νά προωθήσει νο-

Preface

Four years ago, *Architecture in Greece* volume 11/1977 presented a special feature devoted to "Urban and regional planning in Greece". At the time the government had launched a campaign for the modernization of the institutional framework in this domain. In the introductory article the feature editors - A. Voivonda, V. Kizilou, R. Kloutsiniotis, Y. Pyrgiotis and myself - commenting on the ambiguity of existing conditions, concluded that "Greece finds itself in a critical period of transition" with conflicting forces operating at all levels; in the area of physical planning the present state of affairs calls for an immediate ending of the autoregulation practices which have begun to interfere with the smooth functioning of the system and necessitates the creation of an institutional frame which would allow more immediate and drastic control of the environment. We had not failed to note, however, that "the structure of the Greek economy was ill fit to tolerate such regulations" and for this same reason "the measures adopted by the government were full of contradictions".

If *Architecture in Greece* resumes in the present volume the same topic it is not with the sole intention of enriching the

original presentation with additional information but also to highlight the developments that took place since then. These developments did not contradict the estimates and interpretations made at the time. Quite the opposite, they surpassed them to a point we could not even imagine. On the one hand the government's legislative and planning initiatives surpassed the most optimistic of expectations, while, on the other, the failings of the Greek social system in its entirety and not the government's alone, were revealed in all their magnitude; failings which in the end prevented all progressive development.

The series of measures proposed by the government in 1978 and 1979, sound and well grounded in essence but also tainted by several obvious short-comings, raised massive and intense reactions from all sides; from the opposition parties but also from the cadres of the ruling party; from local authorities and from the representatives of organized private interests; from profiteers and from small landowners as well. All these parties, the opposition included, instead of striving to improve the proposed measures, chose to align themselves with the most reactionary

μοθετήματα πού, όσο και αν ήταν σωστά στη βάση τους, είχαν αρκετές όφθαλμοφανείς ατέλειες, και από την άλλη να ακολουθήσει διαδικασίες πού δέν μπορούσαν να γίνουν αποδεκτές από τούς άλλους φορείς στους οποίους ή ίδια ή κυβέρνηση είχε αναγνωρίσει τό δικαίωμα της συμμετοχής. 'Αντί όμως οι φορείς αυτοί και ή αντιπολίτευση να διεκδικήσουν την εξάντληση όλων τών δυνατοτήτων πού υπήρχαν γιά βελτιώσεις στά νομοθετήματα και τίς διαδικασίες, άποκαλύπτοντας έτσι και τά όρια πού δέν μπορούσε νά ξεπεράσει ή έκουγχρονιστική προσπάθεια της έξουσίας, προτίμησαν νά συμμαχήσουν μέ τίς πιό αντιδραστικές δυνάμεις και νά περιοριστούν σέ λίγο πολύ δημαγωγικά συνθήματα. Φυσικά και ή Νέα Δημοκρατία από τή μεριά της δέν ήταν δυνατό νά άγνοήσει τό πολιτικό κόστος πού συνεπάγονταν οι έներγείες του ρέκτη ύπουργού. 'Η κυβερνητική άλλαγή του Μαΐου 1980 της έδωσε την εύκαιρία νά τόν μεταθέσει σέ άλλο ύπουργείο και νά αναθέσει τήν εύθύνη της ρύθμισης του χώρου σέ έναν εμπειρο πολιτικό, ικανό νά καθησυχάσει όλες τίς άνησυχίες. Καί της συμπολίτευσης ότι θά έχανε ψηφοφόρους, και της αντιπολίτευσης ότι θά γινόταν κάποια προσδευτική άλλαγή πρίν έρθει αυτή στην έξουσία. "Έτσι, γιά μιá άκόμη φορά, ó έκουγχρονισμός στό επίπεδο οργάνωσης του χώρου, άνάγκη έπιτακτική πιά και γιά τήν ίδια τήν άρχουσα τάξη, άναβαλλόταν γιά εύθετότερο χρόνο.

Τά πέντε άρθρα πού ακολουθούν είναι γραμμένα από συναδέλφους πού έχουν άρκετή πείρα τών πολεοδομικών μας πραγμάτων και έχουν παρακολουθήσει από κοντά τίς πρόσφατες εξελίξεις. Οι τρεις μάλιστα από πολύ κοντά, μιá και μετέχουν στην έκπόνηση τών μελετών γιά τά διαμερίσματα της πρωτεύουσας πού άρχισαν πέρσι τόν 'Ιανουάριο, βρέθηκαν στό επίκεντρο τών δονήσεων πού προκάλεσαν οι πρωτοβουλίες της προηγούμενης κυβέρνησης και θά άποτελέσουν πιθανότατα, όταν ολοκληρωθούν, τή λυδία λίθο γιά τή διαπίστωση του κατά πόσο υπάρχει άκόμη κάποια πολιτική βούληση γιά ρυθμιστικές παρεμβάσεις σέ αυτό τόν κρίσιμο χώρο. 'Όστόσο, στόχος τών συγγραφέων δέν είναι μόνο ó σχολιασμός μιáς έπικαιρικής πολιτικής πραγματικότητας. Οι αναλύσεις τους προχωρούν πολύ βαθύτερα και προσπαθούν νά διαγνώσουν τίς βασικές αδυναμίες του κοινωνικού σχηματισμού πού εκφράζονται σέ αυτή τήν κατάσταση. 'Ο Κωστής Γκάρτζος, έπισκοπώντας κριτικά τίς πρόσφατες εξελίξεις του θεσμικού πλαισίου

ου της πολεοδομίας και της χωροταξίας στην 'Ελλάδα, άνιχνεύει τίς προθέσεις της άστικής έξουσίας και έπισημαίνει τόν ρόλο πού παίξει ή διοικητική πρακτική σέ μιá προσπάθεια έπιλεκτικής χρησιμοποίησης της νομοθεσίας γιά τήν έξυπνότερη τών πιεστικότερων κάθε φορά συμφερόντων. 'Η Κ. Λεοντίδου-Γεράρδη, εξετάζοντας τά κρατικά προγράμματα γιά τήν αναδιάρθρωση του δικτύου τών άστικών κέντρων της χώρας, άποκαλύπτει ότι αυτό πού κυρίως επιδιώκει ή κρατική έξουσία είναι νά διατηρεί τήν έπιφάνη του προγραμματισμού και της χωροταξικής πολιτικής. 'Η Λ. Λεοντίδου-Έμμανουήλ, σχολιάζοντας τήν πολιτική λειτουργία και τίς κοινωνικές καταβολές τών ρυθμιστικών σχεδίων πού καταρτίστηκαν γιά τήν 'Αθήνα τά τελευταία τριάντα χρόνια, έπιχειρεί νά τεκμηριώσει τήν άποψη ότι ή έλλειψη ούσιαστικής έρευνας και πίστης στον όρθολογισμό συντελεί στή συντήρηση ιδεολογικών έρμηνειών και μυθοποιήσεων γύρω από τά προβλήματα του χώρου, καθώς και ότι ή έλληνική πολεοδομία άπηχει λίγο πολύ τίς μεσοαστικές άνησυχίες και τά μεσοαστικά συμφέροντα. 'Ο Λευτέρης Τσουλουβής, προσπαθώντας νά έρμηνεύσει τήν αδυναμία έφαρμογής ενός ρυθμιστικού σχεδίου γιά τή Θεσσαλονίκη, καταλήγει στην άποψη ότι «γιά τόν τρόπο λειτουργίας της σημερινής έλληνικής κοινωνίας, ó προγραμματισμός δέν έχει φτάσει άκόμη νά είναι άπαραίτητη προϋπόθεση γιά τή διατήρηση της συνοχής της». Τέλος, ή Ράνια Κλουτσινιώτη διαπιστώνει ότι οι ύπαναχωρήσεις της κυβερνητικής πολεοδομικής πολιτικής είναι άποτέλεσμα της άναντιστοιχίας πού υπάρχει άνάμεσα στίς συνταγματικές έπιταγές και στην πολιτική πραγματικότητα και πού άντανακλά, βέβαια, κάποιες αντίφάσεις στό επίπεδο τών κοινωνικών σχέσεων.

Φυσικά, και μέ τά άρθρα τούτα, τό θέμα κάθε άλλο παρά εξαντλείται. 'Αντίθετα, είναι βέβαιο πώς θά χρειαστεί νά επανέλθουμε άρκετά σύντομα. Γιατί αν ή προεκλογική περίοδος πού διανύουμε εύνοεί τήν παράταση τών έκκρεμοτήτων και τόν περιορισμό της δραστηριότητας σέ ρητορικές έξαγγελίες, τά προβλήματα δέν παύουν νά οξύνονται και γρήγορα θά ύποχρεώσουν τούς όποιους άρμοδίους νά αναλάβουν νέες πρωτοβουλίες, έστω και αν αυτές άπαιτηθεί νά είναι πιό οδυνηρές από αυτές πού έπιχειρήθηκαν πρόσφατα.

Σ.Ι. Κονταράτος

elements, limiting themselves to demagogic slogans. The ruling party as well could not ignore the political cost that these progressive measures would entail. With the occasion of the intergovernmental changes effected in May 1980 the able minister of Regional Planning, Housing and Environment responsible for the entire modernization project was replaced by an experienced politician who succeeded in appeasing all fears; the ruling party's of loosing votes and the opposition's of seeing the onset of progressive change precede its own ascend to power. Thus for yet one more time modernization in the area of regional and urban planning, a by now pressing need even for the ruling class, was postponed for some future time.

The five articles that follow are written by planners who have followed closely the recent developments. Three of them participated in the drawing of plans for the metropolitan districts of Greater Athens which begun last January and which placed them at the centre of the controversy created by the former government's initiatives. Aiming beyond the presentation of the political reality of the time, the articles try to reveal the basic failings of the existing social structure as manifested in this important situation. C. Gartzos' critical review of the recent developments in the

legal framework of regional and urban planning in Greece traces the ruling class intentions, highlighting the administrative practice of selectively using the legislation to satisfy interests which are the most pressing each time. K. Leontidou-Gerardi examines the government programs for the reorganization of the country's urban network, revealing that the ruling party's main concern is to safeguard appearances only of planning and regional policy. L. Leontidou-Emmanuel critically evaluates the plans for the city of Athens drawn within the last thirty years, which she sees as reflecting middle class concerns and middle class interests. L. Tsoulouvis, in discussing the state's inability to implement the plans of Thessaloniki, reasons that "for the functioning of present day Greek society planning has not yet become an important prerequisite for the preservation of its cohesiveness". Finally R. Kloutsiniotis discusses the governmental recapitulations concerning planning policy, attributing a causative influence to the irreconcilability that exists between constitutional demands and political reality, a contradiction which is noted at the level of social relations as well.

S. Condaratos

Οί πρόσφατες εξελίξεις του θεσμικού πλαισίου τής πολεοδομίας-χωροταξίας στην Ελλάδα

του πολεοδόμου Κ. Γκάρτζου

1. Εισαγωγή

Στό άρθρο αυτό επιχειρείται βασικά μία κριτική περιγραφή των πρόσφατων εξελίξεων (1977-1980) του θεσμικού πλαισίου τής πολεοδομίας-χωροταξίας στην Ελλάδα κάτω από το πρίσμα του σχεδιασμού ή, σωστότερα, του τρόπου με τον οποίο η πολεοδομική νομοθεσία επηρεάζει θετικά ή αρνητικά την ανάπτυξη του χώρου με τον σχεδιασμό και τη διοικητική πρακτική. Για να γίνουν κατανοητές οι παραπάνω εξελίξεις κρίθηκε σκόπιμο να προηγηθεί μία αναφορά στην ιστορική εξέλιξη του θεσμικού πλαισίου κυρίως από την άποψη: α) των θεμάτων στα οποία η διοικητική πρακτική, όπως διαμορφώθηκε στις έλληνο-καπιταλιστικές συνθήκες, έδωσε έμφαση και β) των προβλημάτων που ανάγκασαν την άστική διοίκηση να επιχειρήσει τον πρόσφατο εκουγχρονισμό. Στο τέλος του άρθρου επιχειρείται μία ανάλυση του πολιτικού υπόβαθρου των αλλαγών και τής στάσης τής αντιπολίτευσης. Ο όρος θεσμικό πλαίσιο περιλαμβάνει εδώ άθροιστικά δύο έννοιες: τήν πολεοδομική νομοθεσία και τήν διοικητική πρακτική που διαμορφώνεται κατά τήν εφαρμογή της. Με τον όρο διοικητική πρακτική εννοούμε γενικά τή διαδικασία εφαρμογής τής νομοθεσίας, όπως αυτή διαμορφώνεται από τή διοίκηση και τις κοινωνικές πιέσεις. Η διοικητική πρακτική είναι και αυτή ένας θεσμός, και μάλιστα πιο ισχυρός και πιο εύκαμπος από τή νομοθεσία. Πιο ισχυρός γιατί οι νόμοι, αν δεν υλοποιηθούν στην πράξη, δεν άποκτούν ποτέ ουσιαστική ύπoσταση. Πιο εύκαμπος γιατί η διοικητική πρακτική έχει τή δυνατότητα να επιλέγει από τους νόμους και να υλοποιεί ό,τι εξυπηρετεί τα συμφέροντα των ομάδων πίεσης που επικρατούν κάθε φορά, μη εφαρμόζοντας τις υπόλοιπες διατάξεις ή «ερμηνεύοντάς» τες και τροποποιώντας

τες με μεταγενέστερες πράξεις σύμφωνα με αυτά τα συμφέροντα. Έτσι λχ., πολλές αρκετά προοδευτικές για τήν εποχή εκείνη διατάξεις του βασικού πολεοδομικού νόμου του 1923 δεν εφαρμόστηκαν (έλεγχος χρήσεων γής, κτηματικές ομάδες, εισφορές κ.ά.) ή τροποποιήθηκαν με μεταγενέστερες πράξεις, όπως ο νόμος 5269/1931 που έδωσε τό δικαίωμα στους ιδιοκτήτες των ρυμοτομούμενων ακινήτων να χτίζουν πάνω στους κοινόχρηστους χώρους που προέβλεπε τό έγκεκριμένο σχέδιο.

Είναι αδύνατο φυσικά, στά πλαίσια ενός άρθρου, να καλυφθεί ολόκληρο τό φάσμα τής πολεοδομικής νομοθεσίας. Επιλέξαμε λοιπόν αναγκαστικά τούς νόμους εκείνους που αναφέρονται στα πιο σημαντικά και ζωτικά θέματα, και διαδικασίες τής πολεοδομίας και χωροταξίας στην Ελλάδα, όπως από πείρα γνωρίζουμε. Τούς υπόλοιπους, τούς παραθέτουμε σε πίνακα, ταξινομημένους κατά θέμα και κατά χρονική περίοδο, χωριστά για τά θέματα πολεοδομικού σχεδιασμού, πολεοδομικού προγραμματισμού και ρύθμισης, κατοικίας και χωροταξικού προγραμματισμού και σχεδιασμού.

2. Ιστορική εξέλιξη του θεσμικού πλαισίου

Κύριο χαρακτηριστικό του θεσμικού πλαισίου τής πολεοδομίας, όπως διαμορφώθηκε ως τό 1975, ήταν, μπορούμε να πούμε, μία καχεκτική, αδιάφορη και γραφειοκρατική διαδικασία για πολεοδομικό σχεδιασμό και έλεγχο, από τήν οποία είχε αφαιρεθεί κάθε ζωντάνια ή συνεχώς διογκούμενη μέ τή διοικητική πρακτική προστασία τής ατομικής ιδιοκτησίας και του ατομικού-εμπορευματικού συστήματος παραγωγής άστικής γής και κτιρίων, σε βάρος των πολεοδομικών και κοινωνικών στόχων

που έθεταν είτε η άρχική νομοθεσία, είτε οι επιμέρους πολεοδομικές μελέτες που άκολούθησαν. Αυτό εξηγεί γιατί στην ιστορική διαμόρφωση του θεσμικού πλαισίου κυριάρχησαν σχεδόν αποκλειστικά τά θέματα «ρυμοτόμησης» και «δροι δόμησης», σε αντίθεση με τά θέματα «πολεοδομικός σχεδιασμός», «ρύθμιση», «χωροταξικός προγραμματισμός» κ.ά., που χαρακτηρίζουν τις πιο πρόσφατες εξελίξεις, ενώ άλλα πιο ουσιαστικά θέματα όπως «κατοικία» και «κοινωνικός εξοπλισμός» εξακολουθούν να παραμένουν ουσιαστικά άκατοχύρωτα.

Τό άμετάθετο τής ιδιοκτησίας και ο ατομικός ή μικροεπιχειρηματικός τρόπος δόμησης περιόρισαν αναγκαστικά τόν πολεοδομικό προγραμματισμό και σχεδιασμό στις διαδικασίες ρυμοτόμησης και δρών δόμησης. Έτσι, η ανάγκη ουσιαστικού πολεοδομικού σχεδιασμού έπαψε να άπασχολεϊ ακόμα και τούς πολεοδόμους τής διοίκησης, ενώ οι ίδιοι οι άστοι, χωρίς τήν αίσθηση τής κοινότητας, έφτασαν να άξιολογούν τούς κοινόχρηστους χώρους τής πόλης άποκλειστικά και μόνο σαν κάτι που δίνει «άέρα» στο σπίτι τους ή αυξάνει τήν αξία τής ιδιοκτησίας τους.

Η εφαρμογή όμως των ρυμοτομικών σχεδίων έγινε προβληματική, ακόμα και για τήν εξασφάλιση των στοιχειωδών κοινόχρηστων χώρων που προέβλεπαν, καθώς οι άπαραίτητες διαδικασίες προσέκρυναν στο πρόβλημα τής γής. Ο νόμος του 1923 σεβόταν τήν ατομική ιδιοκτησία πολύ περισσότερο από εκείνα που ο ίδιος προέβλεπε για τήν πόλη. Έτσι έπαιρνε από τις ατομικές ιδιοκτησίες μόνο τή γή που χρειαζόταν για δρόμους, και αυτό μέχρι πλάτους 10 μ. από κάθε ρυμοτομική γραμμή. Θεωρούσε πως η γή αυτή αυτοαποζημιώνεται με τήν υπεραξία που δημιουργούσε ή δυνατότητα προσπέλασης στα οικόπεδα

Recent changes in the legal and administrative planning system in Greece

by C. Gartzos, planner

The accumulation of very serious planning problems in Greece obliged the present government to undertake recently an effort to modernize the legal and administrative planning system. However, in spite of the fact that the problems the bourgeois government considered as serious were mainly those hurting the middle and upper classes - i.e. rapid population growth, centralization of services versus decentralization of the bourgeois residential areas, traffic problems, pollution etc. - the government's effort was halted by the bourgeoisie itself, namely by the reactions of the established interests on land ownership and housing industry, protected by the previous legal system. Being in force until 1979, the basic planning law of 1923 protected private land ownership more strongly than one might expect given its ambitious urban planning inten-

tions. Acquisition of private land for public use without compensation was possible only for streets up to 10 m. wide. All other public areas, such as parks, squares, schools, sports grounds etc., had to be expropriated by the municipality. However, as Greek municipalities are usually unable to cover expropriation expenses (due to their poor economics resulting from the centralization of the Greek administrative system), a later law, 5269/1931, enabled landowners to build right upon the areas provided by the plan for public use. The ensuing consequences were: a) lack of public areas in cities and towns, b) abolishment of the role of the plan except for a mere provision of streets layout and c) unequal distribution of loss of private land for streets, among citizens, due to the impossibility for a reallocation of private plots. Furthermore, the previous legal

system permitted land division in non urban areas, enabling thus land speculators to affect urban planning considerably by imposing their own plans on uninhabited areas, which later the government was obliged to adopt. That was performed at the expense of low income immigrants who bought very small plots (100-150 sq. m.) with very narrow streets (5-6 m. wide) lacking any sort of public facilities. In this way social benefit related to public areas was lost for the residents and gained by the speculators in two ways: a) in the form of public land remaining in the speculator's stock and b) in the form of surplus value from the land sold to the residents (they bought agricultural land in the price of urban land). All the above, plus the absence of any positive planning policy, contributed to the deterioration of urban living conditions.

καί τό δικαίωμα δόμησης πάνω στίς οικοδομικές γραμμές. "Όλα τά άλλα, οι δρόμοι γιά τό πάνω από 20 μ. πλάτος τους, καθώς και οι πλατείες, τά πάρκα, οι κοινόχρηστοι χώροι κλπ. πού προέβλεπε τό σχέδιο, έπρεπε νά απαλλοτριωθούν από τόν δήμο. Φυσικά ό δήμος δέν είχε συνήθως τήν οικονομική δυνατότητα γιά κάτι τέτοιο καί ό ιδιοκτήτης μέ τόν περίφημο νόμο 5269/1931 έχτιζε πάνω στήν πλατεία τήν πολυκατοικία του άνενόχλητος. "Αποτέλεσμα: πόλεις χωρίς πλατείες, πράσινο, παιχνιδότοπους, κοινωνικούς χώρους.

Μέ αυτό τόν τρόπο ό πολεοδομικός σχεδιασμός περιοριζόταν σέ μία άπλή ρυμοτόμηση δμοίων καί άδιάφορων δρόμων, τούς όποιους συνήθως χάραζε ό τοπογράφος πού αναλάμβανε τήν άποτύπωση καί τήν έφαρμογή του σχεδίου. Μοναδική έπιδίωξη του σχεδιασμού ήταν ή προσπάθεια νά μή θιγούν οι ιδιοκτησίες καί νά άποφύχθουν κατά τό δυνατό προβλήματα «τακτοποιήσεων» μέ πράξεις αναλογισμού. Μοναδική περίπτωση πρόβλεψης κοινόχρηστων χώρων, μέ βεβαιότητα πραγματοποίησης τους, ήταν εκείνη όπου οι κοινόχρηστοι χώροι σχεδιάζονταν πάνω σέ δημοτική γή, συνήθως άνύπαρκτη ή πολύ μακριά από τά νευραλικά σημεία τής πόλης όπου συνήθως χρειάζονταν οι κοινωνικοί χώροι. "Άλλωστε, ό τρόπος αυτός ρυμοτόμησης δημιουργούσε μία άνιση κατανομή τών βαρών γιά δρόμους, γιατί λόγω του άμετάθετου τής ιδιοκτησίας επιβαρύνονταν μόνο οι ιδιοκτησίες μέσα από τίς όποιες περνούσε ό δρόμος. "Αποτέλεσμα: ένστάσεις, άποζημιώσεις, προσκυρώσεις κλπ.

Τέλος, τό παλαιό θεσμικό καθεστώς δέν άπαγόρευε τελικά τήν κατάτμηση τής έκτός σχεδίου γής καί έτσι δημιουργούνταν οικισμοί, είτε από συνεταιρισμούς, είτε από μεσίτες πού διαχειρίζονταν παλαιά τοιφλίκια, έκαναν ένα «σχέδιο» μέ ύποτυπώδεις δρόμους (πλάτος 5-6 μ.), «έκοβαν» οικόπεδα τών 100-150 τ.μ. καί τά πουλούσαν μέ τό κομμάτι σέ μετανάστες πολύ χαμηλού εισοδηματικού επιπέδου πού έχτιζαν αύθαιρετα. Τά οικόπεδα έντάσσονταν στο σχέδιο άργότερα, μέ τήν άρχι-

κή φυσική μορφή ρυμοτόμησης, χωρίς κοινόχρηστους χώρους. Τό κοινωνικό όφελος από τούς κοινόχρηστους χώρους χανόταν έπομένως γιά τούς κατοίκους καί τήν άξία του σέ γή ιδιοποιούνταν ό άρχικός μεγαλοιδιοκτήτης καί ό μεσίτης.

"Όσο γιά τά αύθαιρετα, ή διοίκηση, μπροστά στό πρόβλημα πού δημιουργούσε ή άντιφατική άνάγκη γιά πολεοδομικό έλεγχο τών έπεκτάσεων καί γιά έξεύρωση διεξόδου στό πρόβλημα τής εργατικής κατοικίας (πού ήταν αδύνατο νά λυθεί από τήν έλεύθερη άγορά κατοικίας άφού δέν παρουσιαζε επιχειρηματικό ένδιαφέρον), έξέδωσε από τό 1926 μέχρι σήμερα μία όλόκληρη σειρά από νόμους πού κυμαίνονταν άνάμεσα στήν κατεδάφιση καί τή νομοποίηση τους.

Τά προβλήματα αυτά πολλαπλασίασε στίς μεγάλες πόλεις ή ραγδαία αύξηση τής πυκνότητας ή όποία, σέ συνδυασμό μέ τή διατήρηση τής μικροϊδιοκτησίας, δημιούργησε τή γνωστή μορφή τής πολυκατοικίας μέ βάση τήν έννοια τής «ιδιοκτησίας κατά όρόφους» πού καθιερώθηκε μέ τόν νόμο 3741/1929.

"Όσο γιά τούς «δρους δόμησης», τή διαδικασία δηλαδή έλέγχου τής ιδιωτικής οικοδόμησης άναφορικά μέ τίς όγκομετρικές καί μορφολογικές σχέσεις άνάμεσα στή μάζα του κτιρίου καί τόν κενό χώρο του οικόπεδου (σχέσεις πού έπηρεάζουν τή πόλη καί άρα άπαιτούν έλεγχο), ή άδυναμία ρύθμισής τους μέ ειδικά διατάγματα πού νά συνοδεύουν τά ρυμοτομικά σχέδια όπως προβλέπει ό νόμος του 1923 (μόνο τό 10% περίπου τών έλληνικών οικισμών έχουν ρυμοτομικά σχέδια καί ειδικά διατάγματα) οδήγησε στή «λύση» ενός Γενικού Οικοδομικού Κανονισμού πού ίσοπέδωσε τόν χαρακτήρα τής δόμησης σέ όλη τή χώρα, έφαρμόζοντας παντού τό ίδιο άδιάφορο γραφειοκρατικό αποτέλεσμα. Είναι χαρακτηριστική ή έκταση πού πήρε ό ΓΟΚ στό έλληνικό θεσμικό πλαίσιο τής πολεοδομίας. "Η τελευταία του μορφή διαμορφώθηκε μέ τό ΝΔ 8/1973 πού αντικατέστησε τούς ΓΟΚ του 1929 καί του 1935, καθώς καί σχετικές διατάξεις του νόμου του 1923.

Στόν τομέα τής χωροταξίας, καί ειδικότερα στίς έκτός οικισμών περιοχές, τό θεσμικό πλαίσιο άναφερόταν περισσότερο σέ ειδικά θέματα, όπως τό ιδιαίτερο καθεστώς τής έκτός οικισμών δόμησης ειδικών έγκαταστάσεων (βιομηχανιών, ξενοδοχείων κλπ.), θέματα αίγιαλού καί παραλίας, δασών καί μεταλλείων. Τά προβλήματα πού δημιουργήθηκαν στόν τομέα αυτό άφορούν τό φυσικό περιβάλλον. Χαρακτηριστικά άναφέρουμε τήν καταστροφή τών δασών, τήν άδυναμία προτασίας περιοχών «ιδιαίτερου κάλλους» από τήν εγκατάσταση βιομηχανιών ή τή διάνοιξη μεταλλείων καί τή ραγδαία κάλυψη μεγάλων έκτάσεων από τήν άνεξέλεγκτη δόμηση παραθεριστικής κατοικίας, μέ τήν κατάλληλη έκμετάλλευση του νόμου του 1928 γιά παρόδια δόμηση. Γενικά, τό θεσμικό πλαίσιο δέν κατοχύρωνε τήν ισόμερη περιφερειακή ανάπτυξη, ενώ αντίθετα κατοχύρωνε, από τό 1952 καί πέρα, πολλά κίνητρα καί παροχές γιά επενδύσεις σέ βιομηχανικές καί ξενοδοχειακές εγκαταστάσεις.

3. Οι Έξελίξεις του θεσμικού πλαισίου στην περίοδο 1975-1980

Τά παραπάνω σκιαγραφούν σέ γενικές γραμμές τά κύρια χαρακτηριστικά τής ιστορικής διαμόρφωσης του θεσμικού πλαισίου, τά αίτια τών έπιλογών πού τό διαμόρφωσαν καί τά προβλήματα πού δημιούργησε γιά τήν άστική διοίκηση. "Η τελευταία είδε σάν κύρια προβλήματα εκείνα πού θίγουν άμεσα τήν ίδια τήν άστική τάξη, όπως τήν ύπερσυγκέντρωση πληθυσμού σέ όρισμένες πόλεις, τήν τεράστια συσσώρευση λειτουργικών προβλημάτων πού έπέφερε ή άνοργάνωτη πολεοδομική ανάπτυξη (π.χ. κυκλοφορία), τήν άνάγκη άποκέντρωσης έξυπηρετήσεων καί άστικής άπασχόλησης γιά τήν έξυπνότητα τής άστικής τάξης πού μετοικεί στό προάστια, καί τήν ύποβάθμιση του περιβάλλοντος, τόσο του οικιστικού, μέ τή μόλυνση, τήν άσχήμια, τήν αύξηση τής πυκνότητας, τήν αύθαιρετη δόμηση κλπ., όσο καί του φυσικού, μέ τήν άνεξέλεγκτη επέκταση τής δεύτερης κατοικίας καί τήν κατατρο-

The way urban problems were interpreted by the present government dictated the basic changes of the legal and administrative system. Law 947/1979 eliminated the basic planning law of 1923, as well as law 5269/1931, and many others. The most important innovation among those introduced was the framework for a more efficient urban planning policy, regarding some basic conditions of implementation such as a) acquisition of land for public areas and b) reallocation of private plots, enabling allocation of public areas according to the plan, without compensation. Acquisition of public land now would derive from contribution, by all private landowners, of a standard percentage of their land, while reallocation of final plots, within particular delineated design areas, was made legally possible with the introduction of the reallocation of private plots. Having been accepted enthusiastically by city planners, the above radical changes in the legal and administrative planning system produced, nevertheless, serious

reactions from land speculators and contractors of the housing industry. Cleverly enough, these reactions were not expressed directly through the governmental party, but behind a front of popular reactions against law 947/1979, stimulated by certain parties of the opposition, which were interested in attacking governmental renovational efforts, mainly for canvassing purposes. Their main slogan was that the standard percentage of land contribution, imposed by law 947/1979, would result in an eviction of small landowners from their land. The success of this slogan was the price paid by the government for its failure to understand the need for a gradation of the percentage of land contribution, in accordance with the size of land ownership, or in accordance with the owner's income level, as suggested by the Association of Greek Architects and other progressive agencies long before law 947/1979 was passed. Regardless of the above, however, the conservative group within the governmental party, was awakened meanwhile by

the mass popular reactions against law 947/1979 and tried to satisfy both groups of voters, that is land speculators as well as small landowners. This led to an intragovernmental conflict which resulted in the elimination of the previous dynamic Minister of Planning, and his substitution by another who was particularly chosen to eliminate all conflict by freezing law 947/1979 and all progressive planning procedures.

This standstill, however, must be counted as a "success", not only of the conservatives within the government, who are now trying to win the canvassing battle with the opposition, but also of the conservative members of the opposition who opened that battle. Because it is conservatives of all kinds that halt progress, irrespectively of their incentives and their political affiliations.

φή του τοπίου. Προβλήματα σαν τήν κοινωνική άνισομέρεια στή χωροθέτηση και ποιότητα τής κατοικίας, στόν κοινωνικό έξοπλιισμό, στίς συγκοινωνίες κλπ. ή ανάλογα προβλήματα άνισομέρης περιφερειακής ανάπτυξης, όπως εκείνα πού όφείλονται στήν άνεξέλεγκτη ανάπτυξη τών φυσικών πόρων και τή χωροθέτηση τών βιομηχανικών επενδύσεων μέ πρωτοβουλία του μονοπωλιακού κεφαλαίου, δέν τήν άπασχόλησαν άκόμα, γιατί πιστεύει ότι μπορεί νά τά παρακάμψει μέ εύχολογία γιά τόν περιορισμό τής συσσώρευσης πληθυσμού στήν Άθήνα.

Ό τρόπος πού έρμηνεύθηκαν τά προβλήματα αυτά από τήν άστική διοίκηση υπαγόρευσε και τίς βασικές κατευθύνσεις τών αλλαγών στό θεσμικό πλαίσιο. Καταρχήν έγινε αντίληψη ή ανάγκη ενός πολεοδομικού προγραμματισμού και σχεδιασμού ούσιαστικότερου από τίς διαδικασίες ρυμοτόμησης και όρων δόμησης. Οί πολεοδόμοι τής διοίκησης είχαν κατορθώσει νά συντάξουν έναν τέτοιο νόμο πιά πριν, τόν 1262/1972 γιά τά ρυθμιστικά σχέδια τών άστικών περιοχών, άλλα ή άνωριμότητα τών περιστάσεων, σέ συνδυασμό μέ τίς ατέλειες του νόμου και τήν έλλειψη βασικών προϋποθέσεων ύλοποίησης του, όδήγησαν στή μη εφαρμογή του. Τό μόνο πού παρέμεινε από αυτόν είναι τό Ταμείο Έφαρμογής Ρυθμιστικών και Πολεοδομικών Σχεδίων (ΕΤΕΡΠΣ). Πρέπει επίσης νά άναφερθεί ή φιλότιμη προσπάθεια μερικών πολεοδόμων, μετά τήν άδρανοποίηση του νόμου 1262/1972, νά αναστήσουν τίς ρυθμιστικές άρμοδιότητες του νόμου του 1923 πού πρόβλεπε άκόμα και έλεγχο τών χρήσεων γής. "Ετσι, εκδίδονται άκόμα και σήμερα ρυμοτομικά διατάγματα πού προσπαθούν νά κατοχυρώσουν όσο τό δυνατό περισσότερο στοιχεία ρυθμιστικών μελετών μέ βάση τίς διατάξεις του νόμου του 1923.

Αυτά ως τή στιγμή πού έμφανίστηκε ό περίφημος νόμος 947/1979 γιά τίς οικιστικές περιοχές. Ό νόμος αυτός αντικατέστησε τόν νόμο του 1923, διεκδικώντας τήν άρμοδιότητα ενός πολύ πιά ούσιαστικού πολεοδομικού σχεδιασμού. Αντικατέστησε επίσης ούσιαστικά και τόν νόμο 1262/1972, αναλαμβάνοντας όλες του τίς ρυθμιστικές άρμοδιότητες και πολλές άλλες άκόμα (χωροταξικές προϋποθέσεις ένταξης, χρήσεις γής, τρόπους ανάπτυξης, δίκτυα, χρονική κλιμάκωση, άνάλυση κόστους/όφέλους κλπ.). Αντικατέστησε, τέλος, τόν νόμο 1003/1971 μέ τόν όποιο επιχειρήθηκε επί χούντας νά εισαχθεί ό θεσμός τής ένεργου πολεοδομίας, καθώς και τόν νόμο 5269/1931 πού παρείχε τό δικαίωμα δόμησης σέ κοινόχρηστους χώρους.

Η πιά έντυπωσιακή άλλαγή όμως άφορα όχι τόσο αυτόν καθαυτό τόν πολεοδομικό προγραμματισμό και σχεδιασμό, όσο τίς βασικές προϋποθέσεις εφαρμογής του, και συγκεκριμένα τίς διατάξεις γιά τή δημιουργία αποθέματος δημόσιας γής και γιά τήν παρέμβαση στήν άτομική ιδιοκτησία. "Εγινε αντίληψη από τή διοίκηση ότι χωρίς μία τέτοια πολιτική, κατοχυρωμένη θεσμικά, δέν είναι δυνατό νά γίνει λόγος γιά σχεδιασμό και ρύθμιση.

Γιά τήν εξασφάλιση δημόσιας γής γιά κοινόχρηστους χώρους ό νόμος 947/1979 θέσπισε τήν εισφορά ποσοστού γής από τίς ιδιοκτησίες πού έντάσσονται στό σχέδιο. Η άστική διοίκηση απέτυχε νά αντίληφθεί έγκαιρα ότι τό μέτρο αυτό, άν και άπόλυτα σωστό και μάλιστα άνεπαρκές γιά τίς άτα-

τάμητες έκτός σχεδίου μεγαλοϊδιοκτησίες (άφού άπλώς ύποχρεώνει τούς ιδιοκτήτες τους νά αποδώσουν στό δημόσιο ένα μέρος τουλάχιστο τής ύπεραξίας από τή μετατροπή τής γής τους σέ άστική), γίνεται άδικο και άντικοινωνικό όταν εφαρμόζεται άδιάκριτα και στίς κατατμημένες έκτός σχεδίου μικροϊδιοκτησίες, άφού έτσι οι μικροϊδιοκτήτες αναγκάζονται νά πληρώσουν γιά δεύτερη φορά τήν παραπάνω ύπεραξία (τήν πρώτη τήν καρπώθηκε, όπως είδαμε, ό αρχικός μεγαλοϊδιοκτήτης πουλώντας τους ένα «οικόπεδο» χωρίς τούς άπαραίτητους κοινόχρηστους χώρους). Τονίζουμε ιδιαίτερα τήν άπουλία αυτή τής άστικής διοίκησης, πού όφείλεται στήν άδικαιολόγητη έπιμονή της, γιατί αυτή συνέβαλε κατά μεγάλο μέρος στή σημερινή άδρανοποίηση του νόμου 947/1979 μέ διαδικασίες πού θά αναλύσουμε παρακάτω.

Η άπόκτηση δημόσιας γής έγινε δυνατή και μέ τό μέτρο τής μεταφοράς του συντελεστή δόμησης, πού κατοχυρώθηκε μέ τόν νόμο 880/1979. Μέ τόν νόμο αυτό παρέχονται στόν ιδιοκτήτη γής ή όποία κρίνεται από τό πολεοδομικό σχέδιο σαν κατάλληλη γιά κοινόχρηστους ή κοινωφελείς χώρους, κίνητρα γιά νά μεταφέρει τό δικαίωμα δόμησης σέ άλλο οικόπεδο, δικό του ή ξένο, ώστε νά περιέλθει ή γή αυτή στό δημόσιο. Ό νόμος 947/1979 προβλέπει επίσης αύξημένες δυνατότητες απαλλοτριώσεων, μέτρο επικίνδυνο άφού, άν δέν έπωφεληθούν οι δήμοι λόγω έλλειψης οικονομικών πόρων, μπορεί νά άνοίξει ή πόρτα γιά ένεργό πολεοδομία μέ μονοπωλιακό κεφάλαιο.

Η παρέμβαση στήν άτομική ιδιοκτησία, πού κάνει δυνατή τό Σύνταγμα του 1975, δέν έξαντλείται στά παραπάνω. Η κυριότερη καινοτομία του νέου θεσμικού πλαισίου είναι ή εισαγωγή μέ τόν νόμο 947/1979 του θεσμού του άστικού άναδασμού πού καταργεί γιά πρώτη φορά τό άμετάθετο τής ιδιοκτησίας. Ό άστικός άναδασμός παρέχει τή δυνατότητα ύποχρεωτικών μεταθέσεων τών ιδιοκτησιών μέσα στά πλαίσια κάποιας όροθετημένης περιοχής μέ άνταποδοτικότητα, ώστε νά είναι δυνατό νά «συγκεντρωθούν» σχεδιαστικά οι εισφορές γής γιά νά συναποτελέσουν πλατείες, πράσινο και δίκτυα χώρων στίς κατάλληλες θέσεις. Τά οικόπεδα τοποθετούνται σέ νέες θέσεις, μέσα στήν περιοχή άναδασμού, και παραδίνονται στούς ιδιοκτήτες τακτοποιημένα, μειωμένα φυσικά κατά τό ποσοστό τής εισφοράς σέ γή. Μιλώντας παραπάνω γιά άμεση παρέμβαση στήν ιδιοκτησία, παραλείπουμε φυσικά τίς έμμεσες παρεμβάσεις πού αναφέρονται στόν έλεγχο τής χρήσης, του συντελεστή δόμησης και του τρόπου ανάπτυξης, στήν εισφορά χρήματος γιά έργα ύποδομής κλπ. Από τή στιγμή τής κήρυξης μιάς περιοχής σαν οικιστικής σταματάει επίσης ή κατάτμηση τής γής.

Μιά άλλη κατηγορία αλλαγών του θεσμικού πλαισίου άφορα τόν έλεγχο τών πυκνοτήτων και τής δόμησης, μέ τόν έλεγχο του συντελεστή δόμησης. Η διοίκηση, στήν προσπάθειά της γιά άναστολή τής ύπερσυγκέντρωσης πληθυσμού μέ τή μείωση τής χωρητικότητας και γιά άποφυγή τής ύποβάθμισης τών περιοχών κατοικίας τής άστικής τάξης, άκόμα και γιά συγκράτηση του πληθωρισμού μέ τήν περιοστολή τής οικοδόμησης, θέσπισε μέ τόν νόμο 880/1979 μειωμένα άνώτατα επίπεδα συντελεστή δόμησης σέ όλες τίς πόλεις. Επίσης μέ τό ΠΔ 81/1980 διαφοροποίησε

‘Η εξέλιξη της νομοθεσίας για πολεοδομία και χωροταξία στην Ελλάδα

Θέματα	1912-1975	1975-1980
1. Πολεοδομικός σχεδιασμός		
1.1. Σύνταξη και εφαρμογή πολεοδομικών σχεδίων		
• Ρυμοτομικά σχέδια	NΔ 1923 άρθρ. 1-8, Δ 1929	N 947/1979 άρθρ. 51,54 N 947/1979 άρθρ. 35,50 N 947/1979 άρθρ. 23,24
• Σχέδια με αστικό ανάσασμό		
• Σχέδια με ένεργό πολεοδομία	N 1003/1971	
• Σχέδια με οργανωμένη δόμηση	AN 625/1968	
1.2. Όροι δόμησης		
• Έντός σχεδίου	NΔ 1923 άρθρ. 9, 10, 14, 17, 23, 28, 29, NΔ 1929 (ΓΟΚ), NΔ 1935 (ΓΟΚ), N 8/1973 (ΓΟΚ), NΔ 205/1974 (ΓΟΚ)	ΠΔ 1978
• Ζώνες πόλεων	Δ 1928 Α'	ΠΔ 1978
• Παρόδια δόμηση	Δ 1928 Β', ΒΔ 1936, ΒΔ 1959, ΒΔ 1962, ΒΔ 1964, NΔ 583/1970	N 653/1977
• Οικισμοί πριν από τό 1923	Δ 1968	ΠΔ 1977, ΠΔ 1978, ΠΔ 1979
• Οικισμοί χωρίς ειδικό διάταγμα	Δ 1969	ΠΔ 1979
• Κρατικά κτίρια	NΔ 275/1969	
1.3. Πολιτική γής		
• Άπαλλοτριώσεις	N 1923 άρθρ. 30,41, Δ 1924	N 947/1979 άρθρ. 22
• Απόκτηση δημόσιας γής (1)	N 1923	N 947/1979 άρθρ. 17-20, N 880/1979
• Τακτοποίηση οικοπέδων (2)	N 1923 άρθρ. 16,18-22, 42-51, N 690/1948	N 947/1979 άρθρ. 35,50
• Δόμηση επί ρυμοτομουμένων	N 5269/1931	N 947/1979 άρθρ. 16
• Παρέμβαση στην ιδιοκτησία (3)	N 3741/1929, N 1024/1971, NΔ 987/1971	
1.4. Συντελεστής δόμησης	N 1923, N 1929, N 395/1968	N 88/1979, ΠΔ 81/80
1.5. Αύθαιρετα	NΔ 1926, AN 2061/1967, AN 410/1968, .NΔ 8/1975 (ΓΟΚ) κεφ. V, NΔ 393/1974	N 651/1977, N 720/1977
1.6. Κυκλοφορία		
• Χώροι στάθμευσης στά κτίρια		N 960/1979
1.7. Χρηματοδότηση		
• Εισφορές σέ χρήμα	NΔ 1923 άρθρ. 83	N 947/1979 άρθρ. 21, N 960/1979
• ΕΤΕΡΠΣ	NΔ 1262/1972, Δ 1973	
2. Πολεοδομικός προγραμματισμός και ρύθμιση		
• Γενικά	N 1262/1972, N 198/1973	N 947/1979 άρθρ. 1,16
• Χρήσεις γής	NΔ 1923 άρθρ. 11,12, Δ 1928 άρθρ. 1,4, NΔ 1262/1972	N 947/1979 άρθρ. 3,4, ΠΔ 81/80
3. Κατοικία		
• Λαϊκή κατοικία	BΔ 775/1964, NΔ 1136/1972	
• ΑΟΕΚ	NΔ 2963/1954μ, NΔ 1138/1972	
• ΔΕΠΟΣ		N 446/1976
4. Χωροταξικός προγραμματισμός και σχεδιασμός		
4.1. Γενικά		N 360/1976
4.2. Αίγιαλος και παραλία. Δημόσια κτήματα	AN 1539/1948, AN 2344/1940, AN 1925/1951, BΔ 1955, AN 623/1968, NΔ 439/1970	
4.3. Δόμηση εκτός σχεδίου με ιδιαίτερο νομικό καθεστώς		
• Βιομηχανίες, επικράτεια	N 1912, BΔ 1922, BΔ 1928, BΔ 1955, N 3214/1955, NΔ 4256/1955, BΔ 283/1963, BΔ 283/1963, BΔ 416/1965, N 4480/1965, BΔ 1975	ΠΔ 738/1978, N 947/1979 άρθρ. 16
• Βιομηχανίες, Άττική-Σαλαμίνα	N 4479/1965, N 4481/1965, AN 207/1967	ΠΔ 1046/1977, N 947/1979 άρθρ. 16
• Τουριστικές εγκαταστάσεις	BΔ 1937, N 3185/1955, BΔ 1959	N 658/1977, N 392/1976, N 779/1978, ΠΔ 1979, N 947/1979 άρθρ. 16
• Παραθεριστική κατοικία	AN 625/1968	Έγκ. 22/1977, N 947/1979 άρθρ. 16
4.4. Ανάπτυξη και ρύθμιση κατά κλάδο		
• Γεωργική γή	BΔ 1949, NΔ 2185/1952, NΔ 3958/1959, AN 431/1968, NΔ 1189/1972	
• Δάση	NΔ 86/1969, BΔ 134/1973	Έγκ. 1976, Έγκ. 1977, N 998/1979
• Μεταλλεία, λατομεία	ΠΔ 1929, NΔ 4029/1959, N 210/1973	N 274/1976
• Βιομηχανία	NΔ 2176/1952, N 3213/1955μ, BΔ 3206/1955, BΔ 1956, NΔ 4265/1962, BΔ 283/1963, BΔ 944/1965, N 4458/1965, N 4480/1965, AN 147/1967, ΠΥΣ 1973, ΠΥΣ 1975	N 289/1976, ΠΥΣ 1976, N 849/1978μ 2.4.1978, 2.4.1979, ΠΥΣ 1979
• Τουρισμός	N 6450/1935, AN 10/1935, NΔ 180/1946, NΔ 1313/1972	
• Ίαματικές πηγές, ύδροθεραπευτήρια	N 4844/1930, Άπ. 1117/1960	
• Αρχαιολογικοί χώροι	N 5351/1932, N 1469/1960	
• Παραθεριστική κατοικία	NΔ 1923 άρθρ. 7, Δ 1930, BΔ 1967, BΔ 1972	

1. Άπό ρυμοτόμηση, εισφορά γής ή μεταφορά συντελεστή.

2. Μέ πράξεις αναλογισμού, κτηματική ομάδα ή αστικό ανάσασμό.

3. Ίδιοκτησία «κατά όρόφους», Ίδιοκτησία «διηρημένη», κίνητρα συνένωσης οικοπέδων.

τούς συντελεστές δόμησης κατά κατηγορία χρήσης γης του νόμου 947/1979. Τό ΤΕΕ, καθώς επηρεάζεται από κατασκευαστές που θίγονται με την περιστολή της οικοδόμησης, διαμαρτύρεται ότι ακόμα και ο νόμος 960/1979 για την επιβολή χώρων στάθμευσης στις οικοδομές, στοχεύει στην περιστολή της οικοδόμησης, και πράγματι στοχεύει και εκεί, όπως φαίνεται, αλλά γιατί όχι:

‘Ο θεσμός της ένεργου πολεοδομίας είχε κατοχυρωθεί, όπως είδαμε, με τον νόμο 1003/1971 αλλά δεν υλοποιήθηκε. ‘Ο νόμος 947/1979, καταργώντας τον προηγούμενο, ρυθμίζει ο ίδιος την ένεργη πολεοδομία με αύξημένες παροχές στο ιδιωτικό επενδυτικό κεφάλαιο. ‘Η γη απαλλοτριώνεται υπέρ του φορέα ανάπτυξης. ‘Ο φορέας σχεδιάζει, αναπτύσσει και χτίζει την περιοχή, παίρνει ένα ποσοστό διαμερισμάτων που εκμεταλλεύεται ο ίδιος και δίνει το υπόλοιπο στο κράτος σαν αντιπαροχή. ‘Αλλάζει δηλαδή η κλίμακα της αντιπαροχής και οικοπεδούχος γίνεται το κράτος. Φορέας μπορεί να είναι είτε ιδιωτική εταιρεία, προφανώς πολύ μεγάλου κεφαλαίου, είτε εταιρεία μικτής οικονομίας μη κερδοσκοπική, ελεγχόμενη από τον δήμο, με συμμετοχή της ΔΕΠΟΣ, των οικοπεδούχων ή και χρηματοδοτικής εταιρείας. ‘Από αυτό προκύπτει η τεράστια διαφορά της κοινωνικής σημασίας της ένεργου πολεοδομίας ανάλογα με το αν ο φορέας ανάπτυξης θά ανήκει στην πρώτη ή τη δεύτερη κατηγορία, καθώς και η σωστή δικέκδοση μιας μερίδας της αντιπολίτευσης για κατοχύρωση του δικαιώματος προτίμησης της δεύτερης. Γενικά πάντως ο θεσμός της ένεργου πολεοδομίας, αποβλέποντας σε έναν άλλο, πολύ μεγαλύτερης κλίμακας, σχεδιασμό της δομικής μάζας (και επομένως άμεσο σχεδιασμό της ίδιας της πόλης) βρίσκεται πολύ μακριά από τα ελληνικά δεδομένα και δεν φαίνεται, στις τρέχουσες τουλάχιστο συνθήκες, άμεσα υλοποιήσιμος, παρά τα πλεονεκτήματα αλλά και τους κινδύνους που περικλείει.

‘Ολες οι παραπάνω εξελίξεις στη νομοθεσία της πολεοδομίας ακολουθήθηκαν από μία έντονη κινητοποίηση της ‘Υπηρεσίας Οικισμού (σήμερα ‘Υπουργείο Χωροταξίας, Οικισμού και Περιβάλλοντος) και των πολεοδόμων, από το 1975 και πέρα, με ανοίγματα προς την τοπική αυτοδιοίκηση και με στόχο την υλοποίηση ενός μεγάλου προγράμματος από διατάγματα και παρεμβάσεις. ‘Η κινητοποίηση αυτή, με όλες τις αντιφάσεις και τις συγκρούσεις που περιέκλειε, είχε άρχισι να θέτει τη βάση μιας διοικητικής πρακτικής ικανής να ολοκληρώσει το νέο θεσμικό πλαίσιο προς μία κατεύθυνση με έντονη κοινωνική διάσταση. Δυστυχώς ανακόπηκε από τις πρόσφατες πολιτικές εξελίξεις που θά αναλύσουμε παρακάτω.

‘Αλλά και για τις μη οικιστικές περιοχές, που ανήκουν στον τομέα της χωροταξίας, σε ό,τι αφορά τουλάχιστο την προστασία του περιβάλλοντος, μπορεί να ειπωθεί ότι έγιναν περισσότερα με την οικιστική νομοθεσία και την κινητοποίηση του ‘Υπουργείου Χωροταξίας παρά με το αντίστοιχο θεσμικό πλαίσιο του ‘Υπουργείου Συντονισμού. ‘Αναφέρουμε τέσσερα παραδείγματα αποτελεσματικής κρατικής παρέμβασης: α) την τροποποίηση των άρθρων 5 και 6 του νόμου 1928 για την παρόδια δόμηση, που έβαλε φραγμό στην έκτός σχεδίου ανεξέλεγκτη ανάπτυξη εμπορικών συγκροτημάτων παραθεριστικής κατοικίας

στη Χαλκιδική και άλλου, β) την επιβολή της οργανωμένης δόμησης στις επιχειρήσεις και τους συνεταιρισμούς παραθεριστικής κατοικίας, με ειδικό διάταγμα που θεσμοθετούσε ένα προσχεδιασμένο και ελεγχόμενο από το Συμβούλιο Δημοσίων ‘Εργων γενικό σχέδιο με βάση τον νόμο 625/1968 και την έρμηνευτική εγκύκλιο 22/1977 (ο νόμος 947/1979 κατάργησε δυστυχώς την εγκύκλιο αυτή χωρίς να εξασφαλίσει τη διατήρηση των πλεονεκτημάτων που είχε διαμορφώσει η διοικητική πρακτική της εφαρμογής της ως προς τη διαδικασία έλεγχου του γενικού σχεδίου), γ) τον ίδιο τον νόμο 947/1979 που με το άρθρο 16 § 2 γίνεται αυτόματα προστατευτικός για τις μη οικιστικές περιοχές που περικλείονται στα διοικητικά όρια του αντίστοιχου δήμου, καταργώντας εκεί κάθε δυνατότητα έκτός σχεδίου δόμησης, που στηρίζεται σε ιδιαίτερο νομοθετικό καθεστώς (π.χ. για βιομηχανίες, ξενοδοχεία, παραθεριστική κατοικία κλπ.) και που ακόμη επιβάλλει τη μελέτη των προϋποθέσεων χαρακτηρισμού μίας περιοχής σαν οικιστικής, πράγμα που ισοδυναμεί με αυτό που θά ονομάζαμε χωροταξική ένταξη ενός ρυθμιστικού σχεδίου, δ) την έκδοση ειδικών διαταγμάτων προστασίας σε έκτεταμένα τοπία μεγάλης ιστορικής σημασίας γύρω από οικισμούς (όπως π.χ. η κοιλάδα του Πλειστού γύρω από τους Δελφούς), διατάγματα που κάνουν πρακτικά αδύνατη ακόμα και τη συνήθη έκτός σχεδίου δόμηση.

Βέβαια θεσπίστηκε και ο νόμος 360/1976 για τη χωροταξία και το περιβάλλον, καμιά όμως σχετική κινητοποίηση, είτε από την κεντρική διοίκηση είτε από την τοπική αυτοδιοίκηση, δεν συνέβαλε στην έδραση του με τη θέσπιση ειδικών διαταγμάτων, με αποτέλεσμα να τείνει και αυτός να περιέλθει σε κατάστασι αδράνειας. ‘Από όσα προβλέπει λειτούργησε μόνο το ‘Εθνικό Συμβούλιο Χωροταξίας, μία ή δύο φορές. Στόν τομέα της χωροταξίας θά πρέπει ακόμα να καταχωριστούν οι νόμοι 674/1977 για τον άναδασμό της αγροτικής γης, 998/1979 για την προστασία των δασών και 849/1978 για τα κίνητρα βιομηχανικών επενδύσεων.

Είναι χαρακτηριστική η φτώχεια του θεσμικού πλαισίου στον τομέα της κατοικίας. Μετά το 1975 υπάρχει μόνο ο νόμος 446/1976 για τη ΔΕΠΟΣ, έναν οργανισμό που συστήθηκε για την προώθηση ουσιαστικών λύσεων στον τομέα της λαϊκής κατοικίας, αλλά που η άστική διοίκηση φρόντισε να υποβιβάσει με μείωση άρμοδιοτήτων, χρηματοδότησης κλπ.

4. ‘Η πολιτική σημασία των αλλαγών και η στάση της αντιπολίτευσης

‘Από την παραπάνω κριτική περιγραφή των τελευταίων εξελίξεων φαίνεται καθαρά ότι το θεσμικό πλαίσιο δεν είναι ούτε ο μόνος ούτε ο κύριος παράγοντας του πολεοδομικού γίνεσθαι και των προβλημάτων που αυτό δημιουργεί, άντανακλά όμως τους παράγοντες που διαμορφώνουν αυτό το γίνεσθαι, τις κοινωνικές δηλαδή δυνάμεις που ένεργούν στον χώρο, αποβλέποντας στη δημιουργία αξιών χρήσης (π.χ. ιδιοκατοίκηση, επένδυση για ασφάλεια) ή άνταλλαγής (π.χ. έμπορευματική παραγωγή άστικής γης και κατοικίας). Αυτό γίνεται στο μέτρο που το θεσμικό πλαίσιο διαμορφώνεται από τη διοίκηση κατά τέτοιο τρόπο ώστε να παίζει για τις δυνάμεις αυτές έναν κανονιστικό, εξισοροποιητικό ρόλο. Είναι προφανές ότι η

άπουσία ούσιωδών κοινωνικών αντιδράσεων κατά την τελευταία 50ετία επέτρεψε στη διοικητική πρακτική να διαμορφώσει ένα θεσμικό πλαίσιο ιδιαίτερα συντηρητικό και άνικανο να αντιμετωπίσει τα πολεοδομικά και περιβαλλοντικά προβλήματα που συσσωρεύτηκαν. Δέν είναι λοιπόν περίεργο πού ή ίδια ή άστική διοίκηση άναγκάστηκε να αντιμετωπίσει ένα ριζικό έκσυγχρονισμό στό θεσμικό πλαίσιο και την πολιτική τής πολεοδομίας-χωροταξίας από τό 1975 και μετά, ξεκινώντας από τό ίδιο τό Σύνταγμα.

Η άπήληξη πού βρήκε τό άνοιγμα αυτό στους πολεοδόμους μέσα και έξω από τή διοίκηση (μιά ομάδα από τή φύση τής προοδευτικής) και ή έξασφάλιση τής συνεργασίας τους τόσο στόν έπιστημονικό τομέα όσο και τόν τομέα τής διασύνδεσης μέ τήν τοπική αυτοδιοίκηση, έδωσε στό άνοιγμα τής διαστάσεις μιάς τέτοιας κινητοποίησης πού ήταν αδύνατο να μήν προκαλέσει σοβαρές αντιδράσεις στή συντηρητική πλειοψηφία του κατεστημένου των κερδοσκοπών τής άστικής γής (είτε πρόκειται για άστούς οικοπεδούχους είτε για έμπόρους παλαιών τοιφλικιών) και των μηχανικών-κατασκευαστών πού έμπορεύονται τήν κατοικία. Οι αντιδράσεις αυτές είχαν τήν έξεπνάδα να εκφραστούν όχι άπευθείας από τό κόμμα τής Νέας Δημοκρατίας αλλά μέ τό προκάλυμμα των λαϊκών αντιδράσεων ενάντια στόν νόμο 947/1979, πού προκάλεσαν όρισμένα κόμματα τής αντιπολίτευσης, κόμματα πού είτε για ιδεολογικούς είτε για καθαρά προεκλογικούς λόγους είχαν συμφέρον να άποδοκιμάσουν αυτή τήν προσπάθεια.

Η διαδικασία αυτή έζυπνησε κάποια στιγμή τή συντηρητική μερίδα τής κυβερνητικής παράταξης ή όποια, έχοντας συμφέρον να καλύψει για λόγους προεκλογικούς και τής δύο συνιστώσες, δηλαδή και τά συμφέροντα των θιγόμενων άστών και τής λαϊκής αντιδράσεις, δημιούργησε μία τεράστια αντίδραση κατά του τότε ύπουργού μέσα στό ίδιο τό κόμμα τής Νέας Δημοκρατίας, μέ άποτέλεσμα τήν άπομάκρυνή του από τό Ύπουργείο Χωροταξίας τόν Μάιο 1980. Ύπάρχουν ένδειξεις ότι όδηγούμαστε σε ένα καθεστώς συντηρητισμού και άδρανοποίησης τής πολεοδομικής διαδικασίας. Μέ τό πρόσχημα μιάς δήθεν φιλολαϊκής πολιτικής, γίνονται συστηματικές διεργασίες για τή μη ένεργοποίηση των διατάξεων πού θίγουν τά άστικά συμφέροντα και τήν άφαίρεση κάθε κοινωνικής διάστασης από τό θεσμικό πλαίσιο τής πολεοδομίας, όπως έτεινε να διαμορφωθεί. Ο νέος ύπουργός άρνείται να προωθήσει όποιοδήποτε διάταγμα μέ τόν νόμο 947/1979, ακόμα και εκείνα πού διαμορφώθηκαν μέ πρωτοβουλία και ένεργό συμμετοχή τής τοπικής αυτοδιοίκησης και είχαν τή σύμφωνη γνώμη των Ύπουργείων Συντονισμού και Γεωργίας (π.χ. Κατερίνη), ενώ από τήν άλλη πλευρά ύποχωρεί σε πιέσεις για τήν ύπογραφή διαταγμάτων ρυμοτομίας σε βάρος του πρασίνου στην Άθήνα (π.χ. οικόπεδα βουλετών στό Τουρκοβούνια), έπεκτείνει τό σχέδιο τής Άθήνας μέ τήν παλαιά νομοθεσία και έρήμην των έννέα μελετητών του ρυθμιστικού σχεδίου κλπ.

Από τά παραπάνω φαίνεται ή σημασία τής διοικητικής πρακτικής σαν δυναμικής συνιστώσας του θεσμικού πλαισίου τής πολεοδομίας. Η διοικητική πρακτική επηρεάζει τή νομοθεσία άνάλογα μέ τής πιέσεις, συγκρούσεις ή ακόμα και κοινωνικούς άγώνες. Έτσι, τή στιγμή αυτή, ή

ανάθεωρηση τής πολεοδομικής νομοθεσίας συντελείται και πάλι μέσα στό στεγανά πλαίσια μιάς άπροπέλαστης έπιτροπής μέ άπροσδιόριστο χρόνο ολοκλήρωσης τής εργασίας τής, πού ενώ ύποτίθεται ότι έπεξεργάζεται τής τροποποιήσεις του νόμου 947/1979 προς τήν κατεύθυνση τής συνισταμένης των κοινωνικών πιέσεων, πολύ φοβόμαστε (όλες οι ένδειξεις προς τά εκεί συγκλίνουν) ότι δέν άποτελεί παρά ένα πρόσχημα για τήν έκτόνωση των πιέσεων, τήν άνακοπή τής κοινωνικής διαδικασίας και τήν άναβίωση των καθοριστικών στοιχείων του παλαιού συντηρητικού θεσμικού πλαισίου πού έξυπηρετεί τά κατεστημένα συμφέροντα σε βάρος των συνθηκών διαβίωσης μέσα στις πόλεις. Αυτή ή άνακοπή, άποτέλεσμα τής αντίδρασης του παράδοξου συνασπισμού τής συντηρητικότερης μερίδας τής κυβέρνησης και τής αντιπολίτευσης, συνέβαλε στην όπισθοδρόμηση τής πολεοδομίας μετά τόν Μάιο 1980, πολύ περισσότερο από όσο οι άτέλειες τής νομοθεσίας. Γιατί, μέχρις ότου ή έπιτροπή τελειώσει τό έργο τής, και μέσα στό γενικό και άπροσδιόριστης προθεσμίας κλίμα άδράνειας πού επικρατεί, οι δυνάμεις του κατεστημένου, μέ τήν κάλυψη τής συντηρητικής τώρα ήγεσίας του Ύπουργείου Χωροταξίας και χωρίς καμιά αντίδραση από τους δήμους πού έχουν τήν άυταπάτη ότι είσακούστηκαν (ζητούσαν τήν κατάργηση του 947/1979 και ούσιαστικά τήν πέτυχαν), θά έχουν όλο τόν καιρό να επηρεάσουν τήν εξέλιξη του θεσμικού πλαισίου προς τήν κατεύθυνση πού τους έξυπηρετεί.

Ηδη ή άνακοπή του ένθουσιασμού για τήν επέκταση πολυάριθμων σχεδίων πόλεων, πού εκκρεμούν σε όλη τήν Έλλάδα, μέ τή διαδικασία των οικιστικών περιοχών, άνακοπή πού έπιτεύχθηκε μέ τήν προβολή ψεύτικων κινδύνων πού δήθεν περικλείει ο νόμος 947/1979, ή τήν άπόσπαση τής προσοχής τής κοινής γνώμης από τής κοινωνικές ώφέλειες πού συνεπάγονται οι προοδευτικοί του θεσμοί, σε βάρος φυσικά πολλών κατεστημένων συμφερόντων, άποτελεί μιά σημαντική έπιτυχία των τελευταίων, ένα μεγάλο βήμα προς τά πίσω, προς τή δημιουργία μιάς συντηρητικής διοικητικής πρακτικής. "Ας μήν ξεχνάμε ότι οι περισσότεροι έλληνικοί δήμοι δέχονται αυτή τή στιγμή, έξαιτίας των μακροχρόνιων καθυστερήσεων και τής τελευταίας άδρανοποίησης του νόμου, ιδιαίτερα έντονες πιέσεις για επέκταση του σχεδίου τής πόλης τους, τής όποιες μεταφέρουν στόν Ύπουργό Χωροταξίας. Δέν θά παραξενευτούμε λοιπόν καθόλου αν ο ύπουργός χρησιμοποιήσει τής πιέσεις αυτές σαν πρόσχημα για έπιστροφή στό παλαιό καθεστώς, προωθώντας π.χ. κάποια τροποποίηση του 947/1979 μέ τήν όποια θά επαναφέρει «προσωρινά» σε ίσχύ τόν νόμο του 1923 («έν Έλλάδι», όπως είναι γνωστό, «ούδέν μονιμώτερον του προσωρινού») για να μήν καθυστερούν οι επέκτασεις των σχεδίων πόλεων «μέχρις ότου δούμε τί θά κάνουμε μέ τόν 947/1979», ή όποιαδήποτε άλλη, λιγότερο έντυπωσιακή αλλά έξίσου άποτελεσματική τροποποίηση πού θά καθιστά ούσιαστικά άνεργό στό καίρια σημεία του τόν νόμο, τροποποίηση του χαρακτήρα εκείνων από τής όποιες βριθεί ή ιστορία του θεσμικού πλαισίου.

Η κατάσταση είναι πολύ σοβαρή για να έπιτρέψει όποιαδήποτε αισιοδοξία. Έκτός αν ή αντιπολίτευση άντιληφθεί, έστω και άργά, τά λάθη τής και προσανατολίσει σω-

στά τής κινητοποιήσεις τής, και αν ή τοπική αυτοδιοίκηση άποφασίσει να κρατήσει μιά ένεργητική στάση, ακολουθώντας τό παράδειγμα του Δήμου Νέου Ήρακλείου, πού δέχτηκε τόν νόμο 947/1979 και διαμόρφωσε τελικά τό διάταγμα όπως ήθελε ο ίδιος. Οι δήμοι θά πρέπει να έντεινουν τής πιέσεις τους για επέκταση των σχεδίων πόλης, ταυτόχρονα όμως θά πρέπει να κάνουν σαφές στόν Ύπουργό Χωροταξίας (έκείνοι τουλάχιστον πού μέ δική τους πρωτοβουλία έχουν έκπονήσει μελέτες και κινήσει τή διαδικασία έκδοσης διαταγμάτων μέ τόν νόμο 947/1979) ότι δέν είναι διατεθειμένοι να δεχτούν τήν έπιστροφή στο παλαιό καθεστώς και ότι θά άγωνιστούν για τή διατήρηση των πλεονεκτημάτων πού τους παρέχει ή νέα νομοθεσία. Οι πολεοδόμοι, τέλος, θά πρέπει να έξακολουθήσουν να τηρούν ένιαία, αλλά πιά δυναμική στάση.

Αύγουστος 1980

Τό δίκτυο τῶν ἀστικῶν κέντρων τῆς χώρας.

Ἡ ἐξέλιξη του καί τὰ κρατικά προγράμματα

τῆς ἀρχιτέκτονος-πολεοδόμου Κ. Λεοντίδου-Γεράρδη

1. Χωροταξική πολιτική γιά τὸ οἰκιστικὸ δίκτυο καὶ περιφερειακὴ ἀνάπτυξη

Ἡ πρόσφατη χάραξη κατευθυντήριων γραμμῶν ἀπὸ τὴν κυβέρνηση γιά τὴν ἀνάπτυξη καὶ ἐξέλιξη τῶν σημαντικότερων οἰκιστικῶν κέντρων τῆς ἐπαρχίας, τῶν λεγομένων «ἀντίπαλων πόλεων», καὶ γενικότερα τοῦ οἰκιστικοῦ δικτύου τῆς χώρας (1), ἔγινε ἀφορμὴ γιά τὸν πολλαπλασιασμὸ τῆς ἀρθρογραφίας πάνω στό θέμα (πού ὡς τότε εἶχε ἓνα ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον μόνο γιά τοὺς περισσότερο ἢ λιγότερο εἰδικούς), ἐνῶ ἡ ὀξύτητα τῶν προβλημάτων του ἀπασχολεῖ ὁλοένα καὶ περισσότερο τὸ εὐρύτερο κοινὸ.

Εἶναι ἡ πρώτη φορὰ πού συγκεκριμένες βασικές ἀρχές, στόχοι καὶ μέτρα - ἔστω καὶ σέ πολὺ γενικές γραμμές - πού ἀφοροῦν τὴν ἐξέλιξη συγκεκριμένων ἀστικῶν κέντρων παίρνουν ἐπίσημη μορφή, δημοσιεύονται στὴν Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως καὶ ἀρχίζει ἡ ἐκπόνηση ρυθμιστικῶν σχεδίων γιά τὰ κέντρα αὐτά. Τοῦτο, σέ συνδυασμὸ μὲ ὀρισμένα ἄλλα γεγονότα σχετικὰ μὲ τὴ χωροταξικὴ καὶ οἰκιστικὴ πολιτικὴ (νόμοι περὶ οἰκιστικῶν περιοχῶν, περὶ βιομηχανικῶν κινήτρων καὶ, βεβαίως, περὶ χωροταξίας καὶ περιβάλλοντος), θά μπορούσε νὰ δημιουργήσει τὴν πεποίθηση ὅτι ἀρχίζει νὰ διαμορφώνεται μιά συγκεκριμένη χωροταξικὴ πολιτικὴ μὲ πραγματικές διαστάσεις ἢ ὅποια - ἄσχετα μὲ τὴν κριτικὴ πού θά μπορούσε νὰ ὑποστῆ - στοχεύει στὴν ὑλοποίηση τῶν στόχων πού ἡ ἴδια θέτει.

Τὸ θέμα ὁμῶς δὲν εἶναι καινούριο· ἡ ἀνισόρροπη ἀνάπτυξη τῶν ἀστικῶν κέντρων, ἡ ἀποδιοργάνωση τοῦ οἰκιστικοῦ δικτύου, ἡ στασιμότητα πολλῶν ἐπαρχιακῶν πόλεων καὶ ἡ ἐρήμωση τῆς ὑπαίθρου, καθὼς καὶ ἡ ποιότητα ζωῆς πού ἀπορρέει ἀπὸ αὐτά, εἶναι γεγονότα πού ἔχουν συζητηθεῖ πολὺ καὶ ἔχουν ἐπιρροαὴ λιγότερο ἢ περισσότερο τὴ ζωὴ ὅλων μας. Πολὺ περισσότερο, καὶ πολὺ χειρότερα, εἶναι γεγονότα πού ἡ καίρια σημασία τους ἦταν γνωστὴ στοὺς ἀρμόδιους κρατικούς φορεῖς τουλάχιστο πρὶν ἀπὸ μιά εἰκοσαετία,

ἐνῶ ἀντίθετα τὸ εὐρὺ κοινὸ τώρα μόλις ἀρχίζει νὰ συνειδητοποιεῖ ὅτι εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς διάρθρωσης, καὶ μιάς ὀρισμένης πολιτικῆς γιά τὴ χωροταξία.

Ἔτσι δημιουργεῖται τὸ ἐρώτημα: «οἱ κατευθυντήριες γραμμές τῆς χωροταξικῆς πολιτικῆς γιά τὴν οἰκιστικὴ ἀποκέντρωση» - ὅπως ἔχουν τιτλοφορηθεῖ ἀπὸ τὸ Ἐθνικὸ Συμβούλιο Χωροταξίας καὶ Περιβάλλοντος - θά συγκεκριμενοποιηθοῦν καὶ θά προχωρήσουν στὴ φάση τῆς ἐφαρμογῆς ἢ θά παραμείνουν ἀπλῶς ἓνα θέμα γιά συζήτηση; Ἡ γιά νὰ τὸ διατυπώσουμε γενικότερα: ὑπάρχει στὴν Ἑλλάδα χωροταξικὴ πολιτικὴ δυτικῶν τύπου;

Δέν εἶναι βέβαια ἀντικείμενο αὐτοῦ τοῦ ἀρθρου νὰ ἀναλύσει διεξοδικὰ τὸ θέμα καὶ νὰ δώσει συγκεκριμένες ἀπαντήσεις, ἀλλὰ ἀσφαλῶς δέν εἶναι δυνατό νὰ προχωρήσουμε σέ μιά διεξοδικότερη ἐξέταση τῶν «ἀντίπαλων πόλεων» χωρὶς νὰ ἀφήσουμε ἀνοιχτὸ ἓνα τέτοιο ἐρώτημα καὶ ταυτόχρονα νὰ δώσουμε μερικές ἐνδείξεις πού θά βοηθοῦσαν τὴν ἀνάληψή του, ἐξετάζοντας τὴ χωροταξικὴ πολιτικὴ γιά τὴν ἐξέλιξη τοῦ οἰκιστικοῦ δικτύου.

Γιατί ὁμῶς ἐνδιαφέρει τόσο ἡ διάρθρωση τοῦ οἰκιστικοῦ δικτύου; Εἶναι ἓνα πρόβλημα εἰδικῶν, ἓνα παιχνίδι τεχνοκρατῶν ἢ μιά ὑπόθεση ὅλων μας;

Ἡ διάρθρωση τοῦ οἰκιστικοῦ δικτύου εἶναι βέβαια ἀποτέλεσμα τῆς κατανομῆς στὸν χώρο τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τῶν οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων, καθὼς καὶ τῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ πληθυσμοῦ πού συμβάλλουν στὶς μετακινήσεις του. Μιά σημαντικὴ ἀλλαγὴ στὴ δομὴ τοῦ οἰκιστικοῦ συστήματος προϋποθέτει σημαντικές ἀλλαγές στό οἰκονομικὸ καὶ κοινωνικὸ ὑπόβαθρο. Ἀντίθετα, ἡ διάρθρωση τῶν μεγάλων ἀστικῶν κέντρων στὸν χώρο ἐπιρροαζοῦ τὴν ἐξέλιξη τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς πληθυσμιακῆς μετακινήσεως.

Στὴν Ἑλλάδα, τὸ οἰκιστικὸ σύστημα χαρακτηρίζεται τὰ τελευταῖα 30 χρόνια ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ μιάς δυσανάλογα μεγάλης πόλης, τῆς πρωτεύουσας, ἐνῶς σημαντικοῦ περι-

φερειακοῦ κέντρου, τῆς Θεσσαλονίκης, μερικῶν μικρῶν κέντρων περιορισμένων περιφερειῶν (Πάτρα, Λάρισα, Βόλος, Ἡράκλειο) καὶ πολλῶν μικρότερων ἀστικῶν κέντρων τοπικῆς ἐπιρροῆς. Ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀπουσία ἐνδιάμεσων περιφερειακῶν κέντρων (200-400.000 κατοίκων) πού θά μπορούσαν νὰ ἐξελιχθοῦν σὲ στηρίγματα ἀνάπτυξης τῆς περιφέρειάς τους (βλ. πίνακα). Αὐτὸ ὁμῶς πού ἀποτελεῖ καὶ τὴ βασικὴ ἀδυναμία τοῦ οἰκιστικοῦ δικτύου, ἢ ὅποια μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ἐπιτείνεται, δέν εἶναι τυχαῖο ἀλλὰ ἀποτέλεσμα τοῦ τρόπου ἐξέλιξης τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας καὶ κοινωνίας. Καὶ αὐτὲς ἔχουν σημαντικὰ μεταβληθεῖ τὰ τελευταῖα χρόνια. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς χώρας, κατὰ τὸ μέτρο πού πραγματοποιήθηκε, καθορίστηκε ἀπὸ τοὺς μηχανισμοὺς τῆς ἀγορᾶς. Ὁ ρόλος τοῦ κράτους ὑπῆρξε γενικὰ ἐνισχυτικός καὶ σέ ὀρισμένες περιπτώσεις ρυθμιστικός τῶν μηχανισμῶν αὐτῶν, μὲ ἔντονα τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς οἰκητικῆς συγκέντρωσης. Οἱ μεταβολές στό οἰκονομικὸ καὶ κοινωνικὸ ἐπίπεδο ὀδήγησαν στὴν ἔνταξη τῶν περιφερειακῶν ἀνισοτήτων καὶ στὴν ὀξυνση τῶν διαφορῶν ἀνάμεσα στὰ ἀστικά κέντρα τῆς χώρας, ἀλλὰ καὶ ἀνάμεσα σέ αὐτὰ καὶ τὴν ὑπαίθρο, μὲ ἀποτέλεσμα τὴ διαφοροποίηση στό ἐπίπεδο καὶ τὴν ποιότητα ζωῆς καὶ τῆς ἐντονως πληθυσμιακῆς μετακινήσεως. Σὰν διέξοδος προβλήθηκε ὁ προγραμματισμὸς τῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀνάπτυξης. Τοῦτο ἄλλωστε ἦταν καὶ μιά ἐναρμόνιση μὲ ὅσα συνέβαιναν στὶς ἀναπτυγμένες δυτικῆς χώρας τῆς Εὐρώπης. Πρόγραμμα οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀνάπτυξης εἶναι ὁμῶς οὐσιαστικὰ ἀνύπαρκτο χωρὶς τὴ χωρικὴ του διάσταση, τὸν χωροταξικὸ σχεδιασμὸ χωροταξικὸ σχεδιασμὸ σέ ἐπίπεδο χώρας, περιφέρειας ἢ νομοῦ. Ἀρχίζει λοιπὸν σέ ὑποτιμωμένη μορφή νὰ συνδέεται στὰ πρῶτα ἑλληνικὰ προγράμματα οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης ὁ χωροταξικὸς σχεδιασμὸς καὶ ἡ διάρθρωση τοῦ οἰκιστικοῦ δικτύου μὲ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη, γιά νὰ ἐξελιχθεῖ τὰ τελευταῖα χρόνια σέ κυρίαρχη ἐνασχόληση.

The network of urban centres in Greece. Its evolution and the state plans

by K. Leontidou-Gerardi, architect planner

The Greek urban network comprises a disproportionately large metropolis, Athens, an important peripheral centre, Thessaloniki, a few district centres, Patra, Larissa, Volos, Heraklion, and several minor urban centres of local influence. Particularly noteworthy is the absence of intermediate peripheral centres (200-400,000 inhabitants), constituting the main failing of the urban network. Rapid social and economic change has accentuated the differences between the urban centres and also between urban and rural areas; sharp contrasts in the way of life have resulted in mass migration to the large urban centres

and the metropolis in particular.

Following the example of the developed countries of the West, the government sought to meet the problem of migration through planning.

Five year plans, beginning with the 1960-1964 and up to the last 1976-1980 one, have spelled out over and over the problems emanating from the unorthodox population distribution and the need for stimulating peripheral development. Alongside a series of urban and regional plans have been prepared for almost every part of Greece. Yet all these years all the change effected in the urban network was

in the direction of accentuating existing problems rather than the opposite.

In the last five year plan we see a restatement of the need identified 20 years ago, for reorganization of the urban network and the creation of poles of peripheral development. The only difference being that in the last plan a specific model of urban development is being adopted by the government and legislated. The restructuring of the urban network projected for the year 2000 is to comprise four levels in hierarchical ordering as stated in the five year plan: "a) the capital (4,300,000 inhabitants) and Thessaloniki

2. 'Η αντίμετωση του δικτύου των αστικών κέντρων από τα κρατικά προγράμματα

"Ηδη στο πρώτο Πενταετές πρόγραμμα οικονομικής ανάπτυξεως της 'Ελλάδος, 1960-1964, διαπιστώνεται ότι «αί γεωγραφικά και ιστορικά συνθήκαι έδημιούργησαν, εν τή παρόδω του χρόνου, μίαν κατά-

στασιν εις τήν όποιαν αί οικονομικά και κοινωνικά αποκλίσεις μεταξύ των διαφόρων τμημάτων τής χώρας διηυρύνθησαν προοδευτικώς» (2) και αναγνωρίζεται ή ανάγκη έφαρμογής μιάς πολιτικής περιφερειακής ανάπτυξης γιά τή μείωση των διαφορών μεταξύ των περιοχών τής χώρας. "Αν και τά πλαίσια μιάς τέτοιας πολι-

τικής όρίζονται εξαιρετικά συνοπτικά και μέ γενικότητες, γίνεται έντούτεος αναφορά γιά επέμβαση στό οικιστικό δίκτυο τής χώρας μέ σκοπό τή δημιουργία πόλων έλξης. «'Η Κυβέρνησις... προτίθεται... νά άσκήση ένεργότεραν επέμβασιν μέ αντικειμενικών σκοπόν τήν δημιουργίαν ισχυρών περιφερειακών πόλων έλλεως, όί

Πίνακας

Ίεραρχικά επίπεδα αστικών κέντρων. Ύπάρχουσα κατάσταση και προτάσεις (πληθυσμός σε χιλιάδες)

Πηγή-έτος Ίεραρχικά έπίπεδα	ΕΣΥΕ (1) 1951	ΕΣΥΕ (1) 1961	ΕΣΥΕ (1) 1971	ΕΚΚΕ, 1973 (2)	ΚΕΠΕ, 1967 (3)	Μακροχρόνιο Πρόγραμμα, 1972 (4)	Χωροταξικό 'Ελλάδος Δοξιάδη 1974 (5)	ΕΣΧΠ, 1979 (6)
ΊΕπίπεδο I	Πρωτεύουσα (1.378)	Πρωτεύουσα (1.852)	Πρωτεύουσα (2.540)	Πρωτεύουσα (3.650)	Πρωτεύουσα	Πρωτεύουσα (4.500)	Πρωτεύουσα (3.900-4.500)	Πρωτεύουσα (4.300)
ΊΕπίπεδο II	Θεσσαλονίκη (302)	Θεσσαλονίκη (380)	Θεσσαλονίκη (557)	Θεσσαλονίκη (890)	Θεσσαλονίκη, Πάτρα	Θεσσαλονίκη (1.200)	Θεσσαλονίκη (900-1.500)	Θεσσαλονίκη (1.100)
ΊΕπίπεδο III					Βόλος-Λάρισα, 'Ηράκλειο, 'Αλεξανδρούπολη ή Πόρτο Λάγο, 'Ηγουμενίτσα ή Πρέβεζα	Πάτρα (300 και άνω), Βόλος-Λάρισα (300 και άνω), 'Ηράκλειο - Χανιά (180 και άνω), Καβάλα (60-100), 'Ιωάννινα (60-100), Καλαμάτα (60-100)	Πάτρα, Λάρισα, Βόλος, Νέο Κέντρο Μακεδονίας, Νέο Κέντρο Θεσσαλίας, Νέο Κέντρο 'Αχαΐας, 'Ηράκλειο, Καβάλα, Λαμία, Βέροια, 'Αλεξανδρούπολη (200-750)	Λάρισα-Βόλος (550), Πάτρα-Αίγιο (450), 'Ηράκλειο (250), Καβάλα (200), 'Ιωάννινα (150), Κοζάνη- Πτολεμαΐδα (150)
ΊΕπίπεδο IV	Πάτρα (86), Βόλος (73), 'Ηράκλειο (54)	Πάτρα (104), Βόλος (80), 'Ηράκλειο (70)	Πάτρα (120), Βόλος (88), 'Ηράκλειο (84), Λάρισα (72)	Πάτρα (160), Βόλος (110), 'Ηράκλειο (115), Λάρισα (105)	56 τοπικά αστικά κέντρα	Δέν αναφέρονται	'Αστικά κέντρα (100-250)	'Αστικά Οικιστικά Κέντρα (ΑΣΤΟΚ)
ΊΕπίπεδο V	'Αστικά κέντρα (10-43)	'Αστικά κέντρα (10-55)	'Αστικά κέντρα (10-55)	'Αστικά κέντρα (10-60)			Μικρότερα αστικά κέντρα	

1. 'Εθνική Στατιστική Ύπηρεσία. Στοιχεία άπογραφών πληθυσμού 1951, 1961, 1971.

2. 'Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Έρευνών - Μ. Παπαδάκης, Γ. Σιάμος, Η. Δημητράς. 'Εξελίξεις και προοπτικά του πληθυσμού τής 'Ελλάδος, 'Αθήνα 1973. Προοπτικές πληθυσμού γιά τό 1985.

3. ΚΕΠΕ. Χωροταξική μελέτη έθνικού δικτύου αστικών κέντρων, 'Αθήνα 1967. Προοπτικές γιά τό 1985.

4. ΚΕΠΕ. Σχέδιο προτύπου μακροχρονίου ανάπτυξεως τής 'Ελλάδος, 'Αθήνα 1972, μέρος Α', σ. 303-304.

5. Δοξιάδης και συνεργάτες. 'Εθνικό χωροταξικό σχέδιο και πρόγραμμα τής 'Ελλάδος, Έκθεση άρ. 9, Φεβρ. 1974. Οί πληθυσμοί κυμαίνονται ανάλογα μέ τίς έξι έναλλακτικές λύσεις πού προτείνονται.

6. 'Εθνικό Συμβούλιο Χωροταξίας και Περιβάλλοντος. 'Απόφαση 9610, ΦΕΚ 1021/Β/6.11.79.

(1,000,000), b) Centres of Intensive Development Plans (ΚΕΠΑ) which may... soon become strong poles of attraction (150-550,000 inhabitants), c) Urban Development Centres (ΑΣΤΟΚ) comprising district centres and other major cities and d) Rural Development Centres (ΑΓΡΟΚ) of over 1,000 inhabitants which will service a network of smaller rural or rural-industrial settlements".

No sooner was this five year plan completed than several private firms were commissioned to prepare the master plans of the ΚΕΠΑ. Yet both the criteria for the selection of certain cities as poles of peripheral development as opposed to others, and the means and agents for implementing the development plans remain to be specified. The total ineffectiveness of the regional

planning policy adopted up to now and the unattainment of all goals set, raise certain questions as to whether Western type regional planning does indeed exist in Greece and whether there is any political willingness for its implementation.

The highly centralized nature of public administration which leaves a minimum of decision power with the local authorities, the inadequate legal frame and the absence of specialized bodies which can implement the development plans, have prevented the advancement of any development policy in Greece up to now. And there are no signs indicating that any change has occurred in this state of affairs leaving room for optimism in the near future.

Furthermore, the adoption of any regional planning policy should rest on a thorough

examination as to the kind of policy best suited to the Greek economy, its specific influence on the country's economic, administrative and social structure, the goals it aims to achieve and people's aspirations as to their quality of life.

This information coupled with specific knowledge about the existing urban network, its process of evolution and its prospects for development in relation to the existing social and economic conditions is a basic prerequisite to the formulation of a development plan, the assessment of its appropriateness and the feasibility of its implementation.

οποίοι θά άποτελέσουν τούς πυρήνας διά τήν βαθμιαία ανάπτυξη τής οικονομικής δραστηριότητας τών περιφερειών και έξισορρόπηση τών συνθηκών τού κοινωνικού βίου» (3). Βεβαίως στό πρόγραμμα δέν αναφέρονται καθόλου ούτε οί συγκεκριμένοι πόλοι έλξης, ούτε οί οικονομικές δραστηριότητες, και δέν πρόκειται νά αναφερθούν γιά άρκετά χρόνια, παρόλο πού άναγνωρίζεται ή πιεστικότητα τού προβλήματος και θεωρείται υπερβολικό τό ότι ή πρωτεύουσα συγκεντρώνει τό 20% τού πληθυσμού τής χώρας. Όπωςδήποτε, άναγνωρίζεται ότι «ή λύσις προβλήματος τιαύτης εύρύτητος περιφερειακών άνισοτήτων, θά πραγματοποιηθή βαθμιαίως και θά απαιτήση προσπάθειαν επί χρονικών διάστημα υπερβαίνον τά όρια τού παρόντος προγράμματος» (3), λίγοι όμως φαντάζονται πώς ύστερα από 20 χρόνια θά αναφέρονταν οί ίδιοι στόχοι γιά περιφερειακού πόλου ανάπτυξης, όταν ή πρωτεύουσα άντιπροσωπεύει πιά πάνω από τό 33% τού πληθυσμού τής χώρας, και όταν στό διάστημα αυτό κανένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα και χωροταξικό σχέδιο ανάπτυξης δέν έχει εφαρμοστεί. Πολύ περισσότερο πού τήν εποχή εκείνη, στά πλαίσια τού προγράμματος, ιδρύονται τό Κέντρο Οικονομικών Έρευνών, τό Κέντρο Κοινωνικών Έπιστημών και οί πρώτες Έπηρεσίες Περιφερειακής Άναπτύξεως τού Έπουργείου Συντονισμού, όλα φορείς μελέτης, έρευνας και προγραμματισμού. Οί τελευταίες αυτές έπηρεσίες χαρακτηρίζονται από έκτεταμένες άρμοδιότητες πού συντείνουν σέ μία σχετικά σημαντική άποκέντρωση τών άποφάσεων, τέτοια πού δέν υπήρξε ούτε στό προηγούμενα ούτε στό επόμενα χρόνια. Παράλληλα, οί ίδιες έπηρεσίες ή άλλοι φορείς, ύστερα από άνάθεση τού Έπουργείου Συντονισμού, άρχίζουν νά έκπουούν τίς πρώτες μελέτες περιφερειακής ανάπτυξης (4), στις όποιες, παρ' όλες τίς άτέλειες και άδυναμίες τους, γίνεται μία διεξοδική άντιμετώπιση τού οικιστικού δικτύου, τών δραστηριοτήτων πού πρέπει νά εγκατασταθούν και τών μέτρων πού πρέπει νά ληφθούν γιά τήν όρθολογικότερη όργάνωσή του. Είναι ή πρώτη περίοδος τών μελετών περιφερειακής ανάπτυξης. Οί μελέτες εκείνες, παρ' ά τάναντίρροπα μειονεκτήματά τους, είναι άρκετά έκτεταμένες και πολύπλευρες, αλλά δέν πρόκειται νά προχωρήσουν στό στάδιο έφαρμογής παρά μόνο περιπτώσιακά και γιά κάποιο ειδικό τομέα. Έξάλλου, τήν εποχή εκείνη, ή άνυπαρξία ενός θεσμικού πλαισίου γιά τήν έγκριση και έφαρμογή τών μελετών κάνει, έκτός από τούς άλλους λόγους, αδύνατη τήν πραγματοποίησή τους. Όσον άφορά τίς βασικές κατευθύνσεις γιά τή διάρθρωση τού οικιστικού δικτύου και τήν έπιλογή τών πόλων ανάπτυξης σέ έπίπεδο χώρας, διατυπώνονται μόνο σέ έσωτερικές μελέτες τού ΚΕΠΕ και τής Κεντρικής Έπηρεσίας Περιφερειακής Άναπτύξεως τού Έπουργείου Συντονισμού, χωρίς όμως νά καταλήγουν σέ κάποια πρόταση πού νά υιοθετηθεί από τήν κυβέρνηση.

Έτσι, στό *Σχέδιο προγράμματος οικονομικής ανάπτυξης τής Έλλάδος, 1966-1970*, πού σέ αντίθεση με τό προηγούμενο είναι μάλλον διεξοδικό, διαπιστώνεται και πάλι ότι «ή σοβαρώτερα έκδήλωσις τού ελληνικού περιφερειακού προβλήματος είναι ή ύφισταμένη άνισότης εις τήν κατανομή τών παραγωγικών και λοιπών δραστηριοτήτων και συνεπώς αι ύφιστάμενοι

μεγάλοι διαφοραί εις τό κατά κεφαλήν εισόδημα και τό έπίπεδον διαβιώσεως μεταξύ τής περιοχής Άθηνών και τής υπόλοιπου χώρας» (5) και μεταξύ τών μακροχρόνιων επιδιώξεων τής περιφερειακής ανάπτυξης θεωρείται ή «δημιουργία ενός ιεραρχημένου συστήματος αστικών και άγροτικών κέντρων με τόν κατάλληλον έξοπλισμόν και κοινωνικάς υπηρεσίας συμφώνως προς τās κοινωνικο-οικονομικές λειτουργίας και απαιτήσεις τής συγχρόνου ζωής» (6) με ιδιαίτερη έμφαση στόν έξοπλισμό τής Θεσσαλονίκης και άλλων πέντε αστικών κέντρων (Πάτρα, Βόλος, Λάρισα, Έράκλειο, Καβάλα). Γίνεται και πάλι μία άόριστη αναφορά σέ «πόλους ανάπτυξεως» «ύπό τού Προγράμματος δίδεται έμφασις εις τήν ανάπτυξη τών περιφερειών εκείνων αι όποια διαθέτουσιν μεγαλύτερας δυνατότητας δημιουργίας δυναμικών πόλων ανάπτυξεως» (7). Πέρα από αυτά, και τή διαίρεση τής χώρας σέ πέντε προγραμματικές περιφέρειες (Μακεδονία-Θράκη, Θεσσαλία, Δυτική Έλλάδα, Άνατολική Στερεά - νησιά Αιγαίου, Κρήτη) γιά τίς όποιες προβλέπεται ή κατάρτιση έπιμέρους προγραμμάτων ανάπτυξης, τό πρόγραμμα δέν προσδιορίζει ένα ιεραρχημένο δίκτυο ή τουλάχιστο δέν θέτει τίς βασικές κατευθύνσεις γιά τόν προσδιορισμό του.

Στό *Πρόγραμμα οικονομικής ανάπτυξεως τής Έλλάδος, 1968-72*, όσον άφορά τήν περιφερειακή ανάπτυξη, επαναλαμβάνονται περίπου οί ίδιες θέσεις τού προηγούμενου προγράμματος 1966-70, και γιά τόν προσδιορισμό τών προβλημάτων και τών αιτίων τους (8), και γιά τή διατύπωση τών κατευθύνσεων ή τών επιδιώξεων τής πολιτικής περιφερειακής ανάπτυξης (9), και γιά τά μέτρα πολιτικής πού πρέπει νά υιοθετηθούν (10). Στό πρόγραμμα αυτό, όπως περίπου και στό προηγούμενο, διατυπώνονται τέσσερις βασικές κατευθύνσεις γιά τήν πολιτική περιφερειακής ανάπτυξης πού είναι: α) Η άξιοποίηση τών πόρων και ή ανάπτυξη εκάστης περιφερειακής οικονομίας συμφώνως προς τά συγκριτικά ταύτης πλεονεκτήματα ύπό δυναμικών έννοιαν... β) Η δημιουργία συμπληρωματικότητων εις τήν ανάπτυξη εκάστης περιφερειακής οικονομίας και ή μεταβολή τής όλης κοινωνικο-οικονομικής της διαρθρώσεως... γ) Η όρθολογική κατανομή δραστηριοτήτων και πληθυσμού εις τόν ελληνικόν χώρον και ή εξασφάλισις τών άπαραίτητων κοινωνικών υπηρεσιών και εύκολιών δι' ενός ιεραρχημένου και άρτίως έξοπλισμένου συστήματος αστικών και άγροτικών κέντρων... δ) Η μείωσις τών διαφορών εισοδήματος και όρων διαβιώσεως μεταξύ τών περιφερειών τής χώρας και ιδίως μεταξύ τής περιοχής Άθηνών και τής λοιπής Έλλάδος» (11). Τίποτα όμως, πέρα από τήν τροποποίηση τών οργανωτικών μέτρων τού προηγούμενου προγράμματος (άλλαγή στις περιφέρειες και τίς διοικήσεις τους προς περισσότερο συγκεντρωτικές μορφές), δέν παρουσιάζεται στό πρόγραμμα ή σέ μεταγενέστερες κυβερνητικές ένέργειες πού νά συγκεκριμενοποιεί τό νέο ιεραρχημένο οικιστικό δίκτυο και τά μέτρα γιά τήν πραγματοποίησή του.

Όστόσο, στις άρμόδιες κρατικές υπηρεσίες και ιδιαίτερα στό ΚΕΠΕ προωθούνται οί μελέτες γιά τόν προσδιορισμό τής επιθυμητής όργάνωσης τού οικιστικού δικτύου πού έχουν άρχισι από τό πρώτο πρόγραμμα. Άνάμεσα σέ αυτές, ή *Χωροταξική μελέτη εθνικού δικτύου αστικών κέντρων*

έχει σκοπό να παρουσιάσει ένα γενικό πλαίσιο ανάπτυξης του συστήματος των αστικών κέντρων της χώρας για το 1985 (12). Είναι η πρώτη γενική, αλλά σαφής, διατύπωση της οργάνωσης ενός ιεραρχημένου συστήματος αστικών κέντρων. Εντοπίζει τέσσερα επίπεδα αστικών κέντρων με τις αντίστοιχες περιοχές επιρροής τους: επίπεδο I: πρωτεύουσα με περιοχή τη χώρα· επίπεδο II: τρεις μητροπόλεις (Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Πάτρα), με περιοχές τρία διαμερίσματα· επίπεδο III: επτά περιφερειακοί πόλοι ανάπτυξης (Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Πάτρα, Ηράκλειο, Άλεξανδρούπολη ή Πόρτο Λάγο, Ήγουμενίτσα ή Πρέβεζα, Βόλος-Λάρισα), με περιοχές επιρροής επτά αντίστοιχες περιφέρειες· και επίπεδο IV: 56 τοπικά αστικά κέντρα με περιοχές 56 τοπικές ενδοχώρες. Στη μελέτη αυτή, παρ' όλες τις σαφείς αδυναμίες της και τη συγκεχυμένη θεωρητική της βάση, διατυπώνονται πολύ γενικά ορισμένα μέτρα και μία πολιτική κατά τομέες, που θυμίζουν λίγο τη θεωρία των πόλων ανάπτυξης και περισσότερο αυτή των κεντρικών τόπων. Οι απόψεις αυτές για άρκετο διάστημα δέν προωθήθηκαν, ούτε όμως και άλλες που να στοχεύουν στη δημιουργία περιφερειακών κέντρων.

Στά πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '70, ενώ στην πραγματικότητα η διοίκηση εξακολουθεί να είναι άσπληρη συγκοινωνιακή - πράγμα που ουσιαστικά απαγορεύει την περιφερειακή ανάπτυξη - και δέν παίρνει κανένα σαφές μέτρο ένιςχυσης των περιφερειακών κέντρων, και ενώ επικρατεί συγκεχυμένη και αντιφατική κατάσταση στις περιφερειακές διοικήσεις, προωθούνται και πάλι μελέτες - που ποτέ, ούτε όμως, δέν θά εφαρμοσθούν - για την περιφερειακή ανάπτυξη, την αναδιοργάνωση του οικιστικού δικτύου και την πολεοδομία, μέσα σε ένα πλαίσιο ουσιαστικά ανύπαρκτης χωροταξικής πολιτικής. "Ετσι, στο *Σχέδιο προτύπου μακροχρονίου αναπτύξεως της Ελλάδος* (13) του 1972 εμφανίζεται το λεγόμενο οκταπολικό σύστημα ανάπτυξης (ολιγοπολική διάταξη) των αστικών κέντρων της χώρας, που αποτελεί εξέλιξη του ιεραρχημένου συστήματος του 1967 του ΚΕΠΕ. Το πρότυπο αυτό ανάπτυξης των αστικών κέντρων επιλέγεται μεταξύ τεσσάρων προτύπων (διπολικό, γραμμικό, ολιγοπολικό και πολυπολικό) σάν τό πιό πρόσφορο για την ελληνική πραγματικότητα και προβλέπει για τό 2000 την ανάπτυξη (βλ. πίνακα): α) δύο μητροπόλεων, της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης (ή Πάτρα πιά δέν εμφανίζεται σάν μητρόπολη, όπως στή μελέτη του ΚΕΠΕ) και β) έξι επιπλέον «αστικοβιομηχανικών πόλων περιφερειακής ανάπτυξεως με προϋποθέσεις σημαντικής αυτόνομου οικονομικής και κοινωνικής λειτουργίας εις περιφερειακήν και εθνικήν κλίμακα» (14). Οι πόλοι αυτοί είναι: Πάτρα, Βόλος-Λάρισα, Καβάλα, Άλεξανδρούπολη, Ηράκλειο-Χανιά, Ίωάννινα-Ήγουμενίτσα ή Πρέβεζα και Καλαμάτα-Πύλος. Για τούς πόλους αυτούς δίνονται και πληθυσμοί-στόχοι για τό έτος 2000, ενώ αντίθετα τά μικρότερα αστικά και ήμιαστικά κέντρα δέν αναφέρονται καθόλου και για τά αγροτικά κέντρα αναφέρεται ότι θά ιεραρχηθούν (κυρίως ως προς τις υπηρεσίες) και θά περιορισθεί ο αριθμός τους από 11.600 σε 7.000 τό έτος 2000. Ή διατύπωση του προτύπου αυτού, όπως και ή θεωρητική του υποστήριξη, είναι βέβαια πολύ γενική και άτελής, τό ίδιο όπως και ή χωροταξική πολιτική για τούς οικονομικούς

τομείς, που αναφέρεται μετά στό πρόγραμμα (15) για τό στήριξη του. Πρέπει όμως να παρατηρήσει κανείς ότι βασίζεται σε προγενέστερες διεξοδικότερες αναλύσεις που είχαν αρχίσει στό ΚΕΠΕ από την εποχή της ίδρυσης του και πού με την πάροδο του χρόνου επηρεάζονται όλο και περισσότερο από τή θεωρία των πόλων ανάπτυξης και τό γαλλικό μοντέλο της αστικής ανάπτυξης με βάση τις μητροπόλεις. Σε μία από αυτές τις εκθέσεις (16) γίνεται ένας διεξοδικότερος - αν και ακόμα γενικός - προσδιορισμός των μέτρων κατά οικονομικό τομέα, ώστε να μπορέσει να πραγματοποιηθεί τό ολιγοπολικό μοντέλο στόν χρονικό ορίζοντα του 2000, κάτι που προδίδει μία άσαφή και άνομολόγητη επίδραση της θεωρίας των πόλων ανάπτυξης. Την ίδια εποχή ανατίθεται από τό κράτος ή μελέτη του *Έθνικού χωροταξικού σχεδίου και προγράμματος της Ελλάδος* σε ιδιωτικό γραφείο, τό Γραφείο Δοξιάδη, ενώ τό ΚΕΠΕ παίζει τόν ρόλο του συμβούλου και μέλους της επιτροπής παραλαβής της. Ή μελέτη αυτή σε μία από τις φάσεις της (17) προτείνει και αυτή τή δημιουργία ορισμένων ισχυρών κέντρων περιφερειακής ανάπτυξης με έντυπωση μάλιστα πληθυσμιακά μεγέθη που κυμαίνονται από 200-750.000 κατοίκους για τό έτος 2000 (βλ. πίνακα). Τά κέντρα αυτά είναι ή Πάτρα, ή Λάρισα, ο Βόλος, τό Ηράκλειο, ή Καβάλα, ή Άλεξανδρούπολη, ή Λαμία, ή Βέροια ή ακόμα και νέα κέντρα στή Μακεδονία, τή Θεσσαλία ή τήν Άχαία.

3. Πρόσφατες εξελίξεις

Στήν τελευταία περίοδο, μετά τό 1975, τό πρόγραμμα της χωροταξικής κατανομής πληθυσμού και δραστηριοτήτων, και γενικότερα των άνισοτήτων μεταξύ των περιφερειών εξακολουθεί να παραμένει οξύτατο. Ή άντιμετώπιση του άποτελεί έναν από τούς σημαντικότερους στόχους του τελευταίου πενταετούς *Προγράμματος οικονομικής αναπτύξεως 1976-80*. Στο τεύχος *Περιφερειακή ανάπτυξη* (18) επισημαίνεται ότι «τό πρόβλημα των περιφερειακών άνισοτήτων εξακολουθεί να υφίσταται έντονον, τά δέ βασικά χαρακτηριστικά του είναι: (α) ή μεγάλη συγκέντρωση του πληθυσμού, των οικονομικών και κοινωνικών δραστηριοτήτων εις τήν περιοχήν Αθηνών και Θεσσαλονίκης..., (β) ή ύπαρξις χαμηλών εισοδημάτων και έκτεταμένης ύποαπασχολήσεως του πληθυσμού εις τάς περισσότερας περιφέρειας, (γ) ή επικράτησις συνθηκών οικονομικής καθυστερήσεως και κοινωνικής άποδιοργανώσεως εις έκτεταμένας αγροτικές περιοχές και (δ) ή ύπαρξις έντόνων προβληματικών όρεινων και νησιωτικών περιοχών» (19). Παρουσιάζονται δηλαδή τά ίδια προβλήματα, και μάλιστα πιό όξυμένα - στοιχεία (γ) και (δ) - που είχαν επισημανθεί και στό πρόγραμμα του 1966-70 (20). Έπομένως, και οι μακροχρόνιες επιδιώξεις του προγράμματος είναι σχεδόν ταυτόσημες και αναφέρονται και πάλι στό οικιστικό δίκτυο (21): Οι επιδιώξεις αυτές έντοπίζονται στήν: «α) Ταχύτερα βελτίωσι του επιπέδου εισοδήματος και ευημερίας έν γένει των οικονομικών άσθενεστέρων περιφερειών..., β) Δημογραφική έξυγάνωσι ώρισμένων αγροτικών ιδίως περιοχών ..., γ) Αύξησις της άποτελεσματικότητας της ελληνικής οικονομίας διά τήν όρθολογικότερας περιφερειακής κατανομής των οικονομικών δραστηριοτήτων και του πληθυσμού ..., δ) Δημιουργία ενός λειτουργικώς άρτίου και ισορρόπου δικτύου άστι-

κών, ήμιαστικών και αγροτικών οικισμών και έξοπλισμού τούτων διά της άπαιτητού ύποδομής ... Συνεπώς, καλώς επιλεγόμενα αστικά κέντρα, ως και περιοχάι με μεγάλας δυνατότητας εξέλιξεως θά πρέπει να ένισχυθούν, ώστε να καταστούν δυναμικοί πόλοι αναπτύξεως και ευρύτερας άκτινοβολίας εις τήν περιοχήν των». "Ετσι, επαναλαμβάνεται και στό τελευταίο αυτό πρόγραμμα ή ίδια πρόταση - ή εύχη: - που είχε πρωτοεμφανιστεί στό πρόγραμμα του 1960-64, άφου πέρασε από τά ένδιάμεσα προγράμματα και συγκεκριμενοποιήθηκε σε πολύ γενικές γραμμές σε όρισμένες μελέτες. Έπαναλαμβάνεται, όταν πιά τά χαρακτηριστικά του οικιστικού δικτύου δέν έχουν εξελιχθεί προς τήν κατεύθυνση των ιεραρχικών επιπέδων και των πόλων ανάπτυξης που άποτελούν τήν επιθυμητή εικόνα ή όποια έχει προβληθεί από τά προγράμματα, αλλά αντίθετα προς τήν κατεύθυνση της αύξησις των διαφορών άνάμεσα στήν Αθήνα, τή Θεσσαλονίκη και τά υπόλοιπα κατά καιρούς ονομαζόμενα περιφερειακά κέντρα (22). Όταν, δηλαδή, χρειάζονται πιά σημαντικότερες και έντονότερες προσπάθειες από ό,τι τό 1966, ή ακόμη περισσότερο τό 1960, για τήν ύλοποίησι του προτύπου της ολιγοπολικής ανάπτυξης. Γιατί, όσο και αν καταρχήν φαίνεται περίεργο, τό πρότυπο των μητροπόλεων πόλων ανάπτυξης έχει περισσότερες πιθανότητες επιτυχίας σε περιφέρειες πολυπληθείς με έκτεταμένο και οργανωμένο δίκτυο μικρότερων οικισμών παρά σε περιφέρειες άποδιοργανωμένες με μικρούς φθίνοντες οικισμούς, όπου τελικά ό ύποτιθέμενος πόλος κινδυνεύει ή να μη δημιουργηθεί ή να εξελιχθεί σε πόλο συγκέντρωσης και άπομύζησης της περιφέρειάς του. Και όμως για πρώτη φορά ένα πρότυπο οικιστικής ανάπτυξης - τό ολιγοπολικό - υιοθετείται από τήν κυβέρνηση και νομοθετείται. Με τήν άπόφαση του Έθνικού Συμβουλίου Χωροταξίας και Περιβάλλοντος, που αναφέραμε στήν αρχή, καθορίζονται οι βασικές άρχες, οι σκοποί, οι στόχοι και τό μέτρα της χωροταξικής και οικιστικής πολιτικής για τήν περιφερειακή ανάπτυξη. Ή όργάνωση και ή ιεράρχηση του οικιστικού δικτύου προβλέπεται να δημιουργηθεί για τό έτος 2000 σε τέσσερα επίπεδα (βλ. πίνακα): «α) πρωτεύουσα (4.300.000 κάτοικοι) και Θεσσαλονίκη (1.100.000 κάτοικοι), β) Κέντρα Έντατικών Προγραμμάτων Αναπτύξεως (ΚΕΠΑ) που μπορούν ... να εξελιχθούν γρήγορα σε ισχυρούς πόλους έλλεως ... Τά κέντρα αυτά είναι ... Λάρισα-Βόλος, Πάτρα-Αίγιο, Ηράκλειο, Καβάλα, Ίωάννινα, Κοζάνη-Πτολεμαίδα με πληθυσμούς στόχους από 150-550.000 κατοίκους, γ) Άστικά Οικιστικά Κέντρα (ΑΣΤΟΚ), όπου έντάσσονται οι πρωτεύουσες των νομών, άλλες πόλεις που είναι σήμερα σημαντικά κέντρα πληθυσμού και μικρότερες σήμερα πόλεις ... και δ) Άγροτικά Οικιστικά Κέντρα (ΑΓΡΟΚ) με πληθυσμό άνων των 1.000 κατοίκων που θά οργανωθούν και θά έξυμνηρηθούν ένα σύστημα μικρότερων αγροτικών ή αγροτοβιομηχανικών οικισμών». Άμέσως μετά άκολουθεί ή άνάθεση σε μελετητικά γραφεία των ρυθμιστικών σχεδίων των ΚΕΠΑ. Έπομένως, επί μία εικοσαετία διαπιστώνονται τά προβλήματα της χωροταξικής κατανομής πληθυσμού και δραστηριοτήτων και της άσύμφορης για τήν ανάπτυξη διάρθρωσης του οικιστικού δικτύου, τά κρατικά προγράμματα δίνουν λιγότερο ή

περισσότερο σαφείς κατευθύνσεις για την αντιμετώπιση τους και το κράτος αναθέτει σειρά χωροταξικών και ρυθμιστικών μελετών. Παρ' όλα αυτά, επαναλαμβάνεται και πάλι, ύστερα από 20 χρόνια η ανάγκη αναδιάρθρωσης του οικιστικού δικτύου και προτείνονται 8-9 πόλεις για να παίξουν τον ρόλο πόλων ανάπτυξης. Και πώς βρέθηκαν αυτές οι πόλεις σήμερα; Και πώς είχαν βρεθεί παλαιότερα; "Αν εξαιρέσει κανείς τις μεγαλύτερες πληθυσμιακά - είναι άραγε το μόνο κριτήριο; - που παραμένουν σταθερές στον κατάλογο, οι άλλες αλλάζουν με άγνωστα κριτήρια. Σέ ποιές μελέτες και με ποιά κριτήρια βασίστηκε η επιλογή τους; "Η μήπως για μία ακόμη φορά δεν έχει σημασία το για ποιές πόλεις μιλάμε, αφού τίποτα προγραμματισμένο δεν πρόκειται να γίνει σε αυτές;

"Ας ξαναγυρίσουμε στην αρχική μας ερώτηση: υπάρχει προγραμματισμός και χωροταξική πολιτική δυτικού τύπου στην Ελλάδα; "Αν περιοριστεί κανείς σε ορισμένες απόψεις, θά μπορούσε να απαντήσει θετικά. Πράγματι, έχουμε πενταετή και μακροχρόνια Προγράμματα Οικονομικής και Κοινωνικής Ανάπτυξης από το 1960 (είναι βέβαια άοριστα και γενικόλογα, δεν βάζουν συγκεκριμένους ποσοτικούς και ποιοτικούς στόχους και μέσα πολιτικής, αλλά όπωσδήποτε διατυπώνουν θέσεις και άρχες πολύ σημαντικές για την αντιμετώπιση της ελληνικής πραγματικότητας). "Έχουμε μελέτες περιφερειακής ανάπτυξης, τοπικές, χωροταξικές και ρυθμιστικές. "Έχουμε ακόμα ένα οργανωτικό και θεσμικό πλαίσιο πού, καλύτερα ή χειρότερα, θά μπορούσε να εξασφαλίσει την υλοποίηση κάποιου προγράμματος. Το οργανωτικό-διοικητικό πλαίσιο όμως, αν και άρχισε να παίρνει ικανοποιητική μάλιστα μορφή από το 1960, υφίσταται τα επόμενα χρόνια συνεχείς τροποποιήσεις με αποτέλεσμα τη μείωση των αποφασιστικών και εκτελεστικών αρμοδιοτήτων των περιφερειακών του οργάνων (23) και την ενίσχυση των κεντρικών, αλλά και γενικότερα την έλλειψη αποτελεσματικότητας. "Ετσι, στο πρόγραμμα 1976-80 (24) προτείνονται μέτρα για την αναδιοργάνωση του και το 1979 λαμβάνονται σχετικές αποφάσεις από το Έθνικό Συμβούλιο Χωροταξίας και Περιβάλλοντος (25).

"Από την άλλη πλευρά το θεσμικό πλαίσιο πού θά επιτρέψει την εφαρμογή μίας χωροταξικής πολιτικής οριοτικοποιείται τόσο άργα, ώστε ο νόμος περί χωροταξίας και περιβάλλοντος (26) πού καθιστά δυνατή την ύπαρξη ουσιαστικής χωροταξικής πολιτικής και την έγκριση και υλοποίηση μίας χωροταξικής μελέτης, να ψηφιστεί μόλις το 1976 και να μην έχει ακόμα χρησιμοποιηθεί. "Ασφαλώς είχε προηγηθεί μία σειρά από άλλους σχετικούς νόμους, διατάγματα και συνταγματικές διατάξεις (στό Σύνταγμα του 1975), όπως το διάταγμα περί ρυθμιστικών σχεδίων αστικών περιοχών (27) πού θά είχε και αυτό επιτρέψει την έγκριση και εφαρμογή ρυθμιστικών σχεδίων, αν είχε ποτέ χρησιμοποιηθεί. "Επίσης υπάρχουν οι νόμοι και τα διατάγματα περί παροχής κινήτρων για τη βιομηχανία (28) και περί δασειοδότησης των τουριστικών εγκαταστάσεων, πού είναι τα μόνα με τα οποία άσκηθηκε στην ουσία κάποια χωροταξική πολιτική, όχι ιδιαίτερα συνδεδεμένη με τα διάφορα προγράμματα. Γι' αυτό η όλη πορεία του χωροταξικού προβλήματος στην τελευταία εικοσαετία μας οδηγεί σε μία άρνητική απάντηση για την ύπαρξη χωροταξικής πολιτικής. Και

δεν είναι βέβαια τόσο ή ως το 1976 ανεπάρκεια ή ακαταλληλότητα του θεσμικού πλαισίου, ούτε η ανυπαρξία φορέων εφαρμογής μίας χωροταξικής πολιτικής, όσο η μέχρι πρόσφατα έλλειψη πολιτικής βούλησης για την εφαρμογή της. "Η εξέλιξη της κατανομής πληθυσμού και δραστηριοτήτων τού πιστοποιεί. "Ετσι, στο τεύχος *Περιφερειακή Ανάπτυξη* του προγράμματος 1976-80 διαβάζουμε: "Ούτω, παρά τās καταβληθείσας μέχρι σήμερα προσπάθειες διά την προώθηση τών σκοπών τής περιφερειακής ανάπτυξεως, διαπιστούται ότι τά επιτευχθέντα αποτελέσματα τής πολιτικής αυτής ουδόλαως υπήρξαν ένθαρρυντικά. Συγκεκριμένως, και κατά τά τελευταία έτη συνεχίσθησαν αι τάσεις τού παρελθόντος όσον άφορά: (α) τήν εγκατάσταση βιομηχανικών και λοιπών οικονομικών δραστηριοτήτων εις τήν περιοχήν πρωτεύουσας ή τās γειτονικές περιοχάς τών νομών Βοιωτίας και Κορινθίας, (β) τήν διαρροήν τού πληθυσμού από τήν ύπαιθρον και πολλά ήμισιακά και έπαρχιακά άστικά κέντρα κυρίως πρός τās Άθήνας, τήν Θεσσαλονίκην και τó εξωτερικόν. "Επίσης δεν έπετεύχθη μείωσις τών περιφερειακών διαφορών εις τó εισόδημα και τó επίπεδον διαβίωσης. "Αντιθέτως μάλιστα εις τās περισσότερας περιπτώσεις παρετηρήθη περαιτέρω διεύρυνσις. "Η άναγνώριση τής άποτυχίας τής χωροταξικής πολιτικής για τήν περιφερειακή ανάπτυξη γίνεται και πύ πρόσφατα (τό 1979) όταν τó Έθνικό Συμβούλιο Χωροταξίας και Περιβάλλοντος για τά θεμελιώσει τήν άπόφαση τού για τήν οικιστική άποκέντρωση πού αναφέρθηκε παραπάνω, λαβαίνει ύπόψη τού μεταξύ άλλων «τά προβλήματα πού έχει δημιουργήσει ή υπερβολική συγκέντρωση πληθυσμού και δραστηριοτήτων στην Πρωτεύουσα και τήν Θεσσαλονίκη και πού επιτείνονται βαθμιαία με: α) τήν επιζήμια για τήν περιφερειακή ανάπτυξη κυριαρχία τών πόλεων αυτών στον χώρο και στην οικονομία, β) τήν εγκατάλειψη και φθορά τής ύπαιθρου και τήν ύποτονική λειτουργία τής οικονομικής, κοινωνικής και πολιτιστικής ζωής στις άλλες πόλεις, γ) τó άσφυκτικό άδιέξοδο και τήν ύποβάθμιση τής ποιότητας ζωής στην Πρωτεύουσα και τήν Θεσσαλονίκη».

"Επιπλέον, μετά τήν άπόφαση αυτή, ó τότε πρωθυπουργός φέρεται να έχει δηλώσει (29) ότι: «Η Ελλάδα πήρε τή σημερινή της μορφή κατά τρόπο άπρογραμμάτιστο. Γι' αυτό και αντιμετώπιζει όξυτάτα χωροταξικά και δημογραφικά προβλήματα πού επηρεάζουν όχι μόνο τήν οικονομική μας άναπτυξη αλλά και τήν ποιότητα τής ζωής μας. Είναι ώς εκ τούτου άναγκη, ή περαιτέρω άνάπτυξη τής χώρας, οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική, να προσδιορίζεται από ένα όρθολογικά συντεταγμένο πρόγραμμα. Και σε αυτό άκριβώς άποβλέπει ή προσπάθεια πού αναλαμβάνεται σήμερα».

Μήπως λοιπόν σήμερα βρισκόμαστε στην άρχή τής άσκησης συντονισμένης χωροταξικής πολιτικής; Για τά άπαντεις αυτό τó ερώτημα θά έπρεπε να εξακριβωθεί πρώτα οι συνθήκες και οι λόγοι για τούς όποιους, παρά τήν ύπαρξη καλών ή κακών προγραμμάτων, δεν άσκήθηκε χωροταξική πολιτική μέχρι σήμερα και ύστερα να διαπιστωθεί κατά πόσο και πρός ποιά κατεύθυνση οι συνθήκες αυτές άλλαξαν, ώστε να όδηγούμαστε σήμερα σε μία άπόφαση για προγραμματισμό στην οικονομία και τή χωροταξία. Αυτό όμως είναι καθαρά πολιτικό θέμα και δεν μπορεί να διερευνη-

θεί στά πλαίσια αυτού τού άρθρου. Διαπιστώσαμε πάντως ότι, έκτός από τά προγράμματα, από τό 1963 μέχρι σήμερα υπήρξε μία συνεχής παραγωγή χωροταξικών και πολεοδομικών μελετών πού εκπονήθηκαν τόσο από τούς άρμόδιους κρατικούς φορείς (ΚΕΠΕ, Υπουργείο Συντονισμού, όρισμένα ύπουργεία, Υπηρεσίες Περιφερειακής Ανάπτυξεως) όσο και από ιδιωτικούς φορείς ή Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου (με συνεχείς αναθέσεις από τή διοίκηση). "Επίσης ότι οι μελέτες αυτές δεν έγκρίθηκαν ποτέ έπίσημα στο σύνολό τους ή ενμέρει (άκόμα και μετά από τήν ύπαρξη τού θεσμικού πλαισίου πού δίνει τή δυνατότητα αυτή), ότι πολύ περισσότερο δεν έφαρμόστηκαν ποτέ, ότι δεν έγιναν άντικείμενο διαμάχης και ένδιαφέροντος από τούς κατοίκους πού άφορούσαν, και ότι στις διάφορες μελέτες έμφανίζονται συχνά άπόψεις άσυμβίβαστες με τās έπικρατούσες πολιτικές καταστάσεις. Μήπως αυτά σημαίνουν έλλειψη πολιτικής άπόφασης για τήν εφαρμογή τους και γενικότερα για τήν άσκηση χωροταξικής πολιτικής;

Γιατί ασφαλώς ή χωροταξική πολιτική δεν διαμορφώνεται από καλές ή κακές μελέτες πού έκπονούν κατά κάποιο τρόπο ειδικού τεχνοκράτες, αλλά είναι πρόβλημα τής κρατικής έξουσίας και πολιτικής, πού αν θέλει να τήν άσκήσει πρέπει να βρει τούς κατάλληλους έκείνους μηχανισμούς, και για τήν έκπόνηση τών σχετικών μελετών, και για τήν άποδοχή τους από τό κοινωνικό σύνολο πού άφορούν, και για τήν εφαρμογή τους.

"Εκείνο όμως πού μέχρι σήμερα διαπιστώνεται είναι ότι οι μηχανισμοί αυτοί δεν ύπάρχουν ή είναι έντελώς άδύναμοι και στα τρία παραπάνω επίπεδα και ότι, ανεξάρτητα από τό αν ή κρατική έξουσία θέλει ή δεν θέλει να έφαρμόσει μία χωροταξική πολιτική, όπωσδήποτε θέλει να διατηρεί τήν έπίφαση τού προγραμματισμού και τής χωροταξικής πολιτικής. Και αυτό ασφαλώς τής τό εξασφαλίζει ή εκπόνηση τών προγραμμάτων, τών σχετικών μελετών, ή ύπαρξη κάποιας διοικητικής όργάνωσης και ένός νομοθετικού πλαισίου.

4. Κατευθύνσεις διερεύνησης για μία πρότυπη οικιστική ανάπτυξη

Με πολλά αίσιοδοξία και περισσότερες επιφυλάξεις θά μπορούσαμε να δεχτούμε ότι κάποιες συνθήκες μεταβλήθηκαν και ύπάρχουν όρισμένοι λόγοι για τούς όποιους θά άσκηθεί χωροταξική πολιτική. Τί είδους όμως χωροταξική πολιτική; Σύμφωνα με τά πρότυπα τών αναπτυγμένων δυτικών χωρών, όπως διαγράφεται μέχρι σήμερα στα προγράμματα; Πολιτική με αύξημένες κρατικές έξουσίες και συγκεντρωτικής μορφής, όπως από τόν νόμο περί χωροταξίας διαφαίνεται; Μέσα σε τί είδους οικονομικό πλαίσιο θά άσκηθεί ή πολιτική αυτή; Ποιός θά είναι ο ρόλος τών διαφόρων κοινωνικών όμάδων στή λήψη τών σχετικών αποφάσεων; Έρωτήματα-προύποθεσεις, χωρίς όμως σαφείς άπαντήσεις, για τά προχωρήσει κανείς στην αντιμετώπιση τών προβλημάτων τού οικιστικού δικτύου.

Πώς όμως ύστερα από αυτά μπορούμε να εξετάσουμε κριτικά αν τό μοντέλο αναδιάρθρωσης τού οικιστικού συστήματος πού έχει έπιλεγεί είναι κατάλληλο για τήν ελληνική πραγματικότητα όπως είναι διαμορφωμένη σήμερα; "Αν αυτό δεν άποτελει - όπως μπορεί να συμβαίνει - ένα διανοητικό παιχνίδι για τήν άπασχόληση κα-

λόπιστων και αισιόδοξων τεχνοκρατών, θά μπορούσαμε να προτείνουμε μερικές κατευθύνσεις έρευνας πάνω στο πρόβλημα, ώστε, αν όχι τίποτα άλλο, να προκύψει τουλάχιστο μια σχετική γνώση και έρμηνεία της σημερινής δομής του οικιστικού συστήματος.

Και πρώτα από όλα θά έπρεπε να μάθουμε με σαφήνεια και χωρίς προκαταλήψεις την κατάσταση στην οποία βρισκόμαστε: σε ποιά φάση της βρίσκεται σήμερα η διαδικασία της αστικοποίησης στην Ελλάδα και πώς έχει μέχρι σήμερα εξελιχθεί, ποιοί είναι οι κυριότεροι οικονομικοί και κοινωνικοί παράγοντες που τη δημιούργησαν και την τροφοδοτούν και σε σχέση με αυτούς τί προοπτικές εξέλιξης της υπάρχουν; Λαμβάνοντας υπόψη τά πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά δεδομένα της χώρας θά μπορούσαμε να αναζητήσουμε αναλογίες και συσχετίσεις με άλλες χώρες - όχι αναγκαστικά μόνο τις αναπτυσσόμενες της Δυτικής Ευρώπης - να προσδιορίσουμε ομοιότητες και αντιθέσεις, και να άντλήσουμε συμπεράσματα από τη δική τους πορεία αστικοποίησης.

Προϋπόθεση για μία τέτοια έρευνα είναι να προσδιοριστούν οι στόχοι και να ιεραρχηθούν. Στόχοι, όχι για τό οικιστικό δίκτυο μόνο, αλλά γενικότερα για την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της χώρας. Έτσι θά προκύψει και τό είδος του προγραμματισμού και της χωροταξικής πολιτικής και θά διασαφηνιστούν οι πολιτικές κατευθύνσεις για την ανάπτυξη. Αυτό όμως είναι ένα καθαρά πολιτικό θέμα που δέν είναι αντικείμενο μίας μελέτης, αλλά αποτελεί υπόθεση συνολική και εύθνη δσων άσκουν και επηρεάζουν την πολιτική έξουσία.

Οι κατευθύνσεις αυτές θά μπορούσαν να προσδιορίσουν σε γενικές γραμμές την εξέλιξη της ελληνικής οικονομίας και να εκφράσουν τις βασικότερες επιδιώξεις του πληθυσμού για την ποιότητα ζωής του.

Έχοντας ένα κατά τό δυνατό προσδιορισμένο πλαίσιο, θά μπορούσε να αναζητηθεί ή οργάνωση του οικιστικού δικτύου που θά ανταποκρινόταν καλύτερα σε αυτό και να προσδιοριστούν τά κυριότερα διοικητικά, οργανωτικά και θεσμικά μέτρα για την πραγματοποίηση της.

Τότε, θά ήταν δυνατό να διερευνηθεί κατά πόσο ή θεωρία των πόλων ανάπτυξης είναι ή καταλληλότερη για την επαναδιοργάνωση του οικιστικού δικτύου, αν οδηγεί σε καταστάσεις συμβιβάσιμες με τούς στόχους που έχουν τεθεί και ιεραρχηθεί, και αν ναί:

α) να προχωρήσει ή διατύπωση ενός προτύπου που να ανταποκρίνεται στη μορφή αλλά και στο περιεχόμενο της θεωρίας των πόλων ανάπτυξης,

β) να αναζητηθεί ό αριθμός των πόλων ανάπτυξης που μπορούν να αναπτυχθούν στην Ελλάδα και να προσδιοριστεί ποιές πόλεις και γιατί μπορούν να έχουν έναν τέτοιο ρόλο;

γ) να προσδιοριστούν οι συγκεκριμένες εκείνες δραστηριότητες που θά αποτελούσαν τις προωθητικές δυνάμεις ενός πόλου ανάπτυξης στη δοσμένη χρονική περίοδο και οι συγκεκριμένοι τρόποι διάδοσης της ανάπτυξης από τούς πόλους προς την περιφέρεια,

δ) να διαφοροποιηθεί ή συγκρότηση του οικιστικού δικτύου από περιφέρεια σε περιφέρεια, έτσι ώστε κάθε περιφέρεια να μπορεί να προωθήσει και να αξιοποιήσει τις δικές της δυνατότητες για ανάπτυξη.

Τέλος, πέρα από όλα αυτά, θά πρέπει να αναζητηθούν οι μηχανισμοί και οι διαδικασίες που θά έπιτρέψουν την ένεργη και υπεύθυνη συμμετοχή των κοινωνικών φορέων στη λήψη των αποφάσεων για τη διαμόρφωση του τρόπου ζωής τους, για τά πλεονεκτήματα που πρέπει να άποκομίσουν από την οικονομική ανάπτυξη, και για τις θυσίες που πρέπει να ύποστούν για τη βελτίωση της ποιότητας ζωής τους, μέσα σε πόλεις των οποίων θά επηρεάζουν υπεύθυνα την εξέλιξη τους. Αυτό όμως μοιάζει να είναι τό πιό δύσκολο.

Υποσημειώσεις

1. Απόφαση Έθνικού Συμβουλίου Χωροταξίας και Περιβάλλοντος 9610, ΦΕΚ 1021/Β.6.11.79.

2. Υπουργείο Συντονισμού, *Πενταετές πρόγραμμα οικονομικής ανάπτυξης της Ελλάδος, 1960-1964*, Έθνικό Τυπογραφείο, Άπρ. 1960, σ. 26.

3. *Op. cit.*, σ. 96.

4. Π.χ. χωροταξικές μελέτες και μελέτες ανάπτυξης Λακωνίας, Πελοποννήσου, Κρήτης, Ήλειας (1963-66).

5. ΚΕΠΕ, *Σχέδιο προγράμματος οικονομικής ανάπτυξης της Ελλάδος, 1966-1970*, Άθήνα, Δεκ. 1965, σ. 172.

6. *Op. cit.*, σ. 178, 182.

7. *Op. cit.*, σ. 179, 180.

8. Πρβλ. σ. 172-177 *Προγράμματος 1966-70* και σ. 41-44 *Προγράμματος 1968-72*.

9. Πρβλ. σ. 177-178 *Προγράμματος 1966-70* και σ. 44-45 *Προγράμματος 1968-72*.

10. Πρβλ. σ. 181-182 και 184-185 *Προγράμματος 1966-70* και σ. 45-48 *Προγράμματος 1968-72*.

11. Υπουργείο Συντονισμού, *Πρόγραμμα οικονομικής ανάπτυξης της Ελλάδος 1968-1972*, Άθήνα, Φεβρ. 1968, σ. 44-45.

12. ΚΕΠΕ, *Χωροταξική μελέτη έθνικού δικτύου αστικών κέντρων*, Άθήνα, Όκτ. 1967, σ. 9.

13. ΚΕΠΕ, *Σχέδιο προτύπου μακροχρονίου ανάπτυξης της Ελλάδος*, Άθήνα, Αύγ. 1972, μέρος Α', σ. 303-305, διαγράμματα 1-4.

14. *Op. cit.*, σ. 303.

15. *Op. cit.*, σ. 306-313.

16. ΚΕΠΕ - Δ. Κατοχιανού, *Η γενική πολιτική έξοπλισμού του ιεραρχημένου δικτύου των αστικών κέντρων, δραστηριοτήτων και ύποδομής*, της ομάδας εργασίας δικτύου αστικών κέντρων στά πλαίσια του μακροχρονίου προγράμματος, Νοέμ. 1971.

17. Δοξιάδης και συνεργάτες, *Έθνικό χωροταξικό σχέδιο και πρόγραμμα της Ελλάδος*, έκθεση άρ. 9, Φεβρ. 1974, πίνακες 30-44 και έκθεση 15, Μάιος 1975, σ. 121-129.

18. ΚΕΠΕ, *Πρόγραμμα οικονομικής ανάπτυξης 1976-80*, τεύχος 10, *Περιφερειακή ανάπτυξη*, έκθεση ομάδας εργασίας.

19. *Op. cit.*, σ. 20.

20. Πρβλ. σ. 172-175 *Προγράμματος 1966-70* και σ. 19-21 τεύχους *Περιφερειακή ανάπτυξη* του *Προγράμματος 1976-80*.

21. Πρβλ. σ. 177-178 *Προγράμματος 1966-70* και σ. 58-59 τεύχους *Περιφερειακή ανάπτυξη* του *Προγράμματος 1976-80*.

22. Είναι φαίνεται γεγονός ότι την τελευταία πενταετία όρισμένα περιφερειακά κέντρα έχουν παρουσιάσει ένα οικονομικό και δημογραφικό δυναμισμό που μέχρι στιγμής δέν έχει καταμετρηθεί, μία και ή γενική άπογραφη θά γίνει τό 1981 και τά άποτελέσματα της άπογραφής βιομηχανικών καταστημάτων του 1979 για τά βιομηχανικά κέντρα δέν έχουν δημοσιευθεί ακόμα. Δέν υπάρχουν όμως πειστικές ενδείξεις ότι έχει άνακοπεί ή αντίστοιχη αύξηση στην Άθήνα και τη Θεσσαλονίκη, ώστε να μειωθούν οι σχετικές τους διαφορές. Όπωσδήποτε, ή άπογραφη του 1981 θά άποκαλύψει τις πραγματικές διαστάσεις του προβλήματος.

23. Βλ. «Η εξέλιξη της διοικητικής οργάνωσης στον τομέα της χωροταξίας», *Τεχνικά Χρονικά* 1/78, Άαν. 1978, Άθήνα, σ. 108-113.

24. *Πρόγραμμα ανάπτυξης 1976-80*, τεύχος 10, *Περιφερειακή ανάπτυξη*, Άθήνα 1976, σ. 81-82.

25. Απόφαση άρ. 9610 Έθνικού Συμβουλίου Χωροταξίας και Περιβάλλοντος, μέτρα πολιτικής περιφερειακής ανάπτυξης, 1979.

26. Ν. 360, ΦΕΚ 151Α/22.6.76.

27. Ν.Δ. 1262/72.

28. Π.χ. Ν.Δ. 1078/1971, Ν.Δ. 1312/72, Ν.Δ. 1377/73, Ν.Δ. 289/1976 και κυρίως Ν. 849/1978 «περί παροχής κινήτρων διά την ένίσχυση της περιφερειακής και οικονομικής ανάπτυξης της χώρας».

29. *Έξπρές*, 24.3.79.

Ρυθμιστικά σχέδια για την 'Αθήνα, 1950-1980. "Ένα σχόλιο για την πολιτική τους λειτουργία και τις κοινωνικές τους καταβολές

της πολεοδομίου-γεωγράφου Λ. Λεοντίδου-Εμμανουήλ, Ph.D. (L.S.E.)

Τά ρυθμιστικά σχέδια αποτελούν μία ιδιόμορφη έκφραση της πολεοδομικής πολιτικής στη μεταπολεμική 'Ελλάδα. 'Ενώ εκπονούνται συνεχώς, αντικατοπτρίζουν μόνο τις προθέσεις της διοίκησης και των πολεοδόμων, και δέν επηρεάζουν τη δομή και την ιστορία των πόλεων. "Έτσι, ανεξάρτητα από τά ρυθμιστικά σχέδια παίρνονται καθοριστικές ρυθμιστικές αποφάσεις: αλλάζουν οι συντελεστές δόμησης, εγκρίνονται επεκτάσεις οικισμών, κατασκευάζονται αεροδρόμια, λιμάνια, δρόμοι, πεζόδρομοι, δίνονται άδειες σκοπιμότητας λειτουργίας βιομηχανικών μονάδων, εγκρίνονται τουριστικά συγκροτήματα και περιοχές για παραθεριστική κατοικία, κατασκευάζονται κτίρια για τις δημόσιες υπηρεσίες και έμφανίζεται ένα πλήθος νόμων σχετικών με τό αντικείμενο της πολεοδομίας και χωροταξίας.

Ό περιθωριακός χαρακτήρας των ρυθμιστικών σχεδίων εκφράζεται ακόμη και στις ρυθμίσεις που προτείνουν (όχι προγράμματα άστικής ανάπτυξης παρά χάρτες χωροθετήσεων σε κάποια μελλοντική στιγμή), στις προδιαγραφές των μελετών και στη διαδικασία έγκρισης και «άξιοποίησης» τους ή, καλύτερα, χρησιμοποίησής τους από τις κυβερνήσεις κατά τις συγκυριακές τους ανάγκες ή, συνήθως, άχρηστευσής τους. "Η πραγματοποίηση άποτελεσματικού άστικού και περιφερειακού προγραμματισμού προϋποθέτει βέβαια ειδικές συνθήκες. Προϋποθέτει δηλαδή μία ειδική δομή και λειτουργία του κράτους για την έκπόνηση «συνολικών» χωροταξικών σχεδίων κατά τά γαλλικά πρότυπα, ένδ σε περιπτώσεις λιγότερο «συνολικών» και «όρθολογικών» προσεγγίσεων, όπως στην 'Αγγλία, την 'Ιταλία, τις ΗΠΑ, την προδικτατορική Χιλή και άλλου, θεσιζονται συγκεκριμένες στρατηγικές κατά προτεραιότητα για προβληματικές περιοχές, κλάδους και τομείς, διαμορφώνεται ένα θεσμικό πλαίσιο και αναπτύσσονται κρατικές λειτουργίες προσανατο-

λισμένες στην έφαρμογή τους.

"Η διαπίστωση της καθυστέρησης της έλληνικής πολεοδομίας από αυτές τις άποψεις είναι φανερή και ή επανάληψή της άποτελεί κοινοτοπία. "Άλλου έχει συνδεθεί με τον τρόπο ανάπτυξης της χώρας μας - την εξάρτηση - άλλου με τον φυσικολισμό των σχεδίων και την άναντιστοιχία τους με προγράμματα οικιστικής ανάπτυξης, άλλου με την έλλειψη παράδοσης κοινωνικών συγκρούσεων και πρακτικής γύρω από ζητήματα του χώρου (1). Κατά τη δεκαετία του 1970 (όποτε και έκπονήθηκαν τά περισσότερα σχέδια), ή ίδια ή κριτική έγινε ρουτίνα και έχασε την παλαιότερη άνταπόκρισή της με κάποιες, έστω ούτοπικές, εναλλακτικές εικόνες ή έλπίδες για την άναμόρφωση των πόλεων. Οι συζητήσεις έφτασαν και ως τη Βουλή, κομματικοποιήθηκαν, έκφυλίστηκαν σε άντικείμενα σύγκρουσης κυβέρνησης και άντιπολίτευσης ή μικροπολιτικής άντιπαράθεσης στον ΣΑΔΑΣ, στο ΤΕΕ και στην Τοπική "Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Νομού 'Αττικής. Τί θά μπορούσε λοιπόν σήμερα νά γράψει κανείς με κάποιο κέφι για την πολεοδομία, ιδιαίτερα για τό κουραστικό θέμα της πολεοδομίας της 'Αθήνας, πέρα από μία έννημέρωση για τά υπάρχοντα σχέδια και τις μικροπολιτικές συγκρούσεις που δημιουργήσαν; "Αν δέν μπορούμε όμως νά πάρουμε στά σοβαρά τά διάφορα σχέδια για την 'Αθήνα, μπορούμε νά μελετήσουμε τις προθέσεις και τον προβληματισμό τους από μία κοινωνιολογική σκοπιά. Αυτό θά επιχειρήσουμε στο παρακάτω σκαρίφημα για μελλοντική κοινωνιολογική έργασία.

Τά ρυθμιστικά σχέδια για την 'Αθήνα
"Ας άρχίσουμε από μία σύντομη καταγραφή των σχεδίων που έκπονήθηκαν μεταπολεμικά, και ιδιαίτερα από τό 1953, όποτε συστήθηκε ή Γενική Διεύθυνση Οικισμού στο ΥΔΕ, ως και την πρόσφατη ίδρυση του 'Υπουργείου Χωροταξίας, Οικι-

σμού και Περιβάλλοντος.

1. Τό 1945 δημοσιεύτηκε τό πρώτο Σχέδιο 'Ανασυγκρότησης Πρωτεύουσας συνταγμένο από τον Διευθυντή του Σχεδίου Πόλεως του Δήμου 'Αθηναίων Κ. Μπίρη (2). Πρότεινε την άποσυμφόρηση της 'Αθήνας με νέο διοικητικό κέντρο στα Μέγαρα, περιτριγυρισμένο από οικισμό, και την άναμόρφωση του έσωτερικού της πόλης με άλλου και διανοίξεις δρόμων. Τό σχέδιο άγνοήθηκε από τό κράτος. Τό ίδιο άκαρπα ήταν και τά δύο ρυθμιστικά σχέδια για τό λεκανοπέδιο της 'Αθήνας του 'Υπουργείου 'Ανοικοδομήσεως (1947 και 1954), (3).

2. Τό 1957 ίδρύθηκε στο ΥΔΕ ειδική 'Υπηρεσία Κυκλοφορίας που, υπό τη διεύθυνση του 'Αμερικανού W. Smith, δημοσίευσε τό 1964-65 την πρώτη κυκλοφοριακή μελέτη για την 'Αθήνα (4). Προτεινόταν επέκταση του ηλεκτρικού σιδηροδρόμου, άρχικά άκτινωτή, τριών ειδών λεωφορειακές γραμμές (τοπικές, ταχείες, συνεχείας), και ισράρχηση του όδικού δικτύου σε έλεύθερες και ταχείες λεωφόρους, κύριες άρτηριες και συλλεκτήριες όδους, που θά άναιρούσαν τον άκτινωτό του χαρακτήρα. "Η μελέτη άντιμετωπίστηκε τό λιγότερο διφορούμενα από τούς διάφορους φορείς και δέν έφαρμόστηκε.

3. Τό 1962, ή Διεύθυνση Πολεοδομικών Μελετών του ΥΔΕ με επί κεφαλής τον Π. Βασιλειάδη άρχίζει νά καταρτίζει νέο ρυθμιστικό σχέδιο με βάση την άπογραφή του 1961 και σε συνεργασία με τό Κέντρο Κοινωνικών 'Επιστημών (τό σημερινό ΕΚΚΕ), τό ΚΕΠΕ, τον ΟΣΚ και άλλους φορείς. Τό σχέδιο, που άφορούσε όλόκληρη την 'Αττική, συνέχισε νά έκπονείται από τη Διεύθυνση Ρυθμιστικού Σχεδίου 'Αθηνών του ΥΔΕ που συστήθηκε τό 1965 (3). "Όπως άρχικά παρουσιάστηκε στο 'Υπουργικό Συμβούλιο και στο Ε' Πανελλήνιο 'Αρχιτεκτονικό Συνέδριο (1966), (5) και άναθεωρήθηκε τό 1969, τό σχέδιο πρότεινε τον περιορισμό των όριών του οικισμού της

Master plans for Greater Athens, 1950-1980. Their political function and social origins

by L. Leontidou-Emmanuel, planner and geographer, Ph.D. (L.S.E.)

The rhetoric and land use policies concerning the postwar plans for Greater Athens reflect, with a time lag, the problems which urban development created in the dominant class residential areas. This is illustrated by a sociogeographical analysis of the changes brought about in the city and a study of the similarities and differences of planning proposals during the postwar period.

Social classes have been segregated in urban space since the interwar period by an axis reaching from the northeast to the southwest, as shown on maps 1-3, illustrating population inflow into the capital of Greece during the last three decades. Popular suburbs expanded with unauthorised settlements during the 1950's (map 1).

The population which built illegally on the urban fringe, especially on the northwest, in 1945-1968, was over 560,000; a figure representing a 40% increase of the capital's population during that period. The 1960's saw a population explosion in the central municipality (map 2), which alone accounted for 34.8% of the total capital's population increase and its share of the total urban population rose to 34.13% in 1971. Finally, during the 1970's population growth was more marked in the bourgeois and petty bourgeois suburbs on the east, north and south ends of the city (map 3). A filtering-down process had started in certain central areas, whereby the middle classes rent their degraded central properties to poorer migrants and occupied the

new stock of spacious apartment buildings in the better suburbs.

Changes in planning policies are very relevant to the above processes from the viewpoint of the dominant classes. During the mid-1960's, the massive wave of unauthorised building was stigmatised by the planners and the containment of urban growth within the Athens basin was proposed. Redevelopment would allow for more intensive use of space in already urbanised areas, and the creation of "organic" communities with local subcentres would make people "identify" with their life space. The planners assumed an elitist role very much in accordance with bourgeois wishes, the bourgeoisie was content and developed no social move-

πρωτεύουσας μέσα στο Λεκανοπέδιο, την ανάπτυξη ορισμένων περιοχών, την ανάπτυξη της οικιστικής ανάπτυξης σε έπτά τομείς και 18 συνοικίες, και τη χωροθέτηση διοικητικού κέντρου στην Καλογρέζα.

4. Τό 1971 άποφασίζεται συνολική αναθεώρηση του παραπάνω σχεδίου και η Διεύθυνση Ρυθμιστικού Σχεδίου αναθέτει 13 ειδικές μελέτες σε εξωτερικούς συνεργάτες, γραφεία και οργανισμούς (6). Έτσι τελειώσαν τό 1974, ανάμεσα στά άλλα, κοινωνιολογική μελέτη από τό ΕΚΚΕ, νέα αναθεωρημένη κυκλοφοριακή μελέτη από τό γραφείο Smith και μελέτη βιομηχανικής χωροθέτησης από τό γραφείο SCET σε συνεργασία με την ΕΤΒΑ. Οι μελέτες όμως δέν αξιοποιήθηκαν από τό νέο ρυθμιστικό σχέδιο που εμφανίστηκε τό 1975. Προτεινόταν τώρα μεγαλύτερη εξάπλωση του οικισμού στην Άττική και τό νέο διοικητικό κέντρο στη θέση του Ίπποδρόμου μέ περιφερειακές υπηρεσίες σε όκτώ υποκέντρα.

5. Ένώ τόσο δημόσιο χρήμα και προσπάθεια αφιερώνονταν στη μελέτη της Άθήνας, τό 1972 ή δικτατορική κυβέρνηση άποφάσισε νά αναθέσει σε άλλο φορέα (αυτή τη φορά σε ένα ιδιωτικό γραφείο) τη μελέτη Χωροταξικού Σχεδίου και Προγράμματος Περιοχής Πρωτεύουσας (7). Τό Ύπουργείο Συντονισμού και Προγραμματισμού παρέλαβε τη μελέτη αυτή του Γραφείου Δοξιάδη τό 1976 μέσα σε ένα κλίμα επικρίσεων όλων τών φορέων που είχαν έμπλακει στίς δημόσιες συζητήσεις, τόσο για τη διαδικασία άνάθεσης, όσο και για τη μεθοδολογία και τίς προτάσεις της μελέτης (8). Τό χωροταξικό σχέδιο επέκτεινε τόν χώρο ρύθμισης έξω από την Άττική, πρότεινε τεράστια όστική εξάπλωση και άποκέντρωση της βιομηχανίας και θεωρούσε ότι ό μελλοντικός ρόλος της Άθήνας θά πρέπει νά καθορίζεται από υπηρεσίες πολυτελείας και έπιτελικές λειτουργίες.

6. Η Διεύθυνση Ρυθμιστικού Σχεδίου συνέχιζε στό μεταξύ τη δουλειά της και, μετά τη μεταπολίτευση και τόν θάνατο του Π. Βασιλειάδη, ό νέος διευθυντής Σ. Κοκκολιάδης κυκλοφόρησε ένδοξη υπηρεσιακά νέο ρυθμιστικό σχέδιο τό 1977, που συγγένευε άρκετά μέ αυτό του 1975 (9).

Άρχισαν άκόμη νά διαφαίνονται προθέσεις διαρθρωτικών ρυθμίσεων του πολεοδομικού προβλήματος μέ τη θέσπιση του άρθρου 24 του νέου Συντάγματος και ποικίλης πολεοδομικής νομοθεσίας, καθώς και μέ τη δημιουργία της ΔΕΠΟΣ.

7. Ξαφνικά τό 1978 ή κυβέρνηση, μέσο του τότε Ύφυπουργού Δημοσίων Έργων, κίνησε νέα διαδικασία διαμόρφωσης σχεδίου για την Άθήνα. Κάλεσε πέντε ιδιώτες αρχιτέκτονες ή πολεοδόμους νά υποβάλουν ιδέες μέσα σε 40 μέρες, καθώς και τά ΚΕΠΕ, ΕΚΚΕ, ΤΕΕ, την Έδρα Πολεοδομίας ΕΜΠ και τόν Δήμο Άθηναίων νά υποβάλουν άπλώς τίς γενικές άπόψεις τους. Η πρόταση της Διεύθυνσης Ρυθμιστικού Σχεδίου, και μαζί της ή 16ετής προσπάθεια για τό σχέδιο της Άθήνας, έπαιξε τόν ρόλο μιάς άκόμη γνώμης. Προτεραιότητα πήραν τό αναθεωρημένο χωροταξικό σχέδιο του γραφείου Δοξιάδη και άλλες τέσσερις προτάσεις-ιδέες μιάς προχειρότητας άνάλογης μέ τόν χρόνο έκπόνησής τους (10). Αυτές άνασυντέθηκαν μέσα σε ένα μήνα έπιλεκτικά σε ένα νέο σχέδιο σύμφωνα μέ τίς οδηγίες του Ύφυπουργού. Σημαντικές άποφάσεις για την Άθήνα άρβηκαν έτσι μέ μιά διαδικασία που άναιρούσε προηγούμενες προτάσεις, έρευνες και σχέδια που τέθηκαν υπόψη διαφόρων φορέων, ενώ ό ΣΑΔΑΣ κίνησε μιά παράλληλη διαδικασία κριτικής (11). Οι συζητήσεις κατέληξαν στό περίφημο «18 σημεία κοινής άποδοχής» (12). Τό ρυθμιστικό σχέδιο, που ύποτιθεται ότι τά έξειδίκευσε, είχε ήδη έκπονηθεί, ή άλλων συρραφεί από τίς πέντε μελέτες, σύμφωνα μέ ένα έγγραφο που κυκλοφόρησε ένδοξη υπηρεσιακά (13). Την ίδια έποχή, ανάμεσα σε πολλούς νόμους για την πολεοδομία και την οίκοδομή, θεσπίστηκε και ό σημαντικότερος 947/1979 «περί οικιστικών περιοχών». Ξεκίνησαν άκόμη μελέτες για τίς «άντιπαλες πόλεις» στην προοπτική της άποκέντρωσης σε έθνική κλίμακα (14).

8. Τό 1980 τό ΥΔΕ κατέφυγε πάλι σε άναθέσεις, μέσο ΚΑΜΠΔΕ, για νά εξειδικεύσει και νά πραγματοποιήσει (άναγκαστικά και για νά έλέγξει) τό σχέδιο-πλαίσιο που είχε έτσι συρραφεί. Η σχετική ομάδα υπό τη διεύθυνση του Β. Χαρίση διαίρεσε αυθαίρετα την Άθήνα σε έννέα «διαμερί-

σματα» (πίνακας 3) και έτοιμάσε συνοπτικές προδιαγραφές για έννέα μελέτες. Μέ την άνακοίνωση της είδησης, 40 περίπου αρχιτέκτονες και πολεοδόμοι κινητοποιήθηκαν για νά έπηρεάσουν προς μιά ορθότερη διαδικασία έκπόνησης του νέου σχεδίου, ενώ άρχισαν και οι άψιμαχίες μέ τη φιλοπασοκική κυρίως παράταξη που ύποστηρίζει τώρα συνολική άποχή, ενώ τό 1978 είχε ύποστηρίξει την έκπόνηση τών πέντε προτάσεων-ιδεών. Οι πολεοδόμοι που συσπειρώθηκαν πίεσαν τό ΥΔΕ για άλλαγές στίς άρχικές προδιαγραφές, που άφορούσαν: α) πρόβλεψη μιάς φάσης σχετικής αναθεώρησης ή συγκεκριμενοποίησης του ρυθμιστικού σχεδίου, β) θεώρηση τών έννέα «διαμερισμάτων» σάν προσωρινών έννοτήτων μελέτης, τά όρια τών οποίων ζητούνται νά όριστικοποιηθούν, γ) προσαρμογή, λίγο άργότερα, τών όριων αυτών ώστε κάθε μελέτη νά άφορά άκέραιους δήμους ή κοινότητες. Η πρώτη φάση τών μελετών παραδόθηκε τόν Μάιο 1980 (15), και άκολούθησαν μιά σειρά συσκέψεις και παρουσιάσεις. Στο μεταξύ είχε συσταθεί τό Ύπουργείο Χωροταξίας, Φαινομενικά, έπομένως, τό ζήτημα της πολεοδομίας της Άθήνας έχει άπασχολήσει στό δημόσιο άρκετά κατά τά 27 χρόνια από την ίδρυση της Διεύθυνσης Οικισμού μέχρι σήμερα. Τά σχέδια όμως που περιγράψαμε δέν άποτελούν παρά μιά εικονογραφία χωροθετήσεων στην Άθήνα 2000». Η άρκής ένασχόληση μέ τούς χάρτες άπέχει πολύ από μιά διαδικασία αναθεώρησης ενός σχεδίου-πλαισίου κατά τακτά χρονικά διαστήματα. Άπέχει επίσης από την έκπόνηση προγραμμάτων ανάπτυξης της Άθήνας στό πλαίσιο οικονομικού και κοινωνικού προγραμματισμού για τό σύνολο της Έλλάδας. (Τά μεσοπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα προγράμματα του ΚΕΠΕ περιείχαν πάντα μόνο κάποιο ύποτυπώδες «χωροταξικό» σκέλος.) Σχηματοποιώντας, αλλά προσπαθώντας νά μη χάσουμε τά βασικότερα στοιχεία τών ρυθμιστικών αυτών σχεδίων, μπορούμε νά διακρίνουμε μιά σειρά όμοιότητες και διαφορές ανάμεσά τους.

Δέν άλλαξε όλο αυτό τό διάστημα τό έτος-στόχος και ό πληθυσμός-στόχος. Τό έτος 2000 μ.Χ. που διατηρεί την αίγλη του

ments around urban issues, and the popular strata indicated their own viewpoint by squatting on the urban fringe. The first conflicts appeared by 1968, when the dictatorial government imposed strict controls on unauthorised building and managed to bring it to a standstill (diagram 4). At the same time its policy boosted the multistorey apartment sector, which increased from 15.11% of the total number of new buildings in 1964 to 39% in 1976. The middle classes condoned these policies which immensely increased the value of their property. But they soon realised that congestion in these central areas was becoming unbearable. A vocal petty bourgeois movement against urbanisation developed in the 1970's, as if it were the population concentration itself, and not the intensive exploitation of urban space, that caused the problems in the communities of the dominant classes. The government and the mass media all participated in the anti-urbanisation campaign by exploiting

these middle-class fears. The planners shared the view that Athens was a "hyperurbanised" centre, and proposed decentralisation on a national and urban level. For their part, the popular strata remained uninvolved in these processes: for them, the housing problem was becoming more and more urgent.

The plans drafted for Athens during the 1970's translated the bourgeois fears of congestion, pollution and depreciation of several urban areas into two basic choices: industrial decentralisation and suburban development. The former is explicitly proposed and pursued for both Athens and Thessaloniki. From 1975 onward, on the other hand, a very large expansion of the city is proposed into Attica in the form of low density housing, coupled with the corresponding infrastructure, activities and investment in this large area hardly populated today. What actually exists in Attica are summer residences as well as land belonging to petty bourgeois coopera-

tives awaiting its development and exploitation. The most recent plan of Athens drafted in 1980 also proposed the abandonment of the Athens basin and the development of large areas around it.

That the middle classes thus influenced the formulation of goals and urban policy should not be attributed to the social origin of the planners themselves, but to the lack of any trend or even legitimacy for rationalism and urban research in Greece. The role of the planner is rather considered as political in the process of mediation among conflicting interests of corporate groups. Everyday experience and bourgeois myths will continue to be determinant in the formulation of policy as long as rationality and research on urban structure are considered useless or impossible or even dangerous during these years of mounting conservatism in Greece.

August 1980

μέχρι σήμερα σάν χρονικός ορίζοντας, παρέσυρε πολλές φορές τους πολεοδομικούς σε ανόητη μελλοντολογία. Ο πληθυσμός-στόχος για την 'Αττική 2000 ήταν, από το 1960 ως το 1980, τὰ περίφημα 4,3 (τό πολύ 4,5) εκατομμύρια. Ούτε η πρόβλεψη του ΚΕΠΕ ότι από το 1987 ο πληθυσμός της 'Αττικής θά είναι 4,3 εκ. (16), ούτε και οι ανακατατάξεις στις διαδικασίες ανάπτυξης τών ελληνικών αστικών κέντρων επηρέασαν τήν πεισματική προσκόλληση τής διοίκησης σέ αυτούς τούς «στόχους». Παραμένουν ακόμη ομοιότητες στη ρητορική γιά «βελτίωση τής ποιότητας ζωής» και «αποκέντρωση» πού οδηγούν στήν οργάνωση τής οικιστικής ανάπτυξης σέ «οργανικές» ή «αυτοτελείς» ενότητες μέ «δευτερεύοντα κέντρα», σέ ένα κάναβο από δρόμους πού σκοπεύει νά αναίρεσει τή σημερινή «μονοκεντρική δομή» και τήν «ακτινικότητα» του οδικού δικτύου. 'Η «ζωνοποίηση», τέλος, τών βιομηχανικών, εμπορικών και διοικητικών λειτουργιών συγκρούεται σαφώς μέ τίς σημερινές μικτές χρήσεις γής και τή διασπορά τής οικονομικής δραστηριότητας στήν 'Αθήνα (17).

'Η πιο σημαντική διαφορά ανάμεσα στά σχέδια έντοπίζεται στόν τύπο αστικής ανάπτυξης πού επιλέγουν. 'Η αναζήτηση κάποιας «οργανικότητας» στήν πόλη κατά τή δεκαετία του 1960 συμβάδιζε μέ προτάσεις γιά μιά συμπαγή ανάπτυξη μέ αναπλάσεις σημερινών συνοικιών μόνο μέσα στό Λεκανοπέδιο τής 'Αθήνας. 'Αντίθετα, στά νεότερα σχέδια όπου τονίζεται η ανάγκη γιά «αποκέντρωση» και «άποσυμφόρηση» τών πυκνοκατοικημένων και μολυσμένων κεντρικών περιοχών, ο χώρος γιά οικιστική ανάπτυξη διευρύνεται σέ ολόκληρη σχεδόν τήν 'Αττική. Αυτή η μεταβολή τής προσέγγισης τών πολεοδόμων θά μιά άπασχολήσει παρακάτω. Μπορούμε νά διατυπώσουμε τήν υπόθεση ότι άπαιχτεί, μέ κάποια χρονική ύστέρηση, τά ακόλουθα:

α) Κινήματα πολεοδομικής-άρχιτεκτονικής-κοινωνιολογικής φιλοσοφίας διαμορφωμένα στό «έποικοδόμημα». 'Η προβληματική τών πολεοδόμων είναι φυσικό νά «εισάγεται» από τό έξωτερικό όπου εκπαιδεύτηκαν. 'Ετσι ο προβληματισμός τής κοινωνιολογίας και κοινωνικής ψυχολογίας

ας τής δεκαετίας του 1950 διαφαίνεται στις μεταγενέστερες μελέτες τής 'Αθήνας, όπου κύριο ζήτημα γίνεται ο καθορισμός του «άριστου μεγέθους» τής γειτονιάς. 'Αργότερα τέτοιες ιδέες έχασαν τό κύρος τους. 'Ο όρθολογισμός στήν πολεοδομία έδινε τή θέση του σέ ιδέες «συμμετοχής του πολίτη στόν σχεδιασμό», στό corporate planning και στήν πολιτική φιλοσοφία σύμφωνα μέ τήν όποία οι πολεοδόμοι έχουν ένα ρόλο ρυθμιστή γιά τόν «συμβιβασμό συγκρουόμενων συμφερόντων». 'Η ειδική μορφή πού πήραν αυτές οι ιδέες στήν 'Ελλάδα μετά τή μεταπολίτευση εκφράζεται σέ μιά λαϊκιστική ρητορική τών πολεοδόμων και άλλων σχετικών ομάδων γιά αποκέντρωση άρμοδιοτήτων και συμμετοχή τής τοπικής αυτοδιοίκησης. 'Η διαδικασία εκπόνησης ρυθμιστικών σχεδίων αλλάζει.

β) 'Αλλαγές τής δομής τής 'Αθήνας τό 1950-1980 στή «βάση». 'Η προβληματική τών πολεοδόμων άπαιχτεί σέ πολύ μεγάλο βαθμό τά προβλήματα πού συσώρευσαν οι επιπτώσεις τής ελληνικής καπιταλιστικής και οικιστικής ανάπτυξης στόν χώρο ζωής τής αστικής και μεσαίας τάξης τής 'Αθήνας.

'Η δεύτερη μόνο υπόθεση θά μιά άπασχολήσει έδω, έτσι ώστε νά κρατηθούμε στά πλαίσια ενός άρθρου. 'Ακόμη και έτσι, η προσέγγισή μας δέν θά είναι παρά ένα σκίτσο, μιά ιδέα γιά μελλοντική έρευνα. 'Η αναφορά στίς προτάσεις τών ρυθμιστικών σχεδίων θά είναι μόνο σχηματική, η κοινωνιολογική ανάλυση και η περιγραφή τών πολιτικών συγκρούσεων περιληπτική. (Και μόνο μιά «σημειολογία» και πολιτική ανάλυση τών «18 σημείων» ή τών πολύπτυχων του ΥΔΕ θά απαιτούσε μεγάλο χώρο.) Θεωρώντας τά ταξικά συμφέροντα και τίς ιδεολογίες σάν τόν κύριο παράγοντα άλλαγής του πολεοδομικού προβληματισμού, θά έχουμε πάντως τήν εύκαιρία νά συνδέσουμε τίς προθέσεις τών ομάδων πού διαμορφώνουν τήν πολιτική τής πόλης μέ τίς πραγματικές διαδικασίες τής ελληνικής οικιστικής ανάπτυξης.

Κοινωνικές τάξεις και οικιστική ανάπτυξη, 1950-1980

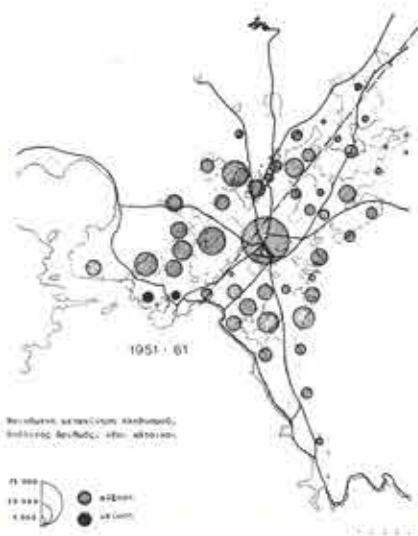
'Η 'Αθήνα, μιά πόλη δημιουργημένη τόν 19ο αιώνα γιά τήν έξουσία και τή διοίκηση,

άποτελεί σήμερα δημιούργημα τής ιδιωτικής πρωτοβουλίας ή τής «ελεύθερης αγοράς», μιά πόλη πού αντίστάθηκε στήν κρατική παρέμβαση, τήν έξουδετέρωσε και τήν ξεπέρασε, σέ όλους τούς τομείς. 'Η οικονομία τής, οι μικτές ζώνες χρήσεων γής, η άνοργάνωτη επέκτασή τής, η κερδοσκοπία πάνω στή γή, ο «δυσίμος» του τομέα τής κατοικίας αλλά και τής βιομηχανίας και του εμπορίου, και ο ίδιος ο τσιπλισμός κάθε ρυθμιστικής προσπάθειας, μαρτυρούν αυτό τό γεγονός. Μιά ακόμα σημαντική επίπτωση είναι η έντονη κοινωνική διαφοροποίηση στόν χώρο τής πόλης. 'Ολες οι γεωγραφικές μελέτες τής 'Αθήνας από τή δεκαετία του 1960 μέχρι σήμερα έδειξαν τόν διαχωρισμό τών κοινωνικών τάξεων στό Λεκανοπέδιο από ένα άξονα πού, όπως φαίνεται σχηματικά στούς χάρτες 1-3, φτάνει από τά νότια στά βορειοανατολικά (18) στά δυτικά του διαμορφώθηκαν ιστορικά οι περιοχές κατοικίας τών λαϊκών στρωμάτων και στά ανατολικά του έκείνες τής μεσοαστικής και μεγαλοαστικής τάξης. 'Η γή τής παλαιάς πόλης τής 'Αθήνας μένει μέχρι σήμερα στά χέρια αστών και μικροαστών, ενώ η κοινωνική σύνθεση τών κατοίκων τής αλλάζει. 'Επομένως η μελέτη τών επιπτώσεων τής αστικής ανάπτυξης στόν χώρο είναι σέ μεγάλο βαθμό ένδεικτική τών επιπτώσεων τής στίς κοινωνικές τάξεις τής πόλης.

'Η γοργή άστικοποίηση μετά τό 1922, αλλά ιδιαίτερα μετά τό 1950, μεταμόρφωσε ριζικά τή γεωγραφία του Λεκανοπεδίου. 'Η βασική δυναμική ήταν μιά αύξανόμενη συμμετοχή του πληθυσμού τών προστίων στό σύνολο και σχετική πτώση τών Δήμων 'Αθήνας και Πειραιά (δρια 1971), όπως φαίνεται στόν πίνακα 1. Οι χάρτες 1-3 δείχνουν τήν άλλαγή τής κατεύθυνσης τής φαινόμενης μετακίνησης (μεταβολή πληθυσμού μείον φυσική αύξηση κατά δήμο και κοινότητα) κατά τίς τρεις τελευταίες δεκαετίες.

Στήν περίοδο 1951-1961 η «προαστιοποίηση» ήταν λαϊκή: τό μεταναστευτικό ρεύμα κατευθυνόταν κυρίως πρós τά βορειοδυτικά περίχωρα τής 'Αθήνας (αύξηση 172%) και πρós άλλες περιοχές αυθαιρετών λαϊκών κατοικιών (χάρτης 1). 'Υπολογίστηκε πώς ο πληθυσμός πού έχτισε αυθαιρέτα

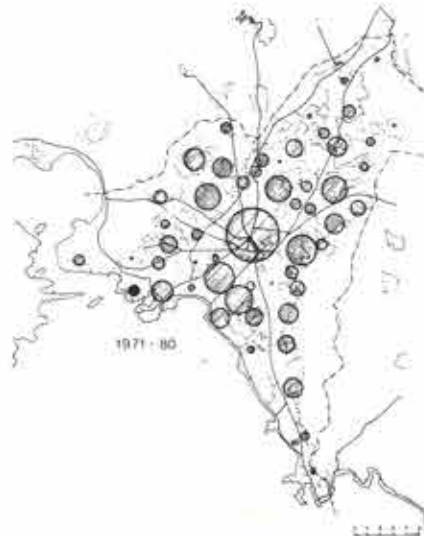
1

2

3

στις παραφές στην περίοδο 1945-1968 ξεπέρασε τις 560.000 κατοίκους ή το 40% της πληθυσμιακής αύξησης της Αθήνας από το 1940 ως το 1971 (19). Οι ίδιες περιοχές δέχτηκαν και τη δεκαετία του 1960 πολλούς μετανάστες. Έγινε ωστόσο τότε και μία σημαντική μεταστροφή: στην περίοδο 1961-1971 ο Δήμος Αθηναίων παρουσίασε μία κυριολεκτική έκρηξη πληθυσμού (χάρτης 2). Οι 239.459 νέοι κάτοικοι του ανέβασαν σημαντικά το ποσοστό συμμετοχής του κεντρικού δήμου στο Λεκανοπέδιο για πρώτη φορά το 1971 (πίνακας 1). Αυτό αποτελεί ένα φαινόμενο και ως προς τη δική του ιστορία και ως προς την ανάπτυξη κάθε άλλης περιοχής της πρωτεύουσας. Ένώ το 1951-1961 ο Δήμος Αθηναίων είχε απορροφήσει μόλις το 15,2% της πληθυσμιακής αύξησης του συγκροτήματος, το 1961-1971 απορρόφησε το 34,8%. Η έντονότερη συρροή έγινε στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1960 (19). Και σήμανε το τέλος της πληθυσμιακής «έκρηξης» των λαϊκών προαστίων του μεσοπολέμου και των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών. Έπειτα, κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1970, όταν πιά το κέντρο κορέστηκε και το ρεύμα της αυθαιρέτης δόμησης ελέγχθηκε οριστικά, το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού προσελεύστηκε προς τις περιοχές όπου εξαπλωνόταν η πολυκατοικία στα βορειοανατολικά, ανατολικά και νότια μεσοαστικά προάστια (χάρτης 3). Το 1971-1980 έτσι παρατηρείται άλλη μία πολύ σημαντική αλλαγή στις διαδικασίες ανάπτυξης της πρωτεύουσας.

Οι παραπάνω διαδικασίες δημιουργήθηκαν από την οικονομική δομή της οικιστικής ανάπτυξης και την πολιτική των μεταπολεμικών κυβερνήσεων. Η άνοχη της αυθαιρέτης δόμησης ως τα μέσα της δεκαετίας του 1960 αποτελούσε μία δικλείδα ασφάλειας για την ένωση των εσωτερικών μεταναστών που δημιουργούσε ο υπανάπτυκτος καπιταλισμός. Όσο όμως η διαδικασία έπαιρνε διαστάσεις και η άπρογραμματιστή επέκταση και αυτοστέγαση έρχόταν σε αντίθεση με τη διαρκώς αυξανόμενη εξάπλωση του κερδοσκοπικού τομέα κατοικίας, η άνοχη των μεσοστρωμάτων και των κυβερνήσεων μειωνόταν. Ο έλεγχος της αυθαιρέτης

δόμησης κορυφώθηκε κατά την περίοδο της δικτατορίας (1967-1973), αλλά συνεχίστηκε και ως τις μέρες μας (21). Συνδυάζοντας με παροχή στεγαστικών δανείων, άνοδο των συντελεστών δόμησης και «νομιμοποίηση» μεγάλων εκτάσεων αυθαιρέτων (δρα ένωση των τους στο έμπορευματο κύκλωμα κατοικίας), ο έλεγχος αυτός ανέτρεψε την ισορροπία μεσοαστικής πολυκατοικίας-λαϊκής μικροοικοδόμησης σε όφελος της πρώτης. Η έμπορευματοποίηση της κατοικίας εκφράστηκε με τη ραγδαία εξάπλωση της πολυκατοικίας, που φαίνεται ένδεικτικά στον πίνακα 2. Η αυθαιρέτη δόμηση έπεσε κατακόρυφα (διάγραμμα 4) ο «δυσμός» του τομέα της κατοικίας, που λειτουργούσε προς τη βελτίωση των λαϊκών οικιστικών συνθηκών, έτεινε να εκλείψει. Η ιδιοκατοίκηση ανάμεσα στον εργατικό πληθυσμό της Αθήνας εφθινε από τη δικτατορία και έπειτα (22).

Τό επιχειρηματικό ενδιαφέρον για αντιμετώπιση προσελεύστηκε πρώτα στις κεντρικότερες περιοχές της Αθήνας. Αν κρίνουμε από τα υπάρχοντα στοιχεία, η «πολυκατοικιοποίηση» πρέπει να ήταν ραγδαία μέσα σε τέσσερα χρόνια (1968-1972) η κεντρική Αθήνα έγινε αγνώριστη.

Πίνακας 1

Πληθυσμός κατά περιοχή του συγκροτήματος πρωτεύουσας, 1920-1980

Έτος	Ποσοστό %			100% Σύνολο πληθυσμού
	Δήμος Αθήνας	Δήμος Πειραιά	Προάστια (δρια 1971)	
1920	64,63	29,85	5,52	453.042
1928	47,97	24,31	27,72	802.000
1940	42,40	17,06	40,54	1.124.109
1951	40,29	13,97	45,74	1.378.586
1961	33,87	10,24	55,89	1.852.709
1971	34,13	7,38	58,49	2.540.241
1980*	31,47	6,78	61,75	3.307.000

Πηγές: Α. Λεοντίδου-Εμμανουήλ, 1980 (19), appendix 1.02

* Υπολογισμός της συγγραφέα (20).

Τό ίδιο ραγδαία ήταν και η προσέλκυση ένοικων από τό νέο οικιστικό απόθεμα. Τά στεγαστικά δάνεια επέτρεψαν σε πολλούς

Πίνακας 2

Νέες οικοδομές στην πρωτεύουσα κατά αριθμό όρόφων, 1964-1976

Σύνθεση % αριθμού νέων οικοδομών στην Αθήνα κατά τύπο

	1964	1970	1976
Μονόροφες	65,38	42,46	20,97
Διόροφες	17,09	23,45	23,18
Τριόροφες	2,42	6,55	16,19
Πολυόροφες	15,11	27,57	39,68

Σύνθεση % όγκου νέων οικοδομών στην Αθήνα κατά τύπο

	1964	1970	1976
Μονόροφες	20,66	13,15	8,83
Διόροφες	12,79	12,52	10,24
Τριόροφες	4,09	8,43	14,22
Πολυόροφες	62,46	65,90	66,71

Πηγές: Έπεξεργασία στοιχείων ΕΣΥΕ

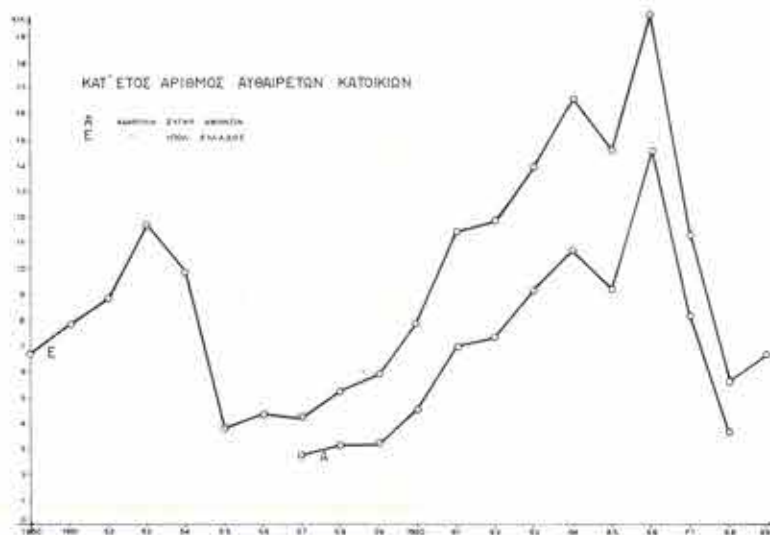
1-3. Φαινόμενη μετακίνηση πληθυσμού κατά δήμο και κοινότητα της Αθήνας τις δεκαετίες 1950, 1960 και 1970. Παρουσιάζεται ο πληθυσμός που μετακινήθηκε κατά περιοχή ή φυσική αύξηση (υπεροχή γεννήσεων πάνω στους θανάτους) έχει αφαιρεθεί. Οι χάρτες 1 και 2 προέρχονται από τη μελέτη των Α. Λεοντίδου και Δ. Έμμανουήλ, 1971 (21), σ. 32-33, και ο χάρτης 3 από τη Α. Λεοντίδου, 1980 (19), κεφάλαιο 6, σύμφωνα με υπολογισμούς για τον πληθυσμό 1980, που θεωρείται ότι προσεγγίζουν αρκετά την πραγματικότητα (20).

4. Αυθαιρέτη δόμηση στην Ελλάδα και την Αθήνα, 1950-1969. Τό διάγραμμα, από άδημοσίευτα στοιχεία του ΥΔΕ, προέρχεται από Α. Λεοντίδου και Δ. Έμμανουήλ, 1971 (21), σ. 31.

1-3. Apparent migration in the Greater Athens Area during the 1950's, 1960's and 1970's shown here per community (population change excluding physical increase). The maps are the outcome of earlier studies by the writer.

4. Unauthorised building in Greece and Athens, 1950-1969: number of new illegal buildings from unpublished data.

4

τήν αγορά διαμερισμάτων, ενώ οι λαϊκές οικογένειες που δεν μπορούσαν να καταφύγουν σε μικροοικοδόμηση στις παρυφές, όπως παλαιότερα, έψαχναν σε κεντρικότερες περιοχές κάποιο διαμέρισμα με φθινό νοίκι. Δημιουργήθηκαν έτσι οι συνθήκες για την αντιστροφή της αποκεντρωμένης κατανομής της έσωτερικής μετανάστευσης στον χώρο της πόλης. Η συμφόρηση των κεντρικών περιοχών εντεινόταν. Τα μεσοαστικά στρώματα, αφού πλούτισαν εκμεταλλευόμενα τις κεντρικές περιουσίες τους, άρχισαν να βλέπουν με όργη το πύκνωμα του χώρου ζωής τους και να αντιμετωπίζουν θετικά μία πολιτική για την καθήλωση, ή και τον υποβιβασμό, των συντελεστών δόμησης, που παλαιότερα, όταν η δομή της πόλης διαμορφωνόταν, είχαν αντιμετωπίσει έχθρικά. Όποιοι πρόλαβε, έκτισε και πλούτισε. Καιρός να σωθούμε από τις «άπάνθρωπες» πυκνότητες.

Σε γειτονιές παλαιών πολυκατοικιών ("Ανω Πατήσια, Κυψέλη) αλλά και σε λαϊκές περιοχές που δεν προσέλκυαν τό επιχειρηματικό ενδιαφέρον (Νέα Ίωνια) είχε ήδη αρχίσει η υποβάθμιση και μία διαδικασία «φιλτραρίσματος» (filtering-down process), (19): τα μεσοαστικά ή και μικροαστικά στρώματα νοίκιαζαν τις κατοικίες τους σε φτωχότερους μετανάστες και μετατοπίζονταν προς τα προάστια. Και ενώ η υποβάθμιση εντεινόταν στις πρώτες από τις παραπάνω γειτονιές από την τάση των ιδιοκτητών να μη συντηρούν τις κατοικίες που εγκατέλειπαν, στα μεσοαστικά προάστια (Χολαργός, Άγ. Παρασκευή, Χαλάνδρι, Ζωγράφου, Νέα Σμύρνη, Καλλιθέα - χάρτης 3) εξαπλωνόταν η πολυκατοικία καλύτερης ποιότητας με χαμηλότερους συντελεστές δόμησης και συνήθως με πανταχόθεν ελεύθερο σύστημα (23). Βρισκόμαστε σήμερα σε μία δεκαετία τέτοιων ριζικών αλλαγών στην ανάπτυξη της πρωτεύουσας.

Ταξική προέλευση του πολεοδομικού προβληματισμού και διαδικασία σχεδιασμού, 1960-1980

Οι διαφορετικές επιπτώσεις των διαδικασιών που αναλύσαμε στις μεσοαστικές και λαϊκές-εργατικές γειτονιές δεν επηρέασαν τη ρητορική των ρυθμιστικών σχεδίων με την ίδια ένταση. Θά δείξουμε πώς η προβληματική των πολεοδόμων άπηχούσε πάντα τις μεσοαστικές ανησυχίες για ζητήματα της πόλης και αγνοούσε τις λαϊκές, παρά τις τελετουργικές αναφορές στο «κοινωνικό πρόβλημα».

Οι απόψεις της δεκαετίας του 1960, όπως ανθολογούνται στο Ε' Πανελλήνιο Συνέδριο του ΣΑΔΑΣ (5), τονίζουν περισσότερο:

α) Τό απαράδεκτο της ανεξέλεγκτης επέκτασης της Αθήνας. Οι οικιστές των αυθαιρέτων στιγματίζονται από τους συντηρητικότερους πολεοδόμους σαν ανήθικοι, ενώ οι πιο προοδευτικοί βλέπουν τις περιοχές σαν προβληματικές, θεωρούν απαραίτητη την «εξυγίανση» τους και τον τρόπο ανάπτυξής τους απαράδεκτο και προτείνουν την ενσωμάτωσή τους. Οι ιδέες για τις αντιφατικές και συχνά ευνούικες επιπτώσεις της αυθαίρετης δόμησης στις λαϊκές οικιστικές συνθήκες απομονώθηκαν από τον «ορθόδοξο» πολεοδομικό προβληματισμό σε όλη τη δεκαετία του 1960 (24).

β) Την «άλλοτρίωση του πολίτη» στην αδιανομή της πόλης. Καθώς οι πολυκατοικίες έσπαγαν την «οργανικότητα» των πα-

λαιότερων αθηναϊκών γειτονιών και εξαφάνιζαν τους κοινόχρηστους χώρους, τέτοιες ιδέες με ρίζες στην κοινωνική ψυχολογία της δεκαετίας του 1950 βρήκαν πρόσφορο έδαφος ανάμεσα στους πολεοδόμους της Αθήνας. Κύριο μέλημά του έγινε ο καθορισμός του «άριστου μεγέθους» γειτονιάς. Και τό Κέντρο Κοινωνικών Έπιστημών, και τό Γραφείο Δοξιάδη, καθώς και άλλοι έρευνητικοί οργανισμοί, μελετούσαν τη σχέση ατόμου και περιβάλλοντος και τό πώς πρέπει να διαρθρώνεται ή πόλη για να «ταυτίζεται» τό άτομο με τον χώρο ζωής του.

γ) Την άποσυμφόρηση του ιστορικού κέντρου, κυρίως από κυκλοφορία και δραστηριότητες. Τό ενδιαφέρον για τά κέντρα, ιδιαίτερα σε μονοκεντρικές, ακτινωτές πόλεις (π.χ. Ρώμη), αποτέλούσε μία βασική επαγγελματική έμμονη ιδέα των Ευρωπαίων πολεοδόμων ως τό 1960, αλλά και μία ανησυχία σχετικών μεσοαστικών ομάδων. Χωρίς να υπάρχει ουσιαστικά τέτοιο κίνημα στην Ελλάδα, ή ιδέα της «πολυκεντρικής» Αθήνας στά ρυθμιστικά σχέδια αντανάκλουσε κλασικά πολεοδομικά στερεότυπα για την άποσυμφόρηση του κέντρου. Η ιδέα της οικιστικής αποκέντρωσης σαν παρέμβαση για την περιβαλλοντική βελτίωση της κατοικίας ήταν, αντίθετα, υποτονισμένη στα σχέδια από τό 1954 ως τό 1966. Βασική τους έπιλογή αποτέλεσε ή συγκράτηση όλου του νέου πληθυσμού ως τό 2000 μέσα στο Λεκανοπέδιο, με σχετικά ύψηλές πυκνότητες, και ή βελτίωση του περιβάλλοντος κατοικίας με αναπλάσεις, άνοιγμα ελεύθερων χώρων και επανιεράρχηση του κυκλοφοριακού δικτύου.

Η αστική επέκταση είχε συνδεθεί με την άνοργάνωτη ανάπτυξη της Αθήνας. Σάν αποτέλεσμα ένισχύθηκε ή τάση για δραστικό περιορισμό της μη κερδοσκοπικής προαστιακής δόμησης - προφανώς ένάντια στα λαϊκά συμφέροντα - και για έντατικότερη εκμετάλλευση του υπάρχοντος αποθέματος οικοπέδων σε συνδυασμό με βελτίωση του περιβάλλοντός τους. Τά κοινωνικά και οικονομικά συμφέροντα της μεσοαστικής τάξης υποστηρίζονταν έτσι, συνειδητά ή όχι, από τους πολεοδόμους. Η έντατική άνοικοδόμηση με πολυκατοικίες δεν δημιουργούσε άκόμη προβλήματα, παρά μεγάλες περιουσίες. Η έξισορόρηση της ανάγκης για καλό περιβάλλον με την πίεση για έντατικότερη εκμετάλλευση του εδάφους έκλινε προς τη δεύτερη. Μόνο όμως ή πολιτική της χούντας, ιδιαίτερα γενναϊόδωρη προς τους γαιοκτήτες, άνέτρεψε τελικά την ίσορροπία, με αποτέλεσμα μετά ή συμφόρηση και υποβάθμιση του περιβάλλοντος να κινητοποιήσει τους μεσοαστούς της Αθήνας.

Κοινωνικές συγκρούσεις για ζητήματα του χώρου δεν έκδηλώθηκαν ως τά μέσα της δεκαετίας του 1960. Οι εργατικοί πληθυσμοί της Αθήνας έκφράζαν έμπρακτα την άποψη τους για την οικιστική ανάπτυξη, καταφεύγοντας σε παράνομη δόμηση. Άλλά ο κοινωνικός διαχωρισμός στο Λεκανοπέδιο άφησε άμετοχο τον μεσοαστικό χώρο. Οι πολεοδόμοι δεν πλαισιώθηκαν από κάποιο μεσοαστικό κίνημα που να άπαιτεί άλλαγή αυτών των διαδικασιών. Παρόλο που σαφώς υποστήριζαν μεσοαστικά συμφέροντα, τό έκαναν σαν μία ομάδα διανοομένων με τον «έλιτίστικο» ρόλο του ρυθμιστή ο οποίος, παρόλο που διαμορφώνει τις απόψεις του-στερεότυπα σε συμβιβασμό με μεσοαστικές άντιλήψεις, δεν έμπλέκει άλλους φορείς στη

δουλειά του.

Η πρώτη σφοδρή σύγκρουση εκφράστηκε τό 1968 με τον έλεγχο της λαϊκής μικροοικονομίας και την ένισχυση της πολυκατοικίας από τη δικτατορία (20). Από τότε, τέθηκε σε λειτουργία μία σειρά μηχανισμών που δημιούργησαν ένα ζωννό μεσοαστικό κίνημα για ζητήματα της πόλης. Κατά τη δεκαετία του 1970, με τις διαδικασίες που περιγράψαμε παραπάνω, τα προβλήματα της οικιστικής ανάπτυξης εισέβαλαν στον χώρο της αστικής τάξης. Η συμφόρηση και το κυκλοφοριακό πρόβλημα έπληξαν τις κεντρικές περιοχές. Οι πολυκατοικίες πύκνωσαν, εξαφάνισαν τους ελεύθερους χώρους και ακόμη άρχισαν να υποβαθμίζονται. Πολλές περιοχές περικυλώθηκαν από λαϊκά slums. Η ρύπανση προχώρησε στις άκτες του Σαρωνικού, η ατμοσφαιρική μόλυνση δεν άφορούσε πια μόνο τους κατοίκους της Έλευσίνας και των εργατοπόλεων γύρω από τήν Έλαιώνα. Τό περιβάλλον κατοικίας τών μεσοαστικών στρωμάτων υποβαθμίζόταν. Η αστική τάξη άρχισε να κινητοποιείται και να διαμαρτύρεται για τό πληθυσμιακό μέγεθος τής Αθήνας. Τά προβλήματα που δημιούργησε ή ίδια, επιδιώκοντας τά συμφέροντά της, αποδίδονταν τώρα στην πληθυσμιακή συσσώρευση καθεαυτή. Οι πολεοδομίοι βρέθηκαν σιγά σιγά πλαισιωμένοι από ένα πλήθος οργανώσεων, φορέων και κινήσεων σχετικών με προβλήματα περιβάλλοντος και πόλης.

Τό ζήτημα τής αποκέντρωσης και σέ επίπεδο Έλλάδας και σέ επίπεδο Αθήνας έρχεται τώρα στό επίκεντρο του προβληματισμού πολεοδόμων, κράτους, πολιτικών κομμάτων και κοινωνικών φορέων, ενώ συνυπάρχουν, λιγότερο έντονα, και παλαιότερες ιδέες για τήν «οργανικότητα». Η παλαιά πρόταση του ΚΕΠΕ για δημιουργία νέου δικτύου αστικών κέντρων (25) παίρνει δημοσιότητα με νέες διατυπώσεις: άρχίζουν να έκπονούνται σχέδια για τά ΚΕΠΑ ή τics «άντιπαλες πόλεις» (ρυθμιστικά σχέδια), (14). Η Αθήνα βωρεείται από τόν διοικητικό μηχανισμό, τούς πολεοδόμους, τούς δημοσιογράφους και τούς επιστήμονες τής χώρας σάν ένα «τερατώδες» συγκρότημα, που καταβροχθίζει τή ζωτικότητα τής Έλλάδας. Ιδέες που αποκρούουν ή, τέλος πάντων, σχετικοποιούν τics τρέχουσες θέσεις για «παρασιτικότητα» τής πρωτεύουσας, που δέν πιπιλίζουν τήν «ύπερδιόγκωση», «ύπεραστικοποίηση» και άλλα ύπερθετικά, άπομωώνονται ή και λογοκρίνονται, τόσο από συντηρητικούς όσο και από προοδευτικούς χώρους (26). Στή διάρκεια τής έκστρατείας «ένημέρωσης» του πληθυσμού ειπώθηκαν, γράφτηκαν και προβλήθηκαν πολλές άνακρίβειες και ύπερβολές, όπως π.χ. ότι ο πληθυσμός του Λεκανοπεδίου είχε φτάσει τό 1978 τά 3.68 εκατομμύρια, που σημαίνει μία έκρηξη άστικοποίησης με μέσο έτήσιο ρυθμό 4,74% από τό 3% τής προηγούμενης δεκαετίας. Στήν πραγματικότητα τό ΥΔΕ έμφάνισε στά μέσα μαζικής έννημέρωσης τόν, ήδη ύπερκετιμημένο, πληθυσμό τής Αττικής, σάν πληθυσμό τής Αθήνας. Η σταθεροποίηση του έπαρχιακού πληθυσμού τήν τελευταία δεκαετία και οι δικόι μας ύπολογισμοί κατεβάζουν τόν πληθυσμό του Λεκανοπεδίου σέ 3,3 εκατομμύρια (20) και τόν έτήσιο ρυθμό άστικοποίησης σέ 2,97% στήν περίοδο 1971-1980 (3,1% στό σύνολο Αττικής). Δείξαμε σέ άλλο κείμενο (27) πώς ή όλη έκστρατεία στήν περίοδο 1978-1980 άποτελεσε μία μάχη έντυπώσεων και μία

έκμετάλλευση μαζικών φόβων και στερεοτύπων σέ αντίδιαστολή με όποιαδήποτε διάθεση για διαρθρωμένη και όρθολογική διαδικασία άποφάσεων.

Η πολιτική έκμετάλλευση του πολεοδομικού σχεδιασμού ξεπερνά έτσι, μετά τή μεταπολίτευση, τά πλαίσια του παραδοσιακού κομματαρχισμού, και με μοντέρνες τακτικές διαφήμισης μέσο τύπου, τηλεόρασης, πολύπτυχων κλπ., διαχειρίζεται διαδικασίες «έπικοινωνίας» και «συμμετοχής» για να κατασκευάσει μία νομιμότητα και άποδοχή. Σέ αυτά τά πλαίσια άνοιξε και ή κλειστή διαδικασία πολεοδομικού σχεδιασμού. Τό 1976 κινητοποιήθηκαν ό ΣΑΔΑΣ, τό ΤΕΕ και ή τοπική αύτοδιοίκηση με προτροπή του Ύπουργείου Συντονισμού, να συζητήσουν τό χωροταξικό σχέδιο του γραφείου Δοξιάδη. Τό 1978 τό ΥΔΕ κάλεσε τό ΚΕΠΕ, ΕΚΚΕ, ΤΕΕ, τήν Έδρα Πολεοδομίας ΕΜΠ και τόν Δήμο Αθηνών να σχολιάσουν τics ιδέες τών νέτων «συμβούλων». Ο ΣΑΔΑΣ, που κράτησε κάπως πιό σκληρή και άνεξάρτητη στάση, άπομονώθηκε ή και έξεβρίστηκε! (11). Οι ύπόλοιποι φορείς, μαζί με τή ΓΣΕΕ και τόν ΣΕΒ, μετά από συζητήσεις μεταξύ τους και με τόν πρωθυπουργό κατέληξαν στά «18 σημεία κοινής άποδοχής», που δέν άποτελούν παρά προθέσεις, και μάλιστα πολλές φορές άντιφατικές και συγκρούμενες με τό σχέδιο-πλαίσιο που είχε έκπονηθεί με άλλη διαδικασία, όπως άναφέραμε. Η «συμμετοχή» συνεχίζεται μέχρι σήμερα: οι ομάδες μελέτης τών έννεα διαμερισμάτων (προσωποποιημένες από τό Ύπουργείο Χωροταξίας, τόν τύπο και τούς δήμους σάν «έννεα πολεοδόμοι» κατά τό πρότυπο τών «πέντε συμβούλων») πασχίζουν να έκλαικεύσουν τή δουλειά τους για χάρη του Ύπουργείου, τής Τοπικής Ένωσης Δήμων και Κοινοτήτων Νομού Αττικής και τών 114 δήμων και κοινοτήτων τής Αττικής.

Και μόνο τό ύφος μας δείχνει τήν πεποίθησή μας ότι τά παραπάνω δέν άποτελούν παρά ένα πολιτικό θέατρο κοινωνικής συμμετοχής. Οι ύπερπλουστεύσεις, οι μικροπολιτικές συγκρούσεις, οι λαϊκιστικές ρητορείες, δέν μπορούν να μεταβληθούν σέ συμμετοχή στόν σχεδιασμό χωρίς θεσμική κατοχύρωση και χωρίς πόρους, άρμοδιότητες και στελέχωση λαϊκών συλλογικών φορέων (όχι μόνο τής τοπικής αύτοδιοίκησης: τί άπέγιναν οι λαϊκοί «έξωραϊστικοί σύλλογοι» ή τά έργατικά συνδικάτα;). Τό μόνο που δέν ύποψιάζονται οι πρωταγωνιστές αύτης τής ιστορίας είναι ή ταξική φύση του όλου προβληματισμού και ή τελική ήγεμονική κοιλούρα τής διοίκησης (κεντρικής και τοπικής) πάνω στήν προβληματική για τήν πόλη. Χωρίς άμφιβολία, τά πολύπτυχα και ή τηλεοπτική ταινία του ΥΔΕ για τό ρυθμιστικό σχέδιο ή τούς πεζόδρομους, έκφράζουν κυρίως τήν όπτική τής αστικής τάξης και άπευθύνονται στούς μεσοαστούς ψηφοφόρους. Άλλά και σέ άλλους φορείς, παρά τήν άνάμειξη τής άντιπολίτευσης, σπάνια ύπάρχει κάτι που να πλησιάζει τή λαϊκή κινητοποίηση. Ούτε οι συγκρούσεις του ΥΔΕ με τό ΤΕΕ για τήν έντύπωση που δημιούργησε ή έκθεση στο Έθνικό Ίδρυμα Έρευνών (Μάιος-Ιούνιος 1979), ούτε τής Τοπικής Ένωσης Δήμων και Κοινοτήτων Νομού Αττικής με τούς «έννεα πολεοδόμους» για τό ζήτημα τής γεωγραφικής και διοικητικής ύπόστασης τών όρίων τών έννεα διαμερισμάτων, ούτε του παλαιού με τό νέο συμβούλιο του ΣΑΔΑΣ για τό άν καλώ ή κακώς πήραν μέρος και προοδευτι-

κοί πολεοδόμοι στίς έννεα μελέτες, ενδιαφέρουν τόν λαό τής Αθήνας. Τέτοιες συγκρούσεις πολώνουν γύρω από μικροπολιτικές σκοπιμότητες και όχι γύρω από τήν ταξική φύση τών προβλημάτων του χώρου. Και άναπαράγον τή διατύπωση και μελέτη τέτοιων προβλημάτων από τή σκοπία τής μεσοαστικής τάξης.

Δέν θά θεωρούσαμε σωστό να παίρνουμε μία τέτοια θέση έπικριτική προς όλες τics κατευθύνσεις, άν δέν διαπιστώναμε πόσο άπορημένα κυριολεκτικά βρίσκονται τά λαϊκά στρώματα άπέναντι σέ αύτή τήν κατάσταση. «Προβλήματα με τό κέντρο μας δέν έξουμε, ούτε σχετικά με τό νέο κέντρο, ούτε και θέλουμε να άποκτήσουμε: έμεις εδώ, έξουμε άλλα προβλήματα, πολύ πιό σοβαρά», έτσι μπορεί να άποδοθεί περιληπτικά ή συζητήσή μας στή Νέα Ίωνία. Και στό Ήράκλειο, όταν ό δήμαρχος ρωτήθηκε μήπως ένα νέο κέντρο στόν Άγ. Θωμά Άμαρουσίου θά συνενώσει κάπως τics προβληματικές δυτικές συνοικίες με τics ανατολικές, άπάντησε ειρωνικά: «Έτσι περιμένουμε να εξαφανισουμε τήν κοινωνική άνισότητα;» (23). Στό μεταξύ τό στεγαστικό πρόβλημα όλοένα όξύνεται για μία μεγάλη μερίδα του άθηναϊκού λαού.

Τά μεσοαστικά προβλήματα πέρασαν τά τελευταία χρόνια και σάν «προβλήματα τής Αθήνας». Βέβαια, μετά από τόση τριβή και ρητορικό μαξιμαλισμό, διοίκηση και πολεοδόμοι έμαθαν να άναφέρονται γενικόλογα στή δυτική Αθήνα. Δέν έμαθαν ακόμα πώς θά τήν τωνώσουν με δραστηριότητες, επενδύσεις, και όχι μόνο με νοσοκομεία ή σχολεία, και είναι τελείως άμετοχοι στό έντεινόμενο λαϊκό στεγαστικό πρόβλημα μετά τή δικτατορία. Οι αύθόρητες λαϊκές άνησυχίες για τόν νόμο 947/1979 μπήκαν στά κανάλια τής σύγκρουσης κυβέρνησης και άντιπολίτευσης και έξομωώθησαν τά προβλήματα τών μικροοικονομικών με αυτά τών μεγαλοοικονομητών (14). Ακόμη και σέ αυτό τό τόσο έμφανές σημείο δέν παρεισέφρυσε καμία ταξική ανάλυση ή προοπτική.

Η μεσοαστική άνησυχία για τή συμφόρηση στό κέντρο, τήν ύποβάθμιση και τή μόλυνση μεταφράζεται στά ρυθμιστικά σχέδια τής δεκαετίας του 1970 σέ δύο βασικές, και γενικά άποδεκτές, επιλογές: βιομηχανική αποκέντρωση και οικιστική επέκταση σέ όλόκληρη τήν Αττική. Με τήν πρώτη επιλογή, που προωθείται και στήν περίπτωση τής Θεσσαλονίκης και περιλήφθηκε και στά «18 σημεία», χωρίς τή συμφωνία του ΣΕΒ και τής ΓΣΕΕ, ή «παρασιτικότητα» τής Αθήνας καταντά μία αύτοεκπληρούμενη προφητεία. Προωθείται μία πρόωση τριτογενοποίησής της, άλλαγή τής σύστασης του πληθυσμού τής από κυρίως έργατική σέ κυρίως μεσοαστική, και έκδιωξη τών βιομηχανιών, και φυσικά τής έργατικής τάξης, από τήν πόλη.

Η δεύτερη επιλογή δέν περιλαμβάνεται στά «18 σημεία», αλλά σέ όλα άνεξαιρέτως τά ρυθμιστικά σχέδια τής τελευταίας δεκαετίας. Τό άναθεωρημένο ρυθμιστικό σχέδιο του 1975 αύξησε τήν προτεινόμενη έκταση οίκισμού κατά 50% και μείωσε τήν πυκνότητα τής Αθήνας 2000, ύπαναχωρώντας έτσι προς μία από τics βασικές του άρχικές επιλογές. Τό 1976 τό χωροταξικό σχέδιο του γραφείου Δοξιάδη προσέγγισε τά πρότυπα άμερικανικών σχεδίων όπου, επειδή ή γή είναι άφθονη και φθηνή και τό ιδιωτικό αύτοκίνητο διαδεδομένο, οι πόλεις άναπτύσσονται σέ πλάτος (28). Προτείνει μία τεράστια επέ-

κταση της 'Αθήνας σε όλη τη διαθέσιμη έκταση της 'Αττικής ως το έτος 2000 με χαμηλές πυκνότητες. Προτείνει ακόμη δύο πόλους ανάπτυξης: στο Τατόι - μιά πόλη 350.000 κατοίκων το έτος 2000, όπου θα δεσπόζει το διοικητικό κέντρο (μιά νέα Brasilia) - και στο Λαύριο - μιά βιομηχανική πόλη με πληθυσμό 200.000, λιμάνι και αεροδρόμιο στη Μακρόνησο. Οι απαιτούμενες επενδύσεις για τα προτεινόμενα έργα θα κάλυπταν όλα τα διαθέσιμα των δημόσιων επενδύσεων στην 'Αττική ως το έτος 2000, που υπολογίζονταν σε 558 δισ. δρχ. το 1976 και 1168 δισ. το 1978. Οι πόροι θα κατευθύνονταν σε έπιτελικά και τεχνικά έργα που προϋπέθετε η προτεινόμενη εξάπλωση της πόλης (επέκταση των δικτύων ύποδομης, δίκτυο δρόμων με πέντε σήραγγες κάτω από τον 'Υμηττό, Αιγάλεω και Λυκαβηττό, τρεις γέφυρες με τη Σαλαμίνα και Μακρόνησο, έπτά λιμάνια καινούρια ή υπάρχοντα, διοικητικό κέντρο, διεθνές αεροδρόμιο, ολυμπιακό στάδιο), ενώ έμεναν τελείως ακάλυπτοι οι τομείς κοινωνικών παροχών, κατοικίας και δημόσιων συγκοινωνιών (29). "Όσο για τη χωροκατανομή των επενδύσεων, σχετική μελέτη έδειξε μιά τεράστια κινητοποίηση πόρων προς περιοχές άραιοκατοικημένες σήμερα, και την εγκατάλειψη των πόλεων στην υπανάπτυξη (30). 'Η περιοχή Κορίνθου-Θήβας-Χαλκίδας θεωρείται στάσιμη σε πληθυσμό και άπορροφα λιγότερο από το 5% των επενδύσεων, το λεκανοπέδιο 'Αθήνας θεωρείται κορεσμένο και του αφιερώνεται μόλις ένα 25% του δημόσιου προϋπολογισμού για την πρωτεύουσα αντίθετα, για τη βιασμένη άστικοποίηση της περιοχής Μεγάρων-Θριασίου-Οινόφυτων-

Τατοίου-Μεσογειών προτείνεται να αφιερωθεί το 70% των επενδύσεων και προβλέπεται υπερπενταπλασιασμός του πληθυσμού σε 1,6 εκ. το έτος 2000. Στο σχέδιο-πλαίσιο του 1979 διατηρήθηκε ή ίδια διάθεση για υπέρμετρη άστικοποίηση της 'Αττικής. Το σχέδιο μάλιστα έρχεται σε φανερή σύγκρουση με τα «18 σημεία», τα οποία υποτίθεται ότι εξειδικεύονται στο ζήτημα της οικιστικής επέκτασης (31). Προτείνει σημαντικές επεκτάσεις έξω από το Λεκανοπέδιο και συγκεντρώνει την ύποδομή και τη βασική απασχόληση, και έπομένως και τις επενδύσεις, όχι με κριτήριο κάποια ιεράρχηση των προβλημάτων της 'Αθήνας, αλλά σε περιοχές προς άστικοποίηση που δεν έχουν ανάγκη πόρων («διαμερίσματα» 1,5 και 9). 'Επειδή ως τον Αύγουστο 1980 δεν είχε γίνει μελέτη επενδύσεων κατά περιοχή, παρουσιάζουμε την έπιλογή αυτή του 'Υπουργείου Χωροταξίας σύμφωνα με τους πληθυσμούς κατά «διαμέρισμα» στον πίνακα 3. 'Ανάμεσα στις τρεις εκτιμήσεις του πληθυσμού 2000 δεν μεσολάβησε καμιά άλλαγή χωροθέτησης στο σχέδιο-πλαίσιο. "Έτσι αυτές αποτελούν αυθαίρετες παραδοχές και, κατά βάση, έπιθυμίες της διοίκησης να άδειασει το Λεκανοπέδιο, και ιδιαίτερα οι περιοχές που παρουσιάζουν τη μεγαλύτερη αύξηση κατά την τελευταία εικοσαετία, σε όφελος της υπόλοιπης 'Αττικής. 'Η άρχική πρόθεση (32) ήταν η ριζικότερη προς αυτή την κατεύθυνση. 'Η εκκένωση του Λεκανοπεδίου άποτελεί στόχο και κατά τη δεύτερη εκτίμηση (33), ενώ τελικά τον Αύγουστο 1980, με τη μεσολάβηση των έννεα ομάδων μελέτης, το 'Υπουργείο μετρίασε τις προβολές του (34). 'Ακόμα και

σύμφωνα με την τρίτη εκτίμηση όμως, ο πληθυσμός του Λεκανοπεδίου «πρέπει» να αύξηθεί μόνο κατά 135.900 κατοίκους (πίνακας 3), δηλαδή ό μέσος έτήσιος ρυθμός ανάπτυξης του ως το 2000 (0,2%) να πέσει σε επίπεδα πολύ κατώτερα της φυσικής αύξησης (0,95%) και, βέβαια, της αύξησης της πρωτεύουσας στην περίοδο 1961-80 (3,1%), ενώ ό έτήσιος ρυθμός αύξησης της υπόλοιπης 'Αττικής φτάνει το 4% ως το 2000.

Μέ την προτεινόμενη ύποδομή και τις τεράστιες επεκτάσεις έντείνεται, βέβαια, ή έλξη των περιφερειακών περιοχών και προς τον έπαρχιακό πληθυσμό, και έπομένως ή πολιτική για «αποσυμφόρηση» αντίφασκει με την πολιτική για άποκέντρωση σε επίπεδο 'Ελλάδας. Αυτό δεν το συνειδητοποίησε ή διοίκηση ως τη δεύτερη φάση των μελετών των έννεα «διαμερισμάτων». 'Αλλά ακόμη και έτσι, το σχέδιο θα έδινε όπωσδήποτε προτεραιότητα στην πολιτική της επέκτασης. Οι προασιακές περιοχές της 'Αττικής άνήκουν ήδη σε συνεταιρισμούς ύπαλλήλων και έπαγγελματιών (23) και έπομένως συγκεντρώνουν τις έλπίδες των μεσοαστικών στρωμάτων της ανατολικής 'Αθήνας για βελτίωση του περιβάλλοντος ζωής τους. 'Ο ένδιαφέρον των οικοδομικών έπιχειρήσεων είναι ήδη ζωηρό. Αυτό που λείπει σε αυτές τις περιοχές, και προτείνεται από το σχέδιο-πλαίσιο, είναι ή οργανωμένη επέκταση του σχεδίου και της ύποδομης, και ή δημιουργία σχετικών με τα μεσαία στρώματα θέσεων απασχόλησης (διοίκηση, οργανισμοί, αεροδρόμιο, οργανωμένα δευτερεύοντα κέντρα) για να άποφεύγεται ή καθημερινή μετακίνηση προς το κέντρο της 'Αθήνας. Τέτοιες χωροθετήσεις συγκεντρώνονται ιδιαίτερα στα «διαμερίσματα» 5 και 9 από το 'Υπουργείο Χωροταξίας, παρά τις αντίθετες άψεις των πολεοδόμων τους (15). Δεν θα άργήσουν, άν μιά τέτοια πολιτική έφαρμοστεί, να ξεπηδήσουν εδώ και κατοικίες προασιακού χαρακτήρα για την κοινωνική τάξη που έχει τα λιγότερα στεγαστικά προβλήματα.

Προοπτικές της έρευνας για την οικιστική ανάπτυξη: μιά άπαισιόδοξη άποψη

Τά μεταπολεμικά ρυθμιστικά σχέδια άποχούν μεσοαστικές άνησυχίες και προτείνουν λύσεις σύμφωνα με τα μεσοαστικά συμφέροντα όχι επειδή οι πολεοδόμοι είναι μεσοαστοί. Φυσικά και είναι. 'Αλλά το να καθορίζεται ό έπιστημονικός λόγος για την πόλη από την πιο καθημερινή έμπειρία, τα στερεότυπα και τα συμφέροντα των έπιστημόνων και του άμεσου περιβάλλοντός τους είναι όπωσδήποτε άπαράδεκτο. Είναι κάτι που άπορρέει από την έλλειψη, και άκόμη την περιφρόνηση, της έρευνας και της όρθολογικής διαμάχης για ζητήματα του χώρου, που είναι ή μόνη ικανή συνθήκη για την υπέρβαση των διαρκώς πιεστικών ιδεολογικών έρμηνειών και μυθοποιήσεων. Στο κάτω κάτω αυτό θα ήταν και το μόνο κριτήριο για τη δικαίωση ενός πολεοδόμου σάν πολεοδόμου. 'Αλλιώς θα είχαμε άπλως να κάνουμε με έρασιτέχνες πολιτικούς ή με ιδιόμορφα στελέχη του κρατικού μηχανισμού.

'Η κατάρρευση της πίστης στον όρθολογισμό, που παρατηρείται στις καπιταλιστικές χώρες αυτή την περίοδο άνερχόμενου συντηρητισμού, ήταν στην 'Ελλάδα πολύ πιο έλκυστική (σάν εύκολη λύση) και γι' αυτό πιο κατακόρυφη. Το ύψιστο σημείο περιφρόνησης της έρευνας σε όφε-

Πίνακας 3

'Εκτιμήσεις για την εξέλιξη του πληθυσμού της πρωτεύουσας, 1961-2000

«Διαμερίσματα»	Πληθυσμός, άπόλυτος αριθμός, .000, στα όρια δήμων (στόχος α' φάσης, Β' εκτίμηση ΥΧΟΠ)			Μεταβολή πληθυσμού, άπόλυτος αριθμός, .000			
	1961	1980	2000	1961-1980	1980-2000, εκτιμήσεις ΥΧΟΠ		
Λεκανοπεδίου:					A(32)	B(33)	Γ(34)
4 (ΒΔ προάστια)	165,4	358,3	400	192,9	61,7	41,7	91,7
5 (ΒΑ προάστια)	165,8	366,1	500	200,3	223,9	133,9	233,9
6 (Κέντρο 'Αθήνας)	716,2	1.210,9	900	494,7	-610,9	-310,9	-210,9
7 (Πειραιάς-νησιά)	507,8	678,8	600	171,0	-138,8	-78,8	21,2
8 (Ν προάστια)	266,0	600,0	650	334,0	120,0	50,0	0,0
Σύνολο 4-8	1.821,2	3.214,1	3.050	1.392,9	-344,1	-164,1	135,9
Σύνολο ΠΣΠ*	1.852,7	3.307,0		1.454,3			
«Διαμερίσματα» 'Αττικής:							
1 (ΒΔ 'Αττική)	25,5	86,0	300	60,5	304,0	214,0	214,0
2 (ΒΑ 'Αττική**)	75,5	163,5	400	88,0	296,5	236,5	86,5
3 (Μεγαρίδα)	55,3	79,0	200	23,7	141,0	121,0	121,0
9 (Μεσόγεια)	56,0	105,0	350	49,0	255,0	245,0	95,0
Σύνολο υπόλοιπης 'Αττικής	212,3	433,5	1.250	221,2	996,5	816,5	516,5
Σύνολο 1-9	2.033,5	3.647,6	4.300	1.614,1	652,4	652,4	652,4

Πηγές: Για το 1961, έπεξεργασία στοιχείων ΕΣΥΕ. Για το 1980, εκτίμηση σύμφωνα με τον τύπο $P = κ.δ.ν. + σ(20)$ οι διαφορετικές εκτιμήσεις του ΥΔΕ (31) και των μελετητών των «διαμερισμάτων» 1, 4, 6, 7, 8 δεν θεωρούνται εδώ ρεαλιστικές (35). Για τις εκτιμήσεις του ΥΧΟΠ για το έτος 2000, βλ. ύποσημειώσεις 32, 33, 34.

*'Όρια Πολεοδομικού Συγκροτήματος Πρωτεύουσας κατά ΕΣΥΕ.

**Μέχρι σήμερα, το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού του άνηκε στο ΠΣΠ αλλά ή νέα προτεινόμενη προς άστικοποίηση γή του εκτείνεται σε υπερεπταπλάσια έκταση και ως τις άκτες του Εύβοϊκού κόλπου.

λος της έξυπνης διατύπωσης απόψεων-θέσεων-μύθων, της προσωπικής πειθούς στην παρουσίασή τους και της εκλαϊκευσης των προβλημάτων, τό προσέγγισε τό ΥΔΕ με τήν ανάθεση των μελετών στους πέντε συμβούλους. Ο χρόνος και ή άμοιβή ήταν έξευτελιστικά λίγα, και τά αϊτούμενα άπλουστάτα, έτσι πού ή ύπεραπλούστευση του ζήτηματος νά είναι άναπόφευκτη. Τό 1978, μαζί με τή νέα κατάρρευση της προσπάθειας γιά τή συγκρότηση κάποιας πολεοδομικής πολιτικής γιά τήν πρωτεύουσα, μπήκε στό περιθώριο και κάθε έρευνητική διάθεση και ικανότητα διατύπωσης και εξέλιξης των οικιστικών διαδικασιών, και έπομένως πρόβλεψης προβλημάτων και προτάσεων γιά πολιτική και προγραμματισμό λύσεων γιά τό μέλλον.

Η έρευνητική διαδικασία από τήν άλλη πλευρά, προσεγγίστηκε σέ δύο τουλάχιστο περιπτώσεις χωρίς νά ολοκληρωθεί. Οι 13 μελέτες πού ανέθεσε τό ΥΔΕ τό 1971 (6) δέν αξιοποιήθηκαν. «Σάν αποτέλεσμα, αποτελούν σήμερα άκαδημαϊκά περίεργα, ύλικό γιά διδακτορικές διατριβές, ενώ στά διάφορα σχέδια πού έχουν προταθεί ψάχνουμε μάτια γιά μιά άναφορά σέ αυτές» (36).

Η δεύτερη περίπτωση άφορά τή διαδικασία πού διαδραματίζεται άκόμη σήμερα και άναφέρεται στις μελέτες των έννέα «διαμερισμάτων». Παρόλο πού ό τότε Υπουργός Χωροταξίας δέν σκόπευε σέ έρευνες, οι τελικές προδιαγραφές άφηναν κάποια περιθώρια χρόνου, άμοιβής και έρωτημάτων γιά έρευνα από τό τοπικό πρός τό συνολικό επίπεδο. Οι μελέτες ήταν άλλωστε άρκετες γιά νά κινητοποιήσουν όλόκληρο τό έλληνικό δυναμικό σέ πολεοδόμους, σχεδόν όλους τούς κυκλοφοριολόγους, και άρκετούς οικονομολόγους, κοινωνιολόγους, στατιστικούς, γεωπόνους, τοπογράφους, πολιτικούς μηχανικούς, ιστορικούς και πολιτικούς επιστήμονες - σύνολο 95 έπιστήμονες άν μετρήσαμε καλά(15). Κινητοποιήθηκαν άκόμη πολλοί διοικητικοί υπάλληλοι του Υπουργείου, οι τεχνικές υπηρεσίες και σύμβουλοι τής Τοπικής Ένωσης Δήμων και Κοινοτήτων Νομού Άττικής και όλων των δήμων και κοινοτήτων τής Άττικής.

Τά άποτελέσματα δέν φαίνονται ιδιαίτερα άντάξια τής κινητοποίησης. Τό Υπουργείο ύπονόμευσε τήν έρευνα, έπιμένοντας νά καταλήξει ή πρώτη φάση σέ προτάσεις. Από τήν πλευρά των μελετητών έμφανίστηκαν έτσι μόνο λίγες προανατολισμένες έρευνες, ενώ γιά τά περισσότερα «διαμερίσματα» έπαναλήφθηκαν οι γνωστές τελετουργικές περιγραφές μετά από σύντομη «αναγνώριση» τής «υπάρχουσας κατάστασης». Η έπαφή με τοπικά προβλήματα σημείωσε όπωσδήποτε μιά πρόοδο ως πρός παλαιότερες διατυπώσεις, άφού κάθε γραφείο άπόκτησε κάποιο «πατριωτισμό» γιά τό αντίστοιχο «διαμέρισμα» και διευκολύνθηκε έτσι ή έξοδος από τόν φαύλο κύκλο τής άναπαραγωγής μεσοαστικών αντίληψεων. Σπάνια όμως ήθηκαν διαρθρωτικές άπόψεις τής άνάπτυξης τής πρωτεύουσας και ή έπιρροή τους κατά περιοχή. Τό ζήτημα τής εξέλιξης τής άπασχόλησης σπάνια αντιμετώπιστηκε, λόγω και έλλειψης στοιχείων, ενώ άπουσίασε ή προβληματική γιά τή βιομηχανική άποκέντρωση από τις παραδοσιακές ζώνες του Πειραιά και τή συγκέντρωση έξω από τό Λεκανοπέδιο, γιά τή λειτουργική και οικιστική άποσυμφόρηση του κέντρου τής Άθήνας, μιά τήν παρακήνιο περιοχών τής

Άθήνας και ιδιαίτερα του Πειραιά, και γιά άλλα θεμελιώδη ζητήματα στην προοπτική του μέλλοντος τής πρωτεύουσας. Πολύλες μελέτες έφτασαν στό σημείο νά δεχτούν τήν κατανόμη του πληθυσμού 2000 όπως δόθηκε από τό Υπουργείο Χωροταξίας, ή νά θεωρήσουν τήν πληθυσμιακή κατανόμη ζήτημα «υπόθεσης» ή πρόθεσης ή γραμμικής προβολής ρυθμών και όχι άπόρροια τής χωροθέτησης των βασικών δραστηριοτήτων, τής χωρητικότητας και προσιτότητας, των οικιστικών έπεκτάσεων και τής δυναμικής τής άνάπτυξης όπως διαμορφώθηκε ιστορικά και φαίνεται πώς θά διαμορφωθεί στό μέλλον (37). Η έλλειψη συντονισμού φάνηκε ιδιαίτερα άνασταλτική σέ αυτό τό σημείο. Παρά τις άλληλάλληλες συσκέψεις σέ όλη τή διάρκεια τής έκπόνησης τής πρώτης φάσης, τό Υπουργείο Χωροταξίας δέν κατόρθωσε νά παίξει τόν ρόλο του συντονιστή δέν κατόρθωσε καν έναν οδηγό γιά τή συλλογή των βασικών τουλάχιστο στοιχείων ούτε πρότεινε κάποια κωδικοποίηση των μεθόδων μέτρησης και παρουςίασης των δεδομένων έτσι πού οι έννέα προσεγγίσεις νά είναι συγκρισιμες μεταξύ τους και με άλλες μελέτες.

Πολλές από τις παραπάνω αδυναμίες άρχισαν νά ξεπερνιούνται κατά τή δεύτερη φάση, πού άρχισε τόν Ιούνιο 1980 και σήμανε και τήν άνεξαρτητοποίηση των μελετητών από τή διοίκηση. Οι συνεχιζόμενες σήμερα συσκέψεις είναι ένδιαφέρουσες, αλλά δέν πρόκειται νά καταλήξουν σέ μιά συγκροτημένη κατανόηση τής άνάπτυξης τής πρωτεύουσας - πέρα από γενικότητες - και συνακόλουθο προγραμματισμό. Τό αναλυτικό υπόβαθρο και ή προοπτική των περισσότερων από τις μελέτες είναι ισχνά και ή διαδικασία συζήτησης και ζύμωσης πού άκολουθείται, όσο και άν είναι χρησιμη γιά νά γίνουν γενικές εκτιμήσεις γιά τό μέλλον, δέν ύποκαθιστά κατά κανένα τρόπο τήν έρευνητική διαδικασία. Οι άνάγκες έμβάθυνσης σέ όρισμένους τομείς, πού διαρκώς προκύπτουν, άποκλείεται νά καλυφθούν, με δεδομένα μάλιστα τήν άδιαφορία του νέου Υπουργού και τά στενά χρονικά περιθώρια πού «έπιτρέπει» στή δεύτερη φάση. Νομίζω πώς και οι μελέτες των έννέα «διαμερισμάτων» θά καταλήξουν «άκαδημαϊκά περίεργα» (36).

Από τήν πλευρά, τέλος, τής Τοπικής Ένωσης Δήμων και Κοινοτήτων Νομού Άττικής και των δήμων τής Άττικής, μόλις και ξεπεράστηκε ή α priori έχθρική στάση πρός τά έννέα γραφεία, πού ύπόθαψε συστηματικά ή φιλοπασοκική κυρίως παράταξη. Άρχικά οι φορείς αυτοί άποπολιτικοποίησαν τελείως τό ζήτημα του προγραμματισμού, περιορίζοντας τήν κριτική τους στην έννοια των «ορίων» των «διαμερισμάτων». Η δυναμικότητά τους έξανεμίστηκε μόλις τά όρια θεωρήθηκαν προσωρινά. Άρχισαν τότε διάφορες παρεμβάσεις από τις πιο γενικόλογες ως τις πιο τοπικιστικές, καθώς και άποπειρες εκλαϊκευσης ή ύπεραπλούστευσης, πού βέβαια δέν συνέθεταν κάποια έναλλακτική όπτική στό ζήτημα τής πολεοδομίας τό λαϊκό συμφέρον.

Τό κύρος τής έλληνικής πολεοδομίας προοβάλλεται έτσι από τή στάση κυβέρνησης, διοίκησης, μέσων μαζικής ενημέρωσης, συλλογικών φορέων και προσώπων. Άλλά και στό φώς τής παραπάνω κοινωνιολογικής άνάλυσης είναι λίγο δύσκολο νά πάρει κανείς στά σοβαρά τήν ύπόθεση των ρυθμιστικών σχεδίων ή νά αισιοδοξει γιά τό μέλλον τους. Άραγε νά περιμέ-

νομε κάποια πρόοδο στον πολεοδομικό προβληματισμό μόνο άν όξυνθούν τά προβλήματα των μεσοαστικών στρωμάτων; Η άν μάς τήν έπιβάλει ή ΕΟΚ; Η άν προκύψει κάποια ταξική σύγκρουση μετά τήν παραπάνω έπιδείνωση των λαϊκών οικιστικών προβλημάτων; Σπάνια τέτοιου είδους εξέλιξεις στή χώρα μας δημιούργησαν στροφή πρός τήν έρευνα και τόν όρθολογισμό. Δέν φαίνεται έτσι νά υπάρχουν έλπίδες γιά προγραμματισμό πού νά ύπερβαίνει τά στενά ταξικά συμφέροντα, ιδεολογίες και μύθους, νά ξεπερνά τά όρια του «έξωραϊσμού» τής πόλης και του «συμβιβασμού άντιτιθέμενων συμφερόντων», νά έπεκτείνεται στην κατανόηση του ιστορικού γίνεσθαι, τής λειτουργίας και δομής τής πόλης, και νά διαμορφώνει με ένεργητικές παρεμβάσεις τό οικονομικό και κοινωνικό τής μέλλον.

Αύγουστος 1980

Σημειώσεις

1. Γιά τις διάφορες αυτές άποψεις βλ. ΤΕΕ και ΣΑΔΑΣ, *Οι χωροταξικές και ρυθμιστικές - πολεοδομικές μελέτες στην Έλλάδα*, Έκθεση Όμάδας Έργασίας, 1976, και περιληπτική παρουσίαση στο Λ. Αεοντίδου-Έρμανουήλ, «Σχέδιο άνάλυσης τής δομής τής πόλης και του ρόλου τής πολεοδομίας στή σύγχρονη Έλλάδα», *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 11/1977, σ. 94-101.
2. Γιά περιγραφή του, βλ. Κ. Μπίρης, *Αί Άθήνα από το 19ου στον 20ου αιώνα*, Άθήνα 1966, σ. 345-355.
3. Τά διάφορα σχέδια από τό 1954 και έπειτα παρουσιάζονται στον τόμο του ΥΔΕ, *Ρυθμιστικό σχέδιο Άθηνών* 1965.
4. Smith, W. & Assoc., «Έρευνα και μελέτη κυκλοφορίας Λεκανοπεδίου Άθηνών, ΥΔΕ, 1964 και Έρευνα και μελέτη δημόσιων συγκοινωνιών και σταθμών Λεκανοπεδίου Άθηνών, ΥΔΕ, 1965.
5. ΣΑΔΑΣ, Πρακτικά Ε' Πανελληνίου Συνεδρίου Αρχιτεκτόνων, Άθήνα, 16-23 Ιαν. 1966, *Τά προβλήματα τής μείζονος περιοχής Άθηνών*, ΤΕΕ, Άθήνα 1974.
6. Οι 13 μελέτες γιά τό ΥΔΕ (1973) ήταν: ΕΚΚΕ, *Κοινωνιολογική μελέτη μείζονος περιοχής Άθηνών*, ΕΤΒΑ και SCET International, *Μελέτη ανάπτυξης και χωροθεσίας τής βιομηχανίας στή μείζονα περιοχή Άθηνών*, W. Smith & Assoc., *Μελέτη κυκλοφορίας και μεταφορών στή μείζονα περιοχή Άθηνών*, Μάνδικας, Π.Κ., *Οικονομική άνάλυση ρυθμιστικού σχεδίου Άθηνών*, Μαρκοπούλου, Α. και συνεργάτες, *Πολεοδομικά σταθερά χώρας, Γ. Μιχαήλ*, *Διαχείριση του έγχειριού παράγοντος εϊς τήν μείζονα περιοχή Άθηνών*, Adams, R. και Μ., *Μελέτη ανάπτυξης και προστασίας πρασίνου μείζονος περιοχής Άθηνών*, Α. Χατζοπούλου, *Θεσμικά πλαίσια ρυθμιστικού σχεδίου Άθηνών*, G. και M. Gutenschwager, *Χρήση χρόνου των κατοίκων μείζονος περιοχής Άθηνών*, W. Porter κ.ά., *Μελέτη δευτερευόντων κέντρων ρυθμιστικού σχεδίου Άθηνών*, Ι. Τραυλός, *Μελέτη μνημείων και αρχαιολογικών χώρων μείζονος περιοχής Άθηνών*, Α. Καραπίπερης, *Κλιματολογικές συνθήκες μείζονος περιοχής Άθηνών*, Δ. Ζήβας, *Παλαιά πόλη Άθηνών*.
7. Γραφείο Δοξιάδη, *Χωροταξικό σχέδιο και πρόγραμμα περιοχής πρωτεύουσας*, τελική έκθεση, άρ. 16, Υπουργείο Συντονισμού και Προγραμματισμού, 1976.
8. Βλ. κυρίως ΤΕΕ, Όμάδα Έργασίας, *Κριτική άνάλυση του χωροταξικού σχεδίου και προγράμματος τής περιοχής πρωτεύουσας του Γραφείου Δοξιάδη*, Άθήνα 1976. Κριτικές έγιναν

και από τον ΣΑΔΑΣ και τους Δήμους.

9. ΥΔΕ, Πολιτική ρυθμίσεως χωροταξικών μεγεθών Αττικής, Αθήνα 1977.

10. Κατά ομολογία και των ίδιων των πολεοδομικών. Οι πέντε μελέτες είναι: Ν. Καλογεράς - ΟΤΟΜΕ, Πρόταση πολεοδομικής ρυθμίσεως ευρύτερας περιοχής Αθηνών, Θ. Παπαγιάννης και συνεργάτες, Αθήνα. Συμβολή στη ρύθμιση του χώρου, Α.Ν. Συμεών - Έταιρία Μελετών Περιβάλλοντος, Πρωτεύουσα 2000, Α. Τρίτσης και συνεργάτες, Στρατηγική ανάπτυξης πρωτεύουσας, Π. Ψωμόπουλος - Γραφείο Δοξιάδη, Πρωτεύουσα 2000 (ανάθεωρηση του χωροταξικού σχεδίου προγράμματος περιοχής πρωτεύουσας). Σε αυτά τα πλαίσια συντάχθηκε και έκθεση του ΤΕΕ και ΕΚΚΕ, Κριτική της σημερινής δομής και λειτουργίας της Αθήνας και της ευρύτερης περιοχής της, Αθήνα, Οκτώβριος 1978.

11. ΣΑΔΑΣ, Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων, αρ. 1, Ιαν.-Φεβ. 1979, Ειδικό τεύχος για το ρυθμιστικό της Αθήνας.

12. Το έγγραφο δημοσιεύτηκε στο ΣΑΔΑΣ, *ibid.*, σ. 19.

13. Ένημερωτικό Δελτίο ΤΕΕ, αρ. 1066, 10.9.1979, Δημοσιεύτηκαν στην Έφημεριδα της Κυβερνήσεως, αρ. 341, 2.4.1980, Υπουργική απόφαση ΧΠ/ΧΠ 2094.

14. Βλ. σχετικά άρθρα στον ίδιο τόμο.

15. Περιλήψεις των έννεα μελετών, καθώς και πλήρης κατάλογος των ομάδων μελέτης, δημοσιεύτηκαν στο Αντί, αρ. 155 (4.7.1980) και 156 (18.7.1980). Τα μελετητικά γραφεία κατά «διαμέρισμα» ήταν: 1. Κ. Ξανθάς & συνεργάτες, 2. Γραφείο Δοξιάδη, 3. ΟΤΟΜΕ, 4. Γ. Σκιαδάρεσης και συνεργάτες, 5. Ο.Α.Ο.Μ. Ε.Π.Ε. και συνεργάτες, 6. Θ. Παπαγιάννης και συνεργάτες, 7. Δ. Κονταργύρης - Α. Λαμπάκης και Σία Ο.Ε., 8. Γ. Διαμαντόπουλος - Α. Γεροντάκης - Γ. Χαϊδόπουλος, 9. Έταιρία Μελετών Περιβάλλοντος.

16. ΚΕΠΕ, Έκθεσις Έπιτροπής, Σχέδιο προτύπου μακροχρόνιου αναπτύξεως της Ελλάδος, Αθήνα 1972, μέρος Α' (γενικές κατευθύνσεις ανάπτυξεως), πίν. 14.2, σ. 297.

17. Για την άποψη του ρυθμιστικού σχεδίου Αθηνών σχετικά με τις μικτές χρήσεις γης, βλ. Ν. Georgioulas και Α. Markopoulou, «Mixed Uses in Athens Urban Area», *Built Environment Quarterly*, τ. 3, αρ. 1, Μάρτιος 1977, σ. 73-78. Για μία σύγκριση με την υπάρχουσα οικονομική-γεωγραφική δομή των ελληνικών πόλεων, βλ. Α. Λεοντίδου-Εμμανουήλ, 1977, *op. cit.* (ύποσημείωση 1).

18. Ο διαχωρισμός διαπιστώθηκε από τον G. Burgel, «Δομικά χαρακτηριστικά του πολεοδομικού συγκροτήματος Αθηνών», *Κοινωνιολογική Σκέψη*, αρ. 2, σ. 176-239 και *Condition Industrielle à Athènes*, 2 τόμοι, ΕΚΚΕ και CNRS 1970 και 1972, και τονίστηκε από το ΕΚΚΕ, *Κοινωνιολογική μελέτη μεζονος περιοχής Αθηνών*, ΥΔΕ, 1973, και από τα άρθρα που προέκυψαν από αυτή: E. Cruieger, «Socio-geographic Study of the Greater Athens Area», τ. Α, σ. 208-328, και Ε. Σορώκος, «Οικιστική δομή και κοινωνικοποίηση: η περίπτωση της Αθήνας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Έρευνών*, αρ. 23, 1975, σ. 142-149. Η ιστορική εξέλιξη και η άκριβστερη ταξική φύση του διαχωρισμού διερευνώνται στο Α. Λεοντίδου-Εμμανουήλ, 1980 (βλ. ύποσημείωση 19).

19. Α. Λεοντίδου-Εμμανουήλ, *Working Class and Land Allocation: The Urban History of Athens, 1880-1980*, Ph.D. υπό εκπόνηση, πρώτη παρουσίαση, L.S.E., Λονδίνο 1980.

20. Οι ύπολοιμοι του πληθυσμού των 56 δήμων και κοινοτήτων της πρωτεύουσας 1980 έγιναν από τη συγγραφέα στο πλαίσιο της μελέτης του «διαμερίσματος» 5 (ΟΑΟΜ, 1980, βλ. ύποσημείωση 23, σ. 47-50) με βάση τον τύπο $P = K \cdot d \cdot v + \sigma$, όπου Κ καταναλωτές «οικιακής χρήσης» 1980 όπως προκύπτουν από αλγεβρικούς πίνακες της ΔΕΗ, δ σύνθετος δείκτης που με-

τρά το ποσοστό κενών κατοικιών από τη μία πλευρά και τον δείκτη συγκοινωνίας νοικοκυριών από την άλλη (λόγος νοικοκυριών προς κατοικίες, 1971), v, μέσο μέγεθος νοικοκυριού 1971, και σ άτομα σε συλλογικές συμβιώσεις το 1971. Τα στοιχεία 1971 λήφθηκαν από αλγεβρικούς πίνακες της ΕΣΥΕ. Είναι φανερό ότι ο ύπολοιμος βασίστηκε σε μία σειρά παραδοχών για τις εξελίξεις 1971-80:

α) Ότι το σύνολο των κατοικιών συνδέεται με δίκτυο ΔΕΗ. Πράγματι, το 95,16% των κατοικιών είχαν ηλεκτρικό φως το 1961 και το 99,19% το 1971, και οι περισσότερες έλλειψεις παρουσιάζονταν στα δυτικά της Αθήνας. Για τον λόγο αυτό, και λόγω της συχνά λαθραίας σύνδεσης περισσότερων της μιας κατοικίας με ένα μετρητή της ΔΕΗ σε περιοχές παλαιών και νέων αυθαιρέτων, είναι πιθανό να έχει εδω ύποεκτιμηθεί ο πληθυσμός σε τέτοιες περιοχές (ιδίως βορειοδυτικά προάστια).

β) Ότι το μέσο μέγεθος νοικοκυριού (v_n) και ο άριθμος ατόμων σε συλλογικές συμβιώσεις (σ) έμειναν αμετάβλητα από το 1971. Έπειδή στην πραγματικότητα αυτά αυξήθηκαν έλαφρά, είναι σχετικά ύποεκτιμημένοι οι τελικοί πληθυσμοί, όχι όμως περισσότερο από 1-4% όπως προκύπτει από σύγκριση με ύπολοιμο τους με βάση τους μαθητές σχολείων και την άπογραφή οικιστικού αποθέματος που έγινε από την ΟΑΟΜ το 1980 για τη μελέτη του «διαμερίσματος» 5.

21. Για την καταστολή των αυθαιρέτων ως το 1971, βλ. Α. Λεοντίδου και Δ. Έμμανουήλ, *Life Patterns in an Illegal Housing Area*, Αθήνα 1972 και το σχετικά τους άρθρο «Περιοχές αυθαιρέτων: διαδικασίες κατασκευής ενός οικολογικού και κοινωνικού χώρου», *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 6/1972, σ. 256-263. Βλ. επίσης Δ. Έμμανουήλ, «Αντικαπιταλισμός και αυτονομία στη μεταπολεμική ιστορία των αυθαιρέτων και το πρόβλημα της λαϊκής κινητοποίησης για οικιστική άλλαξη», *Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων*, αρ. 1, Φεβρ. 1975, σ. 10-14. Πιο πρόσφατες εξελίξεις των αυθαιρέτων και της πολυκατοικίας μελετώνται στο Δ. Έμμανουήλ, *Τρεις μελέτες για τη λαϊκή κατοικία*, Αθήνα 1977. Ακόμη πιο πρόσφατα, το 1977, νέα νομοθεσία για «νομιμοποιήσεις» αυθαιρέτων που χτίστηκαν το 1955-1972 άντιμετώπισε με ίσοπεδοτικό τρόπο τις αυθαιρέτες λαϊκές κατοικίες και τις αυθαιρεσίες για κερδοσκοπική εκμετάλλευση. Συγχρόνως διατηρήθηκε η καταστατική νομοθεσία για νέα αυθαίρετα. Ο Ν. 651/1977 κατήργησε το Ν.Δ. 349/1974 «περί κατεδάφσεως αυθαιρέτων», διατηρώντας το δικαίωμα κατεδάφσεως και τις ποινές φυλάκισης και προστίμων. Τις επεκτείνει όμως τώρα και στους εργολάβους και «οικοπεδοφύλους», που πωλούν άγροτεμάχια και μη όρθια οικόπεδα. Άπαγορεύει άκόμη την παροχή νερού και ηλεκτρικού ρεύματος σε αυθαίρετα κτίσματα. Ο νόμος 720/1977 που νομιμοποίησε τα μέχρι τότε αυθαίρετα άποδείχθηκε άντιυποταγματικός το 1980. Τέλος, ο νόμος 947/1979 «περί οικιστικών περιοχών» άποτέλεσε τη χαρακτηριστική βολή στη δυνατότητα για αυθαίρετη οικικοδοποηση και δόμηση.

22. Βλ. Δ. Έμμανουήλ, «Έρευνα κατηγοριών οικιστών εκτός ύφισταμένου δικτύου στεγαστικών ενισχύσεων, ΔΕΠΟΣ, Αθήνα 1979, σ. 82-84 και Α. Λεοντίδου-Έμμανουήλ, 1980, *op.cit.* (ύποσημείωση 19), κεφάλαιο 6.

23. Ο.Α.Ο.Μ. Ε.Π.Ε. και συνεργάτες, Αθήνα, *Σύνταξη σχεδίου όργανώσεως και ρυθμίσεως του διαμερίσματος 5 της ευρύτερης περιοχής της πρωτεύουσας*, τ. 1, Υπουργείο Χωροταξίας, Αθήνα 1980.

24. Τέτοιες ιδέες πρωτοδιατυπώθηκαν στο Α. Γ. Ρωμανός, «Αυθαίρετη δόμηση και το στεγαστικό πρόβλημα», *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 4/1970, σ. 25-30.

25. Για περιληπτική παρουσίαση της άνάλυσης του ΚΕΠΕ, βλ. Δ. Κατοχιανού, «Έθνικό δίκτυο άστικών κέντρων. Μία μεθοδολογία έρευνας», *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 3/1969, σ. 102-111.

26. Η συγγραφέα έχει προσωπική πείρα, έφόσον σχετικά συνέντευξη της στην Έλευθεροπία το 1979 δέν δημοσιεύτηκε, και σε διάλεξη

της στο Έλεύθερο Άνοιχτό Πανεπιστήμιο τον Ιούλιο 1979 στάθηκε πολύ δύσκολο να πείσει ότι η Αθήνα δέν είναι ένα τερατώδες, παρασιτικό συγκρότημα.

27. Α. Λεοντίδου-Έμμανουήλ, «Έκβιομηχάνιση και ταξική συγκρότηση στη σύγχρονη αθηναϊκή ιστορία», *Οικονομία και Κοινωνία*, αρ. 4, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1979, σ. 40-47.

28. Οι βασικές άρχές της πολεοδομίας των ΗΠΑ άναπτύσσονται στο J. Delafons, *Land Use Controls in the USA*, M.I.T. Press, 1969. Για μία σύγκριση του χωροταξικού σχεδίου με αυτές, βλ. Α. Λεοντίδου-Έμμανουήλ, «Κατευθύνσεις για την άνάπτυξη και ρύθμιση του χώρου της Αθήνας», *Η Καθημερινή* 7, 12 και 13.10.1976.

29. Για κριτική του προτεινόμενου από το χωροταξικό σχέδιο προγράμματος επενδύσεων, βλ. Κ. Μ. Σοφούλης, «Τά θεμελιώδη σφάλματα του χωροταξικού προγράμματος των Αθηνών», *Η Καθημερινή*, 26.9.1976, Α. Λεοντίδου-Έμμανουήλ, «Οι έπιπτώσεις της μελέτης Δοξιάδη στην πραγματικότητα της Αθήνας», *Η Αύγή*, 12.10.1976, και Κ. Γκάρτζος, «Η συμμετοχή των δήμων στο χωροταξικό της Αθήνας», *Η Αύγή*, 8.9.1976.

30. Α. Λεοντίδου Έμμανουήλ, 1976, *op. cit.* (ύποσημείωση 29).

31. Το όγδοο «σημείο» μιλά συγκεκριμένα για περιορισμένες οικιστικές επεκτάσεις. Για τις τεράστιες επεκτάσεις που προτείνει το ρυθμιστικό σχέδιο, βλ. χάρτη που έπυονάπεται στο ΦΕΚ, *op. cit.* (ύποσημείωση 13).

32. Η πρώτη έκτίμηση κατανομής πληθυσμού είναι δημοσιευμένη στο φυλλάδιο για την έκθεση στο Έθνικό Ίδρυμα Έρευνών, *Πρωτεύουσα 2000*, ΥΔΕ, Αθήνα 1979, σ. 10, όπου σημειώνονται και οι θεωρούμενες εδω σαν μη ρεαλιστικές έκτιμήσεις του ΥΔΕ για την κατανομή πληθυσμού κατά «διαμέρισμα» το 1980.

33. Η δεύτερη έκτίμηση σημειώνεται στον χάρτη του ΦΕΚ, *op. cit.* (ύποσημείωση 13).

34. Η τρίτη έκτίμηση άνακοινώθηκε στα γραφεία μελέτης των έννεα «διαμερισμάτων» τον Αύγουστο 1980 και θά άποτελέσει τον στόχο της τρίτης φάσης των μελετών άν το Υπουργείο δέν «πεισεί» από τις διαφορετικές κατανομές που προέκυψαν από συνεργασία των μελετητών κατά τη δεύτερη φάση.

35. Έκτιμήσεις πληθυσμού για το «διαμέρισμα» αυτά κατά τους μελετητές τους, σε χιλιάδες: «διαμέρισμα» 1:96,0, 4:425,0, 6:1227,7, 7:715,0, 8:871,7. Η διαφορά από τις εκτιμήσεις του πίνακα 3 δέν μπορεί, σε τελευταία άνάλυση, να λυθεί παρά μετά την άπογραφή πληθυσμού 1981.

36. Δ. Έμμανουήλ, «Το έπιπέδιο του ρυθμιστικού της Αθήνας και η ύπόθεση της ελληνικής πολεοδομίας», *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 13/1979, σ. 13.

37. Όπως άναπτύσσεται στη μελέτη του «διαμερίσματος» 5 (ΟΑΟΜ, *op. cit.*, ύποσημείωση 22, σ. 104-5), για την πληθυσμιακή κατανομή 2000 θά έπρεπε να έφορμασεί ένα μοντέλο οικιστικής άνάπτυξης όπου θά λαμβάνονταν ύπόψη τέτοιες προσδιοριστικές παράμετροι. Σχετικές έφαρμογές έχουν γίνει και για την Αθήνα (π.χ. Ε.Α. Οικονόμου, «Models in Planning: A Case Study of the Region of Athens» *Επιθεώρηση Κοινωνικών Έρευνών*, αρ. 29, 1977, σ. 141-175, όπου όμως δέν λήφθηκε ύπόψη η έπιρροή της χωρητικότητας) και για τη Θεσσαλονίκη (Δ. Έμμανουήλ, «Μεθοδολογία ρυθμιστικών σχεδίων και προγραμματισμού της άστικής άνάπτυξης. Προβλέψεις, έναλλακτικά σχέδια και αξιολόγηση πολιτικής για τη Θεσσαλονίκη του 1991», «Έδρα Πολεοδομίας Α', Θεσσαλονίκη 1978). Συνθετότερο μοντέλο έτοιμάζει η ΔΕΠΟΣ: βλ. Δ. Έμμανουήλ, *Άγορά κατοικίας και οικιστική άνάπτυξη στην Αθήνα - Αναλυτικό μοντέλο προβλέψεων και προγραμματισμού*, Έκθεση Έργου 1, ΔΕΠΟΣ, Αθήνα, Ιούλιος 1980.

Θεσσαλονίκη.

Πέρα από την αδυναμία εφαρμογής ενός ρυθμιστικού σχεδίου

του πολεοδόμου Λ. Τσουλουβή, M.Sc. (L.S.E.)

Εισαγωγή

Κύριος στόχος του άρθρου αυτού είναι να επιχειρήσει μία έρμηνεία της μη εφαρμογής των ρυθμιστικών σχεδίων στην Ελλάδα. Η περίπτωση της Θεσσαλονίκης χρησιμοποιείται σαν παράδειγμα για τη συναγωγή συμπερασμάτων. Ο διάλογος γύρω από την έλλειψη πολεοδομικής πολιτικής διευρύνεται για να περιλάβει και τη γενικότερη έλλειψη πολεοδομικής πρακτικής από μέρους των διαφόρων κοινωνικών στρωμάτων, φορέων, οργανώσεων και της τοπικής αυτοδιοίκησης. Επιπλέον, επιχειρείται η συσχέτιση της έρμηνείας του παραπάνω προβλήματος με τον ρόλο της πόλης στον ευρύτερο χώρο της και τη θέση της στην ελληνική οικονομία, καθώς και τα κύρια χαρακτηριστικά της οικονομίας αυτής. Γι' αυτό τον λόγο, το άρθρο ξεκινάει με την επισκόπηση της εξέλιξης της πόλης και του ρόλου της, αναφέρεται κατόπι στις προσπάθειες που κατά καιρούς έχουν γίνει για την εκπόνηση και θεσμοθέτηση ενός ρυθμιστικού σχεδίου και, τέλος, προσπαθεί να βρει ένα ερμηνευτικό σχήμα για τα προβλήματα που αναφέρθηκαν προηγουμένως.

1. *Σύντομη επισκόπηση της ιστορικής εξέλιξης της Θεσσαλονίκης και του ρόλου της στον ευρύτερο χώρο της*
 Η ιστορική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης παρουσιάζει μεγαλύτερη συνέχεια από εκείνη της Αθήνας. Από την αρχαιότητα ως τη Φραγκοκρατία κράτησε ζωντανή την ελληνιστική παράδοση και διατήρησε σημαντικά διοικητικά προνόμια (Βακαλόπουλος Α., 1961, σ. 83 και 1964, σ. 283). "Αλλά δύο χαρακτηριστικά που μένουν σταθερά στην ιστορία της είναι η ύψηλη πυκνότητα κατοίκησης και η σταθερή αύξηση του πληθυσμού της. Από τον 16ο αιώνα, που η πόλη έχει 5604 οικογένειες, ο πληθυσμός της αυξάνεται ραγδαία (Βακαλόπουλος Α., 1964, σ. 345-46). Σε αυτό συντελούν στην αρχή η άθραδα έλευση αγροτών που προσπαθούν να βρουν καταφύγιο από την τρομοκρατία των Τούρκων και, ύστερα, η άνηση της βιοτεχνίας και του εμπορίου. Στά μέσα του 19ου αιώνα προστίθεται και άλλος ένας παράγοντας, η εγκατάσταση βιομηχανικών μονάδων. Τίς βιομηχανικές μονάδες παρακολουθεί η ίδρυση τραπε-

ζών και η κατασκευή συγκοινωνιακής υποδομής που είναι απαραίτητη για τη σύνδεση της Θεσσαλονίκης με την Ευρώπη. Παράλληλα εφαρμόζεται από τις τοπικές αρχές πολιτική οικονομικού συγκεντρωτισμού που απογομνώνει τον γύρω χώρο και έχει σαν συνέπεια την αύξηση του πληθυσμού της πόλης στις 160.000 το 1912. Το 1908 υπάρχουν 43 βιομηχανικές επιχειρήσεις αλλά οι περισσότερες από τις οικογένειες της υψηλότερης κοινωνικής βαθμίδας κινούνται στον χώρο του εμπορίου. Η απογραφή του 1913 δείχνει ότι υπάρχουν 50.000 εργάτες από τους οποίους το 50% εργάζονται στη βιομηχανία, το 8% στις οικοδόμους και το 12% στο λιμάνι (Μοσκόφ Κ., 1979, σ. 259-71). Το θεωρητικό σχήμα που χρησιμοποιεί ο Κ. Μοσκόφ για να περιγράψει και να ερμηνεύσει τον ρόλο της Θεσσαλονίκης στον ευρύτερο χώρο της είναι το παρακάτω (βλ. Μοσκόφ Κ., 1976, 1978 και 1979). Η Θεσσαλονίκη της προβιομηχανικής περιόδου παίζει τον ρόλο του οργανωτή των παραγωγικών δραστηριοτήτων και της ανάπτυξης των παραγωγικών δυναμικών στον γύρω χώρο, αν και το φεουδαρχικό σύστημα του Βυζαντίου και της Οθωμανικής αυτοκρατορίας μειώνουν τη σημασία του ρόλου αυτού. "Ιδιαίτερα στην περίοδο της τουρκοκρατίας η Θεσσαλονίκη μετατρέπεται σε διοικητικό κέντρο. "Όταν όμως αρχίζει η διεύθυνση του ευρωπαϊκού καπιταλισμού, η πόλη εξελίσσεται σε αστικό κέντρο που οργανώνει τον γύρω χώρο, τώρα πιά, όχι για να αναπτύξει τις παραγωγικές δυνάμεις αλλά για να οργανώσει καλύτερα τη λειτουργία της αγοράς. "Ετσι γίνεται μεταπρατικό κέντρο που συντείνει στη δημιουργία της μεταπρατικής ιδεολογίας. Η έλλειψη, τόσο σε τοπικό όσο και εθνικό επίπεδο, αυτόχθονης αστικής τάξης που θα μπορούσε να οργανώσει την παραγωγή και να την προωθήσει, παίζει πρωταρχικό ρόλο στη δημιουργία της μεταπρατικής αυτής ιδεολογίας. Φυσικά, τα τοπικά γεωγραφικά χαρακτηριστικά και οι ιδιόζουσες συνθήκες με τις οποίες αναπτύχθηκε η Θεσσαλονίκη κάνουν την αλλαγή του ρόλου της πόλης από τη μία περίοδο στην άλλη δύσκολη και επίπονη. Η άποψη του Κ. Μοσκόφ είναι ενδιαφέρουσα και για τη σαφήνεια που έχει αλλά,

κυρίως, γιατί εντάσσεται στη γενική άποψη που έχει ο συγγραφέας για την ελληνική κοινωνία στο σύνολό της και την κυρίαρχη ιδεολογία που αυτή παράγει (Μοσκόφ Κ., 1978α). "Ετσι, η μεταπρατική Θεσσαλονίκη της εποχής της άπελευθέρωσης της εντάσσεται σε μία μεταπρατική ελληνική οικονομία που δεν μπορεί παρά να οδηγήσει στην ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου.

Παρόλο που οι αναλύσεις του Κ. Μοσκόφ σταματούν στο 1912, άλλες σχετικές εργασίες (Μοσκόφ Κ., έποπτεία, 1978β) μάς κάνουν να πιστεύουμε ότι η άποψη του συγγραφέα για σήμερα είναι ότι απλώς ο μεταπρατικός ρόλος της ελληνικής οικονομίας, και κατ' επέκταση της Θεσσαλονίκης, εντάθηκε περισσότερο και διατήρησε την ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου. Η αλλαγή που υπεισέρχεται εδώ είναι ότι, ενώ παλαιότερα η Θεσσαλονίκη είχε να κάνει άπευθελάς με τα Βαλκάνια και την Ευρώπη, τώρα δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένα ενδιάμεσο πρακτορείο για τη διεύθυνση του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος, αφού οι οικονομικές σχέσεις της με τα Βαλκάνια καθορίζονται από την πολιτική της Αθήνας.

Πάνω στη σημασία της έρμηνείας αυτής του ρόλου της πόλης και της ελληνικής οικονομίας θα γίνουν παρατηρήσεις σε επόμενη ενότητα του άρθρου, αφού η παραπάνω άποψη οδηγεί σε κάποιο τρόπο εξήγησης της έλλειψης συνεπούς και συνετής πολεοδομικής πολιτικής στην Ελλάδα. Προς το παρόν, θα περιγραφεί συνοπτικά η πολεοδομική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης από την άπελευθέρωσή της μέχρι σήμερα.

Η ιστορία της σύγχρονης Θεσσαλονίκης αρχίζει ουσιαστικά στην περίοδο 1912-23, που σφραγίζεται από σημαντικά γεγονότα, δηλαδή την άπελευθέρωση και την ένταξη της πόλης στο ελληνικό κράτος, την πυρκαγιά στο κέντρο της, που έδωσε την ευκαιρία στις αρχές να συντάξουν ένα σχέδιο (1), τη μικρασιατική καταστροφή που έφερε 97.000 πρόσφυγες και τον νόμο του 1923 «περί σχεδίων πόλεων». Οι αποφάσεις που πάρθηκαν για την επίλυση των προβλημάτων της πόλης στην περίοδο εκείνη συνεχίζουν να καθορίζουν ακόμη και σήμερα τον τρόπο ανάπτυξής της.

Thessaloniki: Beyond the inability of implementing a development plan

by L. Tsoulouvis, planner, M.Sc. (L.S.E.)

This paper attempts to offer an explanation for the inability of the Greek State to implement the plans elaborated during the last twenty years for almost every Greek city. Thessaloniki is taken here as a case of reference and the story of the elaboration of its master plan is used to illustrate a general phenomenon.

1. The historic evolution of the city and its role in its region

Thessaloniki has always been a major

urban centre in Macedonia with great influence in the Balkans. Its population has steadily grown during the Turkish occupation and, by the time of its liberation, Thessaloniki had a population of 160,000. The role of the city during the pre-industrial era had been that of organiser of production in its region (the Balkans). But, as European capitalism expanded and destroyed the Ottoman empire, Thessaloniki was transformed into a big commercial centre playing the role of an

"agent" for the penetration of capitalism. Today, though the city continues to play the same role in the Greek economy (that of an "agent"), there is an important difference. Its ties with the Balkans have been cut off and the city has become a peripheral urban centre in comparison with Athens. This very important change in the role of the city within its region together with the events of the period 1912-23, have decisively influenced the present character of the city, the distribution of land uses and its social

Ο κατατεμαχισμός της πυρκαυστης ζώνης σε μικρά οικόπεδα, η δημιουργία προσφυγικών οικισμών και η οικοπεδοποίηση διαφόρων περιφερειακών περιοχών προκειμένου να δοθούν οικόπεδα στους πρόσφυγες, μαζί με τον νόμο περί σχεδίων πόλεων και τον θεσμό της αντιπαροχής, οδήγησαν στην ανάπτυξη μιας τοπικής οικονομίας που στηρίζεται υπερβολικά στην κερδοσκοπία πάνω στη γη, και έκαναν την επέμβαση στη διαδικασία ανάπτυξης της πόλης έντελως αδύνατη.

“Ετσι, αν και η Θεσσαλονίκη αλλάζει έντελως μορφή και μεγαλώνει υπέρμετρα στη μεταπολεμική περίοδο, ενσωματώνοντας στον ιστό της ένα μεγάλο αριθμό οικισμών του περιγύρου, η ουσία των προβλημάτων της και τα κύρια χαρακτηριστικά της διάρθρωσης των χρήσεων γης και της συνεπακόλουθης γεωγραφικής κατανομής των οικονομικοκοινωνικών χαρακτηριστικών του πληθυσμού, έχουν τη βάση τους στην περίοδο 1912-23.

Η σημαντικότερη όμως αλλαγή που επιτελείται μετά την απελευθέρωση αφορά τη θέση της Θεσσαλονίκης στον ευρύτερο χώρο της. Η διοικητική και οικονομική ανεξαρτησία της εξαφανίζονται. Αντίθετα, κάθε επικοινωνία της με τον ευρύτερο χώρο πρέπει να εγκρίνεται και να διεξάγεται μέσω της πρωτεύουσας. “Ετσι δέν εκπληττεί το γεγονός ότι, από την άποψη των οικονομικών της δραστηριοτήτων, η Θεσσαλονίκη είναι μάλλον ένα μεγάλο έπαρχιακό κέντρο παρά μία ευρωπαϊκή μητρόπολη με διεθνή ακτινοβολία (‘Ομά-

δα εργασίας για το ρυθμιστικό σχέδιο Θεσσαλονίκης, 1979, τεύχος 2, σ. 12-18). Πάνω στη διάσταση ανάμεσα στην παλαιότερη αίγλη της πόλης και τον σημερινό της περιορισμένο ρόλο στηρίζεται η διαφοροποίηση των θέσεων που κατά καιρούς εκφράζονται για τον χαρακτήρα που θα πρέπει να έχει μελλοντικά η πόλη, καθώς και για το αν πρέπει να γίνουν σημαντικά έργα όπως ο εύρωλιμνας (βλ. σημείωση 10).

‘Αναμφισβήτητα πάντως η Θεσσαλονίκη συγκεντρώνει το μεγαλύτερο μέρος των οικονομικών δραστηριοτήτων, τόσο του νομού της όσο και της Μακεδονίας. Το 1971, το πολεοδομικό συγκρότημα Θεσσαλονίκης συγκεντρωνε το 49% της απασχόλησης στον δευτερογενή τομέα στη Μακεδονία, το 67% της ίδιας απασχόλησης στην κεντρική Μακεδονία και το 86% στον νομό Θεσσαλονίκης. Για τον τριτογενή τομέα, τα αντίστοιχα ποσοστά είναι 53%, 75% και 99,6%, πολύ μεγαλύτερα δηλαδή από τα προηγούμενα. Μάλιστα, από τη διερεύνηση της εξέλιξης των ποσοστών φαίνεται ότι, τουλάχιστο για τον τριτογενή τομέα, υπάρχει μία διαδικασια συνεχούς πόλωσης στο πολεοδομικό συγκρότημα της Θεσσαλονίκης (βλ. ‘Ομάδα εργασίας για το ρυθμιστικό Θεσσαλονίκης, τεύχος 2, σ. 19).

Ο πληθυσμός της πόλης, όπως φαίνεται παρακάτω, αυξανόταν με συνεχώς ταχύτερο ρυθμό από το 1940 ως το 1971, αλλά από εκεί και πέρα υπάρχει κάμψη.

	1940	1951	1961	1971	1981*	1991**	2001**
Πληθυσμός πολεοδομικού συγκροτήματος	278.399	302.635	380.648	557.360	751.174	940.190	1.121.524
Μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης (%)		0,83	2,32	3,89	3,03	2,27	1,78

*Εκτίμηση της ‘Ομάδας εργασίας για το ρυθμιστικό.

**Προβλέψεις της ‘Ομάδας εργασίας για το ρυθμιστικό (τεύχος 4, πίνακες 1,2 και 31).

Το ενδιαφέρον του παραπάνω πίνακα βρίσκεται στις προβλέψεις για την εξέλιξη του πληθυσμού του πολεοδομικού συγκροτήματος. Οι προβλέψεις αυτές έγιναν με τη βοήθεια ενός δημογραφικού μοντέλου (cohort-survival model) για τον πληθυσμό (κατά ηλικίες και φύλο) πέντε περιοχών: της Αθήνας, του πολεοδομικού συγκροτήματος Θεσσαλονίκης, των υπόλοιπων αστικών περιοχών, των ημιαστικών περιοχών και των αγροτικών περιοχών της Ελλάδας. Πάρθηκαν υπόψη η φυσική κί-

νηση του πληθυσμού κάθε περιοχής, η εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση και η παλιννόστηση. Το συμπέρασμα που βγαίνει είναι ότι, αν οι προβλέψεις του ΚΕΠΕ (1976) για τον πληθυσμό της Ελλάδας του 2001 είναι σωστές, τότε θα πρέπει να περιμένουμε ότι χωρίς την εφαρμογή οποιασδήποτε περιφερειακής πολιτικής, ο πληθυσμός της Αθήνας θα είναι της τάξης των 4,5 εκατομ. και της Θεσσαλονίκης 1,12 εκατομ. (και όχι 6,3 και 2 εκατομ., αντίστοιχα, όπως διατείνεται το ‘Υπουργ-

γείο Χωροταξίας στις προδιαγραφές των ρυθμιστικών σχεδίων που έκπονεί). Το συμπέρασμα αυτό επιβεβαιώθηκε και με την επεξεργασία εναλλακτικών υποθέσεων για τη φυσική κίνηση του πληθυσμού, την εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση και την παλιννόστηση (Τσουλουβής Λ., 1980, σ. 33-43).

Όσον αφορά τώρα την εξέλιξη της απασχόλησης στη βιομηχανία-βιοτεχνία στο πολεοδομικό συγκρότημα Θεσσαλονίκης, αυτή παρέμεινε σχεδόν σταθερή σαν ποσοστό στο σύνολο του ενεργού πληθυσμού. Μάλιστα, από το 1961 ως το 1971 μειώνεται από 33,25% σε 32,58%. Και αυτό βάζει άμεσως σε αμφιβολία την άποψη που συνήθως προβάλλεται (π.χ., όπως θα δούμε παρακάτω, από τη Συντονιστική Επιτροπή του ‘Υπουργείου Βορείου ‘Ελλάδος για την αναθεώρηση του ρυθμιστικού), (2), ότι η πόλη έχει ήδη μετατραπεί σε μεγάλο βιομηχανικό κέντρο και ότι η συκέντρωση βιομηχανιών θα ήταν επιζήμια για το μέλλον της πόλης. Τα επιχειρήματα που χρησιμοποιούνται είναι ότι η βιομηχανία από τη μία πλευρά οδηγεί στη μόλυνση του περιβάλλοντος και από την άλλη συνεπάγεται περισσότερους εσωτερικούς μετανάστες. “Όπως αποδεικνύεται όμως από τη μελέτη του ρυθμού εξέλιξης του πληθυσμού του πολεοδομικού συγκροτήματος σε σχέση με τον ρυθμό αύξησης της απασχόλησης στη βιομηχανία, η άστικοποίηση εδώ πραγματοποιήθηκε χωρίς να υπάρχει αντίστοιχία με τον ρυθμό εκβιομηχάνισης (Τσουλουβής Λ., 1980, σ. 55). “Άλλοι μελετητές έχουν ήδη υποστηρίξει ότι αυτό είναι και το κύριο χαρακτηριστικό της άστικοποίησης στην ‘Ελλάδα (=άστικοποίηση χωρίς εκβιομηχάνιση, Λεοντίδου-‘Εμμανουήλ Λ., 1977). Σε ό,τι αφορά τέλος τη μόλυνση του περιβάλλοντος, θα έπρεπε μάλλον να την αντιμετωπίσει κανείς σαν αποτέλεσμα έλλειψης προγραμματισμού και προδιαγραφών (πράγμα που, με τη σειρά του, έχει σχέση με βασικά χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας, όπως θα υποστηρίξουμε παρακάτω), παρά σαν αναπόφευκτη συνέπεια του μεγάλου αριθμού των βιομηχανικών μονάδων.

Για να ολοκληρώσουμε το θέμα της κοινωνικής στρωμάτωσης στο πολεοδομικό συγκρότημα Θεσσαλονίκης, παρατηρούμε ότι τα τελευταία 20 χρόνια έχει αυξηθεί το ποσοστό των ελεύθερων επαγγελματιών και των διοικητικών στελεχών στον ενεργό πληθυσμό και ότι παράλληλα παρατηρείται μία στασιμότητα του ποσοστού εργατών, τεχνιτών και χειριστών μεταφορικών μέσων. Γεγονός είναι πάντως ότι η

structure.

Today, the city has a population of about 750,000 inhabitants and the trends show that, by 2000, the population will reach 1.1 million.

2. The story of the elaboration of the master plan of Thessaloniki

In 1965-68, a master plan for the Greater Thessaloniki Area was elaborated. This plan, however, was never implemented. In 1977, an attempt was made by the Ministry of Public Works to revise the plan in order to facilitate its implementation but the results were very poor. A new revision of the

plan attempted by the Ministry of Northern Greece did not manage to tackle the problems of the city in a realistic way and at the proper level of analysis. The Ministry of Public Works decided to appoint (in 1979) four planning teams for the task of elaborating a new master plan. They appointed a private planning firm, the University of the city of Thessaloniki, the Technical Chamber and the local authorities. The private firm was the only one that produced a plan while the Technical Chamber carried out a research project concerning the role of the city in its region, the distribution of land uses and the

structure of its population; examining at the same time the way various development policies influenced the structure of the city. Though extremely useful and much needed, this project was of no use to the Ministry. Their conception of planning problems was different from that incorporated in the project. For one more time the case of the master plan of the city came to a standstill.

3. Capitalism, planning, and planning practice in Greece

Capitalism has been established as the dominant mode of production in Greece

κοινωνική στρωμάτωση κατά περιοχές της πόλης δέν δημιουργεί μεγάλες αντιθέσεις, παρόλη τη σχετική διαφοροποίηση που υπάρχει (βλ. Όμάδα εργασίας για το ρυθμιστικό Θεσσαλονίκης, τεύχος 4).

Σε σχέση με τη διάρθρωση των χρήσεων γης, όπως ήδη αναφέρθηκε, η δομή της σύγχρονης πόλης προδιαγράφει από τα χαρακτηριστικά που ιστορικά της κληροδοτήθηκαν (τό παλαιό κέντρο, το λιμάνι, οι βασικοί άξονες σύνδεσης της πόλης με τα Βαλκάνια και την υπόλοιπη Ελλάδα, οι περιοχές κατοικίας των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων στον 19ο αιώνα) και τις αποφάσεις που πήρε ο διοικητικός μηχανισμός στο διάστημα 1912-23. Η κατάκτηση του κέντρου μετά την πυρκαγιά, η κερδοσκοπία πάνω στη γη και η μη εφαρμογή ενός σχεδίου ανάπτυξης (εκτός βέβαια από εκείνο του Herbrard που συνεχίζει να εφαρμόζεται κατά γράμμα) οδήγησαν σε μία ασφυκτική κατάσταση στο κέντρο της πόλης, με υπερβολικά ύψηλους συντελεστές δόμησης - κατάσταση που εξαπλώνεται συνεχώς προς την περιφέρεια. Ο φιλελευθερισμός που διακρίνει τον κυβερνητικό μηχανισμό στις επεμβάσεις του στη διάρθρωση των χρήσεων γης, μαζί με το εξαιρετικά μικρό μέγεθος των επιχειρήσεων, συντελούν στην πλήρη διασπορά των διαφόρων οικονομικών δραστηριοτήτων στον χώρο της πόλης (βλ. επίσης και Λεοντίδου-Εμμανουήλ Λ., 1977, για μία αντίστοιχη έρμηνεία της δομής της Αθήνας). Οι μεγάλες επιχειρήσεις έχουν βέβαια άλλη λογική στη χωροθέτηση τους και πολλές φορές, όπως π.χ. έγινε με την ΕΣΣΟ, η αλήθεια είναι ότι μάλλον αυτές καθορίζουν το μέλλον τεράστιων εκτάσεων της πόλης παρά υποκείνται σε οποιοδήποτε περιορισμό από την κρατική πολιτική και τα ρυθμιστικά σχέδια (3).

Εύκολα μπορεί να αντιληφθεί κανείς πώς, γενικά, διάφορες κατηγορίες χρήσεων γης, και ειδικά εκείνες που είναι περισσότερο παραγωγικές στη μονάδα του χώρου, ακολουθούν από κοντά την κοινωνική στρωμάτωση (Τσουλουβής Λ., 1979). Το αποτέλεσμα είναι να υπάρχει, για όριστες εξυπηρετήσεις, μία σαφής διαφοροποίηση του βαθμού εξυπηρέτησης των δυτικών και ανατολικών περιοχών της πόλης. Γενικά, πάντως, θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι δεν υπάρχει έντονη διαφοροποίηση ανάμεσα στις περιοχές της πόλης. "Αν όριστες περιοχές (κυρίως οι κοινότητες που γειτονεύουν με τα μεγάλα βιομηχανικά συγκροτήματα) είναι υποβαθμισμένες και υποβαθμίζονται συνεχώς, η αλήθεια είναι ότι και η Θεσσαλονί-

κη ολόκληρη τείνει να υποβαθμιστεί (φυσικά, οι δυτικές κοινότητες ταχύτερα από τις υπόλοιπες).

2. Οι περιπέτειες του ρυθμιστικού σχεδίου της Θεσσαλονίκης

Η ιστορία του ρυθμιστικού σχεδίου Θεσσαλονίκης αρχίζει στα μέσα της δεκαετίας του '60, όταν εκπονήθηκε η χωροταξική μελέτη Θεσσαλονίκης από τον Ι.Δ. Τριανταφυλλίδη. Είχαν ήδη προηγηθεί άλλες μελέτες για την οικιστική ανάπτυξη της πόλης από τον ίδιο μελετητή, καθώς επίσης και σπουδαστικές εργασίες, όπως π.χ. διπλωματική εργασία στην Έδρα Πολεοδομίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης με θέμα την οικιστική ανάπτυξη της πόλης (1966). Μάλιστα, αυτή η τελευταία παρουσιάζει αρκετά κοινά χαρακτηριστικά με τη χωροταξική μελέτη σε ό,τι αφορά την ανάλυση της κατάστασης της πόλης αλλά και τις βασικές αρχές σύνθεσης του προτεινόμενου σχεδίου. Για παράδειγμα, και στις δύο περιπτώσεις η επέκταση της πόλης γίνεται με μορφή δακτυλίου γύρω από τον κόλπο, οι προβλεπόμενες επεκτάσεις και οι προτεινόμενοι όροι δόμησης και πυκνότητες είναι περίπου ίδια, και γίνεται σύνδεση των εκβολών του Άξιου με το άκρωτήριο του μεγάλου Καραμπουρνού.

Η χωροταξική μελέτη χρησιμοποιεί υπερβολικά μεγάλο χρονικό όριζοντα (50 χρόνια) για τις προτάσεις της, και το προβλεπόμενο μέγεθος είναι μία πόλη 1,4 εκατομμ. κατοίκων που φτάνει από τον Άξιό ως την Αγία Τριάδα. Ολόκληρη η πρόταση στηρίζεται σε αισιόδοξες απόψεις για τη συγκέντρωση βιομηχανιών στην ευρύτερη περιοχή Θεσσαλονίκης (ή πραγματικότητα βρίσκεται μάλλον πιο πίσω από τις προβλέψεις), καθώς επίσης και για τη δυνατότητα συνύπαρξης βιομηχανιών και κατοικίας, με δεδομένη την έλλειψη της κρατικής μέριμνας για τη μόλυνση του περιβάλλοντος και την αδιαφορία (φυσικά) των βιομηχανών. Προϋποθέτει επίσης εξαιρετικά υψηλές επενδύσεις σε υποδομή - πράγμα ανέφικτο όχι μόνο για τη σημερινή φθίνουσα ελληνική οικονομία αλλά και για εκείνη της δεκαετίας του '60. Τέλος, χωρίς να προϋποθέτει κάποια ουσιαστική αλλαγή στο θεσμικό πλαίσιο που αφορά τα ρυθμιστικά σχέδια και την οικιστική πολιτική, προτείνει εξαιρετικά μικρούς συντελεστές δόμησης και χαμηλές μικτές πυκνότητες. Τόσο η λειτουργία της αγοράς όσο και η κρατική πολιτική απέδειξαν ότι οι προτάσεις άπειχαν πολύ από το να μπορούν να εφαρμοστούν (και αυτό ανεξάρτητα από το γεγονός ότι ήταν ήδη

δεδομένο ότι πρόθεση του κράτους δεν ήταν να τις εφαρμόσει). Διάφορες ύπηρεσίες χρησιμοποίησαν πάντως και συνεχίζουν να χρησιμοποιούν τη χωροταξική μελέτη περιπτώσιακά (και πολλές φορές σάν άλλοθι) για να χορηγήσουν άδειες εγκατάστασης βιομηχανιών και να αποφασίσουν διάφορα έργα στο όνομα της. Άλλα ή επιρροή της χωροταξικής μελέτης ήταν αποφασιστική σε ένα άλλο επίπεδο. Με τον μεγάλο αριθμό των τευχών της, το πλήθος των ειδικών συνεργατών και τον εκσυγχρονισμένο τρόπο παραγωγής ενός ρυθμιστικού (με τη συμμετοχή επιστημόνων πολλών ειδικοτήτων), (4) που ξεπερνούσαν από κάθε αποψη άλλα ρυθμιστικά σχέδια της εποχής εκείνης, άμβλυσε τα προβλήματα εμπειρισμού στην ανάλυση και την εξαγωγή συμπερασμάτων, καθώς επίσης και την αποσπασματικότητα στη σύνθεση. Έπηρεασε αποφασιστικά την αποψη που είχαν οι τοπικές ύπηρεσίες, οι φορείς και οι τεχνικοί της πόλης για το νόημα και το περιεχόμενο του ρυθμιστικού, τη θεματολογία των προβλημάτων της πόλης και τον τρόπο επίλυσής τους. Η έλλειψη οποιασδήποτε άλλης πηγής στοιχείων για τη Θεσσαλονίκη (και, πολύ περισσότερο, θεωρητικής ανάλυσης της διάρθρωσής της, του ρόλου της και των προβλημάτων της) την έκανε μοναδική. Από την εκπόνησή της και πέρα, κάθε ανάλυση ή πρόταση ακολουθεί την ίδια θεματολογία, χρησιμοποιεί την ίδια ορολογία (π.χ., «έξοχική κατοικία» αντί κατοικία ύψηλου εισοδήματος) και τοποθετεί την προβληματική της μέσα στα ίδια αποσπασματικά πλαίσια (5). Οι προσπάθειες που έγιναν κατόπι, είτε για αναθεώρηση της χωροταξικής μελέτης είτε για εκπόνηση νέου ρυθμιστικού, αποδεικνύουν τά παραπάνω.

Τό 1977, τό ΥΔΕ αποφάσισε να αναθεωρήσει τη χωροταξική μελέτη. Περιορίστηκε όμως στη διατύπωση μερικών αποσπασματικών προτάσεων χωρίς καμιά επεξεργασία πρωτογενούς υλικού, παρόλο ότι τα μεγέθη της πόλης είχαν αλλάξει ριζικά. Η αναθεωρημένη πρόταση του ΥΔΕ αποτελείται από μερικούς πρόχειρα σχεδιασμένους χάρτες που δείχνουν τό βασικό κυκλοφοριακό (καμιά διαφορά ουσίας από εκείνο της χωροταξικής μελέτης), τίς χρήσεις γης και τούς προτεινόμενους όρους δόμησης και τίς πυκνότητες (έπιλεγμένες αποσπασματικά, χωρίς εξήγηση). Οι χάρτες ακολουθούνται από ένα λιγόλογο κείμενο που κάθε άλλο παρά εξηγεί τό περιεχόμενο των χαρτών. Προφανώς, η αναθεώρηση αυτή έγινε απαραίτητη εξαιτίας των πιέσεων των βιομηχανών της περιο-

but in a very peculiar way. While there are still "pockets" of precapitalism, the whole economy depends on the advanced capitalism of the West. Furthermore, the conflict as to which social class (or, rather, category of capital) would dominate the economy has never been resolved. Neither the merchants nor the industrialists can be considered the "ruling class". The consequences of this characteristic of Greek society on the economy are far-reaching. First of all, the predominance of production over distribution, that is generally to be found in the developed capitalist countries, does not exist in the Greek economy.

Neither does the predominance of the "economic" sector over the "political". Secondly, the dominant ideology about the means of achieving a redistribution of income and making maximum profit in the market, views the use of political means as the most acceptable method for achieving these goals.

The repercussions of all these factors on the "planning practice" in Greek society are very significant. In the developed capitalist countries, planning is the main tool of rationalising the distribution of economic activities so that no external factors enter into the production process

and the competition among industries. In Greece, there is simply no reason in applying planning because there is nothing to be rationalised; competition is rather conceived as a process of gaining political power and changing the distribution of income. This explains why the master plan of Thessaloniki was never implemented (nor is it going to be implemented, at least until the dominant pattern of income distribution has been changed).

χης να επεκτείνονται υπάρχουσες μονάδες ή να ιδρύσονται καινούριες. Οί τελευταίες πιέσεις έρχονται επίσης και από μεγαλοοικοπεδούχους των γύρω οικισμών (Τρίλοφο, Ταγαράδες) που ζητούσαν άδειες για να χτίσουν συγκροτήματα κατοικιών ύψηλου εισοδήματος.

Τό αναθεωρημένο όμως αυτό ρυθμιστικό σχέδιο μάλλον δέν έλυσε τίς τοπικές ανάγκες, ιδιαίτερα μάλιστα άφού έγινε από τό Ύπουργείο τό ίδιο, χωρίς τή συμμετοχή κανενός τοπικού φορέα ή άλλης υπηρεσίας (6). "Άλλωστε, ό Σύνδεσμος Βιομηχανών Βορείου Έλλάδος είχε διαφορετική αντίληψη για τό ρυθμιστικό, όπως φαίνεται από τό σημείωμα που έστειλε προς τό ΥΔΕ (28.7.1978) μέ παρατηρήσεις για τό ρυθμιστικό σχέδιο (7).

"Έτσι, τό Ύπουργείο Βορείου Έλλάδος ίδρυσε μία Συντονιστική επιτροπή μέ έντολή να έπεξεργαστεί θέσεις για μία αναμορφωμένη χωροταξική μελέτη, άφού μελέτησε και τίς προτάσεις του ΥΔΕ (1977). "Η έκθεση τής Συντονιστικής επιτροπής κάνει στην ουσία περιθωριακές αλλαγές στους στόχους τής χωροταξικής μελέτης. "Έχει εισαγάγει όμως και έχει παραδεχτεί όλη τήν πολεοδομική παραφιλολογία που αναπτύχθηκε στό μεταξύ. Τό πληθυσμιακό μέγεθος είναι ό άκρογυναιος λίθος του σκεπτικού του: αυτό ευθύνεται για τή διόγκωση των προβλημάτων, τήν έλλειψη ελεύθερου χώρου και έξυμπρητέσεων, έπομένως πρέπει μέ κάθε θυσία να έλεγχει. Τό 1 έκ.τ. κρίνεται επιθυμητός στόχος, χωρίς όμως να έξεταστεί σε βάθος άν οι τάσεις οδηγούν στο 1,4 έκ.τ. τής χωροταξικής μελέτης ή τό 1,2 έκ.τ. του ΥΔΕ. "Η βιομηχανία είναι υπεύθυνη για τήν έσωτερική μετανάστευση και τή μόλυνση του περιβάλλοντος και, εξάλλου, ή Θεσσαλονίκη είναι πιά ένα μεγάλο βιομηχανικό κέντρο (8). "Άρα άπαιτείται όχι μόνο έλεγχος αλλά και περιστολή τής βιομηχανίας και τής βιοτεχνίας. "Αντίθετα, πρέπει ή Θεσσαλονίκη να έξελιχθεί σε διοικητικό κέντρο. Οι προτάσεις που ακολουθούν κατά θέμα (άλλά έντελως συνοπτικά) σπρίζονται στις προηγούμενες άρχές, χωρίς να έξηγούν πώς θα γίνει ή Θεσσαλονίκη ένα μεγάλο διοικητικό κέντρο (σχεδόν του ίδιου επιπέδου όπως ή Άθήνα), όταν τό μέσο επέμβασης δέν είναι θεσμικού χαρακτήρα αλλά μία πρόταση χρήσεων γης. "Έχουν τήν ίδια άποσπασματικότητα μέ εκείνες τής χωροταξικής μελέτης, άφού δέν έξηγείται πώς και κατά πόσο συνεργάζονται ή αντιφάσκουν ή μία μέ τήν άλλη. Μάλιστα, φαίνεται άκατανόητο πώς σε 10 σελίδες έκθεσης μπορεί κανείς να καταπιστεί μέ (και να πάρει αποφάσεις για) θέματα που άφορούν τόν ρόλο τής πόλης, τήν καθεμιά χρήση ξεχωριστά, τά επιθυμητά σταθερότητα για κάθε χρήση και λεπτομέρειες όπως «ή Επιτροπή συμφωνεί να παραμείνει ή κραταγορά στον χώρο που έχει επιλεγεί από τόν Δήμο Θεσσαλονίκης (στην περιοχή Λαγαναγοράς), και να συνοδεύεται από ένα σφαγείο μικρού μεγέθους για τίς ανάγκες τής κραταγοράς ώστε να μή δημιουργεί πρόβλημα περιβάλλοντος στην περιοχή» (ορ. cit., σ. 34).

Είναι γεγονός ό τό κράτος, ύστερα από τήν δεκαετία του '60 που έκπονήθηκαν μελέτες για κάθε σχεδόν ελληνική πόλη, ύπαναχώρησε και έπίστρεψε σε εύκαιρακές αναθεωρήσεις. "Ισως αυτό να έγινε γιατί τά ρυθμιστικά, παρ' όλες τίς ατέλειες και τήν έλλειψη ρεαλισμού, άνοιγαν τούς άσους του Αϊόλου και, άργά ή γρή-

γορα, άν προχωρούσε ή έφαρμογή τους, θα φανέρωναν άκόμη μεγαλύτερα προβλήματα και άδυναμίες στη θεσμική έπιδομή τής ελληνικής κοινωνίας. Τό έρώτημα είναι πόσο κατάλαβαν τήν άδυναμία του κράτους (ουσιαστικά τήν έλλειψη διάθεσης) να έφαρμόσει τά ρυθμιστικά, και κατά πόσο κατάλαβαν ότι τό πρόβλημα δέν ήταν άπλως του κράτους (9), (σάν θεσμού που «διεκπεραιώνει» τίς κοινωνικές έπιταγές), αλλά τής κοινωνίας όλόκληρης (που σε τελευταία άνάλυση παράγει τούς θεσμούς). Στο θέμα αυτό θα αναφερθούμε στην έπόμενη ένότητα του άρθρου, άφού προηγούμενως έξετάσουμε τίς πρόσφατες έξελίξεις του ρυθμιστικού σχεδίου Θεσσαλονίκης.

"Η πρόσφατη άναβίωση των προσπαθειών του ΥΔΕ για μία συνοπτική έπεξεργασία ενός ρυθμιστικού σχεδίου (όχι αναθεώρηση) δείχνει τή διάσταση άνάμεσα στη λογική του προγραμματισμού (δηλαδή τήν περίσκεψη στη λήψη των αποφάσεων και τήν έκλογικευση τής όλης διαδικασίας) και τόν τρόπο που ή κυβέρνηση θέλει να παράγει τά ρυθμιστικά. Συνοπτικά, τήν άνοιξη του 1979, τό ΥΔΕ ζήτησε από ένα άθηναϊκό γραφείο ('Εταιρία Μελετών Περιβάλλοντος) και τρεις φορείς τής πόλης (Πανεπιστήμιο, Δήμο και ΤΕΕ) τήν έκπόνηση (από τόν καθένα ξεχωριστά) ενός ρυθμιστικού, σε διάστημα δύο μηνών (10). "Ο Δήμος άρνήθηκε να πάρει μέρος έξαιτίας άντικειμενικών δυσκολιών - τόσο λόγω άνυπαρξίας του κατάλληλου προσωπικού όσο και έξαιτίας τής ιδιάζουσας σχέσης τής κεντρικής διοίκησης μέ τήν τοπική αυτοδιοίκηση. Δέν θα πρέπει να παραβλέπεται ή έλλειψη πείρας τής τοπικής αυτοδιοίκησης σε πολεοδομικά θέματα, αλλά θα ήταν έπίσης σωστό να αναφερθεί ότι υπάρχει ένας συγκεκριμένος τρόπος που ή τοπική αυτοδιοίκηση αντιλαμβάνεται τά ρυθμιστικά. Οι παρατηρήσεις που έγιναν προηγούμενως για τήν έπιρροή τής χωροταξικής μελέτης Θεσσαλονίκης στον τρόπο που οι τοπικές ύπηρεσίες «βλέπουν» τά «προβλήματα τής πόλης» ισχύουν και σε αυτή τήν περίπτωση. "Έτσι, όταν ο Δήμος έπληνω άδυναμία, δηλώνει ουσιαστικά άδυναμία να αντιμτωπίσει τό πρόβλημα έξω από τά πλαίσια άποσπασματικών αποφάσεων. "Άλλωστε, έχει κατά καιρούς δηλώσει στον τύπο ποιά είναι τά προβλήματα που ένα ρυθμιστικό πρέπει κατεχορήν να λύνει (κυκλοφοριακό και πληθυσμιακό μέγεθος) και έχει ήδη αποφασίσει να ταχθεί ύπέρ συγκεκριμένων έργων (π.χ., διαπλάτυνση τής παραλιακής λεωφόρου). Τά θεσμικά προβλήματα του ρυθμιστικού σχεδίου, που είναι τό θέμα μέ τό όποιο έπρεπε κατεχορήν να άσχολείται, δέν έχουν άκόμη άποκτήσει τήν πρέπουσα σημασία για τήν τοπική αυτοδιοίκηση.

Τό Πανεπιστήμιο (Πολυτεχνική Σχολή) άρνήθηκε τή συμμετοχή του τόσο για λόγους χρονικών περιθωρίων όσο και για λόγους ουσίας. "Ανάμεσα σε αυτούς αναφέρεται και ή έλλειψη δυνατότητας ουσιαστικής συμμετοχής στη διαδικασία λήψης αποφάσεων (βλ. Άνδρικοπούλου Ε. κ.ά., 1979, σ. 58), άν και θα ήταν δικαιολογημένο να αναφερθεί ότι ό τρόπος λειτουργίας του Πανεπιστημίου και τό είδος των σχέσεων του μέ τήν κυβέρνηση άπλως δέν έχουν τίποτε να κάνουν μέ τή δυναμική άπαιτηση για συμμετοχή στη διαδικασία. Κατά τά άλλα, άκόμη και άν ύπήρχε διασφάλιση και ύπόσχεση τής κυβέρνησης ότι θα εισακουστεί ή άποψη

τους, κανένας δέν θα μπορούσε να διασφαλίσει τή μή ύπαναχώρηση του ΥΔΕ (π.χ., ύστερα από άλλαγή του αρμόδιου ύπουργού). Πάντως, άν και ή Πολυτεχνική άρνήθηκε τή συμμετοχή τής, ή έδρα Πολεοδομίας Β' έπεξεργάστηκε ένα σύντομο κείμενο μέ τίς άπόψεις τής πού, από μία σκοπιά, μπορεί να θεωρηθεί ένα συνοπτικό ρυθμιστικό. Χωρίς να λείπει από αυτό ή κριτική προς τό ΥΔΕ, τή χωροταξική μελέτη και τήν αναθεώρησή τής, ανάλυνται σύντομα οι άπόψεις τής ομάδας εργασίας για τά προβλήματα τής πόλης (κυκλοφοριακό, βιομηχανία, έμπόριο, κέντρο κ.ά.) για να γίνει μία έσπευσμένη πρόταση για τρεις οικιστικές περιοχές (11).

Τό ΤΕΕ (Τμήμα Κεντρικής Μακεδονίας) άποφάσισε να εργαστεί για τήν έκπόνηση ενός ρυθμιστικού (ή συνόλου ρυθμισμών για τήν πόλη ή όπως άλλως θα μπορούσε να ονομασθεί αυτό) αλλά σε βάση έντελως διαφορετική από αυτή που ζητούσε τό ΥΔΕ. Χωρίς να ύπογράψει σύμβαση μέ τό ΥΔΕ, όργάνωσε μία Συντονιστική επιτροπή και μία Όμάδα εργασίας για τό ρυθμιστικό σχέδιο Θεσσαλονίκης που είχαν σαν στόχο να μελετήσουν τό θέμα του ρυθμιστικού μέσα σε εύρτερα πλαίσια. Και οι δύο, ύστερα από τό τέλος τής εργασίας τους έδωσαν τή θέση τους σε μία Μόνιμη επιτροπή για τό ρυθμιστικό.

Τά θέματα μέ τά όποια άσχολήθηκε ή Όμάδα εργασίας άφορούν τόν ρόλο τής Θεσσαλονίκης στον εύρτερο χώρο τής, τή διάρθρωση των χρήσεων γης και του πληθυσμού, τίς τάσεις έξέλιξης του πολεοδομικού συγκροτήματος, καθώς και τή μελέτη των επιπτώσεων που θα έχει στην πόλη ή έφαρμογή μερικών εναλλακτικών πολιτικών άστικής ανάπτυξης. "Η όλη μελέτη έντάσσεται σε έντελως διαφορετική λογική για τά ρυθμιστικά και αυτό αναλύεται στο τεύχος 1 τής μελέτης (12).

Τό δεύτερο, έξίσου σημαντικό θέμα τής δραστηριότητας του ΤΕΕ (και κυρίως τής Μόνιμης επιτροπής για τό ρυθμιστικό), είναι ή μελέτη του φορέα παραγωγής και έφαρμογής του ρυθμιστικού σχεδίου. Τό θέμα όμως αυτό δέν είναι ούτε πρόβλημα τεχνικό, ούτε θέμα για τό όποιο μπορεί τό ΤΕΕ να συμβουλευθεί τήν τοπική αυτοδιοίκηση. Είναι κατά κύριο λόγο πρόβλημα ώρίμανσης κοινωνικών διαδικασιών και συνειδητοποίησης των προβλημάτων από τήν πλευρά τής τοπικής αυτοδιοίκησης. Και αυτό μέ τή σειρά του προϋποθέτει ένα βαθμό ώρίμανσης των άπόψεων που έχει για τά προβλήματα αυτά τό κοινωνικό σύνολο. "Εξάλλου, ή λύση του προβλήματος του φορέα στη Θεσσαλονίκη προϋποθέτει ή/και συνεπάγεται τή λύση του προβλήματος αυτού, σε θεσμικό επίπεδο, για όλόκληρη τήν Έλλάδα. Δέν πρόκειται για μεμονωμένη επέμβαση στο θεσμικό πλαίσιο και τή δημιουργία ενός άπλου όργανισμού, αλλά για ουσιαστική άλλαγή τής ελληνικής νομοθεσίας που άφορά τήν τοπική αυτοδιοίκηση.

"Ύστερα από τά παραπάνω, έγινε φανερό στην Ύπηρεσία Οικισμού ότι δέν θα μπορούσε να έχει τέσσερα ρυθμιστικά αλλά μόνο ένα (τής 'Εταιρίας Μελετών Περιβάλλοντος), (13) και μία έρευνητική εργασία που δύσκολα θα μπορούσε να ένωματώσει στη λογική τής, άν και ύπήρχαν πολλά στοιχεία για τή σύγχρονη πόλη, χρήσιμα για τή διατύπωση ρυθμισμών. Δέν είναι περιεργό λοιπόν πώς ύστερα από ένα διάστημα άνυπομονησίας και βιασύνης να ένημερωθεί για τήν εργασία του

ΤΕΕ, ή τότε 'Υπηρεσία Οικισμού και τώρα 'Υπουργείο Χωροταξίας, Οικισμού και Περιβάλλοντος, ξέχασε έντελως ότι υπάρχει σε εξέλιξη το θέμα του ρυθμιστικού σχεδίου. "Ετσι, αν και είχε προβλεφθεί ότι θα επαναληφθεί, σε γενικές γραμμές και στη Θεσσαλονίκη, ό,τι έγινε στην 'Αθήνα, εδώ τά πράγματα έφτασαν σε πλήρη αποελεμάλωση. Τό ΤΕΕ, από την πλευρά του, έδειξε μία δυσκινησία και δυσκαμψία σε ό,τι αφορά την έννημέρωση των κατοίκων και των φορέων της πόλης. 'Η μόνιμη επιτροπή εργάζεται έντελως άθόρυβα, σαν να μην υπάρχει.

Κλείνοντας τό ιστορικό του ρυθμιστικού σχεδίου Θεσσαλονίκης υπενθυμίζουμε ότι, με ή χωρίς ρυθμιστικό, οι ανάγκες για επέμβαση στην πόλη συνεχίζουν να υπάρχουν καθημερινά. "Αποφάσεις παίρνονται συχνά για τό κυκλοφοριακό (διανοίξεις δρόμων, κατασκευή περιφερειακών άρτηρων) για τη θέση μεγάλων συγκροτημάτων (βιομηχανικών επιχειρήσεων, δημοσίων υπηρεσιών), τά αυθαίρετα και την επέκταση του ρυμοτομικού. "Ετσι, αν τό ρυθμιστικό σχέδιο δέν ύφίσταται, τό «παραρρυθμιστικό» εφαρμόζεται με συνέπεια.

3. Καπιταλισμός, προγραμματισμός και πολεοδομική πρακτική στην 'Ελλάδα

'Η ιστορία του ρυθμιστικού σχεδίου Θεσσαλονίκης (πού έχει άλλωστε ορισμένα κοινά με την ιστορία του ρυθμιστικού σχεδίου της 'Αθήνας) δείχνει ξεκάθαρα τίς διάφορες αντίφασεις πού υπάρχουν: α) ανάμεσα στην πρωταρχική ανάγκη για άσκηση ρυθμιστικής πολιτικής και τόν συνοπτικό τρόπο έκπόνησης ρυθμιστικών σχεδίων πού επιλέγει σαν λύση ή κυβέρνηση,

β) ανάμεσα στην ανάγκη συνεχούς και έντακτης μελέτης πού αντικειμένου (της διάρθρωσης της πόλης, των τάσεων εξέλιξης της, του ρόλου της στον ευρύτερο χώρο) και την έπιστημονική άφέλεια και άπλοικότητα πού χαρακτηρίζουν την άσκηση του επαγγέλματος του πολεοδόμου στην 'Ελλάδα,

γ) ανάμεσα στο άξιωμα ότι ένα ρυθμιστικό άφορά καταρχήν τούς κατοίκους της πόλης και την τοπική αυτοδίοικηση, και την κυβερνητική πολιτική πού παρακάμπτει τέτοιου είδους προβλήματα έστω και αν, με κάποια καρικατούρα έκσυγχρονισμού της διαδικασίας παραγωγής ρυθμιστικών, οργανώνει δημόσιες συζητήσεις για τά ρυθμιστικά, και

δ) ανάμεσα στην ανάγκη για συντονισμό των ρυθμιστικών των διαφόρων ελληνικών πόλεων με τη βοήθεια περιφερειακών σχεδίων και κάποιου έθνικού χωροταξικού, και την ολοκληρωτική έλλειψη άκόμη και στοιχειωδών ένδειξεων περιφερειακής πολιτικής στις προδιαγραφές των ρυθμιστικών πού αναθέτονται.

Δείχνει άκόμη την άδυναμία της τοπικής αυτοδίοικησης, των κοινωνικών φορέων και οργανώσεων να έπεξεργαστούν με έποικοδομητικό τρόπο και να επιβάλλουν στην κυβέρνηση μία ορισμένη πολεοδομική πρακτική. 'Η έλλειψη συνεργασίας (π.χ., στην περίπτωση της ανάθεσης του ρυθμιστικού σχεδίου Θεσσαλονίκης) με τούς φορείς της πόλης είναι καταφανής. Μαζί με αυτά, σε όσους πήραν μέρος στις διάφορες ομάδες εργασίας και επιτροπές έγιναν φανερά και ένα σωρό άλλα προβλήματα και άδυναμίες, όπως ή κακή διοικητική οργάνωση, οι κάποιες τεχνοκρατικές αντίληψεις πού έχει ή κυβέρνηση για

τη λύση κοινωνικών προβλημάτων (14), καθώς και ή άδυναμία της ΕΣΥΕ να βοηθήσει στην παροχή πληροφοριακού ύλικού (πού είναι ή δουλειά της). Οι θεωρητικοποιήσεις πού συνήθως γίνονται για την έρμηνεία των παραπάνω προβλημάτων είναι ότι ή κυβέρνηση διαλέγει αυτό τόν τρόπο έκπόνησης ρυθμιστικών για να έξυπηρετήσει τά διεθνή μονοπώλια ή ότι υπεύθυνη για τη σημερινή κατάσταση των ελληνικών πόλεων είναι ή αναζήτηση του μέγιστου κέρδους και ή λογική της αγοράς.

'Η άποψη πού θα ύποστηριχθεί σε αυτό τό άρθρο είναι ότι, άν και οι παραπάνω διαπιστώσεις και θέσεις περιέχουν βασικές αλήθειες, άποτελούν στην πραγματικότητα τά έπιφανήματα ορισμένων θεμελιωδών χαρακτηριστικών της ελληνικής κοινωνίας και του τρόπου λειτουργίας της οικονομίας της, πού μέχρι τώρα δέν έχουν έπισημανθεί ή έχουν έπισημανθεί άτελώς και, πάντως, όχι σε σχέση με την πολεοδομική πρακτική στην 'Ελλάδα. Οι περιορισμοί χώρου δέν μάς επιτρέπουν να επεκταθούμε πολύ στο θέμα αυτό και, αναγκαστικά, θα δώσουμε εδώ ένα σχέδιο έρμηνείας της άνυπαρξίας συνυποθέτων πολεοδομικής πολιτικής στην 'Ελλάδα. Για τόν σκοπό αυτό θα αναφερθούμε άρχικά στις σχέσεις ανάμεσα στην καπιταλιστική οικονομία και τόν προγραμματισμό στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες και κατόπι θα έπιστρέψουμε στην ελληνική οικονομία και τη σχέση της με την ύφιστάμενη πολεοδομική πρακτική.

'Ο κύριος στόχος του προγραμματισμού (άστικού και περιφερειακού) στις χώρες πού αναπτυσσόμενος καπιταλισμός είναι να έκλογικεύσει την κατανομή των οικονομικών δραστηριοτήτων στον χώρο ώστε οι βασικές λειτουργίες του δεδομένου οικονομικού συστήματος να επιτελούνται ταχύτερα και άποτελεσματικότερα (έξαγωγή υπεραξίας, κατανομή του κέρδους, άνακύκλωση του κεφαλαίου). Τά συνθήματα πού έχουν κατά καιρούς χρησιμοποιηθεί από διάφορους ρεφορμιστές στον τομέα της πολεοδομίας άντικατοπτρίζουν τόν διαφορετικό τρόπο πού ή έκλογικεύση της λειτουργίας του άστικού συστήματος έγινε αντίληπτη σε διαφορετικές συγκυρίες και σε διαφορετικές φάσεις άνάπτυξης του καπιταλισμού.

'Η «πόλη ύγιεινή» (the city healthy) είναι τό σύνθημα της εποχής των slums, της μιζέρας και της μόλυνσης του περιβάλλοντος από τά εργοστάσια στις άγγλικές πόλεις του προηγούμενου αιώνα. "Όλη ή προσπάθεια των πρώτων πολεοδομικών διατάξεων στρέφεται στο πρόβλημα της ύγιεινης της πόλης - άπαραίτητη προϋπόθεση για να κρατηθεί σε κίνηση ή εργατική δύναμη. Είναι ή εποχή πού ή καπιταλιστική οικονομία έχει μεγάλες δυνατότητες άκόμη για επέκταση και ή όσο τό δυνατό μεγαλύτερη έκμετάλλευση του ανθρώπινου δυναμικού είναι έπιτακτική άνάγκη. "Αντίθετα, ή άπαρξη των νέων πόλεων σπριζείται στο σύνθημα «ή πόλη όμορφη» (the city beautiful), σε μία περίοδο πού ή οικονομία δίνει έξαιρετικά μεγάλη σημασία στην κατανομή των οικονομικών δραστηριοτήτων, σε έθνικό επίπεδο. 'Ο περιφερειακός προγραμματισμός άποσκοπεί στην έκλογικεύση της κατανομής των παραγωγικών δραστηριοτήτων και των υπεκαριών άπασχόλησης, με την παράλληλη δημιουργία οικισμών τέτοιου μεγέθους ώστε τό «κόστος λειτουργίας» τους να μην ξεπερνάει τό «όφελος» πού προσφέ-

ρουν. Είναι ή εποχή πού αναπτύσσεται ό κρατικός παρεμβατισμός με στόχο την έκλογικεύση της κατανομής του εισοδήματος προκειμένου να διατηρηθεί ή ενεργή ζήτηση και να τονωθεί ή αγορά, μία και έχει γίνει πιά αντίληπτο ότι οι δυνατότητες επέκτασης του καπιταλισμού είναι περιορισμένες. Είναι επίσης ή εποχή πού ή οικονομική της εύημερία (welfare economics), ή άνάλυση κόστους/όφελους και ή δημόσια οικονομική, αναπτύσσονται σαν βασικότεροι κλάδοι της οικονομικής επιστήμης. 'Η έκφρασή τους σε επίπεδο θεσμών είναι τό «κράτος προνοίας» (welfare state), πού πίσω από τό ένδιαφέρον του για τίς κοινωνικές παροχές κρύβει την άνησυχία του για τήν πιθανότητα ύφησης στην οικονομία από την πτώση της ενεργής ζήτησης εξαιτίας των άνισοτήτων στην κατανομή του εισοδήματος και την παράλληλη στασιμότητα στην επέκταση της αγοράς. 'Η «πόλη δίκαιη» (the city just), τό πίο πρόσφατο σύνθημα, είναι ή σύγχρονη έκφραση αυτής της άνησυχίας σε μία οικονομία πού φθίνει.

Οί στόχοι του προγραμματισμού, και μάλιστα οι μακροπρόθεσμοι (όπως ή πόλη ύγιεινή, ή πόλη όμορφη, ή πόλη δίκαιη), δέν προκύπτουν μηχανιστικά άλλα πάντα μέσα από μακροχρόνιες κοινωνικές διαδικασίες, δηλαδή μέσα από μακροπρόθεσμους ταξικούς αγώνες. Τή στιγμή πού φτάνουν στο σημείο να έκφραστούν οι στόχοι ρητά, οι διαδικασίες έχουν φτάσει σε κάποιο πρόσκαιρο τέλος. Οί στόχοι πού επιλέγονται δέν κάνουν τίποτε άλλο παρά να έπισφραγίζουν τό «κοινωνικό συμβόλαιο» (πού παρόλο ότι είναι άγραφο ύπάρχει) ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις, ως προς τό τί θα προσπαθήσει να πετύχει ό προγραμματισμός, για ποιόν και με τί τρόπο. Τό ίδιο άλλωστε συμβαίνει και με κάθε άλλο εργαλείο οικονομικής πολιτικής, άφου οι βασικοί στόχοι μιας οικονομίας είναι να όρίσει τί θα παραχθεί, για ποιόν και με ποιόν τρόπο.

Κάθε αγώνας όμως, έχει την τακτική του και τούς κανόνες του, και τέτοιοι κανόνες δέν μπορούν να άπουσιάζονται από την κοινωνική πρακτική. 'Η «έλάχιστη βάση» κανόνων του καπιταλισμού είναι ότι ή ιδιοκτησία κεφαλαίου όχι μόνο προσδιορίζει τη θέση του άτόμου στο κοινωνικό σύστημα άλλα και όρίζει τη δυνατότητα παραγωγής πού, με τη σειρά της, όρίζει την κατανομή του εισοδήματος. Με άλλα λόγια, ή έλάχιστη βάση είναι ότι από τη μία πλευρά ή οικονομία είναι αυτή πού όρίζει σε τελευταία άνάλυση τό κοινωνικό και πολιτικοδιοικητικό σύστημα και όχι αντίστροφα, και από την άλλη ότι μέσα στη σφαίρα της οικονομίας οι δυνατότητες παραγωγής όρίζουν την κατανομή του εισοδήματος και όχι αντίστροφα. Φυσικά, πάντα ύπάρχει ή άμφισβήτηση της έλάχιστης βάσης και οι ταξικοί αγώνες, στην πραγματικότητα, δέν κάνουν τίποτε άλλο παρά να θέτουν επί τάπητος τό θέμα της άμφισβήτησης. "Όσον καιρό όμως ύφίσταται ό καπιταλισμός, ή έλάχιστη βάση παραμένει. Καί όχι μόνο αυτή, άλλα και ή ιδεολογία πού συνεπάγεται, ότι δηλαδή ό ανταγωνισμός μέσα στην αγορά είναι ή μόνη κοινωνικά παραδεκτή οικονομική συμπεριφορά. Οί διοικητικές και πολιτικές διαδικασίες πρέπει να έχουν σαν στόχο την εξέλιξη των έξωοικονομικών παραγόντων πού διαστρεβλώνουν τόν τρόπο λειτουργίας της αγοράς, να διορθώνουν και να ρυθμίζουν την ανταγωνιστική έλεύθερη οικονομία. Αυτό δέν σημαίνει φυσι-

κά ότι ο έλεγχος των διοικητικών και πολιτικών διαδικασιών δεν θα χρησιμοποιηθεί από μία μεγάλη οικονομική μονάδα (π.χ., ένα μονοπώλιο) σαν ένα από τα πολλά εξωοικονομικά μέσα για την επίτευξη οικονομικών στόχων. Αντίθετα, αφού μιλάμε για ιδεολογίες οι οποίες συγκαλύπτουν αρκετά πράγματα από την πραγματικότητα, και επειδή συνήθως οι ιδεολογίες μπορούν και επιζούν για αρκετό χρονικό διάστημα έπειτα από την καταστροφή των συνθηκών που τις δημιούργησαν, είναι έντελώς φυσικό να υπάρχει η παραπάνω διάσταση ανάμεσα στον κανόνα και αυτό που πραγματικά συμβαίνει. Όπωςδήποτε όμως, ως την έδραυσή του μονοπωλιακού καπιταλισμού, και τουλάχιστο για την εσωτερική αγορά των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών, η επιβίωση των επιχειρήσεων στηρίχτηκε όχι στην κατασπατάληση των δανείων ή την επιβολή των προϊόντων με τη διαφήμιση, αλλά στην αύξηση της παραγωγικότητας, τη μείωση του κόστους, τη βελτίωση της ποιότητας και τη μείωση της τιμής. Για να συνοψίσουμε, η ελάχιστη βάση συμφωνίας των κοινωνικών δυνάμεων στον καπιταλισμό όριζε την παραγωγή σαν την πιο σημαντική δραστηριότητα. Αυτή με τη σειρά της όριζε μία ιδεολογία - την ανταγωνιστική, με οικονομικά μέσα (καταρχήν). Η ιδεολογία όμως αυτή δεν μπορεί παρά να επεκτείνεται και στους υπόλοιπους τομείς της οικονομίας, διαφορετικά η ελάχιστη βάση θα είχε ήδη καταρρεύσει. Είναι φυσικό επομένως να ανακαλύπτουμε ότι στις δυτικές χώρες ο δημόσιος τομέας προσπαθεί να είναι (και πολλές φορές είναι) εξίσου παραγωγικός με τον ιδιωτικό (π.χ., στην κατασκευή κατοικιών), ότι η παιδεία που προσφέρεται αντανακλά τις ανάγκες της οικονομίας και, μάλιστα, προσφέρεται με μία όριση ποιότητα που είναι απαραίτητη για τη δημιουργία ανταγωνιστικών στελεχών επιχειρήσεων (άφου τέτοιους απαιτεί η οικονομία), τεχνικών για την προώθηση της τεχνολογίας που είναι απαραίτητη στην παραγωγή, και κοινωνικών επιστημόνων για την καλύτερη εφαρμογή της κοινωνικής πολιτικής που έχει επιλεγεί. Σε ό,τι αφορά το θέμα που μας ενδιαφέρει εδώ, την πολεοδομία και χωροταξία, ο διοικητικός μηχανισμός είναι υποχρεωμένος από δω και πέρα να παράγει προγράμματα που θα είναι σύμφωνα με την ελάχιστη βάση και θα εφαρμόζονται για να επιτευχθούν οι στόχοι που έχουν τεθεί. Η σαφήνεια ή η σύγχυση που επικρατεί, τόσο στη βάση την ίδια όσο και στον τρόπο που αυτή ερμηνεύεται, αντανακλάται όπως είναι επόμενο και στη διαδικασία παραγωγής και εφαρμογής των διαφόρων προγραμμάτων. Δεν είναι λοιπόν καθόλου περίεργο να βλέπουμε διαφορετικές παρατάξεις που συμφωνούν στη βάση, να διαφωνούν στην πολιτική που πρέπει να ακολουθηθούν στον προγραμματισμό. Έπιστρέφοντας τώρα στη μελέτη της ελληνικής οικονομίας, διαπιστώνουμε ότι ενώ ο εξαρτημένος χαρακτήρας της γενικά δεν άμφισβητείται, οι θέσεις των μελετητών διαφοροποιούνται από την άποψη της έμφασης που δίνουν στην εξάρτηση και τον βαθμό ολοκλήρωσης του καπιταλισμού στην Ελλάδα. Έτσι, ο Κ. Μοσκόφ, στις εργασίες που έχουμε ήδη αναφέρει, φαίνεται να μην άμφισβητεί καθόλου ότι η ελληνική οικονομία είναι εξίσου καπιταλιστική με αυτή των δυτικών χωρών. Η εξάρτηση είναι γι' αυτόν η μόνη ειδοποιός

διαφορά μία και παράγει τον «στρεβλό» χαρακτήρα της ελληνικής οικονομίας, δηλαδή τη στρόφη της στο μεταπρατικό εμπόριο. Έτσι, χωρίς να παραγνωρίζεται η ιστορία, αφού η Ελλάδα του 19ου αιώνα στηριζόταν στο διαμετακομιστικό εμπόριο, γίνεται ανάλυση της σύγχρονης Ελλάδας με τις ίδιες έννοιες και έρμηνευτικά σχήματα όπως και σε κάθε προηγμένη καπιταλιστική χώρα. Η κοινωνική δυναμική είναι αποτέλεσμα της πάλης της εργατικής με την αστική τάξη, και η άρθρωση των βασικών τομέων της οικονομίας είναι αποτέλεσμα της άρθρωσης των διαφόρων κατηγοριών του κεφαλαίου. Η ιδεολογία είναι το παράγωγο της κυριαρχής οικονομικής λειτουργίας και αφού το μεταπρατικό εμπόριο είναι το κυρίαρχο δεν μπορεί παρά να υπάρχει και μεταπρατική ιδεολογία. Δεδομένου ότι δεν υπάρχει αυτόχθονη αστική τάξη και το μεταπρατικό εμπόριο δεν στηρίζεται στην εκμετάλλευση των τοπικών πλουτοπαραγωγικών πηγών αλλά στην ανάπτυξη της παγκόσμιας αγοράς, είναι φυσικό να παραδίνεται η χώρα στην εξάρτηση.

Παρόλο ότι είναι παρακινδυνευμένο, θα επιχειρήσουμε να επεκτείνουμε το παραπάνω μοντέλο έρμηνείας της ελληνικής οικονομίας και να δούμε με ποιόν τρόπο θα μπορούσε να εξηγηθεί την πολεοδομική πρακτική στην Ελλάδα. Κάθε κοινωνικό (και πολεοδομικό) πρόβλημα, από δω και πέρα, έχει τη βάση του στη λογική της επίτευξης του μέγιστου κέρδους (άπαραίτητη προϋπόθεση για τη λειτουργία του καπιταλισμού), όχι όμως για να αναπτυχθεί η παραγωγή αλλά για να διευκολυνθεί η παγκόσμια αγορά, άρα για λογαριασμό των αναπτυγμένων βιομηχανικών κρατών. Δεδομένου ότι το κράτος δεν κάνει τίποτε άλλο παρά να διευκολύνει την άρχουσα τάξη, που εδώ είναι οι μεταπράτες, δεν μπορεί να ακολουθηθεί άλλη πολιτική παρά μόνο αυτή που συμφωνεί με την εξάρτηση από τα ξένα μονοπώλια. Είναι επόμενο έτσι η πολεοδομική πολιτική να μην αφορά τη βελτίωση της ποιότητας ζωής του πληθυσμού των πόλεων και να μην ενδιαφέρεται για την καθημερινή ύποβάθμιση του περιβάλλοντος. Η παραπάνω προέκταση της θέσης της ολοκλήρωσης του καπιταλισμού στην ελληνική κοινωνία και της εξήγησης κάθε αδυναμίας της ελληνικής κοινωνίας με βάση την εξάρτησή της από τις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, έχει ορισμένες ατέλειες. Καταρχήν, εξετάζοντας τα στατιστικά στοιχεία, δύσκολα μπορούμε να πούμε ότι το εμπόριο είναι η πιο σημαντική οικονομική δραστηριότητα στην Ελλάδα. Αντίθετα, η βιομηχανία εμφανίζεται να άσχολεται μεγαλύτερο ποσοστό του ενεργού πληθυσμού από ό,τι το εμπόριο και να έχει μεγαλύτερο δυναμισμό (15). Έπομένως φαίνονται να υπάρχουν αρκετά μεγάλες ασάφειες για το αν σαν αυτόχθονη άρχουσα τάξη πρέπει να θεωρηθούν οι έμποροι και, πολύ περισσότερο, αν πρέπει να θεωρηθούν αυτοί σαν διαμορφωτές της κυβερνητικής πολιτικής. Ιδιαίτερα το τελευταίο του άναγεται σε προβλήματα ταξικής εκπροσώπησης στο πολιτικό επίπεδο, και είναι πιά κοινός τόπος ότι καμιά πολιτική παράταξη της Ελλάδας δεν εκπροσωπεί τα συμφέροντα μιας «καθαρής» κοινωνικής τάξης. Οι πελατειακές σχέσεις στην πολιτική τέμνουν κάθετα την ταξική οργάνωση των κομμάτων. Πράγμα που συνεπάγεται ότι δύσκολα μπορεί κανείς να εφαρμόσει την όρθο-

δοση ανάλυση του αναπτυγμένου καπιταλισμού στην Ελλάδα (16).

Η άποψή μας είναι ότι στην ελληνική οικονομία ο κυρίαρχος τρόπος παραγωγής είναι ο καπιταλιστικός αλλά υπάρχουν θύλακοι προκαπιταλισμού. Έξαιτίας της εξάρτησης του ελληνικού καπιταλισμού από τη μία πλευρά και της ιδιότυπης άρθρωσης των διαφορετικών τρόπων παραγωγής μέσα σε αυτόν από την άλλη, το πρόβλημα της άρχουσα τάξης δεν έχει λυθεί οριστικά, δηλαδή καμιά τάξη (ή, μάλλον, καμιά κατηγορία κεφαλαίου) δεν έχει επιβληθεί μία για πάντα στην ελληνική κοινωνία (17). Πολύ περισσότερο, επομένως, δεν έχει επικρατήσει και η «ελάχιστη βάση» που αναφέραμε προηγουμένως για τον αναπτυγμένο καπιταλισμό. Κατά συνέπεια, προκύπτει εδώ μία ιδιαιτερία στην ελληνική οικονομία, σε σχέση με τον καπιταλισμό, ως προς τον τρόπο κατανομής του εισοδήματος. Δηλαδή, ούτε η παραγωγή είναι αυτή που καθορίζει την κατανομή εισοδήματος, ούτε το κυνήγι του κέρδους με οικονομικά καταρχήν μέσα είναι η κατεξοχόν κοινωνικά παραδεκτή συμπεριφορά. Αντίθετα, τα εξωοικονομικά (πολιτικά) μέσα χρησιμοποιούνται σαν κύριος τρόπος απόκτησης εισοδήματος, μετακύλισης της φορολογίας ή του κόστους παραγωγής από τα ισχυρότερα (πολιτικά) στρώματα στα ασθενέστερα, καθώς και διευθέτησης των οικονομικών διεκδικήσεων διαφόρων στρωμάτων. Όπως παρατηρεί ο Ν. Μουζέλης (1978, σ. 24), η ανάπτυξη του σύγχρονου καπιταλισμού στην Ελλάδα στηρίχτηκε σε μία συστηματική μεταφορά των πηγών από τον πρωτογενή τομέα στη βιομηχανία, μέσα από ένα σύστημα χαρακτηριστικών δανείων προκειμένου οι επιχειρηματίες αυτοί να αποκτήσουν το μονοπώλιο της αγοράς. Υπάρχουν άλλωστε πολλές ενδείξεις ότι οι βιομήχανοι σπάνια επενδύουν τα κεφάλαια που παίρνουν για τον σκοπό αυτό. Τέλος, το πρόβλημα της στασιμότητας στις επενδύσεις δεν είναι αποτέλεσμα έλλειψης κεφαλαίων (Έμμανουήλ Δ., 1979, σ. 89 και Νεγρεπόντη-Δελιβάνη Μ., 1979, σ. 264). Ανάλογα φαινόμενα ισχύουν και στους υπόλοιπους τομείς της οικονομίας. Είναι πιά συνηθισμένη η εικόνα των «παραγωγικών τάξεων» να προσπαθούν να πετύχουν όριστες τροποποιήσεις νομοσχεδίων ή διασφαλίσεις από το κράτος άμεσως μόλις αποφασιστεί κάποια οικονομική πολιτική, προκειμένου να απαλλαγούν από τις επιπτώσεις της και να μεγιστοποιήσουν τα κέρδη τους (18). Η κριτική της οικονομικής πολιτικής σταματάει συνήθως στο επίπεδο της ανικανότητας της κυβέρνησης (που πράγματι υφίσταται).

Ότι η παραπάνω συμπεριφορά είναι εύρυθμα διαδομένη και δεν αποτελεί χαρακτηριστικό ενός συγκεκριμένου στρώματος, φαίνεται άκριβως από τη μακροπρόθεσμη ανικανότητα του κρατικού μηχανισμού να χαράξει οποιαδήποτε πολιτική. Φαίνεται επίσης και από τον βαθμό καταστράτηγησης της νομοθεσίας για την επίτευξη κερδών, όπως π.χ., στην περίπτωση της οικοδόμησης με το σύστημα της αντιπροχής, όπως έχει δείξει πρόσφατα ο Κ. Σοφούλης (1980). Τέτοια φαινόμενα δύσκολα μπορούν να εξηγηθούν από τις σχέσεις «πατρωνείας» και «πελατειακής πολιτικής», έννοιες πάνω στις οποίες έχει συχνά στηριχτεί η μελέτη των ιδιομορφιών της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας. Και ούτε πάλι οι έννοιες αυτές μπορούν

νά γίνουν κατανοητές στα πλαίσια της μεταπρατικής ιδεολογίας. Τό πολύ πολύ νά εξηγούνταν έτσι η άπροθυμία για βιομηχανική ανάπτυξη, αλλά όχι και η υπεροχρήτη της πολιτικής ως προς την οικονομία. Αντίθετα, όλη η προηγούμενη ανάλυση αποδεικνύει πώς η κυρίαρχη ιδεολογία στην Ελλάδα είναι ότι τα πάντα είναι θέμα πολιτικής.

Έχοντας υπόψη μας τα παραπάνω, μπορούμε νά κατανοήσουμε γιατί η πολεοδομία δέν έχει βρει ακόμη εφαρμογή στην Ελλάδα. Αφού ο στόχος της γενικά είναι νά βοηθήσει στην εκλογίκευση του τρόπου λειτουργίας της οικονομίας, τουλάχιστο σέ ό,τι έχει σχέση μέ τόν χώρο, καί αφού αυτός δέν είναι σέ καμιά περίπτωση ο στόχος της ελληνικής κοινωνίας γιατί έτσι γίνονται οι εύκαιριες γιά απόκτηση εισοδήματος μέ εξωοικονομική μέθοδο, ο προγραμματισμός δέν θά είναι τίποτε άλλο παρά ένα εργαλείο γιά τήν «τακτοποίηση» καί τόν «έξωραϊσμό» του χώρου (όπως τόν όριζει τό Ύπουργείο Χωροταξίας σέ πρόσφατη τηλεοπτική του καμπάνια) ή ένα εξωοικονομικό μέσο επίτευξης οικονομικών στόχων γιά όσους μπορούν νά τό χρησιμοποιήσουν σάν τέτοιο (19). Έτσι, παρόλο πού θά ήταν σωστό νά πούμε ότι ο νόμος του κέρδους φταίει γιά τά πολεοδομικά προβλήματα στον καπιταλισμό, θά ήταν λάθος νά μήν έπισημόνουμε ότι ο ιδιότυπος τρόπος επίτευξης του κέρδους στην Ελλάδα δέν αφήνει κανένα περιθώριο γιά μεταρρυθμίσεις καί εξομάλυνση των προβλημάτων.

Αν πραγματικά είναι έτσι, τότε εξηγούνται καί διάφορα άλλα φαινόμενα, όπως ότι τό Ύπουργείο Χωροταξίας, άν καί κατ' όνομα υπεύθυνο γιά τήν άσκηση της πολιτικής άστικής ανάπτυξης, δέν έχει στην ουσία τόν έλεγχο της κατάστασης γιά καί άλλα ύπουργεία έπεμβαίνου στην διαδικασία (Βασενχόβεν Α.Κ., 1980, σ. 29). Η έπίσης ότι η νομοθεσία πού άφορά τήν άστική ανάπτυξη δέν είναι έντελώς ένσωματωμένη στους νόμους πού προτείνει καί χειρίζεται τό Ύπουργείο Χωροταξίας (Μαρτίνας Χ., 1979, σ. 24). Γιά τό προγραμματισμό πού δέν έχει καμιά σχέση μέ τόν όρθολογισμό δέν έχει λόγο νά γίνεται από ένα καί μόνο ύπουργείο ή από μιά δέσμη νομοθετημάτων πού άλληλοσυμπληρώνονται. Οι εξηγήσεις πού συνήθως δίνονται σέ αυτό τό φαινόμενο, π.χ. ότι τά παραπάνω προέρχονται από τήν πολυκεντρική έξουσία, κατάλοιπο της δομής της ελληνικής κοινωνίας της έποχής των κοτσαμπάσηδων καί τήν πελατειακή πολιτική, μάλλον υπερεκτιμούν τόν ρόλο της παράδοσης σέ μιά κοινωνία πού μεταμορφώθηκε ριζικά στη διάρκεια των τελευταίων 60 χρόνων.

Τό συμπέρασμα πού βγαίνει από τήν παραπάνω ανάλυση είναι ότι η «άπροθυμία» του κράτους νά εφαρμόσει ένα ολοκληρωμένο καί συνεπές ρυθμιστικό (π.χ., τό ρυθμιστικό Θεσσαλονίκης) είναι στην πραγματικότητα άδυναμία νά κάνει κάτι τέτοιο, αφού αντίστρατεύεται τις βασικές κοινωνικές διαδικασίες. Η, πιά σωστά, γιά τόν τρόπο λειτουργίας της σημερινής ελληνικής κοινωνίας, ο προγραμματισμός δέν έχει φτάσει ακόμη νά είναι απαραίτητη προϋπόθεση γιά τή διατήρηση της συνοχής της. Έτσι, άν καί τό κράτος έχει πάντα ένα βαθμό ανεξαρτησίας σέ σχέση μέ τήν κοινωνία πού τό παράγει (καί όπως έχουν δείξει άλλοι μελετητές, τό ελληνικό κράτος έχει άρκετά ανεξάρτητη λογική λειτουργία από τήν ελληνική κοινωνία -

Μουζέλης Ν., 1978, 1980), θά ήταν σφάλμα νά αποδοθεί η έλλειψη πολεοδομικής πρακτικής στις άδυναμίες του κράτους. Καταλήγοντας, η άποψη μας γιά τό μέλλον του προγραμματισμού στην Ελλάδα είναι ότι, όσον καιρό έκείνα τά κοινωνικά στρώματα πού υπόφέρουν περισσότερο από τήν έλλειψη του συνεχίζουν νά βλέπουν τό πρόβλημα σάν «κατ' έξοχην πολιτικό» (όπως συνήθως όνομάζει ο τύπος όποιοδήποτε πολεοδομικό πρόβλημα) καί δέν βλέπουν πού είναι η πραγματική οικονομική βάση του, καί όσον καιρό προπαθούν νά χρησιμοποιήσουν τόν προγραμματισμό σάν ένα έξωοικονομικό μέσο άντιστροφής (ή, έστω, διαφοροποίησης) της κατανομής του εισοδήματος, δέν θά μπορούσαν νά επιβάλουν τήν άποψη τους, άπλούστατα γιάτί έκείνοι πού δέν πάσχουν έχουν, άποδεδειγμένα, μεγαλύτερη ικανότητα νά μετακυλούν τά οικονομικά βάρη, μέ πολιτικές διαδικασίες, στους άσθενέστερους.

Υποσημειώσεις

1. Του Ε. Herbrand, πού έξακολουθεί ακόμη καί σήμερα νά χρησιμεύει σάν βάση γιά τις διανοήσεις δρόμων καί τήν επέκταση του ρυθμιστικού.

2. Αλλά καί από τήν Ύπηρεσία Άναπτύξεως Κεντρικής καί Δυτικής Μακεδονίας του Ύπουργείου Συντονισμού. Γενικά τό θέμα της χωροθέτησης της βιομηχανίας στό πολεοδομικό συγκρότημα Θεσσαλονίκης όδήγησε διάφορες ύπηρεσίες νά έχουν αντίθετες άποψεις.

3. Όπως φαίνεται από τις παρατηρήσεις πού έκαναν η Ύπηρεσία Άναπτύξεως Κεντρικής καί Δυτικής Μακεδονίας καί τό Ύπουργείο Βιομηχανίας στις προτάσεις του ΥΔΕ γιά τόν έλεγχο της βιομηχανίας στη ζώνη έλέγχου του ρυθμιστικού σχεδίου Θεσσαλονίκης, καμιά ύπηρεσία δέν έχει άυτάπατες γιά τήν άποτελεσματικότητα του έλέγχου. Είτε γιάτί κανένας δέν μπορεί νά άναμιχθεί όταν ένα κτίριο γραφείων αλλάζει χρήση καί μετατρέπεται σέ κτίριο μικρών βιοτεχνιών, είτε γιάτί σέ μιά αίτηση επέκτασης μιάς ύπάρχουσας βιομηχανίας οι ύπηρεσίες πάντα ένδίδουν γιάτί τά έξοδα μετεγκατάστασης θεωρούνται γενικά καταστρεφικά γιά τή βιομηχανία (γιά νά αναφερθούμε μόνο στα άπλά παραδείγματα), ο έλεγχος της κατανομής των χρήσεων γής είναι άδύνατος.

4. Γιά τή δεκαετία του '60, τέτοιοι είδους ανάλυση (multidisciplinary analysis) ήταν η τελευταία λέξη της πολεοδομίας (βλ. π.χ. στο Auzelle R., 1967, γιά τις προδιαγραφές ενός «ωστού» ρυθμιστικού σχεδίου).

5. Γιά παράδειγμα, νά γίνει εύρωλιμένος η νά μή γίνει, νά παραμείνει η Έκθεση εκεί πού είναι η νά πάει στό Καλοχώρι, πού θά χωροθετηθεί η κρεαταγορά καί πού τά σφαγεία. Η ακόμα, πάρα πολλά άλλα παίρνονται σάν δεδομένα, όπως π.χ., ότι άναμφισβήτητο ο βαλκανικός χώρος άνήκει στον χώρο έπιρροής της πόλης (έστω καί άν πρόσκαιρα έπαψει νά συμβαίνει αυτό), οι περιφέρειοι άξονες διασύνδεσης της Θεσσαλονίκης μέ τήν Εύρώπη καί τό πλέγμα άξόνων άστικής ανάπτυξης της Ελλάδας.

6. Είναι χαρακτηριστικό ότι η έκθεση πού συντάχθηκε από τόν τότε νομάρχη Κ. Πυλαρινό (1976), γιά νά βοηθήσει στην προσπάθεια άναθεώρησης της χωροταξικής μελέτης καί σύνταξης νέου ρυθμιστικού σχεδίου, πρότεινε χωρίς φειδώ έναν κατάλογο έργων συνολικού προϋπολογισμού 29 δισεκατ. δρχ., πού βέβαια δέν πάρθηκε ύπόψη στην προτάσει του ΥΔΕ.

7. Σέ αυτό φαίνεται μιά διάθεση παραδοχής ότι τά προβλήματα της βιομηχανίας πρέπει νά λυθούν μέσα στα πλαίσια ενός ρυθμιστικού σχεδίου πού μελετά τό σύνολο των προβλημάτων της πόλης. Καθώς είναι δύσκολο νά συναχθούν όριστικά συμπεράσματα από ένα σημείωμα, θά άξιζε τόν κόπο νά γίνει μιά συστηματικότερη

μελέτη των προθέσεων του Συνδέσμου Βιομηχανών σχετικά μέ τήν ανάπτυξη της πόλης.

8. Σύγκρινε όμως τις άποψεις αυτές μέ τήν ανάλυση της προηγούμενης ύπόθεσης του άρθρου.

9. Δέν πρέπει φυσικά νά ξεχνά κανείς ότι τό κράτος είναι διαφορετικό από τήν κυβέρνηση, άν καί στην Ελλάδα πολύ συχνά συγχέει κανείς τούς όρους αυτούς, μιά καί τό κράτος έχει ταυτιστεί μέ τις κυβερνήσεις της δεξιάς (σέ διάφορες μορφές) μετά τόν έμφύλιο.

10. Όπως έγινε φανερό τόσο από τό έγγραφο του Ύπουργείου όσο καί από τή γενικότερη στάση της Ύπηρεσίας Οικισμού, η άναγκαιότητα του ρυθμιστικού σχεδίου Θεσσαλονίκης δέν στηριζόταν σέ κάποιο πρόβλημα μεγάλης κλίμακας, όπως π.χ., ο εύρωλιμένος ή τό αεροδρόμιο. Αντίθετα, τά προβλήματα πού ύπάρχουν ήταν περισσότερο τοπικά, π.χ. διευθέτηση των αιτημάτων γιά επέκτασεις βιομηχανικών μονάδων καί ίδρυση νέων. Όστόσο, ο εύρωλιμένος δέν μπορούσε παρά νά θιγεί, αφού ακόμη καί τοπικοί φορείς όρίζουν τό θέμα αυτό σάν τόν άξονα γύρω από τόν όποιο θά μπορούσε νά περιστραφεί η λύση των προβλημάτων ανάπτυξης της πόλης. Η χωροταξική μελέτη Θεσσαλονίκης, ο νομάρχης (Κ. Πυλαρινός) καί σέ μερικές περιπτώσεις ο Δήμος Θεσσαλονίκης, όραματίζονταν τή λήξη της κοντόφθαλμης κυβερνητικής πολιτικής καί τήν άμση οικονομική σύνθεση της πόλης μέ τά Βαλκάνια καί τήν Εύρώπη. Υπέθεταν ότι έτσι, από τή μιά πλευρά θά μπορούσε νά δημιουργηθεί πολιτική σταθερότητα στην περιοχή (καί ίσως καί στην Ελλάδα όλόκληρη), καί από τήν άλλη η Θεσσαλονίκη θά ξαναβρεί τόν οικονομικό χώρο πού της άνήκει. Σημειώνουμε ότι άνάλογη είναι καί η θέση του Κ. Μοσκόφ (1976, σ. 197). Τέλος, η έδρα Πολεοδομίας Β' θεωρεί άνώφελη τή συζήτηση γιά επέμβαση στον μελλοντικό ρόλο της πόλης καί τή χαρακτηρισία «έξάσκηση της φαντασίας» (Άνδρικοπούλου Ε. κ.ά., 1979, σ. 55).

11. Τό ΥΔΕ, στό έγγραφο του πού ζητούσε τήν έκπόνηση του ρυθμιστικού σχεδίου, ζητούσε έπίσης νά θεωρηθεί νόμος τό τότε νομοσχέδιο περί οικιστικών περιοχών καί νά χρησιμοποιηθεί από τούς μελετητές στις προτάσεις τους. Φυσικά, ένάμιση χρόνο τώρα, η κυβέρνηση παραμένει διστακτική γιά τό άν θά άποσύρει τόν νόμο η άπλώς θά τόν τροποποιήσει.

12. Συνοπτικά, τό πρωτότυπο έμπειρικό ύλικό πού συγκέντρωσε η Όμάδα έργασίας άφορά τις κοινότητες της Έπαρχίας Θεσσαλονίκης (συντενυόμενες μέ τις κοινότητες), τις χρήσεις γής στό πολεοδομικό συγκρότημα (άποτυπώθηκε τό 15% της επιφάνειας της πόλης), τά χαρακτηριστικά του πληθυσμού (1559 συντενυόμενες), τή βασική άπασχόληση στό πολεοδομικό συγκρότημα καί τήν Έπαρχία Θεσσαλονίκης, καί τις χρονοαστάσεις μετακίνησης μέσα στό συγκρότημα καί τήν Έπαρχία. Συγκεντρώθηκαν έπίσης πολλά άλλα στοιχεία από άλλες ομάδες έργασίας του ΤΕΕ καί δημόσιες ύπηρεσίες. Τό όγκώδες αυτό ύλικό μόλις κατά ένα μικρό ποσοστό τό έπεξεργάστηκε καί τό παρουσίασε η Όμάδα έργασίας μέσα στους έξι μήνες πού της διατέθηκαν γιά τή συλλογή, έπεξεργασία καί παρουσίαση της έργασίας της.

13. Κριτική παρουσίαση του ρυθμιστικού αυτού βλ. στό Άνδρικοπούλου Ε. κ.ά., 1980.

14. "Αν καί θά πρέπει νά άποφεύγει κανείς νά αποδίδει όλα τά στραβά στην «τεχνκρατική πολεοδομία» της κυβέρνησης, άπλούστατα γιάτί η πολεοδομία πού κάνει η κυβέρνηση είναι σέ τόσο έμβρυσιακή κατάσταση (τόσο από άποψη μελέτης όσο καί από άποψη έφαρμογής), ώστε δέν βλέπουμε πώς μπορεί νά όνομασθεί τεχνκρατική. Αυτό θά είχε σημασία μόνο άν μέσα από άριστα καταρτισμένες μελέτες καί τέλεια τεχνική έφαρμογή άποκρύνονταν οι πολιτικές άποψεις καί προβαλλόταν η ιδεολογία ότι μέ τήν τέλεια τεχνική πού μπορεί τό Ύπουργείο νά λύσει τά κοινωνικά προβλήματα.

15. Τό 1971, τά 17,14% του ένεργού πληθυσμού

της Ελλάδας άπασχολούνταν στη βιομηχανία-βιοτεχνία και μόνο τή 11,19% άπασχολούνταν στο έμποριο, ξενοδοχεία, έστιατόρια. Επίσης, από άποψη δυναμισμού και προιόντων, ό δευτερογενής τομέας βρίσκεται στην πρώτη θέση (Νεγρεπόντη-Δελιβάνη Μ., 1979, σ. 478).

16. "Αν και, φυσικά, δέν θά πρέπει κανείς νά φτάσει στο άλλο άκρο και νά αποδώσει όλα τή προβλήματα στον «ύπανάπτυκτο» χαρακτήρα και τίς «πελατειακές» σχέσεις.

17. Έδώ πρέπει νά έπισημάνουμε ότι ό χαρακτηρισμός μιάς τάξης σάν άρχουσας σέ μιά χώρα προϋποθέτει τή φυσική παρουσία της στή χώρα αυτή. Διαφορετικά καταλήγουμε σέ μεταφυσικά σχήματα, όπως π.χ., αν θεωρήσουμε άρχουσα τάξη τής Ελλάδας τούς "Έλληνες τής διασποράς.

18. Η έρμηνεία πού δίνουμε έδώ γιά τή χρήση πολιτικών μέσων στή μεγιστοποίηση του κέρδους διαφοροποιείται από θέσεις πού φαίνονται νά μοιάζουν. Γιά παράδειγμα, ό Θ. Βερέμης (1977, σ. 300) άνάγει τή χρήση πολιτικών μέσων στή λειτουργία τής οικονομίας, στήν έλλειψη πλουτοπαραγωγικών πηγών στή χώρα και τή στενότητα τής οικονομίας (μικρό έθνικό προιόν). Αυτή ή έξήγηση δέν μάς βρίσκει σύμφωνους γιάτί οι έννοιες «έλλειψη» και «στενότητα» είναι σχετικές και όρίζονται κοινωνικά και ποτέ μέ τρόπο άπόλυτο. Η θέση μας διαφοροποιείται έπίσης και από άπόψεις πού στηρίζονται άπλά και μόνο στή «κατάλοιπα» πού άφησε ή μακρόχρονη τουρκοκρατία και τό μεταπρατικό πνεύμα των Έλλήνων έμπόρων του 19ου αιώνα (τό ελληνικό δαιμόνιο).

19. Γιά παράδειγμα, γιά τή νομιμοποίηση άδειών βιομηχανιών ή μεγάλων οικιστικών συγκροτημάτων και κερδοσκοπία στή γή. Γιά τό θέμα τής σημασίας των έξωτερικών οικονομιών σέ μεγάλες άστικές συγκεντρώσεις (Άθήνα) γιά εύρτερα κοινωνικά-στρώματα και τή συνεπαγόμενη έκμηδένιση κάθε διαδικασίας προγραμματισμού, βλ. στο Βασενχόβεν Α. (1979). Τέλος, ένώ και στον άναπτυγμένο καπιταλισμό είναι δυνατή ή χρήση του προγραμματισμού σάν έξωοικονομικού μέσου, ό κύριος στόχος του, όπως φάνηκε στήν προηγούμενη ανάλυση, είναι νά έκλογικεύσει τόν ανταγωνισμό των οικονομικών μονάδων (δηλαδή νά λύσει τίς έσωτερικές αντίθεσεις του κεφαλαίου).

Άναφορές

Α. Σέ σχέση μέ τό ρυθμιστικό σχέδιο Θεσσαλονίκης (κατά χρονολογική σειρά)
Δεκαμελής ομάδα σπουδαστών. Τό οικιστικό πρόβλημα τής Θεσσαλονίκης και προτάσεις γιά τή λύση του, διπλωματική έργασία, έδρα Πολυεδομίας, Θεσσαλονίκη, 1966.

Τριανταφυλλίδης Ι.Δ., Χωροταξική μελέτη Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1965-68.

Πυλαρινός Κ., "Έκθεση και προτάσεις γιά τήν οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική άνάπτυξη του νομού Θεσσαλονίκης, στή πλαίσια του πενταετούς προγράμματος άναπτύξεως τής χώρας, 1976-80, Νομαρχία Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1976.

Συντονιστική έπιτροπή του Ύπουργείου Βορείου Ελλάδος, «Έκθεση γιά τό ρυθμιστικό Θεσσαλονίκης», Τεχνική Ένημέρωση, άρ. 6, Δεκ. 1977, σ. 32-41.

Όμάδα έργασίας γιά τό ρυθμιστικό σχέδιο Θεσσαλονίκης (Τσουλουβής Α., υπέθυνος τής μελέτης, Γιαννακού Α., Ζωγράφος Β., Θερμός Κ., Ξεπαδάκη Γ.), Μελέτη τής οικιστικής άνάπτυξης τής Θεσσαλονίκης (έπτά τεύχη), ΤΕΕ, Τμήμα Κεντρικής Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 1979.

Έταιρία Μελετών Περιβάλλοντος, Θεσσαλονίκη 2000. Προτάσεις γιά τήν όργάνωση του εύρύτερου άστικού χώρου, Άθήνα, 1979.

Άνδρικοπούλου-Καυκαλά Ε., Καυκαλάς Γ., Λαγόπουλος Α.-Φ., Θεσσαλονίκη. Πολυεδομική διερεύνηση, κριτική ρυθμιστικών προτάσεων και προοπτικές εξέλιξης τής πόλης, Θεσσαλονίκη:

Παρατηρητής, 1979.

Β. Άλλες άναφορές

Άνδρικοπούλου-Καυκαλά Ε., Καυκαλάς Γ., Κομνηνός Ν., «Θεσσαλονίκη 2000. Κριτική παρουσίαση τής έκθεσης τής Έταιρίας Μελετών Περιβάλλοντος», Τεχνική Ένημέρωση, άρ. 18, Μάιος-Ιούν. 1980, σ. 43-52.

Auzelle R., Cours d'urbanisme, Παρίσι: Vincent-Fréal, 1967.

Βακαλόπουλος Α., Ίστορία του νέου Έλληνισμού, τ. Α', 1961 και τ. Β', 1964, Θεσσαλονίκη.

Βασενχόβεν Α., «Οι επιδράσεις του οικονομικού κυκλώματος στήν πολυεδομία», Η Καθημερινή, 6.1.1979.

Βασενχόβεν Α., «Η πολυεδομική πολιτική τής τελευταίας τριετίας και κάποια διδάγματα», Άντί, άρ. 157-58, Αύγ. 1980, σ. 29-31.

Βερέμης Θ., Οι έπεμβάσεις του στρατού στήν ελληνική πολιτική, 1916-36, Άθήνα: Έξάντας, 1977.

Έμμανουήλ Δ., «Οι επενδύσεις κατοικιών στή πλαίσια ισόρροπης κοινωνικής και οικονομικής άνάπτυξης», ΤΕΕ, Συνέδριο: Οι κατασκευές στήν Ελλάδα, τεύχος 2, σ. 84-99, Άθήνα, 1979.

ΚΕΠΕ, «Πληθυσμός», Πρόγραμμα άναπτύξεως 1976-80, Άθήνα, 1976.

Λεοντίδου-Έμμανουήλ Α., «Σχέδιο ανάλυσης τής δομής τής πόλης και του ρόλου τής πολυεδομίας στή σύγχρονη Ελλάδα. Άδιέξοδα και προοπτικές», Αρχιτεκτονικά Θέματα 11/1977, σ. 94-101.

Μαρτίνος Χ., «Οι άδυναμίες του θεσμικού πλαισίου πολυεδομίας-χωροταξίας», Οικονομία και Κοινωνία, άρ. 4, Αύγ.-Σεπτ. 1979, σ. 20-27.

Μοσκόφ Κ., «Δομή τής Θεσσαλονίκης, δύο τομές 1912-1975. Τό σύστημα και τό αντίσυστημα», Χαρακτηριστικά και προβλήματα των ελληνικών οικισμών, έδρα Πολυεδομίας Β', 1976, σ. 193-197.

Μοσκόφ Κ., Θεσσαλονίκη. Τομή τής μεταπρατικής πόλης, Άθήνα: Στοχαστής, 1978.

Μοσκόφ Κ., Η έθνική και κοινωνική συνείδηση στήν Ελλάδα. Ίδεολογία του μεταπρατικού χώρου, Άθήνα: Σύγχρονη Έποχή, 1978 (α).

Μοσκόφ Κ. (έπιτοπεία), Θεσσαλονίκη: Η κοινωνική δομή, Θεσσαλονίκη: ΚΜΕ, 1978 (β).

Μοσκόφ Κ., Εισαγωγικά στήν ιστορία του κινήματος τής έργατικής τάξης. Η διαμόρφωση τής έθνικής και κοινωνικής συνείδησης στήν Ελλάδα, Θεσσαλονίκη, 1979.

Mouzelis N., Modern Greece: Facets of Underdevelopment, Λονδίνο: Macmillan, 1978.

Mouzelis N., «Capitalism and the Development of the Greek State», The State in Western Europe, Scase R. (έπιμ.), Λονδίνο: Groom Helm, 1980, σ. 241-273.

Νεγρεπόντη-Δελιβάνη Μ., Άνάλυση τής ελληνικής οικονομίας. Προβλήματα-έπιλογές, Άθήνα: Παπαζήσης, 1979.

Σοφούλης Κ., «Τό σύστημα οικοδομήσεως μέ άντιπαροχή. Μηχανισμός τεράστιας φοροδιαφυγής», Οικονομικός Ταχυδρόμος, άρ. 5, 31.1.1980, σ. 9-11.

Τσουλουβής Α., Άξια γής, κοινωνική στρωμάτωση, κρατική πολιτική και διάρθρωση των χρήσεων γής στή Θεσσαλονίκη, 1966, έδρα Πολυεδομίας Α', Θεσσαλονίκη, 1979.

Τσουλουβής Α., Έρευνα: άνάγκες σέ γή και κατοικία σέ μεγάλο άστικό κέντρο. Φάση Α', ΔΕΠΟΣ και Σπουδατήριο Πολυεδομίας ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, 1980.

Συνταγματικές έπιταγές καί πολιτική πραγματικότητα.

Από τήν άναντιστοιχία στήν ύπαναχώρηση

της αρχιτέκτονος-πολεοδόμου Ρ. Κλουτσινιώτη

«Τά όνειρά σου μήν τά λές γιατί μιά μέρα κρύα μπορεί καί οι φρούδιστες ναρθούν στήν έξουσία» (1).

Πέρασαν ήδη πέντε χρόνια (2) από τή δημοσίευση του πρώτου μετά τή μεταπολίτευση Συντάγματος τής Ελλάδος (3), χρονικό διάστημα πού δέν είναι ιδιαίτερα μεγάλο, αλλά πού κάνει θεμιτή τήν προσπάθεια νά κατανοηθεί ή άντιστοιχία τής πολιτικής βούλησης πού εκφράστηκε διαμέσου αυτού του Συντάγματος, μέ τήν πραγματικότητα όπως διαμορφώνεται καθημερινά καί πού κυρίως άντιστοιχεί στή δομή του κοινωνικού, επομένως καί πολιτικού, επιπέδου του ελληνικού χώρου-πραγματικότητα πού βέβαια δέν μένει άνεπηρεάστη από πράξεις πολιτικού βολонταρισμού.

Τό σημείωμα τούτο, πού φιλοδοξεί νά συμβάλει στήν καταγραφή των πρώτων νύξεων-συμπερασμάτων σχετικά μέ θέματα πού άφορούν τήν όργάνωση του χώρου, δέν άποτελεί αυτό πού συνήθως όνομάζεται «άντικειμενική» θεώρηση ή έστω έρευνητική προσπάθεια, αλλά όφείλεται στήν όλοένα έντεινόμενη αίσθηση τής ύπαναχώρησης ως προς τούς συνταγματικά εκφρασμένους στόχους, όπως βιώθηκε από τή συγγραφέα (4) τά πέντε τελευταία χρόνια. Ύπαναχώρηση πού γεννά άκόμη μεγαλύτερα έρωτήματα, μέ δεδομένο ότι ούσιαστικά πρόκειται όχι μόνο γιά στόχο πού έξυπηρετεί τά συμφέροντα τής ίδιας τάξης, αλλά πού συμπυκνώνεται από τήν ίδια πολιτική έκφραση τής έξουσίας.

Τό γεγονός ότι ή ώθηση, γιά όσα σημειώνονται παρακάτω, είναι βιωματική, κάθε άλλο παρά σημαίνει έλλειψη αντικειμενικότητας καί ύπαρξη προκαταλήψεων. Άν προστεθεί ή παρατήρηση ότι κανείς δέν έπιθυμεί, άν δέν είναι έντονα μαζοχιστής, νά άσκει τό επάγγελμά του σε καθεστώς άπαισιοδοξίας, τότε ίσως μειώνεται στό ελάχιστο τό πεδίο των προκαταλήψεων.

Άπό τήν ποικιλία των θεμάτων πού θά ήταν δυνατό νά έξεταστούν επιλέχθηκαν τέσσερις κατηγορίες πού θεωρούνται καιρίες καί άναφέρονται στή σχέση άποκέντρωσης-διοικητικής όργάνωσης, στον ρό-

λο του κράτους-ρυθμιστή, στις δεσμεύσεις στις όποιες μπορεί νά υπόκειται ή ίδιοκτησία στή γη, καί στήν πολιτική κατοικία όπως εκφράστηκαν:

α) σε όρισμένα από τά σχετικά άρθρα του Συντάγματος (5),

β) στήν κατά συνταγματική έπιταγή έξειδίκευση πού τούς έγινε από τον νόμο 947 «περί οικιστικών περιοχών» καί

γ) στις δύο άποφάσεις του Έθνικού Συμβουλίου Χωροταξίας καί Περιβάλλοντος (6).

Οί άναφορές πού γίνονται σε θέσεις των φορέων τοπικής έξουσίας, των κομμάτων τής δημοκρατικής αντιπολίτευσης καί του Τεχνικού Έπιμελητηρίου, δέν είναι πάντοτε διατυπωμένες σε γραπτά κείμενα, αλλά προβλήθηκαν σε δημόσιες διαδικασίες ως αντιδράσεις σε συγκεκριμένα θέματα (7). Άς μήν ξεχαστεί ότι, από τή μεταπολίτευση μέχρι σήμερα, οι τοπικοί φορείς καί τό ΤΕΕ έλέγχονται στήν πλειοψηφία τους από τή συμμαχία των λεγόμενων δημοκρατικών δυνάμεων.

Στό Σύνταγμα τής Ελλάδος, εκτός από τήν όχι χωρίς περιχόμενο συσχέτιση τής έννοιας τής άποκέντρωσης μέ τή διοικητική όργάνωση (8), κατοχυρώνονται ή άρμοδιότητα, ή λειτουργία καί ό τρόπος όργάνωσης τής τοπικής αυτοδιοίκησης (9) καί άνατίθεται στον νομοθέτη ή ψήφιση νόμων πού θά έξειδικεύουν τις συνταγματικές έπιταγές. Άναφέρεται ρητά ότι «ή διοίκηση των τοπικών υποθέσεων άνήκει εις τούς οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης» καί ότι ή κεντρική έξουσία διατηρεί τή ρυθμιστική άρμοδιότητα γιά τή χωροταξική αναδιάρθρωση καί ανάπτυξη τής χώρας (10), ενώ επιβάλλονται περιορισμοί στήν ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία (10) όταν αυτή κατευθύνεται σε βάρος τής ανθρώπινης αξιοπρέπειας καί τής έθνικής οικονομίας. Παράλληλα εισάγονται οι έννοιες τής στέρησης «της έλευθέρως χρήσεως καί καρπώσεως της ιδιοκτησίας» (11), καθώς καί τής υποχρέωσης νά καταβάλλουν, χωρίς άποζημίωση, εισφορά σε γη καί σε χρήμα όσοι ώφελούνται από έργα πού εκτελούνται ή πρόκειται νά εκτελεστούν, σύμφωνα «μέ τάς ύφισταμέ-

νας έκάστοτε συνθήκας». Προσδιορίζεται ότι οι έκτάσεις πού προέρχονται από τήν αναγκαστική εισφορά διατίθενται γιά τή δημιουργία κοινόχρηστων καί κοινωφελών χρήσεων καί σκοπών. Τέλος, άνατίθεται στό κράτος νά μεριμνήσει γιά τή διάθεση κατοικίας σε αυτούς πού τή στερούνται ή στεγάζονται άνεπαρκώς (12).

Μέ τον νόμο 947 πού έξειδικεύει τά άρθρα 18, 24.3 καί 106.6 του Συντάγματος, αίρεται στήν ούσία ή έπιταγή πού όρίζει τήν τοπική έξουσία ως μοναδικό φορέα γιά τή διοίκηση των τοπικών υποθέσεων. Η τοπική αυτοδιοίκηση άποτελεί μαζί μέ τούς ιδιώτες καί τήν κεντρική διοίκηση έναν από τούς φορείς πού μπορούν νά αναλάβουν πρωτοβουλία γιά τή μελέτη καί ένεργοποίηση μιάς οικιστικής περιοχής, μέ τήν έποπτεία μάλιστα καί τήν άποφασιστική άρμοδιότητα τής τελευταίας (13). Τό κράτος, πέρα από τον ρόλο του ρυθμιστή πού του έχει άνατεθεί, αναλαμβάνει καί τον έλεγχο των τοπικών πολεοδομικών παρεμβάσεων. Δέν συσχετίζεται επίσης ή εισφορά σε γη καί σε χρήμα από τούς ώφελούμενους μέ τις ύφιστάμενες έκάστοτε συνθήκες καί έτσι τά μέτρα είναι γενικά καί ίδια γιά όλους, σε όλες τις περιοχές τής χώρας, γιά όποιαδήποτε χρήση καί άν πρόκειται, γιά όποιοδήποτε μέγεθος ιδιοκτησίας ή εισόδημα διαθέτει ό «ώφελούμενος» (14). Άκόμη, ή γη καί τό χρήμα πού προέρχονται από τήν αναγκαστική εισφορά διατίθενται άποκλειστικά γιά τή δημιουργία κοινόχρηστων καί όχι κοινωφελών έγκαταστάσεων (15). Γιά τις τελευταίες έξακολουθεί νά ισχύει ή πριν από τό Σύνταγμα του 1975 διαδικασία, ή μέθοδος δηλαδή τής αναγκαστικής άπαλλοτρίωσης πού εφαρμόζεται άνεξάρτητα από τον έκάστοτε υπεύθυνο φορέα (ΟΣΚ, Ύπουργείο Κοινωνικών Ύψηραίων, ΔΕΠΟΣ κλπ.), ό όποιος καί χρηματοδοτεί τό έργο, μέ έπακόλουθα πού είναι γνωστά: άνεπαρκείς έκτάσεις σε ακατάλληλες θέσεις, μέ μόνο γνώμονα έπιλογής τήν αξία τής άστικής γής. Καί ενώ πρόκειται γιά νόμοπλαίσιο πού άφορά τή βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης, δέν προβλέπεται καμιά διάταξη πού νά αναφέρει, έστω καί άκρο-

Constitutional ordinances and political reality

by R. Kloutsiniotis, architect

Five years have elapsed since the publication of the first Greek Constitution after the fall of the military dictatorship in 1974; during this period enough evidence has accumulated allowing an assessment of the overlap between the political intentions this constitution reflected and everyday practice in the domain of environmental organization.

The government's repeated recapitulations from the original constitutional goals give rise to tantalizing questions; for not only were these goals designed to serve the interests of the ruling class but they embody the essence of the rulers' political credo. We are referring here to the articles

of the Constitution and the ensuing specifications provided by the recent legislation on urban development which deal with issues of decentralization and administrative organization, the role of the State, the restrictions imposed upon land ownership and housing policy in general. The constitutional goals originally interpreted, in the narrowest possible legal sense, counter to the notion of collective interest, and the policy of recapitulation that followed give the clearest picture yet of the party which is in power since 1974.

On the other hand the slogans and generalities presented by the opposition parties, local authorities and the Technical

Chamber of Greece (which in their majority are in the hands of the said progressive forces) are a clear indication that no one is willing to bear the political cost of endorsing a policy of radical change. It is clear enough that the governmental recapitulation was not seen by the democratic forces as cause for popular claims and agitation.

Obviously this state of affairs is not the result of chance events; it reflects a profound reciprocity between people's political ideology, their interests and the social relations that dominate the Greek milieu.

θιγώς, τή μέριμνα γιά παροχή κατοικίας στους άνεπαρκώς ή καθόλου στεγαζόμενους. Τά παραπάνω οδηγούν στό νά αναλογιστεί κανείς τίς συναλλαγές πού έγιναν ανάμεσα στους κυβερνητικούς παράγοντες στή διάρκεια τής μακρόχρονης διαδικασίας - σχεδόν ένα χρόνο - ώς ότου διατυπωθεί τό τελικό σχέδιο νόμου πού κατατέθηκε στή Βουλή, γιά μερικές από τίς όποιες λάβαμε γνώση ώς μελετητές, τότε, τής 'Αθήνας.

Ή πρώτη απόφαση του 'Εθνικού Συμβουλίου, παρά τήν πρόθεση πού διατυπώνεται στόν τίτλο τής, άφορά τή ρύθμιση θεμάτων πού άνήκουν στήν άρμοδιότητα ενός μόνο 'Υπουργείου, πού άλλωστε τήν προκάλεσε, του 'Υπουργείου Χωροταξίας, από τό όποίο όμως έχει άφαιρεθεί ό άποφασιστικός ρόλος γιά τή χάραξη τών γενικών κατευθύνσεων χωροταξικής πολιτικής (16). Στά δύο πρώτα άρθρα τής, πού πραγματεύονται τίς άρχές, τίς κατευθύνσεις και τούς στόχους τής πολιτικής γιά τήν οικιστική άποκέντρωση, έπισημαίνεται ή άναγκαιότητα γιά τήν οικονομική ανάπτυξη τής περιφέρειας μέ τή χρησιμοποίηση κινητρών και τήν άναπροσαρμογή του προγράμματος δημόσιων επενδύσεων, γιά τήν άνάσχεση τής αύξησης του πληθυσμού τής 'Αθήνας και τής Θεσσαλονίκης, γιά τή διοικητική άποκέντρωση σε περιφερειακό και νομαρχιακό επίπεδο όσον άφορά τίς διαδικασίες λήψης άποφάσεων (17) και, τέλος, γιά τή δημιουργία οικιστικού πλέγματος από ΚΕΠΑ, ΑΣΤΟΚ και ΑΓΡΟΚ (18), σε όλόκληρη τή χώρα, πού ή έπιλογή τους στήρίζεται κυρίως στή δυνατότητα νά έλλκύσουν προγραμματικά πληθυσμιακά μεγέθη.

Στά δύο τελευταία άρθρα τής, στά όποια υποτίθεται ότι διασαφηνίζονται οι στόχοι και διατυπώνεται τό πρόγραμμα δράσης και τά μέτρα έφαρμογής, ή ύλοποίηση τής άποκέντρωσης προβάλλεται ότι θά έπιτευχθεί μέ μέτρα πολεοδομικής και όχι χωροταξικής πολιτικής, δηλαδή:

α) μέ τή δημιουργία άναπτυγμένων οικιστικών περιβάλλοντος και μέ ταυτόχρονη μεταφορά ή έγκατάσταση στα οικιστικά κέντρα δημόσιων ύπηρεσιών και λειτουργιών,

β) μέ τή θέσπιση κινητρών ή αντικινήτρων γιά τόν δραστικό άναπροσανατολισμό τής ιδιωτικής πρωτοβουλίας και

γ) μέ κάποια άσαφή άναφορά στήν άναδιοργάνωση τής κεντρικής διοίκησης (19), χωρίς νά θίγεται καθόλου ό ρόλος και ή λειτουργία τής τοπικής διοίκησης.

Μέ αυτό τόν τρόπο ή άποκέντρωση έμφανίζεται ώς τεχνικό θέμα και έπομένως εύκολα έπιλύσιμο, άφού γιά τήν έπίτευξη τής άρκουή ή δημιουργία του νέου 'Υπουργείου και άλλων φορέων χρηματοδότησης και ύλοποίησης τών έργων, ή κατάρτιση νόμων και άποφάσεων και ή άναπροσαρμογή, στα νέα δεδομένα, ρυθμιστικών και χωροταξικών μελετών γιά τήν επέκταση σχεδίων πόλεως (20). 'Εδώ εισάγονται και οι καινοφανείς έννοιες τής χρηματοδότησης τών έργων από ρευστοποίηση κρατικής περιουσίας και από ειδική φορολογία πού θά έπιβληθεί στους κατοίκους τής 'Αθήνας και τής Θεσσαλονίκης και θά χρησιμεύσει έπιπροσθετα ώς αντίκίνητρο γιά τήν πληθυσμιακή τους αύξηση. Στό γεγονός ότι ή άπόφαση αύτή δέν άποτελεί προϊόν συνολικής κυβερνητικής πολιτικής όφείλονται ή άσάφεια τής και ή άδυναμία - ή άρνηση - του 'Υπουργείου Συντονισμού νά παράσχει όποιοδήποτε έξειδικευμένο στοιχείο ή πληροφορία

στους μελετητές (21) κατά τή διάρκεια τών μελετών γιά τίς «άντιπαλές» πόλεις. 'Αν ή έλλειψη συνολικού χωροταξικού προγράμματος και σχεδίου ύπήρξε ή αίτία γιά τά προηγούμενα, όπως τουλάχιστο προβλήθηκε τότε, μέ αύτή τήν άπόφαση δέν χαράχτηκε καμιά χωροταξική πολιτική γιά τήν οικιστική άποκέντρωση, παρά τήν προσπάθεια γιά τήν έπιβολή τής, πού έγινε από τόν τότε ύπουργό Χωροταξίας. 'Η ίδια αντίληψη παρουσιάζεται στό σύνολο τών βετικών και άρνητικών έπιταγών, πού άποτελούν τά 18 σημεία κοινής άποδοχής τής δεύτερης άπόφασης του 'Εθνικού Συμβουλίου. "Ότι δηλαδή ή άποκέντρωση μπορεί νά έπιτευχθεί μέ σειρά κινητρών (22) ή πολεοδομικών μέτρων (23). Μόνο στό σημείο 17 γίνεται άναφορά στόν ρόλο τής τοπικής αυτοδιοίκησης, ώς κάποια φορέα του όποίου πρέπει νά εξασφαλιστεί ή συμμετοχή στις έπόμενες φάσεις του ρυθμιστικού σχεδίου τής 'Αθήνας (24). 'Η διατύπωση τών 18 σημείων, πού άποτελούν στήν ουσία έπιταγές φυσικού σχεδιασμού, ή έλλειψη άναφοράς στή σχέση τους μέ τήν όργάνωση τής χώρας και ό τρόπος μέ τόν όποίο γίνεται αντίληψη ή φράση του Συντάγματος ότι ή διοίκηση τών τοπικών ύποθέσεων άνήκει στους όργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης, δέν έπιτρέπουν καμιά άισιοδοξία ώς προς τίς δυνατότητες και τήν πολιτική βούληση νά τηρηθούν. Είναι χαρακτηρισικό τό γεγονός ότι δέν γίνεται καμιά άναφορά στήν πολιτική κατοικίας, γιά μία πόλη πού είναι έμφανής ό τρόπος μέ τόν όποίο κατοικήθηκε, μέ διαδοχικές επεκτάσεις σχεδίου πόλεως στις περιοχές «αύθαιρέτων» και τή μετέπειτα αντικατάστασή τους από πολυκατοικίες πού είναι άμφίβολο, γιά όσα από αυτές είναι κατοικήσιμες, ότι ικανοποιούν τόν όρο του έπαρκώς στεγαζόμενου. Καί εδώ ή συνταγματική έπιταγή έρμηνεύεται στενότατα, σάν νά έξαντλείται ή έννοια του κατοικείν στήν ύπαρξη ενός ιδιωτικού κελύφους και όχι σε ένα σύνολο συλλογικών παροχών, τό όποίο εξασφαλίζει τήν άπαραίτητη ιδιωτικότητα.

'Επειδή πιστεύεται ότι οι εκάστοτε φορείς έξουσίας άνανακλούν σε μεγάλο βαθμό τήν ιδεολογία του έκλογικού σώματος, είναι ένδιαφέρον νά άναφερθούν όρισμένες γενικές αντιδράσεις τών κομμάτων, τών δήμων και του Τεχνικού 'Επιμελητηρίου, αντιδράσεις πού είναι σκόπιμο νά συσχετιστούν μέ τήν ιδιαιτερότητα μέ τήν όποία εφαρμόζεται τό κοινοβουλευτικό σύστημα στή χώρα μας, όπου τό πρώτο μισό του συνολικού χρόνου έξουσίας καταλαμβάνεται στό μείρασμα τής και τό δεύτερο συνοδεύεται από φαινόμενα μακρόχρονης προεκλογικής περιόδου.

'Ενώ έπισημάνθηκε από όλες τις δημοκρατικές δυνάμεις ότι τό θέμα τής άποκέντρωσης δέν έχει τεχνικό χαρακτήρα (25), ώστόσο πήραν μέρος στις διαδικασίες και άποδέχτηκαν «τό μεριδιο πού τους άντιστοιχεί στή διαχείριση τής σημερινής άθλιότητας, τήν όποία ή κυβερνητική παράταξη (ή τουλάχιστο ή πιο έκούχρονισμένη έκδοχή τής) έχει πιά κάθε συμφέρον νά τή θέλει ύπερκομματική» (26). 'Από καμιά πλευρά δέν προβλήθηκε όλοκληρωμένο μοντέλο γιά τήν έξειδικευμένη μορφή τής και τόν τρόπο μέ τόν όποιο μπορεί νά έπιτευχθεί, παρά μόνο σε ένα γενικό επίπεδο όπου προβάλλεται κυρίως ή όργάνωση τής παραγωγής και άγνοείται ή ροπή άδραναίας τών κοινωνικών δυνάμεων, πού είναι προϊόν μακρόχρονης συνή-

θειας (27).

Δέν δόθηκε ή άναγκαία έμφαση στή συνταγματική έπιταγή γιά τόν ρυθμιστικό ρόλο του κράτους και έτσι ή τοπική αυτοδιοίκηση συμβολοποιήθηκε ώς φορέας a priori προοδευτικός και δέν άντιμετωπίστηκε ώς μορφή έξουσίας διαμέσου τής όποίας εκφράζεται ή σύγκρουση συμφερόντων σε τοπική βάση και πού έπομένως ή δομή τής άναποκρίνεται καλύτερα στό κοινωνικό επίπεδο. 'Επίπεδο πού αύτή τή στιγμή, μέ έλάχιστες εξαιρέσεις, έμφανίζεται πιο συντηρητικό από τήν κεντρική διοίκηση, ή τουλάχιστο από κάποιο τμήμα τής, στόν βαθμό πού πήρε καθολικά άρνητική θέση άπέναντι στόν νόμο 947 και είδικά στήν ουσία του, πού άφορά τίς δεσμεύσεις τής ιδιοκτησίας στή γή. 'Αφού είναι ήλιου φαινοτότερον ότι ό νόμος άποτελεί έργαλειό γιά τή διοίκηση τών τοπικών ύποθέσεων σε πολεοδομικά θέματα και ή «κατά περίπτωση» έξειδικεύση του, π.χ. διαφορετική συμμετοχή σε γή και σε χρήση, άνάλογα μέ τή χρήση, τό μέγεθος τής ιδιοκτησίας και τό εισόδημα, παρέχει ή μόνη δυνατότητα νά έξυγιανθεί τό περιβάλλον τών αστικών έξυγμένων. 'Η άπόλυτη συμφωνία τών φορέων τοπικής διοίκησης μέ τά δύο κύρια κόμματα τής αντιπολίτευσης, δέν μπορεί παρά νά σημαίνει ότι ή πλειοψηφία του έκλογικού σώματος είναι προσκολλημένη στήν άτομική ιδιοκτησία και ότι κανείς δέν είναι διαθεσιμμένος νά αναλάβει τό πολιτικό κόστος προβολής μιας ριζικά διαφορετικής όπτικής, προωθώντας τήν έννοια του συλλογικού συμφέροντος, άλλα όλοι άρκούνται σε γενικόλογες και επικίνδυνες συνθηματολογίες (28). Κατόπι, γιά τούς ίδιους λόγους άκολουθήθηκε ή ίδια στάση και από τήν πλευρά του κυβερνώντος κόμματος, στάση πού φαίνεται νά ήταν άπόλυτα άναγκαία γιά μεγάλο τμήμα τής έκλογικής του πελατείας, ώστε νά θυσιαστεί όχι μόνο ένας από τούς πιο πετυχημένους ύπουργούς του, άλλα, και κυριότερα, τά συμφέροντα σημαντικής μερίδας τής άρχουσας τάξης. Μέ δεδομένη τήν ένταση μέ τήν όποία συνεχίζόταν, ώς τό 1977, ή οικοδομική δραστηριότητα σε όλόκληρη τή χώρα, ιδιαίτερα στόν τομέα παροχής κατοικίας, και τήν άσυνήθιστη, σε σχέση μέ τίς άλλες εύρωπαϊκές χώρες, έπάρκεια του κτιριακού πλούτου (29), δηλαδή του ιδιωτικού κελύφους, τό πρόβλημα τής κατοικίας στήν 'Ελλάδα δέν μπορεί νά άντιμετωπίζεται μέ συνήθεις και άσαφείς όρους, όπως νά ακολουθηθεί στεγαστική πολιτική ή νά πάψει ή κατοικία νά άποτελεί άντικείμενο κερδοσκοπίας (30). Κανένας όμως φορέας δέν προχώρησε σε συγκεκριμένες προτάσεις σχετικά μέ τό άν χρειάζονται νέα κελύφη, ποίος φορέας θά τά παράγει, τί είδος θά παράγει - τίς λαϊκές πολυκατοικίες του ΑΟΕΚ; - μέ τί κριτήρια και, τέλος, πώς όλα αυτά συνδέονται μέ τό όζύτατο πρόβλημα τών συλλογικών παροχών.

'Ελπίζουμε πως μέ τά προηγούμενα έγιναν κάποιες νύξεις σχετικά μέ τήν άναντιστοιχία πού έμφανίζεται ανάμεσα στους στόχους του Συντάγματος και τήν πολιτική πραγματικότητα. 'Αναντιστοιχία πού άποτέλεσε συνειδητό άντικείμενο ύπαναπόρρησης από κυβερνητικής πλευράς, ενώ δέν έγινε προσπάθεια νά εκλαϊκευτεί σε πεδίο άγώνων και διεκδικήσεων από τή μεγάλη πλειοψηφία τών λεγόμενων δημοκρατικών δυνάμεων. 'Αγώνες και διεκδικήσεις πού δέν θά ήταν άλλωστε ιδιαίτερα προωθημένοι, δεδομένου ότι τό Σύνταγμα του 1975 δέν ύπήρξε προϊόν άνατρεπτι-

κής διαδικασίας, παρά δημιουργία μιάς παράταξης στην οποία μεταβίβαστηκε όμαλота ή εξουσία γιά νά μπορέσει νά υπηρετήσει τή «φυσιολογικότερη» εξέλιξη του έλληνικού καπιταλισμού.

Πιστεύουμε πώς ή κατάσταση αυτή δέν είναι τυχαία καί ότι άντανακλά τή βαθύτερη άναντιστοιχία πού ύπάρχει άνάμεσα στην πολιτική έπιλογή τών ψηφοφόρων - στην ιδεολογία τους - καί πού συμφέροντά τους, καί πού εκφράζεται από τό επίπεδο τών κοινωνικών σχέσεων πού κυριαρχούν στον έλληνικό χώρο.

Σημειώσεις

1. Διονύσης Σαββόπουλος, «Ρεζέρβα».
2. Τό σημείωμα γράφεται τόν Αύγουστο 1980.
3. ΦΕΚ Α 111, 9.6.1975.
4. Κυριότερα ώς υπεύθυνι έργου ή κύριο μέλος τής ομάδας μελέτης στις μελέτες καί τίς διαδικασίες πού τίς συνόδευσαν, στά πλαίσια του γραφείου «Θύμιος Παπαγιάννης καί συνεργάτες - αρχιτέκτονες, πολεοδομοί, μηχανικοί»: α) Ρυθμιστική μελέτη καί ρυμοτομικά σχέδια Βόλου, β) ΚΕΠΑ Βόλου-Λάρισας, 'Οργάνωση τών πόλεων καί τής ευρύτερης περιοχής (σέ συνεργασία μέ τήν 'Εταιρία Μελετών Περιβάλλοντος), γ) 'Αθήνα. Συμβολή στή ρύθμιση του χώρου, δ) 'Αθήνα. Κεντρική περιοχή. 'Οργάνωση του χώρου καί ρυθμίσεις.
5. "Άρθρα 18.5, 21.4, 24.1/2/3, 101.1, 102.1-6, 106.1/2 καί 6.
6. α) «Περί χαράξεως κατευθυντηρίων γραμμών τής χωροταξικής πολιτικής γιά τήν οικιστική άποκέντρωση» τής 23.3.1979, β) «Γιά τό σχεδιαστικό ρυθμισμόν ευρύτερης περιοχής Πρωτεύουσας καί τά 18 σημεία κοινής άποδοχής» τής 6.9.1979.
7. Δέν έγινε έμπεριστατωμένη διερεύνηση παρά λαμβάνοντα ύπόψη οι γραπτές έπίσημες άπαντήσεις στό 'Υπουργείο Χωροταξίας, οι θέσεις σέ δημόσιες διαδικασίες καί οι γραπτές άπαντήσεις πού δόθηκαν σέ έρευνες του ήμερήσιου τύπου, από δημάρχους, δημοτικά συμβούλια, 'Ενώσεις δήμων καί κοινοτήτων, κόμματα τής αντιπολίτευσης καί τό Τεχνικό 'Επιμελητήριο.
8. Σύνταγμα τής 'Ελλάδος 1975, άρθρο 101.1. «'Η διοίκηση του Κράτους οργανούται κατά τό άποκεντρωτικό σύστημα».
9. Σύνταγμα τής 'Ελλάδος 1975, άρθρο 102. «1. 'Η διοίκηση τών τοπικών ύποθέσεων άνήκει εις τους οργανισμούς Τοπικής Αυτόδιοικησεως, τών οποίων τήν πρώτην βαθμίδα αποτελούν οι δήμοι καί οι κοινότητες. Αι λοιπά βαθμίδες όρίζονται διά νόμου. 2. Οι οργανισμοί Τοπικής Αυτόδιοικησεως άπολαύουν διοικητικής άυτετελείας... 6. Τό Κράτος μεριμνά διά τήν εξασφάλισιν τών αναγκαίων πόρων, πρós εκπλήρωσιν τής άποστολής τών οργανισμών Τοπικής Αυτόδιοικησεως. Νόμος όρίζει τά τής άποδοσεως καί κατανομής μεταξύ τών... εισπραττομένων φόρων ή τελών».
10. *Ibid*, άρθρα 24 καί 106. 24.1 «'Η προστασία του φυσικού καί πολιτιστικού περιβάλλοντος άποτελει ύποχρέωσιν του Κράτους. Τό Κράτος δύναται νά λαμβάνη ιδιαίτερα προληπτικά ή κατασταλτικά μέτρα πρós διαφύλαξιν αυτού. 24.2 'Η χωροταξική αναδιάρθρωσις τής Χώρας, ή διαμόρφωσις, ή ανάπτυξις, ... τελεί ύπό τήν ρυθμιστικήν άρμοδιότητα καί τών έλεγχων του Κράτους... 106.1 Πρós έδραιωσιν τής κοινωνικής ειρήνης καί προστασίαν του γενικού συμφέροντος τό Κράτος προγραμμάτιζει καί συντονίζει τήν οικονομικήν δραστηριότητα... 106.2 'Η ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία δέν έπιτρέπεται

νά αναπτύσσεται εις βάρος τής έλευθερίας καί τής ανθρώπινης αξιοπρεπειας, ή έπί βλάβη τής έθνικής οικονομίας».

11. *Ibid*, άρθρα 18 καί 24. «18.5... δύναται διά νόμου νά προβλεφθή καί πάσα άλλη έξ ιδιαιτέρων περιστάσεων άπαιτουμένη στέρσις τής έλευθερας χρήσεως καί καρπώσεως τής ιδιοκτησίας. Νόμος όρίζει τόν ύποχρεων καί τήν διαδικασίαν καταβολής εις τόν δικαιούχον του άνταλλάγματος τής χρήσεως ή καρπώσεως, τό όποιον πρέπει νά άνταποκρίνεται εις τās ύφισταμένας έκαστοτε συνθήκας... 24.3... ως οικιστικής, ... άι περιλαμβανόμενα έν αυτή ιδιοκτησία συμμετέχουν ύποχρεωτικώς εις τήν διάθεσιν, άνευ άποζημιώσεως ύπό του οικείου φορέως τών άπαιτητήτων έκτάσεων πρós δημιουργίαν οδών, πλατειών καί χώρων καί έν γενει κοινωφελών χρήσεων καί σκοπών, ως καί εις τās δαπάνας... ως νόμος όρίζει».

12. *Ibid*, άρθρο 21. «4 'Η άπόκτησις κατοικίας ύπό τών στερουμένων ταύτης ή άνεπαρκώς στεγαζομένων άποτελει άντικείμενον ειδικής φροντίδος του Κράτους».

13. Νόμος 947 «περί οικιστικών περιοχών», ΦΕΚ 169 Α 26.6.1979, άρθρα 9, 10, 11 καί 12.

14. *Ibid*, άρθρα 17 ως 21.

15. *Ibid*, άρθρα 17 καί 22.

16. 'Απόφαση 'Εθνικού Συμβουλίου τής 23.3.1979, άρθρο 4. «4.1 Τήν ίδρυση 'Υπουργείου Χωροταξίας, Οικισμού καί Περιβάλλοντος (ΥΧΟΠ). Τόν γενικό χωροταξικό σχεδιασμό σέ έθνική κλίμακα θά διατηρήσει τό 'Υπουργείο Συντονισμού δεδομένου ότι συνδέεται μέ τόν γενικό οικονομικό καί κοινωνικό προγραμματισμό τής χώρας».

17. *Ibid*, άρθρο 1. «1.3 Στην οικονομική ανάπτυξη τής περιφέρειας, μέ τήν έντατικότερη χρήση τών κινητρών... καί μέ τήν κατάλληλη προσαρμογή τών Προγραμμάτων Δημοσίων 'Επενδύσεων... 1.3 Στην άνάοχηση τής πληθυσμιακής μεγεθύνσεως τών 'Αθηνών καί τής Θεσσαλονίκης. 1.5 Στην άποκέντρωση σέ περιφερειακό καί τοπικό επίπεδο τών διαδικασιών λήψεως άποφάσεων καί έφαρμογής...».

18. *Ibid*, άρθρο 2. «2.2 Κέντρα 'Εντατικών Προγραμμάτων 'Αναπτύξεως (ΚΕΠΑ) ... 'Ετσι ή προσπάθεια θά κατευθυνθεί ιδιαίτερα, σέ πρώτο στάδιο, σέ περιφερειακά οικιστικά κέντρα τά όποια λόγω μεγέθους, γεωγραφικής θέσεως καί δυναμισμού παρουσιάζουν δυνατότητες... νά έξελιχθούν γρήγορα σέ ισχυρούς πόλους έλξεως τόσο του πλεονάζοντος πληθυσμού από τήν ύπαιθρο, πού τώρα κατευθύνεται πρós τά δύο μεγάλα αστικά κέντρα, όσο καί πληθυσμού από τήν 'Αθήνα καί τή Θεσσαλονίκη. 2.3 'Αστικά Οικιστικά Κέντρα (ΑΣΤΟΚ). ... έντάσσονται οι πρωτεύουσες τών Νομών, άλλες πόλεις πού είναι σημαντικά κέντρα πληθυσμού, καθώς καί μικρότερες σήμερα πόλεις πού σέ αύτές ή τήν ένδοχώρα τους προβλέπεται έντονη οικονομική ανάπτυξη. Τα προγραμματικά πληθυσμιακά μεγέθη γιά τά κέντρα αυτά θά καθοριστούν κατά περίπτωση. 2.4 'Αγροτικά Οικιστικά Κέντρα (ΑΓΡΟΚ)... νά έξελιχθούν βαθμιαία σέ σημαντικούς οικισμούς πού θά έξυμμετρούν καί τούς δευτερευόντες γεωτονοικούς οικισμούς. 'Εκτιμάται ότι θά διαμορφωθούν 'Αγροτικά Οικιστικά Κέντρα σέ όλη τή χώρα γιά τά όποια προβλέπεται πληθυσμός τουλάχιστον 1000 κατοίκων τό καθένα, έτσι ώστε νά μπορούν νά είναι οικονομικά καί πολιτιστικά βιώσιμα...».

19. *Ibid*, άρθρα 3 καί 4. «3.1.5 ... θά άναταθούν πρόσθετες άρμοδιότητες σέ περιφερειακούς καί νομαρχιακούς φορείς μέ βασικό κύτταρο τής νέας διοικητικής διαρθρώσεως τή νομαρχία. 4.3 Τήν κατάρτιση Σχεδίου Νόμου πού θά προβλέπει τήν προσαρμογή τής περιφερειακής διοικητικής οργανώσεως τών 'Υπουργείων μέ ένα ένιαίο έθνικό πρότυπο διοικητικής ύποδιάρθρωσεως».

20. *Ibid*. "Όλα τά έδάφια του άρθρου 4 πού έχει τόν τίτλο «πρόγραμμα δράσεως καί μέτρα έφαρμογής».

21. 'Εκτός από τό ότι δέν δόθηκε καμιά γραπτή άπάντηση σέ σχετικό έγγραφο του 'Υπουργείου Χωροταξίας πρós τό 'Υπουργείο Συντονισμού, στις συσκέψεις πού οργανώθηκαν μέ πρωτοβουλία του 'Υπουργείου Χωροταξίας καί μέ τήν παρουσία εκπροσώπων τής Διευθύνσεως Χωροταξίας καί Περιβάλλοντος του 'Υπουργείου Συντονισμού καί του ΚΕΠΕ, τόν 'Οκτώβριο 1979, δέν εκφράστηκε καμιά έπίσημη άποψη.

22. 'Απόφαση 'Εθνικού Συμβουλίου τής 6.9.1979, σημεία 1, 2, 3, 4, καί 14.

23. *Ibid*, τά ύπόλοιπα σημεία εκτός από τό 17.

24. *Ibid*, σημείο 17. «'Νά δοθούν ουσιαστικές άρμοδιότητες στην Τοπική Αυτόδιοίκηση. Ειδικότερα νά εξασφαλιστεί ή συμμετοχή τής Τοπικής Αυτόδιοικησεως στις έπόμενες φάσεις του Ρυθμιστικού Σχεδίου 'Αθηνών».

25. α) «'Η άνάπτυξη τής περιφέρειας τής 'Ελλάδας, ώστε νά πάψει ή πρωτεύουσα νά διογκώνεται ύπερμετρα, δέν μπορεί νά άντιμετωπιστεί μόνο μέ τίς 'άντιπαλες πόλεις». 'Απαραίτητα είναι ένα ολοκληρωμένο έθνικό πρόγραμμα άνάπτυξης, έπίσημα νομοθετημένο από τήν Κυβέρνηση. Καί είναι πρώτα άπ' όλα αναγκαίο νά ορισθεί αναλυτικά ποιά είναι ή έπιθυμητή άνάπτυξη, καθώς καί τό περιεχόμενό της». Τεχνικό 'Επιμελητήριο τής 'Ελλάδας, 5.9.1979. β) «'Ενώ είναι κοινή ή διαπίστωση γιά τήν ύπερμετρη άνάπτυξη τής πρωτεύουσας καί τήν ύποβάθμιση τής υπόλοιπης Χώρας, δέν χαρδύσεται από τήν Κυβέρνηση μιά συγκεκριμένη πολιτική ισόμερης περιφερειακής άνάπτυξης, πού νά οδηγήσει καί στην έπιθυμητή άποκέντρωση λειτουργιών καί πληθυσμού από τήν Πρωτεύουσα». Τοπική 'Ενωσις Δήμων καί Κοινοτήτων νομού 'Αττικής, 31.8.1979. Κριτική καί προτάσεις πάνω στό προτεινόμενο από τό 'Υπουργείο Δημοσίων 'Εργων ρυθμιστικό σχέδιο τής 'Αθήνας. γ) 'Αντίστοιχες έπισημάνσεις έγιναν από όλα τά κόμματα τής αντιπολίτευσης.

26. 'Ερευνα 'Αντί, άρ. 155, 4 'Ιουλίου 1980. «Τό πρόβλημα 'Αθήνα», σ. 27.

27. α) «'Ανάμεσα στα μέτρα γιά τήν όρθολογική άντιμετώπιση καί ένίσχυση τής περιφερειακής άνάπτυξης είναι καί τά έξης: (I) 'Ισομερη άνάπτυξη τών οικονομικών δραστηριοτήτων τών παραγωγικών λειτουργιών καί τής άποδοτικής άπασχόλησης του πληθυσμού σέ όλες τίς περιφέρειες-διαμερισματα τής Χώρας, (II) 'Αναδιάρθρωση του Προγράμματος Δημοσίων 'Επενδύσεων καί εξασφάλιση ισόμερης ύποδομής σέ όλη τή Χώρα, (III) 'Ισομερη κατανομή κοινωνικών έξοπλισμού καί έφαρμογή αναγκαίων προγραμμάτων γιά τήν εξασφάλιση του κλπ... Τοπική 'Ενωσις Δήμων καί Κοινοτήτων νομού 'Αττικής, 31.8.1979. Κριτική καί προτάσεις πάνω στό προτεινόμενο από τό 'Υπουργείο Δημοσίων 'Εργων ρυθμιστικό σχέδιο τής 'Αθήνας. β) «'Η ύλοποίηση τών παραπάνω στόχων προϋποθέτει τή μελέτη καί χωροθέτηση ενός πραγματικά άποκεντρωμένου παραγωγικού συστήματος μέ ισόρροπη άνάπτυξη γεωργίας καί βιομηχανίας κατά περιφέρεια. 'Υποστηρίζουμε ότι ή δημιουργία ενός πλέγματος άγροτο-βιομηχανικών κέντρων σέ κάθε περιφέρεια είναι αναγκαία συνθήκη γιά τήν άνάπτυξη τής έρμηωμένης έπαρχίας. Βασισμένη στην ίσομετρη διάταξη τών μονάδων παραγωγής, μιά τέτοια πολιτική κλπ.» 'Απάντηση του ΠΑΣΟΚ σέ έρευνα, *Τό Βήμα*, 10.2.1980.

28. Στις συγκεντρώσεις πού οργανώθηκαν σέ διάφορες περιοχές του νομού 'Αττικής, ένάντιον τής έφαρμογής του νόμου 947 μέ πρωτοβουλία τής τοπικής αυτόδιοικησεως προβλήθηκαν συνθήματα όπως «όχι στή νέα προσφυγιά».

29. 'Ενδεικτικά αναφέρεται ότι σύμφωνα μέ τά στοιχεία άπογράφης του 1971 τής ΕΣΥΕ, εκάθε νοικοκυριό τής χώρας άντιστοιχούσαν 1,23 κατοικίες καί εκάθε νοικοκυριό τής πρωτεύουσας 1,11.

30. «'Η κατοικία νά πάψει νά άποτελεί άντικείμενο κερδοσκοπίας, νά καθοριστεί σάν ύποχρέωση τής πολιτείας πρós τόν κάθε κάτοικο». Τεχνικό 'Επιμελητήριο τής 'Ελλάδας, 5.9.1979.

**Μεταπολεμική
ιταλική αρχιτεκτονική.**

Έπιμέλεια:

**Α.Ε. Χριστοφέλλη,
μέ τή συνεργασία
τῶν Κ. Δημητούλη καί
Χ. Σακελλαρόπουλου**

**Post-war
Italian architecture.**

Guest editor:

**A.E. Christofellis,
in collaboration with
K. Dimitoulis and
Ch. Sakellaropoulos**

Μυθιστορία και αναπαράσταση της καθημερινής ζωής. Εισαγωγικές σημειώσεις στό αφιέρωμα γιά τή μεταπολεμική αρχιτεκτονική τής 'Ιταλίας

του αρχιτέκτονα 'Αλέξανδρου Ε. Χριστοφέλλη

1. Θά μπορούσαμε άραγε νά γράψουμε γιά τήν αρχιτεκτονική παιδεία τής 'Ιταλίας μέ παραδείγματα άντιπροσωπευτικά και έπιχειρήματα προσιτά στόν δικό μας θεωρητικό στοχασμό; Νά άποφύγουμε γενικές ταξινομήσεις και εύκολους εικονογραφικούς συσχετισμούς γιά νά έπισημώσουμε σαφέστερα άναλογίες και διαφορές από τόν δικό μας μεταπολεμικό σχεδιασμό;

Θά έπρεπε γι' αυτό τά κείμενα νά έξηγοϋν πώς κάθε έργο ξεχωριστά άναμετρήθηκε μέ τούς έκάστοτε οικοδομικούς κανονισμούς, μέ τούς στόχους ή τά προγράμματα τής έργοδοσίας, μέ τίς έποχιακές μόδες και τίς κοινοτοπίες τής επαγγελματικής ρουτίνας, έτσι πού νά φανερώνεται κάπως ή ιδεολογική θέση και ό πολιτιστικός λόγος του· έκείνο δηλαδή τό ιδιαίτερο στίγμα πού μέσα στόν ιταλικό χώρο, τήν ίδια έποχή, κάνει ένα έργο νά διαφέρει από τά έγχώρια και διεθνή του παρόμοια. Κάπως έτσι όριασε τίς επιδιώξεις αύτης τής παρουσίασης μέ τόν 'Ορέστη Δουμάνη και μέ αύτές τίς προθέσεις ζητήσαμε νά γραφούν τά κείμενα πού περιλαμβάνονται στό ειδικό αφιέρωμα τών φετιών *'Αρχιτεκτονικών Θεμάτων*.

2. 'Ανάμεσα στίς κριτικές άναδρομές πού τά τελευταία χρόνια δημοσιεύουν τά ιταλικά περιοδικά έρευνώντας τήν καταγωγή τής σημερινής ιταλικής αρχιτεκτονικής παιδείας, έκτός από αύτές πού γράφουν επαγγελματίες ιστορικοί και κριτικοί τής αρχιτεκτονικής, ξεχωριστό ένδιαφέρον έχουν, πιστεύω, έκείνες πού κατά καιρούς γράφονται από αρχιτέκτονες. 'Οχι πώς οι επαγγελματίες κριτικοί δέν είναι αρχιτέκτονες και ούτε πώς οι αρχιτέκτονες, όταν γράφουν, γράφουν καλύτερα από τούς κριτικούς. Κάθε άλλο. 'Όστόσο, στό άρθρα και στήν άνθολογία κειμένων πού δημοσιεύονται σέ αυτό τόν τόμο, οι κριτικές άναδρομές τών αρχιτεκτόνων είναι άρκετά διαφορετικές.

Χωρίς προκαθορισμένα ιστοριογραφικά σχήματα (ταξινομικά, χρονολογικά ή άλλα), έπενεξετάζουν τήν πρόσφατη ιστορία τής αρχιτεκτονικής, έπιχειρώντας νά έκμαιέυσουν λύσεις γιά σημερινά σχεδιαστικά προβλήματα. Μέ όλα τά θετικά ή άρνητικά πού συνεπάγεται τό έγχείρημα. «Γι' αυτό», γράφει ό Aldo Rossi σέ ένα από τά κείμενα τής «'Ανθολογίας», «(...) δέν ξεχώρισα ποτέ τήν αρχιτεκτονική σέ μοντέρνα και μή μοντέρνα, έννοώντας ότι έκείνο πού έχει σημασία είναι τό τί έπιλέγει κανείς κάθε φορά μεταξύ ύφιστάμενων κτιριολογικών προτύπων».

'Εκλεκτικισμός, ιστορικισμός, φορμαλισμός ή σκόπιμη άπομάκρυνση από τή μοντέρνα αρχιτεκτονική παράδοση; 'Όπως και νά έχει τό πράγμα, πριν και μετά τόν τελευταίο πόλεμο, οι ιταλικές μελέτες φανερώνουν μία ιδιότυπη συνύπαρξη μοντέρνων και παραδοσιακών ύπομνήσεων. Αυτό είναι στοιχείο πού ξεφρνιάζει συχνά τούς ξένους ιστορικούς (1) και ξεστρατίζει, πιστεύω, κάθε κριτική έποπτεία πού θά έπιχειρούσε νά συνδέσει γραμμικά τά έργα μέ τά βιώματα τών αρχιτεκτόνων, τά καλλιτεχνικά κινήματα μέ τίς έποχές, τίς έποχές μέ τήν πολιτική και μόνο ιστορία τους.

'Αν π.χ. δεχτούμε ότι από τόν μεσοπόλεμο και πέρα ή μοντέρνα αρχιτεκτονική έδωσε σέ όλους τούς αρχιτέκτονες όλου του κόσμου τά ίδια σχεδιαστικά έφόδια (τεχνολογικά, μεθοδολογικά, έπιστημονικά) και ότι άνεξάρτητα από τόν τόπο (κέντρο, περιφέρεια ή τριτοκοσμική ύπαιθρος) και τήν κοινωνική ομάδα αποτέλεσε τό ένιαίο έκείνο αισθητικό μέτωπο όπου άργά ή γρήγορα προσχώρησαν όλοι οι πρωτευτικοί-άνανεωτικοί αρχιτέκτονες, τότε τά περισσότερα έργα τών 'Ιταλών παραμένουν γιά τούς Εύρωπαίους αίνιγματικά. 'Όπως συμβαίνει άλλωστε και μέ όρισμένες πτυχές τής μεταπολεμικής τους ιστο-

ρίας. Θά έλεγε ό Μάνος Χατζιδάκις πώς οι 'Ιταλοί (όπως και οι Κρητικοί, σύμφωνα μέ κάποιο «μινωικό πλέγμα») «ζούν τά ιστορικά τους γεγονότα κατά παράθεση, σάν μία παράσταση δηλαδή άνάγλυφη και όχι μέ τίς χρονολογίες...» (2). Και αυτό γιά πολλούς και όχι πάντα ύποκειμενικούς λόγους.

Τό βέβαιο πάντως είναι ότι ένώ στίς άλλες εύρωπαϊκές χώρες ή άφαιρετική γραφή τής μοντέρνας αρχιτεκτονικής έπικράτησε παραμερίζοντας μέ εύκολία κλασικές και μεταγενέστερες παραδόσεις, στήν 'Ιταλία, τόσο πριν όσο και μετά τόν τελευταίο πόλεμο, οι αρχιτέκτονες δέν άπεμπόλησαν ποτέ μία έφεση γιά τήν παραστατική γραφή τής αρχιτεκτονικής του παρελθόντος· έκείνη πού μέ άρκετές προκαταλήψεις έμεις όνομάζουμε συνήθως «μνημειακή».

Είναι άραγε τυχαίο πώς ένώ οι Εύρωπαίοι μοντέρνοι αρχιτέκτονες άποφεύγουν συστηματικά κάθε μνημειακή έκφραση και ειδικότερα τά καθαυτό μνημεία, οι 'Ιταλοί ρασιοναλιστές άμέσως μετά τόν πόλεμο άσχολούνται μέ σχέδια μνημείων γιά τούς νεκρούς τών γερμανικών στρατοπέδων και τής έθνικής τους αντίστασης; Μέ θέμα δηλαδή άγνωστο γιά τό μοντέρνο κίνημα σέ όλη τή διάρκεια τής μεσοπολεμικής του δράσης.

'Η άλήθεια είναι ότι σέ σχέση μέ τίς άλλες εύρωπαϊκές χώρες, ή μοντέρνα αρχιτεκτονική διαδίδεται στόν ιταλικό χώρο κάτω από έντελώς ιδιόμορφες πολιτιστικές συνθήκες (3). 'Ενώ δηλαδή κατά τή διάρκεια του μεσοπολέμου τά ολοκληρωτικά καθεστάτα τών άλλων εύρωπαϊκών χωρών έπιβάλλουν τή ρητορική αρχιτεκτονική ως τό μοναδικό κρατικό και έπίσημο στυλ, στήν 'Ιταλία, «τό φασιστικό καθεστώς... δέν έναντιώθηκε ποτέ μονοσήμαντα στό ρασιοναλιστικό ιδίωμα (πολλά άλλωστε από τά δημόσια κτίρια τής έποχής έκείνης

Myth-history and representation of everyday life. Introductory notes to the special feature on post-war Italian architecture

by Alexander Christofellis, architect

1. Can we write about the architectural culture of Italy using representative examples and arguments relevant to our own theoretical frame? Avoiding general classifications and convenient iconographic comparisons in order to highlight similarities and differences with the Greek post-war design?

To do this the texts ought to present each work of architecture in relation to existing building regulations, the client's aims and brief, the fads and common professional practices of the time, in a way that would make apparent its ideological stance and cultural contribution; revealing, that is, the special quality which at a given time makes a particular work of architecture stand out in comparison to other local and interna-

tional works. It is somewhere along these lines that we defined, with Orestis Doumanis, the aims of this presentation and asked for the texts to be written for this year's special feature of *Architecture in Greece*.

2. Amongst the critical surveys, tracing the origins of contemporary Italian architecture published in the Italian journals the last couple of years, those written by architects present, I believe, a special interest. Not that professional critics of architecture are not architects themselves, nor do I mean to say that architects write better than critics. But as will become apparent from most of the articles that follow, the histories of architects are quite idiosyncratic.

Without a set historiographical frame (chronological, classificatory or other) they examine the recent history of architecture trying to extract solutions applicable to current design problems; with all that is positive or negative in such endeavours.

"For this" writes Aldo Rossi in one of the texts in the "Anthology" that follows, "I never separate architecture into Modern and non Modern, meaning, that what really matters is what one selects each time from among the existing prototypes".

Eclecticism, historicism, formalism or intentional alienation from the Modern Movement? Either way before and after the last war the Italian projects reveal a singular coexistence of Modern and traditional

έχουν μελετηθεί από αρχιτέκτονες με διαφορετικό ιδεολογικό προσανατολισμό» (4). Αυτό σημαίνει πως τό φασιστικό καθεστώς ανέχεται τη μοντέρνα αρχιτεκτονική γλώσσα σάν μία από τις πιθανές εκφράσεις του πολιτιστικού του προγράμματος. (Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν π.χ. τά έργα του Giuseppe Terragni.)

Έτσι όμως στην Ιταλία, ή ιδεολογία του μοντέρνου κινήματος άφοπλίζεται από την επαναστατική αϊγλή που έχει εκείνα τά χρόνια στις άλλες χώρες όπου προβάλλεται ως σύνολο αντίκειμενιων παραδοχών ενάντια στον ύποκειμενισμό που χαρακτηρίζει τίς μορφολογικές επιλογές των ολοκληρωτικών ιδεολογιών. Στόν ιταλικό χώρο, π.χ., όπου κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου «τά στυλ», όπως είπαμε, «συνυπάρχουν», οι μοντέρνοι αρχιτέκτονες γιά νά συναγωνιστούν τούς ακαδημαϊκούς χρειάστηκε νά επιστρατευθούν έκτός από τά φονξιοναλιστικά τους επιχειρήματα, όλους τούς τρόπους και τίς μορφές γιά μία νέα «ιδεογραφική» και συχνά ύποκειμενική αναπαράσταση του αρχιτεκτονικού έργου.

Διφορούμενη όπως κάθε αισθητική επιλογή, άλλοτε ως κατάφαση και άλλοτε ως αντίλογος, γιά είκοσι περίπου χρόνια κάθε σχεδιαστική χειρονομία έπρεπε όπωςσδήποτε νά αναμετρηθεί με τά κοινωνικά προγράμματα, τούς στόχους και τίς αισθητικές αντίληψεις τίς τότε πολιτικής εξουσίας. Τό αρχιτεκτονικό έργο, ως αναπαράσταση των κοινωνικών θεσμών, μπορούσε νά είναι μοντέρνο, λειτουργικό, αντιρητορικό, έπρεπε όμως νά είναι και μορφολογικά εύλωττο γιά νά στηρίξει με τά ιδιαίτερα εκφραστικά του μέσα την ιδεολογική αναμέτρηση.

Τό ενδιαφέρον λοιπόν των Ιταλών ρασιοναλιστών γιά τόν παραδοσιακό και μνημειακό χαρακτήρα της αρχιτεκτονικής δέν είναι ούτε «revival» ούτε παραίτηση από τίς αρχές του διεθνούς μοντέρνου κινήματος, όπως συχνά ύποστηρίχτηκε, γιαντί όταν στον τόπο τους οι Ιταλοί καταχωρούν μνημειακές εκφράσεις στό μοντέρνο λεξιλόγιο, τό κάνουν γιαντί μόνον έτσι μπορούν εκείνα τά χρόνια νά άμφισβητή-

σουν τίς μορφές του εγχώριου ακαδημαϊσμού» με τη μεταγραφική και την αισθητική άξιοποίηση των ίδιων εκφραστικών μέσων που οι ακαδημαϊκοί χειρίζονται μόνο δημαγωγικά. Όλα αυτά τούς ύποχρειαίνουν νά αναμετρηθούν με την παιδαγωγική σημασία του αρχιτεκτονικού έργου και με την ιστορική του διάρκεια.

Η πρώτη μεταπολεμική γενιά θά διατηρήσει έμπειρικά την «αίρετική» μνημειακή της παράδοση και σύντομα θά συγκρουστεί με την έφήμερη τεχνολογική ύπόσταση του μεταπολεμικού «διεθνοποιημένου» στυλ. Γι' αυτό άλλωστε «τά έργα που θά μάς άπασχολήσουν έχουν όλα τά συστατικά μιάς παραδοσιακής αρχιτεκτονικής μελέτης. Αισθητικά κριτήρια και ένας εύρύτερος κοινωνικός προβληματισμός έπηρεάζουν άποφασιστικά τόν σχεδιασμό τους: κάποτε ύπαγορεύουν πρότυπα συμπεριφοράς ή τρόπους ζωής και σχεδόν πάντα ύποδηλώνουν μιά ύπεύθυνη στάση γιά τά σχεδιαστικά και, ταυτόχρονα, γιά τά κοινωνικά ήθη του μεταπολεμικού κόσμου, που είναι ή εποχή τους. Σε αυτό τό σημείο άλλωστε, και με αυτή ακριβώς τη θεωρητική ιδιομορφία, ή ιταλική αρχιτεκτονική ξεχώρισε την πορεία της από τη μεταπολεμική συνέχεια της μοντέρνας παράδοσης, όπως σε γενικές γραμμές διαμορφωνόταν τά χρόνια εκείνα στις άλλες δυτικές (και όχι μόνο δυτικές) ευρωπαϊκές χώρες» (5).

Τό κείμενο του Guido Canella χωρίζεται σε έννεά μικρότερα κεφάλαια που αντιστοιχούν στα κυριότερα λειτουργικά θέματα της μεταπολεμικής περιόδου. Και επειδή ό συγγραφέας προσπαθεί νά προσδιορίσει την έπιρροή που τό μεμονωμένο αρχιτεκτονικό έργο έχει (ή δέν έχει) τελικά στη διαμόρφωση της σημερινής πόλης, σκηνοθετεί γύρω από τό καθένα τη διαφορετική κάθε φορά «μυθιστορία» των παραγόντων που τό όρίζουν (6). Γιαντί κάπως έτσι, μοιάζει νά ύπαινίσσεται, με αυτή την ιδιαίτερη κάθε φορά μυθιστορία, τό αρχιτεκτονικό έργο κατορθώνει (όταν τό κατορθώνει) νά μετατρέπει τά δρώμενα σε νέο σκηνικό που κάπως άμφισβητεί ή έξατομίκευση των χώρων της καθημερινής ζωής.

3. Και σήμερα; Ύπάρχει αυτή ή άνησυχία στις πιό πρόσφατες μελέτες; Ή μήπως τά σταθερότυπα θά δολοφονήσουν τελικά την αρχιτεκτονική, όπως αναρωτιέται στό κείμενο του ό Francesco Tentori: «Ή τριακονταετία που πέρασε», γράφει, «άν δέν πέτυχε τίποτε άλλο, δέν έπιτρέπει τουλάχιστο ψευδαισθήσεις. Τό πρόβλημα δέν είναι δηλαδή ή «διάδοση» μοντέρνων συννοιικών και ύπηρεσιών κοινής ώφελειας όπως πολλοί νομίζουν. Τέτοιου τύπου οικισμοί δέν λείπουν αϊγουρα ούτε από τό Μιλάνο ούτε από την προοδευτική Μπολόνια και συνεχίζουν μάλιστα νά χιτίζονται ακόμα σε πολλές πόλεις της βόρειας Ιταλίας.... Ή σύγχρονη 'γειτονιά' (όπως είναι στην πραγματικότητα, όχι όπως φαντάζει στό χαρτί) δέν σημαίνει πιά άπολύτως τίποτα από τη στιγμή που ό κάτοικος, ό 'μέσος συνοικιακός πολίτης', δέν είναι σε θέση νά αντίληφθει τίς στοιχειωδέστερες αισθητικές άξίες, όταν τυφλωμένος όριστικά δέν άνοίγει τά μάτια του ούτε μπροστά στό έκτυφλωτικότερο φώς» (7).

Οί άμεσες αυτές αισθητικές άξίες, τά σημανόμενα της αρχιτεκτονικής όπως τά άποκαλούν οι γλωσσολόγοι, θά γίνουν άντικείμενο έρευνας μιάς νεότερης γενιάς αρχιτεκτόνων σε όλη τη διάρκεια της τελευταίας εικοσαετίας. Γιαντί τά έργα και τίς θεωρητικές διακυμάνσεις αυτής της περιόδου έγραψαν ό Enrico Bordogna και ό Gian Paolo Semino. Τό σύντομο χρονικό τους γιά τά έπίμαχα ζητήματα των τελευταίων χρόνων συμπληρώνει ή «Ανθολογία» όπου οι πρωταγωνιστές - νά πρώτη φορά όλοι μαζί - συζητούν μεταξύ τους με τά αντιπροσωπευτικότερα έπιχειρήματα που κάποτε χρησιμοποίησαν γιά νά στηρίξουν τίς άπόψεις τους: με τίς λίγες άράδες που ύπογράμμισαν στα πολυσέλιδα κείμενά τους οι άνθολόγοι γι' αυτή την παρουσίαση.

Τέλος, τό κείμενο της Laura Ghizzoni αναφέρει συνοπτικά τό χρονικό της ιταλικής νομοθεσίας στό ζήτημα της κατοικίας, άπόρθητο ακόμα όχυρό γιά όσους αρχιτέκτονες άντιπαθούν τούς άπροσέλαστους κύβους της καταναλωτικής πόλης.

4. Όπου χρειάστηκε, όσοι συνεργάστηκαν στην έπιμέλεια του τμήματος (ό Σ.Ι.

references. This is a point that often perplexes foreign critics and sidetracks many critical surveys.

If, for example, we accept that after the thirties, Modern Architecture provided architects, the world over, with the same design tools (technological, methodological and scientific) and that irrespectively of place or social affiliations it constituted a unifying front joined, sooner or later, by all the progressive architects, then most of the works of the Italians remain enigmatic for the Europeans; just like certain facets of their post-war history. While in the other European countries the abstraction of the architectural iconography of the Modern Movement was accepted, setting aside quite easily the classical and the more recent tradition, in Italy before as well as after the war architects never got quite over their inclination towards a figurative representation of the architecture of the past; of the kind we often call, with some prejudice, monumental.

Can it be a coincidence that while "Modern" European architects avoid systematically all monumental expression and monuments in particular, Italian rationalists involve themselves, immediately after the war, with projects of monuments for the victims of the Resistance and of the Nazi war camps? A subject unknown to the Modern Movement all during the period between the wars.

In Italy, in contrast to other European countries, Modern Architecture gained acceptance under the most peculiar cultural conditions, as G. Veronesi notes. While in the other European totalitarian regimes, during the period between the wars, rhetorical architecture was adopted as the only official style, in Italy "the fascist regime was never openly opposed to the rationalist idiom and many of the public buildings of the time were designed by architects with quite different ideologies" as pointed out by Guido Canella. In other words Modern Architecture was accepted

by the fascist regime as one of the possible means of expressing its cultural program. (The works of Giuseppe Terragni offer a telling example.)

In this way in Italy the ideology of the Modern Movement was stripped of the revolutionary aura it possessed in other countries where it was presented as a system of objective principles standing in opposition to the subjectivity dictating the morphological choices of the totalitarian ideologies.

During the twenties and thirties in Italy, where all styles coexisted, followers of the Modern Movement, in order to compete with the establishment, had to mobilize in addition to the functionalist arguments all devices and forms for a new "ideographic" representation of architecture. For twenty years, every design innovation had to measure up to the social programs, the goals and the aesthetic values of the political leadership. Works of architecture, as a reflection of social institutions, could be

Κονταράτος, ό Κ. Δημητούλης, ό Χ. Σακελλαρόπουλος, ή Μ. Κονδύλη, ή Β. Μπάτσου καί έγώ) άπομακρυνθήκαμε όσο ήταν δυνατό από την άρχική γραφή των κειμένων για νά άποφύγουμε όρους καί όρισμούς δυσπρόσιτους, πού βέβαια χρησιμοποιούνται συχνά ώς νεολογισμοί καί στην έλληνική άρχιτεκτονική όρολογία, άλλα κουράζουν πάντα, νομίζω, τόν άναγνώστη. Στις περισσότερες μάλιστα περιπτώσεις, οι νοηματικοί συνειρμοί πού δημιουργούν όταν μεταφράζονται πιστά δέν άντιστοιχούν μέ τό νόημα πού έχουν στα ίταλικά άρχιτεκτονικά κείμενα.

Αυτό ίσχύει τόσο για όρους θεωρητικούς, όπως καί για «τυπολογία» καί «μορφολογία», όσο καί για όρους πού αναφέρονται στην πολεοδομική εξέλιξη (*storia urbana, contesto* κ.ά.). Ίσχύει ακόμα καί για τή συχνή άναφορά πού κάνουν πολλοί συγγραφείς στόν οικισμό καί στην πόλη (*città, centro storico - periferia, insediamento* κλπ.). Άρκετοί από τούς όρους αυτούς έχουν φορτιστεί μέ δάνεια από άλλες περιοχές τής ίταλικής κριτικής (άπό τήν κριτική τής ιστοριογραφίας, τής γλωσσολογίας, των εικαστικών τεχνών κ.ά.) καί αυτό δυσκολεύει τή μετάφραση, ιδίως όταν ύπογραμμίζουν μία θεωρητική άποψη πού άντιμετωπίζει ένιαία τόν άρχιτεκτονικό καί πολεοδομικό σχεδιασμό. Άποψη πού χαρακτηρίζει τά περισσότερα κείμενα τής «Άνθολογίας».

Γιά παράδειγμα, ό όρος «*tipologia architettonica*» σέ πολλά κείμενα χρησιμοποιείται σάν φραστικό «*passé partout*» πού θέλει νά έπιστήση τήν προσοχή του άναγνώστη σέ κάποια καταξιωμένη - για τούς συγγραφείς - είδοποιό διαφορά. Καί είναι φανερό πώς στα περισσότερα κείμενα τούς, ή σχέση μεταξύ τυπολογικής άρθρωσης καί πολεοδομικής όργάνωσης του χώρου άποτελεί τό κατεξοχήν κριτήριο για τήν άξιολόγηση ενός κτιρίου. Όστόσο ό μορφολογικά χαρακτηρισμένος πολεοδομικός χώρος (αυτό πού έννοούν συνήθως γράφοντας «*morfolologia urbana*») πού συνοδεύει σχεδόν πάντοτε τήν «τυπολογία» στην φράση, άλλοτε χρησιμοποιείται για νά προσδιορίσει τόν άμεσο περίγυρο του έργου, άλλοτε τμήματα καί άλλοτε πάλι τό

σύνολο τής ύφιστάμενης πόλης. Έτσι λοιπόν ή «τυπολογία» προσδιορίζει, συχνά, προβλήματα έντελώς διαφορετικής κλίμακας. Άλλοτε ύποδηλώνει τήν έρευνα πού άσχολεείται μέ τούς κτιριολογικούς τύπους γενικά, άλλοτε μία ιδιότητα πού χαρακτηρίζει τή χωρολειτουργική όργάνωση ενός καί μόνο έργου καί άλλοτε πάλι μοιάζει νά ύποκαθιστά τήν ίδια τή λέξη κτίριο (*edificio* πού ταυτίζεται μέ *tipologia architettonica - manufatto edificio* κ.ά.). Πώς θά έπρεπε λοιπόν νά άποδοθεί; Κτιριολογία, τυπολογία, κτίριο, τύπος ή μήπως χωρολειτουργική όργάνωση, μία πού τό νόημά τής αναφέρεται τόσο στην λειτουργία όσο καί στην συνολική όγκοπλαστική άρθρωση; Καί πάλι όμως, νομίζω, πώς τό νόημα παραμένει μετέωρο, γιατί ή χρησιμοποίησή του σέ θέματα τόσο διαφορετικής κλίμακας, ύπαινίσσεται ότι έχει καταργηθεί τό σύνορο άνάμεσα στόν ταξινομικό χαρακτήρα πού είχε άνέκαθεν ό όρος καί σέ μία δυναμική σχεδιαστική σημασία πού πρόσφατα του έχει άποδοθεί.

Μέ όλα αυτά διαπιστώνει κανείς πώς ή δυσκολία πού ύπάρχει στην έλληνική άπόδοση τής «τυπολογίας» δέν είναι μόνο μεταφραστική. Τό ότι δηλαδή ό όρος δέν άντιστοιχεί άκριβώς μέ άλλους παρόμοιους πού χρησιμοποιούνται για τά ίδια ζητήματα, ούτε στα έλληνικά ούτε καί σέ άλλες γλώσσες (άγγλικά, γαλλικά κ.ά.), δείχνει τό πόσο διαφορετικές είναι σέ κάθε χώρα οι θεωρητικές βάσεις του μοντέρνου σχεδιασμού. Γι' αυτό έξάλλου έλάχιστα βοηθούν στην κατανόηση ενός άρχιτεκτονικού έργου οι γενικές ταξινομικές κατηγορίες (τύπου *vernacular, regionalist, late- ή post-modern* κ.ά.) πού χρησιμοποιούμε καμιά φορά για νά περιγράψουμε τήν άρχιτεκτονική μέ τούς εικονογραφικούς κυρίως συνειρμούς τής.

Γιά όλους αυτούς τούς λόγους ήθελα νά προσδιορίσω σαφέστερα τή σημασία πού νομίζω πώς έχει ή περιλάλητη «τυπολογία» για άρκετά σύγχρονα ίταλικά έργα. Ψάχνοντας στην έλληνική βιβλιογραφία για κάτι άνάλογο πού νά άντιστοιχεί στα ίταλικά συμπραζόμενα του όρου, δανείστηκα ένα έρμηνευτικό σχόλιο σχετικό μέ τή σημασία του «τύπου» στις φιλολογικές

Modern, functional or antirhetorical but in all cases they had to be articulate enough, in morphological terms, to support in their particular way an ideological and cultural stance.

The interest, therefore, of the Italian rationalists for the traditional and the monumental is neither a "revival" nor a rejection of the principles of the international Modern Movement; when Italians include monumental statements in the Modern vocabulary they do so because it is the only way for them, at the time, to challenge the forms of local conservatism; transliterating and using to advantage the same expressive means conservatives used only for effect.

The first post-war generation will adhere to the monumental tradition and will soon find itself in conflict with the ephemeral technological nature of the "internationalized" style. For this, "the works we are going to deal with have all the ingredients of a traditional architectural project. Aes-

thetic criteria and broad social concerns influenced decisively the design solutions; sometimes they dictated certain behavioural patterns or a mode of life and almost invariably they reflect a responsible outlook towards the design and social practices of their time, i.e. the post-war period. In fact, as far as its relationship to social issues is concerned, Italian architecture took a course of evolution different from the one followed by the Modern Movement, after the war, in the other Western (and not only Western) European countries" as pointed out by G. Canella.

G. Canella's text comprises nine parts corresponding to the main functional themes of the post-war period. In attempting to define the influence of the single architectural work on the development of the contemporary city, the writer weaves around each case the particular story of the variables that define it. For it is through this unique story that the architectural work succeeds - when it succeeds - in creating a new

αναλύσεις.

«Τύπος στη γλώσσα της φιλολογίας», γράφει στο τελευταίο του βιβλίο ο Δ. Μαρωνίτης, «ονομάζεται κάθε γραμματειακή μήτρα, ή όποια, ύστερα από την εύρεση και τη δοκιμαστική της χρήση, άποκτά σταθερότερους χαρακτήρες ύλης, μορφής και λειτουργίας, και επιτρέπει - ή επιβάλλει - την παραγωγή αντιτύπων... "Ετσι", προσθέτει επεξηγηματικά, «στην αρχαιοελληνική λογοτεχνία, τό ήρωικό έπος, ως σύνολο, είναι ήδη στη γεωμετρική εποχή τύπος με άπαραβάτους χαρακτήρες ύλης, μορφής και λειτουργίας: οι σκηνές μάχης (...) άποτελούν τη βασική του ύλη» ο δακτυλικός εξάμετρος (...) όρίζει τη σταθερή μορφή του· ή ραψωδική, τέλος, άπαγγελία μπροστά σε άκροατήριο συνθέτει την κοινωνική του λειτουργία». Και συμπραίνει τελικά ότι: «... ή ποσότητα και ή ποιότητα των τύπων που κυριαρχούν σε μία συγκεκριμένη λογοτεχνική περίοδο: α) άντανακλούν τις κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες της αντίστοιχης εποχής και β) δείχνουν τό status και τον δυναμισμό (ή την αδράνεια) της λογοτεχνικής τεχνικής στην ίδια ιστορική περίοδο» (8).

Αυτή ή τελευταία παρατήρηση τράβηξε κυρίως την προσοχή μου, γιατί σάν νά ταίριαζε στό δικά μας άρχιτεκτονικά προβλήματα και σάν κάπως νά άπαντούσε στό μεταφραστικό δίλημμα της δυσπρόσιτης «τυπολογίας» άκόμη, γιατί έπαναλαμβάνεται πολύ συχνά στό κείμενα των 'Ιταλών άρχιτεκτόνων ό περίεργος αυτός νεολογισμός.

Θά μπορούσαμε λοιπόν νά υιοθετήσουμε την έρμηνεία του «τύπου» δοκιμαστικά μεταγράφοντας την κάπως έτσι: ή ποσότητα και ή ποιότητα των τύπων (στην περίπτωση της νώνων σχεδιαστικών λύσεων που προτείνονται σε ένα συγκεκριμένο στάδιο της πολεοδομικής εξέλιξης), ό τρόπος που άντανακλούν την εποχή τους, ή σχέση που κάθε νέο έργο δημιουργεί με τό ύφιστάμενα οικοδομικά δεδομένα, όλα αυτά, ύποδηλώνουν τό ιστορικό του στιγμή και ταυτόχρονα τον δυναμισμό (ή ένδεχομένως την αδράνεια) της σχεδιαστικής πρακτικής στην ίδια ιστορική περίοδο. "Αν όρισμένες μελέτες έπιμυνουν δηλαδή

στην άποδεικτική αξία που έχει ή τυπολογική έρευνα στη μορφολόγηση του χώρου, είναι γιατί έπιχειρούν νά διατυπώσουν κάποιες νέες γνωστικές κατηγορίες, νέες μορφές για διαφορετικούς - από τους ισχύοντες - άρχιτεκτονικούς τύπους. "Ετσι, πιστεύω, έξηγείται ή σημασία που άποδίδει π.χ. ό Canella στην «τυπολογική εύρηματικότητα» του F. Marescotti και στην έτεροδοξία των δόκιμων έργων ως προς τον διεθνιστικό κώδικα του μοντέρνου κινήματος και τό μεταπολεμικό International Style.

'Από αυτή τη σκοπιά μοιάζουν λιγότερο ύποκειμενικά τά κριτήρια που προβάλλονται ως καταξιωμένες άρχές στό κείμενο της «Ανθολογίας», καθώς και ή έπίκληση του F. Tentori για μία «σύγχρονη εύαισθησία στη διαμόρφωση του χώρου».

Κάι άν πράγματι ή τυπολογική ανανέωση του άρχιτεκτονικού έργου άποτελεί έργαλειό άναγκαίο για την άλλαγή των σημερινών πόλεων, τότε, νομίζω, γίνονται στοιχεία πιό εύανάγνωστα ή «χρωδιακή» έκφραση των πολυκατοικιών του M. Ridolfi στην περιφέρεια της Ρώμης, ή «έπαναστατική αναδιάρθρωση» στό αναμορφωτήριο που σχεδίαζε ό M.D. Όλινο και δικαιώνεται τελικά ως «αντίστιξη στους διαδρόμους της σύγχρονης πόλης» ό «δόκιμος φορμαλισμός» του Luigi Moretti.

5. 'Η σημαία του έξωφύλλου, τό κοινοβιακό πολυόροφο σαλόνι - θέατρο του ίταλικού μανιερισμού - σάν εικόσια ή σάν αυλαία θεατρική, άποκαλύπτει δύο περίεργα «σπίτια». Λαϊκή πολυκατοικία τό ένα, άπραγματοποίητο σχέδιο για τό γραφείο μίας ίταλικής Νομαρχίας τό άλλο. 'Ο άκράϊος συμβολισμός τους μεταμορφώνει τά πρότυπα που περιέχουν συνήθως τά άρχιτεκτονικά έγχειρίδια σάν παραδείγματα γραφείων και πολυκατοικιών. Μέσα σε αυτά τά περίεργα σπίτια, όπως στις μπρεχτικές παραβολές, οι άλλες κινήσεις των ανθρώπων θά πρέπει, φαντάζομαι, νά παίρνουν μία σημασία ποιητική, σχεδόν έπική και θεληματικά άδιάφορη για τό έφήμερο σκηνικό της καταναλωτικής πόλης. Σάν εικόσια δηλαδή, σχεδιάζοντας την άναπαράσταση της καθημερινής ζωής μέσα σε χώρους με μεγάλη θεα-

τρικότητα και κοινοβιακό χρώμα, οι 'Ιταλοί φαίνεται νά άναζητούν τά μελλοντικά όπία μίας διαφορετικής πόλης. Γιατί θέλουν νά πιστεύουν ότι άργά ή γρήγορα, όταν δέν θά έχουν κερδοσκόπους και έργολάβες, αυτοί εκεί θά ζούν καλά και μεις καλύτερα.

Μιλάνο, 'Ιανουάριος 1981

'Υποσημειώσεις

1. Πρβλ. R. Banham, «Neoliberty - The Italian Retreat from Modern Architecture», *The Architectural Review*, άρ. 747, 'Απρ. 1959 και «Neoliberty: The Debate», *The Architectural Review*, άρ. 754, Δεκ. 1959. Πρβλ. επίσης τό πρόσφατο κείμενο του Charles Jencks, «Verso l'eclettismo radicale», στόν κατάλογο του 'Αρχιτεκτονικού Τμήματος της Biennale, *La presenza del passato*, Venezia: La Biennale di Venezia, 1980, σ. 33.

2. Μ. Χατζιδάκις, *Τά σόχλια του Τρίτου*, 'Αθήνα: Έξάντας, 1980, σ. 76.

3. Πρβλ. G. Veronesi, *Difficoltà politiche dell'architettura in Italia 1920-1940*, Μιλάνο: Tamburini, 1953, (βιβλίο ένημερωτικό που περιέχει μία διαφορετική άνάγνωση των γεγονότων από εκείνη που διατυπώνεται στό κείμενο αυτό).

4. Βλ. G. Canella, «'Ιδεολογίες και μορφές στην ίταλική άρχιτεκτονική, από τό 1945 ως τά χρόνια του '60», στόν ίδιο τόμο.

5. *Ibid.*

6. Στη θεώρηση της μετάφρασης του άρχικού κειμένου, από τις αναλύσεις των έργων που περιέχονταν σε κάθε κεφάλαιο ξεχώρισα εκείνες που ήταν αντιπροσωπευτικότερες σάν μέθοδος κριτικής άνάγνωσης, άφαιρώντας άλλες που απέδιδαν πληρέστερα τη «νωπογραφία» της αναδρομής αλλά έκαναν την άνάγνωση κουραστική. Τό σύνολο των έργων που ό συγγραφέας άναφέρει στην ιστορική του αναδρομή παρέμεινε πάντως άναλλοίωτο στην εικονογράφηση που συνοδεύει κάθε κεφάλαιο του κειμένου.

7. Βλ. F. Tentori, «Τά πολεοδομικά σταθερότυπα θά δολοφονήσουν άραγε την άρχιτεκτονική; Μερικές σκέψεις για την ίταλική άρχιτεκτονική από τό 1945 ως τις μέρες μας», στόν ίδιο τόμο.

8. Δ.Ν. Μαρωνίτης, «'Όρισμοί και περιορισμοί» στό *'Όροι του Λιρισμού στόν 'Οδυσσέα Έλύτη*, 'Αθήνα: Κέδρος, 1980, σ. 55, 56.

scenery that challenges the specialization of space in everyday life.

3. And what about today? Is this concern still apparent in the more recent projects or will standards finally kill architecture?, asks Francesco Tentori. "During the last thirty years", he writes, "if nothing else was achieved at least all illusions were dissolved. It is no longer important to increase the number of modern neighbourhoods and public welfare services as many seem to think. Such neighbourhoods are surely not lacking in Milan or progressive Bologna and they are in the process of construction in many towns of Northern Italy... The modern 'neighbourhood' (as it is and not as it appears on paper) means absolutely nothing the moment its inhabitant, 'the dweller of the urban fringe', is no longer able to perceive the most basic principles of aesthetics, when blinded for good he no longer opens his eyes even in the brightest of lights"

The definition of the basic principles of

aesthetics were to become the object of research for the younger generation of architects all during the past twenty years. The works and theoretical fluctuations of this period are presented by Enrico Bordogna and Gian Paolo Semino. Their brief chronicle of the controversial issues of the last decade is supplemented by the "Anthology" where the protagonists, brought together for the first time, appear to argue among themselves, through the juxtaposition of the most representative of the views they have held in writing over the years. Finally, Laura Ghizzoni gives a complete rendu of Italian housing legislation; an impregnable stronghold for the architects opposing the alienating boxes of the consumer city.

On the cover, a communal multi-storey drawing room - a theatre of the Italian Mannerism - crowns two most "uncommon houses", a low income apartment block and an unexecuted project for the offices of an Italian prefecture. Their extreme sym-

bolism transforms the models usually included in the architectural manuals as examples of office buildings and apartment blocks.

Within these unusual houses, as in Brechtian parables, people's daily motions must, I presume, take on a poetic meaning intentionally indifferent to the ephemeral setting of the consumer city.

In designing for a daily life lived-in spaces with pronounced theatrical overtones and a communal spirit, the Italians appear to be looking for the houses of a different non-existent city. As if they wish to believe that sooner or later there will be no more speculators or contractors and they will live happily ever after.

Milan, January 1981

Τά πολεοδομικά σταθερότυπα θά δολοφονήσουν άραγε τήν άρχιτεκτονική; Μερικές σκέψεις για τήν Ιταλική άρχιτεκτονική από τό 1945 ως τίς μέρες μας

του καθηγητή Francesco Tentori, Μιλάνο

Will urban planning standards kill architecture? Some thoughts on the Italian architecture from 1945 to our days

by Professor Francesco Tentori, Milan

«Τά κοινωνικά στρώματα», έγραφαν ό Marx και ό Engels τό 1848, «αυτά που μέχρι σήμερα άκόμα θεωρούνται μικρομεσαία, κατακυλοούν στο πρόλεταριάτο, άφένος γιατί τό άναμικό τους κεφάλαιο δέν άρκει... και ύποκύπτει... άφετέρου γιατί οι νέοι τρόποι παραγωγής ύποβιβάζουν τά επαγγελματικά τους προσόντα. Γι' αυτό, τό πρόλεταριάτο στρατολογείται από όλες τίς τάξεις του πληθυσμού».

Τήν έποχή του «οικονομικού θαύματος», οι άντιδραστικοί χρησιμοποιούσαν έιρωνικά τή θέση αυτή για νά άποδείξουν τή φιλοσοφική άνεπάρκεια των συγγραφέων της. Όστόσο και σήμερα ή διαπίστωση αυτή είναι άκόμα έπικαιρη, όχι τόσο έπειδή έγινε τής μόδας με τήν οικονομική κρίση, αλλά γιατί, καθώς φαίνεται πράγματι, ποτέ δέν έπαψε νά ισχύει. Διατηρεί άκέραιη τήν άλήθεια της, άν μιλώντας για έξαθλίωση και πρόλεταριοποίηση δέν έννοούμε άπλουστευτικά τήν ύλική μόνο άνέχεια αλλά και τή βαθμιαία πνευματική συρρίκνωση: τήν παραμόρφωση εκείνη τής ανθρώπινης προσωπικότητας «που όδηγει όλόκληρα τμήματα τής άρχουσας τάξης σε όρους ζωής πρόλεταριακούς».

«Ό σύγχρονος εργάτης... βυθίζεται όλοένα χαμηλότερα... γίνεται ό φτωχός... ή άστική τάξη... είναι άνικανη νά κυριαρχήσει, γιατί δέν μπορεί νά συντηρήσει τόν δούλο της, ούτε καν μέσα στα όρια τής δουλείας του, και αυτό γιατί τόν έξαθλιώνει τόσο ώστε νά πρέπει πιά ή ίδια νά τόν τρέφει, άντί νά τρέφεται εκείνη από αυτόν». Τά λόγια του Μανιφέστου δέν άφορούν άποκλειστικά τά περιθωριακά στρώματα των σημερινών κοινωνιών τής άφθονίας. Μάς άφορούν όλους. «Η βαθμιαία πνευματική «έξομείωση», καθώς έλεγε ό Pasolini, δέν λυπάται κανένα. Στα τριάντα τόσα χρόνια που μάς χωρίζουν από τόν δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, ή Ιταλική κοινωνία έγινε ίσως περισσότερο μηχανοκίνητη, λιγότερο άναλφάβητη, πιά πλούσια. Όστόσο δέν μπόρεσε ποτέ νά άφομοιώσει όρισμένες πολιτιστικές άξίες έντελώς άπαραίτητες για μία σύγχρονη μαζική κοινωνία. Πολιτιστικές άξίες όπως είναι π.χ. ή άρχιτεκτονική και ή πολεοδομία. Δέν πρόκειται για κυβικά μέτρα νέων κατοικιών ούτε για σταθερές ανά κάτοικο άνάγκες. «Η πόλη του Μιλάνου διαθέτει πιθανόν περισσότερα πάρκα και νηπιαγωγεία από τή Ρώμη ή τή Νάπολη, οι πολίτες ώστόσο που κατοικούν αυτές τίς πόλεις είναι έξισου άνικανοί νά διακρίνουν τήν όμορφιά από τή χυδαιότητα. Ούτε στα παλαιά κτίρια ούτε στις νέες κατασκευές. Στους «πολίτες» περιλαμβάνω βέβαια και τόν μέσο ύπάλληλο τής τοπικής αυτοδιοίκησης, καθώς και τό μεσαίο συνδικαλιστικό ή κομματικό στέλεχος».

Μετάφραση Χ. Σακελλαρόπουλου

Τά έθνικά ιδρύματα πολεοδομίας και άρχιτεκτονικής (INU και IN/ARCH), ή έφορεία άρχαιοτήτων (Italia Nostra), όργανισμοί και σύλλογοι που, λογικά, θά έπρεπε νά περιλαμβάνουν στα θεσμικά τους καθήκοντα κάποιους εύρύτερους στόχους πολιτιστικής άγωγής, έχουν άποτύχει οκτρά. Άμυδρή έλπίδα για τό μέλλον, ή Ένωση Παιδείας, Άθλητισμού και Άναψυχής (ARCI) δίνει σποραδικά σημεία ζωής με πρωτοβουλίες ένδιαφέρουσες αλλά άκατανόητες για τούς πολλούς, όπως έγινε πρόσφατα με τό πρόγραμμα για τήν «Όμορφη πόλη» που όργάνωσε στη Ρώμη ό Renato Nicolini (1).

Για όλους αυτούς τούς λόγους, είναι άρκετά δύσκολο νά πει κανείς με δυό λόγια ποιοί είναι σήμερα οι προσανατολισμοί των 'Ιταλών άρχιτεκτόνων: πώς άλλωστε νά περιγράψει κανείς τήν κοινωνική πρακτική 23.000 ατόμων που άσκοούν τά πιά έτερόκλητα επαγγέλματα;

Σκέφτομαι συχνά τό σύνολο των κλάδων και άρμοδιοτήτων που άποτελούν τό σημερινό επαγγελματικό «σώμα» τής Ιταλικής άρχιτεκτονικής και άναρωτιέμαι άν οι άρχιτέκτονες διατηρούν άκόμα τήν παραδοσιακή (μεσαιωνική) αϊγλη του ένιαίου «σώματος» για νά μπορούν νά λέγονται - όπως κατ' εύφημισμόν άκόμα αυτοαποκαλούνται - «συντεχνία».

Στή Ρώμη, φαίνεται πως μόνο οι μισοί από τούς διπλωματούχους άρχιτέκτονες έγγράφονται στο Άρχιτεκτονικό Έπιμελη-

τούς άρχιτέκτονες P. Bottoni, L. Figini, G. Pollini, ρυθμιστικό σχέδιο για τήν κοιλάδα τής Άόατης, 1936.

2. Όμάδα BBPR, κτίριο γραφείων και διαμερισμάτων στο κέντρο του Μιλάνου, 1936.

3. Όμάδα BBPR, σχέδιο για τήν κατοικία Riva στην όδό Borgo Nuovo, Μιλάνο, 1955.

4. Όμάδα BBPR, συγκρότημα λαϊκών κατοικιών Gratosoglio (έκταση 48 έκτ. για 20.000 κατοίκους περίπου), κατασκευή IACP (Δημόσια Έπιχείρηση Λαϊκής Στέγης), Μιλάνο, 1963.

5. M. Ridolfi και W. Frankl, διαμερίσματα κατοικιών τής Ina-Assicurazioni ('Έθνικός Όργανισμός Άσφαλίσεων) στη λεωφόρο Etiopia, Ρώμη, 1951-54.

6. G. De Finetti και G. Muzio, σχέδιο από τήν πρόταση ρυθμιστικού σχεδίου Forma Urbis Mediolani, Μιλάνο, 1946.

7. M. Fiorentino, L. Quaroni, M. Ridolfi και συνεργάτες, οικισμός Tiburtino (γενική διάταξη), Ρώμη, 1950.

8. M. Ridolfi και W. Frankl, κατοικία Franconi, Τέρνι, 1950.

9. M. Ridolfi και W. Frankl, γυμνάσιο στην

1. Όμάδα BBPR (L. Belgioioso, E. Persuttì και E.N. Rogers), σε συνεργασία με τούς A. Olivetti, R. Zveteremich, I. Lauro και

δόδο Fratti, Τέρνι, 1960-1961.

10, 11.

M. Fiorentino, G. Perugini και M. Basaldella, Μνημείο θυμάτων πολέμου, Fosse Ardeatine, Ρώμη, 1945.

1. Group BBPR (L. Belgioioso, E. Peressutti and E.N. Rogers), in collaboration with A. Olivetti, R. Zveterevich, I. Lauro, and the architects P. Bottoni, L. Figini, G. Pollini, master plan for the valley of Aosta, 1936.

2. Group BBPR, office and apartment building in the centre of Milan, 1936.

3. Group BBPR, model for the Riva house on Borgo Nuovo street, Milan, 1955.

4. Group BBPR, low cost housing Gratosoglio (48 hect. for about 20.000 inhabitants), construction IACP (Public enterprise for low cost housing), Milan, 1963.

5. M. Ridolfi and W. Frankl, block of flats In-Assicurazioni on Etiopia avenue, Rome, 1951-54.

6. G. De Finetti and G. Muzio, drawing of master plan Forma Urbis Mediolani, Milan, 1946.

7. M. Fiorentino, L. Quaroni, M. Ridolfi and associates, Tiburtino housing development (general layout), Rome, 1950.

8. M. Ridolfi and W. Frankl, Franconi house, Terni, 1950.

9. M. Ridolfi and W. Frankl, high school on Fratti street, Terni, 1960-1961.

10, 11.

M. Fiorentino, G. Perugini and M. Basaldella, Monument for the war victims, Fosse Ardeatine, Rome, 1945.

3

4

5

7

8

9

10

11

τήριο, ενώ η έγγραφη παραμένει ακόμα απαραίτητος όρος για την άσκηση του επαγγέλματος. Άλλα και από τούς μισούς που εγγράφονται, περισσότεροι από τό ένα τρίτο (37%) διδάσκουν στα γυμνάσια, ενώ τό 48% μοιράζεται σέ δημόσιες υπηρεσίες και ιδιωτικές επιχειρήσεις. Όσο για τούς αρχιτέκτονες που άσκούν τό καθαυτό επάγγελμά τους, αντιπροσωπεύουν μόνο τό 15%. Ένδεικτική για τίς συνθήκες του επαγγέλματος είναι επίσης η άνιση κατανομή των αρχιτεκτόνων σέ πανιταλική κλίμακα. Πράγμα που μάς επιτρέπει νά υποθέσουμε ότι δέκα χρόνια μετά τόν νόμο για τή διοικητική αποκέντρωση, η Ρώμη παραμένει ακόμα τό κατεξοχόν κέντρο των δημόσιων αναθέσεων. Καί αυτό ισχύει τόσο για τά έργα ρουτίνας όσο και για τίς έκτακτες περιπτώσεις θεομηνιών. Περιπτώσεις λιγότερο «έκτακτες» από ό,τι νομίζεται, γιατί εδώ και αμέτρητα χρόνια άπασχολούν τό δημόσιο σέ μόνιμη βάση και μέ κυκλική συχνότητα, μία που τά όσα έπονται ενός σεισμού (ανάθεση, ύποβολή μελέτης, κατασκευή), διαρκούν τόσο, όσο ακριβώς χρειάζεται για νά γίνει ό επόμενος κ.ο.κ.

Στή Βόρεια Ίταλία, αντίθετα μέ τήν υπόλοιπη χώρα, οι συνθήκες ως προς τήν προσφορά εργασίας και τήν επαγγελματική άπορρόφηση είναι κάπως διαφορετικές. Η διαφορά αυτή γίνεται περισσότερο αντίληπτή στην περιοχή τής Λομβαρδίας, όπου ένα μεγάλο ποσοστό επαγγελματιών άπορροφάται σέ βιομηχανίες επίπλων και προκατασκευής, άσχολείται μέ τό βιομηχανικό σχέδιο κ.ά.

Όστόσο, παρά τίς ιδιαίτερες συνθήκες

που παρέχει μία πόλη, άς πούμε σάν τό Μιλάνο, τά προγράμματα των αρχιτεκτονικών σπουδών τής Πολυτεχνικής τής Σχολής, άντιστοιχούν ελάχιστα στους προσανατολισμούς τής καθαυτού επαγγελματικής προσφοράς. Η διδασκαλία π.χ. του βιομηχανικού σχεδίου είναι σχεδόν άνύπακτη, ενώ στίς διπλωματικές εργασίες επικρατεί κυρίως ό αρχιτεκτονικός και ό χωροταξικός προσανατολισμός μέ έντονα κοινωνικό περιεχόμενο και άπώτερο στόχο μία διαφορετική εκπαιδευτική προσφορά για μία νέα - μελλοντική - επαγγελματική ζήτηση, μέ όλα τά θετικά και άρνητικά που συνειπάγεται τό έγχείρημα.

Η άλήθεια είναι βέβαια πώς η ζωή διαφεύδει όσους μακριά σέ επίθυμούσαν σπουδές μέ σαφέστερο (και παραδοσιακότερο) επαγγελματικό προσανατολισμό, γιατί η σύγχρονη δυτική κοινωνία είναι άνικανη, όπως φαίνεται, νά τηρήσει τήν άναγκαία άντιστοιχία μεταξύ εκπαιδευτικών προγραμμάτων και επαγγελματικής άπορρόφησης.

Καί έτσι, οι αρχιτέκτονες μέ τά κοινωνικά ενδιαφέροντα εργάζονται για τήν ιδιωτική βιομηχανία ή διδάσκουν σχέδιο στα τεχνικά λύκεια και αντίθετα οι μηχανικοί, οι μηχανολόγοι και οι ύπομηχανικοί κάνουν τούς αρχιτέκτονες-πολεοδόμους στα τεχνικά και πολεοδομικά γραφεία τής τοπικής αυτοδιοίκησης. Οι περισσότερες επαγγελματικές θέσεις καταλαμβάνονται ουστηματικά από κάποιους άπροσδόκητους «άναπληρωτές», ενώ οι θερμοί συνήγοροι τής βιομηχανικής άποδοτικότητας φλυαρούν πάντα για «περισρισμό των έγγραφών», «προγραμματισμό των εισακτέ-

ων στα άνώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα» μέ κριτήριο πάντα τίς «ύφιστάμενες δυνατότητες επαγγελματικής άπορρόφησης» και φλυαρούν ακόμα για τήν «ύπερπαραγωγή» διπλωματούχων, για εκπαιδευτικές «σπατάλες» και για τά «μοιραίως άναγκαία κατασταλτικά μέτρα», λές και η σημερινή ιταλική κοινωνία δέν είναι άλλο από τό άριθμητικό αυτό άθροισμα πλεονασμάτων, σπατάλης και άναίτιας κατανάλωσης. Όπως και νά έχει τό πράγμα, η συνολική εικόνα αυτών που άσχολούνται και εκείνων που θά έπρεπε νά άσχολούνται μέ τήν αρχιτεκτονική είναι τόσο συγκεχυμένη ώστε νά μή μάς επιτρέπει βιαστικά και έφθουχαστικά συμπεράσματα για τό επίμαχο αυτό θέμα.

Όστόσο η ιταλική αρχιτεκτονική των τελευταίων τριάντα χρόνων δέν είναι μόνο τό επαγγελματικό πρόβλημα που άντιμετωπίζουν και θά άντιμετωπίζουν όλοένα περισσότερο οι αρχιτέκτονες, και πάντως όλες αυτές οι δυσμενείς συνθήκες δέν περιγράφουν έπαρκώς τήν ιστορία τής, γιατί στην πραγματικότητα η ιστορία αυτή ποτέ δέν ήταν μια άλλα δύο αντίθετες, έντελώς αντίθετες μεταξύ τους ιστορίες. Η πρώτη άποτελείται από όσες μελέτες σχεδιάζονται και καταλήγουν στο συρτάρι, ενώ η δεύτερη από όλα τά «κτίρια» που τελικά χτίζονται. Η πρώτη είναι περίπου τό πανόραμα όσων δημοσιεύονται στα αρχιτεκτονικά περιοδικά. Η δεύτερη είναι τό καθημερινό τοπίο όπου ζούν οι πάντες, μαζί και οι αρχιτέκτονες.

Σκέφτομαι πώς χωρίς νά πέσουμε πολύ έξω θά μπορούσαμε νά μοιράσουμε τίς αρχιτεκτονικές μελέτες (ιδιαίτερα μάλι-

12-14.

M. Fiorentino, οικισμός S. Basilio, Ρώμη, 1949-1951.

15-18.

M. Fiorentino, πολυκατοικία και ύπηρεσίες κοινής ώφελείας στην περιοχή Corviale, Ρώμη, 1963.

19.

C. Aymonino, συγκρότημα πολυκατοικιών και ύπηρεσίες κοινής ώφελείας στη συνοικία Gallarate, Μιλάνο, 1967-70.

12-14.

M. Fiorentino, S. Basilio housing development, Rome, 1949-1951.

15-18.

M. Fiorentino, apartment block and public facilities at Corviale, Rome, 1963.

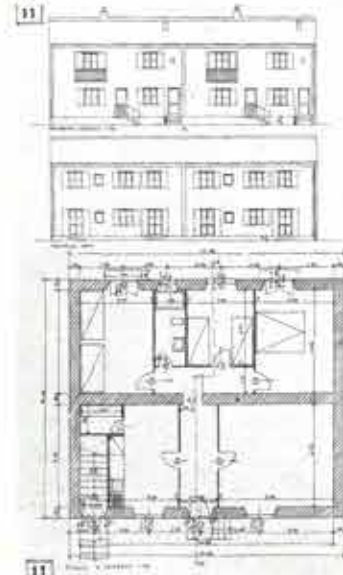
19.

C. Aymonino, apartment blocks and public facilities at Gallarate, Milan, 1967-70.

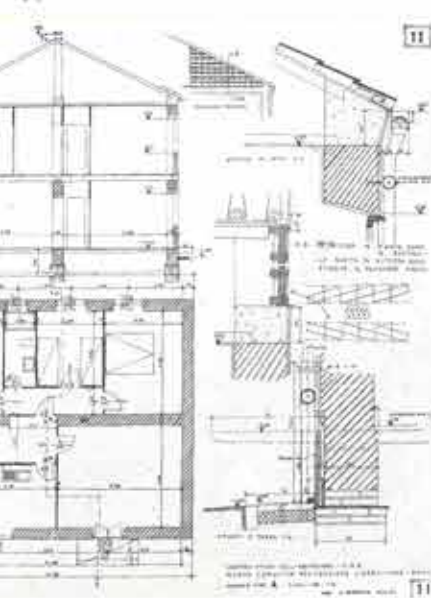
12

13

14

στα όσα έκπονήθηκαν γιά αρχιτεκτονικούς διαγωνισμούς του δημοσίου) στις τρεις πολιτικές περιόδους του ένωμένου Ιταλικού κράτους (2): στην περίοδο της βασιλείας (1870-1922), στην περίοδο της δικτατορίας (1922-1945) και, τέλος, στην περίοδο της δημοκρατίας (από τό '45 μέχρι σήμερα).

Στην πρώτη περίοδο, παρά τή γενική ρητορεία και τά πολλά μνημεία που αφιερώνονται στην άπελευθέρωση και τούς ήρωϊκούς πατριώτες, ή αρχιτεκτονική πρακτική αναλώνεται κυρίως σέ κερδοσκοπικές επιχειρήσεις. Τέτοιες είναι π.χ. οι διανοίξεις στη Ρώμη και στη Νάπολη, ό έγκλιβωτισμός του Τίβερη, οι επέκτασεις της Ρώμης, του Μιλάνου και των άλλων πόλεων. Στα έργα αυτά χρησιμοποιούνται κατά κόρον τά σχεδιαστικά πρότυπα του Haussmann και πολλαπλασιάζονται άφειδώς οι δρόμοι σέ σχηματισμούς ύψιλον, σταυρού και άστέρα και συνακόλουθα τά τριγωνικά, τετραγωνικά και πενταγωνικά οικοδομικά τετράγωνα που άποτελούν ισάριθμα έργατάξια γιά εργολάβους και διακοσμητές όψεων. Ξεφυλλίζοντας τά περιοδικά της εποχής (3), θά έλεγε κανείς πως οι αρχιτέκτονες μελετούν κατά προτίμηση νεκροταφεία και τάφους, έκτός βέβαια από την πληθώρα των πατριωτικών μνημείων. Και ή άλήθεια είναι ότι σπανίως ύλοποιούνται διαγωνισμοί μέ άλλα θέματα. ("Άλλωστε άκόμα και στις μέρες μας, ό μόνος διαγωνισμός που ύλοποιήθηκε είναι, άν δέν κάνω λάθος, ή πόλη των νεκρών του Aldo Rossi στη Μόντενα.)

Άντίθετα, στη διάρκεια της φασιστικής περιόδου, παρά την άνιαρή μνημειολατρία

του καθεστώτος και τις νέες διανοίξεις στη Ρώμη, οι διαγωνισμοί άφορούν σχεδόν πάντοτε δημόσια κτίρια (έκκλησίες, σιδηροδρομικούς σταθμούς, ταχυδρομεία, δικαστήρια, φασιστικές λέσχες) και κατά κανόνα τό πρώτο βραβείο ύλοποιείται. Συχνά πρόκειται γιά ένδιαφέροντες διαγωνισμούς και ένδιαφέροντα κτίρια. Χωρίς αυτά θά μάς ήταν δύσκολο σήμερα νά περιγράψουμε την πορεία της μοντέρνας αρχιτεκτονικής μέσα από τις δύο κυρίαρχες, την εποχή εκείνη, αρχιτεκτονικές σχολές: τή σχολή που έμπνέεται από έναν πολύμορφο έκλεκτικισμό (biedermeier-barocchetto-novecento) και εκείνη που άναφέρεται στις φονξιοναλιστικές-ρασιοναλιστικές τάσεις της εποχής.

Ό Luciano Patetta έγραψε πρόσφατα (4) πως έκείνα τά χρόνια τό αντιπροσωπευτικότερο δείγμα γεωμετρικής άφαίρεσης δέν προήλθε από κάποιο διαγωνισμό άλλά από τις σχεδιαστικές αντιλήψεις μιάς ομάδας νεαρών αρχιτεκτόνων του Μιλάνου υπό την αιγίδα ενός φωτισμένου βιομηχάνου. Τό 1936, στο ρυθμιστικό σχέδιο γιά την πόλη της Άόστης (μέρος του ευρύτερου χωροταξικού της όμώνυμης κοιλάδας που έκπονεύεται υπό την αιγίδα του Adriano Olivetti, και στό όποιο συνεργάζονται όλα τά γνωστά όνόματα του μιλανέζικου ρασιοναλισμού), ή ομάδα BBPR (L. Belgioioso, E. Peressutti, E.N. Rogers), θυμίζει ό Patetta, είχε προτείνει την πλήρη κατάδάφηση της παλαιάς πόλης έξαιρώντας μόνο τά κυριότερα μνημεία της, έτσι ώστε νά έλθουν και πάλι στό φώς τά ίχνη της αρχαίας ρωμαϊκής πόλης. «Πρόκειται», σημειώνει ό Patetta, «γιά έργο μέ συγκλονι-

στική γεωμετρική άφαίρεση». Μέ τις θετικές και τις άρνητικές της στιγμές ή ομάδα BBPR είναι πράγματι κυρίαρχη φυσιογνωμία στην Ιταλική αρχιτεκτονική, τόσο στον μεσοπόλεμο, όσο και στη διάρκεια της τελευταίας τριακονταετίας. Η μελέτη της γιά την πόλη της Άόστης θά έλεγα ότι προαναγγέλει τή «συγκλονιστική γεωμετρική άφαίρεση» που τελικά θά γίνει τό χαρακτηριστικό γνώρισμα της σημαντικότερης αρχιτεκτονικής παραγωγής των τελευταίων τριάντα έτών, από τον Aldo Rossi ως τον Franco Purini, περνώντας από τους Nino Dardi, Sandro De Feo, Gian Ugo Polesello, Emilio Battisti και Salvatore Bissogni.

Σήμερα ζούμε την εποχή της δημοκρατίας ή, άν θέλετε, την εποχή της δημοκρατικής συμμετοχής (λέω συμμετοχής παρά τούς άυταρχικούς πειρασμούς που ξέρουμε ότι καλλιεργούν τά φοβερά έκείνα «μεσαία στρώματα»...).

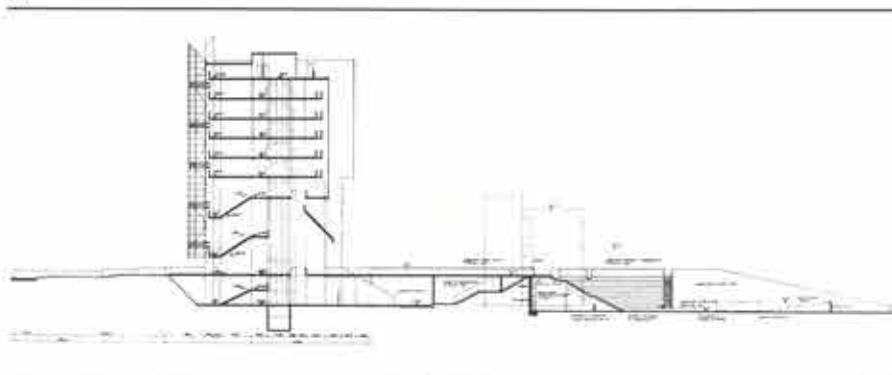
Ένα είναι βέβαιο, ή εποχή μας θά πρέπει νά άναζητήσει την αντιπροσωπευτική πολιτιστική της έκφραση σέ άλλους τομείς της τέχνης και της ανθρώπινης σκέψης. Ίσως στην ποίηση, ίσως στη ζωγραφική και στη λογοτεχνία. Άπό την αρχιτεκτονική, την πολεοδομία και γενικότερα από όσους άσχολούνται μέ τά οικιστικά ζητήματα ή δημοκρατία μάλλον δέν πρόκειται νά έκμαιεύσει πολιτιστική έκφραση, έργα τέχνης, καλλιτεχνικές δάφνες και ίσως ούτε καν πρωτοτυπία.

Έξειδικεύοντας συνοπτικά αύτή την άποψη θά πρέπει καταρχήν νά έπισημάνουμε την πλήρη διάσταση μεταξύ αρχιτεκτονικού σχεδιασμού και πολεοδομικών ρυθμι-

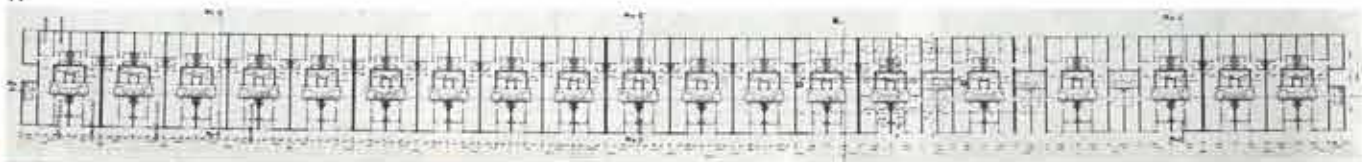
15

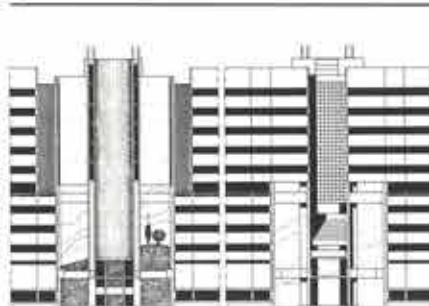
16

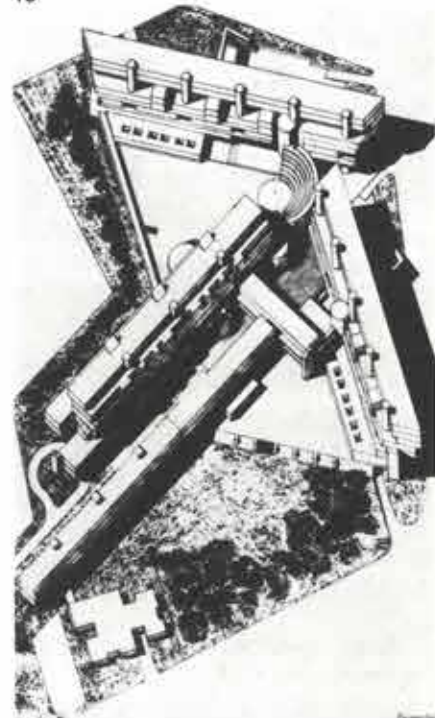
17

18

19

σεων. Ός τή δεκαετία του '30 θά ήταν άδιανόητο ένα πολεοδομικό σχέδιο χωρίς εικονογραφικές παραστάσεις, χωρίς παραδείγματα και μορφολογικές υποδείξεις. Από τόν διαγωνισμό π.χ. τού 1927 γιά τόν ρυθμιστικό σχέδιο τού Μιλάνου, μπορεί νά προτιμούμε τή μελέτη τών Muzio και De Finetti από τή μελέτη τών Portaluppi-Semenza: μπορεί νά διακρίνουμε στό πρώτο σχέδιο τά γνωρίσματα μιάς δόκιμης αρχιτεκτονικής παιδείας, ενώ στό δεύτερο τά γνωρίσματα ενός κερδοσκοπικού προγράμματος, και είναι πολύ πιθανόν οι «άγοραίες» εικόνες τών Portaluppi-Semenza νά άντιστοιχούν μέ τίς πολεοδομικές

κές τους απόψεις και αυτές νά έρχονται σέ άντίθεση ίσως μέ τίς σχεδιαστικές έπιρροές τού Otto Wagner πού ύποδηλώνουν τά σχέδια τών Muzio - De Finetti. Έκείνο όμως πού έχει ιδιαίτερη σημασία είναι ότι όλα αυτά μπορούμε νά τά διαπιστώσουμε γιατί και τίς δύο περιπτώσεις έχουμε ως άπτά παραδείγματα τής ρυθμιστικής μελέτης αρχιτεκτονικές εικόνες, μορφές και προοπτικά σχέδια. Αντίθετα, τό ρυθμιστικό σχέδιο τού Μιλάνου πού έκπνευται τό '45 θά έγκαινιάσει έναν έντελώς νέο προσανατολισμό. Η μελέτη πού έγινε γνωστή μέ τά αρχικά τής ομάδας τών αρχιτεκτόνων πού τήν έκπό-

νησε (AR, Architetti Riuniti) πρόβλεπε δύο όδικούς άξονες σέ διάταξη Χ και στή διασταύρωσή τους τόν χώρο ενός νέου διοικητικού κέντρου. Οι αρχιτέκτονες, όλοι όρθόδοξοι ρασιοναλιστές, περριφανεύονται και τώρα άκόμα γιά τίς σχεδιαστικές τους αναφορές (οί άξονες σέ διάταξη Χ - ύπόμνηση τής ρωμαϊκής πολεοδομικής χάραξης, τό διοικητικό κέντρο - ύπόμνηση τής αρχαίας ρωμαϊκής άγοράς κλπ.). Στήν πραγματικότητα όμως, παρά τίς προθέσεις και τίς σχεδιαστικές αναφορές τής, ή μελέτη αυτή έγκαινιάζει τόν μύθο τής αυτοτέλειας τών διοικητικών ύπηρεσιών και τή χωροθέτησή τους ως μονολειτουργι-

20.
P. Bottoni, μελέτη γιά τόν οικισμό QT8, Μιλάνο, 1949-50.
21.
I. Gardella, συγκρότημα πολυκατοικιών στήν οδό Feltre, Μιλάνο, 1959.
22.
S. Muratori, R. Bollati, G. Figus, P. Maretto, G. Marinucci και G. Mazzocca, α' βραβείο στόν διαγωνισμό γιά τόν οικισμό CEP, Barenese, S. Giuliano, Mestre, Βενετία, 1959 (δύο από τίς τρεις εναλλακτικές λύσεις).
23.
G. Samonà, συνεργάτες C. Airoldi, C. Bedoni, A.A. Chiorino, M. Di Falco, G. Doglio, G. Fartaglio, R. Lucci, L. Toccafondi, A. Samonà, E. Trincanato και F. Frantini, μελέτη γιά τίς νέες κτιριακές εγκαταστάσεις τού Πανεπιστημίου τού Κάλιαρι, 1972.
24.
G. Samonà, ύποκατάστημα τής Banca d'Italia στήν Πάντοβα, 1970-74.
25.
F. Albinì, F. Helg, A. Piva και M. Albinì, μελέτη γιά τήν έξυγίανση τής περιοχής Kasr-El-Hokm στό Ριάντ, Σαουδική Άραβία, 1974-78.
26.
C. Scarpa, έκθεση τής εταιρείας Olivetti στήν πλατεία San Marco, Βενετία, 1957-58.
27.
A. Libera, κατοικία Malaparte, Κάπρι, 1940.
28.
G. Michelucci, κτίριο γραφείων, Πιστόια, 1950.
29.
L. Figini, P. Lingeri, G. Pollini και G. Terragni, νέο κτίριο τής Σχολής Καλών Τεχνών (Accademia di Brera), Μιλάνο, 1935-36.
30.
M. Zanuso, έδρα τής εταιρείας IBM στό Segrate, Μιλάνο, 1976.
31.
G. De Carlo, φοιτητική έστία και πανεπιστημιακές σχολές στό Ούρμπινο, 1965-1980.
32.
G. Valle, συνεργάτες A. Carnelutti και N. Zizzuto, γραφεία, κτίρια και βοηθητικοί χώροι τής εταιρείας Fantoni Arredamenti s.p.a. στό Osoppo, Ούντινε, 1974-76.
20.
P. Bottoni, model of housing development QT8, Milan, 1949-50.
21.
I. Gardella, apartment blocks on Feltre street, Milan, 1959.
22.
S. Muratori, R. Bollati, G. Figus, P. Maretto, G. Marinucci and G. Mazzocca, prize winning entry at the competition for the CEP housing, Barenese, S. Giuliano, Mestre, Venice, 1952 (two out of three alternative solutions).
23.
G. Samonà, collaborating architects C. Airoldi, C. Bedoni, A.A. Chiorino, M. Di Falco, G. Doglio, G. Fartaglio, R. Lucci, L. Toccafondi, A. Samonà, E. Trincanato and F. Frantini, the new University of Cagliari, 1972.
24.
G. Samonà, Padova branch of the Banca d'Italia, 1970-74.
25.
F. Albinì, F. Helg, A. Piva and M. Albinì, renewal project of the Kasr-El-Hokm district at Riyadh, Saudi Arabia, 1974-78.
26.
C. Scarpa, showroom of the Olivetti company at the San Marco square, Venice, 1957-58.
27.
A. Libera, Malaparte house, Capri, 1940.
28.
G. Michelucci, office building, Pistoia, 1950.
29.
L. Figini, P. Lingeri, G. Pollini and G. Terragni, new building of the School of Fine Arts (Accademia di Brera), Milan, 1935-36.
30.
M. Zanuso, IBM buildings at Segrate, Milan, 1976.
31.
G. De Carlo, student hostel and university buildings at Urbino, 1965-1980.
32.
G. Valle, collaborating architects A. Carnelutti and N. Zizzuto, offices and installations of the Fantoni Arredamenti company at Osoppo, Udine, 1974-76.

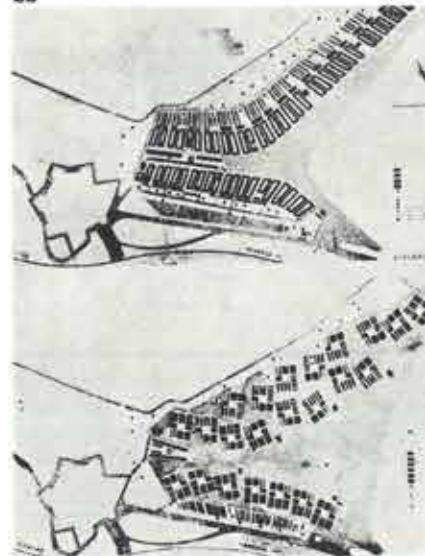
20

21

22

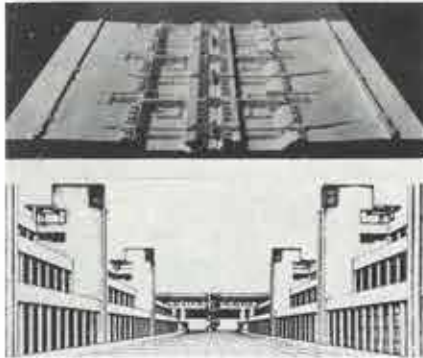
κού συγκροτήματος.

"Εκτοτε ο προσανατολισμός αυτός θα αποτελέσει πρότυπο γιά τήν πολεοδομική ένταξη διοικητικών κέντρων σε διάφορες ιταλικές πόλεις παντός είδους και μεγέθους, στην Περούτζια, τή Φερράρα, τήν Πάντοβα και, με τό ίδιο πανομοιότυπο σκεπτικό, στη Ρώμη, τή Βενετία, τό Παλέρμo.

Μέ τό σχέδιο AR αρχίζει ή εποχή τών ρυθμιστικών σχεδίων χωρίς μορφές, χωρίς εικόνες και χωρίς μορφολογική επεξεργασία του δομημένου χώρου, χαρακτηριστικό γνώρισμα στό έξής τών περισσότερων πολεοδομικών και χωροταξικών μελετών.

Αυτό δέν συμβαίνει βέβαια «λόγω σχεδιαστικής κλίμακας» και ούτε αξίζει νά αναλύσουμε τή συστηματική αποφυγή κάθε μορφολογικής επίλογής, πού μερικές φορές μάλιστα διαφημίζεται ως επιστημονικό γνώρισμα άντικειμενικής θεώρησης κλπ. "Όταν άλλωστε σχεδιάζει κανείς τό ρυθμιστικό μιάς πόλης σάν τό Μιλάνο, είναι αυτόνομο ότι τό σύνολο, άπλώς και μόνο λόγω τών διαστάσεών του, θά αποκτήσει αρχιτεκτονική μορφή με τόν λεπτομερειακό σχεδιασμό τών επίμερους τμημάτων του· οί δρόμοι, οί πλατείες και τά πάρκα μιάς πόλης, όλα αυτά είναι γνωστό σέ όλους πώς εγγράφονται στην όπτι-

23

24

25

26

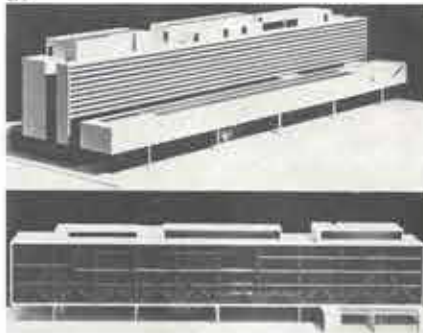
27

28

29

30

31

32

κή μνήμη ξεχωριστά ως διαδοχικές εικόνες πολεοδομικών ενότητων. Έντούτοις στις εξειδικευμένες μελέτες των ρυθμιστικών σχεδίων που ονομάζονται σήμερα είτε «λεπτομερειακά πολεοδομικά σχέδια» είτε σχέδια «έκτελεστικού προσανατολισμού», δεν υπάρχει ίχνος αρχιτεκτονικής μορφής. Ούτε βέβαια μπορούμε να θεωρήσουμε αρχιτεκτονικές μορφές τα ιδεογράμματα (άλλοτε ευθύγραμμα και άλλοτε με τη μορφή στροβίλου) που διατύπωνε στις αρχές του '60, το διαδημοτικό σχέδιο της ευρύτερης περιοχής του Μιλάνου (Piano Intercomunale Milanese). Αυτή είναι όμως η νέα επαγγελματική δεοντολογία και συμβαίνει το εξής παράδοξο: ενώ με την πολεοδομία ασχολούνται συστηματικά εδώ και αρκετά χρόνια οι μηχανικοί, οι κοινωνιολόγοι, οι υγιεινολόγοι και οι αεριτζήδες κάθε μορφής και προέ-

λευσης, οι αρχιτέκτονες σπανίως πολεοδομούν και ακόμα σπανιότερα εκείνοι που ασχολούνται με τον καθαυτό αρχιτεκτονικό σχεδιασμό.

Μοναδική εξαίρεση, πραγματικά μοναδική, αποτελεί το ρυθμιστικό σχέδιο για την πόλη Τέρνι του Mario Ridolfi (γεν. 1904). Πρόκειται για μία κωμόπολη εκατό χιλιάδων κατοίκων που το σχέδιο του Ridolfi άνοιχνε υπόμονετικά και άνακαλύπτει δρόμο με δρόμο, σπίτι με σπίτι.

Συνεχίζουν βέβαια να χτίζονται κτίρια μοναδικά, ωραία και αδέσποτα, εικόνες τυχάρπαστες, μεγάλα κάποτε κτιριακά σύνολα, όπως το συγκρότημα Gallarate στο Μιλάνο των Αγμονίνο και Rossi, και στη Ρώμη το συγκρότημα Corviale του M. Fiorentino.

Για να ξεναβρούμε εικόνες με μορφολογική ένότητα σαν εκείνες που προηγουμέ-

νως χαρακτηρίσα ως έργα με «συγκλονιστική γεωμετρική αφαίρεση» θά πρέπει να καταφύγουμε στον κόσμο των αρχιτεκτονικών διαγωνισμών και γενικά των μελετών που καταλήγουν στο συρτάρι. Δεν είναι τυχαίο πως τα τελευταία χρόνια οι δημοτικές διοικήσεις παρεμβαίνουν στους προσανατολισμούς της σχεδιαστικής πρακτικής και επιχειρούν να αναστείλουν τη διχοτομία που επικρατεί ανάμεσα στα ιστορικά κέντρα (πλούσια σε εικόνες ως τη δεκαετία του '30) και στις άμορφες (άνεκαθεν) περιφέρειες των μεγάλων πόλεων. Εισάγουν, γι' αυτό τον λόγο, νέα θέματα και μία καινούρια σχεδιαστική κλίμακα. Αντί των παραδοσιακών θεμάτων (νοσοκομείο, πανεπιστημιακό κτίριο, κτίριο γραφείων κλπ.), οι περισσότερες προκηρύνσεις ζητούν τη διαμόρφωση απέραντων εκτάσεων για γιγαντιαίες πανεπιστημιο-

33.
V. Gregotti, κέντρο έρευνών της εταιρείας Montedison στην περιοχή Portici, Νάπολη, 1979.

34.
C. Aymonino, σχολικό συγκρότημα στο Πέζαρο, 1970-73.

35.
A. Rossi, συνεργάτες G. Braghieri και A. Cantafora, δημοτικό σχολείο στο Fagnano Olona, Βαρέζε, 1972-76.

36.
A. Rossi, συνεργάτης G. Braghieri, κατοικία στο Μπόργκο Τιτσίνο, 1973.

37.
A. Rossi, φοιτητική έστιά, Κιέτι, 1976.

38, 39.
F. Purini, E. Battisti, R. Marchini, A. Stojia και L. Thermes, διαγωνισμός για συγκροτήματα διαμερισμάτων προσωρινής κατοικίας, Φότζια, 1976.

40, 41.
F. Purini, συνεργάτες M. Mattioli, R. Nicolini, και F. Amadeo, A. Assuma, A. Esposito, D. Geria, F. Gherzi, R. Partenope, R. Passanti, M. Sestito και M. Trimarchi (φοιτητές της 'Αρχιτεκτονικής Σχολής του Reggio Calabria), α' βραβείο στον διαγωνισμό για τη διαμόρφωση της περιοχής των Halles στο Παρίσι, 1979.

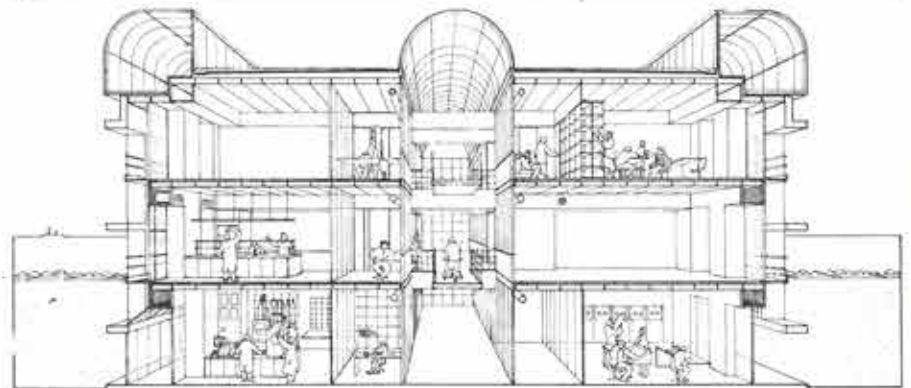
Braghieri, house at Borgo Ticino, 1973.

37.
A. Rossi, student hostel, Chieti, 1976.

38, 39.
F. Purini, E. Battisti, R. Marchini, A. Stojia and L. Thermes, entry at the competition for temporary housing, Foggia, 1976.

40, 41.
F. Purini, collaborating architects M. Mattioli, R. Nicolini and F. Amadeo, A. Assuma, A. Esposito, D. Geria, F. Gherzi, R. Partenope, R. Passanti, M. Sestito and M. Trimarchi (students of the School of Architecture, Reggio Calabria), prize winning design at the competition for the development of the Halles area in Paris, 1979.

33

34

35

33.
V. Gregotti, research centre of the Montedison company at Portici, Naples, 1979.

34.
C. Aymonino, school complex at Pesaro, 1970-73.

35.
A. Rossi, collaborating architects G. Braghieri and A. Cantafora, primary school at Fagnano Olona, Varese, 1972-76.

36.
A. Rossi, collaborating architect G.

πόλεις (Φλωρεντία, Κοζέντζα, Κάλιαρι), διακοινοτικά διοικητικά κέντρα για περισσότερους νομούς, μεγάλα συγκροτήματα κατοικιών κλπ. Όταν, ωστόσο, οι μελέτες αυτές, μετά την άπονημή των βραβείων παραμείνουν στο χαρτί, οι μεγάλες διαστάσεις των προτεινόμενων επεμβάσεων χρησιμοποιούνται από τό ίδιο τό δημόσιο σάν άλλοθι τής διοικητικής άπραξίας. Εύτυχώς ή μόδα τής μεγάλης κλίμακας έχει μάλλον περάσει και από τό 1970 περίπου προκηρύσσονται όλο και συχνότερα διαγωνισμοί με θέμα τούς ελεύθερους ακόμα άνοιχτούς χώρους τών πόλεων (διαμορφώσεις πλατειών: Άγκόνα κ.ά. - χώρους πρασίνου, πάρκα διαφόρων διαστάσεων: Φερράρα, Πέζαρο, Πιστόια, Κατάνια κ.ά.). Αύτά όλα σέ γενικές γραμμές συνθέτουν τήν οικιστική επικαιρότητα. Άς επιστρέ-

ψουμε όμως στά ειδικότερα θεωρητικά ζητήματα τής σημερινής σχεδιαστικής πρακτικής.

Δέν πάει πολλές καιρός πού έκανα μιά κάπως άπαισιόδοξη διαπίστωση, ότι δηλαδή σήμερα δέν υπάρχει πουθενά, από όσο έξω, και φυσικά ούτε στόν Ιταλικό χώρο, μιά ικανοποιητική αίσθηση τού χώρου σέ μεσαία πολεοδομική κλίμακα πού νά μπορεί νά χαρακτηριστεί πραγματικά μοντέρνα ή σύγχρονη, εκτός από μερικά παραδείγματα τής δεκαετίας τού '30.

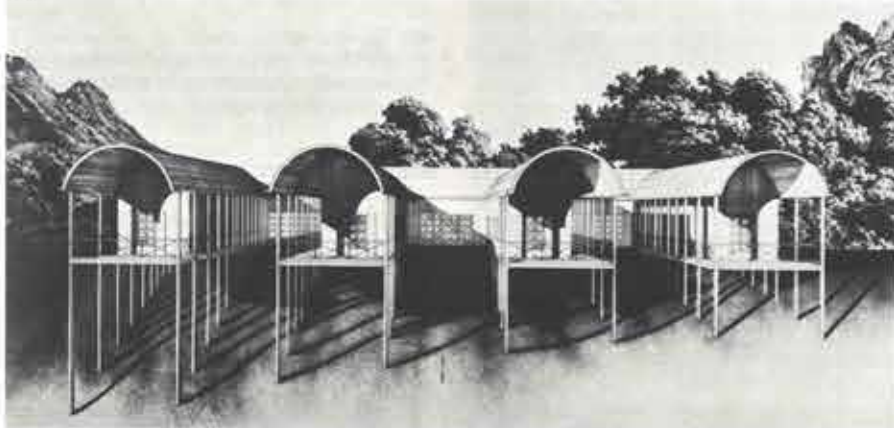
Γιά νά μήν υπάρξουν παρεξηγήσεις, πρέπει νά πώ ότι κατά τή γνώμη μου στή Siemensstadt τού Βερολίνου και στή Roemerstadt τής Φρανκφούρτης υπάρχει αύτό πού έννοω λέγοντας «μοντέρνα αίσθηση τού χώρου», ένώ αντίθετα ή ιδιότητα αύτή άπουσιάζει έντελώς τόσο στή συνοικία Damerstock τής Καρλσρούης (χαρακτηρι-

στικό παράδειγμα με κανονική διάταξη) όσο και στή Weissenhof τής Στουτγάρδης (πρότυπο ελεύθερης σχεδιαστικής διάταξης).

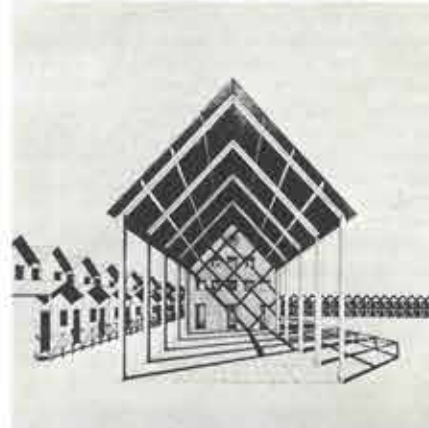
Στή μεταπολεμική Ιταλία υπάρχουν πολλές συνοικίες πού θυμίζουν τίς γερμανικές Siedlungen τής ρασιοναλιστικής εποχής, αρχίζοντας από τήν πασίγνωστη QT 8 τού Piero Bottoni (1903-1973) στό Μιλάνο. Καμιά όμως, στήν κυριολεξία καμιά, δέν άποιννει μιά νέα και σύγχρονη αίσθηση τού χώρου.

Ίσως τό περίφημο Tiburtino τών Quaroni και Ridolfi επιχειρεί νά άναπλάσει τή μεσαιωνική όργάνωση τού χώρου, ταυτόχρονα όμως τήν άλλοιώνει με μοντέρνα πολυόροφα κτίρια. Ίσως μιά κάποια αίσθηση τού χώρου, δανεισμένη από τή Siemensstadt, υπάρχει στή συνοικία Tuscolano τής Ρώμης τών Muratori και De Renzi. Και πάλι

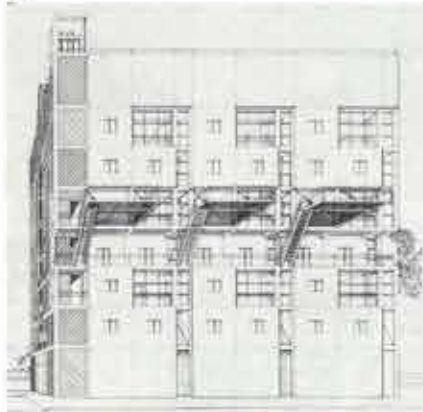
36

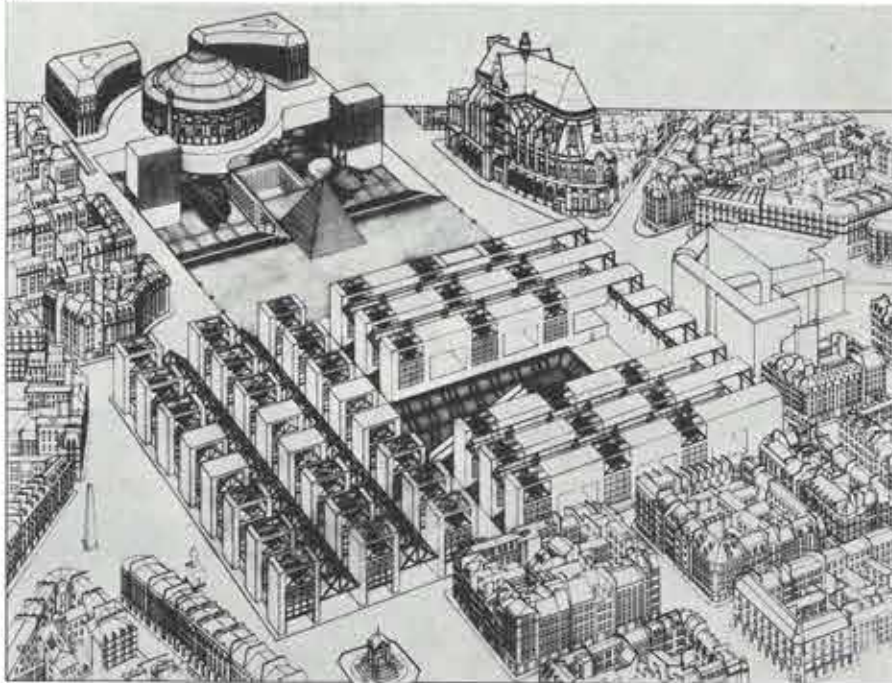
37

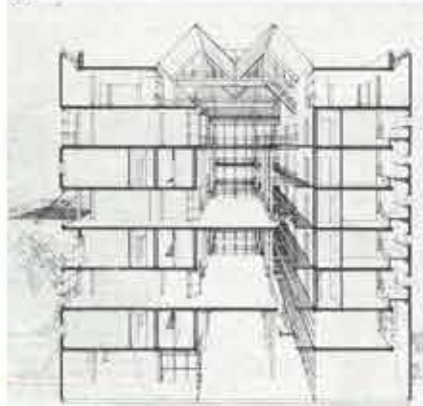
38

40

39

41

ὅμως θά πρέπει νά στηριχτοῦμε σέ μία καί μόνη ἐξάιρεση: τόν οἰκισμό τῆς ὁδοῦ Feltré στό Μιλάνο πού σχεδίασε ὁ Gardella (γεν. 1905)· καί δέν εἶναι τυχαίω πῶς τό σχέδιό του ἀποτελεῖ ἐλεύθερη ἀνάπλαση τῶν redents τοῦ Corbusier.

Ἐλεύθερες ἀναπλάσεις παλαιότερων προτύπων μποροῦμε νά διακρίνομε σέ ἀρκετές μελέτες γιά συγκροτήματα κατοικιών. Στό σχέδιό γιά τή συνοικία CEP τῆς Βενετίας, ὁ Quaroni (γεν. 1910) ἀναφέρεται στήν ἡμικυκλική διάταξη τοῦ circus τοῦ Bath. Ἡ ἴδια διάταξη ἔχει ἐμπνεύσει καί ἓνα πρόσφατο ἔργο τῶν Gabetti καί Isola στήν Ἴβρα. Ἡ νοσταλγία ἄλλωστε τοῦ L. Quaroni γιά τό σχέδιό τῆς Καρλοπούς τοῦ F. Weinbrenner εἶναι φανερή στήν τελευταία του ἐργασία γιά τόν οἰκισμό Primavera στή Ρώμη. Οἱ ἀκτινωτοί δρόμοι τοῦ Weinbrenner προσαρμόζονται ἐλεύθερα στούς ἐλεύθερους ἀπό κατασκευές χώρους. Οἱ ἀκτίνες ἐκκινοῦν ἀπό ἓνα καί μοναδικό σημεῖο, δέν ὑπάρχει ὅμως τίποτα πού νά δηλώνει τήν παρουσία αὐτοῦ τοῦ μοναδικοῦ κέντρου, κανένα ὑλικό σημεῖο, κανένα ὄροσημο, κανένα κάστρο. Τά κτίρια, κανονικά τοποθετημένα σέ διαδοχικές ἀκτίνες, χωρίς νά δημιουργοῦν δρόμους, σχηματίζουν ἀκαθόριστα τραπεζοειδή σχήματα. Τά ὕψη τῶν κτιρίων, τέλος, αὐξάνονται προοδευτικά ἀπό τό κέντρο πρὸς τήν περιφέρεια, ἀρα καί μεταξύ τους· ἡ προοδευτική αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ὀρόφων δημιουργεῖ μία ἀντιπροοπτική αἴσθηση πού δέν εἶναι καί τόσο εὐχάριστη.

Διευκρινίζω πάντως πῶς δέν μέ ξενίζουσιν οἱ ἱστορικές ἀναφορές, ὅσο ἰδιόρρυθμες

καί ἄν εἶναι. Δέν μέ ξαφνιάζει καθόλου τό γεγονός ὅτι τό μαρρόκ καί ἡ ἀρχιτεκτονική τοῦ Διαφωτισμοῦ ἐμπνέουν ἀκόμα ὀρισμένους ἀρχιτέκτονες. Δέν καταλαβαίνω ὅμως γιατί οἱ περισσότεροι ἀρνούνται αὐτό πού εἶναι ἥλιου φαινότορον, ὅτι δηλαδή τά ἔργα τους, ἀκόμα καί ὅταν εἶναι αἰσθητικά ἀίψογα, δέν παύουν νά ἀποτελοῦν μεταγραφές κάποιων δόκιμων ἱστορικών προτύπων. Γιατί αὐτό βέβαια συμβαίνει τόσο στήν περίπτωση τῶν Gabetti καί Isola ὅσο καί μέ τά ἔργα τοῦ Aldo Rossi, πού δικαιολογημένα θαυμάζονται καί ἀρέσουν.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι πῶς ἡ μεταπολεμική τριακονταετία ἀρχίζει μέ μία ἐλπίδα καί ταυτόχρονα μέ μία σοβαρή ἀντιδικία· μέ τήν ἐλπίδα πῶς ὁ ἀκαδημαϊσμός ἔχει ἡττηθεῖ ὀριστικά καί μέ τήν ἀντιδικία γιά τούς σχεδιαστικούς προσανατολισμούς τῆς σύγχρονης ἀρχιτεκτονικῆς. Ἀπό τή μία πλευρά οἱ ὀρθόδοξοι ρασιοναλιστές διατηροῦν τήν πίστη τους στή μοντέρνα παράδοση καί ἀπό τήν ἄλλη οἱ αἰρετικοὶ ὁπαδοὶ τοῦ Wright καί τῆς «ὀργανικῆς» ἀρχιτεκτονικῆς ἐμπνέονται ἀπό διαφορετικές πηγές, ἀπό πρότυπα τοπικιστικά καί ἐξευρωπαϊκά.

Ἡδὴ ὅμως ἀπό τό 1957 ἓνας ἀπό τούς πιό ὀξυδερκεῖς ἀρχιτέκτονες τῆς μεταπολεμικῆς Ἰταλίας, ὁ Ernesto Nathan Rogers (γεν. 1909), ἐξικινῶντας ἀπό ρασιοναλιστικές θέσεις, εἶχε ὑποστηρίξει μία «ὑπό ὄρους» ἀρχιτεκτονική πολυμέρεια (5). Στήν πραγματικότητα, παρά τήν ὀρθή διάγνωση τῶν προβλημάτων, ὁ Rogers δέν ἀπομακρύνθηκε ποτέ ἀπό μία ἀντίληψη ἐντελῶς κλειστή καί προσωπική τῆς ἐμπειρίας ἐκείνης πού ὁ ἴδιος ἀναγνώριζε σάν

παράδοση τῆς μοντέρνας ἀρχιτεκτονικῆς. Ἀπό τή σκοπιά αὐτή καί μόνο μποροῦσε νά δεῖ καί νά ἐκτιμῆσει τά ποιοτικά συστατικά τοῦ σύγχρονου ἀρχιτεκτονικοῦ ἔργου. Γι' αὐτό, π.χ., δέν κατανόησε ποτέ τήν ὁμορφία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Giovanni Muzio, ὅπως ἄλλωστε - γιά λόγους περισσότερο πολιτικούς καί ἠθικολογικούς - παραγνώρισε τά ἔργα τοῦ Luigi Moretti.

Ἀντίθετος στίς μουσειακές ἀναβιώσεις τῶν ἱστορικών κέντρων, ὁ Rogers καί οἱ συνεργάτες του (BBPR) ὑποστήριξαν τή δημιουργική ἐνταξη τῆς νέας ἀρχιτεκτονικῆς στόν ἱστορικό χώρο. Στήν οὐσία ὁ ἴδιος υιοθετοῦσε ἓνα ἐντελῶς χαρακτηριστικό γλωσσικό ἴδιωμα: τήν ἐλεύθερη μεταγραφὴ ἑνὸς ζεστοῦ γοθικοῦ στυλ (βορινῆς καί πάντως ὄχι ἰταλικῆς προέλευσης) καί αὐτό τελικά χαρακτηρίζει τά περισσότερα ἔργα τῆς ομάδας BBPR ἐντὸς καί ἐκτὸς Μιλάνου. Τό «ζεστό» αὐτό «γοθικό

42.

F. Purini, A. Clementi, L. Thermes καί L. Toccafondi, πρόταση στόν διαγωνισμό γιά τό νέο κτίριο γραφείων τῆς ἐταιρείας IR-FIS στό Παλέρμο, 1979 (ε' βραβεῖο ex aequo).

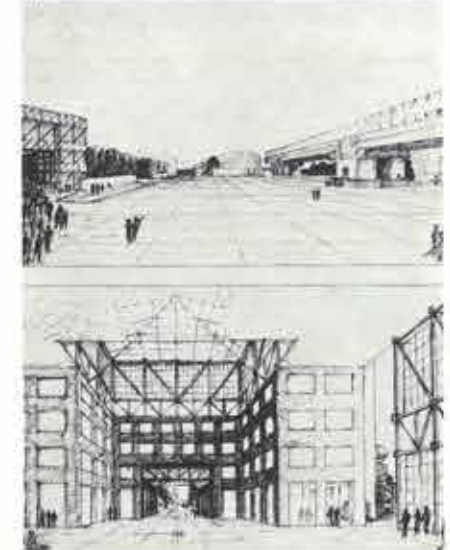
43.

M. Beccu, F. Carapacchio, G. Muratore, D. Passi καί F. Raimondo, πρόταση στόν διαγωνισμό γιά τή διαμόρφωση τῆς περιοχῆς τῶν Halles στό Παρίσι, 1979.

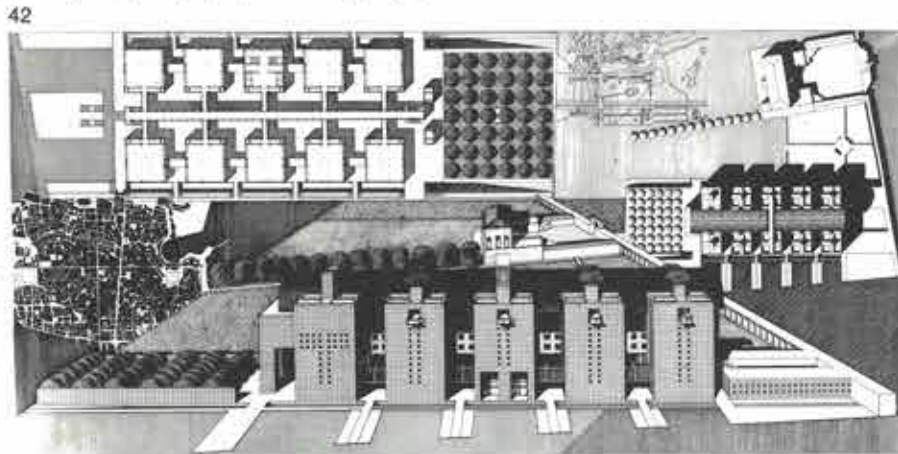
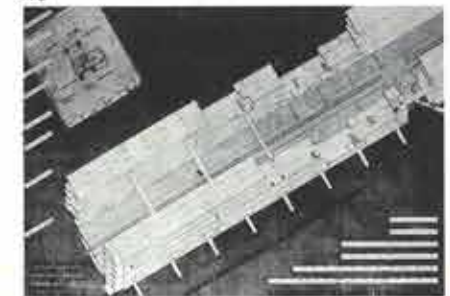
44.

M. Cerasi, G. Cislaghi καί C. Pellegrini,

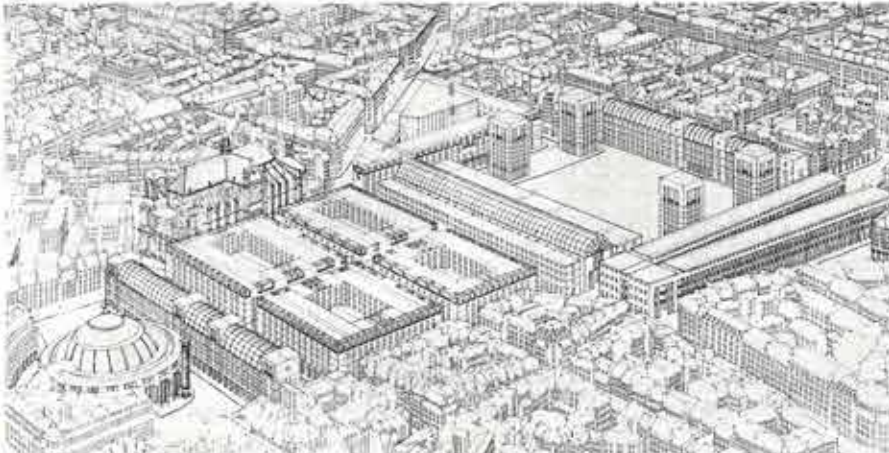
44

45

43

πρόταση στον διαγωνισμό για τη διαμόρφωση της περιοχής των Halles στο Παρίσι, 1979.

45.
M. Cerasi και G. Cislaghi, σε συνεργασία με φοιτητές της Αρχιτεκτονικής Σχολής του Πολυτεχνείου του Μιλάνου, «Η οριζόντια πόλη», διαγωνισμός για νέες τυπολογίες κατοικίας, 1979.

46.
C. Dardi, S. Colocci, Leoncilli και A. Zattera, πρόταση στον διαγωνισμό για το θέατρο του Φορλί, 1976.

47, 48.
C. Dardi, S. Colocci, F. Tentori και A. Zattera, πρόταση στον διαγωνισμό για τρία νέα κτίρια της εταιρείας IRFIS στο Παλέρνο, 1979.

49, 50.
V. De Feo και E. Ascione, βιβλιοθήκη και πνευματικό κέντρο στην περιοχή Novara Inferiore, 1969.

51, 52.
V. De Feo, E. Ascione, F. Aggarbati και C. Saggiaro, πρόταση στον διαγωνισμό για το δημαρχείο του Λεγιάνο, 1974.

42.
F. Purini, A. Clementi, L. Thermes and L. Toccafondi, entry at the competition for the new office building of the IRFIS company at Palermo, 1979 (fifth award ex

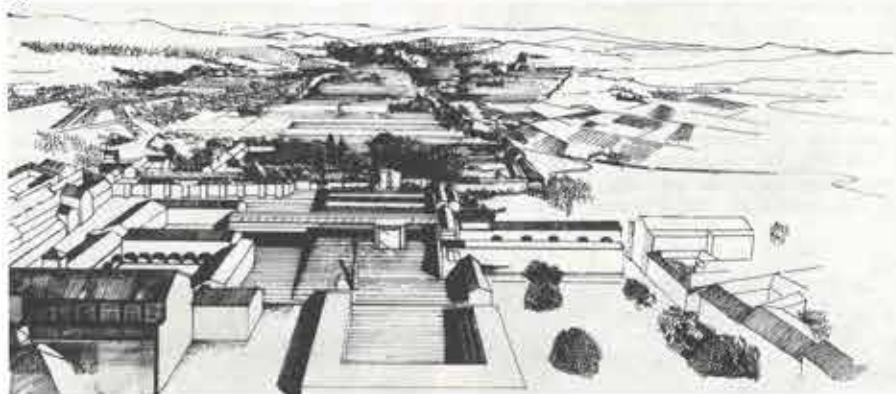
aequo).

43.
M. Beccu, F. Carapacchio, G. Muratore, D. Passi and F. Raimondo, entry at the competition for the development of the Halles area in Paris, 1979.

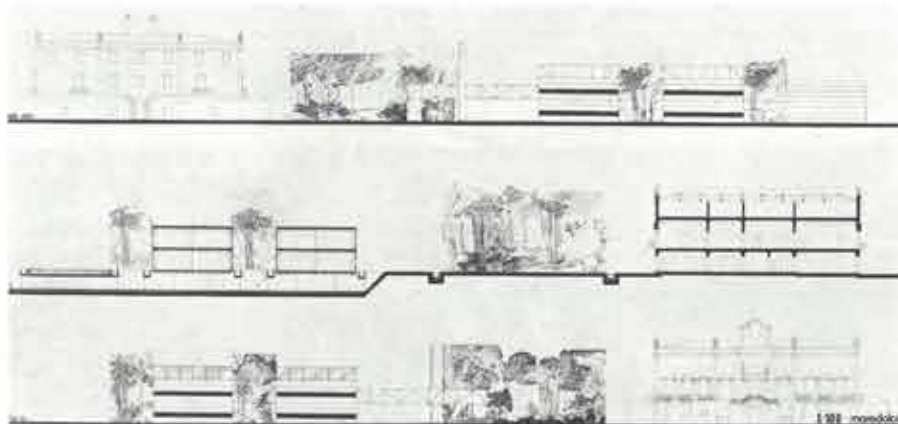
44.
M. Cerasi, G. Cislaghi and C. Pellegrini, entry at the competition for the development of the Halles area in Paris, 1979.

45.
M. Cerasi and G. Cislaghi, in collaboration with students of the School of Architecture of the Milan Polytechnic, «The horizontal city», competition for new typology in housing, 1979.

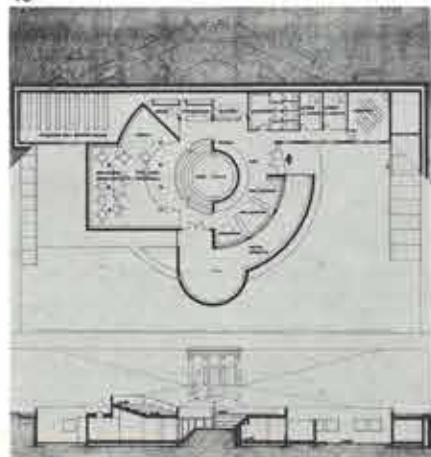
46

47

49

50

46.

C. Dardi, S. Colocci, Leoncilli and A. Zattera, entry at the competition for the theatre of Forlì, 1976.

47, 48.

C. Dardi, S. Colocci, F. Tentori and A. Zattera, entry at the competition for the new office building of the IRFIS company at Palermo, 1979.

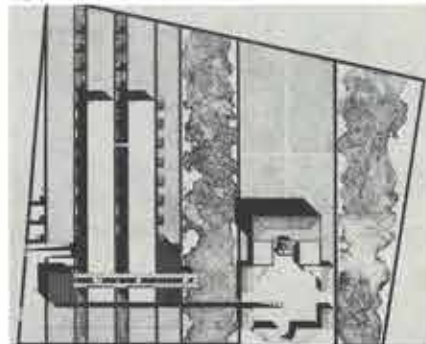
49, 50.

V. De Feo and E. Ascione, library and cultural centre at Novara Inferiore, 1969.

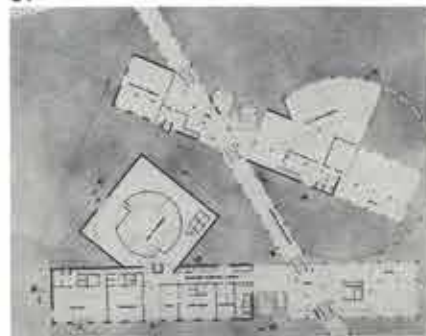
51, 52.

V. De Feo, E. Ascione, F. Aggarbati and C. Saggiaro, entry at the competition for the town hall of Legnano, 1974.

48

51

52

ιδίωμα» θά τό χρησιμοποιήσουν στον πύργο Torre Velasca, στο ύποκατάστημα τής Chase Manhattan Bank στο Μιλάνο και, μέ τήν ίδια έπιμονή, σέ άλλα άμφιλεγόμενα «άριστουργήματα» στό Τουρίνο ή στό Παλέρνο, στή Βενετία ή στή Βαρκελώνη.

Μέ μεγαλύτερη συνέπεια από τήν ομάδα BBPR, άν και μέ άποτελέσματα έξίσου συζητήσιμα, ό Saverio Muratori, συνομήλικος περίπου μέ τόν Rogers, δοκίμαζε συστηματικά τά θεωρητικά του πορίσματα σέ κάθε αρχιτεκτονική μελέτη και άσχολήθηκε ιδιαίτερα μέ τό πρόβλημα τής ιστορικής φυσιογνωμίας τών αστικών κέντρων και τής υπαίθρου (6), (πρβλ. τόν διαγωνισμό γιά τήν περιοχή San Giuliano στή Βενετία, τό κτίριο INAIL - σέ νεορομανικό στυλ - στήν Μπολόνια και άκόμα τήν έδρα τού Χριστιανοδημοκρατικού κόμματος στή Ρώμη).

Σημαντικότερη αντίστοιχία ανάμεσα στίς θεωρητικές έπεξεργασίες και στίς σχεδιαστικές τους έφαρμογές πέτυχε άναμφισβήτητα ό αρχιτέκτονας και κριτικός G. Samonà. Γεννήθηκε τό 1897 και τό έργο του άποτελείται από πλήθος θεωρητικών κειμένων και αρχιτεκτονημάτων. Γιά συντομία έδώ θά σημειώσω μόνο τό έξοχο σχέδιο πού υπέβαλε στον διαγωνισμό γιά τό Πανεπιστήμιο τού Κάλιαρι. Δέν είναι

ίσως τυχαίο πού ό Samonà, όπως και ό Rogers, έλκεται από τό γοτθικό στυλ, όπως τουλάχιστο φαίνεται από τό σχέδιο πού υπέβαλε στον διαγωνισμό γιά τό μέγαρο τής ιταλικής Βουλής τό 1968 και από τή μελέτη του γιά τήν Τράπεζα τής Πάντοβα τό 1970-74.

Χωρίς τό θεωρητικό υπόβαθρο τών Samonà, Muratori και Rogers, περισσότερο προσανατολισμένες στή σχεδιαστική πρακτική είναι οι έρευνες τών τελευταίων έξι εκπροσώπων τής πρώτης γενιάς τού μοντέρνου κινήματος: τού Franco Albini (1905-1977), τού Carlo Scarpa (1906-1978), τού Adalberto Libera (1903-1963), τού Giuseppe Gori (1906-1972), και από τούς ζώντες τού Giovanni Michelucci (γεν. 1891) και τού Gino Pollini (γεν. 1903).

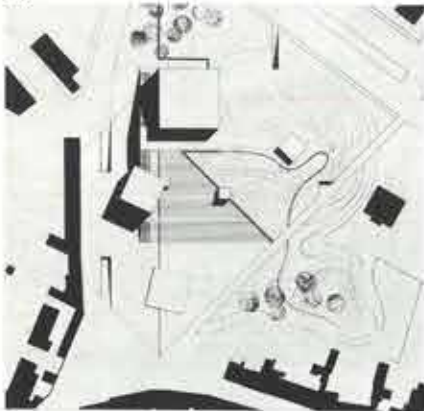
Μέ εξαίρεση τόν Ridoiffi, όλοι οι αρχιτέκτονες πού αναφέραμε ως τώρα συνδυάζουν τή διδασκαλία τής αρχιτεκτονικής μέ τήν επαγγελματική πρακτική. Τόν ίδιο συνδυασμό πετυχαίνουν και οι σημαντικότεροι αρχιτέκτονες τής έπόμενης γενιάς, όπως οι Marco Zanuso (γεν. 1916), Mario Fiorentino (γεν. 1918), Giancarlo De Carlo (γεν. 1919) και από τούς νεότερους οι Gino Valle και Vittorio Gregotti. Συνομήλικος τών δύο τελευταίων, και άξιος ειδικής μνείας, είναι ό Carlo Aymonino: όχι τόσο

γιά τίς πολλές του δημοσιεύσεις (πολυγραφότατος είναι άλλωστε και ό Gregotti) ούτε γιά τά πασιγνωστα έργα του, όπως τό Gallaratese πού ανέφερα στήν άρχή, αλλά γιατί μπορεί δικαιολογημένα νά θεωρηθεί ό πνευματικός πατέρας (ή τουλάχιστον ό μεγαλύτερος αδελφός) μιάς νεότερης γενιάς αρχιτεκτόνων πού, γιά διάφορους λόγους (ένδο- και έξω-επαγγελματικούς), θά περάσει στήν ιστορία σάν ή «γενιά τών αρχιτεκτονικών διαγωνισμών». "Όχι πώς ή νεότερη αύτή γενιά στό σύνολό της δέν πραγματοποιήσει σημαντικά έργα. "Αν όμως θέλαμε νά δώσουμε μιά ουσιαστική εικόνα τών εκπροσώπων τής, καθένος ξεχωριστά, δέν θά μπορούσαμε νά παραλείψουμε τά σχέδια πού ό καθένας τους έκανε κατά καιρούς γιά διεθνείς και ιταλικούς διαγωνισμούς.

Έκτός από τούς σημαντικότερους πού ανέφερα προηγουμένως, υπάρχουν και άλλοι, λιγότερο ίσως γνωστοί, πού μέ διαφεύγουν. Ίσως γιατί καθώς είναι μυθιστορημένοι στήν επαγγελματική πρακτική άδιεξοχούν κάπως γιά τή δημοσίευση και τή διαφήμιση τών έργων τους. "Από όσους όμως γνωρίζω θά πρόσθετα άκόμα τόν Renzo Agosto και τόν Emilio Mattioli.

Ίσχυει άραγε και γι' αυτούς τούς νεότερους ή σκέψη πού έκανα γιά τήν άναπα-

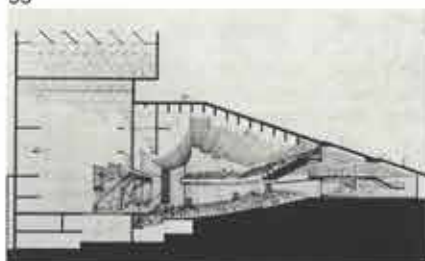
53

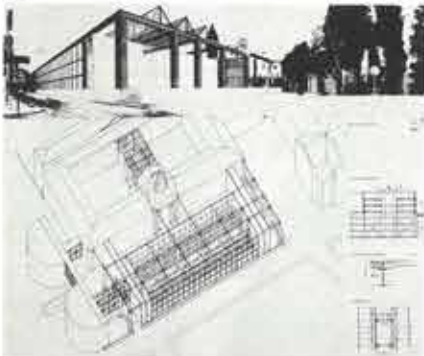
54

55

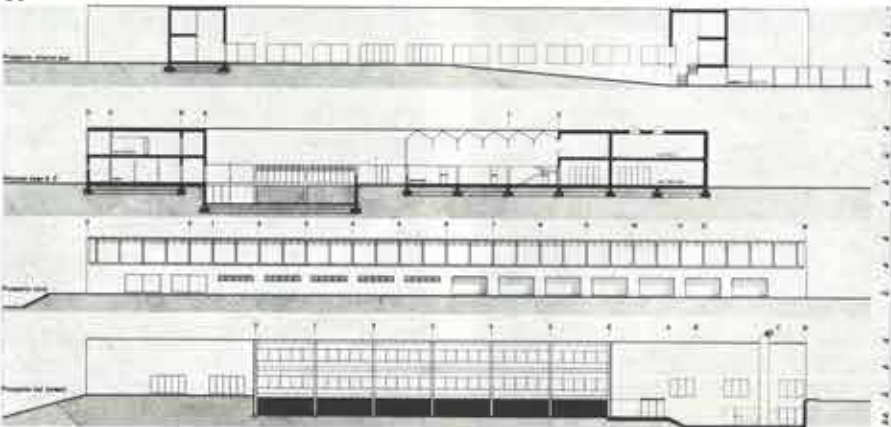
56

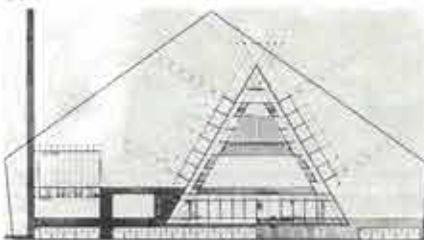
57

59

58

Ξια μιάς σύγχρονης αίσθησης του χώρου: Έραστές όλοι τους κάθε λογής γεωμετρικών περιελίξεων, σχεδιάζουν, γράφουν και διδάσκουν, και δέν είναι νομίζω τυχαίο πώς όταν πριν λίγα χρόνια ένας από αυτούς (ό Constantino Dardi) συγκέντρωσε σε βιβλίο τις σκέψεις για τό έργο του και τις τάσεις της σύγχρονης αρχιτεκτονικής, του έδωσε για τίτλο τό γνωστό κορμπουζιανό απόφθεγμα *Τό σοφό παιχνίδι* (7).

Όσοτόσο έχω την έντύπωση πώς η γενιά των αρχιτεκτονικών διαγωνισμών ενδιαφέρεται ουσιαστικά για ένα μόνο από τά δύο συστατικά της κορμπουζιανής ποιητικής: από τό «σοφό, σωστό και υπέροχο παιχνίδι των όγκων κάτω από τό φώς», οι αρχιτέκτονες αυτής της γενιάς έχουν νομίζω συνειδητά επιλέξει τούς όγκους. Αντίθετα, στην αρχιτεκτονική του Corbusier ή διατύπωση του όγκου προϋποθέτει πάντοτε τή σημασία του κενού: τις διαστάσεις, τις αναλογίες και τό συμβολικό του νόημα.

Μού φαίνεται, πάντως, ότι έκτός από εκείνους πού υιοθετούν δεδηλωμένα σχεδιαστικά πρότυπα περασμένων εποχών και αναπαράγουν δεδομένες μορφολογικές σχέσεις, οι υπόλοιποι, όσοι επιχειρούν τήν πειραματική έρευνα μιάς μοντέρνας αίσθησης του αρχιτεκτονημένου χώρου, το-

53-55.
V. De Feo, E. Ascione, F. Aggarbati και C. Saggiaro, πρόταση στον διαγωνισμό για τό θεατρικό κέντρο στο Ούντινε, 1975.

56.
G. Marcialis και G. Polesello, πρόταση στον διαγωνισμό για τό δικαστικό μέγαρο του Ούντινε, 1978.

57.
R. Agosto, E. Mattioni και G. Polesello, έστιατόριο με αυτοεξυπηρέτηση στο Sutrio, Ούντινε, 1975.

58, 59.
R. Agosto, και G. Polesello, γυμνάσιο στο Τριτσέζιμο, 1977.

60-62.
R. Agosto, δημόσια τεχνική σχολή «Candoni», 1977-78.

63, 64.
R. Agosto και E. Pascolo, λαϊκές κατοικίες Gescal στο Ούντινε, 1975.

65, 66.
E. Mattioni, νέο κτίριο των νηματουργείων της Τζεμόνα, 1977-78.

53-55.
V. De Feo, E. Ascione, F. Aggarbati and C. Saggiaro, entry at the competition for the theatre centre at Udine, 1975.

56.
G. Marcialis and G. Polesello, entry at the competition for the court house of Udine, 1978.

57.
R. Agosto, E. Mattioni and G. Polesello, self-service restaurant at Sutrio, Udine, 1975.

58, 59.
R. Agosto, and G. Polesello, high school at Tricesimo, 1977.

60-62.
R. Agosto, "Candoni" technical school, 1977-78.

63, 64.
R. Agosto and E. Pascolo, low cost housing Gescal at Udine, 1975.

65, 66.
E. Mattioni, the new Gemona spinning-mill, 1977-78.

60

61

62

63

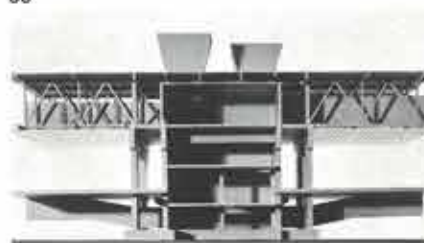
64

65

66

νίζουν στην τελική σύνθεση το συμβολικό νόημα της ογκοπλαστικής κυρίως οργάνωσής του. Τά «κενά» χρησιμοποιούνται έντελώς συμπληρωματικά και συνήθως μόνο για τη δημιουργία χώρου γύρω από το αρχιτεκτονικό έργο, έτσι ώστε ο θεατής - ο χρήστης θεατής - να μπορεί να απολαμβάνει από κάποια απόσταση τον υπερβολτικό όγκο ενός τερατώδους συνήθως αντικειμένου λίγο πολύ πουριστικής τεχνοτροπίας.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της αντίληψης και της υπερβολικής φροντίδας για τον αρχιτεκτονικό όγκο είναι η «Ανθολογία» που ο G. Canella παρουσίασε τελευταία στον «διαγωνισμό» που πραγματοποιήσαν (με προσκλήσεις) το περιοδικό *Casabella* και ο Δήμος του Μιλάνου για το διοικητικό κέντρο της πόλης (πρόκειται για το ίδιο οικόπεδο που ο διαγωνισμός AR του '45 είχε υποδείξει για την ίδια λειτουργία και που ακόμα είχε μείνει ακάλυπτο). Τά συστατικά στοιχεία του αρχιτεκτονικού κολάζ, όπως ο ίδιος ο Canella σημειώνει, είναι τά άπραγματοποίητα σχέδια Λομβαρδών αρχιτεκτόνων και διπλωματικές εργασίες που συζητήθηκαν στο Πολυτεχνείο του Μιλάνου, διαλεγμένα με αποκλειστικό κριτήριο τη μορφολογική και λειτουργική τους ανταπόκριση στην κλίμακα του ζητούμενου θέματος.

«Όπως και στις αρχιτεκτονικές μνημονεύσεις της βίβλας του 'Αδριανού στην αρχαία ρωμαϊκή ύπαιθρο, έτσι και εδώ οι ιστορικές αναφορές καλύπτουν ένα εύρυστο φάσμα της μιλιανέζικης αρχιτεκτονικής παιδείας: από τά έργα του Leonardo Da Vinci ως τά σχέδια των φοιτητών της 'Αρχιτεκτονικής Σχολής. Στην εισήγηση της μελέτης ο G. Canella υπενθυμίζει πως «... από τη δεκαετία του '50 είχε ώριμάσει τό αίτημα για μία διαλεκτική κριτική θεώρηση της αρχιτεκτονικής παιδείας, ικανή να άμφισβητήσει τίς ιδεολογικές προκαταλήψεις που συγκέντρωσε στην πορεία της ή ιταλική αρχιτεκτονική: τη μεροληπτική αντιδιαστολή των έργων ενός Terragni στά έργα του Muzio, του Pagano στά έργα του De Finetti, του Gardella στά έργα του Focchi κλπ.».

«Ός εδώ σύμφωνοι. Πράγματι, ο πρώτος που άμφισβήτησε τη μυωπία της μεταπολεμικής αρχιτεκτονικής κριτικής ήταν ο Canella και καλά κάνει να τό περηφανεύεται. Άλλο τόσο θεμιτή είναι ή κατοχύρωση της διαλεκτικής σε αντίθεση με τά κλισιά πολλών κριτικών που αντιλαμβάνονται την ιστορία ως ιδεολογικό άθροισμα σχεδιαστικών τάσεων, έκλεκτικών συγγενειών, αισθητικών αποκλίσεων κλπ.

«Όμως τό πρόβλημα δέν είναι εκεί. Τό βασικότερο πρόβλημα της σημερινής μας αρχιτεκτονικής είναι ή έλλειψη μιάς σύγχρονης ευαισθησίας στη διαμόρφωση του χώρου.

Θά πρόσθετα άκόμη τη σημασία που έχει στην οργάνωση του χώρου τό χρώμα. Ό μεγάλος άπών, όπως τό χαρακτήριζε και ο Piero Bottoni σε παλαιές του σημειώσεις στο περιοδικό *Architettura* του Marcello Piacentini, αυτό που συνήθως παραλείπεται στις έρευνες των σύγχρονων 'Ιταλών αρχιτεκτόνων.

Παρ' όλη την άταξία αυτού του κειμένου είναι φανερό ότι περιορισμένα σε ένα φάσμα προβλημάτων για ειδήμονες και μη-μένους. Ξέρω πως τίποτα από όλα αυτά δέν θά είχε σημασία για τούς άθώους και άδαεις χρήστες της αρχιτεκτονικής. Θεωρώ όμως κυριολεκτικά ήλιθια τη θεωρία των δύο περιόδων, όπως τη θεωρούσα

ήλιθια όταν τη διατύπωνε και ο ίδιος ο Στάλιν: «ως συγκεντρωθούμε τώρα στην ικανοποίηση των αναγκών και ύστερα θά έρθει και τό πρόβλημα της ποιότητας». Άπό την άλλη πλευρά δέν πιστεύω καθόλου στην εύθεια γραμμή που θά έπρεπε να ένώνει τον αρχιτέκτονα με τον χρήστη και τον «λαό» για να ξαναζωντανέψει με αυτό τον τρόπο ή περιλάλητη συμμετοχή. Δέν πιστεύω ούτε στις θαυματοργές δυνατόμεις των μαζικών μέσων ένημέρωσης. 'Η τηλεόραση ίσως να κατάφερε να μειώσει τον ιταλικό άναλφαβητισμό, σίγουρα όμως δέν βοήθησε τούς 'Ιταλούς να γίνουν λιγότερο δουλοπρεπείς και περισσότερο έξυπνοι. Τό πρόβλημα που αντιμετώπιζουμε είναι πό βαθύ. Ένα πρόβλημα πολιτισμού ή έκπολιτισμού, ένα πρόβλημα *Kunstwollen* (καλλιτεχνικού ήθους).

'Η τριακονταετία που πέρασε, αν δέν πέτυχε τίποτε άλλο, δέν πρέπει τουλάχιστο ψευδοισθήσεις. Τό πρόβλημα δέν είναι δηλαδή ή «διάδοση» μοντέρνων συνοικιών και υπηρεσιών κοινής ωφέλειας όπως πολλοί νομίζουν. Τέτοιου τύπου οικισμοί δέν λείπουν σίγουρα ούτε από τό Μιλάνο ούτε από την προοδευτική Μπαλώνια και συνεχίζουν μάλιστα να χτίζονται ακόμα σε πολλές πόλεις της Βόρειας 'Ιταλίας. Σε τελευταία άνάλυση δέν λείπουν ούτε από τη φοβερή περιφέρεια της Ρώμης. Λείπουν όμως - είναι άλήθεια - από τη Νάπολη και

τό Παλέρνο.

'Η σύγχρονη «γειτονία» (όπως είναι στην πραγματικότητα, όχι όπως φαντάζει στο χαρτί) δέν σημαίνει πιά άπολύτως τίποτα από τη στιγμή που ο κάτοικος, ο «μέσος συνοικιακός πολίτης» δέν είναι σε θέση να αντίληφθει τίς στοιχειωδέστερες αισθητικές άξίες, όταν τυφλωμένος όριστικά δέν άνοίγει τό μάτια του ούτε μπροστά στο έκτυφλωτικότερο φώς.

«Είμαστε σαν τούς 'Ινδιάνους στα άποκλεισμένα όχυρά», έλεγε κάποτε σε μία συνέντευξη του ο συγγραφέας Elio Vittorini μιλώντας για την πολιτιστική έπιρροή των διανοουμένων στα χρόνια του '50.

Δέν θυμάμαι τίποτε άλλο από αυτή τη συνέντευξη και δέν μπορώ παρά να έρμηνεύσω ύποκειμενικά την άλληγορική διαπίστωση του. Δέν μου φαίνεται όμως πως τά λόγια του Vittorini σήμαιναν, την εποχή εκείνη, την καρτερική άποδοχή μιάς τελικής ήττας: ούτε νομίζω πως ο Vittorini ύπαινόσεται οικονομικά προβλήματα που τελικά κανένας διανοούμενος δέν αντιμετώπιζει «πραγματικά» άφου πάντα καταφέρνει έτσι ή άλλως να τά βολεύει. Μού άρέσει να πιστεύω πως ο Vittorini, αν και άποκλεισμένος, ένιωθε φορέας όρισμένων άξιών, όρισμένων ιδεών, που ίσως κάποτε ξαναγίνουν κοινή συνείδηση. Τότε όμως, οι ήττημένοι, οι περικυκλωμένοι, εκείνοι που δέν έχουν έλευθερία, δέν θά

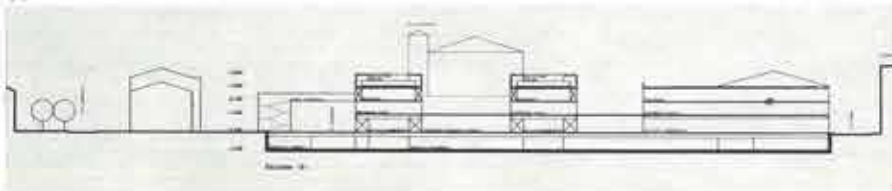
67

68

69

είναι όσοι βρίσκονται στην αποκλεισμένη περιοχή, αλλά, όπως συχνά συνέβαινε στις αρχαίες και μεσαιωνικές πόλεις, εκείνοι που την πολιορκούν.

Σημειώσεις του μεταφραστή

1. Πρόκειται για το πρόγραμμα πολιτιστικών εκδηλώσεων Μεταγίγλιος Urbano που πραγματοποιήσε ο Δήμος της Ρώμης για πρώτη φορά το καλοκαίρι του 1979 με πρωτοβουλία του δημοτικού συμβούλου και αρχιτέκτονα Renato Nicolini. Σάν αντίληψη παρουσιάζει αναλογίες με τις αθηναϊκές γιορτές των βράχων, τόν Μουσικό Αύγουστο Ήρακλείου κ.ά.

2. Βλ. εισαγωγικό σημείωμα του F. Tentori στον κατάλογο των μελετών που υποβλήθηκαν για την αρχιτεκτονική μελέτη μίας πλατείας της Άγκωνα. Στόν διαγωνισμό πήραν μέρος 136 ομάδες με ισάριθμες μελέτες. Ο κατάλογος δημοσιεύτηκε με επιμέλεια του Α. Sotgia, Ρώμη: Staderini, 1979.

3. Πρόκειται για τα περιοδικά *Architettura Italiana* των αδελφών Crudo πρώτα, και για την *Architettura, Arti Decorative* των Bestetti και Tominelli του 1922.

4. Βλ. Casabella, όρ. 451-452.

5. «Η ὀρθοδοξία τῆς ἑτεροδοξίας», Casabella, όρ. 216.

6. Μερικά ἀπό τὰ σημαντικότερα βιβλία πού

ἔγραψε ὁ Saverio Muratori εἶναι τὰ: *Ζωή καί ἱστορία τῶν πόλεων* (Vita e storia delle città), *Μελέτες γιά μιὰ ἐνεργό ἱστορία τῆς Βενετίας* (Studi per una storia operante di Venezia), *Ἡ κρίση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καί τοῦ πολιτισμοῦ* (Architettura e civiltà in crisi), *Πολιτισμός καί χώρος* (Civiltà e territorio).

7. Βλ. Constantino Dardi, *Il gioco sapiente*, Πά- ντοβα: Marsilio, 1971.

67-69.

E. Mattioni, πρόταση στόν διαγωνισμό γιά τό κέντρο τοῦ Tarcento στή σεισμοπαθῆ περιοχή τοῦ Οὐντινε, φωτογραφικό μοντάζ με τό προτεινόμενο σχέδιο, 1979.

70-72.

S. Bisogni, γυμνάσιο στή συνοικία Traiano, Soccavo, Νάπολη, 1978.

73, 74.

G. Canella, πολεοδομικό σχέδιο γιά μιὰ περιοχή τοῦ διοικητικοῦ κέντρου τοῦ Μιλάνου, σχεδιαστική ἀνθολογία ἀπό μελέτες καί διπλωματικές ἐργασίες τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς Σχολῆς τοῦ Πολυτεχνείου τοῦ Μιλάνου (M. Achilli, A. Acuto, N. Ἀσκοπούλου, B. Μπάτσου, G. Canella, C. Cattaneo, L.S. D'Angiolini, X. Δασκαλάκος, K. Δημητούλης, L. Da Vinci, N. Dordoni, M. Fortis, Γ. Φουσέκης, L. Gallarini, I. Gardella, Ka-

mada, L. Lazzari, P. Lingeri, G. Motta, Motoyama, Negri, G. Pagano, G. Pistochi, A. Pedrini, M. Pedrini, C. Ravaelli, Rho, A. Rossi, A. Sartoris, G. Terragni καί D. Vitale), 1979.

67-69.

E. Mattioni, entry at the competition for the centre of Tarcento at Udine after the earthquake, photo-montage showing the proposed design, 1979.

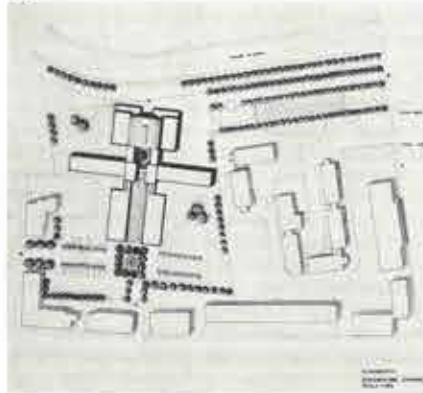
70-72.

S. Bisogni, high school at the Traiano district, Soccavo, Naples, 1978.

73, 74.

G. Canella, master plan for part of the Milan administrative centre, a design anthology of projects and dissertation theses from the School of Architecture of the Milan Polytechnic (M. Achilli, A. Acuto, N. Askopoulou, V. Batsou, G. Canella, C. Cattaneo, L.S. D'Angiolini, Ch. Daskalacos, K. Dimitoulis, L. Da Vinci, N. Dordoni, M. Fortis, G. Foussekis, L. Gallarini, I. Gardella, Kamada, L. Lazzari, P. Lingeri, G. Motta, Motoyama, Negri, G. Pagano, G. Pistochi, A. Pedrini, M. Pedrini, C. Ravaelli, Rho, A. Rossi, A. Sartoris, G. Terragni and D. Vitale), 1979.

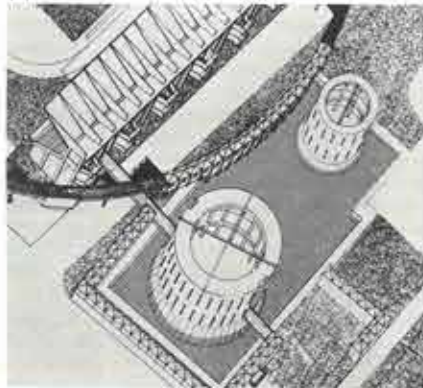
70

72

74

71

73

Ίδεολογίες και μορφές στην ιταλική αρχιτεκτονική από το 1945 ως τα χρόνια του '60

του καθηγητή Guido Canella, Μιλάνο

Ideologies and forms of Italian architecture from 1945 to the sixties

by Professor Guido Canella, Milan

Για την περιληπτική και κάπως «μεροληπτική» αναδρομή που θα επιχειρήσω στις μεταπολεμικές πραγματώσεις της ιταλικής αρχιτεκτονικής είναι απαραίτητες δύο τρεις προκαταρκτικές διευκρινήσεις. Τα έργα που αναφέρω δεν είναι αντιπροσωπευτικά δείγματα της τρέχουσας αρχιτεκτονικής παραγωγής και, χρησιμοποιώντας τους αδόκιμους συνήθως χαρακτηρισμούς της κριτικής, θα έλεγα ότι αποτελούν «επώνυμες ποιητικές εξαιρέσεις». Πρόκειται δηλαδή για έργα με υπεύθυνη ιδεολογική στάση, αποτέλεσμα και κατάληξη μίας σκόπιμης επίλογής πνευματικού έλιτισμού.

Δεν ξέρω αν αποτελούν συνέχεια, αναβίωση ή ανάπλαση της ιταλικής αρχιτεκτονικής παράδοσης, το βέβαιο είναι πως στη συλλογιστική τους τα έργα αυτά δεν συνέχισαν άνευ όρων την πρόσφατη ιστορία του μοντέρνου κινήματος. Από το ιταλικό *Novocento* και από το ρασιοναλιστικό ιδίωμα του μεσοπολέμου επέλεξαν όρισμένα μόνο γνωρίσματα, που υιοθέτησαν ως σύγχρονη «λόγια παράδοση». Υιοθέτησαν π.χ. τη μορφολογική ευαισθησία, τον ανανεωτικό χαρακτήρα και την πολεοδομική αυτότελεια της μοντέρνας αρχιτεκτονικής γραφής. Από καιρό άλλωστε αυτές τις δόκιμες «εξαιρέσεις» αντιγράφουν και πολιτογραφούν ως «αρχιτεκτονική» τα «αύθιρα» εκείνα κτίσματα που διέφυγαν τον ποιοτικό έλεγχο του επώνυμου αρχιτεκτονικού σχεδιασμού.

Τα έργα που θα μένουν άπασχολήσουν έχουν όλα τα συστατικά μίας παραδοσιακής αρχιτεκτονικής μελέτης. Αισθητικά κριτήρια και ένας ευρύτερος κοινωνικός προβληματισμός επηρεάζουν αποφασιστικά τον σχεδιασμό τους: κάποτε υπαγορεύουν πρότυπα συμπεριφοράς ή τρόπους ζωής και σχεδόν πάντα υποδηλώνουν μία υπεύθυνη στάση για τα σχεδιαστικά και, ταυτόχρονα, για τα κοινωνικά ήθη του μεταπολεμικού κόσμου, που είναι η εποχή τους. Σε αυτό το σημείο άλλωστε και με αυτή ακριβώς τη θεωρητική ιδιομορφία η ιταλική αρχιτεκτονική ξεχώρισε την πορεία της από τη μεταπολεμική συνέχεια της μοντέρνας παράδοσης, όπως σε γενικές γραμμές διαμορφωνόταν τα χρόνια εκείνα στις άλλες δυτικές (και όχι μόνο δυτικές) ευρωπαϊκές χώρες. Αυτό έγινε όταν όρισμένοι (Ιταλοί) αρχιτέκτονες θέλησαν να προσδώσουν στις θεωρητικές απόψεις του μοντέρνου κινήματος επίκαιρη σημασία και κυρίως ευρύτερη λαϊκή απήχηση. Πράγματι, πολλά από τα κτίρια που σχεδιάζονται στον ιταλικό χώρο ξεφεύγουν από τα κλισιό του *International Style* που επικρατούσαν τότε. Την εποχή εκείνη η Ιταλία δεν διέθετε τα τεχνολογικά μέσα μίας αναπτυγμένης βιομηχανικής κοινωνίας. Οι παρωχημένες συνθήκες διαβίωσης της ιταλικής υπαίθρου, οι ανεπάρκειες στον στεγαστικό τομέα, οι ελλείψεις σε βασι-

κές υποδομές που κληροδότησε στη μεταπολεμική κοινωνία ο φασισμός, όλα αυτά δημιουργούν τότε ιδιαίζουσες πολιτιστικές συνθήκες. Δημιουργούν όμως ταυτόχρονα και κάποιες προϋποθέσεις για έναν κάπως πιο χειραφετημένο αρχιτεκτονικό στοχασμό. Σε σχέση τουλάχιστο με εκείνο που κυκλοφορεί εκείνα τα χρόνια σε άλλες ήδη προηγμένες ευρωπαϊκές χώρες, Έδω βέβαια παρεμβαίνει αποφασιστικά η γενικότερη θεωρητική συγκρότηση των αρχιτεκτόνων της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς και γι' αυτό, παράλληλα με τις τεχνολογίες που εκφράζονται στα έργα, θα μάς άπασχολήσει ιδιαίτερα η πρωτότυπη - για τη μεταπολεμική Ευρώπη - αναμέτρηση που επιχειρούν τόσο με τα προγράμματα της εργοδοσίας όσο και με τον κοινωνικό τους προορισμό. Σε αυτή την πρωτότυπη αναμέτρηση συνοψίζεται σε γενικές γραμμές η ιταλική «ιδιομορφία», πολιτιστική γενικότερα και, για ό,τι μας ενδιαφέρει ειδικότερα στο κείμενο αυτό, αρχιτεκτονική. Γι' αυτό άλλωστε οι Ιταλοί αρχιτέκτονες κατηγορήθηκαν κάποτε από τον Banham για «προδοσία» και ιστορικισμό, για κάτι σαν μορφολογική υποχώρηση από το διεθνές μέτωπο του μοντέρνου κινήματος (1).

Έχει περάσει καιρός από τότε και δεν αξίζει τον κόπο να αντικρούσει κανείς απόψεις μίας κάπως άφελους και σε τελευταία ανάλυση σκόπιμα παραπλανητικής κριτικής. Ποιοί ήταν όμως οι αντικειμενικοί παράγοντες που διαμόρφωσαν ένα θεωρητικό πλαίσιο τόσο άσυνήθιστο για τον υπόλοιπο ευρωπαϊκό χώρο; Τι επηρεάζει την ιδιότητα και συχνά άκραία μορφολογική αναζήτηση των αρχιτεκτόνων της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου; Στην Ευρώπη της εποχής εκείνης οι σχεδιαστικές λύσεις επηρεάζονται αποφασιστικά από τις οικοδομικές επιχειρήσεις και από μία κάποια όμοιογένεια των οικιστικών αναγκών - πράγμα που δεν συμβαίνει φυσικά στον ιταλικό χώρο, όπου βορράς και νότος ακολουθούν έντελως διαφορετικούς ρυθμούς ανάπτυξης. Αυτοί οι παράγοντες σε γενικές γραμμές προσανατολίζουν τη στάση της εργοδοσίας, τις επενδύσεις και την τεχνολογική μελέτη του αρχιτεκτονικού έργου. Σε αυτούς όφειλται άλλωστε και η μορφολογική μετριότητα που διαπιστώνουμε, εκείνα τα χρόνια, σε πολλές, άσφorges κατά τα άλλα, γαλλικές, έλβετικές ή γερμανικές κατασκευές.

Αντίθετα, στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια οι συνθήκες της ιταλικής οικοδομικής βιομηχανίας είναι ακόμα πολύ αναχρονιστικές για να υιοθετήσουν τους ευρωπαϊκούς - πιο εξελιγμένους - τρόπους παραγωγής. Οι επιχειρήσεις αποβλέπουν περισσότερο στην κερδοσκοπική έκμεταλλευση του εδάφους παρά στο καθαυτό επιχειρηματικό κέρδος μιας έγκλογιμε-

νης κατασκευής.

Αυτό ωστόσο, όσο και αν φαίνεται παράδοξο, είναι στοιχείο που μπορεί να επιδράσει θετικά στην αρχιτεκτονική έκφραση γιατί από τη μελέτη στην κατασκευή, από το σχέδιο στο εργοτάξιο και αντίστροφα, την ευθύνη για το αισθητικό αποτέλεσμα διατηρούν ακόμα κατά κύριο λόγο οι αρχιτέκτονες. Και αυτός είναι φυσικά ο πρώτος και σημαντικότερος παράγοντας. Άλλοι παράγοντες που διαμορφώνουν την αρχιτεκτονική πρακτική στον ιταλικό χώρο και πρέπει να αναφερθούν είναι οι εμπορικές (και αισθητικές) απαιτήσεις της οικοδομικής αγοράς, οι ανάθεσεις αρχιτεκτονικών μελετών (με θέματα εργατικές κατοικίες, κοινοτικές εξυμνητικές, βιομηχανικές εγκαταστάσεις) από τις ιταλικές βιομηχανίες και, τέλος, το ιταλικό δημόσιο στην ανέκαθεν αντιφατική, διττή του υπόσταση: αναχρονιστική κεντρική οργάνωση και ανανεωτικές πρωτοβουλίες σε επίπεδο τοπικών διοικήσεων.

1. 1945. Η σχέση μνημείου και φύσης ως νέο ιδεολογικό σύνορο

Η πορεία της ιταλικής αρχιτεκτονικής και η απομάκρυνσή της από το διεθνές ρασιοναλιστικό ιδίωμα γίνεται αρκετά ευγλωπτή με την ταυτόχρονη θεώρηση δύο μνημειακών τάφων που χτίστηκαν για να τιμηθούν τα θύματα του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου. Το πρώτο βρίσκεται στην περιοχή Fosse Ardeatine έξω από τη Ρώμη και σχεδιάστηκε το 1945 από τον Mario Fiorentino (2), (εικ. 1, 2) και το δεύτερο στο κεντρικό νεκροταφείο του Μιλάνου (Cimitero Monumentale) και σχεδιάστηκε το 1946 από την ομάδα BBPR (L. Belgioioso, E. Peressutti, E.N. Rogers), (3), (εικ. 3). Και τα δύο απομακρύνονται από τη μεσοπολεμική ρασιοναλιστική σκέψη, αντιπροσωπεύοντας δύο διαφορετικές - και αντίθετες - ερμηνείες της κοινής φονεολογικής τους καταγωγής. Το μορφολογικό ιδίωμα του πρώτου ανάγεται στην «οργανική» έκδοξη της μοντέρνας γραφής, ενώ το δεύτερο αποτελεί ελεύθερη ερμηνεία της καθαυτό ρασιοναλιστικής εμπειρίας του μεσοπολέμου.

Ο συλλογικός τάφος που χτίζεται έξω από τη Ρώμη, στο ίδιο μέρος όπου τουφεκίστηκαν από τους Γερμανούς, Έβραϊοί και Ιταλοί αντάρτες, έχει τον συμβολικό χαρακτήρα ενός σύγχρονου τόπου προσκυνήματος. Το μονολιθικό παραλληλεπίπεδο που σκεπάζει την αίθουσα των τάφων, το φως της ημέρας που διαχέεται στον υπόγειο χώρο μέσω του περιμετρικού διαζώματος, το αύλακωτο άμωδες χώμα της ρωμαϊκής υπαίθρου που το περιβάλλει, όλα αυτά, υποβάλλουν στον επισκέπτη της θρησκευτική κατανύξη μιάς παλαιохριστιανικής κατακόμβης.

Το τοπίο άλλοιώνει την κυβιστική γραφή δγκοι, επίπεδα, αρμοί μετουσιώνουν τη συνοχή του φυσικού τοπίου σε γεωμετρική ύλη. Ο ποιητικός συμβολισμός προκύ-

Μετάφραση Κ. Δημητούλη και Μ. Κονδύλη. Δεύτερη γραφή Α. Χριστοφέλλη

ππει από την «οργανική» αυτή σχέση της φύσης με την ιστορική φυσιογνωμία του τόπου, όπως ακριβώς στα έργα του Wright και του προπολεμικού όλλανδικού κινήματος Wendingen. Στά μορφολογικά γνωρίσματα αυτού του μνημείου διαγράφονται ανάγλυφα τό πρόσφατο παρελθόν, οι εμπειρίες τού μεσοπολέμου και τό άλφαβητάριο τών αρχιτεκτονικών πρωτοποριών διαγράφεται ώστόσο και μία έτεροδοξη στάση, ώς κριτική αναθεώρηση και ώς ανάγκη γιά μία ριζική ανανέωση τής ρασιοναλιστικής γραφής.

Τό γεγονός ότι κατά τή διάρκεια τού μεσοπολέμου τό φασιστικό καθεστώς τής 'Ιταλίας δέν έναντιώθηκε ποτέ μονοσήμαντα στό ρασιοναλιστικό ιδίωμα (πολλά άλλωστε από τά δημόσια κτίρια τής εποχής εκείνης έχουν μελετηθεί από αρχιτέκτονες μέ διαφορετικό ιδεολογικό προσανατολισμό), βαραίνει μεταπολεμικά τή συνείδηση πολλών πνευματικών ανθρώπων και καλλιτεχνών. Γι' αυτό ή αναφορά στην τοπογραφική εύαισθησία τής αρχιτεκτονικής τού Wright και τού όλλανδικού Wendingen υποδηλώνει ένα είδος «ιδεολογικής εξιλέωσης» γιά τούς «αισθητικούς συμβιβασμούς» τής πρωτοπορίας τού μεσοπολέμου.

Τό μνημείο πού σχεδιάζει ή ομάδα BBPR γιά τό κεντρικό νεκροταφείο τού Μιλάνου έχει τό ίδιο θέμα, διαφέρει όμως ριζικά τόσο σάν τεχνολογία όσο και σάν γενικότερος προσανατολισμός.

Ή έκδηλη αναφορά στόν νεοπλαστικισμό ύλοποιείται μέ τήν έπιλογή τής διάφανης στερεομετρικής κατασκευής και μέ τόν άφαιρετικό συμβολισμό τού χωροδικτυώματος. 'Ο όγκος και ή φωτισκίαση τών έπιφανειών τής φονξιοναλιστικής γραφής καταργούνται από τά νοητά επίπεδα πού όροθετούν τό έσωτερικό κενό, ξεχωρίζοντάς τό από τόν περιβάλλοντα χώρο.

Ένώ στό μνημείο τής ρωμαϊκής ύπαιθρου τό κτίσμα έντάσσεται στό φυσικό τοπίο, σηματοδοτώντάς το μέ πρωτόγονα ίχνη, στό μνημείο τού Μιλάνου όλα συμβαίνουν άλληγορικά, συμβολικά, διάφανα, ώς χρωματικό απόσταγμα ένός αισθητικού θεωρήματος. Τό τοπίο, ή παράδοση, τό περιβάλλον (στή συγκεκριμένη περίπτωση τό έκλεκτικιστικό νεκροταφείο τού Μιλάνου πού άποτελεί τόν φυσικό τόν περιήρου) άποτελούν τό όμοιογενές άρνητικό πλαίσιο μιάς γεωμετρικής αντίστιξης, ένώ ώς θετική διατύπωση ύπάρχει μόνο τό χωροδικτύωμα - τελικό απόφθεγμα μιάς άφαιρετικής σκέψης.

Ή άποξένωση τών καθαρών σχημάτων (τό πουριστικό ύφος τής αρχιτεκτονικής γραφής) είναι διαμετρικά αντίθετη από τήν «ύλική» μεταστοιχείωση τής φύσης πού παρατηρούμε στό μνημείο τής ρωμαϊκής ύπαιθρου. Τί άντιπροσωπεύουν όμως οι έκφραστικοί αυτοί τρόποι μέσα στην ιστορία τής εποχής τους; Ποιά ιδεολογικά ρεύματα διαπερνούν τόν ιταλικό χώρο, τά πρώτα μεταπολεμικά χρόνια;

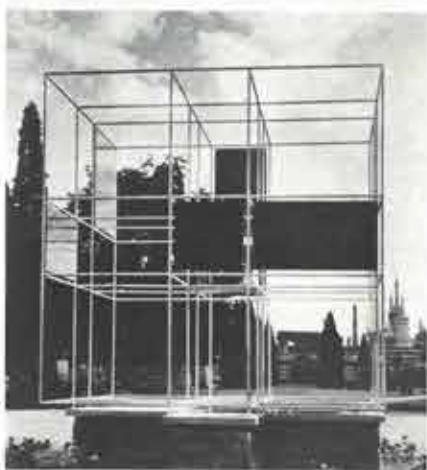
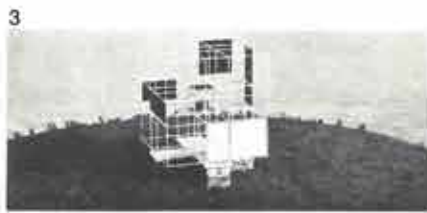
Τήν εποχή εκείνη, μαζί μέ τά συμμαχικά στρατεύματα, άποβιβάστηκαν στην άπελευθερωμένη 'Ιταλία διάφορα νέα πνευματικά κινήματα (άνθρωπιστικά, φυσιολατρικά, βιταλιστικά), χαρακτηριστικά τής τότε δημοκρατικής άμερικανικής πολιτείας. Τή διάδοση τών νέων πολιτιστικών ιδανικών είχε αναλάβει κυρίως ή 'Αμερικανική 'Υπηρεσία Πληροφοριών (USIS). Ήδη όμως από τήν εποχή τού φασισμού πολλοί 'Ιταλοί διανοούμενοι, γιά νά έκφράσουν τήν αντίθεσή τους στην έθνικιστική ρητορεία τού καθεστώτος, είχαν οικειοποιηθεί

πολλά από τά ρεύματα αυτά έπειδή κυρίως άποκήρυσσαν τήν κοινωνική σημασία τών ιδεολογιών και πρόβαλλαν τίς ιδανικές μορφές μιάς άντιαυταρχικής δημοκρατίας, τήν έπιστροφή στις θεμελιώδεις γιά τόν άνθρωπο ύπαρξιακές άρχές κλπ. Ίδιαίτερα στις ΗΠΑ, τά ρεύματα αυτά είχαν τοποθετήσει στό έπίκεντρο κάθε αισθητικού πειραματισμού τή σχέση τού ανθρώπου μέ τή φύση, ένώ σάν πολιτιστική άλληγορία όραματιζόνταν εικαστικές άναλογίες μέ τό ήρωικό έπος τής εποχής τών πονέρων (4).

Στά τέλη τής δεκαετίας τού '30 και κατά τή διάρκεια τού τελευταίου πολέμου, μετά δηλαδή την τραγική ήττα τής ευρωπαϊκής πρωτοπορίας, γιά όλους όσους προσδοκούσαν μιά νέα (δημοκρατικότερη) σχέση τού ανθρώπου μέ τόν κόσμο (κοινωνικό και φυσικό) ή άμερικανικός πολιτισμός άντιπροσώπευε τήν ύπόσχεση τής άπελευθέρωσης.

Ή οργανική αρχιτεκτονική συνδέεται μέ τό έργο και τίς άπόψεις τού Frank Lloyd Wright και στην ευρωπαϊκή τής έκδοχή - όπως διατυπώθηκε στην 'Ιταλία από τόν Bruno Zevi - άμφισβητεί τήν «άντικειμενικότητα» τού ρασιοναλιστικού στοχασμού, άντιπαράθετοντας ώς μεσογειακότερη έκδοχή του τό ύποκειμενικό κλίμα μιάς ιστορικής τοπογραφίας (5).

Δέν πρόκειται γιά τή συνήθη άντιπαράθεση δύο στυλιστικών ιδιωμάτων. 'Οργανική

1,2.

M. Fiorentino, G. Perugini και M. Basaldella, Μνημείο θυμάτων πολέμου, Fosse Ardeatine, Ρώμη, 1945 (πηγή: "Metron", άρ. 45, 'Ιούνιος 1952).

3.

Όμάδα BBPR (L. Belgioioso, E. Peressutti και E.N. Rogers), Μνημείο γιά τά θύματα τών γερμανικών στρατοπέδων στό κεντρικό νεκροταφείο τού Μιλάνου, 1946 (πηγή: "Costruzioni-Casabella", άρ. 193, Μάρτιος 1946).

4.

P. Bottoni, G. Mucchi και M. Pucci, κατοικίες τού γεωργικού συνεταιρισμού στην Valera Frata, Μιλάνο, 1946 (πηγή: "Domus-La casa dell'uomo", άρ. 209, 1946).

5.

I. Gardella, κατοικίες τού συνεταιρισμού άμπελοργών στην Castana, Παβία, 1945 (πηγή: G.C. Argan, "Ignazio Gardella", Μιλάνο: Comunità, 1959).

1, 2.

M. Fiorentino, G. Perugini and M. Basaldella, Monument of the war victims, Fosse Ardeatine, Rome, 1945.

3.

Group BBPR (L. Belgioioso, E. Peressutti and E.N. Rogers), Monument for the Nazi camp victims at the central cemetery in Milan, 1946.

4.

P. Bottoni, G. Mucchi and M. Pucci, housing for the agricultural co-operative at Valera Frata, Milan 1946.

5.

I. Gardella, housing for the vinegrowers' co-operative at Castana, Pavia 1945.

Ἄμεσως ὅμως μετά τόν πόλεμο τό σκηνικό ἀλλάζει ριζικά. Τόσο στίς ἄλλες εὐρωπαϊκές χώρες ὅσο καί στήν Ἰταλία, ἡ χωροθέτηση καί οἱ κτιριολογικές μορφές τῆς λαϊκῆς στέγης ἀντιμετωπίζονται ἀλλιῶς. Στήν Ἰταλία οἱ κοινωνικοί θεσμοὶ ὁλοένα περισσότερο ἀναπαράγουν τίς παραδοσιακές σχέσεις ἐξουσίας καί οἱ πολεοδομιοεῖς εἶναι ἀμήχανοι σέ πολλά θεμελιώδη ζητήματα οἰκιστικῆς πολιτικῆς.

Ἡ πολεοδομία, εὐνοοῦμένη ἐπιστήμη τῆς προπολεμικῆς ἰθύνουσας τάξης, αἰφνιδιάζεται. Στό ζήτημα τῆς λαϊκῆς στέγης υἰοθετεῖ ὡς γραμμή πλεύσης ἄλλοτε τῆ διάβρωση (μέσο λειτουργικῶν-καταναλωτικῶν προσμίξεων) καί ἄλλοτε πάλι τήν ἀπομάκρυνση τῶν λαϊκῶν οἰκισμῶν στίς ἀκραίες περιοχές τῆς σύγχρονης πόλης. Ἐπειδή ὅμως ἡ ἀνατέλλουσα καταναλωτική πόλη διαβρώνει τήν ταξική ὁμοιογένεια τῶν λαϊκῶν στρωμάτων, ὁ Bottani (ἐκπρόσωπος τότε τοῦ ΙΚΚ στήν 8η Triennale) ἀντιπαράθετε στήν καταναλωτική πόλη πού ἐπεκτείνεται ἀλόγιστα τήν ἐσωστρεφή διάταξη ἐνός αὐτοτελοῦς «ὄχυρωμένου» οἰκισμοῦ καί στό μέσο του δημιουργεῖ ἓνα μικρό συμβολικό λόφο (μοναδικό «φυσικό» ὑψωμα στό πεδινό Μιλάνο) μέ τὰ ἐρείπια τῶν βομβαρδισμῶν τοῦ πολέμου. Τό τελικό ἀποτέλεσμα - ἔργο πολλῶν ἀρχιτεκτόνων καί μέ συζητήσιμες ἐπιλογές τύπων κατοικίας καί ὑλικῶν - δέν εἶναι ἴσως τόσο συναρπαστικό ὅσο οἱ ἀρχικές προθέσεις. Τόσο στήν κάτοψη ὅσο καί στίς ὄψεις, ἓνας συγκρατημένος μεσοαστικός τόνος μειώνει τήν πρωτότυπη λειτουργική κατανομή ἰδιωτικῶν καί κοινοτικῶν χώρων. Ὡστόσο ὁ οἰκισμός τῆς 8ης

Triennale σημαδεύει μιάν ὁλόκληρη ἐποχή. Ἀντιπροσωπεύει τή δοκιμασία τῆς ρασιοναλιστικῆς ἐμπειρίας στήν πρώτη ἰδεολογική τῆς ἀναμέτρηση μέ τήν ἐξελιγμένη μεταπολεμική πόλη*.

Φαινομενικά διαφορετικά ἀπό τὰ ἰσχύοντα τότε πολεοδομικά πρότυπα εἶναι τὰ συγκροτήματα κατοικίων πού χτίζονται ἐκεῖνα τὰ χρόνια στόν ἰταλικό νότο (εἰκ. 7-9). Καί λέω φαινομενικά γιατί στήν πραγματικότητα οἱ σχεδιαστικές λύσεις πού υἰοθετοῦνται ἀναπαράγουν πιστά τήν παραδοσιακή (καί ἰδεολογικά πολυσηματική) ἀντίθεση πόλης καί ὑπαίθρου.

Οἱ μελέτες τῶν συγκροτημάτων αὐτῶν (ἡμιαγροτικές καί ἡμιαστικές κατοικίες στήν ὑπαίθρο γύρω ἀπό παραδοσιακοῦς οἰκισμούς) ἐκπονοῦνται μέ τήν οικονομική βοήθεια τῆς ERP (European Recovery Programme) στήν UNRRA-Casas πού ὡς ἀντιπρόεδρος καί προαχειριστή στόν ἰταλικό χώρο ἔχει μιά προσωπικότητα πρῶτου μεγέθους: τόν Adriano Olivetti (15). Ἄνθρωπος ἰκανός μέ ἰδιαίτερη πνευματική καλλιέργεια, φυσιογνωμία σημαντική τοῦ βιομηχανικοῦ καί ἐπιχειρηματικοῦ κόσμου τῆς μεταπολεμικῆς Ἰταλίας, ἐπιστρέφοντας ἀπό τίς ΗΠΑ εἰσάγει ἀνανεωτικές ἀπόψεις τόσο στόν ἐπιχειρηματικό τομέα, ὅσο καί στό φλέγοντα τότε ζητήματα οἰκιστικῆς πολιτικῆς.

Στόν ἐπιχειρηματικό τομέα, ὁ Olivetti καινοτομεῖ εἰσάγοντας τό ἀμερικανικό πνεῦμα τῶν «ἀνθρώπινων σχέσεων» (human relations), πού καθιερώνει στίς σχέσεις παραγωγῆς ἓνα νέο κοινωνικό (ἀτομικιστικό καί κατ' ἐπέκταση ἀντισυνδικαλιστικό) ἥθος. Ἀντίθετος μέ τή συγκέντρωση τῶν

βιομηχανιῶν στά μεγάλα ὀστικά κέντρα, ἐνθερμος θιασώτης μιάς «ἀπολεοδομικῆς» ἀντίληψης (16) καί πρόεδρος τῆν ἐποχῆ ἐκείνη τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Πολεοδομίας (INU), ὁ Adriano Olivetti εἶναι ἐπικεφαλῆς μιάς διεπιστημονικῆς ὁμάδας πού μελετᾷ νέα οἰκιστικά συγκροτήματα σέ διάφορες περιοχές τοῦ ἰταλικοῦ νότου (εἰκ. 7). Στούς οἰκισμούς αὐτούς, τόσο στά προγράμματα ὅσο καί στήν τελική ἀρχιτεκτονική τους μορφή, ἐπιδρῶνουν καθοριστικά δύο ἀντίθετες μεταξύ τους ἀπόψεις. Ἀντίθετες μόνο σέ πρώτη ὄψη γιατί τελικά θά ἔλεγα πῶς λειτουργήσαν συμπληρωματικά. Θά μιλήσουμε γι' αὐτές κάπως ἐκτενέστερα, γιατί εἶχαν ἰδιαίτερη σημασία ὅλα τὰ μετέπειτα χρόνια.

Ἡ ἰδεολογία τῆς ὀργανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς στή διατύπωση τοῦ Β. Ζενί καί ὁ «συμμετοχικός πατερναλισμός» τοῦ Adriano Olivetti ἀποτελοῦν ἐκεῖνα τὰ χρόνια τίς δύο ἐκδοχές μιάς κοινῆς ἀντίληψης τεχνοκρατικοῦ παρεμβατισμοῦ. Ἡ πρώτη ἀντιστοιχεῖ στήν ἠθικοπλαστική ἐνόραση τοῦ πρωτοπόρου, ἐνῶ ἡ δευτέρα προαναγγέλλει ἓνα ἀνανεωμένο ἐπιχειρηματικό ἥθος. Ὡστόσο ὁ «αἰσθητικός παρεμβατισμός» τοῦ Olivetti, προάγοντας στόν οἰκιστικό τομέα τό ἀγροτικό «ἀπολεοδομικό» ἥθος, προαναγγέλλει ταυτόχρονα καί τή δημιουργία μιάς μοντέρνας ἐργατικῆς τάξης.

Ἡ ἐργατική τάξη πού μέ σύγχρονο πολιτικό αἰσθητήριο δραματίζεται ὁ Olivetti, προορίζεται νά ἀποτελέσει τόν κυριότερο καταναλωτή μιάς νέας ἀγορᾶς ἐγχώριων ἀγαθῶν (ἐπιπλα σέ σειρά, οἰκιακά σκευῆ κλπ.) πού μέ κρατική μέριμνα θά ἔπρεπε νά προγραμματισεῖ τό ἀνατέλλον τήν ἐποχή ἐκείνη βιομηχανικό σχέδιο. Ὁ Olivetti ἀπορρίπτει τό ὀρθολογιστικό πρότυπο τοῦ προπολεμικοῦ καπιταλισμοῦ ὡς καπηλευτικό καί συχνά ἀπάνθρωπο. Ἡ ἐργατική τάξη πού δραματίζεται θά ἔπρεπε νά υἰοθετήσει τόν νέο (ἀτομικιστικό) «οὐμανισμό» του γιά νά ἀποκηρύξει τελικά τίς πολιτιστικές ἐκφράσεις τῆς ταξικῆς συνείδησης πού ὡς ἰδεολογικός παράγοντας

* Ἡ ἀλήθεια εἶναι πῶς ἡ πόλη τοῦ Μιλάνου διέθετε ἀξιόλογη φονεσιοναλιστική παράδοση καί στόν πολεοδομικό τομέα. Τά λίγα ὅμως παραδείγματα χειραφετημένης πολεοδομικῆς σκέψης (τό ρυθμιστικό σχέδιο γιά τίς κεντρικές περιοχές - Milano verde - τοῦ 1938 καί ἡ πρόταση «Γιά μιά ὀριζόντια πόλη» τοῦ 1940), (9, 10) ἦταν αἰσθητικά ὄψεις, ἀλλά ποτέ δέν κατόρθωσαν νά παρεμβληθοῦν ὡς ρεαλιστικές προτάσεις στήν πολιτική διαχείριση τῶν πολεοδομικῶν ρυθμίσεων. Ἄλλωστε στίς περισσότερες

μελέτες, ὅπως καί στό γενικό ρυθμιστικό τοῦ 1953 (11), κυριαρχεῖ ἀκόμα τό φονεσιοναλιστικό πολεοδομικό πρότυπο (ὀριζόντια κατανομή χρήσεων, αὐτοδύναμες περιοχικές κατοικίες στίς ἀξιοποιήσιμες ἐπιχειρηματικές παρυφές τῆς πόλης, ἀποκλειστικά κυκλοφοριακή ρύθμιση τῆς σύνδεσής τους μέ τό κέντρο κλπ.), (12, 13). Μοναδική ἐξαιρεση στά ρυθμιστικά τῶν πόλεων τῆς βόρειας Ἰταλίας ἀποτελοῦν οἱ ἀνεφάρμοστες προτάσεις πολεοδομικῆς ἀνάπλασης τοῦ Giuseppe De Finetti (14).

14

16

15

είχε πράγματι επιδράσει αποφασιστικά σε πολλές πραγματώσεις της ευρωπαϊκής αρχιτεκτονικής του μεσοπολέμου.

Οι γενικές υποδείξεις και οι οικοδομικοί κανονισμοί που ο 'Οργανισμός Λαϊκής Κατοικίας (INA - Casa) επιβάλλει στους αρχιτέκτονες των λαϊκών οικισμών κατά τη διάρκεια της 'Ανασυγκρότησης, αποτελούν την «επιτημονική» εφαρμογή των πολιτιστικών προσανατολισμών δύο διαφορετικών κινήσεων (ΑΡΑΟ και Movimento di Comunità) που διαδίδουν τις απόψεις τους μέσω των αντίστοιχων περιοδικών τους (τό *Metron* που διευθύνει ο Bruno Zevi από το 1945 ως το 1954 και τό *Comunità* που διευθύνει ο ίδιος ο Olivetti και που αρχίζει να εκδίδεται τό 1949).

Με τούς νέους αυτούς προσανατολισμούς (ά-πολεοδομικό ήθος, ανθρώπινες σχέσεις, ατομικισμός) και με αναφορές κυρίως στις σκανδιναβικές πραγματώσεις της εποχής (χαμηλή πυκνότητα, συγκεντρωμένοι χώροι με οικεία ατμόσφαιρα), με τη χρωματική επιμέλεια και τη χρησιμοποίηση φτωχών υλικών της τοπικής παράδοσης, ή μοντέρνα αρχιτεκτονική αποποιείται την εικόνα μιας σύγχρονης και βιομηχανικά αναπτυγμένης κοινωνίας για να αναζητήσει στον χώρο της ιδιωτικής κατοικίας την έκφραση (και την κοινωνική όμως έσωστρέφεια) ενός νέου ατομικιστικού προτύπου.

Με τούς νέους αυτούς προσανατολισμούς ή πόλη θά αντιμετωπιστεί κατά συνέπεια σαν αναπόφευκτο άθροισμα μικρών ατομικών και μεγαλύτερων ιδιωτικών πάντοτε χώρων. Στην άστυφιλία οι απόψεις αυτές αντιπαραθέτουν την ειδική εικόνα της υπαίθρου (ή πόλη της 'Ιβρέα και ή περιοχή Canavese αντιπαραθέτονται στην εργατική μεγαλούπολη που τείνει να γίνει τό Τουρίνο): ακόμα δραστηκότερα και σαν άπάντηση στά προβλήματα (οικιστικά και κοινωνικά) της σύγχρονης μεγαλούπολης υποδεικνύονται οι έρημες έκτάσεις του ιταλικού νότου (17, 18). Στην πραγματικότητα, ή πολιτιστική μέριμνα για τις άκραίες περιθωριακές περιοχές δέν επιχειρεί να ανταποκριθεί

μέ πνεύμα σύγχρονο στά προβλήματα των μεγάλων πόλεων και αποφεύγει να αναμετρηθεί μέ την αυτόνομη οικονομική ανάπτυξη του Ιταλικού νότου.

Αυτή ή μεταρρυθμιστική πρωτοβουλία, αν ήταν άδέσμευτη από ιδεολογικές προκαταλήψεις, θά έπρεπε φυσιολογικά σχεδόν να επανασυνδεθεί μέ τις θετικές πραγματώσεις των λαϊκών μετώπων και τις θεσμικές κατακτήσεις των σοσιαλδημοκρατικών διοικήσεων της κεντρικής Ευρώπης του μεσοπολέμου. Οι προκαταλήψεις όμως υπάρχουν και υπαγορεύουν νέους αισθητικούς προσανατολισμούς. 'Από αυτούς διαφοροποιούνται αισθητά όρισμένοι αρχιτέκτονες του Μιλάνου, κυρίως εκείνοι που διατηρούν έντονότερους δεσμούς μέ τη ρασιοναλιστική κληρονομιά και χαρακτηρίζονται πολιτικά από την ένεργό συμμετοχή τους στην αντίσταση. 'Ωστόσο μπορεί να πεί κανείς ότι παρά τις διαφορετικές προθέσεις, την εποχή εκείνη οι στόχοι της πεφωτισμένης άστικής τάξης συγκλίνουν μέ τις αντίθετες απόψεις των αρχιτεκτόνων που συνδέονται μέ την εργατική τάξη. Στόχοι ατομικιστικοί στην πρώτη περίπτωση και στόχοι μέ έντονο κολεκτιβιστικό πνεύμα στη δεύτερη συγκλίνουν παραδόξως στό ζήτημα της λαϊκής στέγης, και έτσι προτείνονται και στις δύο περιπτώσεις οικιστικά συγκροτήματα άποκομμένα από τόν ύφιστάμενο πολεοδομικό ιστό και χωρίς τις απαραίτητες κοινωνικές υποδομές. Αυτή ή μειοδοσία, που συντελείται σε βάρος του θέματος της κατοικίας, την επιτρέπουν τότε οι περιορισμένες διαστάσεις της πόλης που παρ' όλα αυτά κατορθώνει ακόμα να ανταποκρίνεται στις έλλείψεις υποδομών των νέων επέκτάσεων μέ τις παραδοσιακές κεντρικές της έξυπηρετήσεις.

'Από αυτή την άποψη μία θέση έντελώς έναλλακτική, και σε διαφορετικές μεταξύ τους κοινωνικές πραγματικότητες, διατυ-

14.
M. Ridolfi και W. Frankl, άγροτικές κατοικίες στην Cerignola, Φότζια, 1950 (πηγή:

"Casabella-Continuità", άρ. 210, 'Ιούλιος 1956).

15, 16.
G. Astengo, S. Molli-Boffa, M. Passanti, N. Renacco, A. Rizzotti κ.ά., οικισμός Falchera, Τουρίνο, 1951 (πηγή: "Metron", άρ. 53-54, Αύγ.-Σεπτ. 1954).

17, 18.
C. Aymonino, C. Chiarini, M. Girelli, S. Lenci, M. Ottolenghi κ.ά., οικισμός Spine Bianche, Ματέρα, 1955 (πηγή: "Casabella-Continuità", άρ. 231, Σεπτ. 1959).

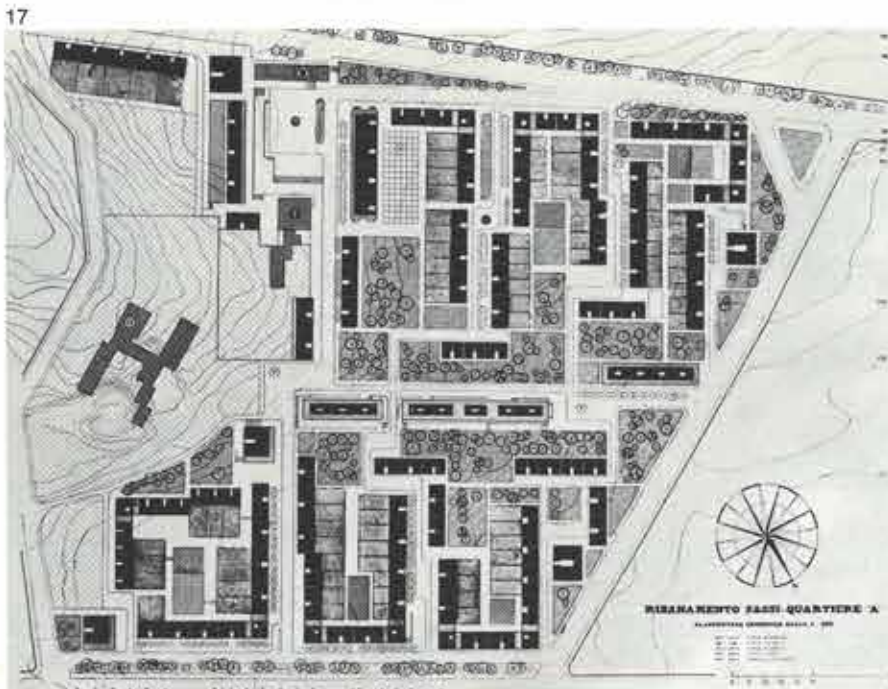
19, 20.
G. De Carlo, κατοικίες Ina-Casa, Βαβενό, Νοβάρα, 1954 (πηγή: "Casabella-Continuità", άρ. 201, Μάιος-'Ιούλιος 1954).

14.
M. Ridolfi and W. Frankl, rural housing at Cerignola, Foggia, 1950.

15, 16.
G. Astengo, S. Molli-Boffa, M. Passanti, N. Renacco, A. Rizzotti et al., Falchera housing development, Turin, 1951.

17, 18.
C. Aymonino, C. Chiarini, M. Girelli, S. Lenci, M. Ottolenghi et al., Spine Bianche housing development, Matera, 1955.

19, 20.
G. De Carlo, Ina-Casa housing development, Baveno, Novara, 1954.

πάνεται στα έργα του Franco Marescotti και του Mario Ridolfi. Το «λαϊκιστικό κοινόβιο» του πρώτου στην περιφέρεια του βιομηχανικού Μιλάνου και οι «κοινοτικοί ελεύθεροι χώροι» του δεύτερου στις συνοικιακές πολυκατοικίες της Ρώμης (στη λεωφόρο Etiopia και άλλου) κατορθώνουν να αμφισβητήσουν την ατομικιστική τυπολογία της πολυκατοικίας με μία νέα συλλογική διάσταση της κοινοτικής ζωής.

3. «Συνοικία τό όνειρο»

Τό 1951, ό Franco Marescotti χτίζει σέ μία περιφερειακή συνοικία του Μιλάνου τό αὐτοτελές συγκρότημα λαϊκών κατοικιών πού έμεινε γνωστό μέ τήν έπωνυμία «Συνεταιριστικό κοινωτικό κέντρο Grandi e Bertacchi» από τόν κοινοβιακό χαρακτήρα τής λειτουργικής του όργάνωσης (19), (εικ. 24, 25).

Ό Marescotti ανήκει στή γενιά τών αρχιτεκτόνων (P. Bottoni, L. Cosenza, L. Daneri, L. Diotallevi, G. Mucchi κ.ά.) πού διαμορφώνεται γύρω από τόν G. Pagano, διευθυντή τότε - μετά τόν θάνατο του Edoardo Persico - του περιοδικού *Casabella e Costruzioni*. Οι μαθητές του Pagano («ή στρατιά του Pagano» όπως τούς έλεγαν) αναφέρονται στό μοντέρνο κίνημα του μεσοπολέμου καί ιδιαίτερα στις πρωτοποριακές (καί πολιτικά στρατευμένες) πραγματώσεις όρισμένων ευρωπαϊκών χωρών (Όλλανδία, ΕΣΣΔ, Γερμανία, Τσεχοσλοβακία, Γαλλία, Ίσπανία κλπ.) καί σέ θέματα, όπως «ή εργατική κατοικία» (20), «ή μορφή καί ό προορισμός τής λαϊκής στέγης» (21), πού τούς απομακρύνουν από τόν αισθητικό (καί περισσότερο μορφολογικό) προσανατολισμό τών άλλων σύγχρονων τάσεων τής μοντέρνας Ιταλικής αρχιτεκτονικής. Στο κτίριο «Grandi e Bertacchi», καί πρίν ακόμα μελετήσει τή λειτουργική όργάνωση του χώρου, ό Marescotti έπινοεί μία πρωτότυπη συνεταιριστική πρωτοβουλία: τό σπίτι καί τό κοινωτικό κέντρο θά χτίζονται μέ τήν ύλική συμμετοχή αυτών πού θά τό κατοικούσαν: οι διανοούμενοι - όσοι από αυτούς ήταν διανοούμενοι - έκτός από τή χειρωνακτική συμμετοχή τους, θά αναλάμβαναν ταυτόχρονα (στή διάρκεια καί μετά τήν αποπεράτωση του

έργου) τή διάδοση τής συνεταιριστικής πρωτοβουλίας μέ όργανωμένες έκστρατείες ιδεολογικού προσηλυτισμού. Μερικοί νέοι αρχιτέκτονες, νέοι καλλιτέχνες, οι οικογένειες τών εργατών πού δούλευαν στό γύρω εργοστάσιο, διάφοροι περιθωριακοί καί καμιά φορά «άξιοσέβαστοι» εκπρόσωποι του μιλιανέζικου ύποκόσμου (πού τήν έποχή εκείνη θύμιζαν πολύ τούς θεατρικούς ήρωες του Μπρέχτ), όλοι μαζί λοιπόν έστησαν τό ανεπανάληπτο αυτό γιατί καί δούλεψαν ό ένας πλάι στον άλλο μέ άσυνήθιστο - καί από μία άποψη παράδοξο - συλλογικό πνεύμα.

Η σχεδιαστική καινοτομία τής πρωτοβουλίας ήταν φανερή στην όργάνωση του κοινόχρηστου έσωτερικού χώρου. Οι κοινοτικές έξυπηρετήσεις καί μεγάλο μέρος τών βοηθητικών χώρων τών διαμερισμάτων μελετήθηκαν ως ένιαίο σύνολο στό κέντρο του συγκροτήματος, έτσι ώστε ή «κοινωνικοποίηση» τών ιδιωτικών χώρων νά ενισχύεται κυρίως από τό σύνολο τών λειτουργικών χώρων πού θά διαχειρίζονταν μέ δική τους πρωτοβουλία οι ένοικοι. Η μεγάλη αίθουσα συγκεντρώσεων για διαλέξεις, συζητήσεις, προβολές, τό έντευκτήριο, τό έστιατόριο, ή αίθουσα του μπιλιάρδου, ή μεγάλη ταράτσα για καλοκαιρινούς χορούς καί θεατρικές παραστάσεις, οι ειδικόι χώροι για τις νεανικές συντροφίες καί τούς όμίλους τών γυναικών, όλα αυτά, αποτελούσαν ένα άθροισμα κοινοτικών έξυπηρετήσεων πολύ ύψηλότερου επιπέδου - ποιοτικά καί ποσοτικά - από εκείνο του συνόλου τών έξοπλισμών πού οι σημερινόι οικοδομικοί κανονισμοί καί τά σημερινά σταθερότυπα προσρίζουν συνήθως όχι για ένα μόνο κτίριο αλλά για όλόκληρες αστικές συνοικίες.

Η πληθωρική αυτή περιεκτικότητα έμοιαζε νά είναι τό δράμα ενός αυτόνομου «όχυρου» μέσα στην σύγχρονη πόλη: μέ πολιτιστική όμοιογένεια καί ταξική συνείδηση. Σάν ιδεολογική κυρίως αναφορά τό κτίριο έμοιαζε νά μνημονεύει τήν έσωστρέφεια τών εργατικών οικισμών τής Βιέννης στην δεκαετία του '20 (Karl Marx Hof κλπ.). Ό Marescotti δέν διέθετε βέβαια τόν ιδιοφυή ποιητικό όιστρο του Giuseppe

Terragni: ώστόσο τά έργα πού σχεδιάζει εκείνα τά χρόνια για τις περιφερειακές συνοικίες του Μιλάνου εισάγουν στην αρχιτεκτονική πρακτική μία τυπολογική έρηματικότητα εφάμιλλη μέ τή μορφολογική δεξιοτεχνία πού χαρακτηρίζει τά (παράλληλα) έργα του Mario Ridolfi στην Ρώμη. Καί αυτό μέσα σέ δύσκολους καιρούς καί αντίφατικές έμπειρίες πολλών άλλων άριστερών αρχιτεκτόνων τής τότε μιλιανέζικης κοινωίας.

Οι ύποβλητικές πολυκατοικίες του Mario Ridolfi στην περιφέρεια τής Ρώμης (1951), (εικ. 22) συγκαταλέγονται στό σημαντικότερα μεταπολεμικά έργα τής Ιταλικής αρχιτεκτονικής. Βλέποντας τά σχέδια τών πολυκατοικιών του Ridolfi ανακαλύπτει κανείς καί σήμερα έναν ανεξάντλητο θησαυρό κατασκευαστικών καί μορφολογικών λύσεων, πού δικαιώνει ακόμα καί τις ποιητικές αθαιρέσεις τής λυρικής του γραφής. Μιλώντας όμως για τόν Ridolfi θά πρέπει νά προσθέσουμε δύο λόγια για τήν ιδιότυπη θέση του μέσα στην πρόσφατη παράδοση καί μέσα στην ιστορία τής σύγχρονης αρχιτεκτονικής.

Όπως είναι γνωστό, οι όπαδοί του διεθνούς μοντέρνου κινήματος είχαν από πεποίθηση άπαρνηθεί τά περισσότερα εκφραστικά μέσα τής κλασικής παράδοσης. Στη μουσική όρολογία θά λέγαμε πώς από τό μουσικό ρεπερτόριο τής παράδοσης, οι μοντέρνοι συνθέτες υιοθετούσαν κατά προτίμηση εκείνους τούς φθόγγους πού ταίριαζαν περισσότερο στις φυσικές (δηλαδή χρηστικές) ιδιότητες κάθε μεμονωμένου όργάνου, κάθε δηλαδή λειτουργικού μέρους τής όρχήστρας του έργου τους. Η μουσικότητα καί ή ένότητα του συνόλου ήταν συνήθως αποτέλεσμα μίας εκ τών ύστερων μορφοποίησης τών αρχικών λειτουργικών στοιχείων τής κτιριολογικής σύνθεσης.

Στις πολυκατοικίες του Ridolfi (στη λεωφόρο Etiopia), (22) συμβαίνει ακριβώς τό αντίθετο. Έπειδή αντιμετωπίζει τήν αρχιτεκτονική παράδοση (κλασική, νεότερη ή μοντέρνα) ως συμπαγές καί άδιαίρετο ρεπερτόριο, ως ένιαία πηγή έμπνευσης, ό Ridolfi αποφεύγει συστηματικά νά ιεραρχήσει τή συνθετική του μέθοδο για νά

21

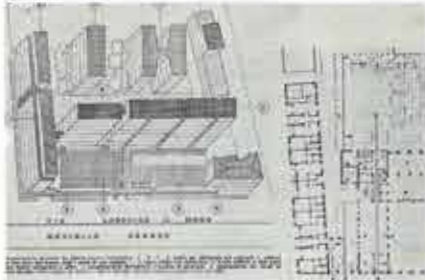
22

23

24

25

26

υπογραμμίσει αυτές ή εκείνες τις ιδιότητες του κτιρίου. Λειτουργική διάταξη, μορφολογία του συνόλου, κατασκευαστικές λεπτομέρειες, όλα πέφτουν ταυτόχρονα στη ζυγαριά των εκφραστικών μέσων και επιλύονται, διατηρώντας αναλλοίωτη την ίδια τελική μορφολογική σημασία. Γι' αυτό, αντιμετωπίζοντας το θέμα της άστικης πολυκατοικίας στα πλαίσια των δεδομένων οικοδομικών κανονισμών, ο Ridolfi μελετά επίμονα κάθε κατασκευαστική λεπτομέρεια, προβάλλοντας την ως σημαντικό αντιληπτικό στοιχείο στην κλίμακα όλης της συνοικίας.

Γιά να αποδώσει στα μεμονωμένα κτίρια το εικαστικό νόημα ενός ενιαίου (χρωματικού θά έλεγα) συνόλου, γιά να αποφύγει την άποσπασματική εικόνα των πολλών τονισμένων λεπτομερειών και γιά να μετριάσει κάπως τη μονοτονία του έπαναλαμβανόμενου κτιριολογικού τύπου, ο Ridolfi υιοθετεί μιά εύαισθητη χρωματική γκάμα στην τοιχοποιία και στά έξωτερικά κουφώματα, ενώ ταυτόχρονα «κόβει» τά κτίρια δημιουργώντας στην μέση και στην κορυφή τους συνεχείς σκεπαστούς εξώστες με έντονη φωτοσκίαση, σάν προβολή στις τέσσερις προσόψεις των πολυκατοικιών και σάν υπόμνηση του έσωτερικού δρόμου της Unité d'habitation.

Κλείνοντας τό κεφάλαιο αυτό θά πρέπει ακόμα νά αναφέρουμε τό συγκρότημα πολυκατοικιών πού χτίστηκε στό Βαυενο τό 1954 (23), (εικ. 19, 20). Έργο του Giancarlo De Carlo, ξεχωρίζει ανάμεσα στις άλλες πραγματώσεις της νεότερης γενιάς (του 1920) γιά τή συνεπή ιδεολογική ένταση πού χαρακτηρίζει τόν μεταπολεμικό προβληματισμό των αρχιτεκτόνων πού είχαν πάρει ένεργό μέρος στην αντίσταση της βόρειας Ιταλίας.

Ό De Carlo, άναρχικός στις φιλοσοφικές του τοποθετήσεις, συμμετείχε μεταπολεμικά στην άναθεώρηση των άρχων του ρασιοναλισμού, μέ κύρια άναφορά τόν Ernesto Rogers και τό περιοδικό *Casabella-Continuità*. Στα σπίτια πού χτίζει στό Βαυενο, τό σχέδιο τύπου Domipno προέρχεται από τις μελέτες γιά τή κατοικία πού έκανε τά χρόνια τόν άπασχολούν και θεωρητικά. Τόν άπασχολεί ένας συμμετο-

χικός σχεδιασμός (piano autoattuante) πού νά δίνει τή δυνατότητα στους ένοικους νά παρεμβαίνουν μέ δικές τους επιλογές στον τελικό καθορισμό τόσο της δομής όσο και της μορφής. Η τυπολογία των κατοικιών βασιζόταν σέ ένα εύελικο γλέγμα, μέσα στό όποιο οι ένοικοι μπορούσαν νά καθορίσουν τις σχέσεις μεταξύ

21.
F. Albini και I. Gardella, οικισμός Mangiagalli, Μιλάνο, 1950 (πηγή: "L'Architettura", άρ. 11, Σεπτ. 1956).

22.
M. Ridolfi και W. Frankl, πολυκατοικίες Ina-Casa στην λεωφόρο Etiopia, Ρώμη, 1951 (πηγή: "Casabella-Continuità", άρ. 199, Δεκ. 1953-Ιαν. 1954).

23.
M. Fiorentino, πολυκατοικίες Ina-Casa στην λεωφόρο Etiopia, Ρώμη, 1953 (πηγή: "L'Architettura", άρ. 45, Ιούλιος 1959).

24, 25.
F. Marescotti, συνεταιριστικό κοινωνικό κέντρο "Grandi e Bertacchi", Μιλάνο, 1951 (πηγή: "L'Architettura", άρ. 13, Νοέμβριος 1956).

26.
F. Albini και F. Helg, κατοικίες γιά τούς υπαλλήλους της εταιρείας Grés, Colognola, Μπέργκαμο, 1954 (πηγή: "L'Architettura", άρ. 11, Σεπτ. 1956).

27.
R. Gabetti και G. Raineri, κτίριο κατοικιών Ina-Casa, Orbassano, Τουρίνο, 1954 (πηγή: "Casabella-Continuità", άρ. 212, Σεπτ.-Όκτ. 1956).

28, 29.
L. Caccia Dominioni, E. Cerutti, P. Lingeri, V. Latis, G. Minoletti, M. Morini, M. Tevarotto κ.ά., συγκρότημα πολυκατοικιών Ina-Casa, Vialba, Μιλάνο, 1957 (πηγή: "Τά 14χρονα του όργανισμού Ina-Casa", Ρώμη: Staderini, 1963).

21.
F. Albini and I. Gardella, Mangiagalli housing development, Milan, 1950.

22.
M. Ridolfi and W. Frankl, Ina-Casa apartment blocks on Etiopia avenue, Rome, 1951.

23.
M. Fiorentino, Ina-Casa apartment blocks on Etiopia avenue, Rome, 1953.

24, 25.
F. Marescotti, co-operative social centre "Grandi e Bertacchi", Milan, 1951.

26.
F. Albini and F. Helg, apartment block for the personnel of the Grés firm at Colognola, Bergamo, 1954.

27.
R. Gabetti and G. Raineri, apartment block Ina-Casa at Orbassano, Turin, 1954.

28, 29.
L. Caccia Dominioni, E. Cerutti, P. Lingeri, V. Latis, G. Minoletti, M. Morini, M. Tevarotto et al., apartment blocks Ina-Casa at Vialba, Milan, 1957.

27

28

29

των διαμερισμάτων, καθώς και μεταξύ των κτιριακών μονάδων κατοικίας. Αύτη η συμμετοχή των ένοικων στον σχεδιασμό είναι μιά σταθερά που θα άκολουθήσει όλη ή έρρευνη του De Carlo, ως τις πρόσφατες κατοικίες στο Τέρνι για ύπαλληλους των σιδηροβιομηχανιών.

4. Η εικόνα του βιομηχανικού πολιτισμού

Περίπου στά μέσα της δεκαετίας του '50, στον ιταλικό χώρο παρουσιάζεται ένα καινούριο στυλ. Η πασιγνώστη έταιρεία Olivetti θέλει να ανακαινίσει την παλαιά Ίβρέα (μιά πόλη κοντά στο Τουρίνο), (24) και να τή μετατρέψει σε σύγχρονη πρωτεύουσα της βιομηχανικής της δραστηριότητας. Τό κτιριακό πρόγραμμα, επέκταση του προγράμματος του 1947 (25), (είκ. 33, 34), περιλαμβάνει τώρα τους νέους κοινόχρηστους βοηθητικούς χώρους (26), (είκ. 37) και τό έστιατόριο για τους εργάτες που σχεδιάζει ο Ignazio Gardella τό 1953 (27), (είκ. 35).

"Όπως είδαμε, ή ιδεολογία του Olivetti έπιδρά άποφασιστικά, εκείνα τά χρόνια, στην πορεία της ιταλικής αρχιτεκτονικής και έδώ, στά έργα της Ίβρέα, ίσως περισσότερο από άλλου, οι σχεδιαστικές λύσεις μαζί με τις ιδέες των αρχιτεκτονικών (νεογραφικών και τόν δικό του κοινωνικό (νεοκαπιταλιστικό και φιλελεύθερο) προσανατολισμό. Στόχος του Olivetti είναι να προσελκύσει την αρχιτεκτονική της εποχής του στά προγράμματα της σύγχρονης βιομηχανικής παραγωγής, πράγμα που τόν βοηθά να άνασκευάσει τις «άντιοικονομικές» προτάσεις που, εκείνα τά χρόνια, προσδίδουν στο ζήτημα της μαζικής κατοικίας (τόσο στη χωροθέτηση όσο και στην όργάνωση και τόν οικιακό έξοπλισμό) τις ιδεολογικές διαστάσεις (πρότυπα ζωής και πολιτισμικές άξίες) της ταξικής πάλης.

Σάν άρχοντας της ιταλικής Άναγέννησης ο Adriano Olivetti καλεί στην «αύλη» του τους αρχιτέκτονες να σχεδιάσουν για τους εργάτες του τό περιβάλλον μιάς νέας ποιότητας ζωής, να κατανοήσουν τό έγχείρημα και να συμμεριστούν, τελικά, τό κοινωνικό δράμα της έταιρείας. Πράγματι, ή τεχνολογική άρτιότητα, ή προσε-

μένη λεπτομέρεια, τά άκριβά ύλικά που χαρακτηρίζουν τά νέα κτίρια άντιστοιχούν σε ένα βιοτικό επίπεδο άνυπαρκτό εκείνα τά χρόνια στον ύπόλοιπο Ιταλικό χώρο. Ένώ δηλαδή ή μισή Ίταλία ζει άκόμα σε παρατήγματα και τρώγλες, ή έταιρεία παρέχει στους εργαζόμενους περίθαλψη, κοινωνική ισότητα, προστασία και με τά κτίρια που παραγγέλλει συναγωνίζεται τά σημαντικότερα σκανδιναβικά ή κεντροευρωπαϊκά πρότυπα της εποχής εκείνης (τά κτίρια του J. Duiker στην Όλλανδία, του Alvar Aalto στη Φιλανδία κλπ.).

Κοινωνιολόγοι, αρχιτέκτονες και λογοτέχνες έπιστρατεύονται για να ύλοποιήσουν τό μεταρρυθμιστικό δράμα του Adriano Olivetti και την πολύπλευρη πνευματική προσφορά που άπαιτεί στον διοικητικό τομέα τό μοντέρνο έπιχειρηματικό ήθος. "Έτσι λοιπόν, στο κέντρο του ιταλικού βορρά, στο άποστειρωμένο και στεγανό ιδεολογικό φυτώριο της Ίβρέα μεταμοσχεύεται στην ιταλική αρχιτεκτονική ή (μέχρι τότε λανθάνουσα) έκφραση του «οικονομικού θαύματος». Ένα «Italian style» που συνδυάζει ή μοντέρνα γραμμή του βιομηχανικού σχεδίου με την έπικείμενη άφθονία κοινωνικών αγαθών.

"Έπειτα από μακρόχρονη άσκητική θητεία (πρώτα στον ρασιοναλισμό και άργότερα στον έγχώριο λαϊκισμό), οι αρχιτέκτονες του Olivetti βυθίζονται σε ένα καινούριο γοητευτικό όνειρο. Στην Ίβρέα δημιουργείται ή νέα βιομηχανική αισθητική. Στά άμέσως έπόμενα χρόνια τό στυλ των ιταλικών προϊόντων πρόκειται να κερδίσει ή διεθνή άγορά και να έπηρεάσει ταυτόχρονα τά προγράμματα της μεσαίας και μεγάλης ιταλικής βιομηχανίας. Αύτά όσον άφορά τό βιομηχανικό σχέδιο.

Στην αρχιτεκτονική όμως κλίμακα συμβαίνει τό έξης περίεργο: ή νέα αισθητική, μεταφέροντας ή στυλιστική έπεξεργασία από ή μικρή κλίμακα του άντικειμένου στην αρχιτεκτονική, ύποβαθμίζει συχνά τό κτίριο και τό μετατρέπει σε καλαισθητό κοσμητικό άντικείμενο. Η γυάλινη όψη ξεκολλάει από τόν σκελετό και περιβάλλει τό κτίριο σάν διαφημιστική συσκευασία ενός άρχιτεκτονικού έμπορεύματος. Τάση που έχει ήδη οκιαγραφηθεί στην προγενέστερη επέκταση των κτιρίων της Oli-

vetti (1947).

Σέ αύτη την εικόνα δημιουργεί αντίλογο τό έστιατόριο για τους εργάτες, του Ignazio Gardella. Με ή μεγάλη έλευθερία στη σύνθεση των όγκων, με την άντανάκλαση του δάσους στα γυάλινα πετάσματα των όψεων, με τους συνεχείς άντικατοπτρισμούς των κατακόρυφων γραμμών (κορμοί δέντρων, κυγκλιδώματα), με όλα αυτά ο Gardella προεκτείνει τό έξωτερικό τοπίο στον έσωτερικό χώρο, άναιώντας την έπιφάνεια της όψης με ή διάσταση του βάθους. Τό παιχνίδι των άκριβών ύλικών, τό εικονογραφικό τέχνασμα της νοητής προέκτασης του έξωτερικού χώρου μέσα στο κτίριο, τό μέγεθος, ή σημασία αλλά και τό φυσικό μέγεθος της κατασκευαστικής λεπτομέρειας θα έπηρεάσουν σημαντικά τις περισσότερες πολυτελείς κατασκευές για τά δέκα τουλάχιστο έπόμενα χρόνια.

"Όταν όμως τό 1955 ο Adriano Olivetti αναθέτει στον Ridolfi τό νηπιαγωγείο στη συνοικία Canton Vesco της Ίβρέα (28), (είκ. 38, 39), εκείνος ως άπόφαση και ως στάση υιοθετεί την έντελώς προσωπική μυθοπλασία. Άδιαφορώντας για τό περιβάλλον και για τά σημαντικά μοντέρνα έργα που είναι κοντά στο δικό του κτίριο, άναπολεί τόν άπλό τρόπο μιάς περασμένης εποχής και τόν άνθρωποκεντρικό μικρόκοσμο της ιταλικής παραδοσιακής πόλης. Σχεδιάζει λιακωτά, καφασωτά, ταράτσες και μπροστά στην εικόνα του νέου πολιτισμού όρθώνει ένα τελευταίο «άγροτικό όχυρό»- με δλους τους ένδοιασμούς της άνθρωπιστικής του παιδείας και με κάποια ίσως είρωνεία για την κοινωνική θalπωρή του νέου έπιχειρηματικού ήθους.

5. Αντίστιξη στους διαδρόμους μιάς σύγχρονης πόλης (1950-1960)
"Όπως ή νεοπλαστική τεχνοτροπία (De Stijl) έπέδρασε άποφασιστικά στο έργο του Walter Gropius και ή κυβιστική γραφή στο έργο του Le Corbusier, έτσι και ή μεταφυσική ζωγραφική θα μπορούσε να άποτελέσει άφετηρία για μιά νέα τάση στα σχέδια των Ίταλών αρχιτεκτόνων». Πρόταση, θεώρημα ή προφητεία, ο συλλογισμός αύτός του Edoardo Persico έπιση-

30

31

32

μναινε τό 1934 πολλούς σημερινούς προσανατολισμούς τής ιταλικής αρχιτεκτονικής.

Ἡ προφητεία τοῦ Persico γιά μιά πουριστική συνέχεια τοῦ ιταλικού ρασιοναλισμοῦ ὑλοποιεῖται στό Μιλάνο, πολλά χρόνια πρὶν ἀπὸ τή σημερινή ρασιοναλιστική ἀναγέννηση, στά μεταπολεμικά κτίρια τῶν Mario Asnago καί Claudio Vender. Εὐγλωττοι μάρτυρες οἱ φωτογραφίες πού δημοσιεύουν οἱ ἴδιοι στό περιοδικά τῆς ἐποχῆς· ἐδῶ ἡ σκιά ἀπὸ ἓνα κιγκλίδωμα (29), (εἰκ. 40), ἐκεῖ ἓνα περίεργο κάθισμα παρατημένο στό μαρμάρينو δάπεδο (30), (εἰκ. 41), πίσω τῆς μιά πόρτα πού φτάνει ὡς τήν ὀροφή καί ἓνας κατάλευκος γυμνός τοίχος. Τά λειτουργικά στοιχεῖα μεταβάλλουν τίς παραδοσιακές διαστάσεις τοῦ οἰκιακοῦ χώρου, ἀλλοιώνουν τίς συνηθισμένες μετρικές ἀναλογίες. Τό κάθισμα - ὑπόμνηση τῆς ἀνθρώπινης παρουσίας - ἔχει φωτογραφηθεῖ ἀπὸ ψηλά καί καθὼς ἡ προοπτική γίνεται μέ τή φωτογράφιση ἰσομετρική, ὑπογραμμίζονται ἰσοτίμη τά ἀπλά κοινά στοιχεῖα τῆς σύνθεσης. Οἱ χιαστί μεταλλικές βέργες εἶναι ἀνεξάρτητες ἀπὸ τήν κατασκευαστική ἢ λειτουργική τους αἰτιολογία (ἄλλοτε πλάτη, ἄλλοτε βάση ἑνός καθίσματος καί

Olivetti, Ἰβρέα, 1953 (πηγή: "Domus", ἀρ. 376, Μάρτιος 1961).

37.

L. Figini καί G. Pollini, κοινοτικές ἐξυμνηρετήσεις καί βοηθητικοὶ χώροι τοῦ ἐργοστασίου Olivetti, Ἰβρέα, 1954 (πηγή: "L'Architettura", ἀρ. 62, Δεκ. 1960).

38, 39.

M. Ridolfi καί W. Frankl, παιδικὸς σταθμὸς Olivetti στὴν περιοχή Canton Vesco, Ἰβρέα, 1955 (πηγή: "Design-process: Olivetti 1908-1978").

30-32.

L.C. Daneri, E. Fuselli, C. Andreani, R. Rocca, M. Patesi et al., ἀποκρίματα κατοικιῶν Ina-Casa "Forte Quezzi", Γένοβα, 1958.

33.

Plan of the Olivetti plant at Ivrea, 1908-1976.

34.

L. Figini καί G. Pollini, ἐπέκταση τοῦ ἐργοστασίου Olivetti, Ivrea, 1947.

33

35, 36.

I. Gardella, restaurant of the Olivetti plant Ivrea, 1953.

37.

L. Figini καί G. Pollini, κοινοτικές ἐπιπλοές καί ἐπιπλοὶ τοῦ ἐργοστασίου Olivetti, Ivrea, 1954.

38, 39.

M. Ridolfi καί W. Frankl, Olivetti children's day-care centre at Canton Vesco, Ivrea, 1955.

34

30-32.

L.C. Daneri, E. Fuselli, C. Andreani, R. Rocca, M. Patesi κ.ά., συγκρότημα κατοικιῶν Ina-Casa "Forte Quezzi", Γένοβα, 1958 (πηγή: "Τά 14χρονα τοῦ ὀργανισμοῦ Ina-Casa").

33.

Κάτοψη τῶν ἐγκαταστάσεων τῆς Olivetti στὴν Ἰβρέα, 1908-1976 (πηγή: "L'Architecture d'Aujourd'hui", ἀρ. 188, Δεκ. 1976).

34.

L. Figini καί G. Pollini, ἐπέκταση τοῦ ἐργοστασίου Olivetti, Ἰβρέα, 1947 (πηγή: "Design-Process: Olivetti 1908-1978", Λὸς Ἄντζελες: Frederick S. Wight Art Gallery, 1979).

35, 36.

I. Gardella, ἐστιατόριο τοῦ ἐργοστασίου

35

36

37

38

39

των διαμερισμάτων, καθώς και μεταξύ των κτιριακών μονάδων κατοικίας. Αυτή η συμμετοχή των ενοίκων στον σχεδιασμό είναι μιά σταθερά που θα ακολουθηθεί όλη η έρευνα του De Carlo, ως τις πρόσφατες κατοικίες στο Τέρνι για ύπαλλήλους των οιδηροβιομηχανιών.

4. Η εικόνα του βιομηχανικού πολιτισμού

Περίπου στα μέσα της δεκαετίας του '50, στον Ιταλικό χώρο παρουσιάζεται ένα καινούριο στυλ. Η πασιγνώστη εταιρεία Olivetti θέλει να ανακαινίσει την παλαιά Ίβρεα (μιά πόλη κοντά στο Τουρίνο), (24) και να τη μετατρέψει σε σύγχρονη πρωτεύουσα της βιομηχανικής της δραστηριότητας. Το κτιριακό πρόγραμμα, επέκταση του προγράμματος του 1947 (25), (εικ. 33, 34), περιλαμβάνει τώρα τους νέους κοινόχρηστους βοηθητικούς χώρους (26), (εικ. 37) και το έστιατόριο για τους εργάτες που σχεδιάζει ο Ignazio Gardella το 1953 (27), (εικ. 35).

"Όπως είδαμε, η ιδεολογία του Olivetti επιδρά αποφασιστικά, εκείνα τα χρόνια, στην πορεία της Ιταλικής αρχιτεκτονικής και εδώ, στα έργα της Ίβρεα, ίσως περισσότερο από άλλοι, οι σχεδιαστικές λύσεις μαζί με τις ιδέες των αρχιτεκτόνων ιχνογραφούν και τον δικό του κοινωνικό (νεοκαπιταλιστικό και φιλελεύθερο) προσανατολισμό. Στόχος του Olivetti είναι να προσελκύσει την αρχιτεκτονική της εποχής του στα προγράμματα της σύγχρονης βιομηχανικής παραγωγής: πράγμα που τόν βοηθά να ανασκευάσει τις «αντιοικονομικές» προτάσεις που, εκείνα τα χρόνια, προσδίδουν στο ζήτημα της μαζικής κατοικίας (τόσο στη χωροθέτηση όσο και στην οργάνωση και τον οικιακό εξοπλισμό) τις ιδεολογικές διαστάσεις (πρότυπα ζωής και πολιτισμικές αξίες) της ταξικής πάλης.

Σάν άρχοντας της Ιταλικής Άναγέννησης ο Adriano Olivetti καλεί στην «αύλη» του τους αρχιτέκτονες να σχεδιάσουν για τους εργάτες του το περιβάλλον μιάς νέας ποιότητας ζωής, να κατανοήσουν το έγγχειρήμα και να συμμεριστούν, τελικά, το κοινωνικό δράμα της εταιρείας. Πράγματι, η τεχνολογική άριστητητα, η προσεγ-

μένη λεπτομέρεια, τα ακριβά υλικά που χαρακτηρίζουν τα νέα κτίρια αντιστοιχούν σε ένα βιοτικό επίπεδο άυπαρκτο εκείνα τα χρόνια στον υπόλοιπο Ιταλικό χώρο. Ένώ δηλαδή η μισή Ίταλία ζει ακόμα σε παραπήγματα και τρώγλες, η εταιρεία παρέχει στους εργαζόμενους περιθάλψη, κοινωνική ισοότητα, προστασία και με τα κτίρια που παραγγέλλει συναγωνίζεται τα σημαντικότερα σκανδιναβικά ή κεντροευρωπαϊκά πρότυπα της εποχής εκείνης (τα κτίρια του J. Duiker στην Όλλανδία, του Alvar Aalto στη Φιλανδία κλπ.).

Κοινωνιολόγοι, αρχιτέκτονες και λογοτέχνες έπιστρατεύονται για να υλοποιήσουν το μεταρρυθμιστικό δράμα του Adriano Olivetti και την πολύπλευρη πνευματική προσφορά που απαιτεί στον διοικητικό τομέα το μοντέρνο επιχειρηματικό ήθος. "Ετσι λοιπόν, στο κέντρο του Ιταλικού βορρά, στο άποστειρωμένο και στεγανό ιδεολογικό φυτώριο της Ίβρεα μεταμοσχεύεται στην Ιταλική αρχιτεκτονική η (μέχρι τότε λανθάνουσα) έκφραση του «οικονομικού θαύματος». "Ένα «Italian style» που συνδυάζει τη μοντέρνα γραμμή του βιομηχανικού σχεδίου με την επικείμενη άφθονία κοινωνικών αγαθών.

"Έπειτα από μακρόχρονη άσκητική θητεία (πρώτα στον ρασιοναλισμό και άργότερα στον έγχώριο λαϊκισμό), οι αρχιτέκτονες του Olivetti βυθίζονται σε ένα καινούριο γοητευτικό όνειρο. Στην Ίβρεα δημιουργείται η νέα βιομηχανική αισθητική. Στα άμέσως επόμενα χρόνια το στυλ των Ιταλικών προϊόντων πρόκειται να κερδίσει τη διεθνή αγορά και να επηρεάσει ταυτόχρονα τα προγράμματα της μεσαίας και μεγάλης Ιταλικής βιομηχανίας. Αυτά όσον άφορα το βιομηχανικό σχέδιο.

Στην αρχιτεκτονική όμως κλίμακα συμβαίνει το έξης περίεργο: η νέα αισθητική, μεταφέροντας τη στυλιστική επεξεργασία από τη μικρή κλίμακα του αντικειμένου στην αρχιτεκτονική, υποβαθμίζει συχνά το κτίριο και το μετατρέπει σε καλαισθητο κοσμητικό αντικείμενο. Η γυάλινη όψη ξεκολλάει από τον σκελετό και περιβάλλει το κτίριο σάν διαφημιστική συσκευασία ενός αρχιτεκτονικού έμπορεύματος. Τάση που έχει ήδη σκιαγραφηθεί στην προγενέστερη επέκταση των κτιρίων της Oli-

vetti (1947).

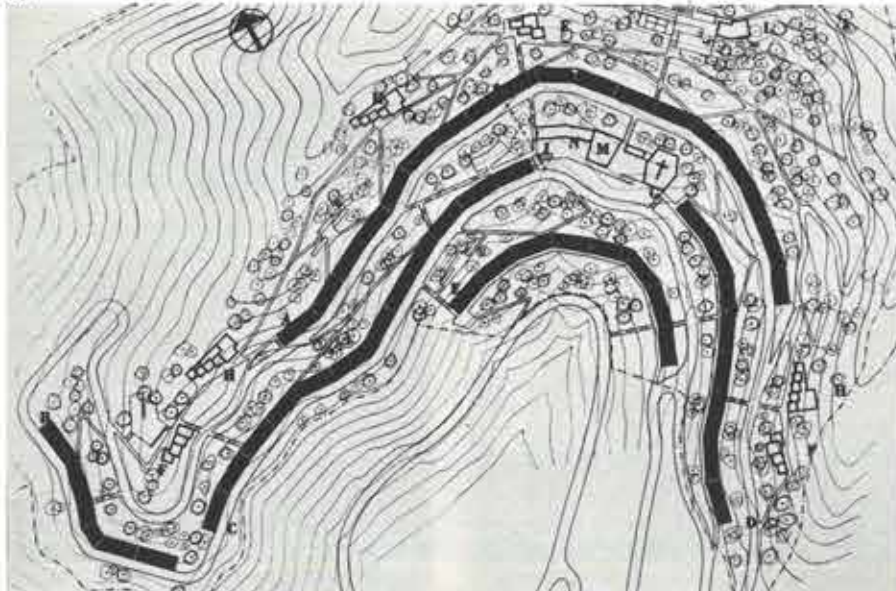
Σε αυτή την εικόνα δημιουργεί αντίλογο το έστιατόριο για τους εργάτες, του Ignazio Gardella. Με τη μεγάλη έλευθερία στη σύνθεση των όγκων, με την αντανάκλαση του δάσους στα γυάλινα πετάσματα των όψεων, με τους συνεχείς αντικατοπτρισμούς των κατακόρυφων γραμμών (κορμόι δέντρων, κυγκλιδώματα), με όλα αυτά ο Gardella προεκτείνει το έξωτερικό τοπίο στον έσωτερικό χώρο, αναιώντας την έπιφάνεια της όψης με τη διάσταση του βάθους. Το παιχνίδι των ακριβών υλικών, το εικονογραφικό τέχνασμα της νοητής προέκτασης του έξωτερικού χώρου μέσα στο κτίριο, το μέγεθος, η σημασία αλλά και το φυσικό μέγεθος της κατασκευαστικής λεπτομέρειας θα επηρεάσουν σημαντικά τις περισσότερες πολυτελείς κατασκευές για τα δέκα τουλάχιστο επόμενα χρόνια.

"Όταν όμως το 1955 ο Adriano Olivetti αναθέτει στον Ridolfi το νηπιαγωγείο στη συνοικία Canton Vesco της Ίβρεα (28), (εικ. 38, 39), εκείνος ως άπόφαση και ως στάση υιοθετεί την έντελως προσωπική μυθολογία. Άδιαφορώντας για το περιβάλλον και για τα σημαντικά μοντέρνα έργα που είναι κοντά στο δικό του κτίριο, αναπολεί τον άπλο τρόπο μιάς περασμένης εποχής και τον άνθρωποκεντρικό μικρόκοσμο της Ιταλικής παραδοσιακής πόλης. Σχεδιάζει λιακωτά, καφασωτά, ταράτσες και μπροστά στην εικόνα του νέου πολιτισμού ορθώνει ένα τελευταίο «άγροτικό όχυρο» με όλους τους ένδοιασμούς της ανθρωπιστικής του παιδείας και με κάποια ίσως ειρωνεία για την κοινωνική θalπωρή του νέου επιχειρηματικού ήθους.

5. Άντίστιξη στους διαδρόμους μιάς σύγχρονης πόλης (1950-1960)

"Όπως η νεοπλαστική τεχνοτροπία (De Stijl) επέδρασε αποφασιστικά στο έργο του Walter Gropius και η κυβιστική γραφή στο έργο του Le Corbusier, έτσι και η μεταφυσική ζωγραφική θα μπορούσε να άποτελέσει άφεταιρία για μιά νέα τάση στα σχέδια των Ίταλών αρχιτεκτόνων». Πρόταση, θεώρημα ή προφητεία, ο συλλογισμός αυτός του Edoardo Persico έπιση-

30

31

32

μαίνει τό 1934 πολλούς σημερινούς προσανατολισμούς της Ιταλικής αρχιτεκτονικής.

Η προφητεία του Persico για μία πουριστική συνέχεια του Ιταλικού ρασιονισμού υλοποιείται στο Μιλάνο, πολλά χρόνια πριν από τη σημερινή ρασιοναλιστική αναγέννηση, στα μεταπολεμικά κτίρια των Mario Asnago και Claudio Vender. Εύγλωττοι μάρτυρες οι φωτογραφίες που δημοσιεύουν οι ίδιοι στα περιοδικά της εποχής: εδώ ή σκιά από ένα κιγκλίδωμα (29), (εικ. 40), εκεί ένα περίεργο κάθισμα παρατημένο στο μαρμάρινο δάπεδο (30), (εικ. 41), πίσω της μία πόρτα που φτάνει ως την όροφή και ένας κατάλευκος γυμνός τοίχος. Τα λειτουργικά στοιχεία μεταβάλλουν τις παραδοσιακές διαστάσεις του οικιακού χώρου, άλλοιώνουν τις συνηθισμένες μετρικές αναλογίες. Το κάθισμα - υπόμνηση της ανθρώπινης παρουσίας - έχει φωτογραφηθεί από ψηλά και καθώς η προοπτική γίνεται με τη φωτογράφιση ίσομετρική, ύπογραμμίζονται ισότιμα τ'άπλα κοινά στοιχεία της σύνθεσης. Οι χιαστί μεταλλικές βέργες είναι ανεξάρτητες από την κατασκευαστική ή λειτουργική τους αιτιολογία (άλλοτε πλάτη, άλλοτε βάση ενός καθίσματος και

Olivetti, 'Ιβρέα, 1953 (πηγή: "Domus", αρ. 376, Μάρτιος 1961).

37.

L. Figini και G. Pollini, κοινοτικές εξυπηρετήσεις και βοηθητικοί χώροι του εργοστασίου Olivetti, 'Ιβρέα, 1954 (πηγή: "L'Architettura", αρ. 62, Δεκ. 1960).

38, 39.

M. Ridolfi και W. Frankl, παιδικός σταθμός Olivetti στην περιοχή Canton Vesco, 'Ιβρέα, 1955 (πηγή: "Design-process: Olivetti 1908-1978").

30-32.

L.C. Daneri, E. Fuselli, C. Andreani, R. Rocca, M. Patesi et al., apartment blocks Ina-Casa "Forte Quezzi", Genova, 1958.

33.

Plan of the Olivetti plant at Ivrea, 1908-1976.

34.

L. Figini and G. Pollini, expansion of the Olivetti plant, Ivrea, 1947.

33

35, 36.

I. Gardella, restaurant of the Olivetti plant, Ivrea, 1953.

37.

L. Figini and G. Pollini, community facilities and service areas of the Olivetti plant, Ivrea, 1954.

38, 39.

M. Ridolfi and W. Frankl, Olivetti children's day-care centre at Canton Vesco, Ivrea, 1955.

34

30-32.

L.C. Daneri, E. Fuselli, C. Andreani, R. Rocca, M. Patesi κ.ά., συγκρότημα κατοικιών Ina-Casa "Forte Quezzi", Γένοβα, 1958 (πηγή: "Τά 14χρονα του οργανισμού Ina-Casa").

33.

Κάτοψη των εγκαταστάσεων της Olivetti στην 'Ιβρέα, 1908-1976 (πηγή: "L'Architecture d'Aujourd'hui", αρ. 188, Δεκ. 1976).

34.

L. Figini και G. Pollini, επέκταση του εργοστασίου Olivetti, 'Ιβρέα, 1947 (πηγή: "Design-Process: Olivetti 1908-1978", Λός "Αντζελος: Frederick S. Wight Art Gallery, 1979).

35, 36.

I. Gardella, εστιατόριο του εργοστασίου

35

36

37

38

39

άλλοτε πάλι διακοσμητικό στοιχείο σε εξωτερικό κιγκλίδωμα). Μαζί με τό βαρύ έμφατικό τελάρο, οι διαγώνιες βέργες ύπογραμμίζουν την αύστηρά ορθογωνική σύνθεση και είναι φανερό πως όλα αυτά, λίγο ή πολύ παράλογα, λίγο ή πολύ τονισμένα, κάτι σημαίνουν και κάτι υπαινίσσονται πέρα από την άπλη συνθετική ισορροπία των μεμονωμένων στοιχείων. Σχολιάζουν ποιητικά, αφαιρετικά και ταυτόχρονα παρωδούν την κατασκευαστική ειλικρίνεια της φονξιοναλιστικής σκέψης, τόσο πού αν ζητούσαμε τις εικονογραφικές αναφορές τους θα τις βρίσκαμε πράγματι στα έπιπλα και στα σκεύη των πινάκων του Giorgio De Chirico, στη μεταφυσική περίοδο του Carlo Carrà ή του Morandi, και ίσως ακόμα στα σουρεαλιστικά ανθρωπόμορφα τοπία του Alberto Savinio.

Θά μπορούσαμε να μιλήσουμε για τη μεταπολεμική περίοδο της Ιταλικής αρχιτεκτονικής ξεκινώντας από τις (ιδεολογικές ή αισθητικές) συγγένειες (και ένδεχομένως τις αποκλίσεις) των αρχιτεκτόνων από τις διάφορες τεχνοτροπίες (ή ιδεολογίες) της εποχής τους. Αύτη την ερμηνευτική γραμμή υιοθετούν άλλωστε τα περισσότερα δοκίμια αρχιτεκτονικής κριτικής τα τελευταία χρόνια. Όστόσο τό στίγμα ενός αρχιτεκτονικού έργου δύσκολα προκύπτει από τις εκλεκτικές συγγένειες πού προβάλλει κάθε φορά ή κριτική. Άκόμα δυσκολότερο, από μία άπλη παράθεση «ισμών» και αισθητικών τάσεων να προκύψει ή άποδεικτική τους αξία για την εποχή και τόν κοινωνικό κόσμο πού βρίσκεται πίσω τους. Θά αναζητήσουμε λοιπόν τό στίγμα πού μάς ενδιαφέρει, ψηλαφώντας το στα ίδια τα «ύλικά», στα καθαυτό εκφραστικά μέσα τριών ακόμα αρχιτεκτονικών έργων.

Μετά τόν «κύκλο της υπαίθρου» (τή μαθητεία στις έρημες εκτάσεις του Ιταλικού νότου), μετά τις άκραιοές συνοικίες των μεγάλων πόλεων, μετά τή σύντομη θητεία στην «ιδανική πόλη» του Adriano Olivetti, κοινός παρανομαστής των έργων πού θά μάς άπασχολήσουν είναι τώρα τό κέντρο της σύγχρονης μεγαλούπολης. Χαρακτηριστικότερο ίσως παράδειγμα ή πόλη του

Μιλάνου, πού ως οικονομική πρωτεύουσα του Ιταλικού χώρου αποτελεί σε όλη τήν περίοδο της Άνασυγκρότησης τόν κυριότερο δοκιμαστικό στίβο ενός αύθεντικού και συχνά άκραιοú αρχιτεκτονικού πειραματισμού.

Η νέα ιθύνουσα τάξη, οι νέοι επιχειρηματίες (όσοι πλούτισαν στη διάρκεια του πολέμου και όσοι κληρονόμησαν τις πατρικές επιχειρήσεις) είναι έτοιμοι για νέες οικοδομικές πρωτοβουλίες. Και επειδή εκείνα τα χρόνια σε όλες τις προηγμένες χώρες τό ανανεωτικό πνεύμα της μοντέρνας αρχιτεκτονικής, με τήν αϊγλή πού τού παρέχει ή άμερικανική «έξυγίανση των πόλεων» (urban renewal), προβάλλεται ως έμβλημα προόδου, οικονομικής χειραφέτησης και μοντέρνου επιχειρηματικού ήθους, οι νέοι ιθύνοντες θά προτιμήσουν τούς εκφραστικούς τρόπους της μοντέρνας αρχιτεκτονικής. Ένώ λοιπόν τό Ιταλικό δημόσιο επιχειρεί τήν άνόρθωση της προπολεμικής νομοθεσίας και ό δημοκρα-

40.

M. Asnago και C. Vender, *έξωτερικό ανακαινισμένου κτιρίου*, Μιλάνο, 1945 (πηγή: "Domus-La casa dell'uomo", άρ. 211, 'Ιούλιος 1946).

41.

M. Asnago και C. Vender, *έσωτερικό ανακαινισμένου κτιρίου στην όδό San Raffaele*, Μιλάνο, 1950 (πηγή: "Domus", άρ. 255, Φεβρ. 1951).

42.

L. Figini και G. Pollini, *πολυκατοικία στην όδό Broletto*, Μιλάνο, 1948 (πηγή: "Spazio", άρ. 1, 'Ιούλιος 1950).

43.

M. Asnago και C. Vender, *κτίριο γραφείων και διαμερισμάτων στην Piazza Velasca*, Μιλάνο, 1950 (πηγή: "Spazio", άρ. 1, 'Ιούλιος 1950).

44.

G. Samonà και E. Trinccanato, *κτίριο γρα-*

φείων και διαμερισμάτων Inail, Βενετία, 1950 (πηγή: "Casabella-Continuità", άρ. 244, 'Οκτ. 1960).

45.

I. Gardella, *πολυκατοικία για τούς ύπαλλήλους της εταιρείας Borsalino, Άλεσσάντρια, 1951* (πηγή: G.C. Argan, "Ignazio Gardella").

46.

I. Gardella, *μικρή πολυκατοικία, Μιλάνο, 1947* (πηγή: G.C. Argan, "Ignazio Gardella").

47.

I. Gardella, A. Castelli Ferrieri και R. Menghi, *πολυκατοικία, Μιλάνο, 1951* (πηγή: "Casabella-Continuità", άρ. 202, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1954).

48.

L. Moretti, *κτιριακό συγκρότημα γραφείων, έμπορικών καταστημάτων και διαμερισμάτων στο Corso Italia, Μιλάνο, 1951* (πηγή: "Spazio", άρ. 6, Δεκ. 1951-Άπρ. 1952).

49.

R. Gabetti και A. Isoia, *πολυκατοικία Bottega d'Erasmus, Τουρίνο, 1953* (πηγή: "Casabella-Continuità", άρ. 215, Άπρ.-Μάιος 1957).

50.

G. De Finetti, "Strada Lombarda", *σχέδιο έμπορικής στοάς, Μιλάνο, 1946* (πηγή: "La città. Architettura e politica", άρ. 2, Μάρτ.-Άπρ. 1946).

51.

S. Muratori, *έδρα του Χριστιανοδημοκρατικού κόμματος στην περιοχή EUR, Ρώμη, 1955* (πηγή: "L'Architettura di Roma capitale, 1870-1970", Ρώμη: Golem, 1971).

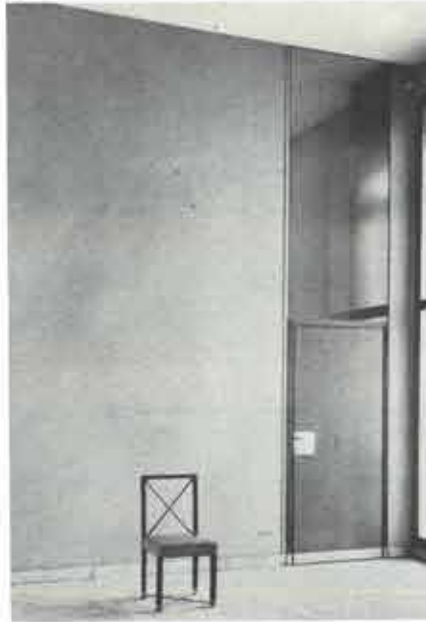
40.

M. Asnago and C. Vender, *view of restored*

40

41

42

building in Milan, 1945.

41.
M. Asnago and C. Vender, interior view of restored building on San Raffaele street, Milan, 1950.

42.
L. Figini and G. Pollini, apartment block on Broletto street, Milan, 1948.

43.
M. Asnago and C. Vender, office and apartment building on Piazza Velasca, Milan, 1950.

44.
G. Samonà and E. Trincanato, office and apartment building INAIL, Venice, 1950.

45.
I. Gardella, apartment block for the employees of the Borsalino company, Alessandria, 1951.

46.
I. Gardella, small apartment block in Milan, 1947.

47.
I. Gardella, A. Castelli Ferrieri and R. Menghi, apartment block in Milan, 1951.

48.
L. Moretti, building complex for offices, apartments and shops at the Corso Italia, Milan, 1951.

49.
R. Gabetti and A. Isola, apartment block "Bottega d'Erasmus", Turin, 1953.

50.
G. De Finetti, "Strada Lombarda", plans for a shopping arcade in Milan, 1946.

51.
S. Muratori, headquarters of the Christian-democratic party in the EUR region, Rome, 1955.

43

44

49

45

46

47

50

51

48

τικός άνεμος μοιάζει να έχει ανακοπεί, ή ιδιωτική πρωτοβουλία ζητά από τους αρχιτέκτονες ένα δόκιμο διαφημιστικό ένδυμα. Το ποιητικό ήθος της επάνυμης αρχιτεκτονικής συμπλιώνεται με τις αισθητικές προτιμήσεις της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και σάν αντίστιξη στο οικοδομικό πεντάγραμμο της μιλιανέζικης κερδοσκοπίας ξεχωρίζουν όρισμένα σημαντικά αρχιτεκτονικά έργα.

Τό συγκρότημα πολλαπλών χρήσεων (γραφεία, καταστήματα, ξενώνες) που σχεδιάζει το 1951 (31) ο Luigi Moretti αντανακλά μία σχεδιαστική ελευθερία που ενώ είναι κοινό γνώρισμα πολλών αρχιτεκτόνων ρωμαϊκής καταγωγής, όπως ο Moretti, είναι έντελως άσυνήθιστη γιά τους αρχιτέκτονες του Μιλάνου της εποχής εκείνης. Πρίν περάσουμε στην ανάγνωση του κτιρίου δύο λόγια σχετικά με τους οικοδομικούς κανονισμούς που προσδιορίζουν (περισσότερο ίσως από τις αισθητικές τεχντροπιές και τίς πολυσυζητημένες «σχολές») τή ρωμαϊκή καταγωγή των αρχιτεκτονικών του γνωρισμάτων.

Η όγκοπλαστική ελευθερία σέ πολλά κτίρια της Ρώμης και αντίθετα ή έφεση γιά μεγαλύτερη ρυθμολογική σχηματοποίηση που παρατηρούμε στά κτίρια του Μιλάνου όφείλονται τήν εποχή εκείνη στίς διαφορετικές μορφολογίες των δύο πόλεων, όπως διαμορφώθηκαν άμέσως μετά τήν ένοποίηση του Ιταλικού κράτους (1870). Ένώ δηλαδή στή Ρώμη τό οικοδομικό τετράγωνο (τό μικρό οικοδομικό τετράγωνο ή καμιά φορά τό οικόπεδο με ένα και μόνο κτίριο) άποτελεί τήν κυριότερη πολεοδομική μονάδα και διευκολύνει τήν όγκοπλαστική έπεξεργασία όλων των πλευρών του νέου κτίματος, στό κέντρο του Μιλάνου (που καθορίζεται κυρίως από εύθυγραμμους άκτινωτούς δρόμους) κάθε νέο κτίσμα προορίζεται νά συμπληρώσει δεξιότεχνικά τά κενά της προκαθορι-

σμένης οικοδομικής γραμμής. Η μορφολογία αυτή του πολεοδομικού ιστού περιρίζει τήν εύρηματικότητα στή ρυθμολογική καλλιγραφία της μιάς και μόνης διαθέσιμης όψης.

Τήν καλλιγραφική αυτή τάση και τήν παραδοσιακή μορφολογία του κέντρου της πόλης αντίσταται με τό έργο του στό Μιλάνο ο Luigi Moretti. Τό κτίριο της εικ. 48 άποτελείται από μιά διόροφη όριζόντια βάση (καταστήματα) και δύο έπταόροφους κορμούς. Διατηρώντας τή βάση εύθυγραμμισμένη στήν οικοδομική γραμμή της κεντρικής λεωφόρου (Corso Italia) και περιστρέφοντας τόν έναν κορμό κατά 90°, ο Moretti καταργεί τό παραδοσιακό σχήμα του πολεοδομικού ιστού. Γιά νά τονίσει τή χωροθετική καινοτομία στήρίζει τόν κορμό στήν όριζόντια βάση σάν ένα είδος προβόλου και ταυτόχρονα δίνει στίς δύο επιφάνειες του στραμμένου κορμού τή μορφή διπλόκυρτου φακού, έτσι ώστε από τήν κεντρική λεωφόρο νά διακρίνεται τό δεύτερο έπταόροφο κτίριο που τέμνεται στή μέση από μιά κατακόρυφη γραμμή.

Η προοπτική μελέτη των κτιρίων επιβάλλει στούς μεγάλους αρχιτεκτονικούς όγκους κατακόρυφους συσχετισμούς, ή συντακτική άρθρωση του χώρου και ή γλυπτική σχεδόν έπεξεργασία των όγκων διευκολύνει τήν ένιαία αντίληψη του συγκροτήματος παρά τή σκόπιμα άποσπασματική έποπτεία του συνόλου. Όλα συνθέτουν τήν άποθέωση του δόκιμου φορμαλισμού του Moretti χάρη στήν άνανέωση των κτιριολογικών προγραμμάτων που επιβάλλουν οι νέοι επιχειρηματίες τήν εποχή εκείνη. Στή θέση της κλασικής πολυόροφης κατοικίας με τά καταστήματα στό ισόγειο, τά νέα λειτουργικά προγράμματα των έργων που προορίζονται γιά τό κέντρο της πόλης προβλέπουν πολυόροφα κτίρια, μικτές χρήσεις και, αντί των

ιδιωτικών διαμερισμάτων, συγκροτήματα κατοικιών.

Η επίδραση του νέου επιχειρηματικού προσανατολισμού είναι φανερή σέ άλλα δύο έργα που μαζί με τό συγκρότημα του Moretti άποτελούν τίς άρτιότερες παραβάσεις του οικοδομικού κανονισμού και της ρυθμολογικής ρουτίνας.

Τό 1956 χτίζεται ή έδρα της άσφαλιστικής εταιρείας L'Abelle (γραφεία και διαμερίσματα), (32), (εικ. 54). Γιά νά διασπάσει τό φράγμα των προσώπων της οδού Leopardi και νά αξιοποιήσει τό βάθος του οικόπεδου, ο Vico Magistretti δημιουργεί μιά κατακόρυφη έσοχή στό κεντρικό τμήμα του κτιρίου, ύπερυψώνει τίς εισόδους των γραφείων και σχεδιάζει κεκλιμένες προσβάσεις από τό επίπεδο του δρόμου στίς χαμηλότερες έσωτερικές αυλές. Γιά νά ύπογραμμισει τούς διαφορετικούς λειτουργικούς χώρους, υιοθετεί τήν έντονη αντίθεση κατακόρυφων και όριζόντιων γραμμών με διαφορετικά ύλικά γιά τήν κάθε χρήση: πλάκες γρανίτη και διαχωριστικές μεταλλικές ταινίες σέ κάθετη διάταξη γιά τά κουφώματα των γραφείων και έμφανές κόκκινο τούβλο γιά τά όριζόντια στηθαία των διαμερισμάτων.

Στό πολυόροφο κτίριο γραφείων και διαμερισμάτων (Torre Velasca) που χτίζεται μέσα στήν περίμετρο του ιστορικού κέντρου, ή ομάδα BBPR υιοθετεί τήν παραδοσιακή μορφή του λอมβαρδικού πύργου (33, 34), (εικ. 55, 57). Παρά τίς αντίδράσεις που ακόμα προκαλεί ο πρώτος αυτός σύρανοξυση στό κέντρο της παλαιάς πόλης και παρά τήν «ιστοριοτική κόπωση» που ύποδηλώνουν οι σκόπιμα «ρυτιδωμένες» προσόψεις του κτιρίου, ο πύργος της ομάδας BBPR και σήμερα ακόμα άμφισβητεί τίς πολλές προκαταλήψεις γιά τήν αρχιτεκτονική διευθέτηση του παλαιού κέντρου (χαμηλά άπρόσωπα κτίρια γιά τή διατήρηση της ιστορικής φυσιογνωμίας,

52

53

54

55

56

57

άποφυγη κάθε υποκειμενικής έρμηνευτικής αλλοίωσης κλπ.)

"Έγραφε κάποτε ο Ernesto Rogers πώς τις έτυμολογικές ρίζες του «μνημείου» συνιστούν τὰ ρήματα *monere* = νοθεύω και *memini* = μνημονεύω. Τι μνημονεύει και τί ύπονοει άραγε σάν μελλοντική νοθευαία την έποχή που χιζεται ο περιεργος αυτός πύργος;

Τό βέβαιο είναι πώς ή όλη μνημειακή του ύπόσταση άμφισβητεί την έφήμερη τεχνολογική εικόνα του ύαλοπετάσματος και ταυτόχρονα προκαθορίζει για τό κτίριο μιá διαφορετική χρονική διάρκεια. Προβάλλοντας στό έργο τις θεωρητικές άπόψεις του Ernesto Rogers, θά έλεγα πώς ή μνημόνευση του λομβαρδικού πύργου εντάσσει σέ άνύπνοτο χρόνο τό νέο κτίριο στό δικτυο των διατηρητέων μνημείων του σημερινού κέντρου, πού μέ τόν μνημειακό τους συμβολισμό διευκολύνουν την έγκατάσταση νέων κοινοτικών χρήσεων.

Ή πολιτιστική αυτή διαίσθηση δέν πρόσθεσε, όπως ένα μέρος της κριτικής ύποστηρίζει, ακόμα έναν ισμό στους τόσους και τόσους της μεταπολεμικής αρχιτεκτονικής και δέν ήταν ιδιωτική αισθητική παραίσθηση ούτε κάποια παραλλαγή ενός γοθικού στύλ. Διατύπωσε μιá θέση, άκόμα επίκαιρη, για τή μετατροπή του προσωρινού (έμπορευματικού) χαρακτήρα της σύγχρονης καταναλωτικής πόλης, όπως ήδη εκείνα τὰ χρόνια διαγραφόταν στό κέντρο του Μιλάνου.

Ή πόλη του 1956 συμπληρώνει τὰ κενά της οικόπεδα μέ πληθώρα ιδιωτικών κατοικιών, μέ πολυόροφα γραφεία, έμπορικά και διοικητικά κέντρα. Ούτε τό δημόσιο ούτε φυσικά ή ιδιωτική πρωτοβουλία μεριμνά για την πολιτειακή αίγλη της μεγαλούπολης πού μεταμορφώνεται βαθμιαία σέ κακότεχνο άθροισμα κυβικών μέτρων.

58

52.
C. De Carli and A. Carminati, small apartment block on dei Giardini street, Milan, 1953.

53.
L. Ghidini and G. Mozzoni, apartment block on Francesco Sforza street, Milan, 1957.

54.
L. Magistretti and G. Veneziani, office and apartment building for the L'Abeille company on Leopardi street, Milan, 1956.

55, 57.
Group BBPR (L. Belgioioso, E. Peressutti and E.N. Rogers), multi-storey apartment and office block (Torre Velasca), Milan, 1956.

6. «Τό άηδόνι της καθολικής έκκλησίας» (35)

Στήν περίοδο 1950-60 ή καθολική έκκλησία άναλαμβάνει νά άναπληρώσει την άπραξία των δημόσιων φορέων στον τομέα της κοινωνικής ύποδομής.

Γιά νά προσαρμόσει την «οικουμενική» πολιτική της στα νέα οικιστικά και δημογραφικά δεδομένα και για νά άντισταθμίσει την πολιτιστική άνέχεια στις άκραίες συνοικίες των μεγάλων πόλεων, δημιουργεί ένα καινούριο δικτυο ναών και ένοριακών συγκροτημάτων (άθλητικά κέντρα, χώρους διαλέξεων, συγκεντρώσεων, βιβλιοθήκες, κατηχητικά σχολεία κλπ.). Άναθέτει σέ γνωστούς αρχιτέκτονες την άξιοποίηση της κτηματικής της περιουσίας και ταυτόχρονα προωθεί την άνασύνθεση του άτροφικού πολεοδομικού ιστού μέ κτίρια-όρόσημα της έκκλησιαστικής άποκέντρωσης.

Σέ κάθε περίπτωση, μέ την άνέγερση ενός ναού άξιοποιείται και ο πολεοδομικός του περίγυρος: ως αντίδοτο στον μορφολογικό κατακερματισμό των περιφερειακών συνοικιών υιοθετείται άλλοτε ή όγκοπλαστική συνοχή στη συγκέντρωση πολλών κοινοτικών χρήσεων και άλλοτε, σέ μεμονωμένα κτίρια, ο ρυθμολογικός συγκρασιμός της νεορομανικής γραφής μέ τό μοντέρνο τεχνολογικό ύφος. Στόν ναό του San Gabriele (Μιλάνο, 1958), (36) οι αρχιτέκτονες (Achille και Piernicco Castiglioni) τοποθετούν τις αίθουσες συγκεντρώσεων του ένοριακού συγκροτήματος πάνω άκριβώς από τόν καθαυτό χώρο της έκκλησιαστικής λειτουργίας.

52.
C. De Carli και A. Carminati, μικρή πολυκατοικία στην όδό dei Giardini, Μιλάνο, 1953 (πηγή: "Casabella-Continuità", άρ. 218, Μάρτιος 1958).

59

60

53.
L. Ghidini και G. Mozzoni, πολυκατοικία στην όδό Francesco Sforza, Μιλάνο, 1957 (πηγή: φωτογραφικό άρχείο G. Canella).

54.
L. Magistretti και G. Veneziani, κτίριο γραφείων και διαμερισμάτων της εταιρείας L'Abeille στην όδό Leopardi, Μιλάνο, 1956 (πηγή: φωτογραφικό άρχείο G. Canella).

55, 57.
Όμάδα BBPR (L. Belgioioso, E. Peressutti και E.N. Rogers), πολυόροφο κτίριο γραφείων και διαμερισμάτων (Torre Velasca), Μιλάνο, 1956 (πηγή: "Casabella-Continuità", άρ. 232, Όκτ. 1959).

56.
G.P. Valenti, μελέτη για πολυόροφο κτίριο στη λεωφόρο Scarampo, Μιλάνο, 1961 (πηγή: "Casabella-Continuità", άρ. 256, Όκτ. 1961).

58.
G. Michelucci, ναός του Larderello, Πίζα, 1956 (πηγή: L. Lugli, "Giovanni Michelucci", Μπλόνια: Patron, 1966).

59.
C. De Carli, ναός του Sant'Ildefonso, Μιλάνο, 1955 (πηγή: "Casabella-Continuità", άρ. 218, Μάρτιος 1958).

60.
L. Quaroni, A. De Carlo, A. Mor και A. Sibilla, ναός της Sacra Famiglia, Γένοβα, 1956 (πηγή: "Casabella-Continuità", άρ. 238, Άπρ. 1960).

61.
A. και P.G. Castiglioni, ναός του San Gabriele, Μιλάνο, 1958 (πηγή: "Casabella-Continuità", άρ. 224, Φεβρ. 1959).

61

56.
G.P. Valenti, design project for a multi-storey building on Scarampo avenue, Milan, 1961.

58.
G. Michelucci, church of Larderello, Pisa, 1956.

59.
C. De Carli, church of Sant'Ildefonso, Milan, 1955.

60.
L. Quaroni, A. De Carlo, A. Mor and A. Sibilla, church of Sacra Famiglia, Genova, 1956.

61.
A. and P.G. Castiglioni, church of San Gabriele, Milan, 1958.

Έτσι ώστε να αποτελέσουν τον κεντρικό πυρήνα γύρω από τον οποίο διατάσσονται όρθολογικά όλοι οι δευτερεύοντες πολιτιστικοί χώροι. 'Ενώ όμως η αρχική σύλληψη μοιάζει να ακολουθεί την παραδοσιακή φονξιοναλιστική σκέψη, η ρυθμολογική μεταγραφή ορισμένων κατασκευαστικών στοιχείων προσδίδει στο κτίριο έναν αυτόνομο εικονογραφικό συμβολισμό που διαφέρει αισθητά από την παραδοσιακή υπογράμμιση της λειτουργικής άρθρωσης. Οι τρεις μεγάλες άψιδες και οι διαχλωτοί άψιδοστάτες του προβόλου (εικ. 61), (μεταγραφή της συντακτικής σχέσης άψιδας και πεσοού) δημιουργούν μία μεγάλη εσοχή στην επιφάνεια της πρόσοψης που διακόπτει κατακόρυφα το συνεχές φράγμα της οικοδομικής γραμμής και «σβήνει» βαθμιαία τη φωτισοκίαση της όψης σε δύο διαδοχικές νοητές επιφάνειες. Συνειδητή αναφορά ή απλή μνημονική συναίρεση της ρομανικής-μανιεριστικής τεχντροπίας των λομβαρδικών ναών, οι μοντέρνες διαχρονικές μνημονεύσεις, οι αναφορές σε παλαιότερα κτίρια της εκκλησιαστικής πρόνοιας ή σε μορφολογικά πρότυπα κλασικών ναών, όλα αυτά δεν είναι μόνο μία νέα καλλιγραφική επίδοση του μεταπολεμικού αρχιτεκτονικού στυλ στις περιφερειακές συνοικίες των μεγάλων πόλεων. 'Η τουλάχιστο δεν είναι μόνο αυτό, γιατί με τις χρυσοφάντες αυτές αρχιτεκτονικές επιδόσεις υλοποιείται εκείνα τα χρόνια μία νέα πολιτιστική έκστρατεία και επιβεβαιώνεται όριστικά η διττή εκφραση (θηροσκευτική και ταυτόχρονα πολιτική) της εκκλησιαστικής πρωτοβουλίας.

7. 'Αρχιτεκτονική «έκτός των τειχών»

'Η αλήθεια είναι ότι σε όλη την περίοδο του '50, ενώ η εκκλησία, η ιδιωτική πρωτοβουλία και οι δημοκρατικές τοπικές διοικήσεις υιοθετούν, με διαφορετικούς τρόπους σε κάθε περίπτωση, τους εκφραστικούς τρόπους της μεταπολεμικής (μοντέρνας) αρχιτεκτονικής, στις αναθέσεις δημόσιων έργων ευρύτερης ακτινοβολίας προτιμούνται ακόμα οι καθιερωμένοι αρχιτέκτονες της προπολεμικής περιόδου, όσοι τουλάχιστο έσπευσαν να προσαρμοστούν στο νέο πνεύμα των κεντρικών μεταπολεμικών κυβερνήσεων. Γι' αυτό άλλωστε η δραστηριότητα πολλών μοντέρνων αρχιτεκτόνων προσανατολίζεται κυρίως σε έργα που βρίσκονται ακόμα εκτός των κεντρικών πολεοδομικών περιοχών. Οι μονοκατοικίες, οι παραθεριστικές κατοικίες, οι νέες τουριστικές εγκαταστάσεις, τα οικοτροφεία, οι εγκαταστάσεις υγείας και κοινωνικής περίθαλψης, θέματα όλα παραδοσιακά και ίσως απλούστερα, θα αποτελέσουν εκείνα τα χρόνια άφετηρία για την ανανέωση των σχεδιαστικών κλισιέ που έχει επιβάλει η επαγγελματική ρουτίνα στο θέμα της κατοικίας. Τό δωμάτιο και όχι πιά τό ιδιωτικό διαμέρισμα πολυκατοικίας προσφέρεται περισσότερο ως πρώτη (και ίσως πιά εύπλαστη) ύλη για την παραδειγματική διατύπωση μιάς νέας σχέσης του ατόμου (και κατ' επέκταση του κατοίκου της πόλης) με τους συλλογικούς χώρους της κοινοτικής ζωής.

Τό όρεινό πανδοχείο που σχεδιάζει ο Franco Albini στη μακρινή Cervinia των Ιταλικών Άλπεων (37) σηματοδοτεί την όριστική άπελευθέρωση μιάς ολόκληρης γενιάς αρχιτεκτόνων από τη φονξιοναλιστική παράδοση του Ιταλικού βορρά. 'Ο Albini παρακολουθεί την κατασκευή σχολαστικά, χρησιμοποιώντας τοπικά υλικά,

την ξυλοκατασκευή και την πέτρα, με φιλολογική ακρίβεια αρχαιολόγου-αναστηλωτή. Καθώς τό έργο ολοκληρώνεται, τό Albini απομακρύνεται ολοένα περισσότερο από τις αρχικές του προθέσεις, υιοθετώντας «ετερόκλητες» αναφορές από τό ρεπερτόριο της ύδροηλεκτρικής μηχανικής που κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου συναντούμε συχνότερα στην εκλεκτικιστική (φορμαλιστική) γραφή ορισμένων κοντρουκτιβιστών παρά στην κατασκευαστική ελικρίνεια του όρθόδοξου ρασιοναλισμού. Παρά τις φανερές θεωρητικές άδυναμίες του και την άπλουστευμένη τεχνολογική του υπόσταση, τό μικρό αυτό έργο (εικ. 62) θά προκαλέσει τότε θύελλα αντίδράσεων και θά υπογραμμίσει εκφραστικά προβλήματα που και σήμερα ακόμα είναι άσαφη για πολλούς 'Ιταλούς αρχιτέκτονες.

Τήν ίδια περίπου εποχή ο Marcello D'Olivo σχεδιάζει τό παιδικό αναμορφωτήριο στην περιοχή Oriscina κοντά στην Τεργέστη (38), (εικ. 65, 66). Μαζί με τό συνεταιριστικό συγκρότημα του Marescotti, τό αναμορφωτήριο του D'Olivo είναι ίσως τό πρώτο μεταπολεμικό έργο όπου τό σύνολο των κοινόχρηστων χώρων υπερτερεί σαφώς από τους χώρους διαμονής.

Στην παραδοσιακή κτιριολογική μορφή των περισσότερων αναμορφωτικών και φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, τό μέγεθος και ό χαρακτηρισμός των κοινόχρηστων χώρων (έργαστήρια, έντευκτήρια κλπ.) υπολογίζονται συνήθως με άποκλειστικό κριτήριο τον αριθμό των τροφίμων και έτσι υπερισχύει τελικά στην αρχιτεκτονική εκφραση του συνόλου ό χαρακτήρας της προσωρινής διαμονής, της ιδιώτευσης, της θεσμοθετημένης άπομόνωσης σε βάρος του συλλογικού ήθους που μπορεί να δημιουργήσει μιά άποκλεισμένη κοινότητα. 'Ο D'Olivo αντίστροφοντας την Ιεραρχική αυτή όργάνωση, μεταβάλλει ριζικά την αντι-

ληπτική-γεωμετρική της διατύπωση. 'Ορίζει ως κεντρικούς λειτουργικούς πυρήνες του έργου τους χώρους εκπαίδευσης και παραγωγικής εργασίας (μικρές βιοτεχνίες, έργαστηριακούς χώρους κλπ.) και γύρω τους συναρμολογεί ως βοηθητικούς όλους τους υπόλοιπους χώρους του ιδρύματος. 'Η έκλογή αυτή μεταβάλλει ριζικά τό παραδοσιακό δίκτυο έσωτερικής κυκλοφορίας, διαμορφώνει την όργανική άλληλουχία έσωτερικών και έξωτερικών χώρων και στην τελική άρθρωση των μεμονωμένων κτισμάτων άποτυπώνειται συμβολικά ό κοινοβιακός χαρακτήρας ενός μικρού ένιαίου οικισμού.

Οι κριτικοί της εποχής, σχολιάζοντας τις σχεδιαστικές καινοτομίες της αρχιτεκτονικής μελέτης, περιορίστηκαν κυρίως στη λεπτομερή ανάλυση της επιδράσεως και αναφορών στην «όργανική» αρχιτεκτονική του Wright, παρακάμπτοντας τις ιδεολογικές και «έπαναστατικές» καινοτομίες που τό έργο αυτό του D'Olivo εισήγαγε στη σχεδιαστική νοοτροπία της εποχής εκείνης. Προβάλλοντας σε ευρύτερη σχεδιαστική κλίμακα και ανατρέποντας την έσωτερική τυπολογική διάταξη του σωφρονιστικού ιδρύματος (ένος θεσμού «κοινωνικού όλοκληρωτισμού» όπως θά λέγαμε σήμερα), ο D'Olivo ίχνογραφεί, χωρίς τό δεσμά των οικοδομικών κανονισμών, τη νέα πολιτιστική διάσταση που θά έπρεπε να περιέχει ό σχεδιασμός των οικιστικών συγκροτημάτων στις παρυφές της σύγχρονης πόλης, άφού καταργήσει τη σχεδιαστική (και ιδεολογική) διαίρεση κοινωνικών έξοπλισμών και άτομικού χώρου.

Σέ αντίδιαστολή με τό σχεδιαστικά πρότυπα και τις ιδεολογίες των μοντέρνων περιφερειακών συνοικιών, όπου οι συλλογικοί δημόσιοι χώροι κατακερματίζονται στη μικροκλίμακα κάθε κτιρίου, της πολυκατοικίας, του δίοροφου ή στην παράταξη

62

63

64

65

66

«ἀγροτικών» μονοκατοικιών, ρασιοναλιστικού και ἐγχώριου νεορεαλιστικού «ὑφους», ὁ D'Olivo προτείνει τὴν κυριαρχία τοῦ συλλογικοῦ χώρου στὴ σχεδιαστικὴ ἐξατομίκευση τῆς ἀνθρώπινης διαμονῆς. Σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὴ ρομαντικὴ ἰδεολογία τῆς ἀποκέντρωσης, ὅπου πλατείες, νηπιαγωγεία καὶ κοινωνικὰ κέντρα διασκορπίζονται ὡς πολιτιστικοὶ σπόροι στὴν ἀχανὴ ἔρημο τῆς σύγχρονης καταναλωτικῆς γειτονιάς, τὸ σωφρονιστήριό τῆς Τεργέστης ἐνωματῶναι σὲ ἀνύποπτο χρόνο χώρους ἐκπαίδευσης-ἐργασίας-ἐλεύθερου χρόνου καὶ προβάλλει τὸ σύνολο αὐτὸ ὡς ἀλληγορικὸ πυρῆνα κοινοτι-

62.
F. Albini, πανδοχεῖο Pirovano στὴν Breuil, Ἀόστη, 1949 (πηγή: "Domus", ἀρ. 271, Ἰούνιος 1952).

63.
M. Asnago καὶ C. Vender, κατοικία καὶ ἰατρεῖο, Barlassina, Μιλάνο, 1955 (πηγή: "Domus", ἀρ. 338, Ἰαν. 1958).

64.
C. Mollino, σταθμὸς χειμερινῶν σπόρ στὸ Lago Nero, Sportinia, Τουρίνο, 1946 (πηγή: "Domus", ἀρ. 226, Ἰαν.-Φεβρ. 1948).

65, 66.
M. D'Olivo, παιδικὸ ἀναμορφωτήριο Villaggio del fanciullo, Opicina, Τεργέστη, 1950 (πηγή: "L'Architettura", ἀρ. 20, Ἰούνιος 1957).

67.
V. Viganò, ἀναμορφωτικὸ ἴδρυμα Istituto Marchiondi, Baggio, Μιλάνο, 1954 (πηγή: "L'Architettura", ἀρ. 40, Φεβρ. 1959).

62.
F. Albini, hotel Pirovano at Breuil, Aosta, 1949.

63.
M. Asnago and C. Vender, surgery and residence, Barlassina, Milan, 1955.

64.
C. Mollino, winter sports station at Lago Nero, Sportinia, Turin, 1946.

65, 66.
M. D'Olivo, children's reformatory "Villaggio del fanciullo", Opicina, Trieste, 1950.

67.
V. Viganò, reformatory, Istituto Marchiondi, Baggio, Milan, 1954.

68.
C. Scarpa, Veritti house, Udine, 1955.

69.
F. Buzzi Ceriani, Monument for the partisans of Taino at Lago Maggiore, Varese, 1954.

70, 71.
P. Bottoni, town hall at Sesto San Giovanni, Milan, 1960.

72.
G. Valle, offices of the A. Zanussi factory, Pordenone, 1959-62.

68.
C. Scarpa, κατοικία Veritti, Οὐντινε, 1955 (πηγή: "Zodiac", ἀρ. 6, Μάιος 1960).

69.
F. Buzzi Ceriani, μνημεῖο γιὰ τοὺς παρτιζάνους τοῦ Taino στὸ Lago Maggiore, Βαρέζε, 1954 (πηγή: "Casabella-Continuità", ἀρ. 208, Νοέμβρ.-Δεκ. 1955).

70, 71.
P. Bottoni, δημαρχεῖο στὸ Sesto San Giovanni, Μιλάνο, 1960 (πηγή: "L'Architettura", ἀρ. 146, Δεκ. 1967).

72.
G. Valle, γραφεῖα τοῦ ἐργοστασίου A. Zanussi, Πορντενόνε, 1959-62 (πηγή: "Casabella-Continuità", ἀρ. 277, Ἰούλιος 1963).

67

68

69

70

71

72

κών χρήσεων για την πολιτιστική αποκέντρωση της σύγχρονης πόλης. Είναι αλήθεια πως οι σύγχρονοι του D'Ολίνο (δσοι αρχιτέκτονες γεννήθηκαν μεταξύ 1915 και 1920) δέν είχαν ποτέ την επιρροή και την έθνική αναγνώριση της προηγούμενης γενιάς των πρωταγωνιστών (τών έθνικών «μαίτρ» BBPR, Ridolfi κλπ.). Είναι επίσης αλήθεια πως στην αρχιτεκτονική τους παιδεία επέδρασε αποφασιστικά, άλλοτε ως σύμπλεγμα και άλλοτε ως εξιδανίκευση, ο ιδεολογικός εκλεκτικισμός της ήρωικής περιόδου του μοντέρνου κινήματος. Γι' αυτό στη θεωρητική τους συγκρότηση παρεμβαίνουν εκείνα τα χρόνια νέες αντίληψεις, «άνανεωτικές» παραδοχές και κάποιου τρέχοντες μύθοι: η νεόκοπη πολεοδομία ως ειδικός επιστημονικός κλάδος, η τεχνολογία και το βιομηχανικό σχέδιο ως προϋποθέσεις για τη διάδοση της ευημερίας, η ιστορία ως κοινωνιολογική ανασκόπηση της ανεκπλήρωτης φονεζιοναλιστικής επανγγελίας. Τέλος, εκείνο που καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την όλη πνευματική τους πολιτεία είναι συχνά οι διεθνείς διασυνδέσεις, η ανάγκη ανταπόκρισης στον διεθνή χώρο, ο παραδοσιακός κοσμοπολιτισμός. Τις περισσότερες φορές η διεθνιστική αυτή έφθεση συνοδεύεται από αναστολές που αναρρούν τις αρχικές προθέσεις για πολλούς και διάφορους λόγους: γιατί οι οικοδομικοί κανονισμοί συμβαδίζουν με την ανεξέλεγκτη πολεοδομική επέκταση, γιατί το βιομηχανικό σχέδιο συναιρείται εύκολα με τα πρότυπα της καταναλωτικής αγοράς, γιατί ο τεχνολογικός μύθος αποβάνει τελικά η κίβδηλη συνείδηση παρωχημένων σχέσεων παραγωγής κλπ. Μέσα στη θεωρητική αποσύνθεση εκείνων των χρόνων, το Istituto Marchiondi (εικ. 67) του Vittoriano Viganò (39), όπως άλλωστε και τα σημαντικότερα έργα των

αδελφών Castiglioni, του Giancarlo De Carlo, του D'Ολίνο, του Fiorentino κ.ά. ξεχωρίζουν γιατί αναζητούν επίμονα ένα δικό τους ιστορικό λόγο ικανό να αντικαταστήσει τον επικρατούντα ρυθμολογικό ακροβατισμό που προφοδοτείται από τα πολεοδομικά σταθερότυπα και τους παράλληλους οικοδομικούς κανονισμούς της κατοικίας. Ξεχωρίζουν επίσης γιατί στο θέμα των κοινωνικών εξοπλισμών που επιλέγουν ως κύριο αντικείμενο θεωρητικής μελέτης, εκτός από τις κοινωνικές του διαστάσεις, αναζητούν ταυτόχρονα και την ευρύτερη κλίμακα σχεδιασμού που χρειάζεται το αρχιτεκτονικό έργο για να αποκτήσει μορφολογική ύπσταση και πολιτιστικό νόημα. Αυτό έξηγει και τις αναφορές τους τόσο στα έργα των αθέλων πατέρων του διεθνούς μπρουταλισμού (40), (Le Corbusier, Mies van der Rohe) όσο και στις στιλπνότερες μορφές του Aalto και του Louis Kahn. Γύρω από τις επώνυμες όμως εξαιρέσεις, στις αρχές της δεκαετίας του '60 θά διαμορφωθεί παράλληλα ένα «γενεαλογικό» ίδιωμα με διεθνή απήχηση. Τομές, κατόψεις, συμπαγείς και διάτρητες επιφάνειες απεικονίζονται με την κατασκευαστική ακρίβεια του σχεδίου εφαρμογής (εικ. 67). Οι βασικοί όγκοι τοποθετούνται στους κόμβους, στους αρμούς ή στις διακλαδώσεις ενός διαγραμματικού κορμού και μορφοποιούνται σύμφωνα με τις όρθογώνιες επιφάνειες των ευλοτύπων ή της φέρουσας τοιχοποιίας. Το χωροδικτύωμα του σκελετού συμπληρώνεται με το εργόχειρο των κουφωμάτων, με τις επαναλαμβανόμενες διαστάσεις των ύαλοπινάκων και τις ανάλαφρες διατομές των μεταλλικών στοιχείων του περιβλήματος. Με αυτές ακριβώς τις σχεδιαστικές αντίληψεις ο Gino Valle έπεξεργάζεται εκείνα τα χρόνια τη βιομηχανική εικόνα του μεγάλου

συγκροτήματος Zanussi (έργοστασιακές έγκαταστάσεις, κοινοτικούς χώρους, τραπεζαρίες και γραφεία στο Πορτνενόνο, 1959), (41), (εικ. 72). 'Η νέα βιομηχανική αισθητική θά επιδράσει σε όλη την κλίμακα του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού με την ίδια γραμμική συνέπεια ή τεχνολογική έπεξεργασία του αντικειμένου θά αποτυπωθεί στο σχεδιαστικό του ύφος από την κλίμακα του οικισμού ως τη μικρή διάσταση της τυποποιημένης οικοσκευής: σε έργοστασια και ύποκαταστήματα τραπεζών, σε έργατικές τραπεζαρίες και κτίρια γραφείων, σε πλυντήρια, ψυγεία και τηλεοράσεις - ένα καινούριο αρχιτεκτονικό στυλ. 'Από τον κατασκευαστικό μπρουταλισμό στον διεθνή στίβο του International Style. Το σύνολο όμως των οικιστικών προβλημάτων, καθώς και ό,τι αφορά την αισθητική του πολεοδομικού σχεδιασμού, έχουν στο μεταξύ ιδιοποιηθεί όριστικά, κοινοτικές αρχές, πολεοδομικοί και ύπουργεια.

8. Μουσεία και άναδομικές εκθέσεις. Οι άλλγορικοί χώροι μιας ιδεατής πόλης

Με την αρχιτεκτονική της σύγχρονης πόλης άσχολούνται ακόμα όσοι αρχιτέκτονες άρνήθηκαν την τεχνολογική έξομοίωση του International Style. 'Η αισθητική συνέπεια που συναντάμε σε όρισμένες μουσειακές εκθέσεις της έποχής εκείνης, οι περίτεχνες αναστηλώσεις, ο διάλογος των έκθεμάτων με το παραδοσιακό κέλυφος των παλαιών άρχοντικών, οι ποιητικοί τρόποι που υιοθετούνται για τη διευθέτηση των έσωτερικών τους χώρων, όλα δείχνουν πως μέσα στα μνημειακά κτίρια των ιστορικών πόλεων διεξάγεται ένα πρωτότυπο έργαστηριακό πείραμα. 'Εκεί, προφυλαγμένο από την αισθητική μόλυνση

73.
F. Albini, Μουσείο του Palazzo Bianco, Γένοβα, 1951 (πηγή: "Metron", άρ. 45, 'Ιούλιος 1952).

74, 75.
F. Albini, Μουσείο του θησαυρού του San Lorenzo, Γένοβα, 1952 (πηγή: "Casabella-Continuità", άρ. 213, Νοέμβρ.-Δεκ. 1956).

76.
I. Gardella, άναδρομική έκθεση με θέμα την ιστορία του Ιταλικού έπιπλου, IX Triennale, Μιλάνο, 1951 (πηγή: G.C. Argan, "Ignazio Gardella").

77.
F. Albini και F. Helg, η αίθουσα των τιμών στην X Triennale, Μιλάνο, 1954 (πηγή: "Domus", άρ. 300, Νοέμβριος 1954).

78.
'Ομάδα BBPR (L. Belgioioso, E. Peressutti και E.N. Rogers), Μουσείο Castello Sforcesco, Μιλάνο, 1954 (πηγή: "Casabella-Continuità", άρ. 211, 'Ιούλιος-'Ιούλιος 1956).

79.
C. Scarpa, προσθήκη στο Μουσείο Canoviana του Possagno, Τρεβίζο, 1956 (πηγή: "Casabella-Continuità", άρ. 211, 'Ιούλιος-'Ιούλιος 1956).

80.
C. Scarpa, Μουσείο Castelvecchio, Βερόνα, 1959 (πηγή: "Domus", άρ. 369, Αύγ. 1960).

73.
F. Albini, Museum of the Palazzo Bianco, Genova, 1951.

74, 75.
F. Albini, Museum of the treasure of San Lorenzo, Genova, 1952.

76.
I. Gardella, "The history of the Italian furniture", a retrospective exhibition, IX Triennale, Milan, 1951.

77.
F. Albini and F. Helg, honours' room at the X Triennale, Milan, 1954.

78.
Group BBPR (L. Belgioioso, E. Peressutti and E.N. Rogers), Museum Castello Sforcesco, Milan, 1954.

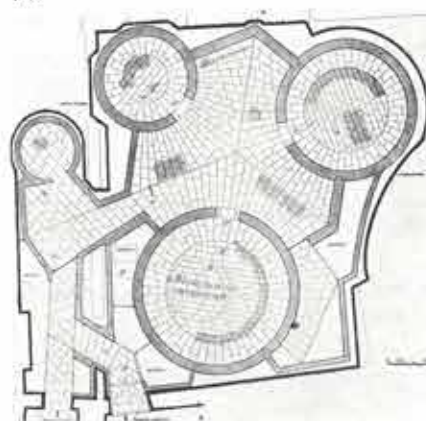
79.
C. Scarpa, addition to the Canoviana Museum at Possagno, Treviso, 1956.

80.
C. Scarpa, Castelvecchio Museum at Verona, 1959.

73

74

της πολεοδομικής εικόνας, σαν παραβολή και νουθεσία μιάς νέας παράδοσης για τόν παρόντα χρόνο. δημιουργείται τό πειραματικό είδωλο μιάς σύγχρονης ιδεατής πόλης.

Πάνω στις πέτρες τών παραδοσιακών κτιρίων ή αναφορά στο παρελθόν αποφεύγει τούς μιμητισμούς τής ρυθμολογικής αναφοράς και γίνεται ελεύθερη ανάπλαση, μετουσίωση, αναβίωση τής κλασικής παράδοσης. Χωρίς διδασκαλικούς υπαινιγμούς, χωρίς τίς κοινωνιολογικές και καμιά φορά κοινωνιολογίζουσες θεωρήσεις πού πολύ αργότερα - στις μέρες μας - θά ύποβιάσουν τή σημασία του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού σέ τεχνική οικοδομικής συντήρησης, όπως έγινε π.χ. με τή «μουσειακή» αναστήλωση του κέντρου τής Μπολώνια.

Αντίθετα, στή μικρότερη κλίμακα, στά έσωτερικά τών παλαιών μνημειακών κτιρίων, οι αρχιτέκτονες τής δεκαετίας του '50 αντιμετώπιζουν τή παράδοση (μοντέρνα και κλασική) χωρίς καλλιτεχνικά συμπλέγματα και αντιπαραβάλλουν στήν κλασική μορφολογική σύνθεση ένα εξίσου χειραφετημένο από αισθητική άποψη αρχιτεκτονικό έργο.

Στίς διευθετήσεις μουσείων, τά σχέδια του F. Albini, του I. Gardella, του C. Scarpa και τής ομάδας BBPR διεκδικούν μιά νέα ύπόθεση αρχιτεκτονικού σχεδιασμού. Λιγότερο σχηματική από τή ρασιοναλιστική έκδοχή, πιο αναλυτική και εύρηματική στίς μορφολογικές λεπτομέρειες και γι' αυτό περισσότερο «ύλική» από τήν άφαιρετική σχηματοποίηση τής ρασιοναλιστικής γραφής.

Η έσωτερική διαδρομή πού υιοθετεί ο Albini στή διάταξη τών εκθεμάτων του Palazzo Bianco (Γένοβα, 1951), (42) είναι, σέ όπτική διάθλαση, ή μικρογραφία του αναγεννησιακού γενοβέζικου δρόμου

(Strada Nuova) όπου βρίσκεται τό παλαιό άρχοντικό. Η στοιχειακή πουριστική του διατύπωση αποκλείει κάθε μιμητική άποπεια, κάθε ρυθμολογική ύπόμνηση, γιά νά δημιουργήσει ένα αυτόνομο εικονογραφικό σύστημα χωρίς άμεσες τοπολογικές αναφορές (εικ. 73).

Τό ίδιο παρατηρούμε στή διευθέτηση του San Lorenzo (Γένοβα), (43) όπου ή θολωτή σκεπή τής κρύπτης (μελέτη του F. Albini, 1952) στοιχίζεται ισότιμα με τά εκθέματα του μουσείου με τήν ίδια ή ίσως και μεγαλύτερη έμφαση (εικ. 74, 75).

Στήν αναδρομική έκθεση τής ιστορίας του Ιταλικού επίπλου πού διευθετεί ο I. Gardella τό 1951 γιά τήν 9η Triennale (44), (εικ. 76), ή συνηθισμένη ιστορική διαδοχή μεταβάλλεται σέ χωρική παράθεση έμφυτων μορφών. Τά σχήματα τών παλαιών καθισμάτων παρατάσσονται στίς εξέδρες του έσωτερικού χώρου σαν έναίο και ακόμα ζωντανό ρεπερτόριο σχημάτων και όγκων. Τά παραδοσιακά έπιπλα, τά στύλ του παρελθόντος στοιχίζονται «κατά παράθεση», ενώ ή διαχρονική μορφολογική όμοιογένεια του συνόλου, έτσι καθώς προβάλλεται ως επίκαιρο ακόμα ρεπερτόριο, μοιάζει νά άμφισβητεί τό άλλοθι τής «άπείριτης τεχνολογίας» και του αισθητικού μοντερνισμού, πού προβάλλονται συνήθως ως απαράβατες άρχές γιά τόν σχεδιασμό του σύγχρονου επίπλου.

Θά έλεγε κανείς πώς τό σύγχρονο έπιπλο έντάσσεται στο δίκτυο τών παραδοσιακών στύλ με τόν ίδιο τρόπο πού ο πύργος τής ομάδας BBPR έντάχθηκε ως έπώνυμο έργο, στο δίκτυο τών μνημειακών κτιρίων τής παλαιάς πόλης: σαν νουθεσία γιά τήν πολεοδομική κλίμακα, πειστική και εύγλυπτη, σύμφωνη με τίς άπόψεις πού τήν εποχή εκείνη ύποστήριζε ο Ernesto N. Rogers γιά τή μοντέρνα και ιστορική φυσιογνωμία του σύγχρονου αρχιτεκτονικού

έργου.

9. Μέ τό προσωπείο τής πολεοδομίας
Στίς άρχές τής δεκαετίας του '60, ή άλληγορική μικρογραφία τής σύγχρονης πόλης, οι μορφολογικές αναζητήσεις τών μουσειακών διευθετήσεων μεταφέρονται - με τή σχεδιαστική βοήθεια θά έλεγε κανείς ένός μεγεθυντικού παντογράφου - από τούς έσωτερικούς χώρους τών παραδοσιακών άρχοντικών στή μεσαία και μεγαλύτερη κλίμακα του πολεοδομικού σχεδιασμού.

Στούς αρχιτεκτονικούς διαγωνισμούς πού άφορούν κυρίως νέα διοικητικά και οικιστικά κέντρα στο έσωτερικό ή στίς παρυφές τών ιστορικών πόλεων (45, 46), ή συλλογιστική του αρχιτεκτονικού έργου μεταγίγεται στήν όγκοπλαστική όργάνωση του πολεοδομικού χώρου γιά νά άντικρούσει έμπράκτως τόν ισχύοντα θεωρητικό (άποκλειστικά σχεδόν χρηστικό και κανονιστικό) κώδικα τής μοντέρνας πολεοδομίας. Τό αρχιτεκτονικό έργο διαστέλλει τήν παραδοσιακή του κλίμακα και μεταμορφώνεται γιά νά διεκδικήσει τήν «ποιητική έλευθερία» πού ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός άπαιτεί σαν προϋπόθεση γιά νά σηματοδοτήσει πολιτιστικά τό δομημένο περιβάλλον (εικ. 81-84).

Θά πρέπει νά σημειωθεί πώς εκείνα τά χρόνια, μετά τήν άθρόα εισαγωγή του άγγλοσαξονικού planning (47), οι πολεοδομοί και οι κοινωνιολόγοι διεκδικούν ήδη τό πνευματικό copyright γιά κάθε έπιστημονική έρμηνεία τής σύγχρονης πραγματικότητας με κάθε λογής γνωστικές μεθόδους (μαθηματικούς ύπολογισμούς, κοινωνικές προβλέψεις, έρμηνευτικά πρότυπα κοινωνικής συμπεριφοράς, περιφερειακές αναλύσεις κλπ.). Καί ένώ, τήν εποχή εκείνη, οι περισσότεροι εκπρόσωποι τής «μεσαίας γενιάς» (γεν. 1915-1925)

75

76

77

78

79

80

προσανατολίζουν τὰ ἐνδιαφέροντά τους ἄλλοτε στό βιομηχανικό σχέδιο, ἄλλοτε στήν τεχνολογία καί ἄλλοτε πάλι στήν καθαυτό πολεοδομική τεχνική, ἢ προηγούμενη «γενιά τῶν δασκάλων» καί πολλοί νεότεροι ἀρχιτέκτονες ἐπιστρέφουν συνειδητὰ στόν παραδοσιακό σχεδιαστικό στίβο γιά νά κατοχυρώσουν πρακτικά καί θεωρητικά μιὰ ἐνιαία σχεδιαστική ἀντίληψη γιά τόν ἀρχιτεκτονικό καί πολεοδομικό σχεδιασμό.

Παρά τίς ἀδυναμίες πού θά μπορούσε κανεῖς, σήμερα, νά καταλογίσει στό ἐγγεῖρημα, ἢ ταύτιση αὐτῆ τῆς πολεοδομικῆς κλίμακας μέ τή συλλογιστική τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ἔργου ἀποτελεῖ σταθμό γιά τόν ἀρχιτεκτονικό στοχασμό τῶν μεταπολεμικῶν χρόνων καί θά γίνει σημεῖο θεωρητικῆς ἀναφοράς γιά πολλά μετέπειτα σχέδια, ἀπό τή δεκαετία τοῦ '60 ὡς τίς μέρες μας. Καί αὐτό γιατί οἱ μελέτες τῶν διαγωνισμῶν ἐπισημάναν ἐμπράκτως πῶς ἡ «εἰκονογραφική ἀναρχία» τοῦ δομημένου χώρου δέν ὀφείλεται τόσο στή δυσχέρεια τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ σχεδιασμοῦ νά ἀντιμετωπίσει τήν εὐρύτερη πολεοδομική κλίμακα ἀλλά στό ἀναπτυξιακά πρότυπα πού υἱοθετοῦν μέ τή μορφή σχεδιαστικῶν κατευθύνσεων οἱ ἐκάστοτε πολεοδομικές ρυθμίσεις.

Αὐτή τήν πεποίθηση ἐπιχειροῦν νά κατοχυρώσουν σάν ἀντικείμενο ἔρευνας οἱ μελέτες πού ἐκπονοῦνται ἐκεῖνα τά χρόνια γιά τοῦς διαγωνισμούς τοῦ δημοσίου. Στό ἐνεργητικό τους ἐγγράφεται ἀκόμα ἡ πεποίθηση (καί ἴσως ἡ ἰδεολογική αὐταπάτη) πῶς ἡ ἱστορική ἐπίγνωση τοῦ παρόντος καί ἡ συμβολική του ἀπεικόνιση μέ μεγαλεπήβολα ἀρχιτεκτονικά σχέδια εἶναι στοιχεῖα ἀναγκαῖα (καί θεωρούμενα τότε ἀκόμα ἱκανά) γιά νά ἀντικρούσουν τίς ἐποχιακές μῶδες τῆς ἐπαγγελματικῆς πρακτικῆς. Πράγματι, στό «ἐκτός κλίμακας» κτιριολογικά προγράμματα καί στίς ἀλληγορικές λύσεις πού υἱοθετοῦν, τό παρόν διαγράφεται ὡς γραμμική συνέχεια

ἐνός οἰκείου (καί γι' αὐτό ἐγκυρότερου) παρελθόντος καί ταυτόχρονα ὡς εἰκασία γιά ἓνα λίγο πολύ γνωστό ἢ, ἔστω, ἐπισημονικά προβλεπόμενο πεπρωμένο. Κάπως ἔτσι μπορούμε σήμερα νά ἐρμηνεύσουμε τόν ἐντονο εἰκονογραφικό χαρακτήρα πού διαφαίνεται στό ἀνεκτέλεστα σχέδια ἐκείνων τῶν διαγωνισμῶν· κάπως ἔτσι διατυπώνεται σχεδιαστικά, τήν ἐποχή ἐκείνη, ἡ δογματική ἐκδοχή τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ἱστορισμοῦ πού εἶναι, πιστεύω, κοινό γνώρισμα στίς ἀξιολογότερες μελέτες πού ὑποβάλλονται.

Οἱ μεγαλεπήβολες εἰκονογραφικές παραστάσεις ἔχουν ὡστόσο συγκεκριμένους πολιτιστικούς στόχους· ἐπιδιώκουν νά ἀντισταθμίσουν τίς αὐθαίρετες κτιριακές μορφές καί τὰ νεοκαπιταλιστικά πολεοδομικά πρότυπα πού κυριαρχοῦν τήν ἐποχή ἐκείνη τόσο στίς κοινωνίες δυτικοῦ τύπου ὅσο καί στίς ἀπομμήσεις εὐημερίας τῶν περισσότερων σοσιαλιστικῶν χωρῶν. Ἡ ἐπαναξιολόγηση τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ σχεδίου εἶναι λοιπόν ἄμυνα, καταφύγιο καί ἴσως ἀκόμα διέξοδος ἀπό ὅλα αὐτά καί ἡ ὑπέρβαση τῆς εἰκονοπλασίας τῶν διαγωνισμῶν θά δημιουργήσει ἀργότερα μιὰ νέα σχεδιαστική συνείδηση.

Ἡ ἀναλογική χρήση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἱστορίας καί τὰ ἐκάστοτε ἰδεολογικά σχήματα πού υἱοθετοῦνται στόν πολεοδομικό σχεδιασμό δέν ἐπαρκοῦν γιά νά στηρίξουν θεωρητικά τήν ἐπιλογή τῆς σχεδιαστικῆς κλίμακας, γιατί ἡ πόλη διατηρεῖ μιὰ φυσική ἀναπνοή μέσα ἀπό τήν ἴδια τῆς τήν ἱστορία, τοῦς φυσικούς πόρους καί τὰ νέα κοινωνικά βιώματα τῶν ἀνθρώπων τῆς καί ἴσως αὐτά τὰ στοιχεῖα ὑπαγορεύουν τελικά στή μορφολογική ἔρευνα τήν κατάλληλη καί κάθε φορά μεταβαλλόμενη κλίμακα τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ σχεδιασμοῦ.

Σημειώσεις

1. Πρβλ. R. Banham, "Neoliberty. The Italian Retreat from Modern Architecture", *The Archi-*

tectural Review, ἄρ. 747, 'Απρίλιος 1959, καθώς καί "Neoliberty: The Debate", *The Architectural Review*, ἄρ. 754, Δεκέμβριος 1959.

2. Βλ. *Metron*, ἄρ. 45, 'Ιούλιος 1952.

3. Βλ. *Costruzioni-Casabella*, ἄρ. 193, Μάρτιος 1946.

4. Πρβλ. *Americana-Raccolta di narratori dalle origini ai nostri giorni*, E. Vittorini (ἐπιμ.), Μιλάνο: Bompiani, 1943, συλλογή δηγημάτων ὅπου μεταξύ ἄλλων ἀνθολογοῦνται μεταφράσεις τῶν Eugenio Montale, Alberto Moravia, Cesare Pavese. Ἡδὴ ἄλλωστε ἀπό τό 1939 παιζόταν στό ἰταλικό θέατρο «Ἡ μικρή μας πόλη» τοῦ Thornton Wilder καί ὀρισμένες ταινίες τοῦ γαλλικοῦ ρεαλισμοῦ, "Ὅσον ἀφορᾷ τήν ἀρχιτεκτονική κριτική, ὁ Edoardo Persico ὑποστήριξε ἤδη ἀπό τό 1935 ὅτι «ἡ νέα ἀρχιτεκτονική γεννήθηκε πραγματικά στό ἰχνη τοῦ ἱμπερσονισμού» καί ἐννοῶ τόν Frank Lloyd Wright», βλ. "Profezia della architettura" διάλεξη στό Τουρίνο στίς 21.1. 1935.

5. Πρβλ. B. Zevi, *Verso un'architettura organica*, Τουρίνο: Einaudi, 1945, καθώς καί *Metron* ἀπό ἄρ. 1, Αὐγουστος 1945, ὡς ἄρ. 53-54, Σεπτέμβριος 1954.

6. Βλ. *Domus - La casa dell'uomo*, ἄρ. 109, Μάιος 1946.

7. Βλ. *Metron*, ἄρ. 37 'Ιούλιος-Αὐγουστος 1950.

8. Βλ. *Metron*, ἄρ. 26-27, Αὐγουστος-Σεπτέμβριος 1948.

9. Βλ. *Costruzioni-Casabella*, ἄρ. 132, Δεκ. 1938.

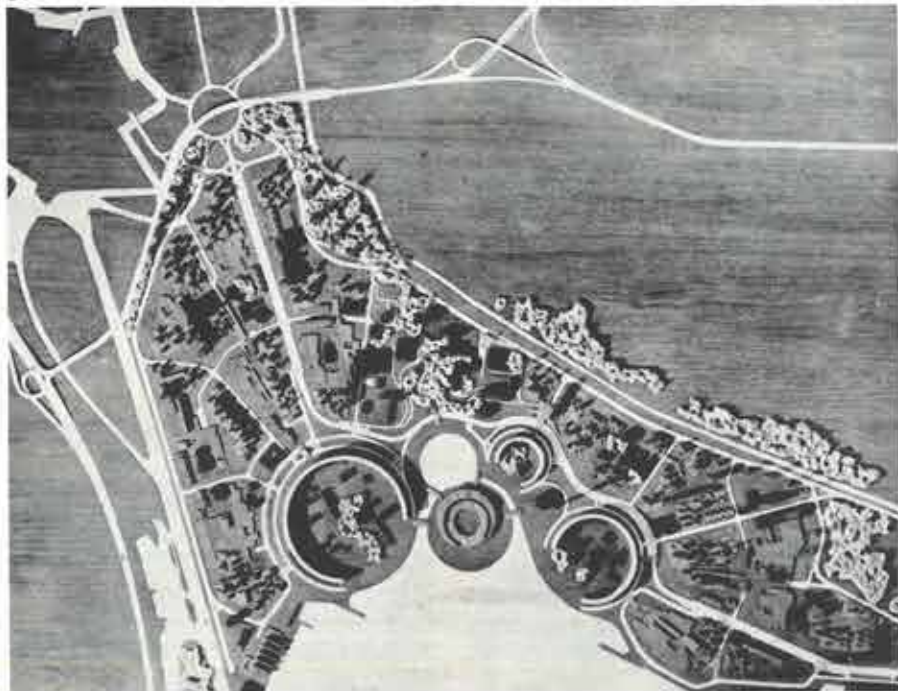
10. Βλ. *Costruzioni-Casabella*, ἄρ. 148, 'Απρ. 1940.

11. Βλ. *Urbanistica*, ἄρ. 18-19, Μάρτιος 1956.

12. Πρβλ. J.L. Sert, *Can Our Cities Survive? An ABC of urban problems, their analysis, their solutions, based on the proposals formulated by the CIAM*, Cambridge, Mass.: The Harvard University Press, 1944.

13. Βλ. *Costruzioni-Casabella*, ἄρ. 194, Σεπτ. 1946.

81

81. L. Quaroni κ.ά., πρόταση στόν διαγωνισμό γιά τόν οἰκισμό CEP, Barene, San Giuliano, Mestre, Βενετία, 1959 (πηγή: M. Tafuri, "Ludovico Quaroni e lo sviluppo dell'architettura moderna in Italia", Μιλάνο: Comunità, 1964).

81. L. Quaroni et al., entry at the competition for the CEP housing development at Barene, San Giuliano, Mestre, Venice, 1959.

14. Πρβλ. *La città, Architettura e politica*, Δεκ. 1945-Αύγουστος 1956, καθώς και το κείμενο "Milano risorge" γραμμένο μεταξύ 1942 και 1951 και δημοσιευμένο στο Giuseppe De Finetti, *Milano-Costruzione di una città*, Μιλάνο: Etas Kompass, 1969.

15. Πρβλ. A. Restucci, "Un rêve américain dans le mezzogiorno", *L'Architecture d'Aujourd'hui*, άρ. 188, Δεκ. 1976.

16. Πρβλ. L. Mumford, *The Culture of Cities*, Νέα Υόρκη: Harcourt, Brace & Co., 1938 και E.A. Gutkind, *The Expanding Environment - The End of Cities - The Rise of Communities*, Λονδίνο: Freedom Press, 1953· και τὰ δύο βιβλία μεταφράστηκαν τὸ πρῶτο τὸ 1953 καὶ τὸ δεύτερο τὸ 1955 ἀπὸ τὸν ἐκδοτικό οἶκο τοῦ Olivetti, *Comunità*.

17. Βλ. *Casabella-Continuità*, άρ. 200, Φεβρ.-Μάρτιος 1954.

18. Βλ. *L'Architettura*, άρ. 2, Ἰούλιος-Αύγουστος 1952.

19. Βλ. *L'Architettura*, άρ. 13, Νοέμβρ. 1956 καὶ *Comunità*, άρ. 66, Ἰαν. 1959.

20. Πρβλ. P. Bottoni καὶ M. Pucci, "Indagini sul problema dell'abitazione operaia nella provincia di Milano e proposte per la sua soluzione", *Costruzioni-Casabella*, άρ. 1955, Νοέμβριος 1940.

21. Πρβλ. I. Diotallevi καὶ F. Marescotti, *ordine e destino della casa popolare-Risultati e anticipi*, εισαγωγή τοῦ G. Pagano, Μιλάνο: Editoriale Domus, 1941.

22. Βλ. *Casabella-Continuità*, άρ. 199, Δεκ. 1953-Ἰαν. 1954.

23. Βλ. *Casabella-Continuità*, άρ. 201, Μάιος-Ἰούνιος 1954.

24. Πρβλ. "Politique industrielle et architecture: le cas Olivetti", *L'Architecture d'Aujourd'hui*, άρ. 188, Δεκ. 1976 καὶ *Design Process: Olivetti 1908-1978*, N.H. Shapira (ἐπιμ.), Λός "Αντζελες: Frederick S. Wight Art Gallery, 1979.

25. Βλ. *Domus*, άρ. 226, Ἰαν.-Φεβρ. 1948.

26. Βλ. *L'Architettura*, άρ. 62, Δεκ. 1960.

27. Βλ. *Casabella-Continuità*, άρ. 235, Ἰαν. 1960.

28. Βλ. *L'Architettura*, άρ. 133, Νοέμβριος 1966.

29. Βλ. *Domus-La casa dell'uomo*, άρ. 211, Ἰούλιος 1946.

30. Βλ. *Domus*, άρ. 255, Φεβρ. 1951.

31. Βλ. *Spazio*, άρ. 6, Δεκ. 1951-Ἀπρ. 1952.

32. Βλ. A. Pica, *Architettura moderna in Milano-Guida*, Μιλάνο: Azimimum, 1964, σ. 33.

33. Πρβλ. E.N. Rogers, "Le presistenze ambientali e i temi pratici contemporanei", *Casabella-Continuità*, άρ. 204, Φεβρ.-Μάρτ. 1954.

34. Βλ. *L'Architettura*, άρ. 40, Φεβρ. 1959 καὶ *Casabella-Continuità*, άρ. 232, Ὀκτ. 1959.

35. Παίρνοντας ἀφορμὴ ἀπὸ τὸ γνωστὸ παραμῦθι τοῦ Andersen ὅπου τὸ ἀηδὸνι συμβολίζει τὸν διανοούμενο καὶ σὺμβουλο τοῦ βασιλιά, ὁ P.P. Pasolini τιλοφορεῖ τὴν ποιητικὴ συλλογὴ πὺ ἐκδίδει τὸ 1958: *L'usignolo della chiesa cattolica* (τὸ ἀηδὸνι τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας).

36. Βλ. *Casabella-Continuità*, άρ. 224, Φεβρ. 1959.

37. Βλ. *Domus*, άρ. 271, Ἰούνιος 1952.

38. Βλ. *Domus*, άρ. 257, Νοέμ. 1952, *Metron*, άρ. 47, Δεκ. 1952 καὶ *L'Architettura*, άρ. 20, Ἰούνιος 1957.

39. Βλ. *L'Architettura*, άρ. 40, Φεβρ. 1959.

40. Πρβλ. R. Banham, *The New Brutalism-Ethic or Aesthetic?* Στουτγάρδη: Krämer, 1966.

41. Βλ. *Casabella-Continuità*, άρ. 277, Ἰούλιος 1963.

42. Βλ. *Metron*, άρ. 45, Ἰούνιος 1952.

43. Βλ. *Casabella-Continuità*, άρ. 213, Νοέμβρ.-Δεκ. 1956.

44. Βλ. *Metron*, άρ. 43, Σεπτ.-Δεκ. 1951.

45. Βλ. *L'Architettura*, άρ. 57, Ἰούλιος 1960 καὶ *Casabella-Continuità*, άρ. 242, Αύγουστος 1960.

46. Βλ. *Casabella-Continuità*, άρ. 278, Αύγουστος 1963.

47. Πρβλ. τίς δημοσιεύσεις τῶν διαφόρων νομαρχιακῶν ἰνστιτούτων κοινωνικοοικονομικῶν καὶ πολεοδομικῶν ἐρευνῶν πὺ δημιουργήθηκαν στὴν Ἰταλία ἀμέσως μετὰ τὴν ἰδρυση τὸ 1960 τοῦ ILSES (Istituto Lombardo per gli Studi Economici e Sociali).

82, 83.

S. Muratori κ.ά., *α' βραβεῖο στὸν διαγωνισμό γιὰ τὸν οἰκισμό CEP, Barene, San Giuliano, Mestre, Βενετία, 1959. Δύο ἀπὸ τίς τρεῖς ἐναλλακτικὲς λύσεις* (πηγή: "Casabella-Continuità", άρ. 242, Αὐγ. 1960).

84.

G. Samonà κ.ά., *πρόταση στὸν διαγωνισμό γιὰ τὸ νέο διοικητικὸ κέντρο τοῦ Τουρίνου, 1962* (πηγή: "Casabella-Continuità", άρ. 278, Αὐγ. 1963).

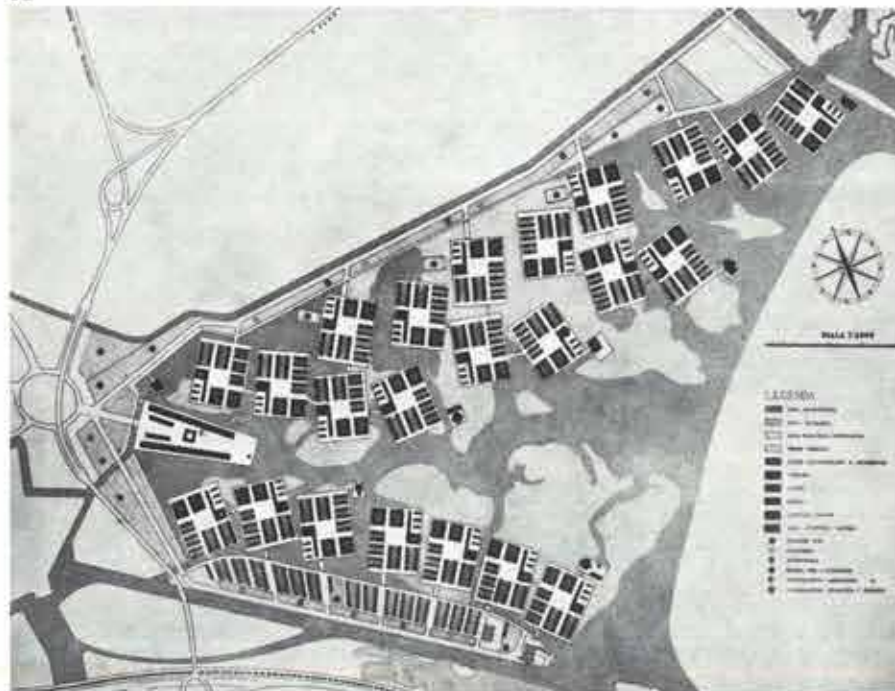
82, 83.

S. Muratori et al., *prize winning entry at the competition for the CEP housing development at Barene, San Giuliano, Mestre, Venice, 1959.*

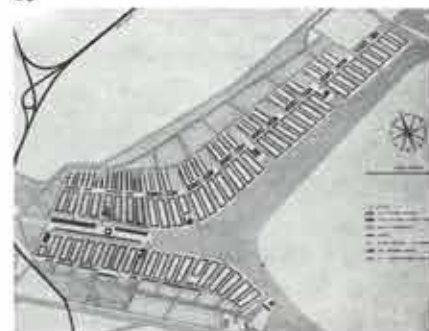
84.

G. Samonà et al., *entry at the competition for the new administrative centre of Turin, 1962.*

82

83

84

Ποιητική εϋθύνη καί εικονογραφικός πληθωρισμός. Ἡ ἀρχιτεκτονική τῆς τελευταίας εικοσαετίας

τῶν ἀρχιτεκτόνων Enrico Bordogna καί Gian Paolo Semino

Poetic responsibility and iconographic overabundance. Architecture of the last two decades

by Enrico Bordogna and Gian Paolo Semino, architects

Στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '60, στά σχέδια καί τίς θεωρητικές μελέτες ὀρισμένων ἀρχιτεκτόνων, διαγράφεται ἕνας καινούριος προβληματισμός. Στίς ἀρχιτεκτονικές σχολές τοῦ Μιλάνου καί τῆς Βενετίας διδάσκουν ἐκεῖνα τά χρόνια ὁ Giuseppe Samonà (γεν. 1897) καί ὁ Ernesto N. Rogers (1909-1969). Στό ἐπίκεντρο τῆς διδασκαλίας τους τοποθετοῦν τό ζήτημα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς παράδοσης (μέ στόχο τήν ἀναθεώρηση ὀρισμένων παραδοχῶν τοῦ μοντέρνου κινήματος) καί τήν ἐνότητα ἀρχιτεκτονικῆς καί πολεοδομίας (μέ στόχο τήν ἀναμόρφωση τῆς σύγχρονης ἰταλικῆς πόλης).

Στή σκέψη τοῦ E. Rogers (ὅπως διατυπώνεται στά συνέδρια τῶν CIAM, στά βιβλία του καί τά ἀρθρα πού γράφει σάν διευθυντής, ὡς τό 1964, τοῦ περιοδικοῦ *Casabella-Continuità*) παράδοση καί μοντέρνα ἀρχιτεκτονική εἶναι ἐννοεῖς συμψασμένες - ὅπως ἀκριβῶς στίς παλαιές ἀναγεννησιακές πόλεις - μέ τήν ἐνιαία θεώρηση ἀρχιτεκτονικοῦ ἔργου καί πολεοδομικοῦ σχεδιασμοῦ.

Ὁ G. Samonà ἀσχολεῖται ἐκεῖνα τά χρόνια μέ τά θεωρητικά προβλήματα τῆς μεταπολεμικῆς πολεοδομίας. Τό βιβλίο του *L'urbanistica e l'avvenire della città* ἀνασκαυάζει τό 1959 πολλές ἀπό τίς ἀπόψεις

πού χαρακτηρίζαν τίς ἀναλύσεις τῆς προηγούμενης δεκαεπταετίας. Ἐνάντιος στόν ἀ-πολεοδομισμὸ πού προβάλλεται ἐκεῖνα τά χρόνια ὡς ἀντίδοτο στή χαώδη ἀνάπτυξη τῶν μεγάλων πόλεων, ὁ Samonà ὑποστηρίζει τήν ἀνάγκη τῆς μεγάλης πόλης, προσδιορίζοντας τά θεωρητικά προβλήματα πού συνεπάγεται ἡ ἀναμόρφωσή της. Ἐπιδιώκει τήν ἐπιστημονική ἐνότητα ἀρχιτεκτονικῆς καί πολεοδομίας, ἀφοῦ καθὼς ἰσχυρίζεται ἡ σύγχρονη πόλη ἀποτελεῖ τό κοινὸ ἐπιστημονικὸ τους ἀντικείμενο. Πολύ συνοπτικά, ἡ θέση του εἶναι αὕτη: οἰκονομικοί, κοινωνικοί καί πολιτικοί παράγοντες, ὅλα ὅσα δηλαδή ἐπιδροῦν στή δημιουργία τοῦ ὑλικοῦ περιβάλλοντος, εἶναι συμψασμένα μέ τήν ἱστορία πού διαμόρφωσε καί διαμορφώνει ἀκόμα τή σύγχρονη πόλη. Ἡ ἀρχιτεκτονική μελέτη δὲν μπορεῖ νά τά παραπέμπει

πολυκατοικιών καί ὑπηρεσίες κοινῆς ὠφελείας στόν οἰκισμό Gallaratese, Μιλάνο, 1967-70.

5. C. Aymonino, μικτὸ σχολικὸ συγκρότημα στό Πέζαρο, 1970-73.

6. V. Gregotti, L. Meneghetti καί G. Stoppino, ὑποκατάστημα τῆς Λαϊκῆς Τράπεζας τῆς Νοβάρρα στό Bra, Κούνεο, 1960-63.

7. V. Gregotti, L. Meneghetti καί G. Stoppino, «Καλεϊδοσκόπιο» στήν XII Triennale μέ θέμα τὸν «Ἐλεύθερο χρόνο», Μιλάνο, 1964.

8. V. Gregotti, συνεργάτες F. Amoroso, S. Bisogni, H. Matsui καί F. Purini, οἰκιστικὸ συγκρότημα ZEN στό Παλέρμο, 1970.

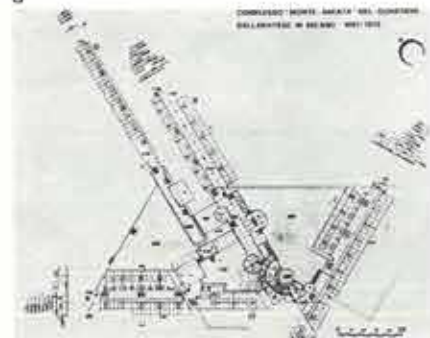
9. V. Gregotti, συνεργάτες E. Battisti, E. Detli, G.F. Di Pietro, G. Fanelli, T. Cobbo, R. Innocenti, M. Massa, H. Matsui, M. Mocchi, P. Sica, B. Viganò, M. Zoppi, F. Berbagli, P. Calza, G.F. Dallerba, F.L. Naves καί F. Purini, πρόταση στόν διαγωνισμὸ γιά τή νέα πανεπιστημιούπολη τῆς Φλωρεντίας, 1974.

Μετάφραση Κ. Δημητοῦλη

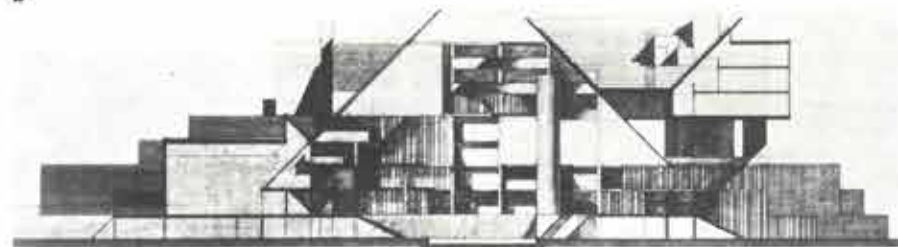
1

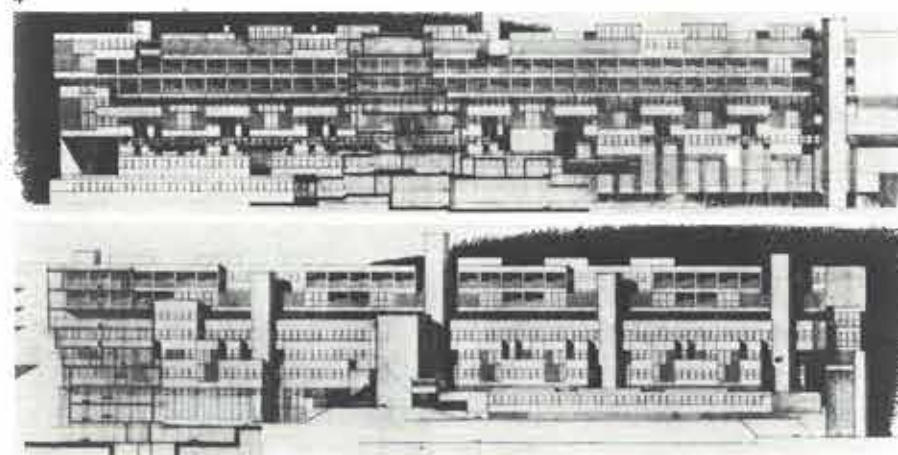
3

2

4

10. V. Gregotti, συνεργάτες E. Battisti, F. Purini, P. Cerri, H. Matsui, P. Nicolin και B. Viganò, πρόταση στον διαγωνισμό για τη νέα πανεπιστημιούπολη της Κοζέντζα, Καλάμπρια, 1973.

11. V. Gregotti, συνεργάτες G. Clerici, P. Cerri, H. Matsui, P. Nicolin και B. Viganò, συγκρότημα λαϊκών κατοικιών στην Cefalù, Σικελία, 1976.

1. C. Aymonino, four-storey apartment building on Arbia street, Rome, 1960-61.

2. C. Aymonino and C. Dardi, entry at the competition for the Mirano psychiatric clinic, Treviso, 1967.

3, 4. C. Aymonino and A. Rossi, apartment blocks and public facilities at the Gallarate housing development, Milan, 1967-70.

5. C. Aymonino, school complex at Pesaro, 1970-73.

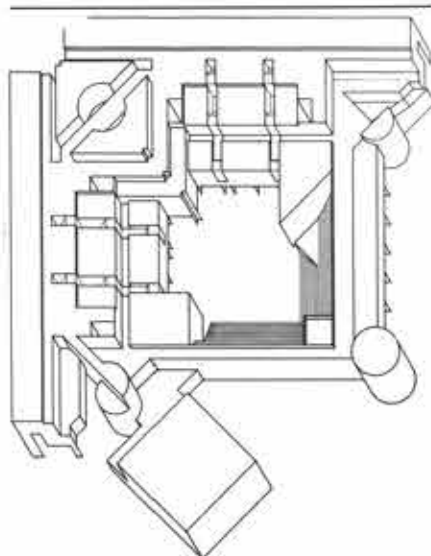
6. V. Gregotti, L. Meneghetti and G. Stoppino, Bra branch of the Popular Bank of Novara at Cuneo, 1960-63.

7. V. Gregotti, L. Meneghetti and G. Stoppino, "Caleidoscope" at the XII Triennale, Milan, 1964.

8. V. Gregotti, collaborating architects F. Amoroso, S. Bisogni, H. Matsui and F. Purini, ZEN housing complex at Palermo, 1970.

9. V. Gregotti, collaborating architects E. Battisti, E. Detti, G.F. Di Pietro, G. Fanelli, T. Cobbò, R. Innocenti, M. Massa, H. Matsui, M. Mocchi, P. Sica, B. Viganò, M. Zoppi, F. Berbagli, P. Calza, G.F. Dallerba, F.L. Naves and F. Purini, entry at the competition for the new university town of Florence, 1974.

10. V. Gregotti, collaborating architects E. Battisti, F. Purini, P. Cerri, H. Matsui, P. Nicolin and B. Viganò, entry at the competition for the new university town of Cosenza, Calabria, 1973.

5

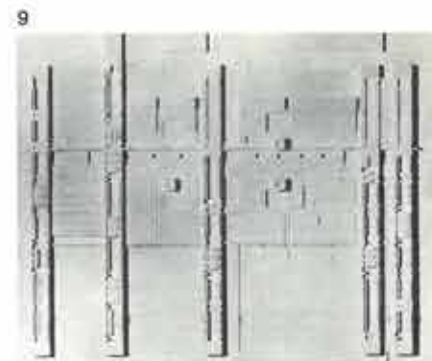
11. V. Gregotti, collaborating architects G. Clerici, P. Cerri, H. Matsui, P. Nicolin and B. Viganò, low cost housing complex at Cefalù, Sicily, 1976.

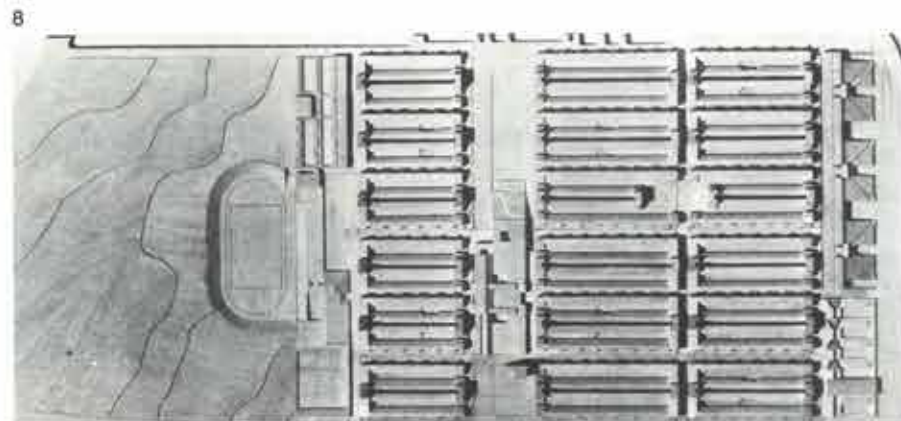
6

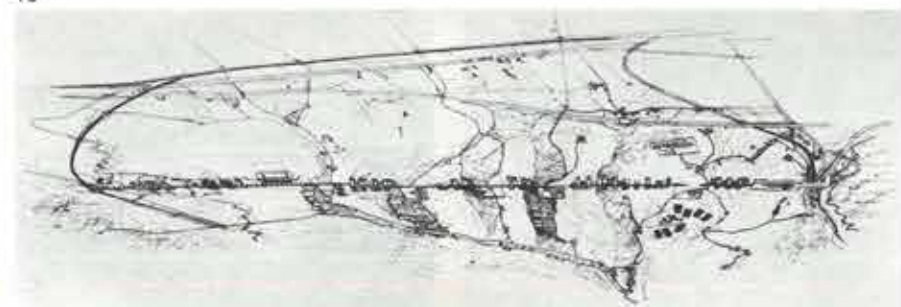
7

9

10

11

κάθε φορά στα πορίσματα της διεπιστημονικής συναγωγής άλλων αρμοδιοτήτων, αναζητώντας σε άλλους τομείς την επιστημονική της κατοχύρωση, γιατί η μόνη δυνατή γι' αυτή επιστημονική έρευνα πρέπει να έχει σαν θέμα πρώτα από όλα τα κτίρια, τα τμήματα της πόλης και την οικιστική οργάνωση της υπαίθρου, τόσο σαν διανομή χρήσεων όσο και σαν γενική μορφολογία.

Μαζί με τις προσπάθειες των Rogers και Samonà σημαντική έπληροση σε πολλούς αρχιτέκτονες άσκούν εκείνα τα χρόνια τα έργα και οι θεωρητικές μελέτες του Saverio Muratori (1910-1973) που με άφετηρία την ταξινόμηση των υφιστάμενων κτιριολογικών τύπων έρευνά την επίδρασή τους στη διαμόρφωση του ιστού της σημερινής πόλης. Οι μελέτες του για την κτιριακή τυπολογία και την *πολεοδομική μορφολογία* αποτελούν τό θεωρητικό σχήμα που επιτρέπει στο αρχιτεκτονικό έργο να αναμετρηθεί επιστημονικά με τα προβλήματα του σχεδιασμού στη μεσαία και ευρύτερη κλίμακα.

"Όλα αυτά αποτελούν σε γενικές γραμμές τόν προβληματισμό που υιοθετεί μία μερίδα 'Ιταλών αρχιτεκτόνων' όσοι δηλαδή με τόν άλφα ή βήτα τρόπο επιχείρησαν στις άρχές της δεκαετίας του '60 να διευρύνουν τό γνωστικό πεδίο της αρχιτεκτονικής έρευνας. Υπάρχουν φυσικά και απόψεις διαφορετικές που θά πρέπει να αναφερθούν, γιατί έστω και σαν αντίλογος έπισημαίνουν τόν επιστημονικό λόγο των προσπαθειών που θά μάς άπασχολήσουν περισσότερο στη σύντομη τούτη αναδρομή.

"Έτσι, τήν ίδια χρονική περίοδο, όσοι άπορρίπτουν μεθοδολογικά τή θεωρητική αυτή διεύρυνση, όσοι δηλαδή αντιμετώπιζουν τή σχεδιαστική πρακτική ως μεμονωμένο πρόβλημα μεθοδολογίας και αισθητικής του αρχιτεκτονικού αντικειμένου, προσανατολίζουν τά ενδιαφέροντά τους σε ζητήματα τεχνολογικής ανανέωσης, προγραμματισμού τής κατασκευής, βιο-

μηχανικής τυποποίησης με τήν προκατασκευή κ.ά. Τά έργα π.χ. του Marco Zanuso (γεν. 1916), του Angelo Mangiarotti (γεν. 1921), του Gino Valle (γεν. 1923), για να αναφερθούμε στις γνωστότερες και πιο σημαντικές προσπάθειες τής εποχής εκείνης, έχουν σημαντικά επηρεαστεί από τή μεθοδολογία τής μοντέρνας βιομηχανικής αισθητικής, πράγμα ευδιάκριτο τόσο στα ύλικά όσο και στη χωρολειτουργική τους οργάνωση.

"Αν ή πολεοδομία και ή «αισθητική του αντικειμένου» αποτελούν τις δύο κυριότερες κατευθύνσεις τις οποίες ακολουθούν λίγο πολύ όλοι οι αρχιτέκτονες, ο Vittorio Gregotti κινείται δεξιοτεχνικά ανάμεσα τους χωρίς να ταυτίζεται πλήρως ούτε με τή μία ούτε με τήν άλλη. Άφομοιώνοντας δόκιμες ύπομνήσεις από τά λιγότερο γνωστά κεφάλαια τής μοντέρνας αρχιτεκτονικής (έκλεκτικισμό, Peter Behrens, γερμανικό έξπρεσιονισμό), τά πρώτα έργα του αναφέρονται με έντελώς προσωπικό τρόπο στις πραγματώσεις του μοντέρνου κινήματος και πάντοτε στα πλαίσια τής μικρής ή μεσαίας σχεδιαστικής κλίμακας. Γύρω στό 1965, επηρεασμένος από τή λογοτεχνική πρωτοπορία των πρώτων χρόνων του '60 (τή φαινομενολογία, τόν στρουκτουραλισμό, τή σημειολογία), ο Gregotti θά άσχοληθεί με τόν σχεδιασμό σε μία έντελώς διαφορετική κλίμακα. Τό γεωγραφικό τοπίο, ή έδαφική τοποθεσία, τό συντακτικό και τά σημειόμενα του συνολικού φυσικού χώρου, όλα αυτά θά τόν άπασχολήσουν σαν ειδικά προβλήματα αρχιτεκτονικής μορφολογίας.

Μέ αυτό τό πείραμα ο Gregotti επιχειρεί να ανανεώσει τό τετριμμένο λεξιλόγιο τής επαγγελματικής πρακτικής για να αναμετρηθεί με τόν πολεοδομικό σχεδιασμό από έντελώς διαφορετική σκοπιά και ίσως σε αυτή άκριβώς τήν τεχνητή διεύρυνση τής σχεδιαστικής κλίμακας όφείλεται ή υπερβολική άπλούστευση (και ή τυποποίηση γενικά) των αρχιτεκτονικών στοιχείων που χαρακτηρίζει τις μεγάλες συνθέσεις

12.
A. Rossi, L. Meda και G. Polesello, πρόταση στον διαγωνισμό για τό νέο διοικητικό κέντρο του Τουρίνου, 1962.

13.
A. Rossi και G. Grassi, οικιστικό συγκρότημα στο S. Rocco, Monza, Μιλάνο, 1966.

14.
A. Rossi, συγκρότημα κατοικιών στον οικισμό Callaratese, Μιλάνο, 1970-73.

15.
A. Rossi, πρόταση στον διαγωνισμό για τό νέο νομαρχιακό μέγαρο στην Τεργέστη, 1974.

16.
A. Rossi, συνεργάτες G. Braghieri και A. Cantafora, δημοτικό σχολείο στο Fagnano Olona, Βαρύζε, 1976.

17.
A. Rossi, πλωτό θέατρο «Il teatro del mondo», Βενετία, 1979.

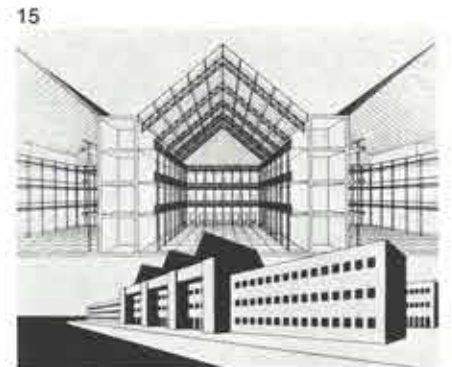
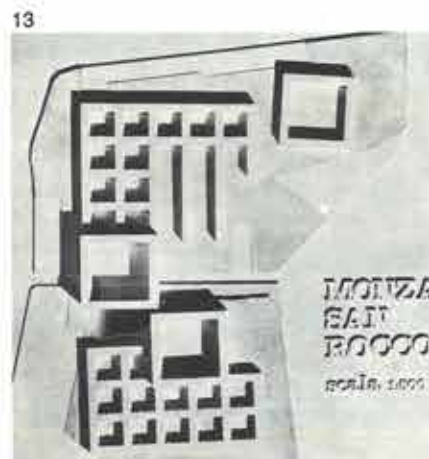
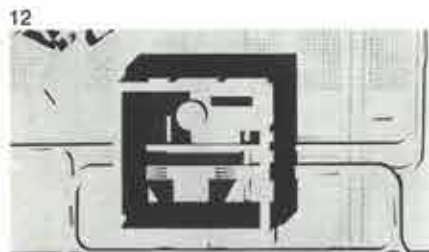
18.
G. Grassi, οικιστικό συγκρότημα στο Abbiategrasso, Μιλάνο, 1972.

19.
G. Grassi και A. Monestiroli, πρόταση στον διαγωνισμό για τό νομαρχιακό μέγαρο στην Τεργέστη, 1974.

20.
G. Grassi και A. Monestiroli, συνεργάτες E. Guazzoni και R. Conti, φοιτητική έστία στο Κιέτι, 1976.

21.
G. Grassi και A. Monestiroli, σχολείο στο Τολό, Κιέτι, 1975.

22.
A. Monestiroli και P. Rizzato, συνεργάτες

E. Caminoli, οικιστική μονάδα στη συνοικία Feltre, Μιλάνο, 1980.

12.
A. Rossi, L. Meda and G. Polesello, entry at the competition for the Turin administrative centre, 1962.

13.
A. Rossi and G. Grassi, housing complex at S. Rocco, Monza, Milan, 1966.

14.
A. Rossi, housing complex at Gallarate, 17

Milan, 1970-73.

15.
A. Rossi, entry at the competition for the new prefecture at Trieste, 1974.

16.
A. Rossi, collaborating architects G. Braghieri and A. Cantafora, primary school at Fagnano, Olona, Varese, 1976.

17.
A. Rossi, floating theatre "Il teatro del mondo", Venice, 1979.

18.
G. Grassi, housing complex at Abbiategrasso, Milan, 1972.

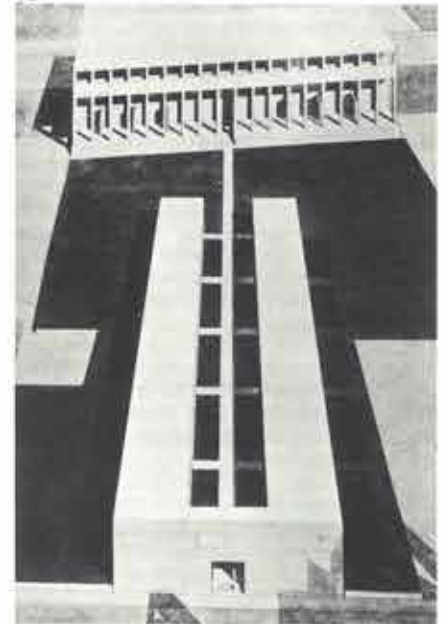
19.
G. Grassi and A. Monestiroli, entry at the competition for the new prefecture at Trieste, 1974.

20.
G. Grassi and A. Monestiroli, collaborating architects E. Guazzoni and R. Conti, student hostel at Chieti, 1976.

21.
G. Grassi and A. Monestiroli, school at Tolò, Chieti, 1975.

22.
A. Monestiroli and P. Rizzato, collaborating architect E. Caminoli, housing complex at Feltre, Milan, 1980.

18

19

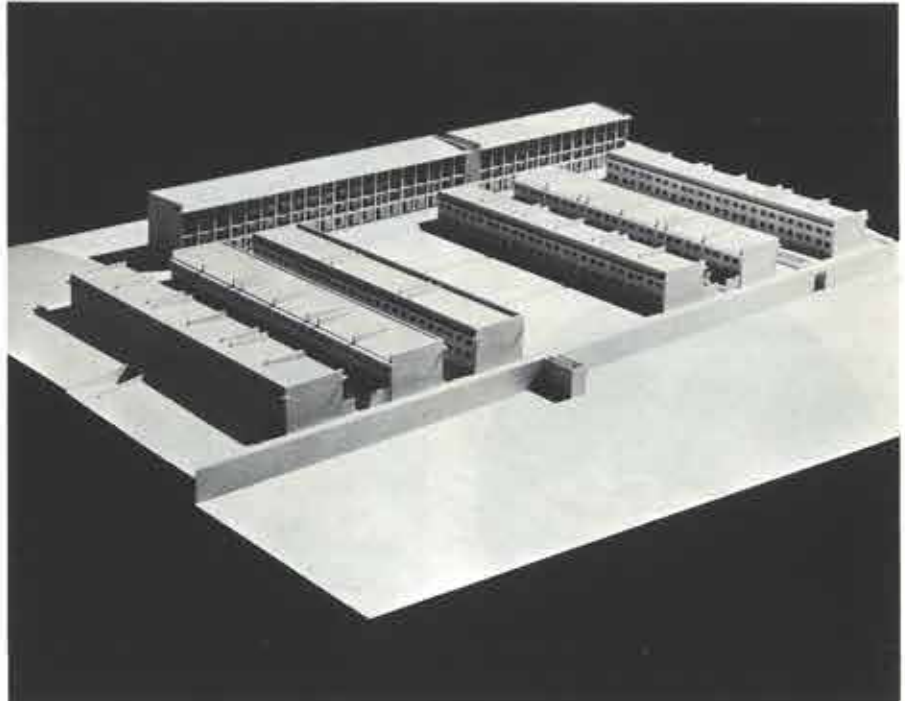
20

21

22

των τελευταίων χρόνων.

Ενώ όμως στις πρόσφατες μελέτες του Gregotti κτίρια, έδαφος, κυκλοφοριακά συστήματα εντάσσονται όλα στη μεγάλη σχεδιαστική κλίμακα σαν στοιχεία αρχιτεκτονικά μιας νέας μορφοπλασίας του φυσικού χώρου, στις άρχες της δεκαετίας του '60, το ίδιο πρόβλημα (ή συνολική οργάνωση του φυσικού χώρου) είχε αντιμετωπιστεί από πολλούς αρχιτέκτονες με έντελώς διαφορετικό τρόπο. Η πρόταση για μια πόλη που βαθμιαία θα εξομοιωθεί με την ευρύτερη περιοχή της και την ύπαιθρο (città-regione), διατυπώνεται κατά τη διάρκεια της συζήτησης για το διαδημοτικό ρυθμιστικό σχέδιο του Μιλάνου και σαν περιεχόμενο αντίστοιχο σε ανάλογες επεξεργασίες της αμερικανικής πολεοδομίας της εποχής.

Ο Giancarlo De Carlo (γεν. 1919) και ο Leonardo Benevolo (γεν. 1922), που είναι οι κυριότεροι υποστηρικτές της, περιγράφουν σαν πολεοδομικό πρότυπο ανάπτυξης μια εικόνα του χώρου χωρίς συγκεκριμένες χωροθετήσεις και με συνεχή δυναμική εξέλιξη που δεν επιτρέπει την αποκροτάλλωση μιας συγκεκριμένης αρχιτεκτονικής μορφής. Οικονομικά προγράμματα, διαγράμματα, μοντέλα κοινωνικής και οικιστικής ανάπτυξης αναφορούν κάθε δυνατότητα μορφολογικής και ταυτόχρονα κάθε σχέση ανάμεσα στους νέους οικισμούς και τον πραγματικό πολιτιστικό τους περίγυρο.

Στην προοπτική αυτή της εξομοίωσης πόλεων και ύπαιθρου, ο Lucio Stellario D'Angiolini (γεν. 1916) θα αντιτάξει μια νέα οικιστική οργάνωση βασισμένη στον παραδοσιακό πολυκεντρισμό των κατοικημένων περιοχών.

Λίγο αργότερα το θεωρητικό σχήμα της «πόλης-περιφέρειας» θα εγκαταλειφθεί και οι συνήγοροι του θα αναζητήσουν νέους προσανατολισμούς. Ο L. Benevolo θα υποστηρίξει την αρχιτεκτονική των ανθρώπινων αναγκών, επαναπροτείνοντας τα οικιστικά πρότυπα του δίψιμου ρασιοναλισμού (την αυτοδύναμη συνοικία, τις τριτογενείς περιοχές, εμπορικά κέντρα, γραφεία, τις πόλεις δορυφόρους κλπ.) και ο De Carlo την ανάγκη συμμετοχής των κατοίκων στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό, όχι μόνο για τον καθορισμό των λειτουργικών αναγκών αλλά και για την αρχιτεκτονική τους έκφραση.

Σε ανάλογες κατευθύνσεις θα κινηθούν πολλές από τις θεωρήσεις που ακολούθησαν και που ως τις μέρες μας αντιμετωπίζουν τα ζητήματα των πολεοδομικών ρυθμίσεων με κριτήρια διατήρησης και συντήρησης, οικολογικής προστασίας, διαχειρι-

στικών διαδικασιών, σταθεροτύπων κ.ά. Πρόκειται για θεωρήσεις που αποτελούν άκμα και σήμερα το πολεοδομικό όπλο-στάσιο μεγάλου μέρους της ιταλικής άριστερας και επαναλαμβάνονται συχνά από τον G. Campor Venuti, τον A. Cederna, τον P.L. Cervellati, καθώς και από όσους τα τελευταία χρόνια ασχολήθηκαν αποκλειστικά με τις «νέες χρήσεις» παλαιών κατασκευών στα ιστορικά κέντρα των σημερινών πόλεων.

Εκείνο που μπορεί κανείς να καταμαρτυρήσει σε όλες αυτές τις απόψεις είναι ότι τα τεχνικά έργα είναι με τα όποια τα τελευταία χρόνια τροφοδοτούν τους φορείς των τοπικών διοικήσεων, υιοθετούν χωρίς ένδοιασμούς την κτιριολογική οργάνωση και το αρχιτεκτονικό τυπολόγιο της καταναλωτικής πόλης. Και φυσικά δεν πρόκειται μόνο για την κλασική αντιπαράθεση μιας τεχνικής ή κοινωνιολογικής αντιμετώπισης των οικιστικών ζητημάτων σε μια «παραδοσιακή» μορφολογική τάση, γιατί στην πραγματικότητα οι απόψεις αυτές περιορίζουν το αντικείμενο του σχεδιασμού στην αισθητική επίκουρία κάποιων προκαταρκτικών τεχνικών ή κοινωνιολογικών προβλέψεων.

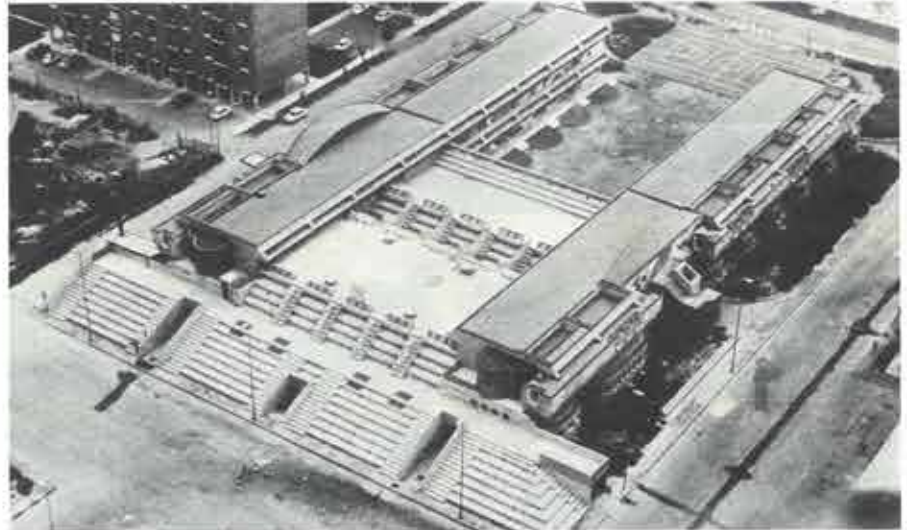
Αντίλογο στην υποβάθμιση αυτή του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού θα δημιουργήσουν με έργα και κείμενα όσοι αναφέρονται στη διδασκαλία των E. Rogers και G. Samonà. Στο βιβλίο του *L'architettura della città*, ο Aldo Rossi (γεν. 1931) διατυπώνει μια πρωτότυπη μεθοδολογία για την

ανάγνωση του πολεοδομικού ιστού. Η πόλη ως ένια (αρχιτεκτονικό) κτίσμα, οι σχέσεις των μνημειακών κτιρίων (δ.τι μπορεί να αποτελέσει σήμερα ένα νέο δίκτυο κοινοτικών χρήσεων) με τους χώρους κατοικίας, ή σημασία της συλλογικής μνήμης, όλα αυτά μπορούν να θεμελιώσουν μια σύγχρονη θεωρία για τον σχεδιασμό του αρχιτεκτονικού έργου. Σαν αντιπερισπασμό στη μορφολογική σύγκυση της καταναλωτικής πόλης, ο Rossi υιοθετεί στα σχέδιά του όγκους άπλους - μορφές αρχετυπικές ως υλικά όροσημα μιας «αναλογικής» μελλοντικής πόλης.

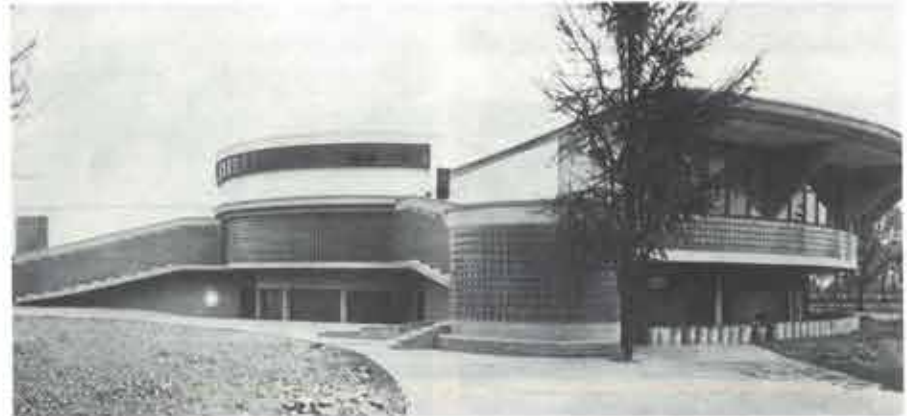
Τα έργα του Rossi επηρεάζουν σήμερα Ιταλούς και ξένους αρχιτέκτονες όσο ελάχιστα άλλα σύγχρονα έργα. Ωστόσο, ξεριζωμένα από τους συλλογισμούς, τις πεποιθήσεις και τον Ιταλικό κοινωνικό χώρο που τα δημιούργησαν, φαντάζουν συχνά ως εύληπτο εικονογραφικό ρεπερτόριο από το οποίο καθένας μπορεί να δανειστεί τύπους, κατόψεις, στοιχεία, ανεξάρτητα από την καταγωγή και τον αρχικό τους προορισμό. Έτσι όμως εξουδετερώνεται η ανανεωτική σημασία που είχαν τα έργα του μέσα στον ιδιαίτερο κοινωνικό τους χώρο όταν αποτέλεσαν αναφορά και σχεδιαστικό έναυσμα (Tendenza) για όσους συμμερίστηκαν στη δεκαετία του '60 όχι μόνο τις μορφές αλλά και τις θεωρητικές απόψεις που οι μορφές αυτές επιχειρούσαν να συμβολίσουν.

Συνεργάτης του Rossi για αρκετά χρόνια, ο Giorgio Grassi (γεν. 1931) ανέπτυξε

24

25

θεωρητικά τό θέμα της κατοικίας, άφομοιώνοντας τις κανονιστικές άπόψεις του Tessenow σχετικά με την επαναληπτικότητα των στοιχείων και τη σημασία της θεωρητικής συγκρότησης στην επαγγελματική πρακτική. Οί συχνές αναφορές του στα έργα του L. Hilberseimer, του πιά άκραιοι και ριζοσπαστικοί συνήγορου του γερμανικού ρασιοναλισμού, χαρακτηρίζουν τά σχέδιά του τονίζοντας την αυτόνομια από τόν περιβάλλοντα χώρο και την καρτεσιανή τους κατασκευαστική λογική.

Ανάμεσα στους αρχιτέκτονες της ίδιας γενιάς, που αναφέρθηκαν κατά κάποιον τρόπο στα αρχιτεκτονικά πρότυπα του γαλλικού Διαφωτισμού και της νεοκλασικής πόλης (ιδιαίτερα στη συντακτική σχέση μνημείων-δημόσιων κτιρίων και συνεκτικού ιστού-κατοικίας), θά πρέπει νά αναφερθούν ό Virgilio Vercelloni (γεν. 1930) και ό Luciano Patetta (γεν. 1935), που τονίζουν με την όγκοπλαστική άρθρωση των έργων τους τόν νέο λειτουργικό χαρακτήρα που θά έπρεπε νά άποκτήσει ή σημερινή πόλη. Άκόμα, ό Antonio Monestrioli (γεν. 1938), που άνάγει τούς κτιριολογικούς τύπους της παράδοσης στα ουσιαστικά και άπέρριπτα στοιχεία μιας μοντέρνας πολεοδομικής σύνθεσης.

Ξεχωριστός λόγος θά πρέπει νά γίνει για τά έργα και τη διδασκαλία του Enrico Mantero (γεν. 1934). Οί μελέτες του για την άρχιτεκτονική του G. Terragni, ή διατήρηση της λειτουργικής παράδοσης του

ρασιοναλισμού, οι αναφορές του στον σύγχρονο τυπολογικό προβληματισμό, όλα αυτά προσδίδουν στα έργα του έναν εύρηματικό χαρακτήρα έντελώς διαφορετικό από τά σύγχρονα νεορασιοναλιστικά revivals.

"Αν ό ποιητικός ύποκειμενισμός του Aldo Rossi εκφράζει μια βαθύτερη δυσπιστία για τις δυνατότητες που έχει σήμερα τό άρχιτεκτονικό έργο νά παρεμβαίνει στις άντιφάσεις της σύγχρονης πόλης, οι μελέτες του G. Canella (γεν. 1931) επιχειρούν νά προσδιορίσουν μία «τακτική» επέμβαση με στρατηγικό στόχο την αναμόρφωση της σύγχρονης πόλης. Ό Canella ύποστηρίζει πως ή αναδιάρθρωση όρισμένων λειτουργικών χώρων (πολιτιστικά κέντρα, χώροι εκπαίδευσης) στα πλαίσια της τοπικής αυτοδιοίκησης, της πολιτιστικής άποκέντρωσης, της λαϊκής πρωτοβουλίας κ.ά. μπορεί νά ενισχύσει μία διαφορετική κοινωνική συμπεριφορά στους νέους χρήστες. "Ό,τι δέν άφομοίωσε άκόμα ή καταναλωτική πόλη (λειτουργικές ή μορφολογικές άξεις) ως έναλλακτικές προτάσεις για την αναμόρφωση της πόλης θά πρέπει, ύποστηρίζει, νά προηγηθεί σαν άρχιτεκτονική αναπαράσταση άκόμα και έρήμην του «ιδανικού χρήστη».

"Η ένιαία θεώρηση άρχιτεκτονικής και πο-

Μιλάνο, 1963-67.

24.

G. Canella, M. Achilli και D. Brigidini, Δημοτικό σχολείο του οικισμού INCIS στο Pieve Emanuele, Μιλάνο, 1968-75.

25.

G. Canella, M. Achilli και D. Brigidini, παιδικός σταθμός και νηπιαγωγείο στο Zerbo, Opera, Μιλάνο, 1972-75.

26.

G. Canella και D. Brigidini, συνεργάτες A. Χριστοφέλλης και G. Fiorese, γυμνάσιο και πολιτιστικό κέντρο στο Saronno, Μιλάνο, 1972.

27.

G. Canella, συνεργάτης A. Maresca, συγκρότημα κατοικιών IACPM, στο Bollate, Μιλάνο, 1974.

28.

G. Canella, M. Achilli και D. Brigidini, συνεργάτης G. Fiorese, δημαρχιακό μέγαρο και γυμνάσιο στο νέο πολιτιστικό κέντρο του Pieve Emanuele, Μιλάνο, 1971.

23.

G. Canella, M. Achilli, D. Brigidini and L. Lazzari, cultural centre at Segrate, Milan, 1963-67.

24.

G. Canella, M. Achilli and D. Brigidini, primary school, INCIS housing development, Pieve Emanuele, Milan, 1968-75.

25.

G. Canella, M. Achilli and D. Brigidini, day-care centre and kindergarten at Zerbo, Opera, Milan, 1972-75.

26.

G. Canella and D. Brigidini, collaborating architects A. Christofellis and G. Fiorese, high school and cultural centre at Saronno, Milan, 1972.

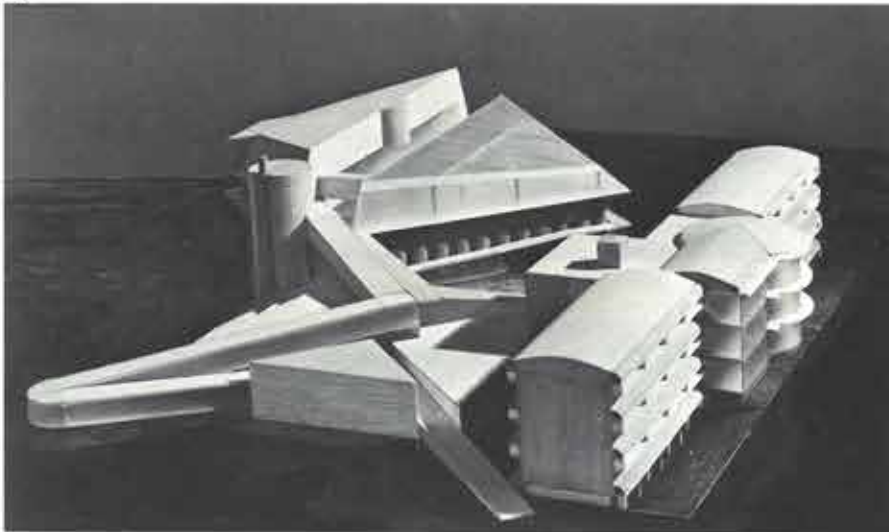
27.

G. Canella, collaborating architect A. Maresca, IACPM housing complex at Bollate, Milan, 1974.

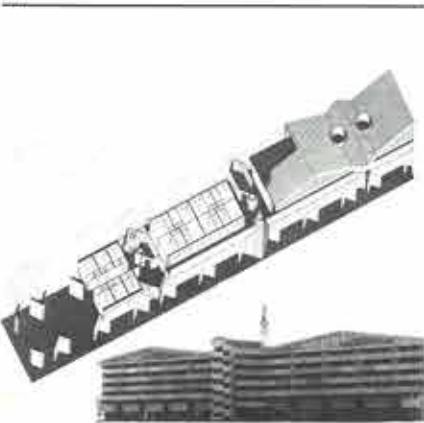
28.

G. Canella, M. Achilli and D. Brigidini, collaborating architect G. Fiorese, prefecture and high school at the new cultural centre, Pieve Emanuele, Milan, 1971.

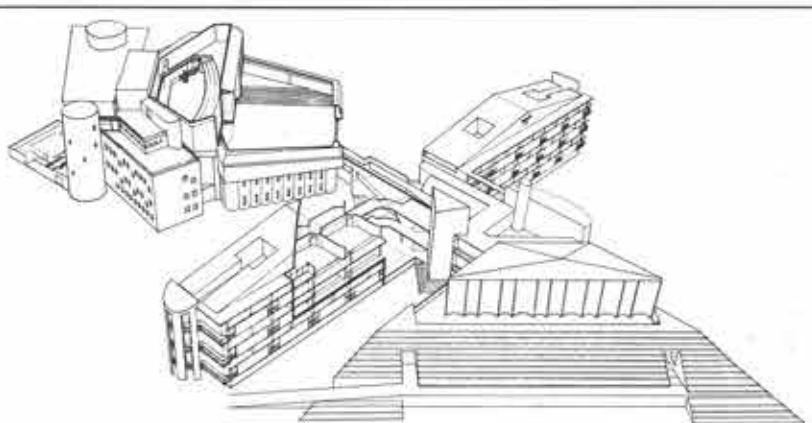
26

27

28

λεοδομίας διατυπώνεται - παραδειγματικά σχεδόν - στα περισσότερα έργα του Carlo Aymonino. Μελετώντας τον σχηματισμό και την πολεοδομική εξέλιξη της σύγχρονης πόλης, ο Aymonino αναζητεί στην ιστορία τους παράγοντες που επηρεάζουν τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό και τις εκάστοτε θεωρίες του. Ο καθορισμός νέων τύπων κοινωνικού εξοπλισμού, η σχέση κατοικίας και υπηρεσιών κοινής ωφελείας στην πολεοδομία του 19ου αιώνα, οι δεσμεύσεις που επιβάλλει στην οικοδομή τό ο σχήμα του οικοπέδου, ή πρόσωση στον δρόμο, ή γωνιακή λύση κ.ά., μπορούν να αποτελέσουν στοιχεία χρήσιμα για την αναθεώρηση της σημερινής σχεδιαστικής πρακτικής. Μπορούν να ενισχύσουν (ή να εκμηδενίσουν) τις πολεοδομικές προεκτάσεις μιάς αρχιτεκτονικής μελέτης, να δημιουργήσουν συσχετισμούς με τον περιβάλλοντα χώρο, να καθορίσουν προσβάσεις, διαδρομές, τομές και προσόψεις ενός κτιρίου, έτσι ώστε να αποτελέσει «αυτότελες μορφολογικό τμήμα» του πολεοδομικού ιστού.

Στην 'Αρχιτεκτονική Σχολή της Βενετίας, μαζί με τους μαθητές του G. Samonà (Gianugo Polesello, γεν. 1930 και Luciano Semerani, γεν. 1933), ο Aymonino θα επιχειρήσει τα τελευταία χρόνια την εμπρακτική σύνδεση της διδασκαλίας με την επαγγελματική πρακτική, προτείνοντας ως θέματα σχεδιασμού σέ άσκησης και διπλωματικές εργασίες, συγκεκριμένες μελέτες και διαγωνισμούς (τήν ανοικοδόμηση των περιοχών στο Φριούλι που κατέστρεψε ο σεισμός του 1975, τό ρυθμιστικό σχέδιο για τό ιστορικό κέντρο στο Πέζαρο κ.ά.).

'Εντελώς διαφορετική άποψη για τή σχέση διδασκαλίας και επαγγελματικής πρακτικής διατυπώνει στη Σχολή της Βενετίας ο Manfredo Tafuri (γεν. 1935). Κριτικός με σημαντική επίρροη στον σύγχρονο αρχιτεκτονικό στοχασμό τόσο στην 'Ιταλία όσο και σέ άλλες χώρες (Γαλλία, 'Αγγλία, ΗΠΑ), ο Tafuri έχει από χρόνια διατυπώσει μιά ριζική άμφισβήτηση για τις δυνατότητες επέμβασης του σχεδιασμού στη σύ-

χρονη καπιταλιστική πόλη. Μέ αυτό τον προσανατολισμό, τά ιστορικά και κριτικά του κείμενα περιορίζονται στην άποκρυπτογράφηση του ιδεολογικού περιεχομένου κάθε σχεδιαστικής χειρονομίας, άποφεύγοντας συστηματικά τήν άναμέτρηση με τήν τρέχουσα σχεδιαστική πρακτική. Ταυτόχρονα όμως προβάλλει ως δόκιμες εξαίρεσεις (ευγλωττα τεκμήρια ιδεολογικής άποθυμοποίησης) έργα που ύποδηλώνουν τήν άπελευθέρωση του σχεδιασμού

29.
G. Polesello, πρόταση στον διαγωνισμό για τό Μουσείο της 'Αντίστασης στην Τεργέστη, 1966.

30,32.
G. Polesello, συνεργάτες R. Agosto, D. Carpenedo, M. Giorgetti και E. Mattioni, σταθμός τηλεφερικό στο Ούντινε, 1972-75.

31.
L. Semerani και G. Tamaro-Semerani, συνεργάτες C. και L. Celli, D. Tognon, νομαρχιακό νοσοκομείο στην Τεργέστη, 1965.

33, 34.
'Ομάδα GRAU (Gruppo Romano Architetti Urbanisti, A. Anselmi και P. Chiantante), συγκρότημα κατοικιών άγροτικού συνεταιρισμού στη ρωμαϊκή ύπαιθρο, 1965.

35, 36.
'Ομάδα GRAU, νεκροταφείο στο Parabita, Λέτσε, 1967-79.

37.
'Ομάδα GRAU (A. Anselmi, P. Chiantante, G. Colucci, A. Di Noto, P. Erelli, F. Genovese, R. Mariotti, M. Martini, G. Milani, F. Montuori, G. Pietro Patrizi, F. Pierluisi και C. Placidi), πρόταση στον διαγωνισμό για τό κτίριο των έθνικών άρχείων στη Φλωρεντία, 1972.

38.
P. Portoghesi, κατοικία Baldi στο Labaro,

Ρώμη, 1959-60.

39.
P. Portoghesi και V. Gigliotti, εκκλησία της S. Famiglia στο Σαλέρνο, 1969-73.

40.
P. Portoghesi, συνεργάτες V. Gigliotti, M. Alemanni και G. Palma, πολιτιστικό κέντρο και βιβλιοθήκη στο Sulmona, 1970 (άνω), P. Portoghesi, συνεργάτες V. Gigliotti και S. Monsawi, γυμνάσιο και δημοτικό σχολείο στη Ρώμη, 1971 (κάτω).

41.
P. Portoghesi, συνεργάτες V. Gigliotti και S. Monsawi, Ισλαμικό κέντρο στη Ρώμη, 1974.

29.
G. Polesello, entry at the competition for the Museum of the Resistance at Trieste, 1966.

30, 32.
G. Polesello, collaborating architects R. Agosto, D. Carpenedo, M. Giorgetti and E. Mattioni, cable-car terminal at Udine, 1972-75.

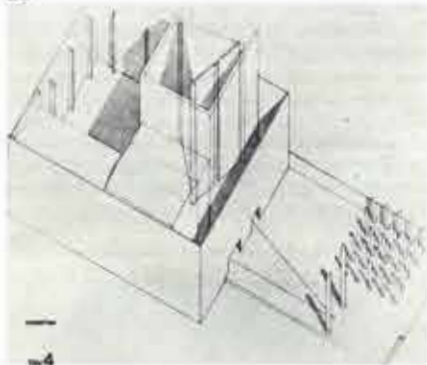
31.
L. Semerani and G. Tamaro-Semerani, collaborating architects C. and L. Celli, D. Tognon, prefectural hospital at Trieste, 1965.

33, 34.
Group GRAU (Gruppo Romano Architetti Urbanisti, A. Anselmi and P. Chiantante), housing complex for an agricultural cooperative at the Roman countryside, 1965.

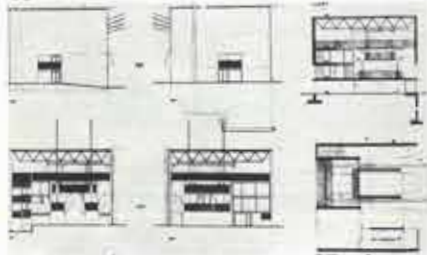
35, 36.
Group GRAU, cemetery at Parabita, Lecce, 1967-79.

37.
Group GRAU (A. Anselmi, P. Chiantante, G.

29

30

31

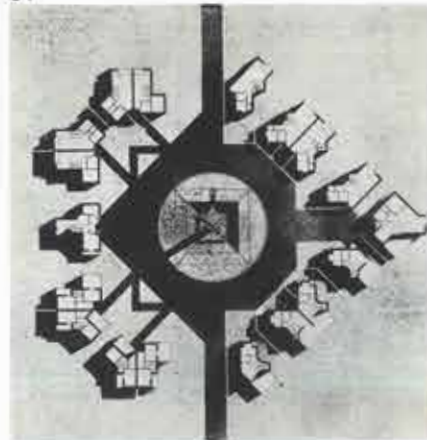
32

33

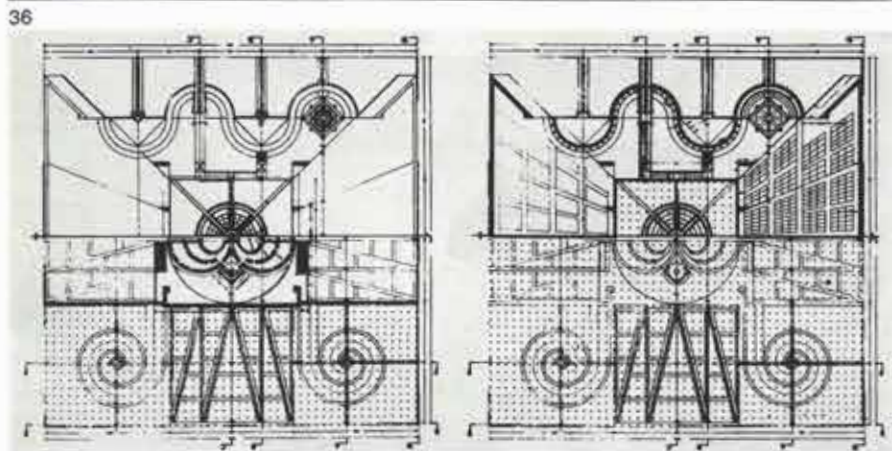
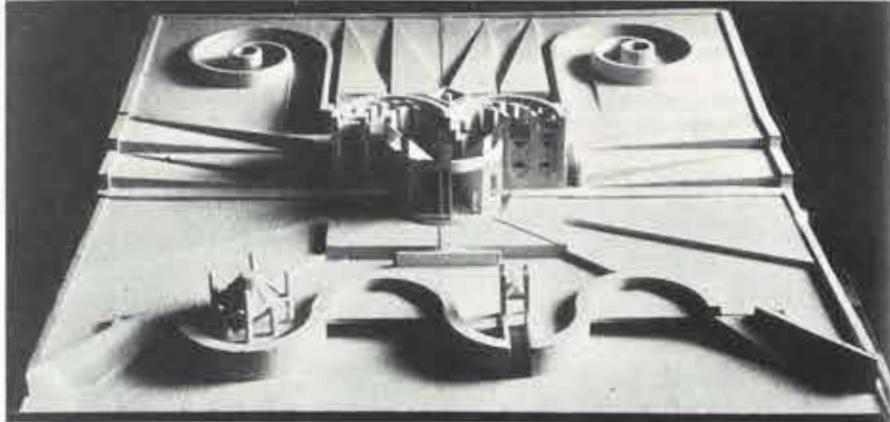
34

Colucci, A. Di Noto, P. Erell, F. Genovese, R. Mariotti, M. Martini, G. Milani, F. Montuori, G. Pietro Patrizi, F. Pierluisi and C. Placidi), entry at the competition for the Florence National Archives, 1972.

38. P. Portoghesi, Baldi house at Labaro, Rome, 1959-60. 35

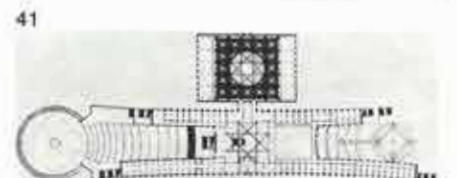
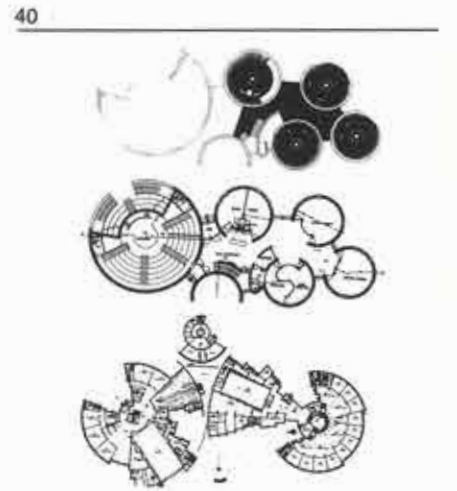
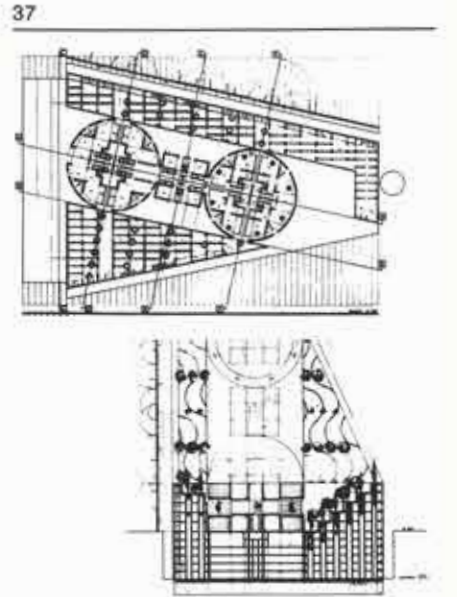

39. P. Portoghesi and V. Gigliotti, church of S. Famiglia at Salerno, 1969-73.

40. P. Portoghesi, collaborating architects V. Gigliotti, M. Alemanni and G. Palma, cultural centre and library at Sulmona, 1970 (above). P. Portoghesi, collaborating ar-

chitects V. Gigliotti and S. Monsawi, high school and primary school in Rome, 1971 (below).

41. P. Portoghesi, collaborating architects V. Gigliotti and S. Monsawi, Islamic centre in Rome, 1974.

άπο κάθε λειτουργική ή πολεοδομική δέσμευση.

Η επίμονη αυτή άρνηση του πραγματικού, ή «σιωπηλή και ανεπίκαιρη αγνότητα», καθώς είπε κάποτε ο Tafuri, διαπερνά την αφαιρετική αρχιτεκτονική γραφή των έργων του Constantino Dardi. Χωρίς έκδηλη ιδεολογική θέση και χωρίς την αυστηρή μορφολογική ιεράρχηση που χαρακτηρίζει π.χ. τα έργα του Aldo Rossi, ο γεωμετρικός πειραματισμός του Dardi παραπέμπει συχνά σε άλλες περιοχές των εικαστικών τεχνών. Χρησιμοποιώντας στοιχειακούς δγκους και παραλλαγές άπλων γεωμετρικών σχημάτων, καταργεί διαδοχικά τα παραδοσιακά εργαλεία της αρχιτεκτονικής σύνθεσης (τήν κλίμακα, τή λειτουργικότητα, τής αναφορές στον περιβάλλοντα χώρο κ.ά.) ώσπου τώ έργο αποτελέσει αθύπαρκτο εικονογραφικό δοκίμιο.

Σέ αυτό τώ σημείο συγκλίνουν και τά περισσότερα έργα που διεκδικούν «έλευθερη χρήση του γλωσσικού ρεπερτορίου του μοντέρνου κινήματος». Τονίζοντας τήν καθαρά εικονογραφική (και φορμαλιστική) ύπόσταση τής αρχιτεκτονικής, τά σχέδια του Franco Purini (γεν. 1941) διατυπώνουν τούς γραμματικούς κανόνες ενός νεορασιοναλιστικού ύφους.

Ώστόσο, τήν αποδέσμευση από τώ λειτουργικό περιεχόμενο τής αρχιτεκτονικής και τήν ιδεολογική άμφισβήτηση κάθε «ποιητικής εθύνης» άκολουθεί, όλοένα συχνότερα τά τελευταία χρόνια, μιά ανεξήγητη αισθητική εθύφωρία. Μέ διάφορα έπιχειρήματα περί αρχιτεκτονικής, περί πολεοδομίας, με θεωρήσεις κοινωνιολογικές ή φιλοσοφικές, αυτόν τόν ιδεολογικό χώρο καλύπτουν οι «ριζοσπάστες» (radicals) τής Ιταλικής αρχιτεκτονικής.

«Τέλος των σχεδιαστικών άπαγορεύσεων» χαρακτήρισε πρόσφατα ό Ραόλο Portoghesi τή ρυθμολογική έλευθερία τής μεταμοντέρνας (έγχώριας και διεθνούς) αρχιτεκτονικής. Ύπογραμμίζοντας τήν άπελευθέρωση από τά σχεδιαστικά πρότυπα του μοντέρνου κινήματος και του International Style, ό Portoghesi επιδιώκει τήν έπινασύνδεση του αρχιτεκτονικού στοχασμού με τώ σύνολο τής εικονογραφικής του παράδοσης.

Ίστορικός από τούς πιό όξυδερκείς τής νεότερης γενιάς (άνάμεσα στις μελέτες του οι θεωρητικές αναλύσεις τής αρχιτεκτονικής του Borromini, του Μιχαήλ Άγ-

47. V. De Feo και E. Ascione, τεχνική σχολή σχεδιαστών στο Τέρνι, 1968.

48. V. De Feo και C. Dardi, συνεργάτες M.L. Tugnoli και A. Zattera, πρόταση στον διαγωνισμό για τώ νομαρχιακό μέγαρο στην Τεργέστη, 1974.

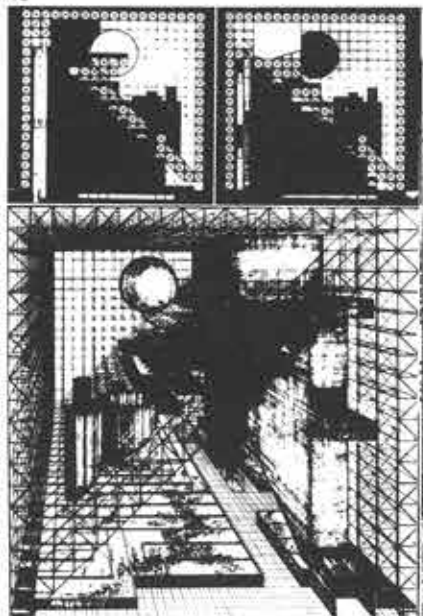
49. G. Valle, κτίριο γραφείων του έργοστασιου Zanussi στο Πορντενόβε, 1959-60.

50. S. Jaretti και E. Luzi, πολυόροφα κτίρια στο Τουρίνο, 1965.

42

43

44

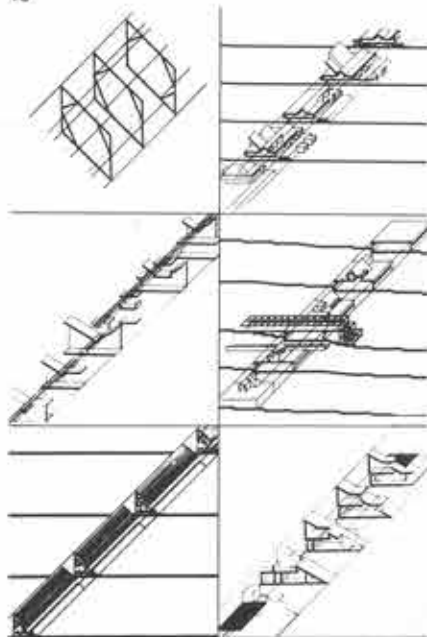
51. G. Raineri, σχολή καλογραιών στο Τουρίνο, 1965.

52. M. Dezzi Bardeschi, κατοικία στο Poggio Gherardo, Φλωρεντία, 1962-64.

53. L. Lazzari και E. Mariani, πανεπιστημιακό συγκρότημα στο Camerino, Πέζαρο, 1960-65.

42. C. Dardi and D. Ripa Di Meana, Fattor house at Cervignano, Friuli, Udine, 1962-64.

45

46

42. C. Dardi και D. Ripa Di Meana, κατοικία Fattor στο Cervignano του Φριούλι, Ούντινε, 1962-64.

43. C. Dardi, συνεργάτες G. Morabito, M. Benocci, B. Cassetti και M. De Michelis, Ιταλικό περίπτερο στή διεθνή έκθεση τής Όζάκα, 1970.

44. C. Dardi, Μουσείο τής Άντίστασης στην Τεργέστη, 1966.

45. C. Dardi, γραμμικές παραστάσεις, 1970-74.

46. V. De Feo, συνεργάτες G. Ciucci, M. D'Alessandro, P. Iacobelli, M. Manieri-Elia και M. Morandi, πρόταση στον διαγωνισμό για τώ κτίριο γραφείων τής Ιταλικής Βουλής, Ρώμη, 1967.

43. C. Dardi, collaborating architects G. Morabito, M. Benocci, B. Cassetti and M. De Michellis, Italian pavilion at the Osaka International Exhibition, 1970.

44. C. Dardi, Museum of the Resistance in Trieste, 1966.

45. C. Dardi, linear representations, 1970-74.

46. V. De Feo, collaborating architects G. Ciucci, M. D'Alessandro, P. Iacobelli, M. Manieri-Elia and M. Morandi, entry at the

competition for the office building of the Italian parliament, Rome, 1967.

47. V. De Feo and E. Ascione, technical school at Terni, 1968.

48. V. De Feo and C. Dardi, collaborating architects M.L. Tugnoli and A. Zattera, entry at the competition for the Trieste prefecture, 1974.

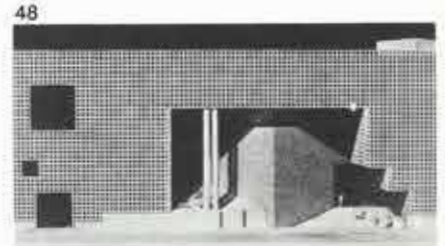
49. G. Valle, office building for the Zanussi factory at Pordenone, 1959-60.

50. S. Jaretti and E. Luzi, multi-storey buildings at Turin, 1965.

51. G. Raineri, nuns school in Turin, 1965.

52. M. Dezzi Bardeschi, house at Poggio Gherardo, Florence, 1962-64.

53. L. Lazzari and E. Mariani, university complex at Camerino, Pesaro, 1960-65.

γελου, του Guarini κ.ά.), στην αρχιτεκτονική του δραστηριότητα ο Portoghesi υιοθετεί μια πρωτότυπη αναμέτρηση με την παράδοση, μεταγράφοντας ελεύθερα τα γραμματικά της στοιχεία (αναγεννησιακά, μπαρόκ κλπ.). 'Όστόσο, επειδή στίς μεταγραφές του επιχειρεί μαζί με την υπόμνηση και τη μοντέρνα τυπολογική ανάπτυξη του πρωτοτύπου, τα έργα του αποτελούν ίσως τη σημαντικότερη συμβολή στη θεωρητική συγκρότηση της εγχώριας (και ετερογενούς) μεταμοντέρνας σκέψης. Τέλος, στη διάρκεια της τελευταίας εικοσαετίας, μεγάλο μέρος των αρχιτεκτόνων που εργάζονται στη Ρώμη επηρεάστηκε από την πολυεδρική προσωπικότητα του Ludovico Quaroni και από τα αρχιτεκτονικά έργα του Louis Kahn (σάν παράδειγμα μπορούν να αναφερθούν τα έργα του Vittorio De Feo, γεν. 1928, και της ομάδας STASS). 'Ανάμεσα τους ξεχωριστή θέση κατέχει η ομάδα GRAU ('Όμάδα Αρχιτεκτόνων και Πολεοδόμων της Ρώμης). Δημιουργήθηκε το 1962 και με άφειτη τις μαρξιστικές αναλύσεις του Gaetano Della Voire (σχετικά με τα ιδιαίτερα σημασιολογικά μέσα της καλλιτεχνικής δημιουργίας) διαμόρφωσε μία φορμαλιστική θεωρητική τάση με επιχειρήματα κατεχοχόν συνθετικά και μορφολογικά (συμμετρία, ρυθμός, αναλογίες, νόμοι προσεταιρισμού, αυτόνομία, παρεμβολή κ.ά.). Τα σχέδια και τα έργα που πραγματοποίησε αποτελούν ίσως τα σημαντικότερα τεκμήρια της στάσης που διατυπώθηκε ως ριζική άμφισβήτηση του φονξιοναλισμού.

Θά μπορούσαμε να αναζητήσουμε κοινά σημεία σε τεχνοτροπίες και θεωρητικές απόψεις. 'Ισως υπάρχουν πολλά για να δημιουργήσουν εύκολα συσχετισμούς και νέες ταξινομικές κατηγορίες, μία που μιλάμε αποκλειστικά για τα έργα των μόλις προηγούμενων χρόνων.

'Όστόσο, ανάμεσα στα πολύ πρόσφατα έργα και σε εκείνα που (καθώς λέγαμε στην αρχή) υιοθετούσαν την τυπολογική έρευνα ως την κατεχοχόν «ποιητική εύθύνη» του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού, υπάρχουν και κάποιες ουσιαστικές διαφορές. Ουσιαστικές, γιατί τό πρόβλημα δεν είναι, ή τουλάχιστον δεν είναι μόνο, γενεαλογικό.

'Η γενιά των σημερινών πενήνταχρονων, ή γενιά άς πούμε του Aldo Rossi, καθώς και οι κατά λίγο νεότεροι συνοδοιπόροι τους δεν απομακρύνθηκαν ποτέ από τη ρεαλιστική αντιμετώπιση της ύπαρκτης πόλης. 'Αλλοτε με πουριστική αδιαλλαξία, άλλοτε με εξπρεσιονιστικό πάθος, άλλοτε λιγότερο και άλλοτε περισσότερο συνειδητά, ή αρχιτεκτονική τους γραφή αναμετρήθηκε πάντα με τους αντικειμενικούς παράγοντες που διαμορφώνουν τόν σχεδιασμό και τις θεωρίες του. Είναι βέβαια αλήθεια ότι τα έργα τους, τόσο παλαιότερα όσο και σήμερα, αποτελούν πάντα μεμονωμένες προσωπικές μαρτυρίες. Και άν κάποτε βρέθηκαν σε κοινό θεωρητικό μέτωπο, άν κάποτε συντονίστηκαν σε ένιαία πνευματική δράση, ό κοινός πολιτιστικός τους λόγος συρρικνώθηκε βαθμιαία γιατί υπερίσχυσε τελικά μία οικοδομική αντίληψη της αρχιτεκτονικής. Και όχι μόνο στους εργολάβους. Τό ένα πρόβλημα διχοτομήθηκε: άλλο ή πόλη και άλλο ή αρχιτεκτονική της.

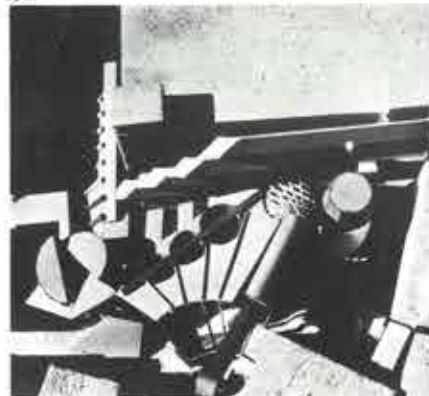
Οι νεότερες γενιές, όσοι γεννήθηκαν άς πούμε μετά τό '40, δεν μοιάζει να συμπεριφέρονται και πολύ τις συνέπειες της ήττας. Τό ότι οι πόλεις χτίζονται ακόμα όπως

χτίζονταν και άλλοτε, ενώ υπάρχουν και καλύτεροι νόμοι, και άποκέντρωση, και πόλεις που διοικούνται από την άριστέρα: τό ότι οι αρχιτεκτονικές τάσεις τρέφονται ακόμα με ιδεολογήματα, ενώ γίνονται σεισμοί και ή άνοικοδόμηση θά μπορούσε να αλλάξει τό πρόσωπο της μισής 'Ιταλίας, όλα αυτά άπασχολούν σήμερα τούς νέους αρχιτέκτονες λιγότερο από ό,τι μόλις δέκα χρόνια πριν. Τα σχέδια τους άπασχολεί αντίθετα ένας διαρκής εικονογραφικός πειρατισμός. Οι αρχιτεκτονικές εκδόσεις πληθαίνουν σε όλο τόν κόσμο και στην 'Ιταλία κυκλοφορούν περισσότερα από όπουδήποτε άλλου βιβλία, πρωτότυπα και μεταφρασμένα, περιοδικά, τεύχη, εκθέσεις, κατάλογοι, ρεπροντυξιόν, λιθογραφίες, άφισες. 'Αρχιτεκτονικός όργανός. Καλό είναι πάντως, κακό δεν κάνει, και άς είναι κάποτε πολύ.

'Η σύγχρονη όμως πολιτιστική βιομηχανία σπανίως άπαιτεί τόν ποιοτικό έλεγχο του αρχιτεκτονικού έργου. 'Ενισχύει την παραγωγικότητα, έγγυάται τη γρήγορη διάδοση των έμπορευμάτων και ρυθμίζει χρονικά την έπίσης γρήγορη κατανάλωσή τους. Σε αυτό όφείλεται άλλωστε και ό πρόσφατος «εικονογραφικός πληθωρισμός».

54. 'Όμάδα Metamorph (C. Conforto, G. De Giorgi, A. Muntoni και M. Pazzaglini), πρόταση στον διαγωνισμό για τό κτίριο γρα-

54

55

classificazione per sezioni di situazioni spaziali

φείων της Ιταλικής Βουλής, Ρώμη, 1967.

55. F. Purini, μελέτη αρχιτεκτονικών στοιχείων, 1968.

56. 'Όμάδα Superstudio (A. Natalini), κατοικίες για πρόσσια, 1968-69.

57. 'Όμάδα STASS (G. Ciucci, M.D'Allesandro και M. Manieri-Elia), ξενοδοχείο στην S. Caterina του Nardo, Σαλέρνο, 1970.

58. L. Piscioti και U. Siola, συνεργάτης G. Ramondino, κατοικία Maiori, Σαλέρνο, 1969.

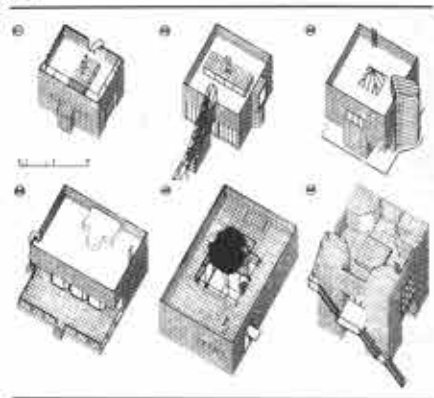
59. V. Vercelloni, άθλητικό κέντρο στο Abbiadegrasso, Μιλάνο, 1970.

60. M. Fortis και F. Fortis, οικότροφείο στη Νοβάρρα, 1970-75.

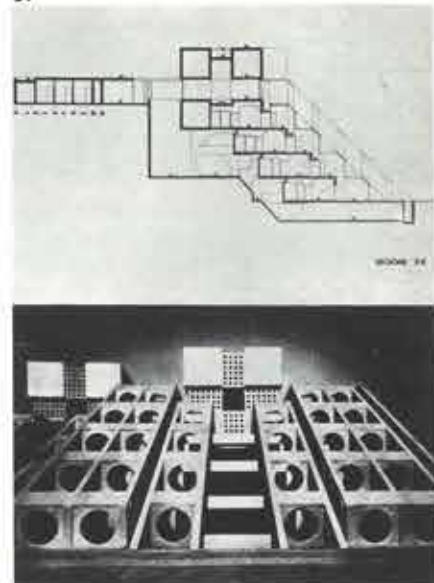
61. M. Botta, βιοτεχνικό εργαστήριο και κατοικίες στη Balerna, Τιτσίνο, 1977-79.

62. A. Locatelli, P. Salmoiraghi και A. Torricelli

56

57

11, γυμνάσιο στο Pieve της περιοχής Lumezzane, Μπρέσια, 1980.

63.
E. Mantero, δημοτικό σχολείο στο Cernobbio, Κόμο, 1978-80 (ή αίθουσα του σχολικού θεάτρου).

64.
E. Mantero, γυμνάσιο στο Κόμο, 1968-71.

65.
E. Mantero, συνεργάτης A. Bosetti, γηροκομείο στο Κόμο, 1975-80.

54.
Group Metamorph (C. Conforto, G. De Giorgi, A. Muntoni and M. Pazzaglini), entry at the competition for the office building of the Italian parliament, Rome, 1967.

55.
F. Purini, design of architectural elements, 1968.

56.
Group Superstudio (A. Natalini), suburban houses, 1968-69.

57.
Group STASS (G. Ciucci, M. D'Alessandro and M. Manieri-Ella), hotel at S. Caterina, Nardo, Salerno, 1970.

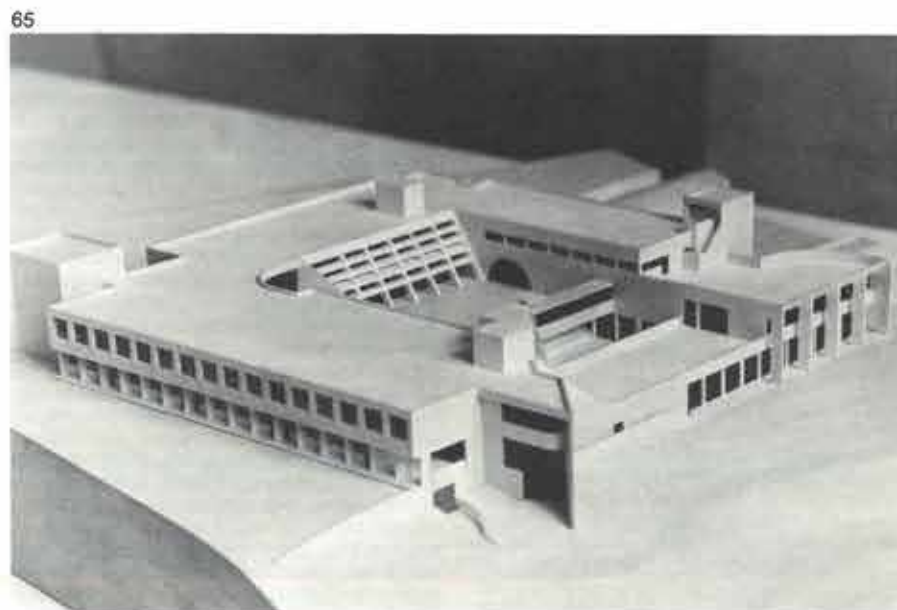
58.
L. Piscioti and U. Siola, collaborating architect G. Ramondino, Maiori house, Salerno, 1969.

59.
V. Vercelloni, sports centre at Abbiategraso, Milan, 1970.

60.
M. Fortis and F. Fortis, boarding house at Novara, 1970-75.

61.
M. Botta, workshop and houses at Balerna, Ticino, 1977-79.

62.
A. Locatelli, P. Salmoiraghi and A. Torricelli, high school at Pieve, Lumezzane county, Brescia, 1980.

63.
E. Mantero, primary school at Cernobbio, Como, 1978-80 (the school theatre hall).

64.
E. Mantero, high school at Como, 1968-71.

65.
E. Mantero, collaborating architect A. Bosetti, home for the aged at Como, 1975-80.

Ἀρχιτεκτονικό ἔργο καὶ πολεοδομικός σχεδιασμός. Ἀνθολογία κειμένων γιὰ τὴν πρακτικὴ, τὴ θεωρία καὶ τὴν ἱστορία τῆς ἰταλικῆς ἀρχιτεκτονικῆς (1960-1980)

Ἐπιμέλεια Enrico Bordogna καὶ Gian Paolo Semino

Architectural design and urban planning. An anthology of texts on the practice, theory and history of Italian architecture (1960-1980)

Edited by Enrico Bordogna and Gian Paolo Semino

Στόν προβληματισμό γιὰ τὶς σύγχρονες ἰταλικές πόλεις εἶναι πολὺ ἐπίκαιρο τὸ θέμα τῶν σχέσεων μεταξὺ παλαιῶ καὶ νέου. Στὸ θέμα τοῦτο οἱ ἀπόψεις, ἂν καὶ διχασμένες, ὑποστηρίζουν στὸ σύνολό τους μιὰ συντηρητικὴ θέση πού ἐναντία ἀκόμη καὶ σὲ κάθε νόμιμη ἀνάγκη τῆς κοινωνικῆς δυναμικῆς ἐπιμένει νὰ διατηρήσει τὸ status quo ὄλων τῶν κτισμάτων πού ἔχουν γενικὰ ἡλικία πάνω ἀπὸ ἕναν αἰώνα.

Αὐτὴ ἡ θέση καταδικάζει γενικὰ ὅλα τὰ κτίρια τῆς πόλης πού κατασκευάστηκαν τὰ τελευταῖα χρόνια (...). Ἡ ἀντιστοιχικὴ αὐτὴ ἀποψη ἐκφράζει μιὰ χρόνια πολιτιστικὴ ὑποκρισία, ἀσυμβίβαστη μὲ τὴ δυναμικὴ τῆς κοινωνικῆς μας ζωῆς, πού θὰ μπορούσε νὰ ἔχει ὀλέθριες συνέπειες γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν πόλεων σὲ περιπτώση πού γιὰ σκοτεινοὺς λόγους θὰ ἐπικρατούσαν ἀποκεντρωτικὲς πολεοδομικὲς ἰδέες, σάν καὶ αὐτές πού τείνουν σήμερα νὰ διαμορφωθοῦν· ἂν δηλαδὴ ἐπικρατούσε ἡ ἀποψη νὰ ἀφεθεῖ στὴν τύχη τοῦ ὀ ιστορικοῦ πυρήνα ὄλων τῶν πόλεων πού ἐπεκτείνονται (...). Οἱ κανονισμοὶ πού ἐμπνέονται ἀπὸ τὴν περιοριστικὴ διατήρηση θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι ἀποτελεσματικοὶ μόνον ἂν ἐντάσσονταν στίς προγραμματικὲς κατευθύνσεις ἐνὸς ὀλοκληρωμένου σχεδίου γιὰ τὴν πόλη. Ἄν υἱοθετήσουμε αὐτὸ τὸν προσανατολισμό, ἀντὶ νὰ ἐξετάζουμε λεπτομερῶς τὴν ἐπέκταση τῶν διατηρητέων παλαιῶν ζωνῶν, προετοιμάζοντας σιγὰ σιγὰ ἐργαλεῖα γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ ἀνανεωτικῶν οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων πού θὰ μπορούσαν νὰ ἐνταχθοῦν σὲ αὐτές χωρὶς νὰ τίς ἀλλοιώσουν, θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχουμε τὸ θάρρος νὰ προτείνουμε τὴ διατήρηση ὄχι μόνον τοῦ ἱστορικοῦ κέντρου τῶν πόλεων ἀλλὰ τὴ διατήρηση τῆς *συνολικῆς μορφῆς* τους (...). Ἡ προσκόλλησις αὐτὴ στὴν παράδοση εἶναι κάθε ἄλλο παρά τυπικὴ, γιατί συνδυάζεται μὲ ἕναν πλοῦτο περιχομένον πού ἀναγνωρίζουν στὴ συνέχεια τῶν πολεοδομικῶν μορφῶν τίς διαρκεῖς ἀξίες τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Θὰ μπορούσαν δηλαδὴ νὰ προσδιοριστοῦν νέες πολεοδομικὲς διαστάσεις σύμφωνα μὲ ὀργανικὲς ἀπαιτήσεις τῆς οἰκονομικοκοινωνικῆς μας δομῆς, πού θὰ διατηροῦν ὄμως ταυτόχρονα στενὴ συνάφεια μὲ τὴν προηγούμενη μορφή τῆς πόλης.

Giuseppe Samonà, *L'urbanistica e l'avvenire della città*, Μπάρι: Laterza, 1959, σ. 293-94 καὶ σ. 300-301.

Οἱ νέες διαστάσεις τῶν σημερινῶν πόλεων δημιούργησαν προβλήματα πού δὲν ἔχουν καμιά σχέση μὲ τὰ προβλήματα τῆς παραδοσιακῆς πόλης· ἡ ποσοτικὴ ἐπέκταση καθόρισε ἀπρόβλεπτα ποιοτικὰ ἄλλατα πού ἀνέτρεψαν τὴ φύση τῶν φαινομένων καὶ ἐξουδετέρωσαν τὰ μέχρι τώρα χρησι-

μοποιοῦμενα πολιτιστικὰ ἐργαλεῖα (...). Θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι «ἡ πόλη-περιφέρεια» προέρχεται ἀπὸ μιὰ δημοκρατικὴ καὶ ἐξισωτικὴ πολιτικὴ ἀντίληψη, ἐνῶ ἡ παραδοσιακὴ πόλη ἀντικατοπτρίζει στὴν ἀντίθεσή της μὲ τὴν ὑπαίθρο μιὰ αὐταρχικὴ καὶ καταπιεστικὴ πολιτικὴ ἀντίληψη. Ἄν αὐτὸ ἀληθεύει, γίνονται φανερὰ τὰ προβλήματα τῶν διαστάσεων καὶ τὰ προβλήματα τῆς μορφῆς. Πράγματι «ἡ πόλη-περιφέρεια» ἔχει, ἀπὸ τὴ φύση της καὶ ἐξ ὀρισμοῦ, μιὰ ἀστάθεια μορφῆς, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ μορφή προσαρμόζεται στίς καταστάσεις, ἀναμένεται, ἀλλάζει, παίρνει συνεχῶς σχήματα πού τελικὰ δὲν ἔχουν σημασία παρά μόνον στὴ μεταβατικὴ στιγμή ὀπου ὑπάρχουν. Ἄν ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἀληθεύει, θὰ πρέπει νὰ ἀπαρνηθοῦμε τὸ «σχέδιο» τῆς πόλης ἔτσι ὀπως τὸ συλλαμβάνουμε μέχρι τώρα· σάν δημιουργία δηλαδὴ ἐνὸς ὀμοιογενοῦς ἔργου πού εἶναι συνεκτικὸ σὲ ὄλα του τὰ μέρη μὲ τὴν ἐπιβολὴ αὐστηρῶν ἀρχῶν ἀλληλοεξάρτησης. Ἄντίθετα, ἡ ἀσυνέχεια θὰ γίνεῖ ἀποδεκτὴ σάν ἕνα ἀναμφισβήτητο ὀργανικὸ φαινόμενο καὶ ἡ ἐνότητι θὰ ἐπιτευχθεῖ μόνον μὲσα ἀπὸ τὴν ἀναζήτηση τῆς συνάφειας τῶν γεγονότων πού συντελοῦνται στὸ ἔσωτερικὸ τῆς πόλης. Ἡ ἔννοια τῆς πόλης ἀλλάζει οὐσιαστικὰ· δὲν εἶναι πιά ἕνας σχηματισμός, ἀλλὰ μιὰ μέθοδος ἀνάπτυξης.

Giancarlo De Carlo, "Relazione di sintesi", στὸ ILSES, *La nuova dimensione della città. La città e la regione*, Μιλάνο: ILSES, 1962, σ. 184.

Πρέπει νὰ δοῦμε ἂν χρειάζεται πράγματι νὰ ἀντιμετωπιστεῖ στὰ σοβαρὰ αὐτὴ ἡ ἰδέα τῆς «πόλης-περιφέρειας» σάν πολεοδομικὴ ἐνοποίηση πόλης καὶ ὑπαίθρου, σάν δυνατότητα ἐξομώωσης τοῦ τρόπου ζωῆς εἴτε κατοικεῖ κανεὶς στὴν πόλη εἴτε ὄχι. Αὐτὸ τὸ πολεοδομικὸ δράμα πού προβλέπεται γιὰ μιὰ κοινωνία μὲ ὀλοκληρωτικὰ νεοκαπιταλιστικὴ οἰκονομικὴ δομὴ, δηλαδὴ μὲ εἰσοδήματα κατανεμημένα παντοῦ ὀμοιομορφα, καὶ πού θὰ χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ κοινωνικὴ ζωὴ πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ δικὴ μας, δὲν πιστεύω ὅτι μπορεῖ νὰ προσαρμοστῆ ἀμέσως στὴν περίπτωσι τῆς Μιλάνου, ἐξαιτίας τῶν ἰδιομορφῶν καὶ ἀσταθῶν συνθηκῶν τῆς οἰκονομικῆς μας ἀνάπτυξης (...). Γι' αὐτὸ τὸν λόγο, δηλαδὴ γιὰ τὴ συνεχῆ ἐπιπέδωση ἀνισοροπία μεταξύ πόλης καὶ ὑπαίθρου, καὶ μεταξὺ βορρᾶ καὶ νότου, νομίζω ὅτι σήμερα δὲν εἶναι δυνατό νὰ φανταστοῦμε τὸ μοντέλο τῆς πόλης-περιφέρειας σάν νὰ ἦταν ἡδὴ ἐφαρμόσιμο (...). Ἄντίθετα, πιστεύω πὼς εἶναι δυνατό νὰ συνδέσουμε τὴν ἐπέκταση τοῦ Μιλάνου μὲ τὴν ἐπέκταση ἄλλων πόλεων πού ἡδὴ ἐμφανίζονται στὴν περίμετρο τῆς περιφέρειας μὲ αὐτόνομες τάσεις ἀνάπτυξης (ὄχι ὄμως ἐκείνους τούς πόλους πού ξεχώρισε τὸ ILSES στὴ μητροπολιτικὴ περιοχή). Πιστεύω καταρχὴν πὼς εἶναι ση-

μαντικὸ νὰ κάνουμε κάτι τέτοιο ἀντιστρέφοντας τίς σημερινές οἰκιστικὲς τάσεις - πού εἶναι κεντρομόλες - ἐπιτρέποντας δηλαδὴ μόνον ἐπεμβάσεις πού εἶναι χρήσιμες γι' αὐτὸ τὸν σκοπὸ. Μὲ ἄλλα λόγια, πιστεύω πὼς χρειάζεται νὰ σκεφτοῦμε ὄς πολεοδομικὴ λύση γιὰ τὸ Μιλάνο τὴν πολυκεντρικὴ πόλη πρῶτα ἀπὸ ὄλα μὲ τὴν κατασκευὴ ἐνὸς περιφερειακοῦ σιδηροδρομικοῦ δικτύου πού νὰ συνδέει ἀπευθείας τὴν πόλη μὲ τούς πόλους τῆς περιφέρειας, καὶ ἔπειτα θεσπίζοντας γιὰ τὸ Μιλάνο μέτρα περιοριστικὰ τῆς οἰκιστικῆς του ἀνάπτυξης τὰ ὀποια, μὲ σκοπὸ τὴν ἀνατροπὴ τῶν σημερινῶν κεντρομόλων τάσεων, νὰ συμβάλλουν στὴν ἀποτελεσματικότητι τοῦ νομαρχιακοῦ δικτύου μεταφορῶν, (...) καὶ νὰ ἀποκλείουν τὴν ἀντιφατικὴ δυνατότητα δημιουργίας μιᾶς πόλης-μητρόπολης ἀποκλειστικὰ γύρω ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα τοῦ νομοῦ. Χρειάζεται, γιὰ παράδειγμα, μὲσα σὲ αὐτὰ τὰ πλαίσια, τὸ σημαντικότερο μέρος τῶν ἐπενδύσεων νὰ προορίζεται μάλλον γιὰ ἕνα περιφερειακὸ δίκτυο μεταφορῶν παρά γιὰ ἕνα δίκτυο ὑπόγειου ἀστικοῦ σιδηροδρομοῦ.

Lucio S.D'Angiolini, *Alcune questioni della prassi urbanistica*, Μιλάνο: L'Arca, 1965, σ. 27.

Στὰ ἀρχιτεκτονικὰ ἔργα μου, ἡ σὲ αὐτὰ πού γράφω, προσπαθῶ νὰ δημιουργήσω ἕναν ἀποκλειστικὸ κόσμο μὲ λίγα ἀντικείμενα· ἕναν κόσμο προκαθορισμένο σὲ κάθε λεπτομέρειά του... Ἄν θὰ ἔπρεπε νὰ πῶ ἀπλὰ τί μὲ ἐνδιαφέρει στὴν ἀρχιτεκτονικὴ, θὰ ἔλεγα πὼς μὲ ἐνδιαφέρει κυρίως τὸ πρόβλημα τῆς γνώσης. Γιατὶ ἡ γνώση μὲσα ἀπὸ τὰ προβλήματα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς; Ἰσως γιατί ἡ ἀρχιτεκτονικὴ εἶναι τὸ ἐπάγγελμά μου, ὄχι γιὰ τίποτε ἄλλο... οὔτε καὶ πιστεύω πὼς μπορεῖ νὰ ὑπάρξει κάποια ἰδιαίτερη ἔφεση γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἢ γιὰ ὀτιδήποτε ἄλλο· πρόκειται ἀπλὰ γιὰ πρόβλημα διαφορετικῶν τεχνικῶν πού πρέπει κανεὶς νὰ μάθει ὄσο μπορεῖ καλύτερα.

(...) Μιὰ τέτοια ἀποψη ἀρνεῖται, καὶ ἀγνοεῖ, ὄλη τὴ διαδικασία μεσοιανικοῦ χαρακτῆρα πού θέλησε νὰ προσδώσει στὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἢ τὴν τέχνη τὸ μοντέρνο κίνημα· εἴτε σάν ἔφεση εἴτε σάν μορφολογικὸ ἀποτέλεσμα. Γι' αὐτὸ, προσωπικὰ - καὶ ὄχι ἀπὸ διάθεση πολεμικὴ, ἀλλὰ γιατί ἔχω μιὰ διαφορετικὴ ἀντίληψη τῆς διάστασης τοῦ προβλήματος - δὲν ξεχώρισα ποτὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ σὲ μοντέρνα καὶ μὴ μοντέρνα, ἐννοώντας ὅτι ἐκείνο πού ἔχει σημασία εἶναι τὸ τί ἐπιλέγει κανεὶς κάθε φορὰ μεταξὺ ὑφιστάμενων κτιριολογικῶν προτύπων. Aldo Rossi, "Lettera a Francesco Tentori", στὸ F. Tentori, "D'ou venons-nous? Qui sommes-nous? Ou allons-nous?", στὸ AA.VV., *Aspetti dell'arte contemporanea*, Πόμπη: Edizioni dell'Ateneo, 1963, σ. 268-69.

Μετάφραση Κ. Δημητοῦλα

"Όταν μιλούσα για «αρχιτεκτονική της γνώσης» στο τεύχος του περιοδικού *Casa-bella* που ήταν αφιερωμένο στα «Δεκαπέντε χρόνια της ιταλικής αρχιτεκτονικής» είχα στο νου τη *συνειδητή* (άλλα συχνότερα άσυνειδητη) *έφεση για την πόλη*, που εκδηλώνει η πρόσφατη μοντέρνα αρχιτεκτονική. Αυτό που ενδιέφερε ήταν η πρόθεση της να θεμελιώσει μια σύγχρονη προβληματική (έστω και με το ενδιαφέρον για την αρχιτεκτονική του τοπίου). Μπορούμε τώρα να πούμε ακόμη περισσότερο, μια και μιλώ με μεταξίμα. Αυτή η «γνώση», όσο περισσότερο ήταν τεκμηριωμένη και επομένως εύχρηστη, τόσο περισσότερο μεταφραζόταν σε υποβάθμιση, σε διαστρέβλωση της συμβατικής αρχιτεκτονικής μελέτης (...). Συχνά έμενα και τους συνεργάτες μου μās φέρνει σε άμηχανία η όμοιογία ότι ποτέ δεν καταφέραμε να πετύχουμε μια αρμονία, μια συνοχή, μια μορφολογική σταθερότητα που άλλοι, αντίθετα, επιδίωξαν και πέτυχαν. Αυτό, πιστεύω, υπήρξε πάντα ένα γεγονός συνειδητό και σχεδόν προκαθορισμένο. Θυμάμαι ότι μιλούσαμε συχνά με φίλους για πολλά έργα (ακόμη και δικά μας) και λέγαμε ότι «δεν ήταν αρκετά άσχημα». Ήταν ένας ρομαντικός, ήθικός, ίσως ήθικολογικός ένδοξος, αλλά που εκ των υστέρων υπήρξε χρήσιμος. Δεν νιώθαμε εκείνο τον καιρό καινούριό να κάνουμε ήθικη διαχρή, βάζοντας τους έσαυτους μας πάνω από τον «σωρό» ή μιλώντας την απόλυτη γλώσσα της καθαρής λογικής: ούτε, από την άλλη πλευρά, μās άρεσε να θεωρούμε τους έσαυτους μας «έξυπνοι»... για να μπορούμε έτσι να αναπτύσσουμε έλευθερα και άσύντομα τα θέματά μας, σύμφωνα με τα ιστορικά κινήματα και τις τεχντροπίες που μπορεί να είχαμε σαν πρότυπα κάθε φορά.

Guido Canella, "Lettera a Francesco Tentori", στο F. Tentori, "D'ou venons-nous? Qui sommes-nous? Ou allons-nous?", στο AA.VV., *Aspetti dell'arte contemporanea*, Ρώμη: Edizioni dell'Ateneo, 1963, σ. 271.

(...) Θα μπορούσε δηλαδή να μιλήσει κανείς για «αμφίπλευρη σχέση μεταξύ μορφολογίας και τυπολογίας» (πολεοδομικής μορφολογίας και κτιριακής τυπολογίας), όπου η πρώτη θα ήταν συνάρτηση της δεύτερης και το αντίστροφο.

Δύο συνοπτικές διευκρινίσεις:

α) Με τον όρο «μορφολογία» έννοω το σύνολο των πράξεων που διαμορφώνουν τον πολεοδομικό ιστό σε μία δεδομένη ιστορική περίοδο.

β) Χρησιμοποιώ τον όρο «τυπολογία» για να έπισημάνω τις αντιπροσωπευτικότερες κτιριακές μορφές που διατυπώθηκαν στη διάρκεια μιάς ιστορικής περιόδου, εκείνες δηλαδή που επικράτησαν και καθιέρωσαν τις γνωστές ταξινόμικές κατηγορίες. Σαν «τυπολογική» θα μπορούσε έπομένως να χαρακτηριστεί η έρευνα που επιδιώκει να έντοπίζει τα έπικρατέστερα στοιχεία της πολεοδομικής μορφολογίας. Ό προοδιστικός αυτόν των στοιχείων, ή μελέτη και τελικά η χρησιμοποίησή τους από τον αρχιτέκτονα στα σχέδιά του, αυτά, κυρίως αυτά, μπορούν να αποτελέσουν την καθαυτό «φιλοσοφία» μιάς σημερινής αρχιτεκτονικής μελέτης.

Guido Canella, "Relazioni tra morfologia, tipologia dell'organismo architettonico e ambiente fisico", "Αρχιτεκτονική Σχολή Πολυτεχνείου Μιλάνου, 1962-63 και 1963-64, στο AA.VV., *L'utopia della realtà*, Μπάρι: Leonardo da Vinci, 1965, σ. 66.

Ό Marx και ό Engels καθόρισαν κατόπι μιά αποφασιστική καμπή για το εργατικό κίνημα και ό μαρξιστικός σοσιαλισμός, θέλοντας να έρμηνεύσει την επανάσταση του '48 και την άπουσία της με όρους καθαρά πολιτικούς, φανέρωσε τις αντίφασεις των προηγούμενων κινήματων, αλλά έχασε ξαφνικά τη συνάφεια πολιτικών και πολεοδομικών γεγονότων, ή οποία, αν και διατυπωμένη με πολύ άπλοικό τρόπο, είχε διατηρηθεί έπιμονα ως τότε.

Στό έξης, ή πολιτική θεωρία ύποτιμά σχεδόν πάντα τις έρευνες και τις έμπειρίες στον τομέα αυτό, προσπαθώντας να άφομοιώσει τις προτάσεις για μερικές μεταρρυθμίσεις μόνο στα πλαίσια μιάς γενικότερης κοινωνικής μεταρρύθμισης. Από τη μεριά της, ή πολεοδομική παιδεία άπομωμένη από τις πολιτικές ζυμώσεις διαμορφώνεται όλο και περισσότερο σαν καθαρή τεχνική στην ύπηρεσία της κατεστημένης έξουσίας (...). Από αυτό άπορρει ό άγνωστικιστικός και ύποτελής χαρακτήρας των κυριότερων πολεοδομικών έμπειριών μετά το '48 (...). Αυτή είναι ή κύρια θέση του βιβλίου τούτου, που περιέχει και μιά ένδειξη για τις σημερινές συζητήσεις. Οι άνανεωτικές τάσεις της μοντέρνας πολεοδομικής παιδείας μπορούν πράγματι να γίνουν πραγματικότητα μόνο αν ξεναβρούν την έπαφή τους με τις πολιτικές δυνάμεις που άποβλέπουν σε έναν άνάλογο γενικό μετασχηματισμό της κοινωνίας. (...) Οι Owen και Chadwick, αν και συνδέονταν με μιά πρωτόγονη αντίληψη του πολεοδομικού σχεδιασμού, μās δείχνουν αυτή την άπλη αλήθεια, ότι ή πολεοδομία άποτελεί ένα μέρος της πολιτικής, μέρος άναγκαίο για να πραγματοποιηθεί κάθε ζωντανό μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα, και ότι ταυτόχρονα δεν μπορεί να άναχθεί σε γενικές προγραμματικές φόρμουλες.

Leonardo Benevolo, *Le origini dell'urbanistica moderna*, Μπάρι. Laterza, 1963, σ. 9-10.

Μετά από έμπειρίες έκατόν πενήντα χρόνων, ή σχέση πολεοδομίας και πολιτικής δεν μπορεί να θεωρηθεί πιά σαν σχέση μονόπλευρη και μηχανιστική, όπως ύποστηρίζει ό Benevolo («ή πολεοδομία είναι μέρος της πολιτικής»), δεν μπορεί να άποτελεί δήλωση πίστης ή «πράξη» που ισχύει για όλες τις εποχές. Αντίθετα, ό μέχρι τώρα έμπειρίες δείχνουν πώς και ό ίδιος ό κλάδος που έννοούμε με τον όρο «πολεοδομία» χρειάζεται παραπέρα έπαλήθευση και προσδιορισμό (...). Μεγάλο μέρος από το σημερινό «σάσιμα» και ό ύποψίες για μιά ανεπάρκεια της πολεοδομικής πρακτικής όφείλονται, κατά τη γνώμη μου, στο ότι δεν έχουν ακόμα προσδιοριστεί με σαφήνεια τα πολύπλοκα έπιστημονικά προβλήματα και στο ότι ό κλάδος στάθηκε «διαθέσιμος» - άκριτα πολλές φορές - στα πιά διαφορετικά αίτηματα της έξουσίας (...). Με αυτή την έννοια ό μελέτες για τη μορφή της πόλης και, κυρίως, για τις σχέσεις μεταξύ πολεοδομικής μορφολογίας και κτιριακής τυπολογίας δεν ύποκαθιστούν τις οικονομικές μελέτες ή τον ένδεικτικό χωροταξικό σχεδιασμό, αλλά μού φαίνονται όι πιά κατάλληλες για τη θεμελίωση μιάς μεθόδου έρευνας ή οποία, συσχετίζοντας ακόμη και διαφορετικές μεταξύ τους διαδικασίες, θα έπέτρεπε να προσδιορισουμε σαφέστερα τα πολεοδομικά φαινόμενα, και από την καθαυτό αρχιτεκτονική σκοπιά.

Carlo Aymonino, *Origini e sviluppo della città moderna*, Πάντοβα: Marsilio, 1971 (α' έκδοση 1965), σ. 101-103.

Ή άναγνώριση διαφορετικών «άξιών» (ποιητικών, μουσικών, αρχιτεκτονικών κλπ.), που εκφράζονται με διαφορετικές τεχνικές και δεν μπορούν να άναχθούν σε γενικές έννοιες, συνεπάγεται για την αρχιτεκτονική την ταύτιση της ιδέας (ή της άξιας) με την εικόνα, του αρχιτεκτονικού σημείου με το σημαίνόμενο. Κατ' αυτό τον τρόπο άποκλείεται μιά σημασία του αρχιτεκτονικού σημείου πέρα από το ίδιο το σημείο. Αυτή είναι μιά άπαραίτητη διευκρίνιση για να ξεπεραστεί ό δυϊσμός ιδεολογίας και εικόνας, και για να γίνει σαφές ότι στην αρχιτεκτονική ή ιδεολογία ύπάρχει μόνο στη λογική όργάνωση των σημείων (...). Το αρχιτεκτονικό σημείο άποτελεί έτσι αυτόνομο «άξια» μέσα στη σημασιολογική δομή: άξια δηλαδή σε τρεις διαστάσεις που όργανώνεται με τους νόμους και τις αναλογίες μιάς «στατικά προσδιορισμένης» γεωμετρίας. Από την άλλη μεριά το αρχιτεκτονικό σημείο άποτελεί τεχνική που όργανώνει τα έπιστημονικά δεδομένα της τυπολογίας, της τεχνολογίας και της πολεοδομίας στις ιστορικές-πολιτικές τους συνθέσεις: δεδομένα που ξεπερνούνται από την ιδιαιτερότητα του σημείου καθώς αυτό χρησιμοποιεί το ύλικό τούτο για να διαμορφώσει την αρχιτεκτονική σκέψη (...). Τα στοιχεία της αρχιτεκτονικής πολλαπλότητας, αντίκειμενο έρευνας, όργανώνονται από τη σκέψη μέσω αναλογιών και λογικών άφαιρέσεων, που κυριαρχούν σε μιά ρυθμική τάση και σε μιά πλαστική τάση του αρχιτεκτονικού αντικειμένου, προκειμένου να βρεθεί ένας διαφορετικός «τρόπος» ή μιά λογική σύνθεσης του έργου. Θα όνομάσουμε «πλαστική» την τάση του αρχιτεκτονικού αντικειμένου να φαεί συνεχές, άδιαφοροποίητο. Θα όνομάσουμε «ρυθμική» την αντίθετη τάση μέσω της οποίας το αντικείμενο φαίνεται πολλαπλό, τεμαχισμένο σε ποικίλα στοιχεία, δείχνοντας τις πιθανές σχέσεις μεταξύ τους. Παράγοντες του πλαστικού καθορισμού είναι όι διαστάσεις, ή γεωμετρική άναλογία, το χρώμα και όλες όι όπτικές ή άπτικές ιδιότητες του αρχιτεκτονικού σημείου. Παράγοντες του ρυθμικού καθορισμού είναι ή επανάληψη, ή ποικιλία, ή κεντρικότητα, όι άξονες κλπ. (...). Μās ένδιαφέρει, καταλήγοντας, να συνοψίσουμε τις ύσιαστικές διαφορές που έπισημαίνονται ανάμεσα στην έπικαιρη αυτή προβληματική και τις μεθοδολογίες του μοντέρνου κινήματος, ύποβέτοντας πώς το μοντέρνο κίνημα έχει όριστικά πιά ξεπεραστεί και πώς έχουν θεσπιστεί από καιρό κάποιες νέες σημασιολογικές κατηγορίες. Οι διαφορές αυτές θα μπορούσαν να συνοψιστούν κάπως έτσι:

α) ως διαφορές στη μεθοδολογία καθόσο, στοχεύοντας στις «δυνατότητες της μορφής», δηλαδή συσχετίζοντας άπευθείας τον σχεδιασμό με τη «γεωμετρική ποιότητα» των αρχιτεκτονικών στοιχείων, ό τρόπο αυτός άπομακρύνεται πάρα πολύ από τις μεθοδολογίες του μοντέρνου κινήματος όι όποιες, τουλάχιστο στα πρωταρχικά τους βήματα, βασίζονταν στην ποσοτική έκτιμηση των τμημάτων του έργου. Έξάλου, εκεί που το μοντέρνο κίνημα χρησιμοποιεί το design σαν μοναδικό μέσο για την άναζήτηση της ίσορροπίας, στις νέες μεθοδολογίες το design γίνεται έργαλειό έρευνας και έπαλήθευσης στα πλαίσια μιάς αρχικής μορφολογικής ιδέας.

β) ως τελείως διαφορετική τοποθέτηση των πρόσφατων μεθοδολογιών σε ό,τι άφορά τη σχέση με την ιστορία της αρχιτεκτονικής, σχέση που τώρα άντιμετωπι-

ζεται σέ ὄλη τή μορφολογική της εὐρύτητα καί ὄχι μέ τούς περιορισμούς τῶν ἐπιλογῶν τοῦ τότε ἐπαναστατικοῦ μοντέρνου κινήματος. Τό μοντέρνο κίνημα ἀντιμετωπίζει τίς προηγούμενες ἀρχιτεκτονικές περιόδους σάν ἀντικείμενο διαλεκτικής ἀρνήσης, ἄν καί παρ' ὅλα αὐτά ἡ παράδοση ἦταν τελικά ἐκείνη πού πρόσφερε πάντα τό ὑλικό γιά μιά τέτοια ἀποψη.

Σήμερα ὡστόσο ὑπάρχει ἀκόμα μιά διαφορούμενη σχέση μέ τό μοντέρνο κίνημα πού ἔχει ἀναχθεῖ σέ μοναδικό θέμα τῆς διαλεκτικῆς μεταξυ παρόντος καί παρελθόντος καί θεωρεῖται αὐθαίρετα ὡς ἡ μόνη ἰδεολογικά ἐγκυρή παράδοση μέ τήν ὁποία ἀξίζει τόν κόπο νά συνδεθούμε. Γι' αὐτό τόν λόγο οἱ νέες μεθοδολογίες δέν ἀντιλαμβάνονται πιά τήν παράδοση «χρονολογικά». 'Ανοίγεται ἔτσι γιά τήν ἀρχιτεκτονική ἕνας δρόμος ὅπου ὄλη ἡ μορφολογική κληρονομιά, ὡς διαθέσιμο γιά τόν ἀρχιτέκτονα εἰκονογραφικό ρεπερτόριο, γίνεται πηγή «λογικῶν» ἐπιλογῶν γιά τήν ἐπίλυση τῶν σημερινῶν προβλημάτων, οἱ ὁποῖες ὀδηγοῦν ἄλλοτε στήν ἀναπαραγωγή τῶν μορφῶν της, καί ἄλλοτε σέ ἐντελῶς νέους ἀρχιτεκτονικούς ρυθμούς (...). Ὁ ἱστορικός χώρος, λοιπόν, θεωρεῖται ὄχι ἀπλῶς ὡς «ἀντιπροσωπευτικός» μιάς δεδομένης κοινωνίας ἀλλά καί ὅτι μετέχει, μέσο τῆς ἰδιαίτερης στυλιστικῆς του παράδοσης, στή σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα ἡ ὁποία δέν ὑπάρχει παρά μόνο σάν ἱστορικό σύνολο τῶν ἔργων της. GRAU (Gruppo Romano Architetti Urbanisti), *Documento programmatico interno*, Πάμη 1963.

(...) Μνημεῖα καί κατοικίες ἤ, διαφορετικά, δημόσια καί ἰδιωτική σφαῖρα, παραμένουν, ἀπό τήν ταξινόμηση τοῦ Ἀριστοτέλη μέχρι σήμερα, τά δύο σημαντικότερα φαινόμενα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς παραγωγῆς καί σέ αὐτά θά ἀναφερόμαστε πάντα στίς μελέτες μας. Αὐτά εἶναι τά ἀντικείμενα τῆς ἐρευνάς μας.

Aldo Rossi, "Tipologia, manualistica e architettura", στό AA.VV., *Rapporti tra la morfologia urbana e la tipologia edilizia*, Πανεπιστημιακό Ἰνστιτούτο Ἀρχιτεκτονικῆς Βενετίας (IUAV), 1965-66, Βενετία 1966, σ. 69-70.

Μόνο τελευταία, μεταξύ 1950 καί 1960, ἡ ἀνάπτυξη τῶν πόλεων καί ἡ ἀνάγκη νά ἀντιμετωπιστοῦν καινούριες μεταβολές στό δομημένο περιβάλλον, καθώς καί ἡ ἐπίδωξη νά συνδεθοῦν μέ μιά νέα εἰκόνα πού νά περιέχει τόσο τίς ἄμεσες ὅσο καί τίς μελλοντικές «προσθήκες», ἐπέβαλαν τήν ἀντιμετώπιση τῶν πολεοδομικῶν προβλημάτων καί τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀναστήλωσης. Γι' αὐτό πολλές φορές χρειάστηκε νά ἀναθεωρήσουμε σέ βάθος τή σχηματική σχέση μορφολογίας-τυπολογίας πού μάς κληροδότησε ὁ ὑποβιβασμός τοῦ θέματος τῆς κατοικίας ἀπό τούς φονξιοναλιστές (...). Γι' αὐτό τόν λόγο τό ἐνδιαφέρον μας μετατοπίστηκε στήν πολεοδομική μορφολογία (κυρίως γιά ἕναν ἀκριβέστερο ὀρισμό της) καί στίς σχέσεις της μέ τήν κτιριακή τυπολογία, ὄχι γιά νά μποῦμε στά χωράφια ἄλλων κλάδων, ὅπως ἡ πολεοδομία, ἡ ἀπό μιά ἀόριστη ἐπιθυμία ἐνημέρωσης, ἀλλά γιά νά προσδιορίσουμε καλύτερα τά χαρακτηριστικά τοῦ κτιριακοῦ μας πολιτισμοῦ.

Πιστεύουμε πράγματι πῶς αὐτή ἡ «διεύρυνση τοῦ πεδίου» συνεπάγεται ταυτόχρονα καί τόν καθορισμό τῶν ὁρίων τοῦ νέου πεδίου στό ὁποῖο θέλουμε νά δράσουμε, γιατί ἡ πολεοδομική μορφολογία εἶναι ὁ σωστός χώρος ὅπου μπορούμε νά

συζητήσουμε γιά τόν μετασχηματισμό, τήν ἱστορική ἐξέλιξη τῶν κτιριολογικῶν τύπων, καθώς καί γιά τήν πιθανή ὑπέρβαση τῶν ὑφιστάμενων τυπολογιῶν, ὡστε νά ἐπινοηθοῦν νέοι ἀρχιτεκτονικοί ὀργανισμοί.

Carlo Aymonino, "La formazione di un moderno concetto di tipologia", στό AA.VV., *Rapporti tra la morfologia urbana e la tipologia edilizia*, IUAV, 1965-66, Βενετία 1966, σ. 42 καί σ. 49.

(...) Στή λέξη «μορφή» ὑπάρχει μεταξύ τῶν ἄλλων μιά ἀσάφεια σημασιολογική πού εἶναι χρήσιμο νά κάνουμε ἐδῶ φανερή. Ἡ ἀρχιτεκτονική μορφή ἑνός φαινομένου εἶναι πράγματι ἀπό τή μιά μεριά ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο διατάσσονται τά μέρη τοῦ ἀντικειμένου ἀλλά καί ἀπό τήν ἄλλη ἡ ἐνυπάρχουσα σέ αὐτή τή διάταξη δυνατότητα ἐπικοινωνίας. Αὐτές οἱ δύο ὀψεις συνυπάρχουν πάντα, ἀλλά ἐνῶ δέν ὑπάρχει ἀντικείμενο χωρίς μορφή, αὐτή ἡ μορφή ἔχει δυνατότητες αἰσθητικῆς ἐπικοινωνίας σέ πολύ διαφορετικά ἐπίπεδα.

(...) Μποροῦν νά βρεθοῦν, ἄν τούς διαχωρίσουμε τεχνητά, δύο τρόποι χρήσης τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ἔργου: ὁ πρῶτος συνδέεται μέ τόν πρακτικό προορισμό τοῦ συνόλου τῶν σημείων πού ἀποτελοῦν τό συγκεκριμένο ἀρχιτεκτόνημα, ἐνῶ ὁ δεύτερος συνδέεται μέ τή σημασιολογική διάσταση τοῦ ἔργου, μέ αὐτό πού θέλει νά σημάνει ἀπό μόνο του μέ εἰδικό καί παραδειγματικό τρόπο, ὄχι μόνο σάν τεκμήριο πολιτισμοῦ, ἀλλά καί σάν παρουσία πού τροποποιεῖ, προτείνει καί δημιουργεῖ μιά σχέση μέ τή φαντασία τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας, μέ τό σύνολο τῶν μύθων της, μέ τή διάσταση τοῦ συλλογικοῦ ἀσυνειδήτου, ἀλλά καί μέ τά οικονομικοκοινωνικά στοιχεῖα πού καθορίζουν δραστηριότητες καί ἀπαιτήσεις τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου σέ μιά ὀρισμένη ἱστορική στιγμή, ἐκεῖ ἀκριβῶς ὅπου ὑπάρχει διαπλοκή «τεχνικοῦ καί σημαίνοντος».

Vittorio Gregotti, "I materiali della progettazione", IUAV, 1965-66, στό AA.VV., *Teoria della progettazione architettonica*, Μπάρι: Dedalo, 1968, σ. 139.

Ἡ περιοριστική ἀντίληψη τῆς τυπολογίας ἀρχίζει ὅταν τό προνόμιο μορφολογίας τῆς πόλης περνά ἀπό τήν πολιτική ἐξουσία (ἡ μορφή τῆς πόλης πού ἔδωσαν ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος, ὁ Ἀδριανός, ὁ πάπας Σίξτος Ε', ὁ Ναπολέων) στά χέρια τῶν καπιταλιστῶν. Ἀφότου δηλαδή, μέ τή σταθεροποίηση τοῦ ἀστικοῦ κράτους, τό πολεοδομικό καί ἀρχιτεκτονικό σχέδιο παύει νά διευθετεῖ τόν χώρο μέ στόχους πολιτικούς (ἴσως τό τελευταῖο παράδειγμα μιάς τέτοιας διευθέτησης εἶναι τό Παρίσι τοῦ Haussmann) γιά νά περάσει στά χέρια τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας.

Ἀπό ἐκείνη τή στιγμή, ἡ θεωρία τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ σχεδιασμοῦ θά βασιστεῖ ὀλοένα περισσότερο σέ περιορισμένους τομείς ἐπέμβασης, γιατί τά μεγάλα συγκροτήματα (π.χ. κοινωφελῶν ἐξυπηρετήσεων, λαϊκῶν κατοικιῶν κλπ.) διαρκούν χρονικά καί διατηροῦν γιά καιρό ἀναλλοίωτη τήν ποιότητα τοῦ πολεοδομικοῦ ἵστου. Ἀπό τή μιά μεριά λοιπόν ὁ ρόλος τῆς θεωρίας ὑποβιβάζεται «ρεαλιστικά» σέ μεροληπτικό ἐργαλεῖο καί ἀπό τήν ἄλλη ἐξυμνῶνεται μεταφυσικά σέ ἀνεξάρτητο αἰσθητικό σύστημα θεωρήσεων καί παραδοχῶν. Ἐννοεῖς ὅπως λειτουργία, τύπος, ἐξυπηρετήσεις, ἀλλά καί στυλ καί ρυθμός, θά ἀναχθοῦν σέ ἕνα σύστημα παραδοχῶν πού δέν ἀμφισβητεῖται καί δέν μπορεῖ νά ἀνατραπεῖ.

(...) 'Ανέφερα προηγουμένως την ανάγκη ενός νέου όρισμού για την αρχιτεκτονική τυπολογία, την ανάγκη ενός όρισμού όχι μόνο εύχρηστο για την ανάλυση και την περιγραφή του κτιριακού πολιτισμού, αλλά που να μπορεί να ισχύει και σήμερα σάν σχεδιαστικός προσανατολισμός: να επιτρέπει δηλαδή την ανάδειξη εκείνων των κριτηρίων (λειτουργικών ή μορφολογικών) που διατηρούνται αναλλοίωτα και στη σημερινή φάση της τεχνολογικής ανάπτυξης.

Αυτά τα αναλλοίωτα βασικά χαρακτηριστικά, τα κριτήρια ή, αν θέλετε, οι βασικές άρχες της οργάνωσης του χώρου που μας επιτρέπουν και σήμερα να ταξινομήσουμε και να ελέγξουμε τις αρχιτεκτονικές επεμβάσεις, είναι νομίζω καταρχήν η *συνάρθρωση διαφορετικών λειτουργικών χώρων* και η *συνακόλουθη αλληλεπίδραση των χρήσεων*.

Τι έννοια λέγοντας συνάρθρωση χώρων; 'Η συνάρθρωση των λειτουργιών και ταυτόχρονα των αρχιτεκτονικών τύπων είναι η διαδικασία λειτουργικής ενίσχυσης, διεύρυνσης και μορφολογικού χαρακτηρισμού του όγκου και των επιφανειών τους. Μίλησα ακόμη για αλληλεπίδραση διαφορετικών χρήσεων. 'Η αλληλεπίδραση διαφορετικών λειτουργιών και, συνακόλουθα, των αρχιτεκτονικών τύπων είναι η διαδικασία άφομοίωσης μίας ή περισσότερων λειτουργιών από μία άλλη λειτουργία. Δηλαδή άφομοίωσης ενός ή περισσότερων χαρακτηριστικών τμημάτων επιφάνειας και χώρου από μία δεδομένη χαρακτηριστική επιφάνεια ή χώρο. 'Από την αλληλεπίδραση αυτή απορρέει η απώλεια της λειτουργικής ομοιογένειας στην αρχιτεκτονική και, συνακόλουθα, η ανάμιξη επιφανειών και χώρων, που έχοντας διαφορετικούς προορισμούς, όφειλουν να βρουν ιδιαίτερος τρόπους συνοχής (...). Πρέπει να σημειωθεί πώς η αρχιτεκτονική σε αυτή την περίπτωση οδηγεί στην απώλεια της αντίληπτης της ικανότητας ως προς μία ειδική λειτουργία για να καταστεί έκφραση ενός φαινομένου - ακριβώς εκείνου που ονόμασα αλληλεπίδραση των χρήσεων - στο οποίο κάθε εικονογραφική αναφορά ξεκινά σταδιακά από τα αρχικά λειτουργικά της δεδομένα.

(...) Τις διαδικασίες συνάρθρωσης και αλληλεπίδρασης τις όρισα σαν τους αμετάβλητους λειτουργικούς κανόνες που η σημερινή τεχνολογική ανάπτυξη της κοινωνίας υπαγορεύει στην αρχιτεκτονική σύνθεση. Δεν έπεται όμως ότι όποιος σχεδιάζει πρέπει να υφίσταται παθητικά αυτές τις διαδικασίες. Θά πρέπει ωστόσο να τις έχει συνειδητοποιήσει, ώστε να μπορεί να δρά μέσα στις κυρίαρχες και, συνεπώς, πλουσιότερες σε δυναμισμό τάσεις. 'Από μόνη της η διαπίστωση μίας ένυπαρχουσας τάσης δεν συνεπάγεται απαραίτητα θετικές ή αρνητικές επιπτώσεις για τη σημερινή αρχιτεκτονική. 'Επισημαίνει απλώς όρισμα δομικά χαρακτηριστικά ενός δεδομένου πολιτισμού.

Guido Canella, "Dal laboratorio della composizione", IUAV, 1965-66, στο AA.VV., *Teoria della progettazione architettonica*, Μπάρι: Dedalo, 1968, σ. 83 κ.π.

Βλέπουμε την πόλη σάν ενιαίο αρχιτεκτονική πάντα στο οποίο ξεχωρίζουμε διάφορες συνιστώσες. Οι συνιστώσες αυτές είναι κυρίως η κατοικία και τα πρωταρχικά στοιχεία. (...) "Αν δεχτούμε πώς η κατοικία αποτελεί το μεγαλύτερο μέρος της αστικής επιφάνειας και ότι σπάνια παρουσιάζει χαρακτηριστικά μονιμότητας, θά πρέ-

πει να μελετηθεί στην εξέλιξη της μαζί με την περιοχή στην οποία βρίσκεται" γι' αυτό τον λόγο θά μιλήσω επίσης για «περιοχή κατοικίας».

'Αναγνωρίζουμε αντίθετα στα πρωταρχικά στοιχεία των αποφασιστικών χαρακτήρα για τον σχηματισμό και τη σύσταση της πόλης. 'Η σημασία τους γίνεται φανερή συχνά από τον μόνιμο χαρακτήρα τους. Μεταξύ των πρωταρχικών στοιχείων ιδιαίτερο ρόλο διαδραματίζουν τα μνημειακά κτίρια.

Aldo Rossi, *L'architettura della città*, Πάντοβα: Marsilio, 1966, σ. 55.

(...) «'Η αρχιτεκτονική είναι τα αρχιτεκτονικά έργα». Δεν υπάρχει επομένως θεωρία της αρχιτεκτονικής που να μη βασίζεται καταρχήν στην εμπειρική θεώρηση των αρχιτεκτονικών έργων. "Αν όμως υιοθετήσουμε αυτή την άποψη θά πρέπει να ερευνησουμε τί ακριβώς συνδέει μέσα στον χρόνο τα αρχιτεκτονικά έργα μεταξύ τους. 'Η αρχιτεκτονική χαρακτηρίζεται από τη χρονική σχέση που επισημαίνει την αντίστοιχία του αρχιτεκτονικού έργου με τους κανόνες που το διέπουν.

(...) 'Επειδή «όλα έχουν ήδη λεχθεί» και το αρχιτεκτονικό σχέδιο δεν μπορεί παρά να αποτελεί μία ταυτολογία ως προς την εμπειρία της ιστορίας, ο λόγος δηλαδή περιορίζεται σε καθορισμένες και περιορισμένες έννοιες, προσπάθησα να μιλήσω για όρους που άφορουν τό καθαρά γνωστικό περιεχόμενο, όπως είναι για παράδειγμα ή «συνωνυμία» και ή «ισοδυναμία». 'Η ταυτολογία αναφέρεται εδώ με μία έννοια προοδευτική (*sensu progressivo*) στη λογική σημασία του όρου, δηλαδή σάν επανάληψη, σάν εμπάθυνση στο γνωστικό επίπεδο (σκεφτείτε το αρχιτεκτονικό σχέδιο σάν «καθορισμένη γνωσιολογική δραστηριότητα») σάν όριο και ταυτόχρονα σάν απελευθέρωση στο καθαρά διανοητικό επίπεδο.

Guido Grassi, *La costruzione logica dell'architettura*, Πάντοβα: Marsilio, 1967, σ. 90-91.

'Η κερδοσκοπία στα ακίνητα δεν περιορίστηκε απλώς να ακολουθεί επιδέξια την εξέλιξη της ιταλικής οικονομίας: ήταν πάντα ένας από τους καθοριστικούς παράγοντες της εθνικής οικονομικής μας ιστορίας, αποδεικνύοντας μεγάλη ικανότητα στην εκμετάλλευση κάθε ευκαιρίας που πρόσφεραν τα γεγονότα (...). Αυτό είναι γενικά τό δημογραφικό, μορφολογικό, κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο των φαινομένων που δημιουργήσε ή άστικοποίηση της χώρας. "Όλα όμως αυτά τά φαινόμενα ρυθμίζονται από ένα μηχανισμό που δημιουργήσαν οι διαστρεβλωμένες μορφές της αστικής ανάπτυξης: από τον μηχανισμό δηλαδή της αστικής γαιοπροσόδου. 'Αντιμετωπίζοντας και εξαλείφοντας την αστική γαιοπροσοδο, τουλάχιστο στις πιο σοβαρές εκδηλώσεις της, η ανάπτυξη των πόλεων θά μπορούσε να βρει και πάλι την ισορροπία που ή γαιοπροσοδος από καιρό αντιστρατεύεται.

Giuseppe Campos Venuti, *Amministrare l'urbistica*, Touplivo: Einaudi, 1967, σ. 27 κ.π.

'Η γνώση της ιστορικής εξέλιξης των πόλεων μπορεί να έχει άξια μόνο σάν προτροπή για τη συνειδητοποίηση του παρόντος, σάν υπέρβαση δηλαδή της ίδιας της ιστορίας και σάν σημερινή δράση που εντάσσεται σε μία κοινωνική προοπτική για τό άμεσο μέλλον.

"Αλλωστε από αυτή κυρίως τη σκοπιά, οι ιστορίες των πόλεων προσφέρουν πολλές

και σύνθετες ένδειξεις σχετικά με τις επιλογές που κάνουν κάθε φορά οι πρωταγωνιστές τους όταν διαδοχικά μέσα σάν χρόνο καθορίζουν τό παρόν τους.

Μιά άποψη που θά μπορούσε να χαρακτηρίσει εμπρόθετα μία ιστορική ανάλυση του αστικού χώρου είναι ή θεώρηση της σχέσης πόλεων και πολιτισμών, εννοώντας δηλαδή μία πολυσήμαντη σχέση που εκφράζεται πάντα και με κάποια κτιριολογικά πρότυπα.

Νομίζω πώς αυτή τελικά ή θεώρηση επισημαίνει αποτελεσματικότερα από άλλες τις συνθήκες μέσα στις οποίες συντελείται μία σχεδιαστική χειρνομοία. Καί ακόμα γι'ατί παραβάλλει τη μορφολογική διαδικασία που μεταβάλλει τον χώρο με τις παραδοχές που τη διαμόρφωσαν.

Giuseppe Samonà, *L'unità architettura-urbanistica*, Μιλάνο: F. Angeli, 1975, σ. 274.

'Επειδή ή κατοικία, όπως και τό αυτόκίνητο, τείνει να ένταχθεί στην τυποποιημένη παραγωγή των μαζικών καταναλωτικών αγαθών και μαζί με αυτά υπόκειται στην «άντικειμενική» λογική της καταναλωτικής οικονομίας, σάν αντίδραση σε αυτή την άπλουστευτική αντικειμενικότητα ή αρχιτεκτονική σύνθεση θά πρέπει να διατηρήσει (και ένδεχομένως να διεκδικήσει) εκείνα τα χαρακτηριστικά (διαισθητικά, ύποκειμενικά, όριστικά) που ξεχωρίζαν ανέκαθεν την παράδοση της αρχιτεκτονικής.

Καί με αυτό ακριβώς τον προσανατολισμό θά πρέπει να άσχοληθεί με τις κοινωφελείς έξυπηρετήσεις και τις ύποδομές (δικοικητικές, έκπαιδευτικές, έμπορικές, συγκοινωνιακές κλπ.), με εκείνα δηλαδή τά χαρακτηριστικά κτίρια στα όποια θά μπορούσαν να βασιστούν ή σύλληψη, ή όργάνωση και ή μορφολόγηση νέων εικόνων για τις σημερινές πόλεις, που να έκφράζουν τις σκέψεις και τά βιώματα των κατοίκων τους.

Guido Canella, "Mausolei contro computers", // *Confronto*, άρ. 1, 'Ιαν. 1968.

Συγκρίνοντας την πρόταση για τό σχέδιο Plug in City της ομάδας Archigram και την Unité d'habitation του Le Corbusier, οι διαφορές που παρατηρούμε άφορουν, νομίζω, μόνο τον τρόπο συγκρότησης των κατασκευαστικών κυττάρων τους, στοιχεία που αποτελούν δηλαδή τά ψηφία, τις μονάδες μέτρησης ενός όλικού μαθηματικού συστήματος. (...) Μπορούν λοιπόν θαυμάσια να χρησιμοποιηθούν για να συζητήσουμε δύο σημαντικά έρωτήματα που θέτουν όσοι υιοθετούν τη μέθοδο των «αυτοτελών αρχιτεκτονικών τμημάτων» στον σχεδιασμό της σύγχρονης πόλης.

1. Τό πρώτο έρωτήμα άφορά τη σχέση που δημιουργούν τά συγκροτήματα αυτού του τύπου με τον ύπάρχοντα πολεοδομικό όργανισμό στο σύνολό του. 'Η άλήθεια είναι πώς τό έρωτήμα τίθεται κυρίως στην περίπτωση του Le Corbusier ό οποίος, καθώς είναι γνωστό, πρότεινε την Unité d'habitation σάν τυποποιημένη μονάδα (modulus) και σάν πρότυπο πολεοδομικής σε όλα σχεδόν τά μεταπολεμικά του έργα από τό St. Dié ως τη Μασσαλία.

Ταυτόχρονα πρέπει να σημειωθεί ότι αυτός ό τύπος κτιριακής όργάνωσης συντάχθηκε σάν πολύπλοκος μηχανισμός σε αντίστοιχία με τον σύνθετο λειτουργικό χαρακτήρα της σύγχρονης πόλης, αλλά προτάθηκε για την πραγματοποίηση έντελως διαφορετικών στόχων. "Άλλοτε σάν άρνηση και ριζική εναλλακτική λύση για τη σύγχρονη πόλη (Archigram) και άλλοτε σάν

επίλυση του θέματος της κατοικίας και των εξοπλισμών της (Le Corbusier).

Παραδείγματα αυτού του τύπου δεν εξαγλούν και δεν εξηγούν επαρκώς το νόημα του «πιθανού τμήματος πόλης», όπως παρουσιάζεται στη σημερινή αρχιτεκτονική έρευνα: τὰ σχέδια του Le Corbusier αλλά και της ομάδας Archigram υποδεικνύουν έναν λειτουργικό μηχανισμό, μία μηχανή που λειτουργεί άσφουα, εκτελώντας τό συγκεκριμένο πρόγραμμα πού της έχει δοθεί. Στην πραγματικότητα όμως αυτή ή μηχανή, ενώ αποτιμάται ως κτίριο και ως τμήμα της πόλης, είναι έντελως ξένη πρὸς τόν πολεοδομικό οργανισμό ή τήν καλύτερη περίπτωση άπλως συνυπάρχει μαζί του.

2. Τό δεύτερο ερώτημα αναφέρεται στή σχέση πού ένα «τμήμα πόλης» θά έπρεπε νά δημιουργεί με τόν άμεσο περίγυρο του οικοπέδου όπου πρόκειται νά ένταχθεί. Καί στά δύο παραδείγματα είναι φανερό πώς ή σχέση με τόν περιβάλλοντα χώρο δέν αντιμετωπίζεται με τὰ κριτήρια της τρέχουσας σχεδιαστικής πρακτικής (ως πρόβλημα δηλαδή τεχνικό, καλυμμένων και άκάλυπτων χώρων κ.ά.).

Τό οικόπεδο και ό περίγυρός του αντιμετωπίζονται άπλως σάν έδαφος, σάν ένα όποιοδήποτε έλεύθερο έδαφος, και ή πόλη πού είναι γύρω τους σάν ένα σύνολο δομημένων τμημάτων ή οικόπεδων χωρίς ιδιαίτερα μορφολογικά χαρακτηριστικά, γιά νά υπάρξει τό έργο άδέσμευτο από κάθε τοπολογική αναφορά. "Έτσι όμως τὰ νέα κτίσματα άναιρούν κάθε σχέση με τόν περιβάλλοντα χώρο.

Ό τόπος, ό πολιτισμός και ή ζωή της πόλης όπου βρίσκονται άποτελούν προφάσεις γιά μία έντελως συμβατική ταυτότητα. Γιά νά μπορούμε νά λέμε, όπως λέμε, «ή Unité της Μασσαλίας ή της Νάντης», ενώ τό σωστό θα ήταν νά μιλούσαμε γιά τήν Unité ξέροντας αυτό πού πραγματικά είναι: θεωρητικό μοντέλο και ύπόδειξη μιάς σχεδιαστικής μεθόδου.

Όστόσο, άν δούμε τίς προτάσεις του Le Corbusier και της ομάδας Archigram μόνο σάν τεχνικές ύποδείξεις γιά τή συγκρότηση στοιχειακών μονάδων, τότε έννοιος όπως έδαφος, τοποθεσία, τόπος (καθώς τὰ προτείνει ό Aldo Rossi), άποκτούν σημασία διαφορετική και άναδεικνύονται σέ καθοριστικά στοιχεία γιά τή σχέση ενός νέου «τμήματος» με τήν πόλη στό σύνολό της.

Μου φαίνεται δηλαδή πώς όταν στήν εκπόνηση μιάς μελέτης «τμήματος» υιοθετούμε σάν πρώτη πράξη τό κριτήριο της τοποθεσίας, του τόπου ή τέλος πάντων ένα καθορισμένο σύστημα αναφορών στον ύπάρχοντα χώρο, τό σύστημα αυτό διαπερνά όλη τήν προκαταρκτική έρευνα και ό σχεδιασμός του «τμήματος» ξεφεύγει από τό επαγγελματικό ρεπερτόριο, ξεφεύγει από τόν κατάλογο a priori στοιχείων στά όποια συχνά βασίζεται ή σύγχρονη αρχιτεκτονική. Καί ή θεωρητική έπεξεργασία γίνεται ζωντανό έργο τέχνης και μέρος αναπόσπαστο της σχεδιαστικής πρακτικής.

Gianugo Polesello, "La progettazione della città per parti", *Il Confronto*, άρ. 5, Μάιος 1968.

Τό νά θεωρεί κανείς «χονδροειδή» τό πολεοδομικά σταθερότητα και νά άρνείται νά τὰ χρησιμοποιήσει γιά νά μήν υποβιβασεί σέ τεχνική τόν αρχιτεκτονικό σχεδιασμό είναι καθαρή άλαζονεία. Είναι σά νά ίσχυριζεται πώς οι πολύ μεγάλες πυκνότητες και ή ανεπάρκεια έξυπηρετήσεων πού επιβάλλει τό κεφαλαιστικό μας σύστημα

στον τομέα της κατοικίας εξαιτίας της εκμετάλλευσης της γης, μπορούν νά αντισταθμιστούν από τήν «ποιότητα» μιάς μορφολογικής λύσης του οικιστικού προβλήματος. Καί αυτή ή στάση δέν έχει σχέση ούτε με τίς άπαιτήσεις της μορφολογικής έρευνας ούτε με τήν επιστημονική έμβάθυνση. "Αντίθετα παραχωρεί αυτόρεσκα ένα ψευδοπολιτιστικό προσώπιο στις ιδιωτικές οικοδομικές επιχειρήσεις.

"Όσοι επικρίνουν τό zoning και τὰ standards, όσοι άπορρίπτουν χωρίς διάκριση τὰ ύπάρχοντα πολεοδομικά έργα, θά έπρεπε νά αντιπροτείνουν συγκεκριμένα θεωρητικά μέσα γιά τή μετάβαση από τόν σημερινό σχεδιασμό σέ κάποιον άλλο καινούριο και νά μάς πούν όσο γίνεται σαφέστερα πώς έρμηνεύονται πρακτικά οι θεάρεστες άπαιτήσεις της άνανέωσης πού επικαλούνται.

Τό νά παρουσιάζει κανείς τή μορφολογική προβληματική σάν αντίδοτο στις κατασκευές των εργολάβων είναι σάν νά σκάβει τόν λάκκο της. "Η μάχη γιά τόν έλεγχο της γής δέν πρέπει νά έγκαταλειφθεί και ή έμβάθυνση της πολεοδομικής επιστήμης δέν πρέπει νά θεωρείται σάν έναλλακτική λύση, αλλά σάν ένα ακόμα βήμα πρὸς τὰ έμπροσθ και σάν νέα κατάκτηση του πολιτιστικού μας προβληματισμού.

Είναι λοιπόν άνάγκη νά αντιμετωπίσουμε τίς αντιφάσεις μεταξύ των προγραμμάτων και της έφαρμογής τους, νά μετατρέψουμε τό πολεοδομικό σχέδιο από μεσολαβητή της ταξικής πάλης πού τό έχουν κατακτήσει οι σημερινοί επιχειρηματίες σέ έργο τέχνης ικανό νά ένισχύει τήν πάλη γιά τήν άνατροπή του συστήματος. Καί τελικά κάπως έτσι θα πρέπει νά δούμε τὰ πολεοδομικά σταθερότητα, όχι δηλαδή σάν δικαιοτερη κατανομή έξυπηρετήσεων στήν κεπιταλιστική πόλη πού θέλει νά έξωραίσει, αλλά σάν μέσο γιά τήν κατάδειξη των αντιφάσεων μεταξύ κατοικίας και έξυπηρετήσεων, μεταξύ προνομιούχων και λαϊκών συνοικιών, μεταξύ κέντρου και περιφέρειας, μεταξύ πόλης και ύπαιθρου.

Giuseppe Campos Venuti, *Urbanistica incostituzionale*, Πάντοβα: Marsilio, 1968, σ. 44-45 και σ. 67.

Γι' αυτό τόν λόγο, «ή ανάλυση της (αρχιτεκτονικής) γλώσσας μάλλον παρά ή χρήση της», σύμφωνα με τή γνωστή έκφραση της γαλλικής νέας κριτικής, μπορεί νά γίνει ένα έξαιρετικό έργο τέχνης άποκάλυψης της άπάτης πού περιέχει αυτή ή ίδια γλώσσα. Γι' αυτό τόν λόγο και πάλι ή συγχώνευση κριτικής και αρχιτεκτονικής σέ μία ενιαία μεθοδολογία μπορεί ίσως νά φανερώσει άκόμη πολλούς άνεξερευνήτους τομείς, νά διατυπώνει επιχειρήματα, νά ύποδεικνύει έφαρμογές, αλλά δέν μπορεί νά φωτίσει τούς ύστατους λόγους ύπαρξης της αρχιτεκτονικής.

(...) "Η χρήση πού προτείνουμε της σημειολογίας και των στρουκτουραλιστικών ανάλυσεων άσχολεϊται με τή διεξοδική ανάλυση των σημασιολογιών πού ένυπάρχουν σέ μορφές και έπιλογές φαινομενικά άνύποπτες: επιχειρεί νά φανερώσει τό φάσμα των επιδράσεων πού άποδίδονται συνειδητά ή ύφίστανται άσυνείδητα οι αρχιτέκτονες, οι κριτικοί ή τό κοινό, γιά νά φέρει αντίμετωση αυτόν πού σχεδιάζει με όλες τίς εύθυνες πού, τελικά, θά έπρεπε νά έχει.

Manfredo Tafuri, *Teorie e storia dell'architettura*, Μπάρι: Laterza, 1968, σ. 205-206 και σ. 260.

Και άν σήμερα μιά τέτοια στάση μοιάζει συχνά με άνάκριση παρά με κριτική, και άν

κάποτε συνεπάγεται μιά άδυσώπητη θεωρητική γκρίνια είναι γιάτί ή θέση του σημερινού αρχιτέκτονα είναι άντικειμενικά δραματική.

Υποχρεωμένοι νά «κατασκευάζουν» - δεδομένου ότι έξ όρισμού δέν τούς είναι δυνατό νά εκφράζουν άπλως και μόνο τή διαμαρτυρία τους, τή διαφωνία ή και τή ναυτία τους - χωρίς καμιά πίστη ούτε στις δομές πού διακαθορίζουν τὰ σχέδιά τους, ούτε στήν κοινωνία πού θά καρπωθεί τὰ αρχιτεκτονικά τους έργα, ούτε και στήν άυτόνομια των ιδιαίτερων μέσων τους, οι πίο συνειδητοί αρχιτέκτονες βρίσκονται σήμερα σέν ένα κλίμα άμφίβολο, δισοτραμμένο, σχεδόν παράλογο. "Όταν προσπαθούν νά άντιμετωπίσουν σέ βάθος τίς (καμιά φορά) άνταρπετικές τους παρορμήσεις, πανικοβάλλονται με τή σκέψη ότι πρέπει νά διακηρύξουν σάν μοναδικό έφικτό δρόμο τόν θάνατο της αρχιτεκτονικής ή τήν καταφυγή στήν ούτοπία. "Όταν άυτόκριτικά επιχειρούν μιά άλλη πειραματική γραφή, καταλήγουν, στις καλύτερες περιπτώσεις, νά σχεδιάζουν περιπαθη «μνημεία», μοναδικά και άποξενωμένα από τή δυναμική της καθημερινής ζωής. Πίο συχνά, συσσωρεύουν στά γραφεία τους σχέδια και προπλάσματα πού δέν πραγματοποιήθηκαν ποτέ. Με τέτοιες συνθήκες, ή κριτική κινδυνεύει συνεχώς νά γίνει ήρεμιστικό βοτάνι, όπιο, μάταια και καλλωπιστικό ρητορεία.

Manfredo Tafuri, *Ibid.*, σ. 270-71.

"Επαληθεύεται τώρα ή αρχική μου σκέψη. "Η αρχιτεκτονική σάν *ιδεολογία ενός κοινωνικού προγράμματος* άνατρέπεται από τήν *πεμπτοσία του προγράμματος*, όταν από τή σφαίρα της ούτοπίας μεταμορφώνεται σέ ενεργό (ιδεολογικό) μηχανισμό. "Η κρίση της σύγχρονης αρχιτεκτονικής άρχίζει άκριβώς όταν ό φυσικός παραλήπτης της - τό μεγάλο βιομηχανικό κεφάλαιο - υιοθετεί τή βασική της ιδεολογία, παραμερίζοντας τίς έπιδόσεις. "Από εκεί και πέρα ή αρχιτεκτονική ιδεολογία εξαγτλεί τὰ καθήκοντά της: ή έπιμονή της νά υλοποιήσει τίς άρχικές της προθέσεις άλλοτε γίνεται έναυσμα γιά άλλαγή παρωχημένων συνθηκών διαβίωσης και άλλοτε πάλι ένοχλητικές θόρυβος.

(...) "Ενδεχομένως ύπάρχουν πολλά θέματα περιθωριακά ή δευτερεύοντα πού θά άπασχολήσουν άκόμη τήν αρχιτεκτονική και τή χωροταξία. Μας ένδιαφέρει ωστόσο περισσότερο νά άναρωτηθούμε πώς μέχρι σήμερα ή μαρξιστική σκέψη, με έξαιρετική φροντίδα και άλλο τόσο πείσμα, άρνήθηκε ή και συσκότισε έννοχα αυτή τήν άπλή αλήθεια: ότι όπως δέν μπορεί νά υπάρξει μιά ταξική πολιτική οικονομία, αλλά μόνο μιά ταξική κριτική της πολιτικής οικονομίας, έτσι και δέν μπορεί νά δημιουργηθεί μιά ταξική αισθητική ή τέχνη ή αρχιτεκτονική, αλλά μόνο μιά ταξική κριτική της αισθητικής, της τέχνης, της αρχιτεκτονικής, της πόλης.

Μιά συνεπής μαρξιστική κριτική της αρχιτεκτονικής και της πολεοδομικής ιδεολογίας πρέπει νά άποκαλύπτει συστηματικά τίς συγκεκριμένες περιστάσεις, τίς ιστορικές, τίς καθόλου άντικειμενικές ή οικουμενικές, πού κρύβονται πίσω από τίς ένοποιητικές κατηγορίες των όρων τέχνη, αρχιτεκτονική, πόλη.

Γιά νά λειτουργήσει ιστορικά και άντικειμενικά σάν ταξική κριτική, ή κριτική της αρχιτεκτονικής πρέπει νά γίνει κριτική της ιδεολογίας της πόλης, άποφεύγοντας με κάθε τρόπο τούς «προοδευτικούς» διαλόγους με τίς τεχνικές έξορθολογισμού

των αντιφάσεων του κεφαλαίου. (...) 'Η μοντέρνα αρχιτεκτονική προκαθόρισε τα πεπρωμένα της όταν έγινε φορέας ιδανικών προόδου και εξορθολογισμού, ιδανικών με τα όποια η εργατική τάξη είναι άσχετη ή που την άφορουν μόνο για μία σοσιαλδημοκρατική κοινωνική προοπτική. Μπορεί να πει κανείς πως ήταν ιστορικά αναπόφευκτο, αλλά από τη στιγμή που κανείς τό ξέρει και τό όμολογεί, δέν μπορεί να θέλοτυφλεί μπροστά στην πρόσφατη πραγματικότητα που ταλαιπωρεί άδίκως τίς επιλογές των «άριστερών» αρχιτεκτόνων.

Λέω άδίκως, γιατί είναι άνώφελο να μάχεται κανείς σε χώρους που δέν έχουν διέξοδο. 'Η κρίση της μοντέρνας αρχιτεκτονικής δέν όφείλεται σε «κόπωση» ή «καταπατάληση» είναι περισσότερο κρίση της ιδεολογικής λειτουργίας της αρχιτεκτονικής. 'Η «πτώση» της μοντέρνας τέχνης είναι ή ύστατη μαρτυρία της διαφορομένης άστικής σκέψης που ταλαντεύεται ανάμεσα σε «θετικούς» στόχους για να άμβλυώνη κάπως τίς αντιφάσεις, και είναι ταυτόχρονα ή άνηλεής ένδοσκόπηση της αντικειμενικής της έμπορευματοποίησης. Καμιά «σωτηρία» δέν μπορεί πιά να βρει κανείς στις επαγγελίες της. Δέν ώφειλε σε τίποτα ή περιπλάνηση στους εικονογραφικούς της λαβυρίθους ούτε και τό να κλείνεται κανείς στή δύστροπη σιωπή μιάς γεωμετρικής γραφής που ήδονίζεται με την τελειότητά της.

Manfredo Tafuri, "Per una critica dell'ideologia architettonica", *Contropiano*, άρ. 1, 'Ιαν.-'Απρ. 1969.

Παρά την πνευματική συρρίκνωση του αρχιτεκτονικού προβληματισμού και της συστηματικής άναγωγή κάθε συζήτησης στην άμεση πολιτική πράξη, ή αρχιτεκτονική συνεχίζει να ύπάρχει και να πραγματοποιείται.

'Ενώ δηλαδή σε άλλους τομείς της πνευματικής ζωής διαπιστώνει κανείς μιά βαθμιαία άπονέκρωση, ή αρχιτεκτονική μοιάζει πρόσ στιγμή να ξεφεύγει από ένα τέτοιο ζοφερό πεπρωμένο: και ίσως επειδή δέν έχει έπαρκώς ένσωματωθεί στό κοινωνικό σύστημα, φαίνεται πως έχει μπροστά της λίγο άκόμα δρόμο πριν να τυποποιηθεί σαν προσοδοφόρος βιομηχανικός τομέας.

'Εντούτοις, ό σχεδιασμός μοιάζει άδύνατος, άκριβώς επειδή δέν ύπάρχουν πιά τά «μεγάλα μέσα» για την αρχιτεκτονική, εκείνες δηλαδή ό ήθικές και κοινωνικές διεργασίες που επέτρεψαν στό μοντέρνο κίνημα να ύλοποιήσει τίς μορφές του: ό φονξιοναλισμός, ή όρθολογική συμπεριφορά, ή εκμετάλλευση της δομής, αλλά και τό πράσινο, ό ήλιος, ή εύτυχία του ανθρώπου, όλα αυτά χάρη στό όποια ως πριν λίγα χρόνια καταφέρναμε να πραγματοποιήσουμε δημιουργικά έργα. Σήμερα κανείς δέν πιστεύει πιά σε όλα τούτα, άφου έχουν χάσει την άνατρεπτική τους δύναμη, άφου έχουν άδειάσει από κάθε κοινωνικό περιεχόμενο έκτός από τόν διαφορούμενο σοσιαλδημοκρατικό άνθρωπισμό (...). 'Η άλήθεια είναι ότι τό Σύστημα μπορεί να κάνει και χωρίς τίς σχεδιαστική πράξη που θά τό αντιπροσώπευε, γιατί τό Σύστημα αντιπροσωπεύεται θαυμάσια από μόνο του.

Gruppo Archizoom, "Relazione al convegno Utopia e/o Rivoluzione", *Marcatre*, άρ. 50-55, Φεβρ.-'Ιούλ. 1969.

Γιά να αξιολογήσουμε έπομένως ένα αρχιτεκτονικό έργο σαν πολεοδομική όντότη-

τα δέν άρκει να διατυπώσουμε άπλώς τίς άναγκαίες σχέσεις της κατοικίας με τά «πρωταρχικά στοιχεία». 'Ακριβώς επειδή στή διάρκεια των δύο τελευταίων αιώνων ό τομέας της κατοικίας έχει άποκτήσει, τουλάχιστον από ποσοτική άποψη, έντελώς ιδιαίτερη σημασία, χρειάζεται να δούμε τί δυνατότητες προσφέρονται ώστε, μέσα σε μιά τόσο μεταβλητή σχέση, να μπορέσει να γίνει και ή κατοικία ένα από τά πρωταρχικά στοιχεία του πολεοδομικού οργανισμού. (...) Αύτή ή διαλεκτική πλοκή που μετατοπίζει τίς άναφορές μας από τό μεμονωμένο μνημείο στή διάσταση όλόκληρης της πόλης σαν να πρόκειται για ένα ενιαίο μνημειακό σύνολο, αυτό άκριβώς είναι νομίζω τό βαθύτερο νόημα της πόλης. (...) 'Η μελέτη της πολεοδομικής εξέλιξης φανερώνει πράγματι πώς τό κεφαλαιοκρατικό σύστημα καθορίζει την ανάπτυξη της με σιδερένια λογική που άντανακλά ώστόσο μία σημαντική αντίφαση. Είναι άραγε τυχαίο πώς στό αίτήματα για άποκέντρωση, κοινοτική χρήση και «κοινωνικοποίηση» του πολεοδομικού χώρου, αντίστοιχει πάντοτε μιά συγκεντρωτική πρακτική (οικονομική, πολιτική, διοικητική) με άποφάσεις και επιλογές που εύνοούν την ιδιωτική πρωτοβουλία;

(...) 'Αλλά άκριβώς στό πλαίσιο μιάς τέτοιας βασικής αντίφασης μπορούμε να υποθέσουμε την άναμόρφωση της σύγχρονης πόλης όχι σαν ενιαίο και αιωνίως άπραγματοποίητο ρυθμιστικό σχέδιο αλλά κατά μορφολογικά όλοκληρωμένα τμήματα ή αυτότελη «κομμάτια» (όπως έλεγαν στό μαθήματά μου πριν τρία χρόνια, για να τονίσω πώς όλες αυτές οι άπόψεις διεκδικούν μιά ιδιαίτερη μορφολογική ποιότητα για τό αρχιτεκτονικό έργο).

Carlo Aymonino, "Architettura come fenomeno urbano", στό Gruppo Architettura, *Per una ricerca di progettazione* 1, IUAV, 1968-69, Βενετία 1969, σ. 47 κ.π.

'Η έρευνά μας επιχειρεί να συγκροτήσει μιά όρθολογισμένη θεωρία της αρχιτεκτονικής. Τό έγγενημα βασίζεται κυρίως στην έφαρμογή πολεογεωγραφικών μελετών και αναλύσεων στόν αρχιτεκτονικό σχεδιασμό (...). Δέν πιστεύω πως οι αναλύσεις μπορεί ποτέ να είναι ούδέτερες ή αντικειμενικές, όπως δέν πιστεύω και στις φανταστικές ή καθαρά αυτόβιογραφικές εκδοχές του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού. Οι σχέσεις άνάλυσης και σχεδιασμού, αρχιτεκτονικής και ιδεολογίας, όρθολογισμού και έφευρετικότητας καθορίζουν τη σημασία του αρχιτεκτονικού έργου με ιδιαίτερο και πολύ συγκεκριμένο τρόπο.

Aldo Rossi, "L'obiettivo della nostra ricerca", στό AA. VV., *L'analisi urbana e la progettazione architettonica*, 'Αρχιτεκτονική Σχολή Πολυτεχνείου Μιλάνου, 1968-69, Μιλάνο: CLUP, 1970, σ. 13-14.

Χρειάζεται λοιπόν άπαραίτητως μιά ουσιαστική άλλαγή που θά χαράξει νέες κατευθύνσεις για τί σχεδιαστική πρακτική και θά ύποβάλει νέους προσανατολισμούς στός δημιουργούς της αρχιτεκτονικής. Γι' αυτό και πρέπει να λείψει κάθε φραγμός ανάμεσα στόν δημιουργό και τόν χρήστη του αρχιτεκτονικού έργου: ή δημιουργία και ή χρήση πρέπει τελικά να άποτελέσουν δύο διαφορετικές φάσεις μιάς και μόνης διαδικασίας σχεδιασμού: ό προγραμματικός χαρακτήρας του σχεδιασμού και ή παθητική δεκτικότητα του χρήστη θά πρέπει να σταθμίζονται ώστε οι άρμοδιότητες να είναι ίσοδύναμες και τίς βασικές άποφάσεις, και ό καθένας -

μέ διαφορετικό τρόπο - να γίνεται αρχιτέκτονας (...). Τό να ταυτίζεται κανείς με τίς πραγματικές άπαιτήσεις των χρηστών, δέν σημαίνει να σχεδιάζει «γι' αυτούς» αλλά να σχεδιάζει «με αυτούς». Με άλλα λόγια, σημαίνει διεύρυνση του πεδίου της συμμετοχής στόν καθορισμό και τη χρήση του αρχιτεκτονικού έργου.

Giancarlo De Carlo, "Il pubblico dell'architettura", *Parametro*, άρ. 5, 1970.

'Αποκτά λοιπόν ιδιαίτερη σημασία ή άναφορά ενός νέου αρχιτεκτονικού έργου στόν χαρακτήρα του τόπου (λειτουργικό, μορφολογικό, ιστορικό κλπ.) γιατί οι σχέσεις που δημιουργεί με τόν περιβάλλοντα χώρο έπιδρούν καθοριστικά στή διαμόρφωση του πολεοδομικού ίστού που άποτελείται από όλοκληρωμένα μορφολογικά τμήματα. 'Η άποψη αύτή άμφισβητεί ριζικά τη μεθοδολογία που υιοθετεί ως κριτικές λύσεις χωρολειτουργικά πρότυπα (modelli), άδιάφορα ως προς την άκριβή τοποθέτησή τους μέσα στην πόλη, γιατί περισσότερο από τη θεωρητική-άποδεικτική άξία του προτύπου ένδιαφέρουν οι άλλοιώσεις που ένδεχομένως ύφίσταται για να προσαρμοστεί σε ένα δεδομένο πολεοδομικό σύνολο. 'Η άναφορά άλλωστε ενός νέου έργου στην όργάνωση του ύπάρχοντος πολεοδομικού ίστού έπιδρά σημαντικά στό λειτουργικό πρόγραμμα του δεδομένου κτιριολογικού τύπου, δημιουργώντας δυνατότητες ένναλλακτικών χρήσεων και νέες μορφές έσωτερικής άρθρωσης βάσει «διαδρομών» και σχέσεων με τόν «περίγυρο». Με αυτό τόν τρόπο καταλύεται ή μηχανιστική εκείνη έξαρτηση του σχεδιασμού από τά τρέχοντα πολεοδομικά προγράμματα που έχουν καθιερώσει τη μονολεειτουργικότητα των τμημάτων της πόλης ως άπαραβάτο κριτήριο. 'Η άναφορά στην πόλη μπορεί λοιπόν να είναι τό στοιχείο που σημασιοδοτεί μέ διαφορετικά κριτήρια τό αρχιτεκτονικό έργο και καταργεί κάθε άπλοϊκό δεσμό μεταξύ προορισμού, χρήσης, κτιριολογικού τύπου και αρχιτεκτονικής μορφής.

Carlo Aymonino, "Progetto architettonico e formazione della città", *Lotus*, άρ. 7, 1970.

Στήν πρότασή μας άγνοήσαμε τόν «τόπο» ως σύνολο σχέσεων με τόν περίγυρο, γιατί ή περιοχή δέν διαθέτει ούτε ιδιαίτερα φυσικά στοιχεία (έπίπεδο έδαφος, χωρίς σημαντικά χαρακτηριστικά, χωρίς δέντρα ή ποτάμια κλπ.), ούτε τεχνητά, άν έξαιρέσουμε τίς χαράξεις των δρόμων και τά γύρω κτίρια που είναι μάλλον ύποτυπωδή (δρόμοι επίπεδοι, κατοικίες όκταόροφα παραλληλεπίπεδα ή κύγριοι 12 όρόφων, όλα διευθετημένα με τελείως τυχαίο και έπαναλαμβανόμενο σχέδιο). Τό κέντρο του οικισμού προσδιορίστηκε στό γενικό σχέδιο χωρίς καμιά αρχιτεκτονική άναφορά. 'Ο «τόπος» λοιπόν άποτελείται από μιά «γενική» άναφορά (που κινδυνεύει να γίνει άόριστη άν ή μορφή της κατασκευής δέν την αντιπροσωπεύσει) σε μιά διαφορετική άστική δομή, πού σίγουρα δέν μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο σε αύτή την περιοχή, αλλά που θά μπορούσε άσφαλώς να διαφανεί άν άφορούσε όλόκληρο τό συγκρότημα του οικισμού Gallaratese, θεωρούμενο ως «τμήμα» της πόλης του Μιλάνου. Προσπαθήσαμε γι' αυτό να τό διαφοροποιήσουμε από τόν γύρω χώρο, άνατρέχοντας σε μιά γενική διάταξη όσο τό δυνατό περισσότερο έσωστρεφή και συμπαγή, που θά μπορούσε τελικά να καταλήξει σε ένα σχεδόν ενιαίο κτίριο ή, καλύτε-

ρα, σέ μιά μοναδική κατασκευή.

Carlo Aymonino, "Il progetto dell'insediamento 'Gallaratese 2' in Milano", στο Gruppo Architettura, *Quaderni di progettazione* 3, IUAV, 1969-70, Bevetia 1970.

Ἡ κτιριολογική διάταξη (tipologia) στά δύο συγκροτήματα, τῆς περιοχῆς San Rocco στή Monza καί τῆς συνοικίας Gallaratese στό Μιλάνο, εἶναι ἐντελῶς διαφορετική. Στήν πρώτη περίπτωση οἱ κατοικίες διατάσσονται γύρω ἀπό μεγάλες καί συνεχόμενες τετράγωνες αὐλές, ἐνῶ στή δεύτερη συνθέτουν ἓνα μοναδικό γραμμικό κτίσμα μέ συνεχεῖς κοινόχρηστους ἐξώστες. Οἱ δύο τυπολογίες - ἡ τυπολογικές μορφές - ἀναφέρονται σέ δύο βασικούς κτιριολογικούς τύπους ὀργάνωσης τῆς κατοικίας. Υἱοθέτησα χωρίς παραλλαγές τή στοιχειώδη γεωμετρική τους ὀργάνωση γιά νά τονίσω τή σημασία πού ἔχει ἡ κτιριολογική διάταξη (ἡ τυπολογική ἐπιλογή) στό θέμα τῆς σύγχρονης κατοικίας, ὅπου ἡ ἀναγωγή τῶν κτιριολογικῶν μορφῶν σέ ἀπλούς γεωμετρικούς τύπους ἔχει πιά ἐπικρατήσει ὀριστικά (...). Ἡ προτεραιότητα πού ἀποδίδω στήν ἐπιλογή τοῦ κτιριολογικοῦ τύπου ἐπηρεάζει ἀποφασιστικά τήν ὅλη ἀρχιτεκτονική σύνθεση καί ταυτόχρονα ὑποδηλώνει μιά σχεδιαστική τάση. (...) Σέ αὐτά τά ἔργα, οἱ συνεχεῖς κοινόχρηστοι ἐξώστες ἀποτελοῦν ἓνα εὐρύχωρο ἐξωτερικό διάδρομο πού μπορεῖ νά ὑποδιαιρεθεῖ σέ μικρότερους χώρους κατά βούληση. Στό συγκρότημα γιά τήν περιοχή San Rocco οἱ κοινόχρηστοι ἐξώστες περιβάλλουν τίς μεγάλες τετράγωνες αὐλές. Αὐτό ἀποδεδειγμένα τήν κάτοψη ἀπό τούς τρέχοντες κανόνες τῆς λειτουργικῆς κατανομῆς πράγμα πού δέν πρέπει φυσικά νά συγχέεται, ὅπως δυστυχῶς συμβαίνει, μέ τήν τυπολογική ἀμορφία ἢ τήν οὐδέτερη ἐκφραση τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ἔργου. Θά πείτε πῶς ἀδιαφορώντας γιά τίς λεπτομέρειες τῆς ἐσωτερικῆς κατανομῆς, υἱοθετῶ ἐνήμερις τίς θεωρίες πού θέλουν τό ἀρχιτεκτονικό ἔργο λειτουργικό κιβώτιο (contenitore), πρόσφορο γιά διάφορες χρήσεις καί γι' αὐτό μέ ἀκαθόριστα νοήματα. Ὁχι. Ἡ «ἀλειτουργικότητα» πού ἐπιδιώκω στά ἔργα μου δέν νομιμοποιεῖται μέ ὅποιοδήποτε κτιριολογικό τύπο. Δέν μοῦ εἶναι ἀδιάφορα τά νοήματα πού ἓνα ἔργο διατυπώνει. Ἡ τυχαία καί χωρίς κριτήριο ἐπιλογή τῶν τύπων (ἡ τυπολογική ἀδιαφορία) πολλῶν σύγχρονων ἔργων εἶναι ἀταξία, εἶναι παραίτηση ἀπό τήν ἀρχιτεκτονική καί ἀμχανία. Ἀντίθετα, ἡ ἀποδέσμευση ἀπό τίς λεπτομέρειες τῆς ἐσωτερικῆς κατανομῆς τῶν κτιρίων εἶναι συυφασμένη μέ τήν ἴδια τήν ἱστορία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Εὐγλωττα παραδείγματα συνάντησα ἀρκετές φορές στίς ἀνακαινίσεις παλαιῶν κτιρίων ὅπου ἡ ἐσωτερική λειτουργικότητα ἀκολουθεῖ ἀπλούς καί οὐσιαστικούς κανόνες. Σκεφτεῖτε τίς μετατροπές πού ὑπέστησαν ὀρισμένα ρωμαϊκά ἀμφιθέατρα (τῆς Arles, τό Κολοσσαῖο στή Ρώμη, τό ἀμφιθέατρο τῆς Lucca κλπ.). Ἡ ἀποδεικτική τους ἀξία δέν συνίσταται μόνο στό ὅτι κάποτε χρησιμοποιήθηκαν ὡς στοιχεῖα πολεοδομίας (ὡς οἰκισμοί, πλατείες, κέντρα πόλεων κλπ.). Ὑπάρχει ἀκόμα ἕνας λόγος περισσότερο, ἄς πούμε, ἀρχιτεκτονικός. Πρὶν ἀφομοιωθοῦν στόν μεταγενέστερο πολεοδομικό ὀργανισμό ὡς κάτι διαφορετικό ἀπό τόν ἀρχικό προορισμό τους ἦταν κτίσματα - σχεδιασμένα μέ τή μέγιστη ἀρχιτεκτονική ἀκρίβεια. Γι' αὐτό βέβαια χρησιμοποιήθηκαν

ὡς ὄροσημα τῆς μελλοντικῆς πόλης. Γι' αὐτό ἔγινε δυνατό νά χρησιμοποιηθοῦν ἀπό ἄλλους πολιτισμούς χωρίς νά ἀλλοιωθεῖ ὁ ἀρχικός συντακτικός τους χαρακτήρας. Γι' αὐτό ἔχουν καί σήμερα καθοριστική σημασία μέσα στόν σύγχρονο πολεοδομικό ἱστό.

Aldo Rossi, "Due progetti", στο Gruppo Architettura, *Quaderni di progettazione* 3, IUAV, 1969-70, Bevetia 1970.

Στό πολιτιστικό καί δημαρχιακό κέντρο πού σχεδίασα γιά τό Segrate (...) ἤθελα νά δώσω ἓνα ἀνανεωμένο τυπολογικό χαρακτήρα. Νά μήν ξεπέσω ἀπό τήν κακῶς ἐννοουμένη μνημειοφοβία στό συνθησιμένο περιφερειακό δημαρχεῖο μέ τή μορφή πολυτελοῦς μονοκατοικίας. ἤθελα νά ἀντικρούσω τήν ἀρχιτεκτονική φτώχεια τῶν ἀκραιῶν συνοικιῶν τοῦ Μιλάνου μέ μιά ἐντονα καθορισμένη εἰκόνα. Σύνθετη ὀγκοπλαστικά καί ὀλοκληρωμένη. Νά ἀναφερθῶ στή λόγια παράδοση τῆς μοντέρνας ἀρχιτεκτονικῆς μέ τρόπο σύγχρονο καί νοηματικά εὐληπτο.

Πῶς θά μπορούσε νά ἀνασυνταχθεῖ μέ σύγχρονα μέσα ὁ τυπολογικός χαρακτήρας τοῦ κλασικοῦ μνημείου σέ ἓνα προάστιο ἐντελῶς ἐξαρτημένο ἀπό τό κέντρο τῆς κοντινῆς μεγαλοπόλης, χωρίς ἐξυπηρετήσῃ καί χωρίς ἀρχιτεκτονικά ἔργα. Τό ἀρχιτεκτονικό ἀρχέτυπο, ἡ ἀρχική ἰδέα, ἦταν ὁ «ιερός περίβολος» τῆς Ἀκρόπολης ἢ τοῦ Καπιτωλίου, μέ ἐκείνη τήν ἰδιαίτερη ὀπτική ἱεράρχηση πού καθορίζει τή σύνθεση αὐτόνομα καί ἀνταγωνιστικά ὡς πρὸς τόν χαώδη περίγυρο τῆς σύγχρονης πόλης. Ἔτσι ἐξηγοῦνται οἱ κυριότερες ἐπιλογές στόν σχεδιασμό αὐτοῦ τοῦ ἔργου (...). Οἱ ἀναφορές σέ εἰκόνες καί σχήματα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς παράδοσης, ὅπως π.χ. ὁ τύπος τῆς κεντρικῆς λοβώδους κάτοψης, ἡ κύρια ὄψη μέ τίς ἀραιωμένες καί κατά διαστήματα ἐξογκωμένες κολόνες, ἡ περιμετρική ἐπένδυση πού καταλήγει σέ ἀπλή κάλυψη, τό ἰσχυρό ἐπιστύλιο πού περιβάλλει ὀλο τό κτίριο - μέ ὀλα αὐτά ἐπιχειρήσα νά μεταγράψω τίς βασικές ἀρχιτεκτονικές μορφές πού εἶχα διαλέξει ὡς τυπολογική ἀναφορά, προσπαθώντας νά ἀντιτάξω στίς κλασικές μνημονεύσεις ἓνα λόγο πού δέν θέλει νά εἶναι «revival» ἀλλά ἐκλαϊκευμένος μέ τά ὕλικά τῆς μοντέρνας ἀρχιτεκτονικῆς, τελετουργικός καί μέ σύγχρονο τρόπο λαϊκός.

Guido Canella, "Un'architettura di architetture", *Lotus*, ἀρ. 7, 1970.

Ἐπιχειρώντας στό σημείο τοῦτο νά ἀναφερθῶ σύντομα στίς τάσεις τῆς Νέας Ἀρχιτεκτονικῆς, πρέπει νά σάς πῶ ὅτι οἱ πιό σημαντικές ἐκδηλώσεις ἀνανέωσης τοῦ κλάδου καί τά γνωρίσματα πού χαρακτηρίζουν καλύτερα τήν παραγωγή τῶν ἀρχιτεκτόνων τῆς τρίτης γενιάς μποροῦν νά συνοψιστοῦν σέ τρεῖς βασικές ιδιότητες:

- τήν προσφυγή στή *γεωμετρία* γιά τήν ἐπαναξιολόγηση τῆς *σχεδιαστικῆς σημασίας* τῆς,
- τό ἐνδιαφέρον τῆς *τομῆς* στή διαμόρφωση τοῦ ἀντικειμένου, τόσο ἐπίμονο πού συχνά θά μπορούσε νά χαρακτηριστεῖ ὡς ἡ *φέρουσα δομή* τῆς ἀρχιτεκτονικῆς σύνθεσης,
- μιά *τοπολογική ἐρμηνεία τοῦ χώρου*, σύμφωνα μέ τίς χρηστικές καί νοηματικές σχέσεις πού δημιουργεῖ.

Constantino Dardi, *Il gioco sapiente*, Πάντοβα: Marsilio, 1971, σ. 171.

Σέ ὄ,τι ἀφορᾷ εἰδικότερα τήν ἀρχιτεκτονι-

κή σύνθεση, ή έρευνα τούτη επιχειρεί να ιδιοποιηθεί τις μορφές και τα συντακτικά στοιχεία της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής, απελευθερώνοντας τα σταδιακά από τόν κατάλογο τής ιστορίας όπου έχουν καταχωρηθεί αποκλειστικά ως εικονογραφικό ρεπερτόριο. Ρεπερτόριο που όταν άφομοιώνεται άκριτα όδηγεί πάντα σε άμφίβολα ρυθμολογικά revivals. Γιατί πάντοτε όταν τά «δάνεια» περιορίζονται στον μορφολογικό-νοηματικό ύπαινιγμό ή, όπως λέν οι γλωσσολόγοι, στην άπλη συμπαράδωψη, οι μορφές τής παράδοσης δέν συνεπάγονται καμιά άλλαγή. Δέν έχουν σημερινό κοινωνικό προορισμό. Στίς σύγχρονες μεταγραφές θά πρέπει, αντίθετα, να συνδυάζεται ή μορφή (τό έμβλημα) με τίς νέες λειτουργικές σχέσεις που σάν χωρολειτουργική όργανωση μπορεί να διευκολύνει στον παρόντα χρόνο. Τό εικονογραφικό δάνειο από τό ρεπερτόριο τής ιστορίας δικαιώνεται μόνον όταν ή μορφή εκφράζει πειστικά κάποιες λειτουργικές σχέσεις που θά μπορούσαν να είναι άνανεωτικές για τόν σημερινό σχεδιασμό. Γιατί μόνον με τούτο τό κριτήριο μπορούμε να διατυπώσουμε με άναφορές και ιστορικές άναλογίες άπόψεις που να αντίστρατεύονται τόν κατακερματισμό τής σύγχρονης πόλης. Για νέες και διαφορετικές άνθρωπινες σχέσεις, στην ιδιωτική και στην κοινωνική ζωή, σε άτομικούς και συλλογικούς χώρους κ.ά. "Όταν δηλαδή ή έπιλογή ενός παραδοσιακού τύπου στην όργανωση του χώρου γίνεται με συγκεκριμένα σημερινά κριτήρια, τότε τό νέο αρχιτεκτονικό έργο μπορεί να υποβοηθηθεί, να παρακινήσει και καμιά φορά να επιβάλλει τήν άποδοχή ενός νέου προγράμματος, οικιστικού και ταυτόχρονα πολιτιστικού.

Guido Canella, "Ingegneri create nuove forme", *Contropazio*, τ. IV, άρ. 5-6, Μάιος-Ιούν. 1972.

Τό γεγονός ότι στίς ιταλικές πόλεις βρίσκονται σήμερα έγκαταστημένες, μέσα στα ιστορικά κέντρα, όρισμένες *προνομισμένες λειτουργίες* σε μία ή περισσότερες στρατηγικές θέσεις, τό γεγονός ότι λόγω τής διάρκειας όρισμένων βασικών χρήσεων τής οικιστικής δομής τό ιστορικό κέντρο στην Ιταλία συμπιέπει με τήν κεντρική περιοχή τής πόλης, τό γεγονός ότι, με αυτά τά δεδομένα, τό πρόβλημα των «ιστορικών κέντρων» τίθεται γενικά σάν ένα πρόβλημα «νέας χρήσης» παλαιών κατασκευών, δέν θά πρέπει να μάς όδηγήσει στη σύγχυση των όρων, αλλά αντίθετα στη θεωρηση τής κεντρικής περιοχής ως καθορισμένης και «διατηρητέας» στο μέτρο που μπορεί να ανταποκριθεί σε σημερινές λειτουργικές άνάγκες.

Luciano Semerani, "Problemi di trasformabilità e dimensione dell'area centrale urbana", στο Gruppo Architettura, *Per una ricerca di progettazione* 5, IUAV, 1971-72, Βενετία 1972.

Η άποψη που υποστηρίζει τήν «κατά τμήματα» δόμηση τής πόλης καταργεί τή διαφορούμενη έννοια «περιβάλλον», που για ένα διάστημα κυκλοφορούσε σε πολλά πολεοδομικά κείμενα. Και αυτό γιατί παρακινεί άνω γνωρίσουμε τί ακριβώς υπάρχει κάτω από τό έπιχείρημα του χρόνου, πίσω από τήν όψη και τίς πέτρες των παλαιών πόλεων, πέρα από όσα μάς είπαν γι' αυτές ό Ruskin και ό Camillo Sitte, και πέρα από τό «σκηικό τής πόλης», όπως μάς τό παρουσίασε στην περίοδο του '60 με «γραφικούς» όρους τό περιοδικό *Architectural Review* ή με «ψυχολογικούς» όρους ό Kevin Lynch, τήν *έσωτερική δομή*

τής παλαιάς πόλης, τίς *τυπολογικές σταθερές* και τή *μορφολογία* τής, τήν *αρχιτεκτονική* τής ιστορία.

Η προσέγγιση αυτή έπισημαίνει τήν είδοτόν διαφορά άνάμεσα στον αρχιτεκτονικό στοχασμό και στίς θεωρήσεις των ιστορικών που μελετούν τήν εξέλιξη των πόλεων.

Απορρίπτει ως άπατηλό τό πολυσυζητημένο πρόβλημα του *town-design*, ως πρόταση «έκτός κλίμακος» και ως επικίνδυνη άπλοούστευση των σύνθετων προβλημάτων που παρουσιάζει ή δομή τής σύγχρονης πόλης. Μπορούμε να πούμε πως οι Smithson, Quaroni, Kenzo Tange, Giancarlo De Carlo και Bakema εκφράζουν μία μεταφωξιοναλιστική προσέγγιση (μεταCIAM) που διατυπώθηκε και θεωρητικά από τό Team X και που γενικά έπιχείρησε να ανταποκριθεί στη «νέα διάσταση» των προβλημάτων και των φαινομένων τής πόλης με τίς «μεγάλες διαστάσεις» των σχεδιαστικών προτάσεων.

Τό πιο σημαντικό αποτέλεσμα που έχει ή αρχιτεκτονική αυτή προσέγγιση του πολεοδομικού σχεδιασμού είναι ότι έδειξε πως ή μετάβαση από τήν προκαταρκτική άνάγνωση τής πόλης στον σχεδιασμό δέν είναι μηχανική, πως ή *άνάλυση* δηλαδή «δέν είναι» *σχεδιασμός*.

Luciano Semerani, *Progetti per una città*, Μιλάνο: Franco Angeli, 1980, σ. 53-55.

Η ύπαυξη σε ένα μοναδικό σύστημα τής ιστορίας τής αρχιτεκτονικής γενικά και τής ιστορίας τής μοντέρνας αρχιτεκτονικής ειδικότερα φανερώνει αυτόματα μία σειρά αξιών που έμειναν άνεκμετάλλευτες κατά τήν ιστορική εξέλιξη, υποθέσεων που διατυπώθηκαν αλλά δέν άναπτύχθηκαν, έρευνών που σταμάτησαν στο κατώφλι παραδόξων συμπερασμάτων, σπαταλημένων δυνατοτήτων.

Πολλές πλευρές τής αρχιτεκτονικής μου έμπειρίας συνδέονται με τήν ανακάλυψη αυτών των άνεκμετάλλευτων αξιών και με τήν προσπάθεια να τίς τοποθετήσω σε νέο πλαίσιο, συνεχίζοντας τήν έρευνα από εκεί που είχε σταματήσει, εκεί που έμοιαζε προφητική ύπόσχεση νέων τεχνολογικών δυνατοτήτων, νέων λειτουργικών χώρων, νέων ιστορικών και κοινωνικών συνθηκών. Μου φάνηκε ότι θά μπορούσα να έρμηνεύσω κριτικά τίς *άποσιωπησίες* και τά *αναπάντητα ερωτήματα* που συναντάμε συχνά στο άποκορύφωμα τής έρευνητικής πορείας ενός μεγάλου αρχιτέκτονα ή μίας έποχής. Και έθλησα να έρευνήσω μέσα στην πράξη. Σχεδιάζοντας.

Σάν παραδείγματα αυτών των άνεκμετάλλευτων αξιών μπορώ να άναφέρω τρία διαφορετικά, μέσα στην όλη ιστορική περίοδο τής εύρωπαϊκής αρχιτεκτονικής, φαινόμενα που έγιναν αντίστοιχες πηγές προβληματισμού για τήν έργασια μου ως ιστορικού και ως αρχιτέκτονα: τήν *προσθητική ύστερογοθική μέθοδο* όπου οι αρχιτεκτονικές δομές γεννιούνται από τή γειννίαση αυτόνομων στοιχείων που τό καθένα διαθέτει δική του έλευθερία και κατεύθυνση ανάπτυξης: τή *σχέση μεταξύ μάζας και χώρου* στα σχέδια του Μιχαήλ Άγγελου για τά όχυρωματικά έργα τής Φλωρεντίας: και τά πειράματα του Borromini για τή *συστολή και διαστολή του άντιληπτικού χώρου*.

Καθένα από αυτά τά φαινόμενα παρουσιάζεται πρoικισμένο με δυνατότητες που μόνον ένμέρει έχουν έρευνηθεί και, άν συσχετιστεί με τίς έκφραστικές έπιτεύξεις των δασκάλων τής σύγχρονης αρχιτεκτονικής, αποκτά μία νέα διάσταση, άπρό-

βλεπτη για τήν παραδοσιακή ιστοριογραφία.

Paolo Portoghesi, *Le inibizioni dell'architettura moderna*, Μπάρι: Laterza, 1974, σ. 76.

(...) Έπιόνση και άναφορά άναμιγνύονται. Κάθε έργο, ανεξάρτητα από τήν ιδιαίτερη προέλευση και τεχνική του, δέν είναι σε θέση να άπαλλαγεί ή να απελευθερωθεί από τά κίνητρα που τό προκάλεσαν (...). "Έτσι, για τά έργα μου, θά μπορούσα να φτιάξω ένα λεύκωμα εικόνων δημοσιεύοντας πράγματα που έχω δει κάπου άλλο: στοές, σιλό, παλαιά σπιτία, βιομηχανίες, τίς άγροικίες τής λομβαρδικής ύπαιθρου ή τά μεγάλα Landhäuser τής ύπαιθρου τής Βέρνης» επίσης άλλα μνημεία και άλλα πράγματα, που βρίσκονται κάπου άνάμεσα στη μνήμη και στο εικονογραφικό ρεπερτόριο (...). Χρησιμοποιώ τήν τοπογραφία τής πόλης σάν τήν πιο σημαντική ίσως άναφορά για τόν αρχιτεκτονικό σχεδιασμό. Με αυτή τήν έννοια, ή αρχιτεκτονική ταυτίζεται με τήν πόλη τόσο σάν άνάλυση όσο και σάν πρόβλεψη, και ή μετάβαση από τόν ένα όρο στον άλλο έπαληθεύεται διαρκώς μέσα στο σχέδιο. Γι' αυτό πιστεύω πάντα ότι, ακριβώς επειδή είμαστε αρχιτέκτονες, πρέπει να γνωρίζουμε όσο τό δυνατό καλύτερα τούς νόμους τής δυναμικής τής πόλης, καθώς και τίς μορφές, που είναι πάντα μοναδικές, των διαφόρων πόλεων. (...) Αυτή ή σχέση μεταξύ σχεδίου και πόλης διατρέχει όλη τήν ιστορία τής αρχιτεκτονικής» άντιπροσωπεύει ένα συστατικό στοιχείο τής.

Aldo Rossi, "La arquitectura analoga", *2C- Construcción de la Ciudad*, άρ. 2, Άπρ. 1975.

Πιστεύω πως οι ίδιες οι άρχές άνάγνωσης τής πόλης πρέπει να άναγνωριστούν ως ιδιαίτερα θεωρητικά έργαλεία τής αρχιτεκτονικής και πως ή ποιότητα μίας τοποθεσίας, μίας περιοχής, του ύλικού δηλαδή πλαισίου μίας επέμβασης, αποτελούν τά πρωταρχικά ύλικά που θά πρέπει να χρησιμοποιούνται για τόν καθορισμό ενός νέου σχεδιαστικού προσανατολισμού.

Ξεκίνησα από αυτές τίς άρχές, μαζί με τούς συνεργάτες μου τά τελευταία τούτα χρόνια, προσπαθώντας να άντιμετωπίσω τά συγκεκριμένα προβλήματα μεθοδολογίας και έκφρασης που οι άρχές αυτές συνεπάγονται για τόν σχεδιασμό. "Αν επέλεξα βασικά να άχοληθούμε με θέματά μεγάλης κλίμακας, αυτό όφείλεται στο ότι έννοούν τίς διασυνδέσεις με τή μορφολογία του εδάφους, με τό ειδικό λεξιλόγιο τής «τοποθεσίας», γιατί ή μεγάλη αρχιτεκτονική κλίμακα φανερώνει με έντελώς ιδιαίτερο τρόπο πως ή διάσταση του χρόνου άντιπροσωπεύει ένα ιδιαίτερα σημαντικό ύλικό στην πρακτική του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού. Ό χρόνος έπαναπροτείνει ένα κύκλωμα μεταξύ προγράμματος και αρχιτεκτονικής πραγματικότητας, όπου κάθε αταπάτη ιεραρχίας μεταξύ μεγάλης και μικρής κλίμακας πρέπει τελικά να έγκαταλειφθεί. Στην περίπτωση αυτή, ή έπιλογή ενός προγράμματος έπιδρά άπευθείας στην αρχιτεκτονική μορφή: τό θέμα τής σχέσης μεταξύ μορφολογικής σταθερότητας τής αρχιτεκτονικής και λειτουργικής εύκαμψίας ξαναπαίρνει έτσι σωστές διαστάσεις σε σχέση με τή σταθερότητα και τήν ιστορικότητα των αξιών του γεωγραφικού τόπου και τής συλλογικής του εικόνας.

Vittorio Gregotti, "Architettura e geografia", *Ca-sabella*, άρ. 421, Ιαν. 1977.

Τό σημειολογικό ζήτημα τό ἐξῆσα, ὅπως καί ἄλλοι, σάν ὄργανο μέσο ἀνατροπῆς τῆς σχέσης μεταξύ ἰδεολογίας καί γλώσσας. Ἡ βασική διαφορά μεταξύ τῆς τάσης πού ὑποστηρίζουμε καί ἐκείνης πού ἀντιπροσωπεύεται π.χ. σήμερα ἀπό τούς Ἀμερικανούς τῶν advanced studies (τοσοσκιανῆς καταγωγῆς) εἶναι ὅτι ἐμεῖς ἀνησυχούσαμε πάντα γιά τό πρόβλημα τῶν σημαινομένων, ἐνώ οἱ Ἀμερικανοί συγκέντρωσαν τό ἐνδιαφέρον τους σέ καθαρά συντακτικά θέματα, ἐλπίζοντας νά δημιουργήσουν μιά ἀπόλυτα τυπική γλώσσα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς (...). Δέν πιστεύω πράγματι στήν ἀνασύσταση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀποκλειστικά ὡς μορφικῆς δομῆς, οὔτε ἐξέλλου καί στήν ἐξαφάνισή της· ἡ ἀρχιτεκτονική, καί συγχωρεῖστε μου τήν ὀρθοδοξία, ἐργάζεται πάνω σέ συγκεκριμένες σχέσεις παραγωγῆς, μέσα στά πλαίσια τεχνικῶν καί ἐμπορικῶν συστημάτων, σέ καθορισμένα ὑλικά πλαίσια. Χωρίς αὐτά τά ὑλικά, ἡ ἀποκλειστικά μορφική δομή δέν εἶναι σέ θέση νά διευθετήσῃ τίποτα, δηλαδή δέν εἶναι σέ θέση νά φτιάξῃ ἀρχιτεκτονική, γιὰ τήν ἀρχιτεκτονική ἀποδίδουμε πάντοτε κάποιο νόημα μέ τήν ἐπινόηση μιάς ὑλικῆς μορφῆς.

Vittorio Gregotti, "Il linguaggio dell'architettura", *Casabella*, ἀρ. 429, Ὀκτ. 1977

Τό ἱστορικό κέντρο δέν μᾶς ἐνδιαφέρει ἐπειδή εἶναι ὡραίο ἢ παλαιό, ἀλλά γιὰ ἀντιπροσωπεύει τό μόνο μοντέρνο τμήμα τῶν ἀχαρακτήριστων πολεοδομικῶν συγκροτημάτων μας, ἀντιπροσωπεύει τό πρότυπο, τό παράδειγμα στό ὁποῖο πρέπει νά βασιστοῦμε γιά νά ἀλλάξουμε, νά γκρεμίσουμε καί νά ξαναφτιάξουμε τή σημερινή πόλη. (...) Ἡ ὀσωτή ἐφαρμογή τῆς διατήρησης μέ τήν ἀναστήλωση, ὀσωτή μέ τήν ἔννοια ὅτι ἐγγυάται τήν ὑλική καί κοινωνική προστασία τοῦ παλαιοῦ ὄργανισμοῦ, διαμόρφωσε τήν πολιτική τῶν «νέων χρήσεων» γιά τήν ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος τῆς πόλης. Ὅπως τό ἱστορικό κέντρο ἀποτέλεσε ἀφετηρία τῆς σημερινῆς κατάστασης τῶν πόλεων μας (διανοίξεις, κατεδαφίσεις καί ἀντικαταστάσεις πού πραγματοποιοῦνται παράλληλα μέ τόν σχηματισμό τῶν «ἀποπνικτικῶν περιφερειακῶν ἐπεκτάσεων»), εἶται καί σήμερα μπορεῖ νά εἶναι τό κατάλληλο ἔδαφος γιά νά ξεκινήσει ἡ κοινωνική ἐπανιδιοποίηση τῆς πόλης. (...) Ἀπό αὐτή τήν ἀποψη ἀπορρέει ἕνα σύνολο κανόνων. (...) Ὁ πρῶτος κανόνας ἀφορᾷ τήν ὅλη ἐπέκταση τῆς πόλης. (...) Μέ τήν ἐπαναχρησιμοποίηση τῆς πόλης, πού πρέπει νά ἐκφραστῆ μέ σχέδια διατήρησης γιά τό ἱστορικό κέντρο καί ἀναδιάρθρωσης γιά τίς περιφερειακές ζώνες, εἶναι ἴσως δυνατό νά ἀποκτήσουμε μιά νέα πολεοδομική ὄργανωση, βασισμένη στήν ἀξιοποίηση τῶν ὑφιστάμενων πόρων καί σέ συγκεκριμένα προγράμματα οικονομικῆς-λαϊκῆς κατοικίας καί συλλογικῶν ἐξυπηρετήσεων πού νά χρησιμοποιοῦν τά ὑπάρχοντα ἱστορικά καί μὴ κτίρια, ἐξοικονομώντας ἐλεύθερες ζώνες, ἕνα οἰκονομικό καί πολιτιστικό ἀγαθό πού δέν ἀντικαθίσταται. (...) Τά σχέδια γιά τήν Μπολῶνια βασίστηκαν στή μέλέτη, τήν καταγραφή καί τήν ἀνάλυση τῶν διαδικασιῶν σχηματισμοῦ καί μετασχηματισμοῦ τῶν παλαιῶν κτιρίων, ταξινομημένων σέ τυπολογικές κατηγορίες (...). Ἡ ἐκένου ἀνάγνωση καί ὁ ἀνασχεδιασμός τῶν ἱστορικῶν τυπολογιῶν ἀντικατέστησαν τά γενικά συστήματα συντήρησης πού βασίζονται στόν «χαρακτήρα» ἢ στήν «αὐθεντικότητα», δηλαδή στίς «καλλιτεχνικές ἀξίες».

σὴν «ἱστορική σημασία» τῶν κτιρίων, καί ἐπέτρεψαν τόν καθορισμό κανόνων καί μεθόδων πού προδιαγράφουν ἀντικειμενικά τίς κατάλληλες ἐπεμβάσεις.

Pierluigi Cervellati, "Un avvenire per il nostro passato", *Casabella*, ἀρ. 428, Σεπτ. 1977.

Γιά ὅποιον πλησίασε τήν ἀρχιτεκτονική μέσο τοῦ σχεδίου καί ἔμαθε νά ἀπολαμβάνει τίς ἡδονές τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀπεικόνισης, ἡ ἰδέα πῶς εἶναι ὁπωσδήποτε ἀπαραίτητος ἕνας ἐργοδότης μέ ὅλη του τήν «ἀρρενωπή» ἐπιθετικότητα ἦταν ἐξαιρετικά ἀνασταλτική. Πιό γοητευτική καί ἐνθαρρυντική ἦταν ἡ ἰδέα πῶς ἡ ἀρχιτεκτονική γεννιέται ἀπό τήν ἀρχιτεκτονική του court, πῶς εἶναι ἀποτέλεσμα ἐρώτων ἀνάμεσα σέ μακρινά στόν χρόνο καί τόν χώρο κτίρια, ὅπου ὁ ἀρχιτέκτονας εἶναι σάν ἀδιάκριτος συνέννοχος, παράνυφος, ἀναγκάιος καταλύτης, ὄχι ὅμως δημιουργός. Αὐτή ἡ παρομοίωση κάλυπτε μερικές βαθύτερες ἀνάγκες: τῆ σπουδαιότητα τῶν σχεδιασμένων ἀλλά ἀπραγματοποίητων ἔργων, τῶν κτιρίων πού δέν εἶχαν παρά μιά παιδική ἡλικία πού σταμάτησε ξαφνικά, καί τῆ δυνατότητα ἕνα ἀρχιτεκτονικό ἔργο νά ἔχει περισσότερους δημιουργούς, νά γεννιέται δηλαδή μᾶλλον ἀπό τόν διάλογο παρά ἀπό τόν ἐσωτερικό μονόλογο. Ἐτσι ὁ ἀρχιτέκτονας γινόταν ἀπαραίτητο ἀλλά μαζί καί ἀμελητέο στοιχείο μιάς μεγάλης βιολογικῆς διαδικασίας, ἕνα ἐντομο πού ἦταν ἱκανό νά μεταφέρει τή γύρη ἀπό τό ἕνα λουλούδι στό ἄλλο, νά δημιουργήσῃ δεσμούς ἀνάμεσα σέ πράγματα μακρινά στόν χρόνο καί τόν χώρο.

Κατάλαβα γρήγορα ὅτι, ἀν αὐτή ἦταν ἡ διαδικασία (τό παιχνίδι τῆς ἀρχιτεκτονικῆς), σχεδόν ὅλοι τό ἐπαίζαν ἀμυνόμενοι, περιοριζόμενοι νά πηγαινοέρχονται ἀνάμεσα σέ γειτονικά λουλούδια πού τό ὑπερβολικό σύχνασμα εἶχε μαράνει καί καταστήσει ἀνεπιθύμητα. Ἐπρεπε νά πετάξω ψηλότερα, ἀνάμεσα σέ γέρικα δέντρα μέ ἰσχυρή δομή καί χορταράκια πού μόλις ἔχουν βλαστήσει, νά δοκιμάσω διασταυρώσεις ἀνάμεσα σέ σπάνια φυτά θερμοληπτικῶν καί ὀρεινῶν ἀλλά χωρίς ὄνομα καί ἰδιαίτερη ταυτότητα.

Paolo Portoghesi, *Progetti e disegni 1949-1979*, Φλωρεντία: Centro Di, 1979, σ. 15.

Ἡ φιλοδοξία τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι νά ἀποδείξει, νά προσδιορίσει ἀνάμεσα στά γεγονότα πού ἐκθέτει μιά ἀλυσιδα αἰτίων καί ἀποτελεσμάτων· ἀλλά ἡ φιλοδοξία ἐκείνου πού βρίσκεται ἀκόμη στή μέση τοῦ καυγᾶ εἶναι μᾶλλον νά πείσει καί νά συμπαρασύρει. Καί πράγματι, τό νόημα αὐτῶν τῶν σελίδων εἶναι μιά πρόσκληση πού ἀπευθύνεται ὄχι μόνο στούς νέους μαθητευόμενους ἀλλά σέ ὄλους τούς πιθανούς ἀναγνώστες, νά ἀφήσουν νά τοῦς παρασύρει αὐτό τό μεγάλο κύμα πού ξανάφερε τή μοντέρνα ἀρχιτεκτονική στούς κόλπους τῆς ἱστορίας, ἀναγκάζοντάς τήν νά κατέβῃ ἀπό τό βᾶθρο τῆς δασκάλας τῆς ζωῆς. (...) Ἡ πραγματική κοπερνίκεια ἐπανάσταση, πού δέν προγραμματίστηκε στό τραπέζι ἀλλά δημιουργήθηκε ἀπό τίς νέες συνθηκῆς μετάδοσης καί παραγωγῆς τῆς κουλτούρας πού χαρακτηρίζουν τόν μεταμοντέρνο κόσμο, εἶναι τό γκρέμισμα τοῦ φράγματος μεταξύ παρόντος καί παρελθόντος πού, ἀναταράζοντας τά νερά, δυναμώνει τήν ὄρμη τους πρὸς τό μέλλον, ἕνα μέλλον ὡς πρὸς τό ὁποῖο εἴμαστε, σύμφωνα μέ τήν πετυχημένη ἐκφραση τοῦ Jencks, «οἱ πρωτόγονοι μύστες μιάς νέας εὐαισθησίας». (...) Ἡ μοναδική πιθα-

νή χρήση τῆς μεγάλης ἐκείνης πνευματικῆς περιπέτειας πού ὑπῆρξε ἡ μοντέρνα ἀρχιτεκτονική εἶναι νά τή χρησιμοποιήσουμε σάν τή σκάλα τοῦ Wittgenstein, γιά νά δοῦμε ἀπό ψηλά αὐτό πού ὑπάρχει γύρω της καί πῶς της, καί ἄμεσως μετά νά τή ρίξουμε κάτω χωρίς λύπη γιὰτί, ἐνώ μᾶς εἶναι ἀπαραίτητη γιά νά ἀνεβούμε, ἀπό τή στιγμή πού θά ἀνεβούμε γίνεται ἀχρηστο ἐμπόδιο.

Paolo Portoghesi, *Dopo l'architettura moderna*, Μπάρι: Laterza, 1980, σ. 197-199.

Τό ζήτημα τής κατοικίας στήν 'Ιταλία

τής αρχιτέκτονος Laura Ghizzoni-Chiara

The housing problem in Italy

by Laura Ghizzoni-Chiara, architect

Εισαγωγή

'Εδώ και τριάντα χρόνια περίπου, ή μεγάλη πλειοψηφία εκείνων που ασχολούνται με τήν κατοικία στήν 'Ιταλία αγωνίζεται γιά νά προωθηθεί από τό κράτος ένας προγραμματισμός στήν άνέγερση κατοικιών, πού νά συντονίζει και νά διαχειρίζεται με τρόπο όμοιογενή τίς διάφορες φάσεις τής διαδικασίας, από τήν εξασφάλιση τών αναγκαίων εκτάσεων γής ως τήν παράδοση τής κατοικίας στόν χρήστη. Συζητήσεις, πολιτικές συγκρούσεις, νομοσχέδια, υπεύθυνες διακηρύξεις, έδειξαν μιά τάση γιά έξερθολογισμό του κατασκευαστικού κύκλου όστε, άκολουθώντας τά ίχνη τών άλλων εύρωπαϊκών χωρών αλλά και προσαρμοζόμενος στήν κοινωνικοπολιτική και πολιτιστική πραγματικότητα τής 'Ιταλίας, νά μπορέσει νά φέρει τό αγαθό «κατοικία» σέ ένα ύψηλότερο ποιοτικό επίπεδο με πολύ χαμηλότερο κόστος.

Αυτή ή ανάγκη προγραμματισμού μπορεί νά κατανοηθεί καλύτερα άν οι κύριες φάσεις εξέλιξης τής οικοδομικής αγοράς αναλυθούν σέ ένα πλαίσιο εύρύτερο από εκείνο τής άπλης στατιστικής άπογραφής, σέ συνάρτηση με τά χαρακτηριστικά τής οικονομικοπολιτικής ανάπτυξης τής 'Ιταλίας. Δέν μπορεί πράγματι νά μη διαπιστωθεί μιά στενή διασύνδεση άνάμεσα στήν παραγωγή του αγαθού «κατοικία» και στά γενικά χαρακτηριστικά τής οικονομικής ανάπτυξης τής χώρας: βαθιές περιφερειακές άνισοροπίες και συνακόλουθες μετακινήσεις ενός μεγάλου μέρους του πληθυσμού στό έσωτερικό τής χώρας, ραγδαία άστικοποίηση εξαιτίας τής εγκατάλειψης τής ύπαιθρου, δημόσιες και ιδιωτικές επενδύσεις πού τείνουν νά εύνοήσουν μιά παραγωγικότητα θεωρούμενη ως αυτοσκοπό σέ βάρος έπεμβάσεων με κοινωνική διάσταση, βαθιά και διάχυτη τεχνική και διοικητική άναποτελεσματικότητα τής διοίκησης, άνικανότητα προώθησης μιάς νομοθεσίας ικανής γιά μιά σφαιρική άντιμετώπιση τών προβλημάτων.

Στήν έπιρροή όλων αυτών τών παραγόντων μπορούν νά έντοπιστούν τά έντυπωσιακότερα φαινόμενα πού χαρακτηρίσαν τό ζήτημα τής κατοικίας στήν 'Ιταλία τά τελευταία χρόνια: από τήν τεράστια αύξηση στίς τιμές τών οικοδομήσιμων εκτάσεων ως τή σταθερή άναντιστοιχία μεταξύ ζήτησης και προσφοράς, τή μη έκσυγχρονισμένη όργάνωση τής παραγωγής στόν οικοδομικό τομέα, τήν έφαρμογή άντισυγκυριακών και τομεακών μέτρων πού στήν πραγματικότητα καθυστέρησαν τήν έναρξη μιάς πολιτικής μεταρρυθμίσεων στόν τομέα τής κατοικίας.

Μπροστά σέ αυτά τά φαινόμενα πού είχαν σάν τελικό αποτέλεσμα νά παραμεληθεί σοβαρά ή ποιότητα του προϊόντος, παρά τή συνεχή αύξηση του κόστους, οι στεγαστικές άνάγκες έκδηλώθηκαν σέ βαθμό συνεχώς έντονότερο και στή δεκαετία του '60 πήραν προτεραιότητα στίς πιό προωθημένες συνδικαλιστικές διεκδική-

σεις με τό σύνθημα «ή κατοικία κοινωνική παροχή», στόν ίδιο βαθμό με τά σχολεία ή τά νοσοκομεία. Πράγματι, τά έπόμενα χρόνια ψηφίζονται όρισμένοι νόμοι (865/1971, 10/1978 και άλλοι μεταγενέστεροι) πού εισάγουν άποφασιστικά μέτρα στήν προσπάθεια ενός γενικού προγραμματισμού του τομέα: έτσι σήμερα μπορούμε νά πούμε ότι προσφέρεται ίσως ή δυνατότητα πειρατισμού γιά τήν επίτευξη όρισμένων από τούς κύριους στόχους.

1. Κατοικία και πολεοδομική νομοθεσία

'Η όργάνωση τής κατοικίας στόν χώρο και οι σχέσεις τής με τίς άλλες λειτουργίες (παραγωγή, έμπόριο, τουρισμός, μεταφορές) όρίζονται διαμέσου τών πολεοδομικών νομοθετημάτων, τής έφαρμογής τους και τής συνακόλουθης διαχείρισης τής οικοδομήσιμης γής.

Οι βάσεις τής ιταλικής πολεοδομικής νομοθεσίας έχουν θεσπιστεί με τόν νόμο 1150/17.8.42 πού παραδόξως συντάχθηκε στήν περίοδο του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου. 'Ο νόμος αυτός, μολοντί δέν προσδιόριζε ούτε τούς τρόπους έφαρμογής του ούτε τίς ύποχρεώσεις τής δημόσιας διοίκησης, παρέμεινε ή μοναδική πολεοδομική νομοθεσία πού ίσχυε στήν 'Ιταλία ως τίς άρχές τής δεκαετίας του 1970, με μοναδική εξαίρεση τόν νόμο 167/1962, ό οποίος όμως μπορεί νά θεωρηθεί τομεακός, μιά και ρυθμίζει κυρίως τήν άπόκτηση γής γιά τήν άνοικοδόμηση λαϊκών κατοικιών χαμηλού κόστους.

Σέ γενικές γραμμές ή πολεοδομική νομοθεσία άρθρώνεται με βάση ένα σύστημα σχεδίων πού προβλέπει:

- Συντονιστικά χωροταξικά σχέδια με σκοπό νά προσανατολίσουν τή χωροταξική δραστηριότητα σέ μιά εύρεια κλίμακα του χώρου (περιφερειακή κλίμακα).
- Διαδημοτικά ρυθμιστικά σχέδια με αντικείμενο τήν πολεοδομική όργάνωση περισσότερων όμορων δήμων με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ανάπτυξης (διαδημοτική κλίμακα).
- Γενικά ρυθμιστικά σχέδια πού καθορίζουν τίς κατευθύνσεις γιά τήν όργάνωση και ανάπτυξη δήμων (κλίμακα δήμου).
- Λεπτομερειακά πολεοδομικά σχέδια πού εξειδικεύουν τίς κατευθύνσεις τών ρυθμιστικών σχεδίων, προσδιορίζοντας ως και τήν όγκομετρία (κλίμακα συνοικίας).
- Οικοδομικοί κανονισμοί πού προσδιορίζουν όρους γιά τή δόμηση (έλάχιστα και μέγιστα ύψη, άποστάσεις μεταξύ οικοδομών, άποστάσεις όρίων οικοδομικής γραμμής κλπ.) και γιά τήν έκδοση τής οικοδομικής άδειας.

Χωρίς νά υπεισεέλθουμε στήν αξιολόγηση τών έπιμέρους νομοθετημάτων, είναι σημαντικό πάνω από όλα νά αναφέρουμε ότι μερικά μέτρα πρωταρχικής σημασίας πού καθόριζε ό πρώτος πολεοδομικός νόμος έμειναν «γράμμα νεκρό», από τή μιά μεριά λόγω μιάς συγκεκριμένης πολιτικής βούλησης πού έβλεπε με κακό μάτι κάθε επέμβαση χωροταξικού σχεδιασμού, και από τήν άλλη λόγω έλλειψης θεσμικών και

1,2.

'Ανάπτυξη ζώνης γιά λαϊκή κατοικία χαμηλού κόστους στό Pilastrò τής Μπολώνια (1975). 696 κατοικίες σέ έκταση 169.518 τ.μ. Τά διαμερίσματα έχουν επιφάνεια από 45 τ.μ. ως 92 τ.μ. Τό συγκρότημα πραγματοποιήθηκε από τό 'Επαρχιακό Κονοόρτισιουμ Συνεταιρισμών Παραγωγής και 'Εργασίας. Τό σύστημα κατασκευής είναι από στοιχεία προκατασκευασμένα με cof-frage-tunnel.

2.

Προσχέδιο τών πύργων. Δυτική όψη.

1, 2.

Zone development for low cost housing at Pilastrò, Bologna (1975). Project realized by the Provincial Consortium of the Cooperatives for Production and Employment.

2.

Preliminary study drawing of the towers. West elevation.

1

2

Μετάφραση Β. Μπάτσου

διοικητικών δομών σε επίπεδο Περιφέρειας και Διαμερισμάτων που θα μπορούσαν όχι μόνο να προγραμματίζουν αλλά να χειρίζονται και να ελέγχουν την εφαρμογή των νομοθετημάτων.

Οι θεσμικές μεταρρυθμίσεις που πραγματοποιήθηκαν τελικά στη διάρκεια της δεκαετίας του '70, πρώτα με τον ιδρυτικό νόμο των Περιφερειών και έπειτα με τα διατάγματα για τη μεταβίβαση αρμοδιοτήτων, μετέθεσαν τις δικαιοδοσίες διεύθυνσης και συντονισμού για ένα μεγάλο αριθμό τομέων από την κεντρική κυβέρνηση στις περιφερειακές.

Ανάμεσα στα κύρια καθήκοντα των νέων Περιφερειών είναι ακριβώς να συμβάλουν στην οργάνωση του χώρου, αναπτύσσοντας πρωτοβουλίες σε τομείς όπως η πολεοδομία, η κατοικία, οι μεταφορές, τα συγκοινωνιακά δίκτυα, η δημιουργία οργανωμένων βιομηχανικών περιοχών, η προστασία του περιβάλλοντος.

Έξισου σημαντική υπήρξε εξάλλου η δημιουργία υπερδημοτικών οργανισμών σε επίπεδο Διαμερισματος, μέσω των οποίων οι έργοι που γίνονται σε περιφερειακό επίπεδο εξειδικεύονται και διαφοροποιούνται ποιοτικά με σκοπό την αντιμετώπιση των συγκεκριμένων τοπικών προβλημάτων. Στους οργανισμούς αυτούς γίνεται και η πρώτη προσπάθεια ανασύνθεσης των προβλέψεων που προέρχονται από τους επιμέρους δήμους. Ειδικότερα, τα διαμερισματικά σχέδια οφείλουν να συντονίζουν τις ρυθμιστικές επεμβάσεις που αφορούν σχολικά κτίρια, εγκαταστάσεις υγείας και πρόνοιας, τοπικά δίκτυα μεταφορών και ύδρευσης, προγράμματα λαϊκής κατοικίας χαμηλού κόστους, σχέδια βιομηχανικών και εμπορικών περιοχών και σχέδια περιαστικών γεωργικών εκτάσεων.

Οι διατάξεις που εμπεριέχονται στα διαμερισματικά σχέδια είναι ανάλογες, σε μικρότερη κλίμακα, με εκείνες των περιφερειακών σχεδίων και εξίσου δεσμευτικές για τις πολεοδομικές επεμβάσεις των δήμων και, συνακόλουθα, των ιδιωτών.

2. Η εφαρμογή της πολεοδομικής νομοθεσίας και η χορήγηση αδειών

Όπως είδαμε πιο πάνω, τα γενικά πολεοδομικά νομοθετήματα, αν και υπαγορεύουν κανονισμούς σχετικούς με τη μελλοντική οργάνωση του χώρου, ρυθμίζοντας την ανάπτυξη μέσω της οργανωμένης συσχέτισης των διαφόρων λειτουργιών, δεν υπεισέρχονται στον τρόπο με τον οποίο θα πραγματοποιηθεί αυτή η ανάπτυξη και κυρίως δεν παρέχουν στη δημόσια διοίκηση εργαλεία για τον έλεγχο και τον προγραμματισμό των επεμβάσεων της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Ο νέος νόμος περί χρήσεων γης (νόμος 10/1977), για να αναπληρώσει αυτή την έλλειψη, προβλέπει ότι «η εφαρμογή των γενικών πολεοδομικών νομοθετημάτων συντελείται στη βάση μακροχρόνιων προγραμμάτων εφαρμογής που ορίζουν τις εκτάσεις γης και τις ζώνες στις οποίες πρέπει να εφαρμοστούν όσα προβλέπονται από αυτά τα νομοθετήματα, καθώς και τις σχετικές πολεοδομικές, με αναφορά σε μία χρονική περίοδο όχι μικρότερη από τρία χρόνια και όχι μεγαλύτερη από πέντε».

Αφού εγκριθεί το πρόγραμμα εφαρμογής, οι άδειες οικοδόμησης χορηγούνται μόνο για τις εκτάσεις γης που περιλαμβάνονται σε αυτό το πρόγραμμα. Αν μέσα στα χρονικά όρια που προσδιορίζονται από τα προγράμματα εφαρμογής οι ιδιοκτήτες

της γης δεν υποβάλουν αίτηση για χορήγηση άδειας οικοδόμησης, ο δήμος απαλλοτριώνει τις εκτάσεις αυτές σύμφωνα με τη διαδικασία που ισχύει για τη λαϊκή κατοικία (βλ. κεφάλαιο 5).

Ένα σημαντικό σημείο στη διαμόρφωση του προγράμματος εφαρμογής είναι ο καθορισμός των διαστάσεων του, δηλαδή ο προσδιορισμός των χώρων κατοικίας, των υπηρεσιών, των χώρων για παραγωγικές και οικονομικές δραστηριότητες κλπ. Αυτή η εξειδίκευση προϋποθέτει την ακριβή εκτίμηση των αναγκών για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα, ρυθμίζοντας έτσι την ανάπτυξη του ίδιου του δήμου για όλη τη διάρκεια του προγράμματος. Ιδιαίτερη σημασία αποκτούν οι αποφάσεις που αφορούν την ιδιωτική δραστηριότητα καθώς, μεταφραζόμενες έπειτα σε συγκεκριμένες προβλέψεις εκτάσεων γης μέσα στο πρόγραμμα, υποχρεώνουν τους ιδιώτες να αναλάβουν την ανάπτυξη τους και, σε περίπτωση που αυτοί αδρανήσουν, τον δήμο να προχωρήσει σε απαλλοτριώσεις. Σε περίπτωση που η ιδιωτική πρωτοβουλία αποφασίσει την αξιοποίηση εκτάσεων γης που από το πρόγραμμα εφαρμογής προβλέπονται οικοδομήσιμες, οφείλει να υποβάλει τη σχετική μελέτη στον δήμο ο οποίος, αφού την ελέγξει, χορηγεί τη

άδεια οικοδόμησης υπό τον όρο ότι θα καταβληθεί ο αντίστοιχος φόρος.

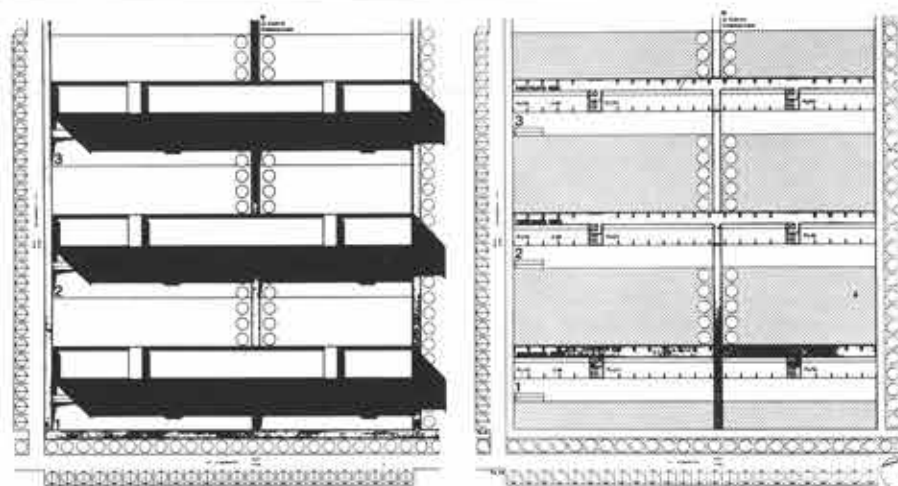
Η επιβάρυνση για την απόκτηση άδειας βασίζεται στο γεγονός ότι το δικαίωμα της οικοδόμησης ανήκει στο δημόσιο. Η βασική αυτή έννοια, θεσμικά κατοχυρωμένη εδώ και δύο μόνο χρόνια από τον νόμο περί προσδιορισμού των χρήσεων γης, ορίζει ότι το δικαίωμα της οικοδόμησης δεν αποτελεί πιά δικαίωμα της ιδιοκτησίας αλλά ανήκει στο δημόσιο, το οποίο το μεταβιβάζει στον ιδιοκτήτη με τη χορήγηση της άδειας. Η άδεια λοιπόν χορηγείται στον ιδιοκτήτη ή σε όποιον έχει νόμιμα δικαιώματα στα οικόπεδα, φορολογείται, δεν μπορεί να ανακληθεί και εκδίδεται μόνο έφθσον ή δραστηριότητα για την οποία ζητείται είναι σύμφωνη με το έγκριμένο πολεοδομικό σχέδιο.

Ο φόρος που καλείται να καταβάλει ο ιδιώτης στον δήμο για να αποκτήσει το δικαίωμα οικοδόμησης προβλέπει:

- Εισφορά για τη χορήγηση της άδειας που κυμαίνεται από 5 ως 20% της δαπάνης κατασκευής, ανάλογα με τον τύπο του κτιρίου και άλλες παραμέτρους της μελέτης.

- Επιβαρύνσεις πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας πολεοδομικής που καθορίζονται από περιφερειακούς πίνακες και υίο-

3

4

βετούνται από τον δήμο ανάλογα με τις ανάγκες του και τον προϋπολογισμό εξόδων του.

Η φορολογία αυτή μπορεί ωστόσο να μειωθεί σημαντικά αν ο ιδιοκτήτης υπογράψει με τον δήμο συμβόλαιο μέσο του οποίου η δημόσια διοίκηση μπορεί να άσκει έλεγχο στις τιμές πώλησης των διαμερισμάτων ή στους δρους με τους οποίους ενδεχομένως θα ένοικιαστούν.

3. Παραβάσεις.

Διοικητικές και ποινικές κυρώσεις

Παρόλο που ο έλεγχος της οικοδόμησης από τη δημόσια διοίκηση έχει επαυξηθεί μέσω των μηχανισμών που αναφέραμε παραπάνω, το φαινόμενο της αυθαίρετης δόμησης εξακολουθεί να υφίσταται με τα γνωστά επακόλουθα: πρόκληση αλλοιώσεων στον περιβάλλοντα χώρο και στο τοπίο, καθώς και έλλειψεις σε τεχνική και κοινωνική υποδομή που δύσκολα μπορούν να καλυφθούν.

Πέρα από τα θετικά μέτρα που έχουν ληφθεί για την αποτροπή της αυθαίρετης δόμησης (τό κυριότερο από τα οποία είναι η παροχή κατοικίας σε τιμές προσιτές για το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού που έχει ανάγκη στέγασης), εδώ και δύο χρόνια, δηλαδή από τη δημοσίευση του νέου

νόμου περί χρήσεων γης, άρχισαν να ισχύουν μερικές σοβαρές διοικητικές και ποινικές κυρώσεις που τείνουν να αποθαρρύνουν το φαινόμενο.

Την άρμοδιότητα έπιβολής κυρώσεων έχει κυρίως ο δήμαρχος ο οποίος άσκει την άστυνόμευση των κατασκευών που έκτελούνται στην περιοχή του δήμου ώστε αυτές να είναι σύμφωνες με τους νόμους και τους κανονισμούς, έχοντας το δικαίωμα διακοπής των εργασιών και, στην περίπτωση που οι εργασίες έκτελούνται χωρίς άδεια, το δικαίωμα να διατάξει την κατεδάφιση με έξοδα του παραβάτη, ο οποίος εξάλλου υπόκειται και σε ποινική δίωξη. "Αν μέσα στην προθεσμία που τάσσεται από τον δήμαρχο ή κατεδάφιση αυτή δεν άρχισει, τα έργα που έχουν έκτελεστεί μαζί με το οικόπεδο περιέρχονται δωρεάν στην ιδιοκτησία του δήμου, ο οποίος τα διαθέτει για λόγους κοινής ωφέλειας, ανάμεσα στους οποίους είναι και η δημιουργία λαϊκών κατοικιών.

Για έργα που έκτελούνται κατά παρέκκλιση της άδειας, ή προβλεπόμενη κύρωση είναι η κατεδάφιση τους. "Αν τα παράνομα τμήματα της οικοδομής δεν μπορούν να κατεδαφιστούν χωρίς να επιφέρουν ζημιές στο υπόλοιπο νόμιμο κτίσμα, επιβάλλεται χρηματική ποινή ίση με το διπλάσιο

της αξίας των παράνομων κατασκευών. "Όσο για τις αλλαγές που γίνονται στη διάρκεια της κατασκευής, αυτές δεν πρέπει να έρχονται σε αντίθεση με την ισχύουσα πολεοδομική νομοθεσία ούτε μπορούν να είναι τέτοιες που να τροποποιούν τον όγκο, τις ωφέλιμες επιφάνειες και τη χρήση του κτιρίου, όπως όρίζονται στην έγκεκριμένη μελέτη.

Στις διοικητικές κυρώσεις που αναφέραμε πρέπει να προστεθούν και οι ποινικές κυρώσεις που ποικίλλουν από πρόστιμα 2-5 εκατομ. λιρτές ως την προσωπική κράτηση των παραβατών του νόμου για έξι μήνες.

4. Η άνοικοδόμηση με σύμβαση

Από τον φόρο για τη χορήγηση άδειας που αναφέραμε απαλλάσσονται όσοι ιδιοκτήτες γης είναι διατεθειμένοι να υπογράψουν σύμβαση με τον δήμο, ή οποία τους δεσμεύει ως προς τις τιμές πώλησης, τους δρους ένδεχομένης ένοικιασης και τα τυπολογικά κατασκευαστικά χαρακτηριστικά των διαμερισμάτων. Η σύμβαση μεταξύ δήμου και ιδιώτη κατασκευαστή συντάσσεται σύμφωνα με υπόδειγμα έγκεκριμένο από την περιφερειακή διοίκηση και καθορίζει τα κριτήρια και τις παραμέτρους που πρέπει να τηρηθούν από τα δύο συμβαλλόμενα μέρη. Τα κριτήρια αυτά και οι παράμετροι όρίζονται έπακριβώς με σειρά ποσοτικοποιημένων ύποδειξεων μέσο των οποίων τό περιεχόμενο των δημοτικών συμβάσεων καθορίζεται αυτόματα σε βασικές γραμμές. "Ο τόσο λεπτομερής προσδιορισμός έχει σκοπό να αποκλείει τη διαφορετική μεταχείριση, μέσα στα όρια της Περιφέρειας, επιχειρηματιών που δρουν σε διαφορετικούς δήμους και να τους παρέχει κάποια ασφάλεια ως προς τις δαπάνες και τό κέρδος της οικοδομικής έπιχείρησης, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται καλύτερα ο προγραμματισμός των δραστηριοτήτων.

Η δυνατότητα έπιλογής της άνοικοδόμησης με σύμβαση αποτελεί άναμφίβολα ένα από τα χαρακτηριστικότερα σημεία του νέου νόμου περί χρήσεων γης. Άνταποκρίνεται σε έναν προσανατολισμό που άρχισε να εκδηλώνεται δλο και περισσό-

3.4.

Άνάπτυξη ζώνης για λαϊκή κατοικία χαμηλού κόστους στο Δυτικό Ούντινε (1973-75). Άρχιτέκτων: Renzo Agosto. 150 κατοικίες σε τρία κτίρια όγκου 28.600 κ.μ. τό καθένα και ύψους πέντε όρόφων (μαζί με τό άνοιχτό ύπόστυλο ισόγειο). Άνάδοχος: IACP του Ούντινε. Χρηματοδότηση: GESCAL.

5.6.

Άνάπτυξη ζώνης για λαϊκή κατοικία άρ. 7 στο Vigne Nuove της Ρώμης (1972). 524 κατοικίες για 3.333 κατοίκους. Έπιφάνεια γηπέδου 80.010 τ.μ. "Όγκος οικοδομών 264.700 κ.μ. Γενικός άνάδοχος: IACP της Ρώμης.

3.4.

Zone development for low cost housing at West Udine (1973-75). Architect Renzo Agosto.

5.6.

Zone development for low cost housing No. 7 at Vigne Nuove, Rome (1972).

τερο τὰ τελευταία χρόνια, παράλληλα με τὴν αὐξανόμενη κρίση στὴν οἰκοδομικὴ ἀγορά. Ἡ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία πράγματι δὲν εἶναι πιά σὲ θέση νὰ παράγει κατοικίες προσιτές στὰ μεσοία εἰσοδήματα, ἐνῶ ὁ δημόσιος τομέας ἔχει πολὺ περιορισμένες δυνατότητες νὰ ἱκανοποιήσει αὐτές τὶς ἀπαιτήσεις. Ἀντίθετα, μέσο τῆς ἀνοικοδόμησης με σύμβαση, μολονότι δὲν ἔχει ἐπιτευχθεὶ σημαντικὴ μείωση τῆς τελικῆς τιμῆς τῶν διαμερισμάτων, ἡ δημοσία διοίκηση καταφέρνει νὰ ἐλέγχει σὲ κάποιο βαθμὸ τὶς τιμές τῆς ἀγορᾶς ὥστε νὰ παραμένουν σὲ λογικὰ ὅρια.

5. Λαϊκὴ κατοικία καὶ πολεοδομικὰ διατάγματα

Ἐνα ἀπὸ τὰ πρῶτα διατάγματα ἐφαρμογῆς τῆς γενικῆς πολεοδομικῆς νομοθεσίας ἀφορᾶ τὸν προγραμματισμὸ τῶν περιοχῶν πού προορίζονται γιὰ τὴν ἀνέγερση λαϊκῶν κατοικιῶν χαμηλοῦ κόστους. Ὁ νόμος 167/1967 παρέχει τὴ δυνατότητα δημιουργίας κρατικῶν οἰκοδομησιμῶν ἐκτάσεων γῆς με μοναδικὸ προορισμὸ τὴν ἀνέγερση λαϊκῶν κατοικιῶν καὶ ἀποτελεῖ μιά πρώτη προσπάθεια γιὰ τὴν ἀνάσχεση τῆς κερδοσκοπίας πάνω στὶς οἰκοδομησιμὲς ἐκτάσεις.

Τὰ μέτρα πού συνιστοῦν αὐτὴ τὴν πρόβλεψη εἶναι πολλὰ:

- ἐνταξὴ τῶν λαϊκῶν κατοικιῶν στὰ πλαίσια τῶν σχεδίων πού προβλέπονται ἀπὸ τὸν γενικὸ πολεοδομικὸ προγραμματισμὸ,
- παροχὴ στοὺς δήμους τῆς δυνατότητας νὰ δημιουργοῦν δημοτικὴ περιουσία ἀπὸ ἐκτάσεις οἱ ὁποῖες, ἀφοῦ ἐνταχθοῦν στὸ σχέδιο πόλης, μποροῦν νὰ μεταπωληθοῦν σὲ ὀργανισμοὺς δημοσίου δικαίου ἢ ἰδιωτικούς γιὰ τὴν ἐκτέλεση προγραμμάτων λαϊκῆς κατοικίας,
- παροχὴ στοὺς δήμους τῆς δυνατότητας νὰ ἀποκοτῶν ἐκτάσεις με ἀπαλλοτρίωση,
- ἐνθάρρυνση τῆς δημιουργίας εἰσοδηματικῶν ἰσορροπημένων οἰκισμῶν μέσο τῆς ταυτόχρονης ἐπιχειρηματικῆς δράσης ἰδιωτῶν κατασκευαστῶν καὶ ὀργανισμῶν δημοσίου δικαίου.

Δημιουργοῦνται ἔτσι τὰ σχέδια περιοχῶν λαϊκῆς κατοικίας, πού ἐφαρμόζονται με μακροχρόνια προγράμματα πού συντάσσει ὁ δήμος καὶ τὰ ὁποῖα περιλαμβάνουν:

- τὴν ἐπέκταση σχεδίων πόλεων,
- τὴν ἀναλογία κατοικησῆς ἐπιφάνειας πού μετὰ τὴν ἀπαλλοτρίωση μπορεῖ ὁ δήμος νὰ παραχωρήσει γιὰ χρῆση (1) ἢ ὡς

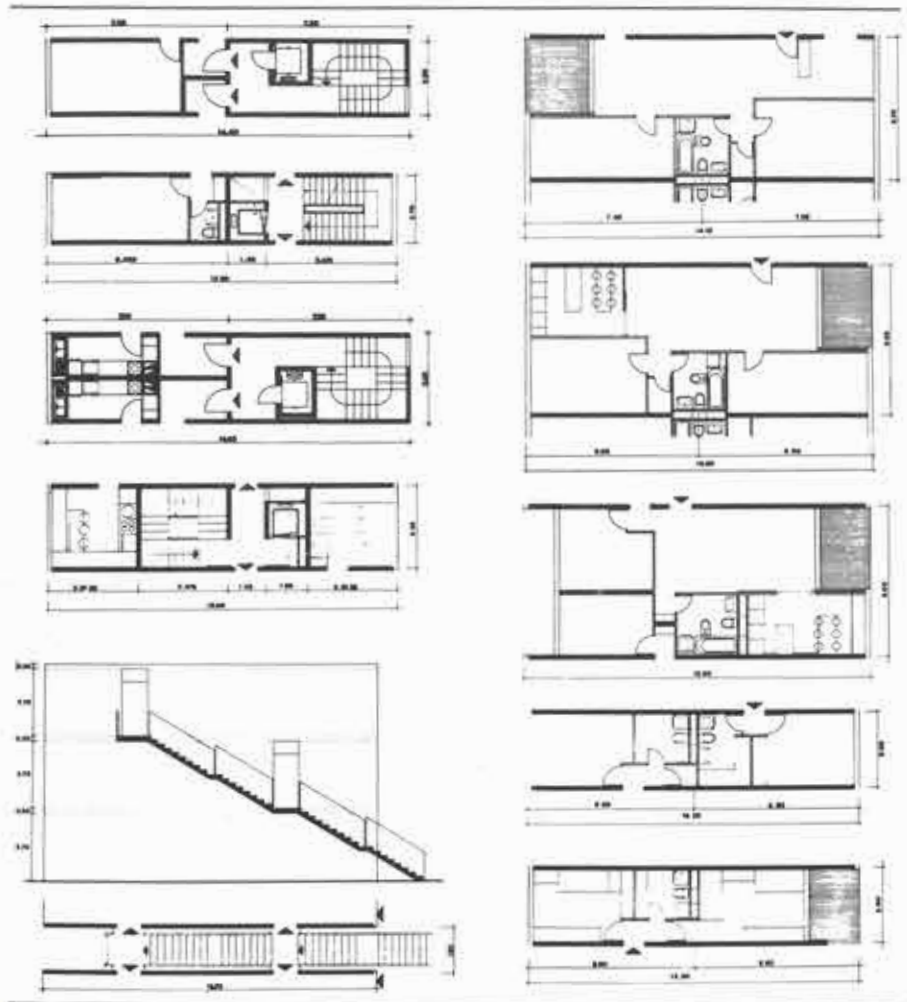
ἰδιοκτησία, κατὰ προτίμηση στοὺς ἀρχικούς ἰδιοκτῆτες τῆς γῆς, ἐφόσον καλύπτονται τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀνοικοδόμησή τους στὴν παροχὴ λαϊκῆς κατοικίας (2),

- τὸν προϋπολογισμὸ δαπανῶν γιὰ τὴν πρωτοβάθμια καὶ δευτεροβάθμια πολεοδόμηση (3), (δίκτυα τεχνικῆς ὑποδομῆς, κοινωνικὴ ὑποδομή),
- τὸν τρόπο χρηματοδότησης με τὸν ὁποῖο ὁ δήμος σκοπεύει νὰ ἀντιμετωπίσει

τὶς δαπάνες.

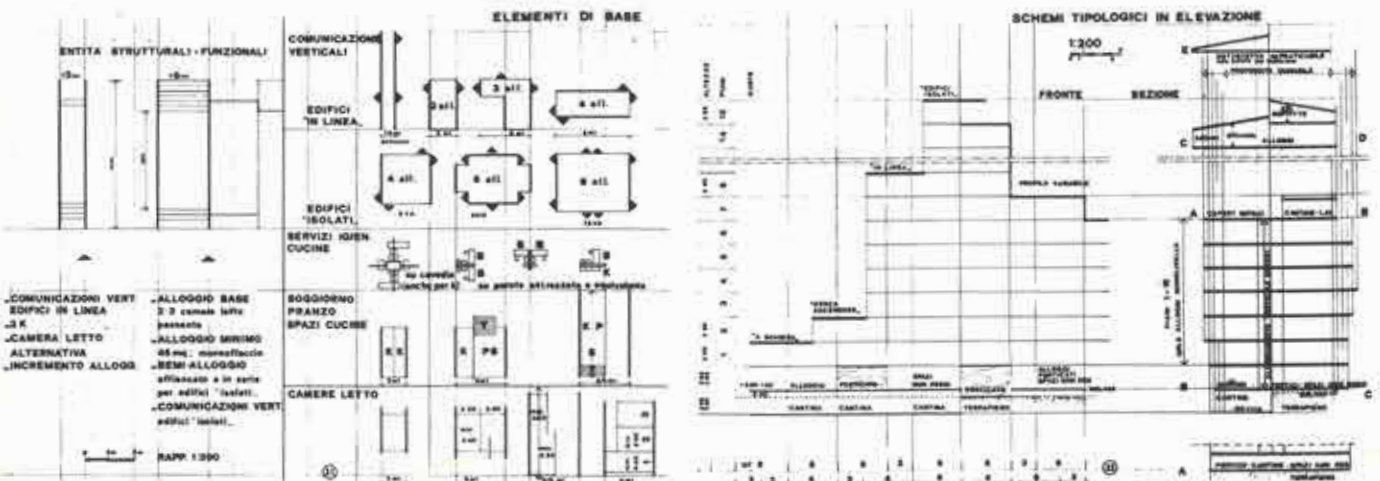
Με τοὺς μεταγενέστερους νόμους, οἱ ἐκτάσεις γῆς πού προβλέπονται στὰ προγράμματα οἰκοδομησιμῶν ἐκτάσεων αὐξάνονται βαθμιαία ὥσπου φτᾶσουν στὰ 40-70% τῆς γῆς πού εἶναι συνολικὰ ἀπαραίτητη γιὰ τὶς ἀνάγκες κατοικίας μιάς δεκαετίας.

Τὸ χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τῶν ἐκτάσεων αὐτῶν δὲν εἶναι μόνον ὅτι εἶναι οἰκοδομη-

7

8

σιμες και ένταγμένες στο σχέδιο πόλης, αλλά και ότι είναι επίσης κατάλληλες και υποκειμένες σε διαδικασία απαλλοτριώσης, ακόμη και αν σε αυτές υπάρχουν οικοδομές που πρέπει να κατεδαφιστούν ή να αναπλαστούν για λόγους υγιεινής ή επειδή αντίκεινται στην πολεοδομική νομοθεσία. Δημιουργούνται έτσι, με αρκετές βέβαια δυσκολίες, οι προϋποθέσεις επεμβάσεων για την ανέγερση λαϊκών κα-

7.8. Περιφέρεια του Λάτσιο. Προδιαγραφές εφαρμογής του νόμου 513. Πλαίσιο αναφοράς για τη μελέτη έργων κατοικίας που επιχορηγούνται από το δημόσιο.

9-11. Οι δεινόσαυροι της αστικής περιφέρειας. Παραδείγματα των πρώτων σχεδίων ανάπτυξης ζώνης για λαϊκές κατοικίες στον Δήμο της Ρώμης. Το πρώτο πρόγραμμα λαϊκής κατοικίας του Δήμου της Ρώμης δόσευσε γύρω στα 5.200 εκτάρια γής με μία οικιστική χωρητικότητα 712.000 δωματίων. Η ανομοιογένεια των σχεδίων οφείλεται στην έλλειψη ποσοτικών κατευθύνσεων από την πλευρά της διοίκησης για την πυκνότητα κατοικίας και για τον σχεδιασμό.

9. Σχέδιο ανάπτυξης ζώνης για λαϊκή κατοικία χαμηλού κόστους στο Spinaceto της Ρώμης (1965). Μελέτη: P. Moroni, N. Di Cagno, L. Barbera, F. Bottinelli, D. Di Virgilio Francione.

10. Σχέδιο ανάπτυξης ζώνης για λαϊκή κατοικία χαμηλού κόστους στο Casilino της Ρώμης (1965). Μελέτη: G. Esposito, R. Maestro, L. Quaroni, L. Rubino.

11. Σχέδιο ανάπτυξης ζώνης για λαϊκή κατοικία χαμηλού κόστους στο Casal de Pozzi Nomentano της Ρώμης (1965). Μελέτη: G. dall' Olio, F. Berarducci, G. Rebecchini, L. Passorelli.

7. 8. Lazio district. Specifications for the application of law 513 pertaining to state financed housing.

9-11. The dinosaurs of the urban fringe. Examples of the first zone development plans for low cost housing in the Municipality of Rome.

9. Zone development plan for low cost housing at Spinaceto, Rome (1965). Architects P. Moroni, N. Di Cagno, L. Barbera, F. Bottinelli, D. Di Virgilio Francione.

10. Zone development plan for low cost housing at Casilino, Rome (1965). Architects G. Esposito, R. Maestro, L. Quaroni, L. Rubino.

11. Zone development plan for low cost housing at Casal de Pozzi Nomentano, Rome (1965). Architects G. Dall' Olio, F. Berarducci, G. Rebecchini, L. Passorelli.

τοικιών στα ιστορικά κέντρα, επεμβάσεις που αντιμετωπίζουν από τη μία μεριά σοβαρά προβλήματα απαλλοτριώσεων κεντρικών περιοχών με υψηλές τιμές στην ελεύθερη αγορά, και από την άλλη τις μεγάλες δαπάνες κατασκευής που απαιτούνται, κυρίως επειδή λείπει ή κατάλληλη προετοιμασία από τις επιχειρήσεις ή τους δημόσιους οργανισμούς που χειρίζονται τις σχετικές διαδικασίες.

Αξίζει να αναφερθούμε ιδιαίτερα στη διαδικασία και το περιεχόμενο των απαλλοτριώσεων για δύο λόγους: πρώτο γιατί έγιναν αντικείμενο σημαντικών πολιτικών συγκρούσεων κατά τη διάρκεια των αγώνων για τη θέσπιση της Ιταλικής πολεοδομικής νομοθεσίας, και δεύτερο γιατί η εφαρμογή τους παρεμπόδισε και καθυστέρησε συχνά τις επεμβάσεις για οικοδόμηση λαϊκών κατοικιών όταν αυτές συγκρούονταν με τα ιδιωτικά, κερδοσκοπικά συμφέροντα των ιδιοκτητών των απαλλοτριούμενων εκτάσεων.

Οι απαλλοτριώσεις γίνονται από οργανισμούς και νομικά πρόσωπα, όπως οι δήμοι, οι νομαρχίες, οι οικοδομικοί συνεταιρισμοί, τα αυτόνομα ινστιτούτα λαϊκής κατοικίας (IACP).

Οι εκτάσεις απαλλοτριώνονται σύμφωνα με την αξία της αγροτικής γης που καθορίζεται κάθε χρόνο από τις Περιφέρειες. Η βάση της αποζημίωσης για την απαλλοτρίωση είναι η μέση αγροτική αξία του προηγούμενου ήλιου έτους για εδάφη που θεωρούνται ελεύθερα από δεσμεύσεις αγροτικών συμβολαίων και σύμφωνα με τα καλλιεργούμενα σε αυτά είδη. "Αν οι εκτάσεις περιλαμβάνονται σε οικοδομημένα κέντρα, η αποζημίωση υπολογίζεται με βάση τη μέση αγροτική αξία που αντιστοιχεί στην πιά προσοδοφόρα καλλιέργεια μεταξύ εκείνων που καλύπτουν επιφανεια περισσότερο από 5% των καλλιεργούμενων εκτάσεων μέσα στην ίδια την Περιφέρεια. Αυτή η αξία βάσης πολλαπλασιάζεται με ένα συντελεστή που κυμαίνεται από 4 ως 10% σε δήμους με πληθυσμό πάνω από 100.000 κατοίκους και από 2 ως 5% της προσωρινής αποζημίωσης που έχει οριστεί για δήμους με λιγότερους από 100.000 κατοίκους.

"Αν κανείς θελήσει πράγματι να υπολογίσει την επίπτωση της αποζημίωσης για απαλλοτρίωση, δεν έχει παρά να συγκρίνει την τιμή ενός οικοδομήσιμου οικοπέδου στην ελεύθερη αγορά που φτάνει κατά μέσον όρο τις 25.000 λιρέτες/τ.μ. με τη μέση τιμή μιάς έκτασης απαλλοτριωμένης σε μία ζώνη μέσης εμπορικής αξίας που φτάνει τις 2-5.000 λιρέτες/τ.μ.

Οι εκτάσεις που απαλλοτριώνονται με αυτό τον τρόπο παρέχονται ως ιδιοκτησία ή ως δικαίωμα οικοδόμησης σε δημόσιους οργανισμούς, οικοδομικούς συνεταιρισμούς ή σε ιδιώτες με τη δέσμευση ότι αν τυχόν επακολουθήσει πώληση των διαμερισμάτων που θα οικοδομηθούν σε αυτές, η πώληση μπορεί να γίνει μόνο σε άτομα που έχουν δικαίωμα στην παροχή λαϊκής κατοικίας (2).

Αυτοί που ενδιαφέρονται να οικοδομήσουν σε εκτάσεις γης που συμπεριλαμβάνονται σε σχέδια ζωνών, υποχρεώνονται, τη στιγμή που τους παραχωρείται η έκταση, να υπογράψουν με τον δήμο μία σύμβαση που καθορίζει τους όρους της παραχώρησης και τις δεσμεύσεις στις οποίες υπόκειται η οικοδόμηση. Σε αυτή τη σύμβαση προσδιορίζονται κυρίως:

- Τό αντίτιμο της παραχώρησης, ίσο με τό κόστος της γης προσαυξημένο κατά τη

δαπάνη των έργων υποδομής που έχουν ήδη γίνει.

- Τό αντίτιμο των έργων υποδομής που θα πρέπει να εκτελεστεί ο δήμος ή, αν αυτά αντιμετωπιστούν από τον υπεύθυνο κατασκευαστή, τις σχετικές εγγυήσεις, τα στοιχεία σχεδιασμού τους, τις διαδικασίες εκτέλεσής και μεταβίβασής τους στον δήμο.

- Τά κατασκευαστικά και τυπολογικά χαρακτηριστικά των κτιρίων που θα αναφερθούν.

- Τίς προθεσμίες έναρξης και ολοκλήρωσης της κατασκευής των κτιρίων και των έργων υποδομής.

- Τους τρόπους έλεγχου της κατασκευής.

- Τίς τιμές πώλησης των διαμερισμάτων και τους όρους για την ενδεχόμενη ένοικιάσή τους.

- Οι δήμοι, λοιπόν, διαμέσου των μηχανισμών που αναφέρθηκαν έχουν πλήρη δυνατότητα να διαμορφώνουν και να αποσκοπούν δημόσιες εκτάσεις οι οποίες από τη φύση τους μπορούν να κατευθύνουν την άστική επέκταση και να συντελούν στον έλεγχο των τιμών της οικοδομήσιμης γης. Η παράλειψη εφαρμογής αυτών των μηχανισμών, που συχνά συναντά κανείς όταν αναλύει τις πρωτοβουλίες που παίρνουν πολλοί δήμοι, πρέπει να αποδοθεί κυρίως σε δύο θεμελιακά και άκομη άλυτα προβλήματα του Ιταλικού χώρου:

- Τήν έλλειψη οικονομικών πόρων στους δήμους και τη σοβαρότατη έλλειμματικότητα του ισοζυγίου τους,

- Τη μεγάλη διαφορά μεταξύ τιμών απαλλοτριώσεως και τιμών γης στην ελεύθερη αγορά.

Αυτά τα προβλήματα δεν είναι καθόλου άμελητά αν λάβουμε υπόψη τις επιπτώσεις τους στην καθυστέρηση εφαρμογής των προγραμμάτων λαϊκής κατοικίας: συχνά πράγματι σε ένα πρόγραμμα που έχει ήδη εξασφαλιστεί χρηματοδότηση και έχει περιληφθεί σε «σχέδιο ζώνης», χορηγείται έκταση που δεν είναι ακόμη απαλλοτριωμένη και η διαδικασία που απαιτείται για την απαλλοτρίωσή της αναβάλλει τουλάχιστο για ένα χρόνο την έναρξη των εργασιών.

6. Ο τομέας της κατοικίας στην οικοδομική αγορά

Μέχρι τώρα αναφερθήκαμε στα προβλήματα που αφορούν την ένταξη της κατοικίας

Πίνακας 1

Κατοικίες που ή κατασκευή τους άρχισε και αποπερατώθηκε από το 1973 ως το 1978 στην Ιταλία

Έτος	Έναρξη		Αποπεράτωση	
	Αριθμός κατοικιών	Μεταβολή % ως προς το προηγούμενο έτος	Αριθμός κατοικιών	Μεταβολή % ως προς το προηγούμενο έτος
1973	300.000	—	196.640	—
1974	205.000	- 31,7	180.698	- 8,1
1975	196.435	- 3,3	219.647	+ 21,6
1976	218.010	+ 9,9	184.276	- 16,1
1977	200.000	- 8,3	148.000	- 19,7
1978	230.000	+ 15,0	168.000	+ 13,5

Πηγή: Έπεξεργασία στοιχείων της Στατιστικής Υπηρεσίας (ISTAT) από το Κέντρο Έρευνών για την Οικοδομική Δραστηριότητα (CRESME)

Τά παραπάνω στοιχεία αποκτούν μία πραγματική αξία αν συγκριθούν με την ποσοτική εκτίμηση που έγινε την ίδια χρονική περίοδο για την πλήρη κάλυψη των

κίας στα πλαίσια της πολεοδομικής νομοθεσίας, την εξεύρεση οικοδομήσιμων εκτάσεων γης, τη χορήγηση άδειας, καθώς και τη σχέση μεταξύ ιδιωτών και δημοσίων οργανισμών.

Πριν αναφερθούμε στα προβλήματα της χρηματοδότησης του τομέα της κατοικίας και τις συνέπειες της κρατικής παρέμβασης, θα πρέπει να εξετάσουμε την καθαυτό οικονομική σημασία της αγοράς της κατοικίας μέσα στον ευρύτερο χώρο της οικοδομικής αγοράς, αναφέροντας ορισμένα στοιχεία ιδιαίτερης σημασίας.

Τό 1972 (σύμφωνα με την απογραφή του 1971) οι απασχολούμενοι στις οικοδομικές επιχειρήσεις στην Ιταλία αποτελούσαν τό 9,96% του συνολικού ενεργού πληθυσμού. Από αυτό τό ποσοστό τό 3/4 περίπου απασχολούνταν στην οικοδόμηση κατοικιών. Αυτό τό στοιχείο είναι αρκετό για νά τονιστεί ή σημασία που έχει ό τομέας της κατοικίας στην εθνική οικονομία, ιδιαίτερα αν ληφθεί υπόψη ότι τά ποσοστά που προαναφέρθηκαν αύξάνονται μέχρι διπλασιασμού από ή στιγμή που θά συνεκτιμηθούν και οι διασυνδέσεις με τούς ήγετικούς κλάδους της παραγωγής αυτής.

Τά άμέσως επόμενα χρόνια παρουσιάζεται μείωση της απασχόλησης στον κλάδο που γύρω στό 1975 φτάνει την ύψηλότερη τιμή της: την ίδια περίοδο παρατηρείται αντίστοιχη μείωση στούς διάφορους κλάδους της βιομηχανίας. Η ύφέρπουσα άνεργία συνοδεύεται από μιά διεύρυνση της προσωρινής και «άδηλωτης» απασχόλησης που ξεφεύγει από κάθε δυνατό έλεγχο. Άκόμη και οι επενδύσεις την ίδια περίοδο μειώνονται και περνούν από 3.556 δισ. τό 1972 σε 3.778 δισ. τό 1974 και σε 3.324 δισ. τό 1976 με μιά καθαρή μείωση 5,9% μεταξύ 1972 και 1976.

Οι συνέπειες της κατάστασης αυτής μπορούν νά εκτιμηθούν με βάση τόν αριθμό κατοικιών που αποπερατώθηκαν τό 1977. Βρισκόμαστε στό ελάχιστο όλων των προηγούμενων έτων και αυτό είναι ένδεικτικό: αποπερατώνονται μόνο 150.000 κατοικίες, που ίσοδυναμούν με τό 19,7% της παραγωγής του 1973.

Σέ γενικές γραμμές ή εξέλιξη της παραγωγής στον τομέα της κατοικίας την τελευταία πενταετία εμφανίζεται στον πίνακα 1.

της κατάστασης που επικρατεί στην οικοδομική αγορά θα πρέπει να αναφέρουμε τις μορφές της κρατικής παρέμβασης. Λέγοντας κρατική παρέμβαση, εννοούμε τα κυβερνητικά μέτρα που ρυθμίζουν την παροχή κατοικίας στις χαμηλές εισοδηματικές κατηγορίες.

Στό σύνολο των επενδύσεων που πραγμα-

τοποιήθηκαν στον τομέα της κατοικίας την τελευταία 20ετία ή αναλογία των κρατικών επενδύσεων μειώθηκε από 25,9% το 1951 σε 11,8% το 1961, σε 5,1% το 1969 και σε 3,5% το 1971. Από το 1973 και μετά παρατηρείται μία μικρή τάση αύξησης που οδηγεί σε ποσοστό 9,8% το 1978.

Πίνακας 2

Έτος	Ίδιωτική χρηματοδότηση	% επί του συνόλου	Ίδιωτική χρηματοδότηση με κρατική συνεισφορά	% επί του συνόλου	Χρηματοδότηση από το κράτος ή από δημοσίους οργανισμούς	% επί του συνόλου	Σύνολο
1973	178.047	90,5	11.664	5,9	6.929	3,6	196.640
1974	163.115	90,3	10.240	5,7	7.343	4,0	180.698
1975	195.916	89,2	11.709	5,3	12.022	5,5	219.647
1976	158.689	86,1	13.980	7,6	11.607	6,3	184.276
1977	120.000	81,1	15.550	10,5	12.450	8,4	148.000
1978	126.300	75,2	25.200	15,0	14.500	9,8	166.000

Πηγή: Έπεξεργασία στοιχείων της Στατιστικής Ύπηρεσίας από το Κέντρο Έρευνών για την Οικοδομική Δραστηριότητα

Ο πίνακας 2 περιγράφει λεπτομερώς την ποσοστιαία σχέση κρατικών και ιδιωτικών επενδύσεων στις κατοικίες που άποπερατώθηκαν από το 1973 ως το 1978.

Θά αξίζει όμως τον κόπο να εξετάσουμε το ζήτημα της οικοδομικής αγοράς και από την πλευρά των πρωταγωνιστών της και να αναλύσουμε, παρά τη δυσκολία που παρουσιάζει η εξέταση σχετικών στοιχείων, τη δομή των κατασκευαστικών επιχει-

ρήσεων.

Οι περισσότερες από αυτές τις επιχειρήσεις λειτουργούν με λιγότερα από 60 άτομα προσωπικό (τό 19% των τοπικών μονάδων έχει στην πραγματικότητα λιγότερα από 50 άτομα και άποροφα τό 75% των άποσχολουμένων). Ο κατακερματισμός αυτός του εργατικού δυναμικού σε μικρές έταιρειες αύξάνεται συνεχώς, όπως άλλωστε προκύπτει από τον πίνακα 3.

Πίνακας 3

Χώρος άποφοράς	Έπιχειρήσεις με 11 άποσχολουμένους και πάνω	Έπιχειρήσεις με 11 άποσχολουμένους και πάνω	Έπιχειρήσεις με 51 άποσχολουμένους και πάνω	Έπιχειρήσεις με 51 άποσχολουμένους και πάνω	Έπιχειρήσεις με 101 άποσχολουμένους και πάνω	Έπιχειρήσεις με 101 άποσχολουμένους και πάνω
	1961	1971	1961	1971	1961	1971
Σύνολο Ίταλίας	6.654	6.950	1.189	812	425	261
Ποσοστιαία διαφορά 1971-1961		+3%		-33%		-42%

Πηγή: Στατιστική Ύπηρεσία

Ένας άλλος δείκτης του επιπέδου των επιχειρήσεων είναι η νομική μορφή με την οποία έχουν συσταθεί: μόνο οι 1.845 στις 160.794 είναι μετοχικές έταιρειες, ενώ οι υπόλοιπες είναι προσωπικές. Για την έκταση των εργασιών τους, ένδειξη ίσως μπορεί να αποτελέσει η έγγραφη τους στό Έθνικό Μητρώο Κατασκευαστών, έγγραφη ύποχρεωτική για τις επιχειρήσεις που έκτελούν έργα για λογαριασμό του κράτους ή δημοσίων οργανισμών με αξία μεγαλύτερη από 5 έκατομ. λίρέτες. Από τό σύνολο όμως των επιχειρήσεων μόνο τό 9% εμφανίζεται σε αυτό τό μητρώο.

Σημαντικός παράγοντας για την οικοδομική αγορά καί τη διατύπωση των στεγαστικών αιτημάτων είναι άναμφισβήτητα τό συνεταιριστικό κίνημα. Από τον ίδιο τον χαρακτήρα καί τη φύση του, ο συνεταιρισμός έμπλέκεται στην οικοδομική αγορά είτε ως συνεργατική οικοδομική έπιχείρηση είτε ως συνεταιρική όργάνωση άτόμων με σκοπό την άπόκτηση του άγαθού «κατοικία». Έπειδή τό χαρακτηριστικό αυτών

των άτόμων είναι τό χαρακτηριστικό του άγοραστή χαμηλού-μεσαίου εισοδήματος καί έπειδή οι συνεταιρισμοί άναπτύσσονται έντελώς ιδιαίτερες σχέσεις με τό συνδικαλιστικό κίνημα, τις περισσότερες φορές καταφέρνουν να ρυθμίζουν καί να άντισταθμίζουν τις κερδοσκοπικές βλέψεις των επιχειρηματιών.

Οι σημερινές τάσεις στον χώρο των συνεταιρισμών προανατολίζονται σε μία έναλλακτική χρήση του άγαθού «κατοικία» μέσο του δικαιώματος των συνεταιρισμών να έχουν έξ άδιαιρέτου ιδιοκτησία, όπου ο έταιρος άγοραστής μετέχει κατά ένα ποσοστό στην ιδιοκτησία όλόκληρης της οικοδομής καί όχι σε ένα καθορισμένο διαμέρισμα τό ποσοστό αυτό δέν μπορεί παρά να ξαναπουληθεί στον ίδιο τον συνεταιρισμό, έτσι ώστε όποιοσδήποτε αύξησης του κεφαλαίου να είναι προς όφελος του συνεταιρισμού καί όχι του έταίρου.

Σύμφωνα με τό στοιχεία του γενικού άρχείου των συνεταιρισμών, υπάρχουν σή-

μερα στην Ίταλία 38.700 συνεταιρισμοί κατοικίας που έχουν συνολικά γύρω στο ένα έκατομμύριο μέλη. Όσον άπορά την οικοδόμηση κατοικιών, σύμφωνα με τό στοιχεία της Στατιστικής Ύπηρεσίας, ή συμμετοχή των οικοδομικών συνεταιρισμών στην παραγωγή κατοικίας στους μεγαλύτερους δήμους της Ίταλίας έφτασε τό τελευταία χρόνια σε ποσοστό 18% περίπου.

7. Η κρατική παρέμβαση στον τομέα της κατοικίας

Η ποσοτική συμμετοχή του κράτους στον τομέα της παραγωγής κατοικίας είναι άναμφίβολα έλλιπής σμειώνεται κυρίως σε μία περίοδο όπου ή στασιμότητα της οικοδομικής δραστηριότητας, έπειτα από την κατακόρυφη άνοδο του τομέα στις άρχές της δεκαετίας του '60, άπαιτούσε μία ιδιαίτερη προσπάθεια από τό κράτος όχι μόνο για την παροχή κατοικίας στους λιγότερο εύπορους πολίτες, αλλά καί για τη συγκυριακή ύποστήριξη ένός τομέα στον όποιο οι έπιπτώσεις από τη χαμηλή ιδιωτική ζήτηση έγιναν άισθητές κατά τρόπο ιδιαίτερα σοβαρό.

Άς δούμε τώρα συνοπτικά ποιές ύπήρξαν μέχρι σήμερα οι μορφές της κρατικής παρέμβασης στον τομέα της κατοικίας, μορφές πολυάριθμες που ή πραγματοποιήσή τους ύπολοιπίθηκε με πολλαπλά διαφοροποιημένα μέτρα:

α) Μέτρα για τη συγκράτηση των τιμών κατοικίας (πάγωμα ένοικίων).

β) Μέτρα για τη συγκράτηση του κόστους των κατασκευών, όπως φορολογικές άπαλλαγές για τό οικοδομικά ύλικά, μειώσεις του φόρου οικοδομών, έπιχορηγήσεις κλπ.

γ) Δημιουργία περιουσίας του δημοσίου μέσο οικιστικών έργων που πραγματοποιούνται άπο δημοσίους οργανισμούς με πλήρη κρατική χρηματοδότηση.

δ) Μέτρα για την ύποβοήθηση των ιδιωτικών συνεταιρισμών στην άπόκτηση κατοικιών καί παροχή φορολογικών καί πιστωτικών διευκολύνσεων.

ε) Έπιχορηγήσεις, σε μερικές περιπτώσεις, για την πληρωμή του ένοικίου της κατοικίας.

Τά αίτια της άσυνέπειας καί της κακής όργάνωσης των κρατικών παρεμβάσεων δέν πρέπει να άναζητηθούν μόνο στην πληθώρα των τρόπων παρέμβασης (σημειώνεται ότι άπο τό 1948 ως τό 1971 ίσχυσαν 98 νόμοι για τη χρηματοδότηση της κατοικίας), αλλά καί στον μεγάλο άριθμό των οργανισμών που λειτουργούν στα διάφορα έπιπεδα για την παραγωγή καί τη διάθεση λαϊκών κατοικιών χαμηλού κόστους. Μόνο τό 1971 με τον νόμο 865 άποφασίζεται ή κατάργηση των 100 σχεδόν οργανισμών που ύπήρχαν για την παραγωγή καί διάθεση λαϊκών κατοικιών (μεταξύ αυτών, παράλληλα με οργανισμούς κάποιες ήμασίες, όπως ή GESCAL καί τό IACP), ύπάρχουν καί άλλοι που ή παρουσία τους έξηγείται μόνο άπο την προσπάθεια έπιτευξης συντεχνιακών προνομιών.

8. Τό δεκαετές πρόγραμμα κατοικίας

Με τό δεκαετές πρόγραμμα του 1978 γίνεται ένα τελευταίο βήμα προς τον προσδιορισμό των κρατικών παρεμβάσεων στον τομέα της κατοικίας, μέσο μιάς όργανικής πρότασης που θέτει χρονικά όρια για την έφαρμογή των προγραμμάτων καί έξειδι-

*GESCAL: Διαχείριση Έργατικών Κατοικιών.

κεύει τις υποχρεώσεις και τις δραστηριότητες των κατασκευαστών.

Ο νόμος 457/1978 σημαδεύει πράγματι τη μετάβαση από μία πολιτική κατοικίας κατά κύριο λόγο συγκυριακή, που χαρακτηριζόταν από μία αισθητή άσυνεχία της κρατικής χρηματοδότησης του τομέα, σε μία πολιτική παρεμβάσεων προγραμματισμένων σε δεκαετή βάση, οι οποίες θα ενεργοποιούνται και θα επαληθεύονται ανά διετία.

Μιά και αυτός ο νόμος-πλαίσιο διανύει τον πρώτο χρόνο ζωής του, περιοριζόμαστε εδώ στο να εξετάσουμε απλώς τις γενικές κατευθύνσεις παρέμβασης που προδιαγράφει και τις διαδικασίες εφαρμογής που όριζι.

Η κρατική παρέμβαση για τα επόμενα 10 χρόνια έχει ως αντικειμενικό σκοπό τη χρηματοδότηση:

1. Προγραμμάτων επιδοτούμενης κατοικίας (χρηματοδότηση κεφαλαίου) για την κατασκευή νέων κατοικιών από δημόσιους οργανισμούς και την επίσκεψη παλαιών κατοικιών που ανήκουν στο κεφάλαιο των οργανισμών αυτών.

2. Προγραμμάτων κατοικίας με σύμβαση και με διευκολύνσεις (χρηματοδότηση επίτοκίου) για την κατασκευή νέων κατοικιών και επίσκεψη παλαιών από:

α) δημόσιους οργανισμούς (δήμοι, ΙΑΚΡ),
β) που σκοπό έχουν την κατασκευή κατοικιών για ένοικιαση,
γ) οικοδομικούς συνεταιρισμούς που παρέχουν κατοικία σε ιδιώτες,
δ) κατασκευαστικές επιχειρήσεις,
ε) ιδιώτες που αποβλέπουν στην ανέγερση ιδιόκτητης κατοικίας.

Οι αποδέκτες αυτών των επιχορηγήσεων θα πρέπει να έχουν ένα χαμηλό-μεσαίο εισόδημα (δχι μεγαλύτερο από 10 εκατομ. λιρέτες συν τις προσαυξήσεις λόγω οικογενειακών βαρών).

3. Προγραμμάτων απόκτησης και πολεοδόμησης από δημόσιους οργανισμούς εκτάσεων με σκοπό την ανέγερση κατοικιών (εκτάσεις στα πλαίσια σχεδίων ζωνών για λαϊκή κατοικία).

Η εφαρμογή του 10ετούς προγράμματος πραγματοποιείται σε διάφορα αλληλοεξαρτώμενα επίπεδα από δημόσιους φορείς και ειδικότερα:

Α. Σε εθνικό επίπεδο: από την ΣΙΠΕ (Διυπουργική Επιτροπή για τον Οικονομικό Προγραμματισμό) η οποία όριζει τις προγραμματικές κατευθύνσεις για την κατοικία και προσδιορίζει ποσοτικά τους χρηματοδοτικούς πόρους που θα διατεθούν για αυτό τον σκοπό, και από την ΣΕΡ (Επιτροπή Κατοικίας), (5) η οποία επεξεργάζεται το δεκαετές πρόγραμμα και ελέγχει και κατευθύνει την οικονομοτεχνική εφαρμογή του από τις Περιφέρειες.

Β. Σε περιφερειακό επίπεδο: από τις Περιφέρειες οι οποίες χειρίζονται την εφαρμογή του προγράμματος μέσα από μία σειρά διαδικασιών που εκτείνονται από τον προσδιορισμό των αναγκών για κατοικία ως την κατανομή των πιστώσεων στους φορείς που αναλαμβάνουν την εκτέλεση προγραμμάτων κατοικίας, και ως τον έλεγχο της τήρησης των διαδικασιών και των οικονομικών και τεχνικών δρών που έχουν αποφασιστεί από τους δήμους και τις κοινότητες που μεριμνούν για την εξασφάλιση και την πολεοδόμηση των περιοχών, την ανάθεση των εργασιών στους φορείς, τον έλεγχο του σχεδιασμού και της κατασκευής των κατοικιών.

Τό κόστος των κατοικιών που κατασκευάζονται με κρατική άρρωγή δεν μπορεί να

υπερβεί την προκαθορισμένη δαπάνη και κυρίως η πώλησή τους δεν μπορεί να γίνει σε τιμές ανώτερες από εκείνες που έχουν προσυμφωνηθεί στη σύμβαση που συνάπτει ο φορέας με τον δήμο για να αποκτησύν την οικοδομήσιμη έκταση και την άδεια οικοδόμησης.

Συνοπτικά μπορούμε να πούμε ότι οι κατοικίες που κατασκευάζονται με κρατική παρέμβαση διέπονται από σοβαρούς δεσμευτικούς όρους διαφορετικής φύσης:

- πρέπει να οικοδομηθούν σε προσδιορισμένες εκτάσεις,
- πρέπει να υπόκεινται σε δεσμεύσεις ως προς τό κόστος και την τιμή πώλησης,
- πρέπει να πωληθούν ή ένοικιαστούν σε ιδιώτες χαμηλού-μεσαίου εισοδήματος,
- πρέπει να έχουν προκαθορισμένα τυπολογικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά.

Τεχνικές προδιαγραφές για τη λαϊκή κατοικία

Για τα τεχνικά, τυπολογικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά των κατοικιών που απευθύνονται σε χρήστες χαμηλού-μεσαίου εισοδήματος και κατασκευάζονται με κρατική άρρωγή, έγιναν μακροχρόνιες συζητήσεις με διάφορες έναλλακτικές προτάσεις και με διαφορετικά αποτελέσματα που δύσκολα μπορούν να συνεκτιμηθούν.

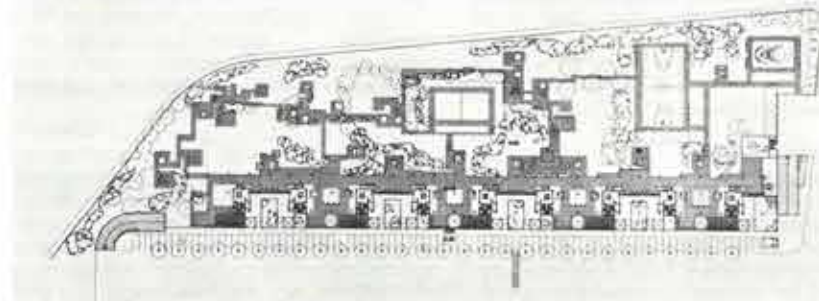
Στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο, περίοδο ανοικοδόμησης, ήταν ολοφάνερη η ανάγκη μίας επανεξέτασης της τυπολογίας και των σταθερότυπων της χρηματοδοτούμενης από τό δημόσιο κατοικίας, αλλά οι σχετικές συζητήσεις υπήρξαν έντελως ανεπαρκείς και απογοητευτικές και κυρίως οδήγησαν σε μία σειρά από αναριθμητές προδιαγραφές και σταθερότυπα που αλληλοσυγκρούονταν. Η προέλευση των προδιαγραφών από πολλές και διαφορετικές πηγές (νόμους, διατάγματα, υπουργικές εγκυκλίους) είχε σαν αποτέλεσμα τό περιορισμένο τους να όριζεται «εύκαιρικά» και να ανάφεραται σε επίπεδα διαφορετικά και μη συγκρίσιμα μεταξύ τους.

Τό πρώτο λειτουργικό σχέδιο απαρτίστηκε από προδιαγραφές για τόν σχεδιασμό κατοικιών που χρηματοδοτούνταν από τη GESCAL, προδιαγραφές που δημιουργήθηκαν ακριβώς ως μέρος ενός πολυετούς προγράμματος κατοικίας για όλο τόν εθνικό χώρο. Έκτός από ύπαδειξεις σχετικές με τήν επιλογή εκτάσεων για κατοικία και όρισμένες προδιαγραφές για τόν πολεοδομικό σχεδιασμό στή μικροκλίμακα, οι κανονισμοί GESCAL καθορίζουν τά κριτήρια και τούς τρόπους σχεδιασμού ενός κτιρίου τόσο λεπτομερειακά όσο σχεδόν και μία συγγραφή υποχρεώσεων (ανάπτυγμα διαμερισμάτων στις όψεις, δεσμεύσεις ως προς τίς αποστάσεις και τά ύψη, κλιμακοστάσια και ανέλκυστήρες, εξοπλισμός και βοηθητικοί χώροι). Προσδιορίστηκαν τελικά τέσσερις συγκεκριμένοι τύποι κατοικίας, με προκαθορισμένη διάταξη χώρων και επιφάνειες από ένα ελάχιστο 64 τ.μ. ως ένα μέγιστο 112 τ.μ. ανάλογα με τόν αριθμό τών κατοίκων ανά δωμάτιο: ή υπερύψωση σε ελεύθερα υποστυλώματα (pilots) γίνεται μία σχεδόν απαραίτητη υποχρέωση.

Μιά τέτοια άκαμψία στή διατύπωση τών προδιαγραφών οδήγησε μοιραία στόν σχεδιασμό κατοικιών που αποτέλεσαν ένα πρότυπο για μίμηση στίς επόμενες εφαρμογές, χαρακτηρίζοντας έτσι εύδιάκριτα τίς συνοικίες που χτίστηκαν με ένα τέτοιο πρόγραμμα. Όλες αυτές οι προδιαγραφές ωστόσο παραμελούσαν τήν απαραίτητη διερεύνηση σε βάθος τών προβλημάτων που συνδέονται με τήν πραγματική ποιότητα τής κατασκευής και με τό κόστος τών κατοικιών σε σχέση με τίς διαστάσεις τους.

Ο νόμος 513/1977 και ο νόμος 457/1978 δεν εισάγουν βέβαια επαναστατικές καινοτομίες, θεσμοθετούν όμως τήν ανάγκη ύπαρξης περιφερειακών τεχνικών προδιαγραφών μέσα στα όρια που θέτουν όρισμένες γενικές ύπαδειξεις: μέση μείωση κατά 15% περίπου τής ωφέλιμης επιφάνειας τών διαμερισμάτων σε σχέση με τά πρότυπα τής GESCAL, τήρηση προκαθο-

12

13

ρισμένης σχέσης μεταξύ ωφέλιμης επιφάνειας και όγκου του κτιρίου, υπόδειξη τεχνικών λύσεων που επιτρέπουν τη μείωση του κόστους κατασκευής, όπως λουτρά χωρίς άμεσο αερισμό, κουζίνες σε έσοχες, έσωτερικές σκάλες, διαστάσεις για τη χρησιμοποίηση σύνθετης επίπλωσης. Μιά άλλη καινοτομία, που δεν έχει ακόμη αποσφηνιστεί, είναι η εισαγωγή ενός ανώτατου όριου στο κόστος κατασκευής και αντίστοιχα στην τιμή πώλησης των κατοικιών, που οι κατασκευαστές θα είναι υποχρεωμένοι να τηρήσουν.

Με αυτό τον τρόπο θεσπίζεται η άσκηση ενός διπλού ελέγχου, από τη μία μεριά με περιφερειακές τεχνικές προδιαγραφές που προανατολίζουν τις μελέτες και την κατασκευή σύμφωνα με πολύ συγκεκριμένα κριτήρια και από την άλλη με ένα όριο κόστους που θα πρέπει να τηρείται σταθερό και να αναπροσαρμόζεται κάθε χρόνο ανάλογα με την πορεία των τιμών που υπεισέρχονται στο κόστος της κατασκευής.

Οι στόχοι των περιφερειακών προδιαγραφών συνοψίζονται ως εξής:

- συγκράτηση του αρχικού κόστους κατασκευής σε πολύ χαμηλά επίπεδα,
- μείωση του κόστους διαχείρισης του κτιρίου,
- αύξηση της διάρκειας ζωής και της δυνατότητας συντήρησης των διαφόρων τμημάτων του κτιρίου,
- δυνατότητα προσαρμογής των κατοικιών σε διαφοροποίηση της χρήσης τους διαχρονικά.

Η Περιφέρεια της Λομβαρδίας, εκτός από την έκδοση τεχνικών προδιαγραφών που προσδιορίζουν τους γενικούς στόχους του νόμου 513, προκήρυξε έναν αρχιτεκτονικό διαγωνισμό για τη σύνταξη σχεδίων τύπων με σκοπό να επιλέξει εκείνα που θα ανταποκρίνονταν περισσότερο στις απαιτήσεις της διακήρυξης και στα προκαθορισμένα όρια κόστους (18.000 λιρέτες/τ.μ. ωφέλιμης επιφάνειας δαπέδου).

Αναφέρω περιληπτικά τα βασικότερα σημεία της διακήρυξης του διαγωνισμού:

12, 13.

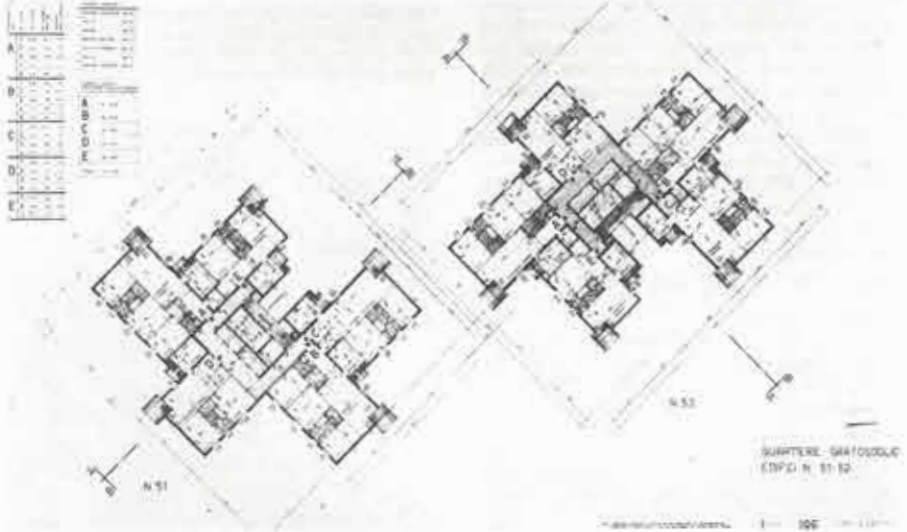
Οι πρώτες επεμβάσεις για τον σχεδιασμό ζωνών λαϊκής κατοικίας του Δήμου της Μπολόνια βασίζονταν σε σχέδια όγκομετρικά που είχε καταρτίσει η τεχνική υπηρεσία του δήμου. Η βασική τυπολογία προέβλεπε γραμμική ανάπτυξη των κτιρίων, υπερυψωμένων σε υποστυλώματα (pilotis) και με ύψος 5,6 και 7 όρόφων. Οι διαστάσεις των μονάδων, που είχαν από ένα ως πέντε κλιμακοστάσια, βασίζονταν σε έναν κτίριο 120 εκ. Οι επεμβάσεις αυτές, αρκετά όμοιογενείς, πραγματοποιήθηκαν με παραχώρηση των εκτάσεων σε συνεταιρισμούς ή ομάδες συνεταιρισμών διασυνδεδεμένων μεταξύ τους. Στη Μπολόνια, το 47,7% περίπου των 63.000 δωματίων που χτίστηκαν στις ζώνες για λαϊκή κατοικία κατασκευάστηκαν από συνεταιρισμούς. Κτίριο με την επωνυμία Sterone, στην οδό Filanda της Μπολόνια (1968-69). Το κτίριο αυτό που έχει μήκος 180 μ., ύψος έννεα όρόφων και ισόγειο με ελεύθερα υποστυλώματα, περιλαμβάνει 163 διαμερίσματα με ένα σύνολο 891 δωματίων.

14, 15.

Οίκισμός Gratosoglio στο Μιλάνο. Μελέτη: ομάδα BBPR. 80 διαμερίσματα σε κάθε πύργο.

- Διαφοροποίηση του μεγέθους των διαμερισμάτων με βάση τον αριθμό των μελών της οικογένειας (από ένα ως επτά άτομα) με επιφάνειες από 45 ως 95 τ.μ.
- Δυνατότητα συνδυασμού των τύπων των διαμερισμάτων για τη δημιουργία κτιρίων με διαφορετικά χαρακτηριστικά.
- Προσαρμογή σε διαφορετικές κοινωνικές και πολιτιστικές συνθήκες.
- Δυνατότητα προσαρμογής των λύσεων σε διαστάσεις οικιστικών συγκροτημάτων με σημαντικές διαφορές.
- Σαφήνεια στον καθορισμό των υποσυστημάτων (υποσυστήματα φέροντος οργανισμού, εγκαταστάσεων κλπ.).
- Οικονομικότητα και λειτουργικότητα των λύσεων ως προς τη συντήρηση της κατασκευής, συνήθη και έκτακτη.
- Διατύπωση ενός προγράμματος εκτέλεσης των εργασιών για την εφαρμογή του συστήματος.
- Χρήση τυχόν εναλλακτικών πηγών ενέργειας.

14

15

Δίκαια μισθώματα

Στά πλαίσια της γενικής αυτής θεώρησης του ζητήματος της στέγης στην Ιταλία, πρέπει να αναφερθεί όπωσδήποτε, έστω και συνοπτικά, το πρόβλημα των ενοικίων και οι απόπειρες που έγιναν για την επίλυση του. Η τελευταία από αυτές, ο νόμος 392/27.7.79, εφαρμόζεται εδώ και ένα χρόνο. Ο νόμος αυτός έφτασε στην τελική του μορφή έπειτα από μακροχρόνιες

12, 13.

The first interventions for the planning of low cost housing zones of the Bologna Municipality were based on volumetric drawings prepared by the Municipality's technical department. Sterone building on Filanda street, Bologna (1968-69).

14, 15.

Gratosoglio housing development in Milan. Architects BBPR.

συζητήσεις των πολιτικών δυνάμεων με στόχο να τεθεί τέρμα στο καθεστώς παράτασης των μισθώσεων και παγώματος των ενοικίων, που λόγω διαφόρων περιστατικών είχε συνεχιστεί σχεδόν χωρίς διακοπές επί μία εικοσαετία περίπου μετά τον πόλεμο.

Ο στόχος του νομοθέτη ήταν να θεσπίσει κανονισμούς που θα εξισορροπούσαν τα αντίθετα συμφέροντα του ιδιοκτήτη και του ενοικιαστή καθορίζοντας «δικαία» μισθώματα τα οποία:

- σε ισοδύναμες περιπτώσεις (ίδια περιοχή, ίδιο έτος κατασκευής και ίδιος βαθμός συντήρησης του κτιρίου) να έχουν την ίδια τιμή για όλους,

- να εξασφαλίζουν στον ιδιοκτήτη μία ικανοποιητική πρόσοδο, ώστε να μη σταματήσουν οι ιδιωτικές επενδύσεις στον τομέα της οικοδομής-κατοικίας,

- να εγγυώνται στους ενοικιαστές τη δυνατότητα ελέγχου του ύψους τους την κάθε στιγμή και διαχρονικά.

Η βασικότερη καινοτομία συνίσταται στο ότι ο νόμος αυτός αφαιρέσει από τους ενδιαφερομένους (ιδιοκτήτη, ενοικιαστή) το δικαίωμα να καθορίζουν τους όρους μίσθωσης των κατοικιών και εμπιστεύτηκε τον προσδιορισμό της τιμής του ενοικίου σε ένα μηχανισμό που ελέγχεται από τη δημόσια διοίκηση. Πράγματι, η τιμή του ενοικίου προσδιορίζεται με βάση ένα ποσοστό (3,85%) πάνω στο κόστος κατασκευής της κατοικίας, αναπροσαρμοζόμενο κάθε χρόνο από το κράτος (με βάση τον τιμάριθμο), και είναι ανάλογη με τη συμβατική επιφάνεια της κατοικίας (6).

Συμπεράσματα

Θά έλεγε κανείς ότι με την εφαρμογή των μηχανισμών που περιγράψαμε για κάθε ξεχωριστό τομέα, το ζήτημα της στέγης προβλέπεται να επιλυθεί σταδιακά, αν όχι άμεσα, τουλάχιστο μέσα στην επόμενη δεκαετία. Υπάρχουν ωστόσο σοβαρές αμφιβολίες για την αποτελεσματικότητα των νέων μέτρων, γιατί για να ξεπεραστούν αυτές οι σοβαρές δυσχέρειες που συναντούν στην πρακτική εφαρμογή τους θα χρειαζόταν μεγαλύτερος έλεγχος της όλης διαδικασίας από μέρους του κράτους.

Λέγοντας έλεγχο έννοομε αφενός την αύξηση της κρατικής παρέμβασης τουλάχιστο ως τα επίπεδα των άλλων ευρωπαϊκών κρατών (με το δεκαετές πρόγραμμα πιστεύεται ότι στην πραγματικότητα η κατοικία που χρηματοδοτείται από το δημόσιο θα μπορέσει να φτάσει μόνο στο 20% του συνόλου της παραγωγής), και αφετέρου τον προγραμματισμό του όλου τομέα έτσι ώστε να αποκτήσει την ευελιξία εκείνη που είναι απαραίτητη για παρεμβάσεις σε έναν παραγωγικό τομέα με τόσο διαφορετικές μεταβλητές.

Πρωταρχικής σημασίας εξέλλου φαίνεται να είναι από τη μία μεριά η άρση των γραφειοκρατικών εκείνων δυσκολιών που συχνά παρεμποδίζουν την εξέλιξη του κατασκευαστικού κύκλου, και από την άλλη η δημιουργία τεχνικοδιοικητικών οργάνων ικανών να κινητοποιούν, να ελέγχουν, να παρακολουθούν και να αναπροσαρμόζουν τις διαδικασίες παραγωγής της κατοικίας σε όλες τις κύριες φάσεις της, από την απόκτηση της γης ως την παράδοση του σπιτιού στους χρήστες.

Αν εξακολουθήσει, όπως και στην προηγούμενη τριακονταετία, να εφαρμόζεται στον τομέα η μεροληπτική και ανομοιογενής πολιτική των ειδικών μέτρων, το πρό-

βλημα της κατοικίας, που έχει φτάσει σε δραματικές αιχμές, ιδιαίτερα στα μεγάλα αστικά κέντρα, μπορεί να θεωρηθεί ένα από τα κυριότερα και όλυτα οικονομικοπολιτικά προβλήματα του Ιταλικού χώρου.

Σημειώσεις

1. Το δικαίωμα της επιφάνειας είναι το δικαίωμα χρήσης της κατοικίας και δεν αναφέρεται στη γη στην οποία αυτή έχει οικοδομηθεί. Το δικαίωμα τούτο έχει μία χρονική ισχύ που κυμαίνεται από ένα ελάχιστο 60 ετών ως ένα μέγιστο 90 ετών.

2. Οι απαραίτητες προϋποθέσεις για να αποκτήσει κανείς λαϊκή κατοικία είναι: α) να έχει Ιταλική υπηκοότητα, β) να διαμένει ή να εργάζεται μέσα στον δήμο όπου βρίσκονται οι κατοικίες, γ) να μην έχει, μέσα στον ίδιο δήμο, άλλη ιδιόκτητη κατοικία κατάλληλη για διαμονή της οικογένειάς του, ή οπουδήποτε άλλου μία ή περισσότερες κατοικίες που να αποδίδουν ετήσιο εισόδημα άνωτερο από 400.000 λιρέτες, αφού αφαιρεθούν έξοδα που υπολογίζονται στο 25% των εσόδων, δ) να μην του έχει παραχωρηθεί η ιδιοκτησία κατοικίας που κατασκευάστηκε με όλη τη δαπάνη ή με συμμετοχή ή με χρηματοδοτική διευκόλυνση του κράτους ή άλλου δημόσιου οργανισμού, ε) να έχει συνολικό ετήσιο οικογενει-

ακό εισόδημα μεταξύ ενός ελαχίστου τεσσαράων εκατομμυρίων και ενός μεγίστου δέκα εκατομμυρίων λιρετών.

3. Τα έργα πρωτοβάθμιας πολεοδόμησης είναι: οι δρόμοι των περιοχών κατοικίας, οι χώροι στάθμευσης, οι αποχετεύσεις, το δίκτυο ύδρευσης, το δίκτυο διανομής ηλεκτρικής ενέργειας, ο φωτισμός δημόσιων χώρων και οι χώροι εξοπλισμένου πρασίνου. Τα έργα δευτεροβάθμιας πολεοδόμησης είναι: βρεφικοί σταθμοί, νηπιαγωγεία, σχολεία για τους κύκλους υποχρεωτικής εκπαίδευσης, συνοικιακές αγορές, γραφεία δημοτικών αρχών, εκκλησίες, συνοικιακές αθλητικές εγκαταστάσεις, κοινωνικά κέντρα, εγκαταστάσεις πολιτισμού και υγείας, χώροι πρασίνου σε επίπεδο συνοικίας.

4. IACP: πρωτοδημιουργείται το 1902 ως εταιρεία με αποκλειστικό αντικείμενο την κατασκευή λαϊκών κατοικιών και μεταμορφώνεται πολύ νωρίς σε αυτόνομο δημόσιο μη κερδοσκοπικό οργανισμό, στον οποίο συμμετέχουν ο δήμος, τράπεζες και ιδιώτες. Σκοπός του οργανισμού είναι η κατασκευή και η μίσθωση με χαμηλά ενοίκια κατοικιών που προορίζονται για την εργατική τάξη.

5. CER: τεχνικό όργανο εθνικού προγραμματισμού στο οποίο μετέχουν ισότιμα αντιπρόσωποι των διαφόρων υπουργείων της κεντρικής κυβέρνησης και των περιφερειακών επιτροπών.

16

17

Για την ακρίβεια η CER άπαρτίζεται από αντιπροσώπους όλων των περιφερειακών διοικήσεων (21 μέλη) και από 16 αντιπροσώπους των υπουργείων τα οποία με διαφορετικές αρμοδιότητες δρουν στον τομέα της κατοικίας. Πρόεδρος της CER είναι ο Υπουργός Δημοσίων Έργων.

6. Η συμβατική επιφάνεια δίνεται από το άθροισμα των παρακάτω στοιχείων: α) της επιφάνειας της κατοικίας που υπολογίζεται καθαρή, μετά την αφαίρεση των περιμετρικών και εσωτερικών τοίχων, β) του 50% της επιφάνειας των ιδιωτικών γκαράζ, γ) του 20% της επιφάνειας των θέσεων στάθμευσης σε κοινόχρηστα γκαράζ, δ) του 25% της επιφάνειας εξωστών, άποθηκών και άλλων παρόμοιων χώρων, ε) του 15% της κάλυπτης επιφάνειας του ακινήτου που ένδεχομένως χρησιμοποιείται αποκλειστικά από τον ένοικιαστή, στ) του 10% της κοινόχρηστης επιφάνειας πρασίνου που αντιστοιχεί στην κατοικία σύμφωνα με τα ποσοστά συνιδιοκτησίας του ακινήτου. Στο βασικό κόστος εφαρμόζονται διορθωτικοί συντελεστές που εξαρτώνται από: α) τον τύπο της κατοικίας σε σχέση και με την κατηγορία του ακινήτου (πολυτελής, άστική, οικονομική, λαϊκή, αγροτική κλπ.), β) το πληθυσμιακό μέγεθος του δήμου (δήμι με πληθυσμό από 100.000 κατοίκους ως δήμους με πληθυσμό πάνω από 400.000 κατοίκους), γ) τη θέση στην περιοχή του δήμου (ζώνη αγροτική, περιφερειακή, ημιπεριφερειακή, με ειδικά πελονεκτήματα, ιστορικό

κέντρο), δ) τη στάθμη του ορόφου όπου βρίσκεται η κατοικία (ημιυπόγειο, ισόγειο, ενδιάμεσο δροφί, τελευταίος οροφός), ε) τον βαθμό παλαιότητας του κτιρίου (συντελεστής άπαξίωσης του ακινήτου), στ) την κατάσταση διατήρησης και συντήρησης του κτιρίου. Το μίσθωμα που προσδιορίζεται με αυτό τον τρόπο αναπροσαρμόζεται κάθε χρόνο κατά ποσοστό ίσο με το 75% της μεταβολής του δείκτη των τιμών καταναλωτή που αντιστοιχούν σε οικογένειες εργατών και υπαλλήλων, όπως έχει υπολογιστεί τον προηγούμενο χρόνο από τη Στατιστική Υπηρεσία (ISTAT). Ο νόμος δεν καθορίζει καμιά τιμή βάσης για τα μισθώματα ακινήτων με άλλες χρήσεις (έμπορική, βιοτεχνική, βιομηχανική, τουριστική κλπ.), αφήνοντας τον προσδιορισμό τους στην ελεύθερη αγορά, πράγμα που αποτελεί κίνητρο για ιδιωτικές επενδύσεις σε τέτοιου είδους κατασκευές και όχι στην κατοικία. Δεν είναι ακόμη δυνατό να επισημανθούν έπακριβώς οι αλλαγές που επέφερε ο νόμος για τα δίκαια μισθώματα, μα και έχει τεθεί σε ισχύ εδώ και ένα μόνο χρόνο. Έτσι, περιοριζόμαστε απλώς να καταγράψουμε όρισμένα φαινόμενα που ένδεχεται όμως να υποστούν διαφοροποιήσεις με την πάροδο του χρόνου: α) μείωση, ιδιαίτερα στις άστικές περιοχές, της προσφοράς κατοικιών για ένοικιαση, β) αύξηση των επενδύσεων κεφαλαίων σε κατασκευές που δεν προορίζονται για κατοικία, γ) αύξηση των πωλήσεων κατοικιών. Προβλέπεται πάντως ότι αυτές οι τάσεις θα μειωθούν και μόνο από το άπλο γεγονός

ός ότι οι ένοικιαστές διαπιστώνουν ήδη ότι τα ένοικια, που μειώθηκαν με την εφαρμογή του νόμου, έχουν φτάσει ξανά στις αρχικές τους τιμές.

16-19.

Οίκισμός Gallaratese στο Μιλάνο. Το σχέδιο ανάπτυξης μιάς συνοικίας με λαϊκές κατοικίες για 45.000 κατοίκους περίπου έγινε με πρωτοβουλία του IACP του Μιλάνου τό 1959. Με τις διαδοχικές εξελίξεις και διαφοροποιήσεις του και, προπάντων, λόγω της ποικιλίας των επεμβάσεων και των φορέων, τό Gallaratese μπορεί νά θεωρηθεί παράδειγμα σύνθεσης όλων των προδιαγραφών που ίσχυσαν για τή λαϊκή κατοικία από τήν πρώτη μεταπολεμική περίοδο μέχρι σήμερα.

20,21.

Χωριό Mateotti στό Τέρνι. Μελετητής αρχιτέκτων: Giancarlo De Carlo. Ένα παράδειγμα σχεδιασμού και κατασκευής κατοικιών για εργάτες, που πραγματοποιήθηκε με τήν ενεργό συμμετοχή των ένδιαφερομένων ήδη από τή φάση τής αρχικής διατύπωσης του όγκομετρικού σχεδίου. Τά βασικά κριτήρια διακρίνονται καθαρά: διαφοροποιημένη κυκλοφορία για πεζούς, υπαίθριοι χώροι για κάθε διαμέρισμα με δυνατότητα κρεμαστών κήπων, εύκαμπτη έσωτερική όργάνωση με δυνατότητα μετατροπών, πολυεδομική δομή συνεκτική αλλά μέσης πυκνότητας.

16-19.

Gallaratese housing development in Milan. IACP of Milan (1959).

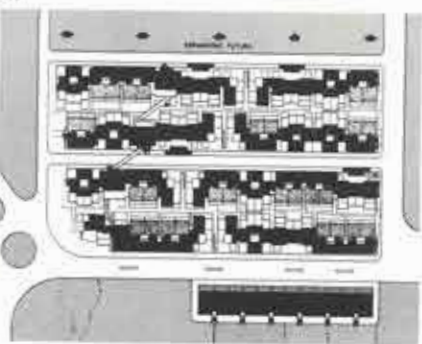
20, 21.

Mateotti village at Terni. Architect Giancarlo De Carlo.

20

21

18

19

“Ελληνες αρχιτέκτονες

Greek architects

Ο κάναβος και η πορεία.

Μιά εισαγωγή στο έργο του Δημήτρη και της Σουζάνας 'Αντωνακάκη, και μερικές προκαταρκτικές σκέψεις γύρω από την ιστορία της σύγχρονης ελληνικής αρχιτεκτονικής κουλτούρας

του καθηγητή Α. Τζώνη, Harvard University, και της L. Lefavre, McGill University

Τα τελευταία 250 χρόνια, σε όλες σχεδόν τις χώρες κυριάρχησαν τοπικιστικά (regionalist) κινήματα. Γενικά θα μπορούσαμε να πούμε πως τα κινήματα αυτά προβάλλουν τα αρχιτεκτονικά στοιχεία που έχουν κάποια τοπική ιδιαιτερότητα σε αντίθεση με πιο αφηρημένα και οικουμενικά στοιχεία. Τα τοπικιστικά κινήματα όμως εμφανίζονται με αντίφατικό χαρακτήρα. 'Από τη μία πλευρά συνδέθηκαν με κινήματα απελευθερωτικά και μεταρρυθμιστικά, που διαμόρφωσαν την ταυτότητα κοινωνικών ομάδων και συνέβαλαν στη νεοσύστατη ενότητα τους* από την άλλη αποδείχτηκαν ισχυρά δπλα καταπίεσης και σοβινισμού, που απομόνωναν τους λαούς, περικλείοντάς τους με τείχη προκατάληψης και αδιαλλαξίας.

Για να κατανοήσουμε επομένως ένα έργο κάποιοι τοπικιστικού κινήματος πρέπει να το εξετάσουμε μέσα στο πλαίσιο που δημιουργήθηκε, να εξετάσουμε δηλαδή πώς τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του επηρεάζουν τις ανθρώπινες σχέσεις και πώς αντίστοιχα τα χαρακτηριστικά αυτά διαμορφώθηκαν από τις δεδομένες κοινωνικές συνθήκες.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο αναφοράς θα εξετάσουμε το έργο των 'Αντωνακάκη. Το έργο τους είναι ένα αξιόλογο παράδειγμα τοπικισμού και προίον μίας ερύτερης ομαδικής εργασίας* (ή απόφαση δημιου-

ργίας μίας ομάδας εκφράζει και αυτή τον συλλογικό χαρακτήρα των τοπικιστικών κινήματων). 'Εντούτοις, η ατομική συμβολή της Σουζάνας και του Δημήτρη 'Αντωνακάκη, με την οποία ασχολείται αυτό το άρθρο, θα πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα.

'Αναλύοντας τη δουλειά του Δημήτρη και της Σουζάνας 'Αντωνακάκη και των συνεργατών τους, βλέπουμε να επαναλαμβάνονται δύο βασικές οργανωτικές αρχές: ο κάναβος - ή τάξη με την οποία κάθε στοιχείο του χώρου έχει σχηματοποιηθεί και οροθετηθεί - και η πορεία - ή σειρά με την οποία οι «τόποι» έχουν χωροθετηθεί σε σχέση με μία κίνηση. Οι δύο αυτές επαναλαμβανόμενες αρχές ισορροπούν και συγχωνεύονται τις περισσότερες φορές σε μία καλά συγκροτημένη ενότητα.

Και οι δύο αυτές αρχές, πέρα από τα δομικά τους χαρακτηριστικά, έχουν ένα περιεχόμενο το οποίο δεν μπορούμε να συνειδητοποιήσουμε παρά μόνο αν κατανοήσουμε το κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύχθηκαν. Αυτό ακριβώς το πλαίσιο είναι η εξέλιξη του τοπικιστικού κινήματος στην 'Ελλάδα.

Οι ρίζες του τοπικισμού στην ελληνική αρχιτεκτονική, ή πρώτη φάση της ανάπτυξης του, πρέπει να αναζητηθούν έξω από την 'Ελλάδα. Τα ιδεώδη που τον χαρακτηρίζουν - ή μοναδικότητα, ή ιδιαιτερότητα, ή ποικιλία - εμφανίζονται τον 18ο αιώνα σαν αντίθεση στην υπερβολική, όπως φαινόταν τότε, ομοιομορφία, τάξη και αυστηρή πειθαρχία της 'Αναγέννησης, του νεοπλατωνισμού, του βιτρουβιανισμού και του κλασικισμού του 17ου αιώνα, καθώς και στην άεζωσή τους για παγκόσμια εγκυρότητα. 'Η πιο σημαντική από αυτές τις τάσεις είναι το αγγλικό κίνημα Picturesque (εικ. 1), στην αρχή του 18ου αιώνα, το οποίο άποτινάζοντας τον ζυγό των «διεθνών» κανόνων της αρχιτεκτονικής των

συμμετρικών κήπων (formal gardens) και της αφηρημένης τους τυπολογίας, δημιουργεί την πρώτη τοπικιστική έννοια του «genius loci» (2).

'Η εμφάνιση του τοπικισμού συνδέεται με την άνοδο του εθνικισμού, του αντιαπολυταρχισμού και του φιλελευθερισμού, με μία νέα αντίληψη για τον ατομισμό και τον εμπειρισμό. 'Όλα αυτά συνδεδεμένα με τη νέα παγκόσμια τάξη του εμπορίου. Τα χαρακτηριστικά αυτά παρουσιάζονται εντονότερα στη δεύτερη φάση των τοπικιστικών κινήματων, προς το τέλος του 18ου αιώνα.

Το τοπικιστικό κίνημα εμφανίζεται στην 'Ελλάδα με αυτή τη δεύτερη μορφή του που μπορούμε να ονομάσουμε φάση του ιστορικιστικού τοπικισμού. 'Αναπτύσσεται άμεσα μετά τον πόλεμο της 'Ανεξαρτησίας και διαμορφώνει το πλαίσιο για όλες τις προσπάθειες που θα ακολουθήσουν για μία τοπικιστική αρχιτεκτονική στη χώρα μας. 'Ο ελληνικός ιστορικιστικός τοπικισμός παρ' όλα αυτά παρουσιάζει περιέργες αντιφάσεις ως προς τα χαρακτηριστι-

1

* Στο 'Εργαστήριο 86 - γραφείο αρχιτεκτονικών, οικιακών και χωροταξικών μελετών - όπου εργάζονται ο Δημήτρης και η Σουζάνα 'Αντωνακάκη και του οποίου υπήρξαν ιδρυτικά μέλη, έχουν συνεργαστεί μέχρι σήμερα οι αρχιτέκτονες: Γ. 'Αηδονόπουλος, Γ. 'Αντωνακάκης, Ν. Βαΐου-Χατζημιχάλη, Ε. Γκούση-Δεσούλλα, Κ. Δασκαλάκης, Α. Μονεμβασιού-'Αντωνακάκη, Π. Μπαμπάου-Νουκάκη, Α. Νουκάκης, Α. Πολυχρονιάδης, Δ. Ποτήρης, Δ. Ρίζος, Ε. Τσαρμκλή-Βροντίση, Θ. Φωτίου-Ρίζου και Κ. Χατζημιχάλης.

The grid and the pathway.

An introduction to the work of Dimitris and Susana Antonakakis.

With prolegomena to a history of the culture of modern Greek architecture

by Alexander Tzonis, Harvard University, and Liane Lefavre, McGill University

Regionalism has dominated architecture in almost all countries at some time during the past two centuries and a half. By way of a general definition, we can say that it upholds individual and local architectonic features against more abstract and universal ones. In addition, however, regionalism bears the mark of ambiguity. On the one hand, it has been associated with movements of reform and liberation, it has helped to foster a new sense of identity among groups and to cement new unities; on the other, it has proved a powerful tool of repression and chauvinism, splitting people into separate enclaves and enclosing them behind walls of prejudice and intolerance. To understand a regionalist work, therefore, we must look to the con-

text in which it was created: the ways in which its specific features affect human ties and to how these features, in turn, are shaped by given social formations.

In this framework of analysis, we will discuss the work of the Antonakakis as a prominent example of regionalism. This work is the product of a broader team effort, and the decision to form a team expresses the collective characteristic of regionalist movements. Nevertheless, the personal contribution of the Antonakakis, to which the present article is devoted, merits special attention.

Looking, then, at the work of the Antonakakis, two major distinctive architectonic patterns appear: the *grid* - the discipline which is imposed on every space ele-

ment - and the *pathway* - the location of place elements in relation to a movement. The patterns often merge, most of the time in a well-tempered whole.

Both patterns, besides their formal characteristics, have a content which we cannot be conscious of unless we become aware of the social and historical context within which the two patterns were born. This context is the development of the regionalist movement in Greece.

The first phase of regionalism, that in which Greek regionalism has its roots, lies outside Greece. The ideals that characterize it - uniqueness, particularity, distinctiveness, variety - emerge in the eighteenth century in opposition to what is then perceived as the exaggerated uniformity, reg-

κά που είχε τό κίνημα σέ άλλες χώρες. "Εξω από τήν 'Ελλάδα, τά Ιδεώδη του τοπικιστικού κινήματος γιά ανεξαρτησία και έλευθερία εκφράζονται μέ εκδηλώσεις θαυμασμού γιά τά έρείπια τών μεσαιωνικών κτισμάτων και περιφρόνηση γι' αυτό που ό Goethe άποκαλεί «κανόνες» και «συστήματα» τής νεοκλασικής αρχιτεκτονικής, τήν όποία κατηγορεί πώς μέ «πατριρχική πατριότητα» επέβαλε μία «όμοιομορφία στα κτίσματα, που καταπιέζει τήν ψυχή» (3). Στην 'Ελλάδα όμως οι κλασικοί ρυθμοί, άκόμη και στην εκδοχή τους από τόν Palladio, τόν Durand και τόν Semper, άκόμη και άν υλοποιήθηκαν από ξένους ή εκπαιδευμένους στο έξωτερικό αρχιτέκτονες, έγιναν δεκτοί μέ ένθουσιασμό στο όνομα αυτόχθονων αξιών και προσδοκιών έλευθερίας.

Αυτό ήταν αποτέλεσμα του γεγονότος πώς θεωρούσαν τόν αύταρχικό ήγεμόνα «ανατολίτη», ξένο προς τήν κλασική παιδεία και έχθρικό προς τά μοναρχικά εύρωπαϊκά καθεστώτα. 'Επιπλέον, επειδή ό νεοκλασικισμός ήταν ή κουλτούρα αυτών που ήταν έχθροί τών έχθρων τών 'Ελλήνων, ήταν φυσικό νά γίνει έννοικά άποδεκτός από τούς "Ελληνες.

'Ακόμη, ό ιστορικιστικός τοπικισμός στη νεοκλασική του έκφραση, πρόσφερε στους "Ελληνες μία ούτοπία. Μέ τούς σχολαστικούς του κανόνες αρχιτεκτονικής σύνθεσης, μέ τίς δυσκολίες του στο νά πετύχει άκρίβεια στον συνδυασμό και

τίς εύθυγραμμισεις τών διαφόρων στοιχείων, μέ τή δεξιοτεχνική ρουτίνα ρυθμολόγησης, πρόσφερε ένα δράμα άνάτασης πάνω από μικρόψυχες επιδιώξεις και άτομικές άνικανότητες, μία συλλογική παράσταση τής δημόσιας εικόνας, ένα παράδειγμα κοινωνικής άρμονίας, μία ύπόσχεση που έπρεπε νά πραγματοποιηθεί. Αύτή ή ούτοπία απέχει πολύ από τό νά είναι άφηρημένη. 'Ανήκει σέ ένα συγκεκριμένο τόπο και σέ μία όρισμένη κοινωνική όμάδα που βλέπει τή νεοκλασική εικονογραφία σαν έναν τρόπο νά διακηρύξει τήν πίστη της σέ ένα μέλλον τελειώς δικό της.

'Ο σεβασμός γιά τόν κάναβο (εικ. 2), ή ύπακοή στην όρθή γωνία (εικ. 3), ή εκτίμηση γιά τό ύποστύλωμα (εικ. 4) και τό πρόσωπο (εικ. 5), που τά συναντάμε συνεχώς σέ όλη τήν εξέλιξη τής σύγχρονης ελληνικής αρχιτεκτονικής, άποκαλύπτουν τήν έλξη που άσκησε αυτό τό ούτοπιστικό μήνυμα ή τήν άνάγκη νά ξαναζωντανέψουν οι μνη-

1. Picturesque, πηγή: C.C.L. Hirschfeld, «Théorie de l'art des jardins», Λειψία 1779-1785.

2. Πολυτεχνείο, 'Αθήνα, αρχιτέκτων Λ. Καυταντζόγλου.

3. 'Αγορά Πύργου, έσωτερικό. 'Αρχείο νεο-

κλασικής αρχιτεκτονικής 'Εμπορικής Τραπεζής τής 'Ελλάδος.

4. Καφενείο «'Αιφελ», Πειραιώς 32. 'Αρχείο νεοκλασικής αρχιτεκτονικής 'Εμπορικής Τραπεζής τής 'Ελλάδος.

5. Τό Τσούτσιο Διδακτήριο τής Φιλεκπαίδευτικής 'Εταιρείας, αρχιτέκτων Λ. Καυταντζόγλου, 1865. 'Αρχείο νεοκλασικής αρχιτεκτονικής 'Εμπορικής Τραπεζής τής 'Ελλάδος (φωτογραφία 1885).

ularity, regimentation of Renaissance and seventeenth century neo-platonism, vitruvianism and classicism, as well as to their claims to universal validity. The most prominent of these new approaches is the English picturesque movement (ill. 1), (1), which throws off the yoke of the rules of the formal garden, yielding instead to

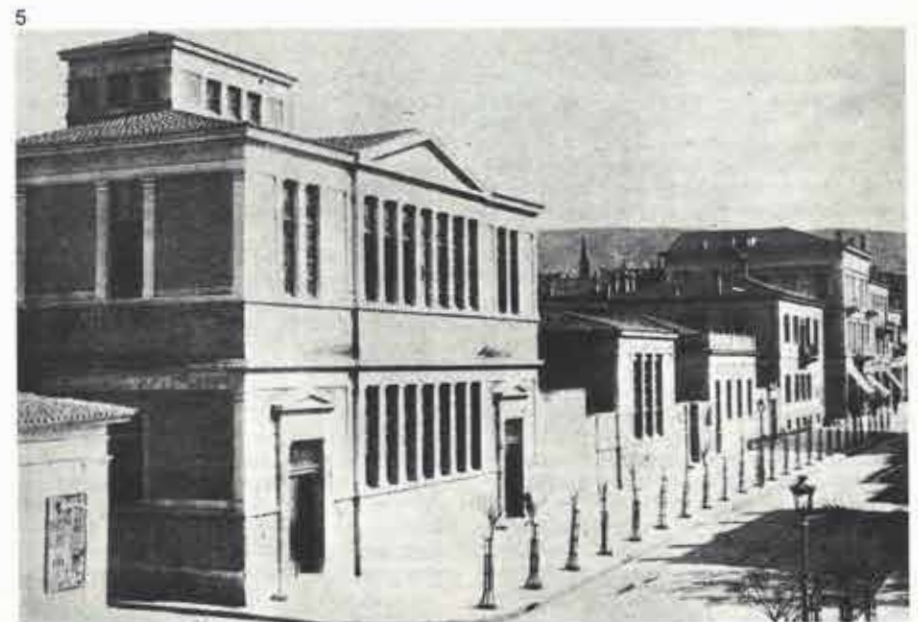
1. Picturesque.

2. Athens Polytechnic School, architect L. Kalfaizoglou.

3. Pyrgos market place, interior view.

4. «Eifel» café, 32 Pireos st., Athens.

5. Tossitsio school for girls, Athens, architect L. Kalfaizoglou, 1865.

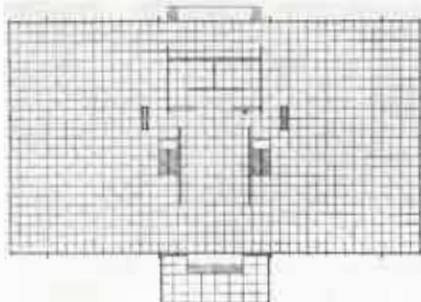

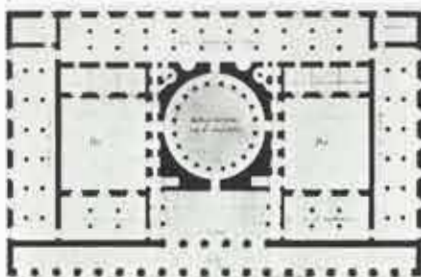
μες μιάς πρώιμης άνοιξης και τά νεανικά όνειρα μιάς νέας άκραιότητας. "Ετσι καταλαβαίνουμε γιατί υπάρχει τόσο ένδιαφέρον στην Ελλάδα για τόν Mies van der Rohe (εικ. 6), (4) - ό οποίος κάτω από τήν έπιρροή του Schinkel (εικ. 7) διατήρησε έντονα νεοκλασικά στοιχεία στο έργο του - καθώς και τόν φανατισμό μέ τόν όποιο μελέτησε και κατασκεύασε τά έργα του ό Α. Κωνσταντινίδης (εικ. 8), (5), ή πιά σαφής και πειστική έκφραση αύτου του μακροχρόνιου όράματος τής ιδεώδους τάξης. Αύτες οι οργανωτικές άρχές εμφανίζονται άκόμη μιά φορά σέ μιά από τίς πρώτες δουλειές του Δημήτρη και τής Σουζάνας Άντωνακάκη, τό 'Αρχαιολογικό Μουσείο τής Χίου" (εικ. 9-12), (6). Οι επιδράσεις του

* Στη μελέτη του 'Αρχαιολογικού Μουσείου Χίου συμμετείχε ή αρχιτέκτων Ε. Γκούση-Δεσούλα.

6

7

8

9

those of the "genius of the place" (2). This first phase of regionalism is linked to the rise of nationalism, anti-absolutism and liberalism, of a new mentality of individualism and empiricism within the framework of the new world order of the market.

These characteristics are intensified with the second phase of regionalism, which we may call *historicist regionalism*, at the end of the eighteenth century. It enters Greece immediately following the War of Independence and sets the framework for all subsequent regionalist efforts in the area. Greek historical regionalism, however, is paradoxical in relation to the characteristics that the movement assumes in other parts of the world.

Outside Greece, the regionalist ideals of independence and freedom are manifested in the admiration for the local remains of medieval structures and in the disdain in the words of Goethe, for the "rules" and "systems" of the neo-classical architecture which brought about with "patriarchal fatherliness" a "uniformity of build-

ings pressing upon the soul" (3). But in Greece the classical orders, even though seen through the eyes of Palladio, Durand and Semper, even though applied by foreign or foreign educated architects, are accepted enthusiastically in the name of autochthonous values and aspirations of freedom.

This followed from the fact that the despotic ruler had been identified as "oriental", alien to classical culture and hostile to the absolutist European regimes. In addition, neo-classicism had been interpreted as felicitous by the Greeks because it was the culture of the enemy of the Greek enemy. Historicist regionalism, in its neo-classical expression, also provides a utopia for Greeks. With its meticulous rules of composition, its difficult feats of precision in matching and lining, its stupendous routines of ordering, it supplies a vision of overcoming petty pursuits and individual incapacities and it stands as a collective representation of the public face, a paradigm of social harmony, a promise to

attain. This utopia is far from abstract; it belongs to a concrete region and to a specific group who sees in the neo-classical iconography an act of faith in a future all their own.

The reverence for the orthogonal matrix (ill. 2), the respect for the right angle (ill. 3), the honoring of the column (ill. 4) and the prism (ill. 5), which we find throughout the development of modern Greek architecture, reveal the appeal of this utopian message and the need to bring back the memories of an early spring and the young dreams of a new probity. This explains the interest shown in Greece for Mies van der Rohe (ill. 6), (4) - who under the influence of Schinkel preserved strong neoclassical elements in his work (ill. 7) - and the strong conviction and excitement with which the buildings of A. Constantinidis were carried out (ill. 8), (5) - the most clear and seductive expression of this long lasting vision of ideal order. It is this pattern which is echoed once more in one of the earliest works of the Antonakakis, the Archeolo-

6.
Άρχιτεκτονική σχολή στο ΙΙΤ, Σικάγο, αρχιτέκτων Mies van der Rohe, 1952-56.

7.
Altes Museum, Βερολίνο, αρχιτέκτων Κ.Φ. Schinkel, 1823-1830.

8.
Μουσείο Ίωαννίνων, αρχιτέκτων Α. Κωνσταντινίδης, 1964.

9-12.
Μουσείο Χίου, αρχιτέκτονες Σ. Άντωνάκης, Δ. Άντωνάκης και Ε. Δεσύλλα, 1965.

10

11

gical Museum of Chios (ill. 9-12), (6). The influences by A. Constantinidis and Mies are obvious. But the work is significant in the intensity and resolution with which the elements of the neo-classical iconography are put to work.

A series of modular prisms are made to

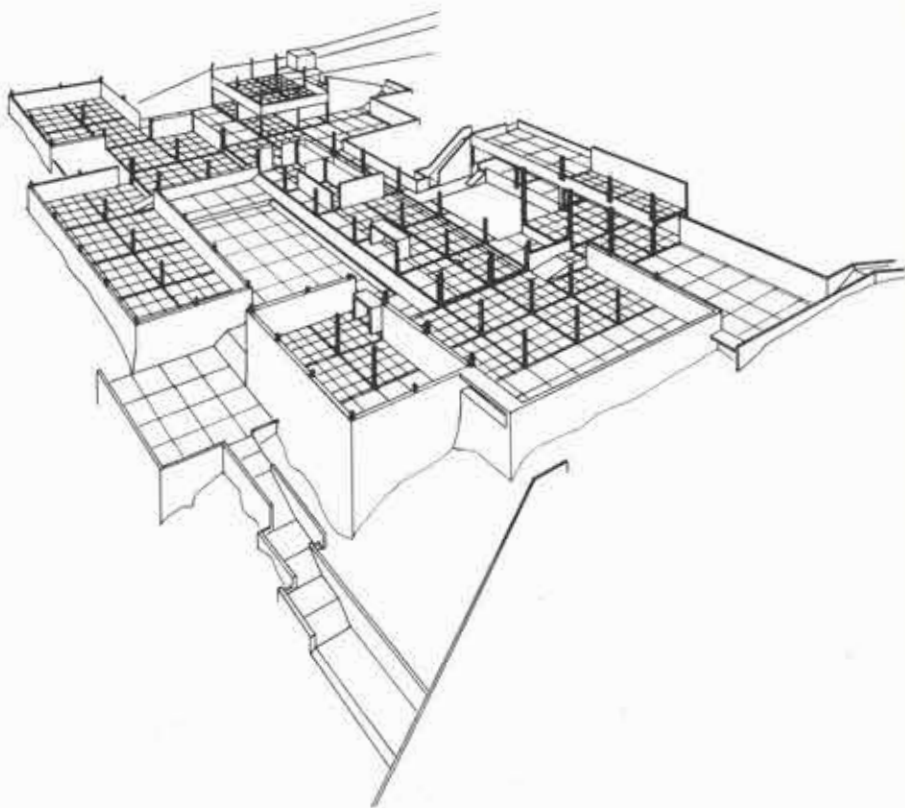
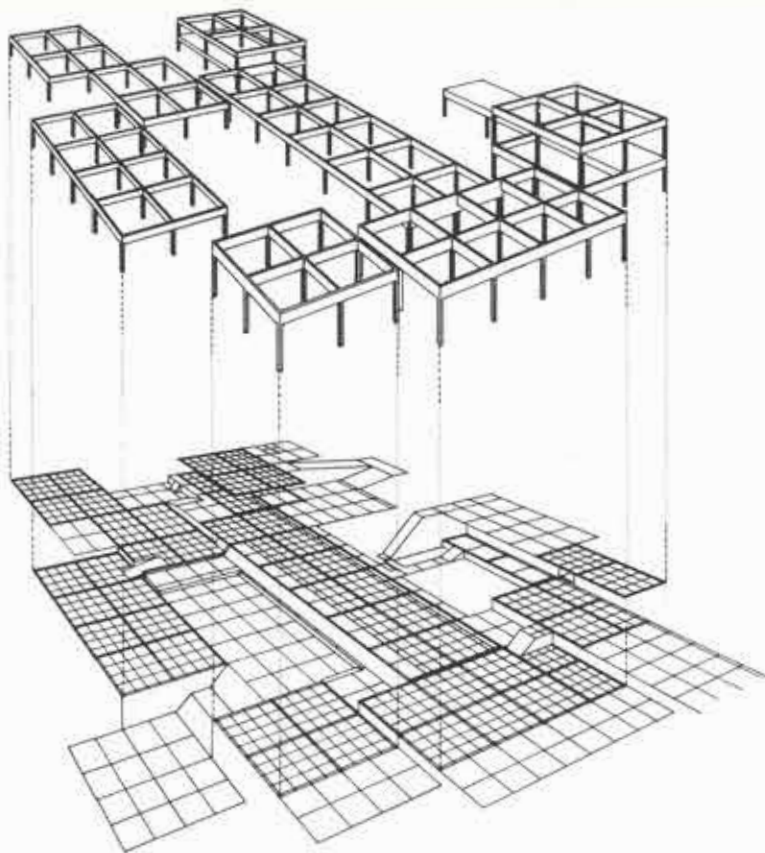
6.
I.I.T. School of Architecture, Chicago, architect Mies van der Rohe, 1952-56.

7.
Altes Museum, Berlin, architect K.F. Schinkel, 1823-1830.

8.
Museum of Ioannina, architect A. Constantinidis, 1964.

9-12.
Museum on the island of Chios, architects S. Antonakakis, D. Antonakakis and E. Desylla, 1965.

12

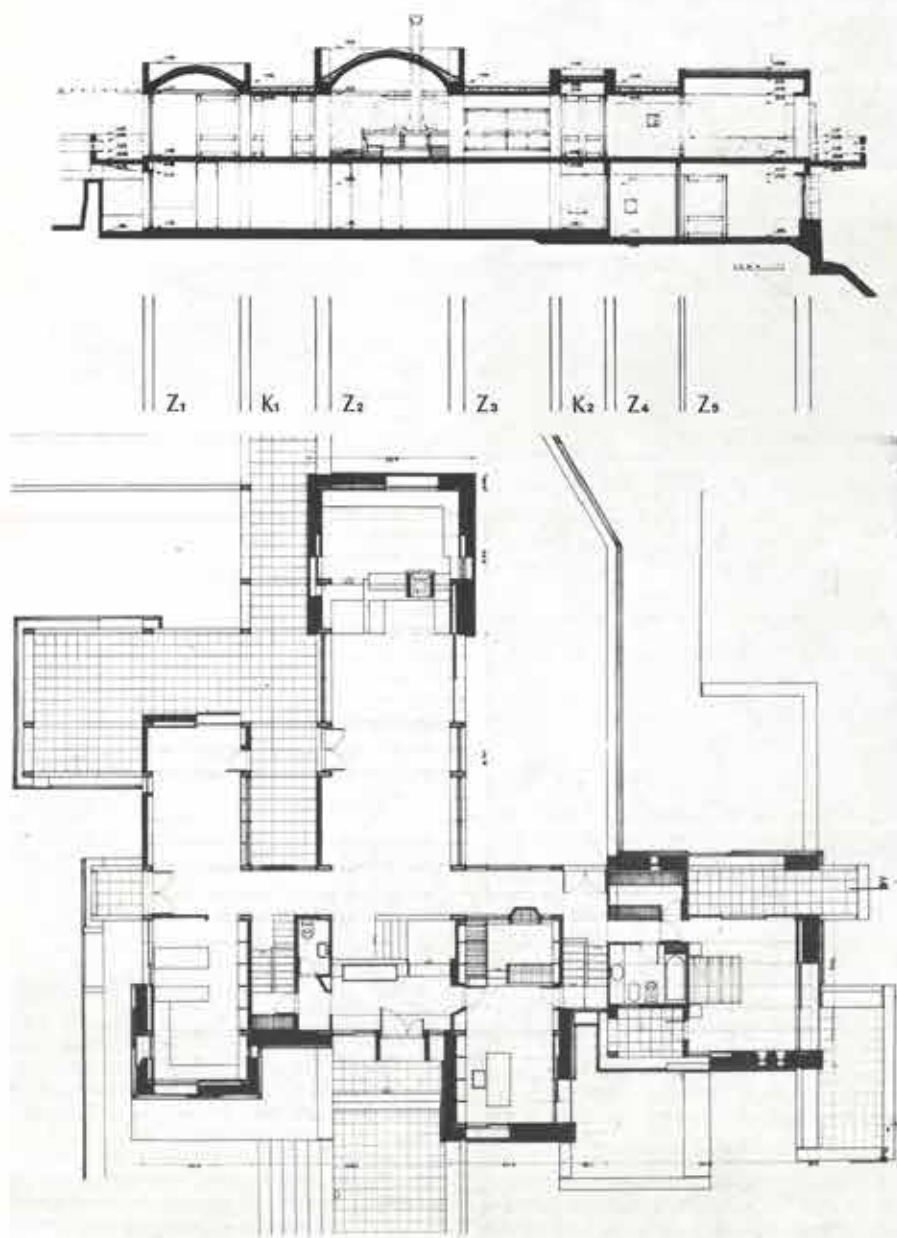
Α. Κωνσταντινίδη και του Mies είναι φανερές. Άλλα τό έργο είναι σημαντικό γιά τήν ένταση και τήν άποφασιστικότητα μέ τήν όποία έχουν αξιοποιηθεί τά στοιχεία τής νεοκλασικής εικονογραφίας. Μιά σειρά από πρίσματα σέ κánaβo άnuψώνονται, ύποχωρούν, παρακάμπτον τό ένα τό άλλο σάν ένας μετάροπος «συγκοπτόμενος» χορός, πού παρακολουθεί τά εκατοντάδες κτίσματα του τόπου πού προηγήθη-

καν, πότε παραλείποντας ένα βήμα εδώ και πότε προσθέτοντας ένα εκεί. Όσο και άν φαίνεται συναρπαστική, ή δομή δέν είναι παρά ένα σκηικό πού αντιπροσωπεύει τό δράμα ενός κόσμου πού δέν πραγματοποιήθηκε ποτέ ως τώρα και δέν θά υπάρξει ποτέ στό μέλλον. Δέν λέει τίποτα γιά τήν πλάνη, τήν αιχμαλωσία πού άποστέρησε τόν κόσμο από τό όνειρό του. Δέν υπάρχει περιουλογή, δέν υπάρχουν

βασανιστικά έρωτήματα δέν υπάρχει μομφή: μόνο νοσταλγία και μυθοπλασία μέσα σέ ένα άφηρημένο ίδιωμα. Άπουσία του τραγικού στοιχείου, μακριά από διλήμματα και συγκρούσεις, έξω από τήν εϋθύνη τής κάθαρσης, αυτή είναι ή μοίρα του τοπικιστικού νεοκλασικισμού στήν Ελλάδα, καθώς και του ιστορικιστικού τοπικισμού σέ όλο τόν κόσμο. Τό Μουσείο τής Χίου ακολουθεί αυτό τό πεπρωμένο παρά τό ύψηλό του επίπεδο άφαιρέσης.

Στή δουλειά των Άντωνάκη, τά νεοκλασικά στοιχεία του κánaβου μειώνονται σιγά σιγά. Αυτό πού άπομένει είναι μία τάξη στή διευθέτηση των στοιχείων στον χώρο. Άντί γιά μία άπλή γραμμική παράταξη άνοιγμάτων και τοίχων, πλήρων και κενών, ό κánaβος γίνεται πιά ένα σύνολο από ζώνες πού ύποδιαιρούν τό κτίσμα και τό οργανώνουν από τήν άποψη τής ιεράρχησης των χρήσεων, τής ιδιωτικότητας και του μικροκλίματος (εικ. 13, 14), (7). Ό κánaβος μπορεί ακόμη και νά μήν έχει παράλληλο σχήμα γιά νά προσαρμοστεί στις ιδιοτυπίες του οικόπεδου (εικ. 15, 16), (8), (μία αντιμετώπιση πού θυμίζει τό σχέδιο του Mies van der Rohe γιά τό Weissenhof),

13

14

13.
Κατοικία στο Άκρωτήρι, αρχιτέκτονες Σ.
'Αντωνάκης και Δ. 'Αντωνάκης, 1975-
1978.

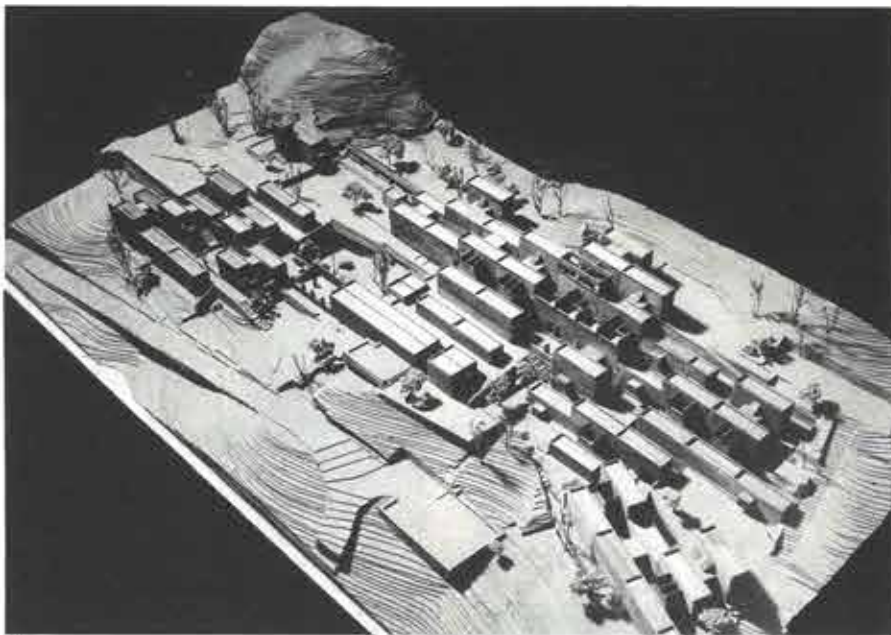
14.
Κατοικία στο Πόρτο Χέλι, αρχιτέκτονες Σ.
'Αντωνάκης και Δ. 'Αντωνάκης, 1967-
1968.

15,16.
Οίκισμός εργατικού, διοικητικού και ανώ-
τερου προσωπικού 'Εταιρείας Μεταλλεί-
ων, Δίστομο, αρχιτέκτονες Σ. 'Αντωνά-
κη και Δ. 'Αντωνάκης, 1969.

17.
Οίκισμός Weissenhof, Στουτγάρδη, αρχι-
τέκτων Mies van der Rohe, 1927.

18.
Οίκισμός Weissenhof, φωτογραφία Her-
bert Matter, Μουσείο Μοντέρνας Τέχνης,
Νέα Ύορκη.

19.
Οίκισμός Weissenhof, φωτογραφία Arlette
Perrenoud, Γενεύη.

15

16

17

climb, descend, bypass each other as if in
a suspended, syncopated dance following
the hundreds of local buildings that pre-
ceded it only skipping a step here and ad-
ding one there.

Fascinating as it may be, the structure is
only a setting representing the vision of a
world never before achieved and never to
be reached. It says nothing about the de-
ception, the capture which deprived the
people of their dream. There is no reflec-
tion, there are no torturing questions, no
reproach; only nostalgia, make believe and
fabulation, however abstract.

The absence of the tragic, the flight from
dilemmas and conflict, the avoidance of
commitment to catharsis became the fate
of regionalist neo-classicism in Greece but
also of historicist regionalism around the
world, the destiny which the Chios
Museum despite its high level of abstrac-
tion reenacts.

Gradually, in the grid pattern, the presence

18

13.
House at Akrotiri, Crete, architects S. An-
tonakakis and D. Antonakakis, 1975-1978.

14.
House at Porto Hell, architects, S. An-
tonakakis and D. Antonakakis, 1967-1968.

15, 16.
Housing scheme for the personnel of a
mining company at Distomo, architects S.
Antonakakis and D. Antonakakis, 1969.

17.
Weissenhof housing, Stuttgart, architect
Mies van der Rohe, 1927.

18.
Weissenhof housing.

19.
Weissenhof housing.

19

(εικ. 17-19) ή σε κάποιες απαιτήσεις προσανατολισμού.

Ο κάναβος επιβιώνει ακόμα στα έργα των Άντωνακάκη και στον τρόπο με τον οποίο διαρθρώνονται και υπογραμμίζονται τα δομικά στοιχεία - αυτό το δυναμικό σύνολο - τό πώς προβάλλουν τα υπέρβυρα, οι πλάκες, οι πεσσοί, οι στρώσεις της λιθοδομής, ή σειρά των υποστυλωμάτων (εικ. 20-24), τό πώς αποκτούν υπόσταση. Μερι-

κές φορές, υπάρχει ό πειρασμός νά δοθει στον κάναβο ένας ισχυρότερος τοπικιστικός χαρακτήρας.

Υπάρχει μιά μελέτη* (εικ. 25), που αναλύει τό κρητικό σπίτι και προσπαθεί νά ταυτίσει τή ζώνη με τό πρίσμα, θεωρώντας τή λειτουργικότητα σάν κανόνα σύνθεσης

* Στή μελέτη αυτή συμμετείχε ό αρχιτέκτονας Γ. Άντωνακάκης.

τής μορφής. Όλοι όμως οι νεοκλασικοί τύποι δέν προέκυψαν τελικά από τό πρισματικό μεσογειακό κτίσμα;

Πιό συχνά όμως, ή όργάνωση τών λειτουργιών, ή ιδιοποίηση του χώρου και άλλες περισσότερο πρακτικές απαιτήσεις καθορίζουν τή μέθοδο με τήν όποία διαρρυθμίζουμε τόν χώρο, ή όποία, επειδή πρέπει νά άντανακλά τις τοπικές, κοινωνικές, περιβαλλοντολογικές και λειτουργικές

20.

Κατοικία στά Σπάτα, αρχιτέκτονες Σ. Άντωνακάκη και Δ. Άντωνακάκης, 1974-75.

21.

Κατοικία στό Άκρωτήρι, αρχιτέκτονες Σ. Άντωνακάκη και Δ. Άντωνακάκης, συνεργάτης Δ. Ρίζος, 1978.

22.

Κατοικία στή Σαρωνίδα, αρχιτέκτονες Σ. Άντωνακάκη και Δ. Άντωνακάκης, 1977-78.

23.

Κατοικία στό Άκρωτήρι, αρχιτέκτονες Σ. Άντωνακάκη και Δ. Άντωνακάκης, 1975-78.

24.

Πολυκατοικία στή Νέα Φιλοθέη, αρχιτέκτονες Σ. Άντωνακάκη και Δ. Άντωνακάκης, 1974-75.

25.

Κατοικία βασιμένη σε ένα έρειπιο παλαιού κτίσματος στό Πρινόδασο, αρχιτέκτονες Γ. Άντωνακάκης και Δ. Άντωνακάκης, 1971.

20

21

of the neo-classical elements fade in the work of the Antonakakis. Its memory remains strictly a discipline for arranging elements in space. More than simply a lining-up of openings and walls, the grid becomes a series of zones which divide the building, which organize it from the point of view of hierarchies of use, privacy and microclimate (ill. 13, 14), (7). The grid may even abandon the parallel order to adapt to the turns in the terrain (ill. 15, 16), (8), a manner which recalls Mies van der Rohe's planning for the Weissenhof (ill. 17-19), or other requirements of orientation.

The grid also survives in the way the structural elements, the cage of forces - the lintels, the slabs, the pilasters, the layers of stone, the strata of supports (ill. 20-24) - are articulated, identified, foregrounded. At moments there is a temptation to identify the grid with stronger regional formal characteristics. There is a study (ill. 25) which tries to identify the zone with the prism and translate the functional principle into a rule of formal composition. Is not, after all, the Mediterranean single volume building the mother of all neo-classical matrices?

But more often the organisation of activities, space appropriation and other more practical requirements determine the nature of the ordering device which, because it is destined now to reflect local, social, environmental and functional aspects, becomes once more an expression of regional characteristics albeit mostly opera-

22

απόψεις, γίνεται για μία ακόμη φορά η έκφραση των τοπικών χαρακτηριστικών που τις περισσότερες φορές προκύπτουν από ανάγκες χρήσης.

Τόν ιστορικιστικό τοπικισμό διαδέχθηκε ένας τρίτος τύπος τοπικισμού από τόν οποίο προέρχεται η άλλη οργανωτική αρχή της δουλειάς του Δημήτρη και της Σουζάννας Αντωνακάκη, η «πορεία». Ο τοπικισμός αυτός, τόν οποίο μπορούμε να απο-

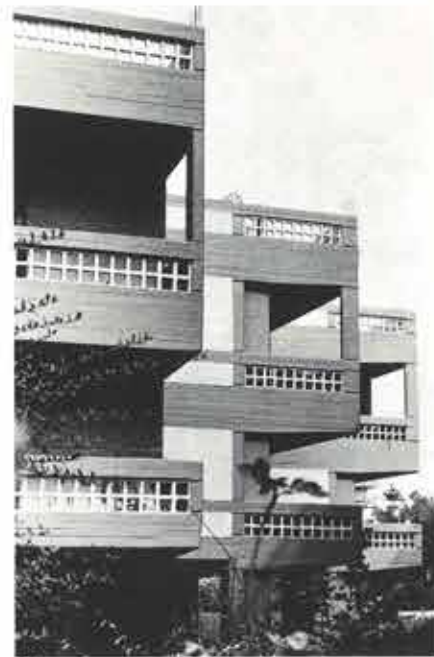
καλέσουμε *κριτικό τοπικισμό*, εξακολουθεί να πηγάζει από τά ίδια ιδεώδη του ιδιόμορφου και του τοπικού, της ελευθερίας και του αντίαυταρχισμού, και να εντάσσεται σέ ένα διαφορετικό κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό και πολιτιστικό πλαίσιο. Οι αντίπαλοί του δέν είναι τά καταπιεστικά απολυταρχικά καθεστώτα και οι περιοριστικές ακαδημαϊκές ψευδοοικουμενικές θεωρίες τους, αλλά οι αύταρχικές από-

ψεις του κράτους προνοίας και οι δογματικές τάσεις του μοντέρνου κινήματος στήν αρχιτεκτονική.

Αυτοί που πιστεύουν στόν κριτικό τοπικισμό δέν είναι όσοι αποδέχονται τήν οικονομία της αγοράς, αλλά εκείνοι που υποστηρίζουν αυτό που θά ονομάσουμε - από έλλειψη ενός γενικά αποδεκτού όρου - «οικονομία του νοικοκυριού» (9). Τό κράτος προνοίας επεκτείνεται στίς προηγμέ-

23

24

25

tional.

Historicist regionalism is succeeded by a third type out of which comes the other basic pattern of the work of the Antonakakis, the *pathway*. Although this regionalism, which we may call *critical regionalism*, still derives from ideals of the

20.

House at Spata, Attica, architects S. Antonakakis and D. Antonakakis, 1974-75.

21.

House at Akrotiri, Crete, architects S. Antonakakis and D. Antonakakis. Collaborating architect D. Rizos, 1978.

22.

House at Saronis, Attica, architects S. Antonakakis and D. Antonakakis, 1977-78.

23.

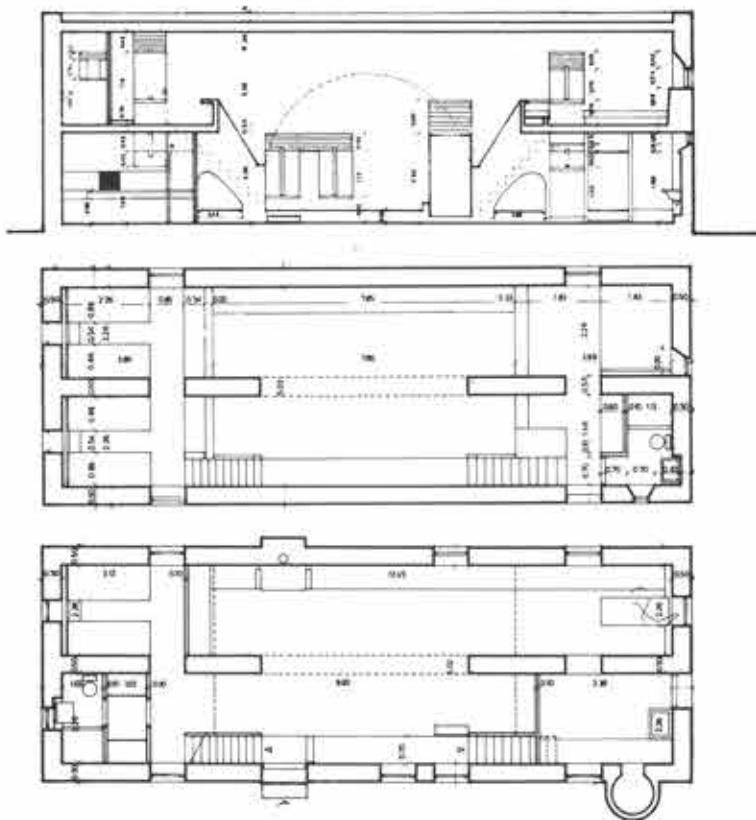
House at Akrotiri, architects S. Antonakakis and D. Antonakakis, Crete, 1975-1978.

24.

Apartment block at Philothei, Athens, architects S. Antonakakis and D. Antonakakis, 1974-75.

25.

House built on the basis of the ruins of an old construction at Prinodasso, Crete, architects G. Antonakakis and D. Antonakakis, 1971.

νες βιομηχανικά δημοκρατίες στην αρχή του 20ού αιώνα, σαν αποτέλεσμα μιάς διαδικασίας οικονομικού, κοινωνικού, πολιτικού και πολιτιστικού εκσυγχρονισμού. Στην αρχιτεκτονική, γιά μία ακόμη φορά αποκτά σημαντική θέση η ιδέα των αφήρημένων οικουμενικών κανόνων, σαν αποτέλεσμα τής μεγαλύτερης σημασίας πού αποκτά τό κράτος και τής πίστης στην έκ-

26

singular and the local, of liberty and anti-authoritarianism, it fits into a different social, economic, political and cultural context. Its opponents are not the repressive absolutist regimes and their restrictive academic pseudo-universal theories, but the despotic aspects of the Welfare State and the custodial effects of modernism. Its supporters are not those associated with the economy of the market but those that believe in what we may call - for lack of a more general term - the "household economy" (9).

The Welfare State spreads in the advanced industrialised democracies at the early twentieth century as a result of a process of economic, social, political and cultural modernisation. Its architecture gives

27

28

βιομηχάνιση, τίς όποιες φαίνεται νά εκφράζει μιά άρχιτεκτονική τυποποιημένη σέ μεγάλη έκταση.

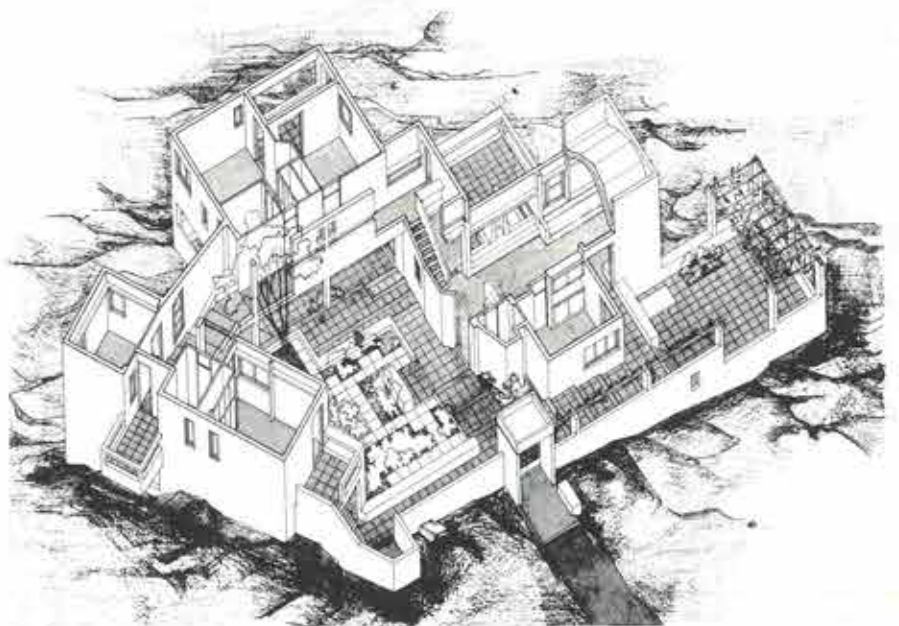
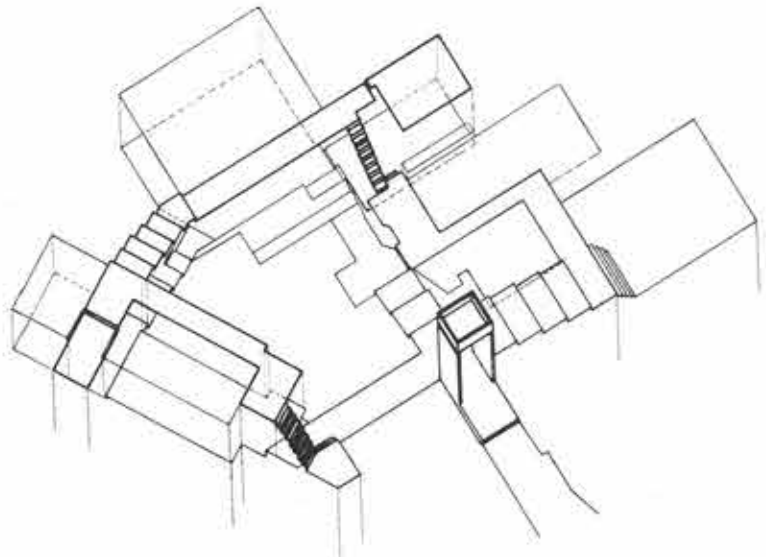
Δέν πέρασε πολύς καιρός όμως και ό,τι προέκυψε από τή μοντέρνα αρχιτεκτονική έγινε αντίκειμενο έντονης κριτικής. Φαινόταν ότι όσο πιά πολύ γινόταν άποδεκτή ή μοντέρνα αρχιτεκτονική τόσο περισσότερο οι άπρόσωποι, δύσκαμπτοι, μονολιθικοί κανόνες τής κατέστρεφαν τά άνθρωπινά στοιχεία πού κερδήθηκαν μέ τίς μηχανικές αρχιτεκτονικές προσπάθειες του 19ου αιώνα γιά έλευθερία και άτομικότητα. "Όπως παρατήρησε ό Lewis Mumford (10), τό μόνο πού απέμεινε από τή μοντέρνα αρχιτεκτονική φαίνόταν νά είναι ένας «δογματικός», «στείρος», «περιοριστικός», «αύταρχικός» και «επιβαλλόμενος» τρόπος σχεδιασμού, τά ίδια δεινά πού καταλόγιζαν στον πατερναλιστικό άκαδημαϊσμό του τέλους του 19ου αιώνα (11).

Στήν Έλλάδα, ό ιστορικιστικός τοπικισμός στή νεοκλασική του έκδοχή είχε συναντή-

σει αντίδράσεις πριν ακόμα εμφανιστεί τό κράτος προνοίας και ή μοντέρνα αρχιτεκτονική, και αυτό όφείλεται σέ μιά πολύ ιδιόμορφη κρίση πού ξέσπασε στό τέλος του 19ου αιώνα.

Ό ιστορικιστικός τοπικισμός στήν Έλλάδα δέν τράφηκε μόνο από ένα άπελευθερωτικό άγώνα προέκυψε από τήν κυριαρχία τής πόλης πάνω στήν ύπαιθρο και από συμφέροντα πού άπαιτούσαν νά αναπτυχθεί μιά αστική έλίτ διαχωρισμένη από τόν άγροτικό κόσμο και τούς «όπισθοδρομικούς» κατοίκους τής ύπαιθρου. Κατά συνέπεια, ό ιστορικιστικός τοπικισμός, βασισμένος περισσότερο στή θεωρία παρά στήν εμπειρία, μέ τή μνημειακότητά του πού θύμιζε κάποια άλλη μακρινή και ξεχασμένη έλίτ, άσκούσε μιά ειδική γοητεία σέ εκείνους πού όραματίζονταν ένα τέτοιο διαχωρισμό. Ό ιστορικιστικός τοπικισμός, έπομένως, ένωσε αλλά ταυτόχρονα διαχώρισε τόν λαό σέ κατηγορίες και όταν αυτές ό διαχωρισμός άλλαξε και διαμόρφωσε καινούριες ταυτότητες και καινού-

29

ριες συμμαχίες των κοινωνικών ομάδων, η αρχιτεκτονική εικονογραφία άλλαξε και αυτή δραστικά για να εκφράσει τις νέες κοινωνικές δομές και τα νέα όραματα. Αυτό έγινε ύστερα από τα δραματικά γεγονότα του τέλους του 19ου αιώνα. Οι αρχικές ελπίδες για έλευθερία, κοινωνική αρμονία και οικονομική ανάπτυξη διαψεύστηκαν. Δημιουργήθηκε μια έχθρικότητα απέναντι στις μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις και την αυτόχθονη ελίτ, επειδή θεωρήθηκαν υπεύθυνες για την άποτυχία. Δημιουργήθηκε ακόμα ένας πόθος για μια νέα εθνική ενότητα που θα ξεπερνούσε τον διαχωρισμό και την αντίθεση ανάμεσα στην πόλη και στην ύπαιθρο. Στην αρχιτεκτονική αυτό εκφράστηκε με την ανάπτυξη ενός νέου ιστορικού τοπικισμού με λαϊκιστικό χαρακτήρα και με επίκεντρο τη σύγχρονη λαϊκή αρχιτεκτονική. Αυτός ο λαϊκός τοπικισμός ήταν, κατά κάποιο τρόπο, μια όπισθοφυλακή του ιστορικού τοπικισμού. Στην πραγματικότητα, έφτασε με μεγάλη καθυστέρηση

σε σχέση με την ελληνική ανεξαρτησία, ενώ θα έπρεπε να είχε εμφανιστεί έναν αιώνα σχεδόν πριν. Τώρα πιά ήταν ανίσχυρος να αντιμετωπίσει τις εξελίξεις του 20ού αιώνα.

Η εξελικτική πορεία του κριτικού τοπικισμού στην Ελλάδα ήταν γεμάτη από αντιξοότητες και αντιφάσεις. Υπήρχε πάντοτε ο κίνδυνος να εγκαταλειφθεί ή πιδύσκολη κριτική προσέγγιση για ένα συναισθηματικό ούτοπισμό που θα έκανε την αρχιτεκτονική μια εύκολη απόδραση προς μια ειδυλλιακή Άρκαδια, φτωχή αλλά τίμια. Υπήρχε, επίσης, μια έντονη αντίδραση στην εξέλιξη από τις ομάδες εκείνες που έβλεπαν τα συμφέροντά τους να περιορίζονται από την επέκταση του κράτους προνοίας. Ο κριτικός τοπικισμός θα μπορούσε πολύ εύκολα να υποκύψει σε μια τέτοια αντίδραση και να απορροφηθεί από αυτή.

Αυτές οι αντιξοότητες και οι αντιφάσεις εκφράζονται καθαρά στη δουλειά του Πικιώνη. Ο Πικιώνης υπήρξε ένας αληθινός

26.
Fermes ornées, πηγή: C.C.L. Hirschfeld, «Théorie de l'art des jardins», Λειψία, 1779-1785.

27.28.
Πεζόδρομος στού Φιλοπάππου, αρχιτέκτων Δ. Πικιώνης, 1957.

29.30.
Κατοικία στά Σπάτα, αρχιτέκτονες Σ. Αντωνακάκη και Δ. Αντωνακάκης, 1974-75.

26.
Fermes ornées.

27. 28.
Pedestrian walk on the Philopappus hill, Athens, architect D. Pikionis, 1957.

29. 30.
House at Spata, Attica, architects S. Antonakakis and D. Antonakakis, 1974-75.

30

νες βιομηχανικά δημοκρατίες στην αρχή του 20ού αιώνα, σαν αποτέλεσμα μιάς διαδικασίας οικονομικού, κοινωνικού, πολιτικού και πολιτιστικού εκσυγχρονισμού. Στην αρχιτεκτονική, γιά μία ακόμη φορά αποκτά σημαντική θέση η ιδέα των αφήρημένων οικουμενικών κανόνων, σαν αποτέλεσμα τής μεγαλύτερης σημασίας πού αποκτά τό κράτος και τής πίστης στην έκ-

26

singular and the local, of liberty and anti-authoritarianism, it fits into a different social, economic, political and cultural context. Its opponents are not the repressive absolutist regimes and their restrictive academic pseudo-universal theories, but the despotic aspects of the Welfare State and the custodial effects of modernism. Its supporters are not those associated with the economy of the market but those that believe in what we may call - for lack of a more general term - the "household economy" (9).

The Welfare State spreads in the advanced industrialised democracies at the early twentieth century as a result of a process of economic, social, political and cultural modernisation. Its architecture gives

27

28

βιομηχάνιση, τίς όποιες φαίνεται νά εκφράζει μιά άρχιτεκτονική τυποποιημένη σέ μεγάλη έκταση.

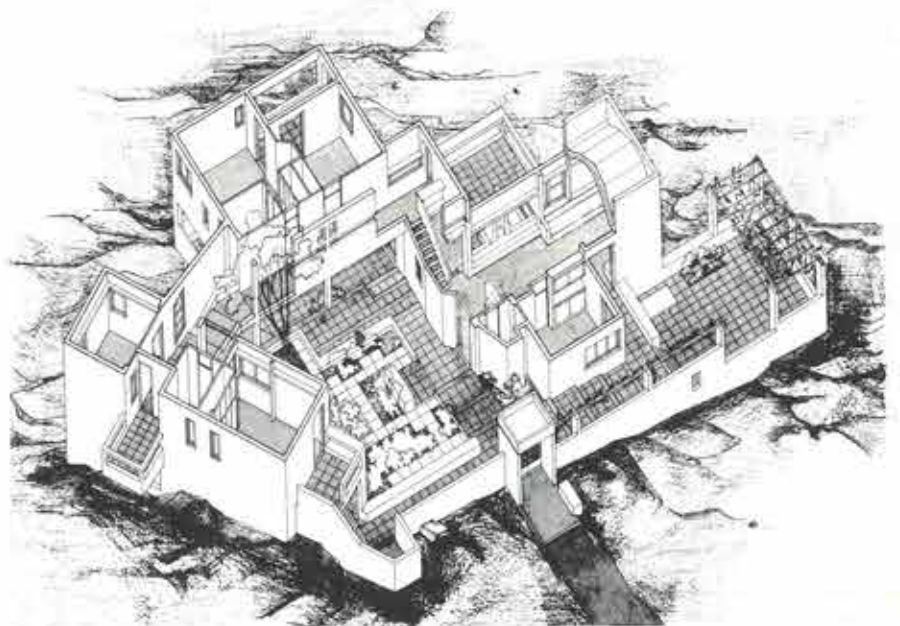
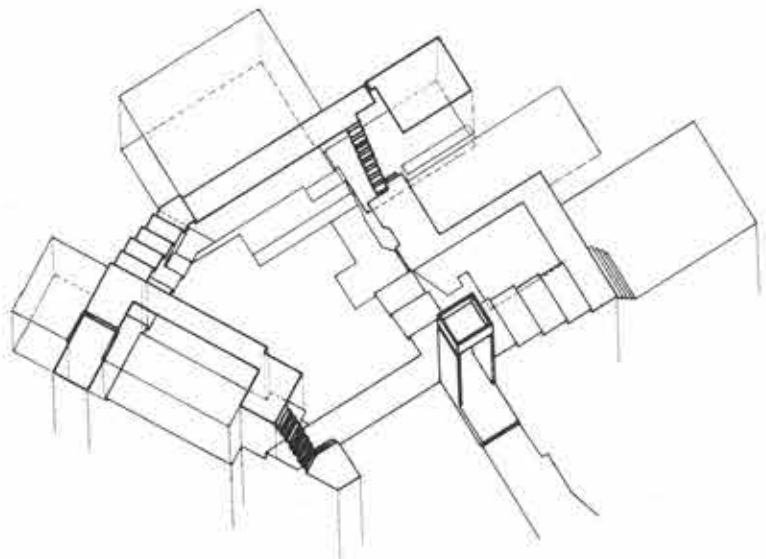
Δέν πέρασε πολύς καιρός όμως και ό,τι προέκυψε από τή μοντέρνα αρχιτεκτονική έγινε αντίκειμενο έντονης κριτικής. Φαινόταν ότι όσο πιά πολύ γινόταν άποδεκτή ή μοντέρνα αρχιτεκτονική τόσο περισσότερο οι άπρόσωποι, δύσκαμπτοι, μονολιθικοί κανόνες τής κατέστρεφαν τά άνθρωπινά στοιχεία πού κερδήθηκαν μέ τίς μηχανικές αρχιτεκτονικές προσπάθειες του 19ου αιώνα γιά έλευθερία και άτομικότητα. "Όπως παρατήρησε ό Lewis Mumford (10), τό μόνο πού απέμεινε από τή μοντέρνα αρχιτεκτονική φαίνόταν νά είναι ένας «δογματικός», «στείρος», «περιοριστικός», «αύταρχικός» και «επιβαλλόμενος» τρόπος σχεδιασμού, τά ίδια δεινά πού καταλόγιζαν στον πατερναλιστικό άκαδημαϊσμό του τέλους του 19ου αιώνα (11).

Στήν Έλλάδα, ό ιστορικιστικός τοπικισμός στή νεοκλασική του έκδοχή είχε συναντή-

σει αντίδράσεις πριν ακόμα εμφανιστεί τό κράτος προνοίας και ή μοντέρνα αρχιτεκτονική, και αυτό όφείλεται σέ μιά πολύ ιδιόμορφη κρίση πού ξέσπασε στό τέλος του 19ου αιώνα.

Ό ιστορικιστικός τοπικισμός στήν Έλλάδα δέν τράφηκε μόνο από ένα άπελευθερωτικό άγώνα προέκυψε από τήν κυριαρχία τής πόλης πάνω στήν ύπαιθρο και από συμφέροντα πού άπαιτούσαν νά αναπτυχθεί μιά αστική έλίτ διαχωρισμένη από τον άγροτικό κόσμο και τους «όπισθοδρομικούς» κατοίκους τής ύπαιθρου. Κατά συνέπεια, ό ιστορικιστικός τοπικισμός, βασισμένος περισσότερο στή θεωρία παρά στήν εμπειρία, μέ τή μνημειακότητά του πού θύμιζε κάποια άλλη μακρινή και ξεχασμένη έλίτ, άσκούσε μιά ειδική γοητεία σέ εκείνους πού όραματίζονταν ένα τέτοιο διαχωρισμό. Ό ιστορικιστικός τοπικισμός, έπομένως, ένωσε αλλά ταυτόχρονα διαχώρισε τόν λαό σέ κατηγορίες και όταν αυτές ό διαχωρισμός άλλαξε και διαμόρφωσε καινούριες ταυτότητες και καινού-

29

ριες συμμαχίες των κοινωνικών ομάδων, η αρχιτεκτονική εικονογραφία άλλαξε και αυτή δραστικά για να εκφράσει τις νέες κοινωνικές δομές και τα νέα όραματα. Αυτό έγινε ύστερα από τα δραματικά γεγονότα του τέλους του 19ου αιώνα. Οι αρχικές ελπίδες για έλευθερία, κοινωνική αρμονία και οικονομική ανάπτυξη διαψεύστηκαν. Δημιουργήθηκε μια έχθρικότητα απέναντι στις μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις και την αυτόχθονη ελίτ, επειδή θεωρήθηκαν υπεύθυνες για την άποτυχία. Δημιουργήθηκε ακόμα ένας πόθος για μια νέα εθνική ενότητα που θα ξεπερνούσε τον διαχωρισμό και την αντίθεση ανάμεσα στην πόλη και στην ύπαιθρο. Στην αρχιτεκτονική αυτό εκφράστηκε με την ανάπτυξη ενός νέου ιστορικού τοπικισμού με λαϊκιστικό χαρακτήρα και με επίκεντρο τη σύγχρονη λαϊκή αρχιτεκτονική. Αυτός ο λαϊκός τοπικισμός ήταν, κατά κάποιο τρόπο, μια όπισθοφυλακή του ιστορικού τοπικισμού. Στην πραγματικότητα, έφτασε με μεγάλη καθυστέρηση

σε σχέση με την ελληνική ανεξαρτησία, ενώ θα έπρεπε να είχε εμφανιστεί έναν αιώνα σχεδόν πριν. Τώρα πιά ήταν ανίσχυρος να αντιμετωπίσει τις εξελίξεις του 20ού αιώνα.

Η εξελικτική πορεία του κριτικού τοπικισμού στην Ελλάδα ήταν γεμάτη από αντιξοότητες και αντιφάσεις. Υπήρχε πάντοτε ο κίνδυνος να εγκαταλειφθεί ή πιδύσκολη κριτική προσέγγιση για ένα συναισθηματικό ουτοπισμό που θα έκανε την αρχιτεκτονική μια εύκολη απόδραση προς μια ειδυλλιακή Άρκαδια, φτωχή αλλά τίμια. Υπήρχε, επίσης, μια έντονη αντίδραση στην εξέλιξη από τις ομάδες εκείνες που έβλεπαν τα συμφέροντά τους να περιορίζονται από την επέκταση του κράτους προνοίας. Ο κριτικός τοπικισμός θα μπορούσε πολύ εύκολα να υποκύψει σε μια τέτοια αντίδραση και να απορροφηθεί από αυτή.

Αυτές οι αντιξοότητες και οι αντιφάσεις εκφράζονται καθαρά στη δουλειά του Πικιώνη. Ο Πικιώνης υπήρξε ένας αληθινός

26.
Fermes ornées, πηγή: C.C.L. Hirschfeld, «Théorie de l'art des jardins», Λειψία, 1779-1785.

27.28.
Πεζόδρομος στού Φιλοπάππου, αρχιτέκτων Δ. Πικιώνης, 1957.

29.30.
Κατοικία στά Σπάτα, αρχιτέκτονες Σ. Αντωνιάκη και Δ. Αντωνιάκη, 1974-75.

26.
Fermes ornées.

27. 28.
Pedestrian walk on the Philopappus hill, Athens, architect D. Pikionis, 1957.

29. 30.
House at Spata, Attica, architects S. Antonakakis and D. Antonakakis, 1974-75.

30

πρωτοπόρος της κριτικής του μοντέρνου κινήματος. Ο Aldo van Eyck ανέφερε κάποτε ότι θά έπρεπε να θεωρηθεί σαν τό πρώτο μέλος του Team X και ο Mumford (12), χωρίς ένδοιασμούς, θεωρεί τό έργο του σαν ένα από τά καλύτερα δείγματα τοπικισμού.

"Αν και αρκετά συχνά τό έργο του ξεφεύγει σέ γλυκερές ανακατασκευές των fermes οπθές (είκ. 26), υπάρχει παράλληλα σέ αυτό μία έξαρση του τραγικού και κριτικού πνεύματος. Τό διστάμενο πνεύμα του Πικιώνη βρίσκει τήν καλύτερη έκφρασή του στόν σχεδιασμό του πεζόδρομου γύρω από τόν λόφο του Φιλοπάππου (είκ. 27, 28). Ο Πικιώνης εφαρμόζει εδώ τό πρόγραμμα των επιγόνων του μοντέρνου κινήματος, οι όποιοι, αντίδρώντας στά άπανθρώπινα αποτελέσματα των περιπετειών του μοντέρνου κινήματος, πού ύλοποιούνται μέ τόν φορμαλισμό του λεγόμενου International Style, έπιζητούσαν

prominence once more to the idea of abstract universal norms as a result of the reemergence of the importance of the State and of the faith attached to industrialisation which a highly normative architecture had seemed to express.

However, what came out of modern architecture was soon under strong criticism. It seemed that the more modern architecture was accepted the more its impersonal, rigid, monolithic rules destroyed the humanistic qualities gained by the nineteenth century architectural campaigns for freedom and individuality. As Lewis Mumford remarked (10) what was left of modern architecture appeared to be only a "dogmatic", "sterile", "restrictive", "despotic" and "imperial" way of designing, the same ills which used to be blamed on paternalistic academicism of the end of the nineteenth century (11).

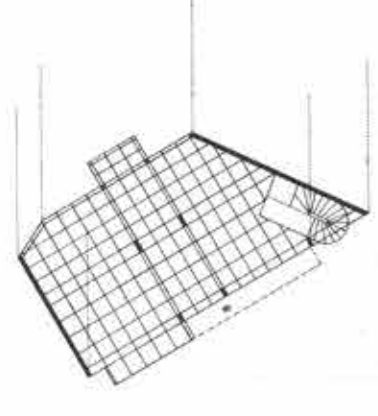
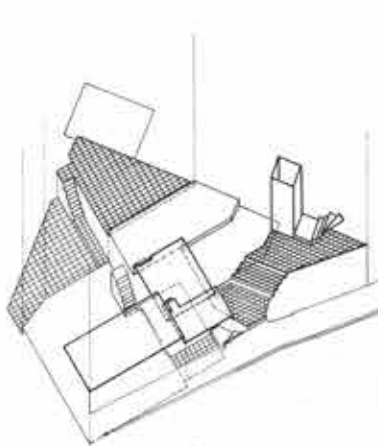
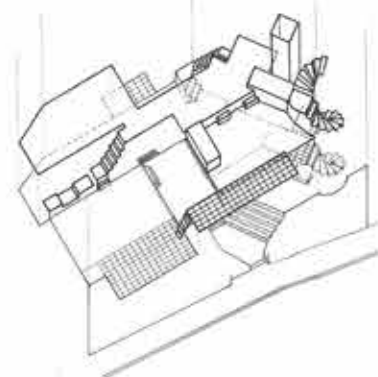
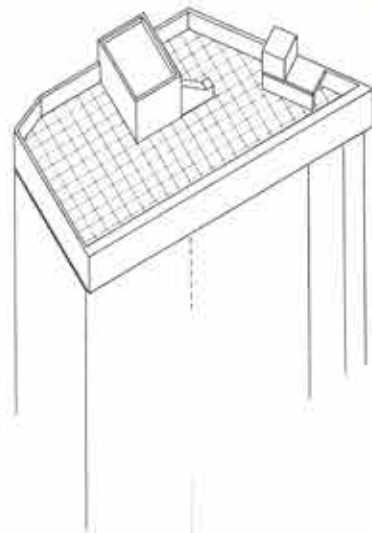
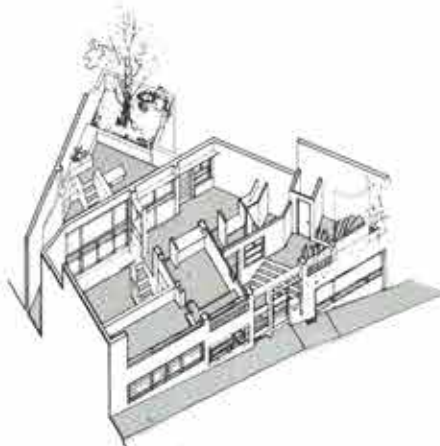
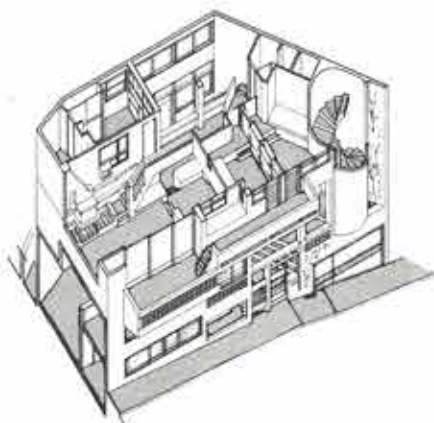
In Greece historicist regionalism in its neo-classical version has already met with opposition before the arrival of the Welfare State and of modern architecture. It is due to a very peculiar crisis which explodes around the end of the nineteenth century. Historicist regionalism here had grown not only out of a war of liberation; it had emerged out of interests to develop an urban elite set apart from the peasant world and its rural "backwardness" and to create a dominance of town over country; hence the special appeal of historicist regionalism, based on the book rather than on experience, with its monumentality recalling another distant and forlorn elite. Historicist regionalism had united people but it had also divided them.

Now the patterns of these divisions change, creating new group alliances and new group identities. The architectural iconography too is drastically transformed, in order to express new social structures and new aspirations.

This follows the dramatic events of the end of the nineteenth century. The initial hopes for freedom, social harmony, economic development are turned down. There is a hostility against the great European powers and the local elite as responsible for the failure. There is also a yearning for a new national unity overcoming the division between town and country.

In architecture this will be expressed with

31

τόν επανεξανθρωπισμό της αρχιτεκτονικής, έναν τόπο δηλαδή «κατασκευασμένο για μία συγκεκριμένη περίπτωση» (13) και όχι έναν αφηρημένο χώρο.

Ο Πικιώνης δημιουργεί ένα αρχιτεκτονικό έργο άπαλλαγμένο από τεχνολογική επιδειξιμανία και συνθετική έπαρση - τυπικά χαρακτηριστικά στο κυρίαρχο ρεύμα της αρχιτεκτονικής του '50 - ένα τελείως απογυμνωμένο αντικείμενο, σχεδόν εξαιλωμένο, μία διευθέτηση τόπων για μία συγκεκριμένη περίπτωση, που ξετυλίγονται γύρω από τον λόφο για μοναχική περιουλογή, για εγκάρδιες συζητήσεις, για μία μικρή συντροφιά, για μία μεγάλη συγκέντρωση. Για να ύφάνει αυτό το εξαιρετικό πλέγμα από κόγχες, πορείες και στάσεις, ο Πικιώνης ιδιοποιείται στοιχεία από τους βωμένους χώρους της λαϊκής αρχιτεκτονικής. Ο δεσμός αυτός όμως με το τοπικό στοιχείο δεν έχει προκύψει από συναισθηματισμούς. Με μία τελείως διαφορετική

αντιμετώπιση, αυτοί οι χώροι ζωής για συγκεκριμένα γεγονότα έχουν μελετηθεί με μία ψυχρή εμπειρική μέθοδο, σαν να είχαν τεκμηριωθεί από έναν αρχαιολόγο. Ούτε όμως η επιλογή τους ούτε η τοποθέτησή τους έγιναν για να προκαλούν μία εύκολη και επιφανειακή συγκίνηση. Είναι πλατώματα για καθημερινή χρήση, αλλά και για να προσφέρουν ό,τι δεν παρέχει η καθημερινή ζωή στο πλαίσιο της σύγχρονης αρχιτεκτονικής. Η διερεύνηση του τοπικού στοιχείου είναι η προϋπόθεση για την προσέγγιση του συγκεκριμένου και του πραγματικού, για τον επανεξανθρωπισμό της αρχιτεκτονικής.

Αλλά η «πορεία» δεν καλύπτει μόνο μία πρακτική ανάγκη. Όπως και στη δουλειά του Α. Κωνσταντινίδη είναι ένα πολιτιστικό αντικείμενο. Είναι ταυτόχρονα ένα σχόλιο για τη σύγχρονη αρχιτεκτονική, ζωή και κοινωνία. Είναι μία ήθικη στάση. Αυτό το άπολιθωμένο ρεύμα από πορείες

και τόπους, αυτά τα «δοχεία ζωής», ακόμα και όταν είναι άδεια, έχουν τη φωνή τους. Είναι μία διαμαρτυρία για την καταστροφή της κοινότητας, τη διάσπαση των ανθρώπινων ομάδων, τη διακοπή της ανθρώπινης επαφής.

Η οργανωτική αρχή της «πορείας» εμφανίζεται στη δουλειά του Δημήτρη και της Σουζάννας Άντωνακάκη σαν μία στενογραφική έκδοχή του πλατιού ρεύματος του λόφου του Φιλοπάππου, σαν μία μινιατούρα ή οποία διατηρεί τα ιδεώδη και τις αρ-

31,32.

Πολυκατοικία Έμμ. Μπενάκη 118, αρχιτέκτονες Σ. Άντωνακάκη και Δ. Άντωνακάκη, 1973-74.

31, 32.

Apartment block in Athens, architects S. Antonakakis and D. Antonakakis, 1973-74.

32

χές οργάνωσης στο ιδιωτικό κτίριο, στην κατοικία, στο διαμέρισμα, ακόμα και στο δωμάτιο. Αυτό θυμίζει τα λόγια του Alberti - που ανέφερε ένα μέλος του Team X - ότι η κατοικία και η πόλη έχουν παρόμοιες δομές (εικ. 29-32).

Πραγματικά, το πρότυπο μοιάζει πολύ με την αναζήτηση από τα μέλη του Team X (14) μιάς αρχιτεκτονικής που θα προέρχεται από κίνηση και συνάντηση, μιά αναζήτηση που οδηγεί στην ανάπτυξη των στοιχείων «κορμός» και «υποδομή», και στην έννοια που δίνει ο Chermayeff στο κτίριο σαν ένα σύνολο από ιεραρχίες διαχωρισμού και ανάμιξης, στόχους και κόμβους ανταλλαγής (15). 'Ακόμα, θυμίζει την ένασχύληση με την πορεία και τη στάση πάνω σε μιά γραμμή κίνησης, μιά ένασχύληση που χαρακτήριζε τους 'Ιάπωνες αρχιτέκτονες (16) και την αμερικανική «αρχιτεκτονική δράσης» (action architecture), (17), της δεκαετίας του '60. "Όλα αυτά ήταν κριτικές προσπάθειες που εναντιώνονταν στον «νοσογόνο» μοντερνισμό και συντηρούσαν το ανθρωπιστικό πνεύμα της μοντέρνας αρχιτεκτονικής.

'Η «πορεία» στην περίπτωση των 'Αντωνακάκη δεν είναι ποτέ μιά άφηρημένη αρχή οργάνωσης, ένα δίκτυο στο οποίο οι άνθρωποι αλλά και μόνο «ρέουν». "Όπως και στη δουλειά του Πικιώνη, τα στοιχεία προκύπτουν από τους συγκεκριμένους βιωμένους τόπους συνάντησης που βρίσκουμε στην τοπική λαϊκή αρχιτεκτονική: τὰ κατώφλια, τὰ περάσματα, τὲς αὐλές (εικ. 33). "Όλα αυτά έχουν συγκεκριμένο σχήμα και σημαντική θέση στις ανθρώπινες σχέσεις: έχουν μιά ιστορία και ἀνήκουν σε μιά κοινωνική ζωή.

'Η «πορεία» είναι η ραχοκοκαλιά από όπου κάθε τόπος αναπτύσσεται και όπου κάθε τόπος αναφέρεται. "Όπως και ο κánaβος, έχει και αυτή τη δυνατότητα νά ἐπηρεάσει τὸ μικροκλίμα, τὸ ρεῦμα τοῦ ἀέρα, τὴ θέα ἢ, τέλος, τὴ θέση τῶν παροχῶν: ὁ πρωταρχικός της ὁμως ρόλος είναι νά ἀποτελεῖ τὸν καταλύτη τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Τὸ σχέδιο καὶ ἡ λειτουργία της μποροῦν νά θεωρηθοῦν ὡς ἀναπαράσταση μιάς ἱεροτελεστίας, ἐπιβεβαίωση τῆς ἀνθρώπινης κοινότητας καὶ κριτικῆ τῶν ἀλλοτριωτικῶν ἐπιδράσεων τῆς σύγχρονης ζωῆς. Μαζὶ μὲ τὸν κánaβο, ἡ «πορεία» ἐκφράζει τὴ στράτευση σὲ μιά ἀρχιτεκτονικὴ πού λειτουργεῖ ὡς πολιτιστικὸ ἀντικείμενο μέσα σὲ ἕνα κοινωνικὸ πλαίσιο.

Τὰ σχέδια τοῦ Δημήτρη καὶ τῆς Σουζάνας 'Αντωνακάκη ἔχουν βαθιές ρίζες στὲς ἐξελίξεις τῆς σύγχρονης ἑλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Εἶναι στὴν πραγματικότητα τὸ προϊόν τῆς σύζευξης προτύπων πού προέρχονται, ὅπως εἶδαμε, ἀπὸ τὸ ἔργο δύο κυρίως ἄλλων 'Ελλήνων ἀρχιτεκτόνων, δύο ἄλλων τοπικιστικῶν προσπαθειῶν: τοῦ Α. Κωνσταντινίδη καὶ τοῦ Πικιώνη. 'Αλλὰ ὅπως στὴν περίπτωση τῆς ζωγραφικῆς τοῦ Τσαρούχη, ὅπου συγχωνεύονται ἡ παράδοση τοῦ Παρθένου μὲ τοῦ Κόντογλου, καὶ ὅπως στὴν ποίηση τοῦ Σεφέρη, ὅπου συνταιριάζεται ὁ Σολωμός μὲ τὸν Καβάφη, πέρα ἀπὸ μιά μίμηση, αὐτὸ τὸ χρέος τοποθετεῖ τὸ ἔργο τῶν 'Αντωνακάκη μέσα στὴ διαλεκτικὴ τῆς ἑλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς κουλτούρας ὡς τὸ ἐπόμενο βῆμα πρὸς τὰ ἔμπρός.

'Ο τοπικισμὸς τῶν 'Αντωνακάκη διαφέρει ἀπὸ τὲς προσπάθειες τοῦ Α. Κωνσταντινίδη καὶ τοῦ Πικιώνη: στὸ ἔργο τους μειώνε-

ται ἡ προσήλωσις πρὸς μιά νοσταλγικὴ οὐτοπικὴ στάση καὶ ἀποφεύγεται ἡ ὀπισθοδρόμησις σὲ ἕναν ἱστορικισμὸ φυγῆς. 'Εἶται τὸ ἔργο τους ἐρχεται πολὺ κοντὰ στὴν ἰδέα τοῦ τοπικισμοῦ, ὅπως τὴν ἐννοοῦσε ὁ Mumford.

'Απὸ τὲς ὀργανωτικῆς ἀρχῆς τοῦ Δημήτρη καὶ τῆς Σουζάνας 'Αντωνακάκη προκύπτει μιά καινούρια κτιριολογικὴ τυπολογία πού δὲν εἶναι οὔτε αὐθαίρετη, οὔτε θετικιστικὴ ἢ «τεκμηριωμένη». 'Απέχει πολὺ ἀπὸ τὴν τυπολογία ἑνὸς κενοῦ φορμαλισμοῦ πού συναντᾶται κανεὶς συχνὰ τὰ τελευταῖα χρόνια ἑνὸς φορμαλισμοῦ, τοῦ ὁποῖου οἱ ὑπεροπτικοὶ ἰσχυρισμοὶ γιὰ ἀντικειμενικότητα, ὀρθολογισμὸ καὶ οἰκουμεινικότητα χρησιμοῦνται μόνο γιὰ νά καλύπτουν τὴ νοσταλγία γιὰ τὴν ἀσφάλεια πού παρείχε ἕνα ἐγκαταλειμμένο, πατερναλιστικὸ παρελθὸν νόμου καὶ τάξης (18).

'Ὡς ἕνα βαθμὸ, ἡ τυπολογία τῶν 'Αντωνακάκη θυμίζει τὴ γλώσσα τῶν ὀργανωτικῶν ἀρχῶν τοῦ Christopher Alexander (19). 'Αλλὰ ἡ ὁμοιότητα δὲν στηρίζεται ἀποκλειστικὰ σὲ ἐμπειρικῆς παρατηρήσεις. Οὔτε οἱ ὀργανωτικῆς ἀρχῆς διακινῶνται κατὰ τρόπο οὐδέτερο. 'Ο κánaβος καὶ ἡ «πορεία» φαίνεται νά ἀνανακλοῦν τὴ συγκεκριμένη ἱστορικὴ πραγματικότητα πού τὰ διαμόρφωσε, ἐνῶ εἶναι φανερὰ ἐνταγμένα σὲ ἕνα κριτικὸ πλαίσιο. 'Η τυπολογία τους ἐπομένως δὲν ἔχει ἀπορρίψει τὸ ἱστορικὸ

33.

"Υδρα: σταυροδρόμια-κινήσεις σε μικρές και μεγάλες κλίσεις-πλατώματα, πηγάδια. 'Αποτυπώσεις - κατατάξεις ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ Δ. 'Αντωνακάκη.

the development of a new historicist regionalism with its populist character focusing on contemporary folk architecture. This popular regionalism was in a way a rear-guard of historicist regionalism. It was in fact a late comer to the Greek Independence and ought to have arrived almost a century before. Now it will be powerless in the face of the twentieth century developments.

The development of critical regionalism in Greece was full of difficulties and contradictions. There was always the danger of abandoning the more difficult critical approach for a sentimental utopianism, making architecture an easy escape to the rural Arcadia, poor but honest.

There was also a strong resistance to development by these groups who saw that their interests would be curtailed by an advancement of the Welfare State. Critical regionalism could very easily succumb to such an opposition and be absorbed by it. These difficulties and contradictions we find expressed most visibly in the work of D. Pikionis.

Pikionis has been a true pioneer of the critique of modernism. Aldo van Eyck evidently once mentioned that he ought to have been considered as the first member of Team X and Mumford (12) unhesitatingly includes his work as one of the best examples of regionalism.

If his work very often slips into soft reconstructions of the *fermes ornées*, (ill. 26) next to such examples, however, there is

an explosion of tragic and critical spirit.

The dissenting spirit of Pikionis finds its best expression in the design of the path around the hill of Philopappus (ill. 27, 28). Pikionis puts into action here the program of the epigones of the modern movement who, in reaction to the dehumanising effects of the modernist escapades, embodied in the formalism of International Style, asked for the rehumanisation of architecture, for "a place made for an occasion" instead of one made as abstract space (13). Pikionis proceeds to make a work of architecture free of technological exhibitionism and compositional conceit - so typical of the main stream of architecture of the 1950's - a stark naked object almost dematerialised, an ordering of "places made for the occasion" unfolding around the hill for solitary contemplation, for intimate discussion, for a small gathering, for a vast assembly.

To weave this extraordinary braid of niches and passages and situations, Pikionis identifies appropriate components from the lived-in spaces of folk architecture, but in this project the link with the regional is not made out of tender emotion. In a completely different attitude, these envelopes of concrete events are studied with a cold empirical method as if documented by an archeologist. Neither is their selection and their positioning carried out to stir easy superficial emotion. They are platforms to be used in an everyday sense but to supply that which, in the context of contemporary

architecture, everyday life does not. The investigation of the local is the condition for reaching the concrete and the real, and for rehumanising architecture.

But the path is not only a facility. As in the work of A. Constantinides, it is a cultural object; it carries with it a commentary about contemporary architecture, life, society. It is a moral statement that this petrified stream of passages and places, these "vessels of life" carry; even when empty, they have a voice. It is a protest against the destruction of community, the splitting of human associations, the dissolution of human contact.

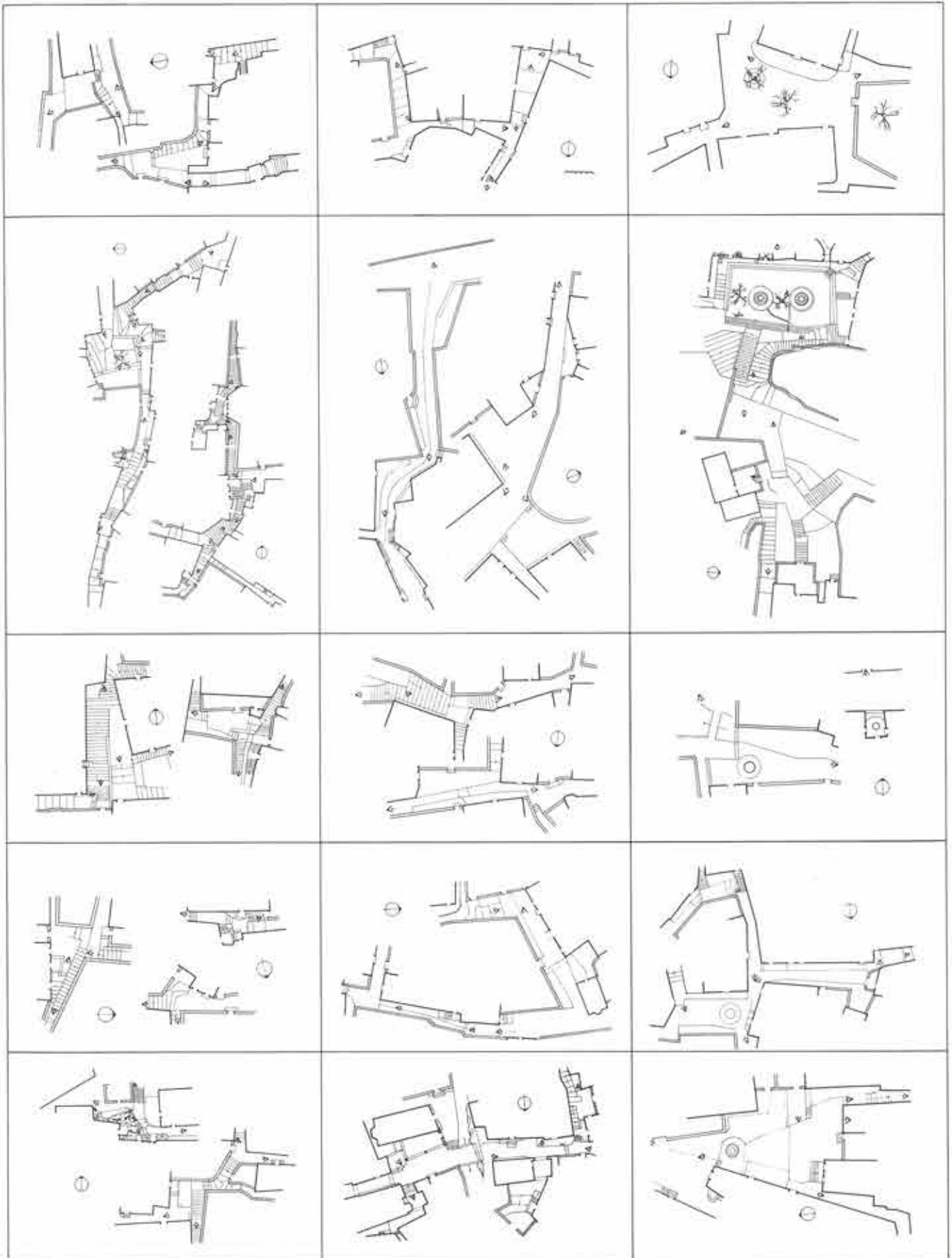
The pathway pattern emerges in the work of the Antonakakis, as a shorthand version of the vast stream of the Philopappus hill, as a miniature which preserves the ideals and organising principles in an individual building, a house, an apartment even a room. Thus it brings to mind the saying of Alberti - once more quoted by a Team X member - that a house and a city have an equivalent structure (ill. 29-32).

Indeed, the pattern comes very close to the search by the members of Team X (14) for an architecture that grows out of movement and meeting, a search which leads to the development of the elements of "stem"

33.

Island of Hydra: crossroads-movements on smooth and steep slopes-plateaux, wells. Measured drawings by D. Antonakakis.

καί κοινωνικό πλαίσιο πλησιάζει, σε κάποιο βαθμό, αυτό που μπορεί να ονομαστεί «ρεαλιστική» τυπολογία. Βέβαια, και ο κριτικός τοπικισμός έχει τους περιορισμούς του, όπως έδειξε στα τέλη του '60 ή άναταραχή του λαϊκιστικού κινήματος, μιας πιά άναπτυγμένης μορφής τοπικισμού. Έτσι είναι φανερό πώς δεν μπορεί να έμφανιστεί μιά νέα άρχιτεκτονική σήμερα χωρίς να υπάρχει ένα νέο είδος σχέσεων ανάμεσα στον άρχιτεκτόνα και τον χρήστη, και χωρίς να υπάρχουν νέα είδη προγραμμάτων. Υπάρχει σοβαρή καθυστέρηση και στο ένα και στο άλλο, όχι μόνο στα περισσότερα έργα του κριτικού τοπικισμού, όπως και στη δουλειά που εξέτάσαμε εδώ, αλλά και πιά γενικά στη σημερινή έλληνική άρχιτεκτονική. Παρ' όλους αυτούς τους περιορισμούς, ο κριτικός τοπικισμός είναι ή γέφυρα από την οποία πρέπει να περάσει οποιαδήποτε άνθρωπιστική άρχιτεκτονική του μέλλοντος, άκόμη και αν αυτό τό μονοπάτι οδηγήσει τελικά σε έντελώς διαφορετική κατεύθυνση. Θα πρέπει να είμαστε εύγνώμονες στον Δημήτρη και τη Σουζάνα Άντωνάκη γιατί τό έργο τους άποτελεί μιά σημαντική συμβολή στο χτίσιμο αυτής της γέφυρας. Είναι μιά προσφορά μοναδικής σημασίας, όχι μόνο στα πλαίσια της έλληνικής άρχιτεκτονικής αλλά και της σύγχρονης διεθνούς άρχιτεκτονικής.

Βιβλιογραφικές αναφορές

1. Ch. Hussey, *The Picturesque*, Λονδίνο 1927 (άκόμη ή καλύτερη μελέτη στο θέμα) S. Lang, «The Genesis of the English Landscape Garden».

στο Ν. Pevsner (έπιμ.), *The Picturesque Garden and its Influence outside the British Isles*, Ούόσικτον 1974.

2. Βλ. A. Pope, *Moral Essays: Epistle to Burlington* (1730-31).

3. Goethe, *Von deutscher Baukunst*, 1773. W.D. Robson-Scott, *The Literary Background of the Gothic Revival in Germany*, Όξφόρδη 1965, σ. 76-95. «Gothic», *Architectural Review*, τ. ΧCVIII, Δεκ. 1945.

4. Το έργο του Mies van der Rohe έγινε γνωστό στην Έλλάδα από τη διδασκαλία του James Speyer και επηρέασε σημαντικά τον Δημήτρη και τη Σουζάνα Άντωνάκη.

5. A. Κωνσταντινίδης, *Σύγχρονη άληθινή άρχιτεκτονική*, Άθήνα 1978.

6. Το έργο αυτό με τον ούτοπικό πουρισμό και τον μιμωλισμό του θυμίζει τις κατασκευές του Sol Lewitt, αν και ή όμορφιά του είναι τελικά τοπικιστική και όχι άφηρημένη, όπως στην περίπτωση του Lewitt.

7. *Θέματα Χώρου + Τεχνών* 4/1973, σ. 22-26.

8. *Άρχιτεκτονικά Θέματα* 6/1972, σ. 203-211.

9. Daniel Bell, *The Cultural Contradictions of Capitalism*, Νέα Υόρκη 1976.

10. Ο Mumford υπήρξε θερμός ύποστηρικτής του τοπικισμού και άυστηρός έπικριτής του «μοντερνισμού» και του «International Style», αν και παρέμεινε πιστός στα άρχικά ιδανικά της μοντέρνας άρχιτεκτονικής, βλ. ειδικά «Skyline», *The New Yorker*, 11.10.1947 και «What is happening to Modern Architecture», *Museum of Modern Art Bulletin*, άνοιξη 1943, από όπου τά παραβέματα.

11. Κ. Θ. Δημαράς, *Ίστορία της νεοελληνικής*

λογοτεχνίας, Άθήνα 1949, σ. 166-167.

12. Lewis Mumford, *The City in History*, Νέα Υόρκη 1961, εικ. 10 και σ. 79.

13. Aldo van Eyck, στο Oscar Newman (έπιμ.), *Documents of Modern Architecture*, Νέα Υόρκη 1961, σ. 28.

14. A. Smithson (έπιμ.), *Team Ten Primer*, Λονδίνο 1965.

15. S. Chermayeff και C. Alexander, *Community and Privacy*, Νέα Υόρκη 1965. S. Chermayeff και A. Tzonis, *Shape of Community*, Λονδίνο 1971.

16. N. Kurokawa, «Architecture of the Road», *Kenchiku Bunka*, Ιαν. 1963.

17. G. Kallman, *Architectural Forum*, Όκτ. 1959, σ. 132-7.

18. Άναφερόμαστε στην τυπολογία όπως τη χρησιμοποιεί κυρίως ο Aldo Rossi. Βλ. A. Vidler, «The Idea of Type», *Oppositions* 8, Νέα Υόρκη, άνοιξη 1977. G. Argan, «Sull concetto di tipologia architettonica», *Progetto e destino*, Μιλάνο 1965. A. Rossi, *L'architettura della città*, Πόνοβο 1966.

19. C. Alexander, *A Pattern Language*, Νέα Υόρκη 1979.

and "infrastructure", and to Chermayeff's conception of the building as a set of hierarchies, of separation and mixing, target points and exchange knots (15). It also recalls the preoccupation with process and stasis across a line of circulation, preoccupation that characterised the Japanese architects (16) and American "action architecture" (17) during the 1960's. These were all critical efforts directed against ailing modernism, in an attempt to sustain the humanistic spirit of modern architecture.

The pathway, in the case of the Antonakakis, is never an abstract principle of organisation, a network through which people only flow. As in the work of Pikionis, the components come out of the concrete lived-in places for meeting that we find in local, popular architecture: doorsteps, passages, courts (ill. 33). They have a memorable shape and notable position in human associations; they have a history and belong to a social life.

The pathway is the backbone from which each place grows and to which each place leads. As in the case of the grid, it may control also aspects of microclimate, the flow of air, the view or the course of service lines; but its primary role is to be a catalyst of social life. Every time its circuit is layed down and every time one passes through it, it can be seen as the reenactment of a ritual, the confirmation of the human community and a criticism of the alienating effects of contemporary life. Together with

the grid, the pathway is a commitment to architecture as a cultural object in a social context.

The designs of the Antonakakis are deeply rooted in the developments of modern Greek architecture. They are in fact mainly the product of the marriage between patterns derived, as we have seen, from the work of two other Greek architects, of two other regionalist efforts. But as in the case of the painting of Tsarouchis, merging the tradition of Parthenis with Kontoglou, and as in the poetry of Seferis, bringing together Solomos and Cavafy, more than an imitation, this debt places the work of the Antonakakis inside the dialectic of Greek culture and makes it the next step forward. The regionalism of the Antonakakis differs from the efforts of A. Constantinidis and Pikionis in moving further away from an attachment to a nostalgic utopian attitude and in avoiding regressions to an escapist historicism. The regionalism of the Antonakakis is much the same as Mumford's. From the patterns of the Antonakakis a new building typology emerges which is neither arbitrary nor positivist or "documentary". It is far from the recent contentless formalistic typology whose lofty claims to objective, rationalist and universal value only serve to cover up a yearning for the security of a forlorn, law-and-order paternalistic past (18).

To some degree, the Antonakakis typology might bring to mind the pattern languages of Christopher Alexander (19). But the

identification does not rely exclusively on empirical observation; nor is the pattern perpetuated in a non-committal manner. Both grid and pathway come close to reflecting the particular historical condition through which they have passed and they are clearly engaged in a critical framework. The typology at hand, therefore, has not rejected a historical and social context; it approaches to some extent what may be called a "realistic" typology.

Certainly, critical regionalism has its limitations. The upheaval of the populist movement - a more developed form of regionalism - has already brought to light these weak points. No new architecture can emerge without a new kind of relations between designer and user, without new kinds of programs. There is a serious retardation in relation to both these aspects, not only in most projects of critical regionalism and in the work examined here, but in the current situation of Greek architecture.

Despite these limitations, critical regionalism is a bridge over which any humanistic architecture of the future must pass, even if the path may lead to a completely different direction. We should be grateful that the work of the Antonakakis has contributed considerably in constructing this bridge. It is of a unique significance not only to Greek architecture but also to contemporary architecture in general.

Σχολείο στην 'Αγία Παρασκευή

Ο.Α.Ο.Μ. ΕΠΕ, 'Ομάς 'Αρχιτεκτονικών και Οικιστικών Μελετών.

'Αρχιτέκτονες: Κ. Γκάρτζος, Η. Γουναρόπουλος, Α. Κωστίκας, Φ. Προκόπης και Β. Προκόπη

Τό έργο αποτελεί επέκταση και αναμόρφωση των εγκαταστάσεων του σχολείου που υπήρχε και περιλάμβανε ένα αυτότελες κτίριο δημοτικού, στο οποίο δέν έγινε καμιά επέμβαση, και τό συγκρότημα γυμνασίου και λυκείου.

Τό γυμνάσιο και τό λύκειο αποτελούνταν από δύο διόροφες παράλληλες πτέρυγες, ή μία απέναντι στην άλλη σε απόσταση 30 μ. 'Ο κενός αυτός χώρος μεταξύ των κτιρίων έκλεινε στην ανατολική πλευρά με τό κτίριο του γυμναστηρίου και της παλαιάς βιβλιοθήκης, ενώ πρós τά δυτικά ήταν ανοιχτός και συνεχόμενος με γήπεδα μπάσκετ και βόλεϊ που χρησιμοποιεσαν και σαν χώροι διαλειμμάτων. Τά υπάρχοντα κτίρια ήταν αρχιτεκτονικά ούδέτερα χωρίς κανένα μορφολογικό ενδιαφέρον, δύο όρθογώνια παραλληλεπίπεδα με ένα διάδρομο στη μέση και αίθουσες από τις δύο πλευρές.

Οι ανάγκες του εργοδότη περιλάμβαναν: α) συγκρότημα αίθουσών διδασκαλίας φυσικής-χημείας-βιολογίας και εικαστικών τεχνών,

β) βιβλιοθήκη δυναμικότητας 30.000 τόμων για τή μεταστέγαση της υπάρχουσας που ήταν σε άκατάλληλο χώρο, με σύγχρονες εγκαταστάσεις που νά εξυπηρετούν τις πολλαπλές εκπαιδευτικές λειτουργίες της (όπτικοακουστικά μέσα, εργαστήρια παραγωγής κλπ.),

γ) συγκρότημα διοίκησης όλου του εκπαιδευτηρίου.

'Η μελέτη έχοντας σαν στόχο τήν οργανική σύνδεση των νέων λειτουργιών με τις υπάρχουσες και τήν όσο τό δυνατό καλύτερη αξιοποίηση των ελεύθερων χώρων, έπιδωξε τήν ένσωμάτωση των νέων κατασκευών στα υπάρχοντα κτίσματα. 'Ετσι κατασκευάστηκαν δύο διόροφες «γέφυρες» ανάμεσα στις δύο παράλληλες πτέρυγες, που αφήνουν ελεύθερο τό ίσόγειο για τήν εξυπηρέτηση πρόσθετων αναγκών διαλειμμάτων ή άλλων εκδηλώσεων. Ταυτόχρονα δημιουργήθηκε ένα αίθριο 30x30 μ. μέσα στο οποίο κατασκευάστηκαν ένα μικρό υπαίθριο θέατρο και καθιστικά, που αποτελούν πιά τό κέντρο ζωής του σχολείου.

Γιά νά πραγματοποιηθεί ή μορφολογική έννοηση των παλαιών αδιάφορων κτισμάτων με τόν χαρακτηρισμό των νέων κατασκευών, έτσι ώστε νά δημιουργηθεί ένα ένιαιο κτιριακό συγκρότημα, κατασκευάστηκε μιá εξωτερική επένδυση των όψων των παλαιών κτισμάτων, που αποτελείται από τμήματα σβαντισμένων τοίχων και γυμνού μπετόν.

Στό δυτικό άκρο των παλαιών πτερυγών του γυμνασίου-λυκείου προβλέπεται διόροφο συγκρότημα σε πιλοτί' στον πρώτο του όροφο τοποθετήθηκαν οι αίθουσες φυσικής και χημείας με άμεση προσπέλαση από τις αίθουσες διδασκαλίας που βρίσκονται στις παλαιές πτέρυγες, και στον δεύτερο όροφο ή διοίκηση με άμεσας προσπέλαση για νά εξασφαλίζεται ή έπο-

πτεία του όλου εκπαιδευτηρίου αλλά και ή έπιθυμητή μόνωση από τόν θόρυβο της αύλης διαλειμμάτων και τούς χώρους άθλοπαιδιών.

Στήν ανατολική πλευρά και πάνω από τόν χώρο της παλαιάς βιβλιοθήκης, που μετατράπηκε σε έστιατόριο με αυτοεξυπηρέτηση, βρίσκεται τό συγκρότημα της βιβλιοθήκης σαν ένιαιο κτίριο σε τρεις διαφορετικές στάθμες με συνολικό έμβαδό 1000 τ.μ., που αντίστοιχούν σε τρεις βασικές λειτουργικές ενότητες:

α) είσοδος γραφείων διοίκησης, αναγνωστήριο περιοδικών,

β) κυρίως αναγνωστήριο με συγκρότημα βιβλιοστασιών και

γ) πατάρι όπου υπάρχουν τά όπτικοακουστικά μέσα εκπαίδευσης.

Πάνω από τή βιβλιοθήκη προβλέφθηκαν οι αίθουσες εικαστικών τεχνών (ζωγραφική-χαρακτική-διακοσμητική) με ανατολικό προσανατολισμό και άμεση προσπέλαση πρós υπαίθρια βεράντα 500 τ.μ., κατάλληλα διαμορφωμένη για μαθήματα γλυπτικής και ζωγραφικής.

1.
'Ανατολική όψη του κτιρίου διοίκησης και έπιστημών.

1.
East view of the administrative and science building.

School at Aghia Paraskevi, Attica

Architects C. Gartzos, H. Gounaropoulos, A. Kostikas, F. Prokopis and V. Prokopis

A school complex comprising primary school, junior high school, and high school was remodeled and expanded to include the following additional facilities: a) science laboratories, classrooms and art workshops, b) a 30,000 volume library with audiovisual equipment and c) administra-

tive offices for the entire school complex. A new two storey building on pilotis was designed to include teaching facilities on the first level and administrative offices on the higher level.

The new library was placed over the existing one which was turned into a self-

service cafeteria. The new layout allowed the creation of a 30 x 30 m. patio comprising an open theatre and sitting arrangements which has become the focal point of the school's social life.

2

2. Τό αίθριο από τό επίπεδο τής βιβλιοθήκης.

3. Όψη τής βιβλιοθήκης από τό αίθριο.

4. Άξονομετρικό. Άριστερά καί δεξιά είναι οι πτέρυγες τών κτιρίων πού προϋπήρχαν φαίνεται ή επέμβαση πού έγινε στις όψεις τους γιά νά αποτελέσουν ένιαίο σύνολο μέ τις νέες κατασκευές. Μπροστά είναι τό «κτίριο-γέφυρα» μέ τή διοίκηση καί τις αίθουσες φυσικής καί χημείας. Πίσω είναι τό συγκρότημα τής βιβλιοθήκης μαζί μέ τις αίθουσες καλών τεχνών στόν όροφο. Στη μέση έχει διαμορφωθεί αίθριο μέ χώρο συγκεντρώσεων καί διαλειμμάτων. Η βιβλιοθήκη (ό όροφος μέ τά πρισματικά πάνω στην όψη) έχει, όπως φαίνεται, δυνατότητα επέκτασης.

5. Τό κτίριο βιβλιοθήκης καί καλών τεχνών.

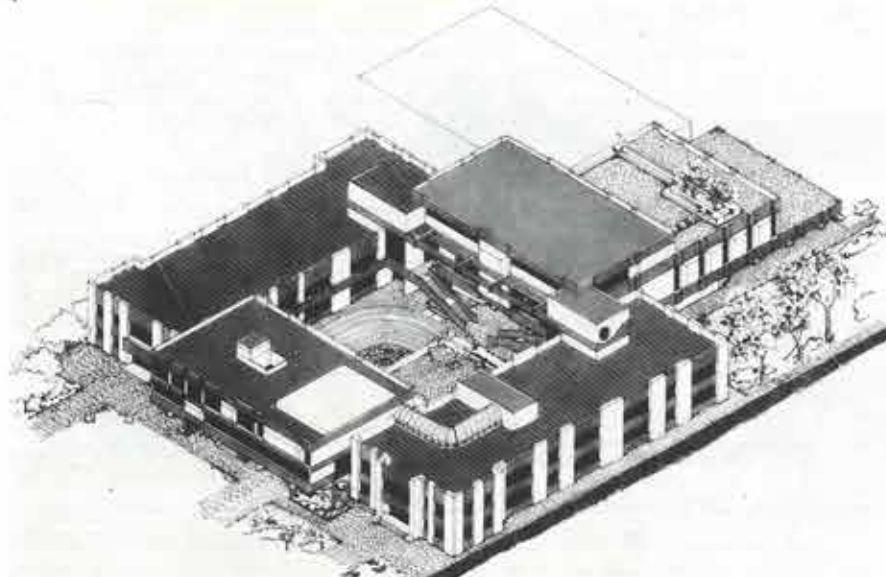
6. Κάτοψη ίσογείου. Σκιασμένα είναι τά υπάρχοντα κτίρια. 1. Παλαιό λύκειο, 2. Παλαιό γυμνάσιο, 3. Παλιό κλειστό γυμναστήριο, 4. Παλαιά βιβλιοθήκη πού μετατράπηκε σέ καφετερία, 5. Είσοδος πού οδηγεί κατευθείαν στόν β' όροφο τής διοίκησης, 6. Πέρασμα κάτω από τό δυτικό κτίριο-γέφυρα, 7. Υπαίθριο μικρό θέατρο, 8. Οι σκάλες πού οδηγούν κατευθείαν στη βιβλιοθήκη καί στόν όροφο τών παλαιών κτιρίων, 9. Χτιστό καθιστικό στά πιλοτί του ανατολικού κτιρίου, 10. Αίθριο.

7. Κάτοψη βιβλιοθήκης. 1. Είσοδος, 2. Χώλ, μικρό έκθετήριο βιβλίων, 3. Γραφείο κυκλοφορίας, 4. Αίθουσα καί αναγνωστήριο περιοδικών, 5. Προσπέλαση παταριού μέ τά όπτικοακουστικά μέσα, 6. Άναγνωστήριο-βιβλία άναφοράς, 7. Άτομικά άναγνωστήρια, 8. Αίθριο, 9. Άναγνωστήριο, 10. Βιβλιοστάσιο, 10α. Καρτέλες, 11. Χώροι όμαδικής μελέτης, 12. Γλυπτό, 13. Γραφείο, 14. Καρτελοφύλακας, συντήρηση βιβλίων, 15. Βιβλιοθηκάριος, 16. Χώλ όπτικοακουστικού κέντρου, 17, 18. Έργαστήρια όπτι-

3

4

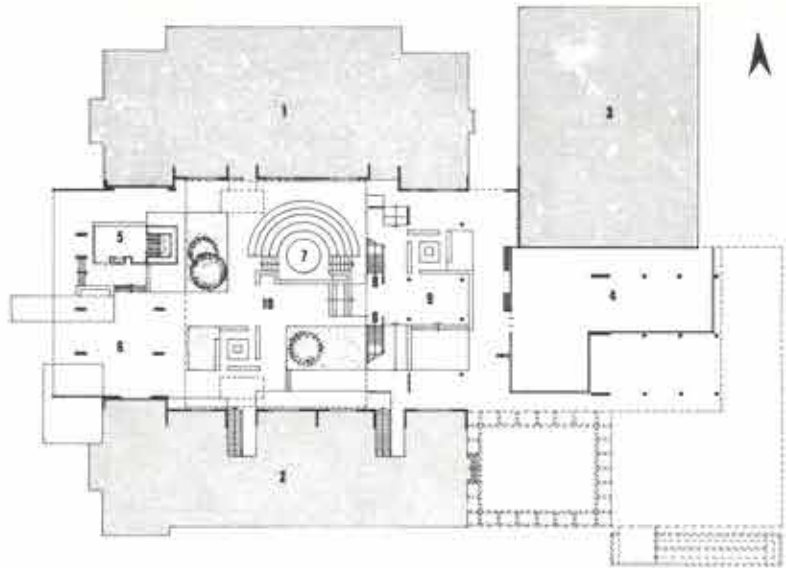

5

κοακουστικού κέντρου, 19. Παλιό κλειστό γυμναστήριο, 20. Παλιό λύκειο, 21. Παλιό γυμνάσιο, 22. Χώρος για μελλοντική επέκταση, 23. Σκάλα κινδύνου.

8. Κάτοψη γραφείων διοίκησης. 1. Ύποδοχή, 2. Γενικός διευθυντής, 3. Προθάλαμος και βοηθός γραμματέας, 4. Ίδιαίτερη γραμματέας, 5. Αναπληρωτής διευθυντής, 6. Γραμματέας προσωπικού, 7. Αίθουσα συμβουλίων, 8. Αίθουσα πολλαπλής χρήσης, 9. Βοηθός γραμματέας, 10. Αίθριο, 11. Αποθήκη, 12. Στεγασμένη πρόσβαση γιά την αίθουσα πολλαπλής χρήσης από τους μαθητές, 13. Αναμονή, 14. Διευθυντής οικονομικών, 15. Γραμματέας, 16. Ταμίας, 17. Τμήμα προμηθειών, 18. Λογιστήριο, 19. Αρχείο, 20. Δώμα παλαιού λυκείου, 21. Δώμα παλαιού γυμνασίου.

2. The patio as seen from the library.

3. The library as seen from the patio.

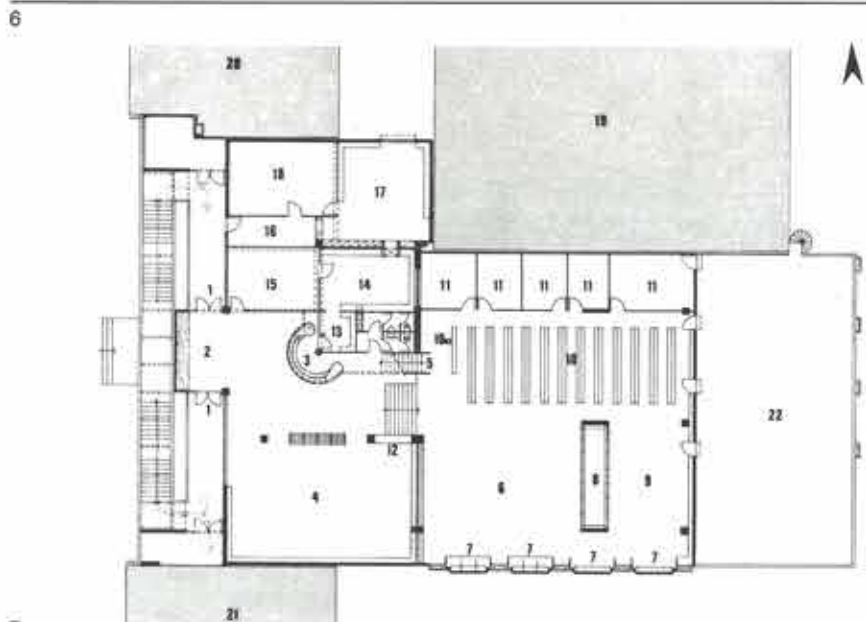
4. Axonometric drawing showing on the left and right the existing wings and the remodeling on their facades designed to combine the old and new buildings into a unified whole; in the foreground the administrative and science building; in the background the library and the arts section on the floor above; and patio in the middle.

5. The library and arts building.

6. Ground floor plan. Existing buildings are shadowed. 1. Old high school, 2. Old junior high school, 3. Old gym, 4. Old library, turned to a cafeteria, 5. Entrance leading to the administrative offices, 6. Passage under the western building, 7. Small outdoor theatre, 8. Staircase leading to the library and the first floor of the old buildings, 9. Built-in sitting arrangement at the ground level of the east building, 10. Patio.

7. Library plan. 1. Entrance, 2. Lobby, book exhibition, 3. Circulation desk, 4. Journals, 5. Access to audiovisual centre, 6. Reference books, 7. Reading booths, 8. Patio, 9. Reading room, 10. Book deposit, 10a. Card index, 11. Reading area, 12. Sculpture, 13, 14. Offices, 15. Librarian, 16. Lobby of audiovisual centre, 17,18. Audiovisual laboratories, 19. Existing gym, 20. Existing high school, 21. Existing junior high school, 22. Space for possible future expansion, 23. Fire staircase.

8. Administrative offices plan. 1. Reception, 2. Director's office, 3. Lobby and assistant secretary, 4-6. Offices, 7. Conference room, 8. Multi-purpose room, 9. Office, 10. Patio, 11. Storage, 12. Covered alley leading to the multi-purpose room, 13. Waiting room, 14-17. Offices, 18. Accounts department, 19. Files, 20. Roof of existing high school, 21. Roof of existing junior high school.

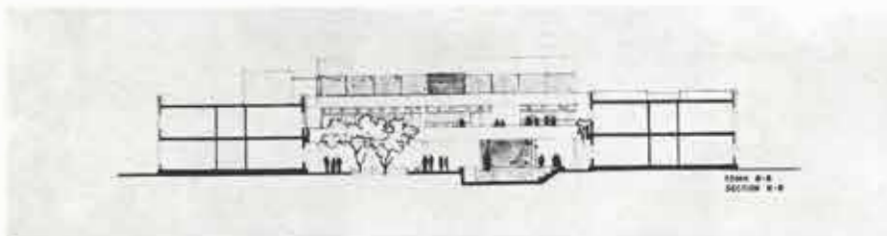

7
8

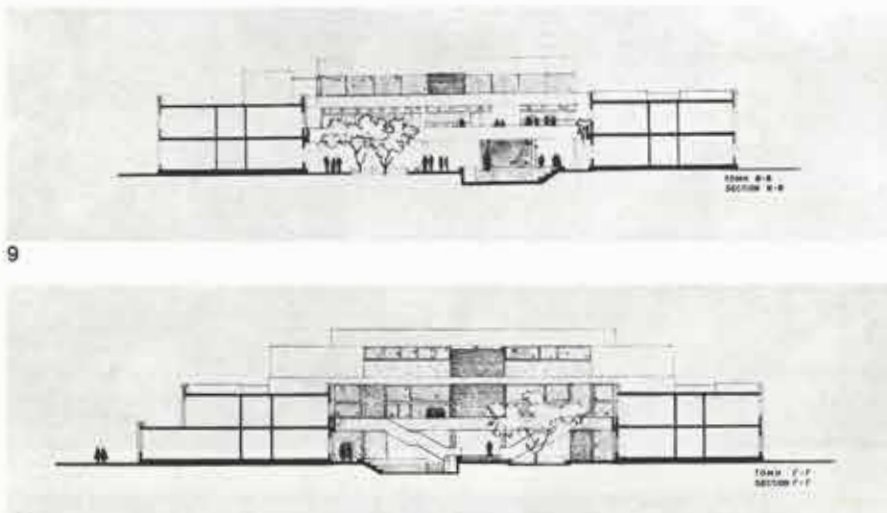

9. Τομή Β-Β· τέμνονται τὰ υπάρχοντα κτίρια καὶ φαίνεται ἡ ὄψη ἀπὸ τὸ αἶθριο τοῦ κτιρίου διοίκησης καὶ ἐπιστημῶν.

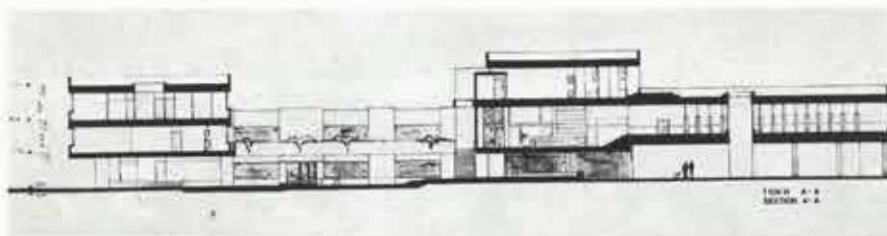

9

10. Τομή Γ-Γ· τέμνονται τὰ υπάρχοντα κτίρια καὶ φαίνεται ἡ ὄψη ἀπὸ τὸ αἶθριο τῆς βιβλιοθήκης καὶ τῶν αἰθουσῶν καλῶν τεχνῶν.

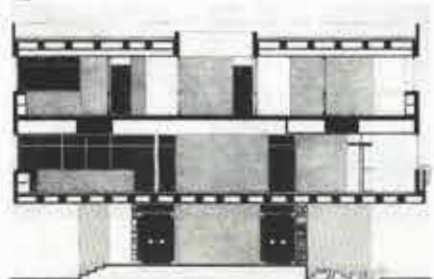

10

11

12

13

14

χνῶν.

11. Τομή Α-Α· τέμνονται οἱ προσθήκες. Ἀριστερὰ τὸ κτίριο διοίκησης καὶ ἐπιστημῶν, δεξιὰ ἡ βιβλιοθήκη καὶ ἐπάνω οἱ αἰθουσες καλῶν τεχνῶν.

12. Τομή τοῦ κτιρίου διοίκησης καὶ τῶν αἰθουσῶν φυσικῆς καὶ χημείας.

13. Χτιστὸ καθιστικὸ στὸν στεγασμένω χώρῳ διαλειμμάτων, κάτω ἀπὸ τὸ κτίριο τῆς βιβλιοθήκης.

14. Τὰ δύο ἐπίπεδα τῆς βιβλιοθήκης.

15. Βιβλιοθήκη. Ὁ χώρος μελέτης καὶ περιοδικῶν. Στὸ βάθος φαίνεται τὸ πατάρι μὲ τὰ ὀπτικοακουστικὰ μέσα καὶ ἀπὸ κάτω τὰ γραφεῖα καὶ τὸ γκισέ δανεισμοῦ.

16. Ἀποψη τοῦ μπαλκονιοῦ-ἀναγνωστηρίου στὸ πατάρι τῆς βιβλιοθήκης ὅπου ὑπάρχουν τὰ ὀπτικοακουστικὰ μέσα μελέτης.

17. Βιβλιοθήκη. Ὁ χώρος βιβλιοστασιῶν-ἀναγνωστηρίων.

18. Μία ἀπὸ τίς αἰθουσες φυσικῆς καὶ χημείας.

9.
Section B-B of existing buildings showing the facade from the science and administration patio.

10.
Section Γ-Γ of existing buildings showing the facade from the library and arts patio.

11.
Section A-A of the new additions showing the science and administration building on the left and the library on the right with the arts workshops above.

12.
Section of the science and administration building.

13.
Built-in sitting arrangement in the covered play area below the library building.

14.
The two levels of the library.

15.
Library. View of the journals reading room showing the audiovisual centre in the background and the circulation desk below.

16.
View of the audiovisual centre reading room.

17.
View of the library.

18.
View of one of the science rooms.

17
18

16

Δικαστικό Μέγαρο Λιβαδειᾶς

Ἀρχιτεκτονική μελέτη: καθηγητής Γ. Δεσποτόπουλος καὶ συνεργαζόμενα γραφεῖα Τ. καὶ Δ. Μπίρη, καὶ Η. Παπαγιαννόπουλου. Συνεργάτης ἀρχιτέκτων Γ. Μακρῆς. Στατική μελέτη: Θ. Βουδικλάρης. Μηχανολογική μελέτη: Α. Κοκκινόπουλος

Βασικές κτιριολογικές ἀπαιτήσεις: τρεῖς κύριες αἴθουσες γιὰ τὴν ἀκροαματικὴ διαδικασία, γραφεῖα γιὰ τὴ διοίκηση, δικηγορικὸς σύλλογος, ἀρχεῖα, βοηθητικὰ κλπ. Στὴν περίπτωση τοῦ δικαστικοῦ μεγάρου Λιβαδειᾶς τὸ συνηθισμένο σκοτεινὸ χῶλ πού χαρακτηρίζει τὰ περισσότερα ἑλληνικὰ δημόσια κτίρια ἀντικαθίσταται ἀπὸ μιά μεγάλη φωτεινὴ πολυόροφη στεγασμένη αὐλὴ πού χωρὶς νὰ χάνει τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ὑπαίθριου χώρου προστατεύει ἀπὸ τὸ κρῦο καὶ τὴ βροχὴ τὸ πλῆθος πού τὴ γεμίζει ἀσφυκτικά.

Ἡ δικαστικὴ διαδικασία ἀνάγεται πάντα σὲ μυσταγωγία πού πραγματοποιεῖται σὲ χώρους μὲ ἀρχαῖκα πρότυπα, μνημειώδεις σκάλες, σκοτεινοὺς προθαλάμους. Ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα πού συνήθως «ἐκμοντερνίζονται» στὰ σύγχρονα δικαστικά μέ-

γαρα, διαιωνίζοντας τὴν εἰκονογραφία τοῦ δέους. Πενταόροφα ραδιὰ μπετονένια καὶ ντυμένα μὲ μάρμαρο ὑποστυλώματα. Ὁ σύγχρονος ἰωνικὸς ρυθμὸς, ὑποκουλτούρα καὶ βαρβαρότητα. Στὸ δικαστικὸ μέγαρο Λιβαδειᾶς δὲν χρησιμοποιήθηκαν αὐτὰ τὰ τεχνάσματα.

Ἡ ἐσωτερικὸς χώρος ὅπου συγκεντρώνεται ὁ κόσμος ἐξελίσσεται ἐλεύθερα ὡς τὰ πεζοδρόμια. Ἐνα διάφανο κατακόρυφο μπετονένιο πλέγμα τὸν χωρίζει ἀπὸ τὸν κεντρικὸ δρόμο. Ἐνας ἐσωτερικὸς πεζόδρομος διοχετεύει τὴν καθημερινὴ ζωὴ τῶν γύρω δρόμων καὶ τῆς πλατείας μέσα ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ ἴδιου τοῦ κτιρίου, ἀναιρώντας στὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ τὴν αἴσθηση τοῦ δέους πού ἀναγκαστικά περιέχεται σὲ αὐτὴ καθεαυτὴ τὴ δικαστικὴ λειτουργία.

Τὸ περίγραμμα καὶ οἱ μάζες τοῦ κτιρίου ἐπιτρέπουν νὰ εἰσχωρεῖ σὲ αὐτὸ ὁ γύρω ὑπαίθριος χώρος. Εἰκόνες τῆς πόλης περιέχονται καὶ διαφαίνονται ἀνάμεσα ἀπὸ τοὺς κτιριακοὺς ὀγκοὺς καὶ τὸ καμπύλο στέγαστρο τῆς ἐσωτερικῆς «αὐλῆς».

Στὸ στρεβλὸ οἰκόπεδο δὲν ἀκολουθήθηκαν ὑποχρεωτικά οἱ οἰκοδομικὲς γραμμές. Δημιουργήθηκαν εὐκαιρίες ἀκάλυπτων ὑπαίθριων χώρων χωρὶς νὰ καταργηθεῖ ἡ ἐσωτερικὴ γεωμετρικὴ νομοτέλεια τῆς κατασκευῆς.

Ἐγλικά κατασκευῆς: τὸ γυμνὸ μπετόν, ὁ σοβάς, τὰ σιδερένια προφίλ, τὰ γαιώδη χρώματα.

Ἀνάθεση: 1966, ἀποπεράτωση: 1978 κόστος: 40.000.000 δρχ.

Court house at Levadia

Architects Professor J. Despotopoulos, T. and D. Biris and H. Papayanopoulos. Collaborating architect G. Makris

The accommodation required was three courtrooms, administrative offices, the lawyers' association offices, files and service facilities.

The architects' aim has been to create a setting which would not follow the traditional prototypes of the awe inspiring, pompous court building.

They aimed instead at a transparent building which would allow a direct visual contact with the city life and would take full advantage of the light and sun; at the same time they allowed for ample semi-open space for pleasant outdoor sitting.

1. Model. Facade.

2. View of the model showing the administrative offices facade.

3. View showing the offices of the lawyers' association.

4. Street view.

5. Site plan.

6. Ground floor plan.

7. Floor plan.

8. Transversal section.

1. Πρόπλασμα. Πρόσοψη.

2. Πρόπλασμα. Όψη με τόν δοκο της διοίκησης.

3. Όψη από τή γωνία με τόν δοκο του δικηγορικού συλλόγου.

4. Όψη από τόν δρόμο.

5. Τοπογραφικό.

6. Κάτοψη ισογείου.

7. Κάτοψη όρόφου.

8. Έγκάρσια τομή.

4

5

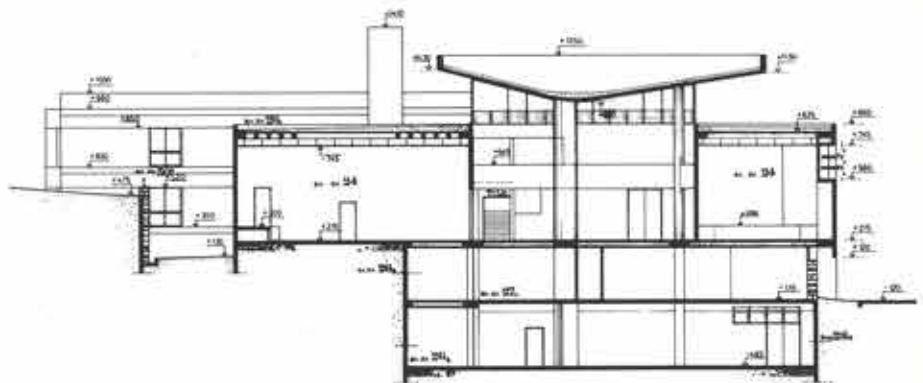

6

7

8

9

10

11

12

9, 10.
Στεγασμένη έσωτερική αύλη. Είσοδος
στόν δικηγορικό σύλλογο.

11, 12.
Έσωτερικός πεζόδρομος.

9, 10.
Covered interior courtyard. Entrance to the
lawyers' association.

11, 12.
Indoor pedestrian lane.

Ξενοδοχείο στη Σκιάθο

Αρχιτέκτονες Ν. Χατζημιχάλης και Η. Χατζημιχάλη-Schwartz

Μετά από τη μεγάλη ανάπτυξη του τουρισμού στην Ελλάδα, ένα από τα μεγαλύτερα αρχιτεκτονικά-περιβαλλοντολογικά προβλήματα σήμερα είναι η ανέγερση οικονομικά βιώσιμων ξενοδοχειακών μονάδων (μέ πάνω από 180 κρεβάτια), δηλαδή οικοδομικών τεράτων μέσα στο ανθρώπινης κλίμακας ελληνικό τοπίο.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση μάς ζητήθηκε η μελέτη ενός ξενοδοχειακού συγκροτήματος με όσο το δυνατό μεγαλύτερη δυναμικότητα (τυπικό της νοοτροπίας των ξενοδόχων) «έντός ζώνης» του χωριού της Σκιάθου. Έτσι, πρωταρχικός στόχος της μελέτης μας έγινε η διατήρηση του τοπικού χρώματος, η ένταξη του κτιρίου στο περιβάλλον και στην κλίμακά του, τόσο όγκοπλαστικά όσο και με την κατάλληλη επιλογή των υλικών.

Τό οικόπεδο, που είχε έκταση περίπου 3.500 τ.μ. και σχήμα ακανόνιστου τραπεζίου, ήταν τελείως οριζόντιο και δεν πρόσφερε μεγάλες δυνατότητες. Όγκοπλαστικά χωρίσαμε τό συγκρότημα σε τέσσερις πτέρυγες: μία ύποδοξης και τρεις ύπνοδωματίων. Οι τέσσερις όγκοι τοποθετήθηκαν κάθετα ο ένας ως προς τόν άλλο, γύρω από μία εσωτερική αυλή, έτσι ώστε να υπάρχουν διάφορες προοπτικές γωνί-

1.
"Όψη από τόν πάνω δρόμο του χωριού.

2.
"Όψη από τόν δρόμο.

Hotel on the island of Skiathos

Architects N. Hadzimichalis and H. Hadzimichalis-Schwartz

Due to the rapid development of the tourist industry in Greece, one of the most serious architectural-environmental problems in this domain pertains to the construction of hotel units large enough to be economically viable without, on the other hand, damaging the scale of the Greek scenery. The setting of this hotel was a flat irregular site in the outskirts of the village of

Skiathos. The architects' view was that, sited as it was, the building had to be in harmony with the built and the natural environment.

To this aim every effort was made to keep the building height at the level of the treetops; artificial changes of level were created by digging the lot's rear side (-1.35 m.) and filling up (+1.35 m.) the front sea-

side. In this way the hotel when seen from the street gives the impression of a two storey building.

1.
Back street view.

2.
Front street view.

2

ες και έντυπώσεις.

Γιά να διατηρήσουμε την εικόνα και την κλίμακα του χωριού και του τοπίου προσπαθήσαμε να μειώσουμε το ύψος των όγκων του συγκροτήματος, έτσι ώστε να μην ξεπεράσουμε τις κορυφές των δέντρων. Δημιουργήσαμε γι' αυτό στο οικόπεδο τεχνητές στάθμες, σκάβοντας στο πίσω μέρος ως τη στάθμη -1,35 μ. και επιχωμάτων τοντας τό προς τον δρόμο και τη θάλασσα τμήμα του ως τη στάθμη +1,35 μ. (ό μαντρότοιχος φτάνει ως τό +1,90 μ.), έτσι ώστε να υπάρχει μιά όπτική απομόνωση του κήπου των υπνοδωματίων από τον δρόμο. Έτσι, ή προς τη θάλασσα πτέρυγα, με την επιχωμάτωση και τη δημιουργία στον β' όροφο της βεράντας του εστιατορίου, δίνει από τον δρόμο την έντύπωση ενός διόροφου κτιρίου.

Τό κτίριο υποδοχής, κυριαρχεί στη νοτιοδυτική γωνία του συγκροτήματος με έναν πρόβολο στον τελευταίο όροφο σέ τύπο χαγιατιού.

Υλικά: μαντρότοιχοι από πέτρα· δάπεδα από κεραμικά πλακάκια ή σχιστόπλακες· κουφώματα από ξύλο ή κόκο· κάγκελα ξύλινα ή από ξύλο και σιδερωγωνίες· βεράντα εστιατορίου από καλάμια και στέγες από κεραμίδια. Τό σημαντικότερο πρόβλημα ήταν ή επιλογή των χρωμάτων των τοίχων. Γιά τό μπετόν τελικά διαλέχτηκαν τό κεραμιδί και τό πράσινο, επειδή πιστεύουμε πώς στο καταπράσινο νησί της Σκιάθου δέν ταιριάζει τό λευκό του κυκλαδίτικου τοπίου, τό όποίο χρησιμοποιείται απερισκεπτα όπουδήποτε.

3. Κεντρικό κτίριο υποδοχής. Είσοδος.

3

4. Τοπογραφικό. Α. Κεντρικό κτίριο (υποδοχή, καθιστικά, εστιατόριο, κουζίνα). Β. Πτέρυγες δωματίων.

5. Κάτοψη υπογείου, στάθμη -1,35 μ. 1. Τουαλέτα υποδοχής, 2. Μηχανοστάσιο, 3. Αποθήκες τροφίμων, 4. Αποδυτήρια, 5. Αποθήκες ρουχισμού, 6. Σιδερωτήρια, 7. Πλυντήρια, 8. Δωμάτια.

6. Κάτοψη ισόγειου, στάθμη +1,35 μ. 8. Δωμάτια, 9. Είσοδος, 10. Υποδοχή - διεύθυνση, 11. Καθιστικό, 12. Βεράντα καθιστικού, 13. Μπαρ.

7. Κάτοψη α' ορόφου. 8. Δωμάτια, 14. Καθιστικό, τηλεόραση και αλληλογραφία.

8. Κάτοψη β' ορόφου. 8. Δωμάτια, 15. Έστιατόριο, 16. Βεράντα εστιατορίου, 17. Κουζίνα.

3. Central reception building. Entrance.

4. Site plan. A. Central building (reception, sitting areas, restaurant, kitchen). B. Bedroom wings.

5. Basement plan (level -1.35 m.). 1. W.C., 2. Mechanical room, 3. Food storage, 4. Lockers, 5. Linen, 6. Ironing room, 7. Laundry, 8. Bedrooms.

6. Ground floor plan (level +1.35 m.). 8. Bedrooms, 9. Entrance, 10. Reception, 11. Sitting area, 12. Sitting veranda, 13. Bar.

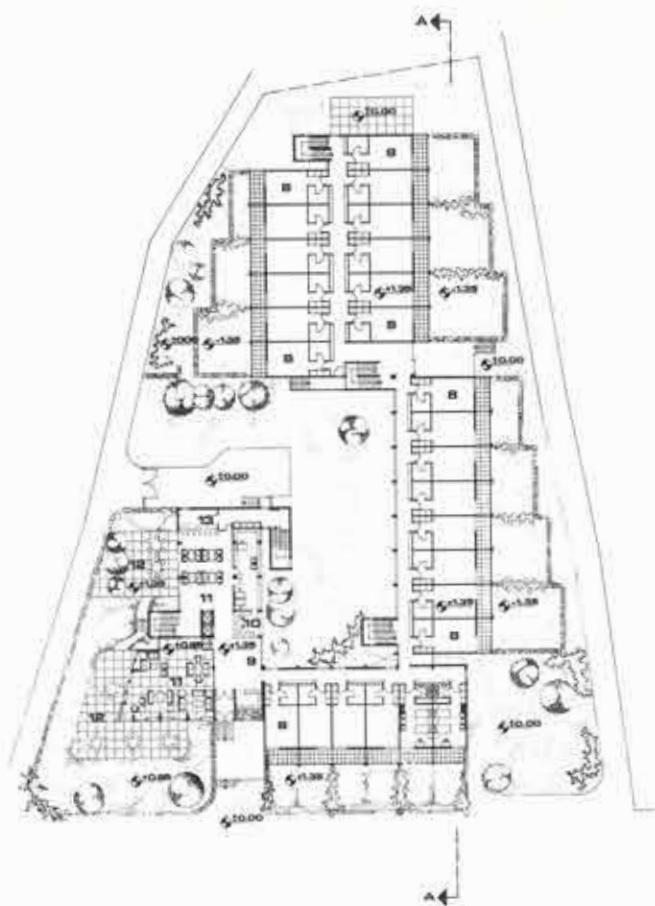
7. First floor plan. 8. Bedrooms, 14. Sitting area, TV.

8. Second floor plan. 8. Bedrooms, 15. Restaurant, 16. Restaurant veranda, 17. Kitchen.

4

5
76
8

9.
Καθιστικό και υποδοχή.

10.
Είσοδος και καθιστικό.

11.
Δωμάτιο ίσογειου.

12.
Κλιμακοστάσιο.

13.
Βεράντα εστιατορίου.

14.
'Από τό καθιστικό πρὸς τό μπάρ καί τήν
υποδοχή.

9
10

9.
Sitting area and reception.

10.
Entrance and sitting area.

11.
Ground floor bedroom.

12.
Staircase.

13.
Restaurant veranda.

14.
View of the bar and the reception as seen
from the sitting area.

13

14

11

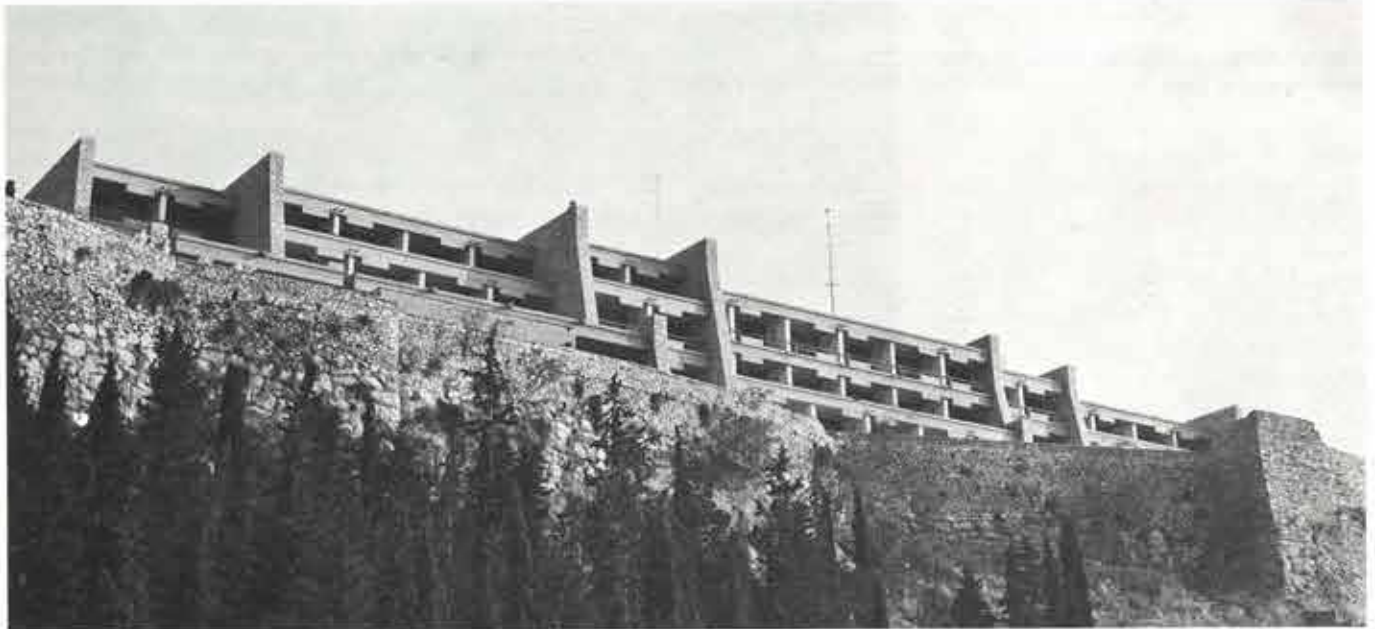
Ξενοδοχείο Ξενία Παλάς στην 'Ακροναυπλία

Γραφείο «Θύμιος Παπαγιάννης και συνεργάτες». 'Αρχιτεκτονικά: Θ. Παπαγιάννης, Ι. Μπενεχούτσου και Ρ. 'Αρβανιτίδου. Στατικά: Γ. Δανηλίδης. 'Ηλεκτρομηχανολογικά: Γ. Μαράτος. Διακόσμηση-επιπλα: Θ. Παπαγιάννης, Ι. Μπενεχούτσου και Α. Ξαναλάτου. Μελέτη-έκτέλεση έργων τέχνης: Ν. Γαζέπης

Τό Ξενία Παλάς είναι τό πρώτο ξενοδοχείο πολυτελείας του ΕΟΤ. Χτισμένο στον χώρο των παλαιών φυλακών τής 'Ακροναυπλίας, έχει δυναμικότητα 108 κρεβατιών και αποτελείται από δύο ισόγεια και τρεις όροφους.

Στό κάτω ισόγειο βρίσκονται τό εστιατόριο μέ 204 θέσεις, τό μπάρ μέ 50 θέσεις και νυχτερινό κέντρο γιά 125 άτομα, τά αντίστοιχα μαγειρεία και άλλοι βοηθητικοί χώροι. Στό άνω ισόγειο είναι ή είσοδος, ή ύποδοχη, τά σαλόνια, ή αίθουσα τηλεόρα-

σης και πρωινού μέ 64 θέσεις, και άλλοι χώροι. Στούς όροφους βρίσκονται τά δωμάτια και οι σουίτες. Στό πίσω μέρος, τελείως μέσα στον βράχο, ύπάρχει ύπόγειο γκαράζ γιά 60 αυτοκίνητα και ή βοηθητική είσοδος του Ξενοδοχείου. Τό εκμεταλλεύ-

1

Xenia Palace Hotel at Nafplion

Architects Th. Papayannis, J. Benehoutsou and R. Arvanitidou.

Interior design: Th. Papayannis, J. Benehoutsou and A. Xanalatou. Art works: N. Gazepis

This 108 bed hotel is set on the old prison site of the castle of Acronauplia above the town of Nafplion.

It comprises a three storey bedroom wing disposed over a split level ground floor which includes restaurant, night club and utilities on the lower level and reception, sitting areas on the upper level.

The building was designed to be in sympathy with the existing castle and to be as inobtrusive as possible when seen from the town below and the castle of Palamidi. To this aim the building was planned to take advantage of differing levels, it was sited as far from the castle walls as possible and its height was restricted keeping the roof line at the uppermost level of the ground.

1.
The hotel as seen from the town.

2.
Sea-facing elevation.

3.
Entrance.

4.
The hotel as seen from the swimming pool.

Φωτογραφίες Δημήτρη Καλαποδά

οιμο έμβαδό είναι 5.248 τ.μ., ενώ η συνολική χτισμένη επιφάνεια είναι 7.164 τ.μ. και ο όγκος 25.848 κ.μ.

Η θέση του κτιρίου μέσα στον ιστορικό χώρο του Ναυπλίου ήταν ο βασικός παράγοντας στην αισθητική διαμόρφωση της λύσης. Έτσι τέθηκαν δύο στόχοι για τη μορφολογία του κτιρίου. Πρώτο, να μην προβάλλονται οι κτιριακοί όγκοι και να μην είναι έντονα όρατοι από την πόλη και το Παλαμήδι. Δεύτερο, η πλαστική διάταξη να είναι τέτοια ώστε να εντάσσεται αρμονικά ολόκληρο τό συγκρότημα στην άρ-

χιτεκτονική του Φρουρίου. Παράλληλα έγινε προσπάθεια να δημιουργηθεί ένα οικείο και ελληνικό περιβάλλον για τους επισκέπτες, χωρίς να παραγνωριστούν οι λειτουργικές και οικονομικές απαιτήσεις του ξενοδοχείου.

Για να επιτευχθούν οι στόχοι αυτοί χρησιμοποιήθηκαν διάφορα μέσα, όπως:

- α) έντοξη των κτιριακών όγκων στην κλίση του εδάφους,
- β) κατασκευή του δώματος του κτιρίου στο ύψος της πάνω στάθμης του εδάφους, και φύτευσή του,

γ) τοποθέτηση του κτιρίου όσο το δυνατό πιο μακριά από το τείχος,

δ) κλιμάκωση της διάταξης των όγκων τόσο σε κάτοψη όσο και σε τομή,

ε) τονισμό των εγκάρσιων πέτρινων τοιχίων,

στ) χρήση υλικών σε φυσική και άδρή μορφή (πέτρα, ξύλο, γυμνό μπετόν, άτριφτα μάρμαρα) μέσα και έξω,

ζ) φυτεύσεις ένταγμένες στην αρχιτεκτονική του κτιρίου.

Αντίστοιχες άρχες εφαρμόστηκαν και στην έσωτερική αρχιτεκτονική και επίπλωση των χώρων. Χρησιμοποιήθηκαν άδρά υλικά, όπως πέτρα, ξύλο από δρύ, πλάκες Εύβοιας, χαλιά από φυσικό μαλλί (κατακόμαλλο), και ύφαντά σε ζεστούς και ήρεμους τόνους. Έντονο χρώμα δίνεται μόνο από τα έργα τέχνης: ταπισερί πάνω στους πέτρινους τοίχους, διαχωριστικά στοιχεία από χειροποίητες κεραμικές πλάκες, πολυχρωματικά ξύλινα στοιχεία, χώρισμα από γυάλινες χρωματιστές περσίδες και άλλα.

Βέβαια, σε πολλά σημεία τό έσωτερικό του ξενοδοχείου αλλοιώθηκε από τους υπαλλήλους του ΕΟΤ. Τά δωμάτια επίπλωθηκαν και διακοσμήθηκαν διχ σύμφωνα μέ τά σχέδια των μελετητών αλλά διαμορφώ-

1. Γενική άποψη από την πόλη.

2. Όψη προς τή θάλασσα.

3. Είσοδος.

4. Άποψη από την πισίνα.

θηκαν σε επίπεδο «ύψηλης πολυτέλειας». Στους χώρους υποδοχής, οι διακοσμητές του Όργανισμού πρόσθεσαν εκατοντάδες διαφανείς πλαστικές γλάστρες αναρτημένες στα αρχιτεκτονικά στοιχεία και άλλα διάφορα. Καί όλα αυτά παρά τις έντονες διαμαρτυρίες των μελετητών που εύχονται να περάσει από τη διοίκηση του ΕΟΤ κάποιος καλόγουστος άνθρωπος και να ενδιαφερθεί για τό θέμα.

5

5. Κάτοψη κάτω ισογείου.

6. Κάτοψη άνω ισογείου.

7. Κάτοψη ορόφου.

8. Τομή.

9. Είσοδος και καταστήματα.

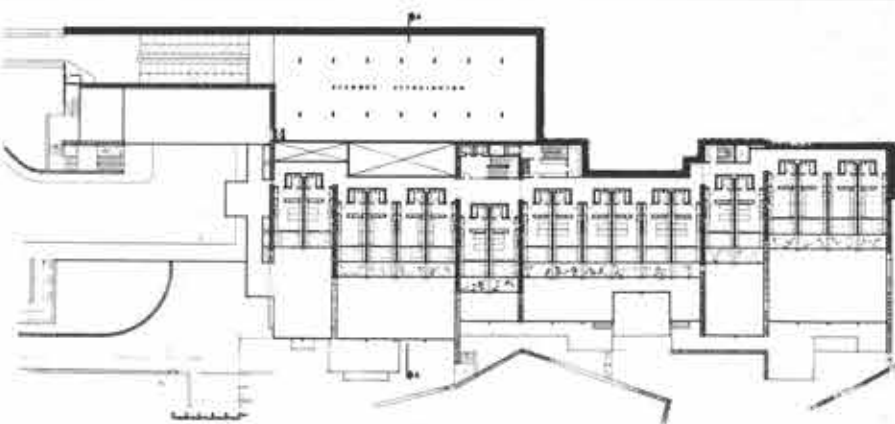
10. Χώλ εισόδου.

11. Έστιατόριο.

12. Νυχτερινό κέντρο.

6

7

5. Lower ground floor plan.

6. Upper ground floor plan.

7. Floor plan.

8. Section.

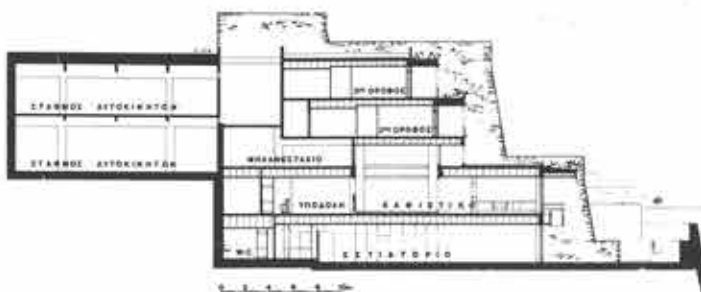
9. Entrance and shops.

10. Entrance hall.

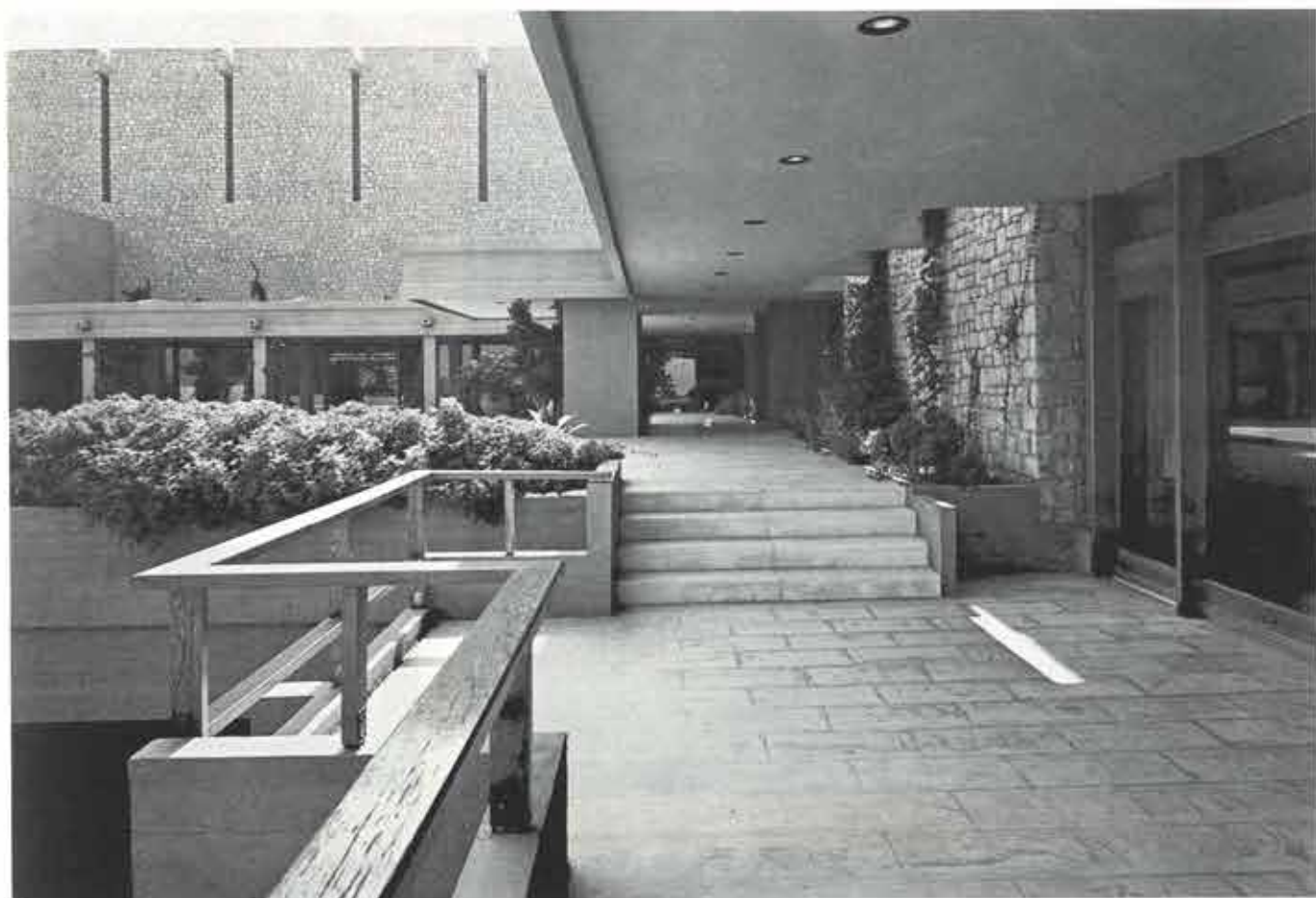
11. Restaurant.

12. Night club.

8

9

10

11

12

13

13.
Σκάλα μεταξύ κάτω και άνω ισογείου.

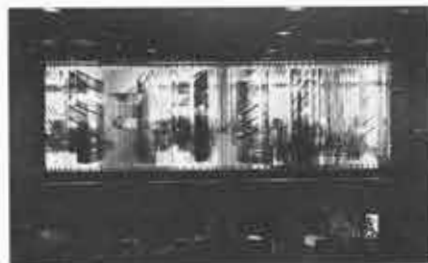
14.
Χώρισμα με περσίδες από ζωγραφισμένο γυαλί. Άποψη από την είσοδο.

15.
Χώρος υποδοχής. Στο βάθος η κύρια είσοδος.

13.
Staircase between upper and lower ground level.

14.
Divider of painted glass louvers as seen from the entrance.

15.
View of the reception showing the main entrance in the background.

14

15

Κτίριο σύνθετων χρήσεων στο Γαλάτσι

Άρχιτεκτονικό γραφείο καθηγητή Κ. Μπίρη. Άρχιτέκτονες Τ. Μπίρης και Δ. Μπίρης.

Συνεργάτες αρχιτέκτονες Τ. Παπαϊωάννου και Μ. Καφρίτσα. Στατική μελέτη: Χ. Αργυρόπουλος.

Μηχανολογική μελέτη: Α. Κοκκινόπουλος. Γραφίστας: Μ. Ματθαιοπούλου-Μπίρη. Κατασκευή έργου: Η. Μπαρμπαλιάς

Η προσαρμογή ενός αρχιτεκτονήματος στον χαρακτήρα ενός προϋπάρχοντος οικιστικού συνόλου μπορεί να διαφοροποιείται από αρχιτέκτονα σε αρχιτέκτονα, αξιολογείται όμως σχεδόν πάντα στα πλαίσια μιάς «κοινά παραδεγμένης» λογικής. Δύο είναι τα κύρια στοιχεία αυτής της λογικής:

α) Θεωρείται αυτόνομο ότι πρόβλημα προσαρμογής ενός νέου κτιρίου στον χαρακτήρα του δομημένου περιβάλλοντός του υφίσταται μόνο όταν το περιβάλλον αυτό συγκεντρώνει εκείνα τα ποιοτικά στοιχεία - μορφολογικά, ιστορικά κ.δ. - που το καθιστούν πολύτιμο και άρα διατηρητέο για την κοινότητα κεφάλαιο και μνημείο.

β) Σάν επακόλουθο, η προσαρμογή του νέου έργου στον ιδιαίτερο χαρακτήρα και τη σημασία της ήδη υφιστάμενης και παραδεγμένης αξίας παίρνει τις περισσότερες φορές τη μορφή μιάς θετικής συνύπαρξης. Η ποιότητα της σχέσης αυτής κυμαίνεται κατά περίπτωση. Συχνά, σε όριακές περιπτώσεις, μπορεί να πάρει ακόμα και τη μορφή ολοκληρωτικής «υπόταξης», όταν η μη διατάραξη της συνοχής του υφιστάμενου αξιόλογου δομημένου περιβάλλοντος επιβάλλει αυτούσια στο νέο κτίριο τη μορφολογική, κατασκευαστική και λει-

τουργική λογική του προϋπάρχοντος συνόλου.

Έτσι, σχεδόν πάντα, υποτιμάται η προσαρμογή ενός νέου κτιρίου στον ιστό και τη μορφή όχι κάποιου παραδοσιακού ή άλλου αξιόλογου αρχιτεκτονικού συνόλου, αλλά στον ιστό και τη μορφή αυτής καθ'αυτή της τυπικής σύγχρονης πόλης.

Στήν περίπτωση του κτιρίου που μελετήσαμε και που προοριζόταν να στεγάσει καταστήματα στα ισόγεια, γραφεία στους μεσαίους όρόφους, φροντιστήριο στον τελευταίο όροφο και δύο χώρους ψυχαγωγίας στο υπόγειο και το δώμα, αυτή ακριβώς η υπόθεση της «προσαρμογής στο γύρω χτισμένο περιβάλλον» προσδιόρισε σε μεγάλο βαθμό και την αρχιτεκτονική φυσιογνωμία του.

Βέβαια ο ιστός της πόλης που περιέβαλε το κτίριο δεν είχε κανένα από εκείνα τα τυπικά μορφολογικά, ιστορικά ή άλλα γνωρίσματα που συνήθως στοιχειοθετούν κάποια φυσιογνωμία δομημένου συνόλου, που απαιτεί μια συγκεκριμένη μορφή «θετικής προσαρμογής», βασισμένη στην κατεστημένη λογική που αναφέραμε παραπάνω. Τουτό όμως δεν σημαίνει πως μία τυπική μικρο-μεσοαστική αθηναϊκή οικιστική περιοχή σαν το Γαλάτσι δεν διαθέτει φυσιογνωμία. Αντίθετα μάλιστα. Το

συνεχές προς όλες τις κατευθύνσεις άναπτυσμα των όψεων της γνωστής αθηναϊκής πολυκατοικίας με τα μπαλκονιαζωνάρια, τα αλουμινένια παράθυρα, τις στενές από λευκή μαρμαροκονία πλευρές των μεσοτοιχιών και τα άσπρη γαλακτώδη παστέλ χρώματα, συνθέτει ένα ευδιάκριτο και έντονα χαρακτηρισμένο στον κάτοικο αυτής της πόλης οπτικό έρεθισμα.

Η φυσιογνωμία του πολεοδομικού ιστού είναι ισχυρότατη σε περιοχές της Αθήνας όπως το Γαλάτσι. Κύριο χαρακτηριστικό της, η ιδιότητα να απορροφά άμέσως - σαν γιγαντιαίο στυπόχαρτο - και να εξαφανίζει μέσα της κάθε αυτόνομη παρουσία κτιρίου, υποτάσσοντάς το αναγκαστικά στην τεράστια συνολική της εικόνα.

Έτσι, στην προκειμένη περίπτωση, αναζητήθηκε μία μορφή συσχέτισης κτιρίου και περιβάλλοντος που θα έδινε στο πρώτο τη δυνατότητα ακριβώς να μην απορροφηθεί - εξαφανιστεί - από το δεύτερο. Στην ουσία δηλαδή επιδιώχθηκε μία συσχέτιση με ποιότητα *αντιθετική*. Καί εδώ πρέπει να τονιστεί ότι αυτή η αντιθετική σχέση έγινε προσπάθεια να υλοποιηθεί

1.
Γενική άποψη της γειτονιάς.

Multiple use building at Galatsi, Athens

Architects T. Biris and D. Biris. Collaborating architects T. Papaioannou and M. Kafritsa

This multi-storey building, situated in one of Athens' rapidly changing working class neighbourhoods, was designed to house stores at ground level, a private tutoring school on the top floor, offices on the intermediate floors and two entertainment establishments, one on the basement and one on the penthouse.

The architects' aim has been to differenti-

ate the building from the otherwise bland neighbourhood fabric through a daring use of colour and a sculptural organisation of volumes.

Functional considerations were not the only ones dictating building form. The coloured geometrical surfaces and volumes constituting the building facades emerged as a result of such considerations like the

distance from which they are seen, the direction of the sunlight, and their position at the base, the body or the contour of the building.

1.
General view of the neighbourhood.

στό επίπεδο της ένταξης του κτιρίου στη φυσιογνωμία του *δομημένου περιβάλλοντος*.

Θεωρώντας σαν βασικό στόχο μία τέτοια τάση διαφοροποίησης του κτιρίου από τη στατική συνολική εικόνα του ιστού της πόλης, κρίθηκε ότι μόνο μία - έστω και πολύ έντονη - πλαστική ή άλλη μορφολογική οργάνωση των όγκων και των μαζών του πολύ λίγα θα μπορούσε να προσφέρει προς αυτή την κατεύθυνση. Παράλληλα ήταν αναγκαίο αυτό να πραγματοποιηθεί με μέσα απλά και οικονομικά, και κυρίως με διαδικασίες όχι ξένες με αυτές που παράγουν το δομημένο περιβάλλον στην περιοχή αυτή του Γαλασιού.

"Ετσι τη συνθετική αιχμή του κτιρίου, όσον αφορά την οπτική προς τα έξω παρουσία του, αποτελεί όχι η πλαστική του έκφραση όσο ο κατάλληλος χρωματισμός του με τα βασικά χρώματα κόκκινο, μπλέ, κίτρινο και λευκό. Χρώματα που ενώ πάντα χρησιμοποιήθηκαν στην αρχιτεκτονική αυτού του τύπου, έχουν εξαλειφθεί πιά τελείως από τη δομημένη όψη της πόλης. Έγινε δηλαδή στην ουσία χρήση της ιδιόμορφης ιδιότητας που έχει το άνοθευτο βασικό χρώμα να δρα σαν οπτικό έρεθισμα σε τελείως διαφορετική συχνότητα από ό,τι η όσοδήποτε έντονα μορφολογική

μένη κτιριακή μάζα.

Αυτή ακριβώς η *οξύτητα* της παρουσίας του χρώματος μέσα στην πολωμένη φυσιογνωμία της συγκεκριμένης τυπικής αθηναϊκής συνοικίας μπορεί να παραλληλιστεί κάπως με τον ήχο ενός φλάουτου ή ενός κυμβάλου που διακρίνεται εύκρινα μέσα στο συνολικό ακουστικό αποτέλεσμα της όσοδήποτε μεγάλης ορχήστρας μόνο γιατί ο ήχος του, χωρίς να διαθέτει μεγάλη ένταση, χαρακτηρίζεται από ύψηλη οξύτητα. Από την άλλη μεριά το χρώμα επιφέρει αυτόν τον ιδιόμορφο, οξύ οπτικό έρεθισμό χωρίς να έχει ιδιαίτερα αύξημένο κόστος ή περίπλοκες και εξεζητημένες διαδικασίες κατασκευής.

"Ετσι, όσον αφορά την οπτική του φυσιογνωμία, το κτίριο οργανώθηκε συνθετικά σε σχέσεις επιφανειών που χαρακτηρίζονται και αποκτούν *μια επιπλέον φόρτιση* από το γεγονός ότι είναι έντονα βαμμένες. Για τόν λόγο αυτό επιδιώχθηκε να συγκροτηθούν οι επιφάνειες αλλά και οι μάζες του σε εύκρινη, μικρά και μεγάλα *έγχρωμα γεωμετρημένα σχήματα*, με κριτήριο όχι μόνο τη λειτουργική τους παρουσία στο κτίριο αλλά και την απόσταση από την οποία βλέπονται, την ανάδειξή τους ή όχι από το φως του ήλιου και τη θέση τους στη βάση, τόν κορμό ή τό περι-

γραμμα του κτιρίου.

Συνθετική προϋπόθεση για τα παραπάνω ήταν η αναζήτηση και η διατύπωση μιάς άποψης χρωματισμού, βασισμένης όχι μόνο στη λογική της βαμμένης *επιφάνειας* (πανώ), αλλά στη λογική του *έγχρωμου τρισδιάστατου στερεού όγκου*: π.χ. του κύβου, του κυλίνδρου, του λοξού παραλληλεπίπεδου, της πυραμίδας κλπ.

Από αυτή την οπτική γωνία, τό συνολικό χρωματικό αποτέλεσμα που περιέχεται στο κτίριο αποτελείται από δύο κύριες ένότητες *έγχρωμων αρχιτεκτονικών στοιχείων*. Η πρώτη, που είναι και ο βασικός κορμός του, είναι βαμμένη σε απόχρωση του γκρι. Αυτή η σημαντική και συγκεκριμένη, αναφορικά με τη λειτουργική ένότητα που εικονίζει, παρουσία του γκρι χρώματος παίζει τόν ρόλο ενός τρισδιάστατου πλαισίου ως προς τό οποίο οργανώνονται οι βαμμένες με τά λαμπερά χρώματα *επιμέρους μάζες* και *επιφάνειες*, που αποτελούν τη δεύτερη ένότητα. Τέλος, η άποψη και η λογική του χρωματισμού χαρακτηρίζεται και από μία διάθεση και ανάγκη να λειτουργήσει τό κτίριο συνολικά σαν ένα είδος *χτισμένης τρισδιάστατης γιγαντοσφίρας*.

"Ετσι εκφράζεται με κάποιο συμβολικό τρόπο και η ίδια η ιδιαίτερη φύση των πολ-

2

2.
Γενική άποψη.

3.
Κάτοψη β' ισογείου.

4.
Κάτοψη όρόφου.

5.
Μελέτη για τό χρώμα.

6.
Πλάγια όψη.

7.
Πίσω όψη.

2.
General view of multipurpose building.

3.
Ground floor plan.

4.
Floor plan.

5.
Colour scheme.

6.
Side view.

7.
Back view.

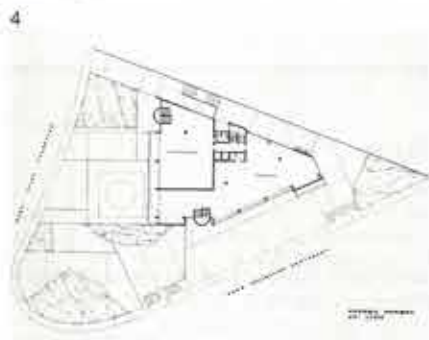
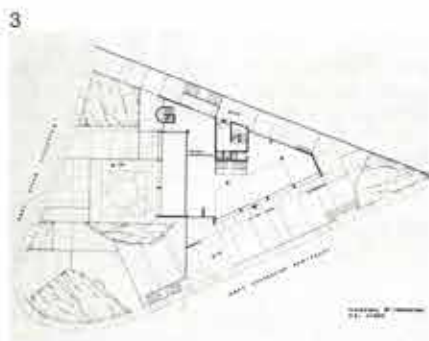

λών και διαφοροποιημένων ομαδικών δραστηριοτήτων που περιέχονται σε αυτό, αλλά και το γεγονός ότι η όλη γειτονική του κεντρική εμπορική περιοχή φορτίζεται πολύ συχνά με ένα συγγενή τρόπο γύρω ακριβώς από τα Ισόγειά του και σε άμεση επαφή μαζί του (λαϊκή αγορά, πανηγύρι 'Αγίας Γλυκερίας, λούνα πάρκ κλπ.).

Συνοψίζοντας τό σκεπτικό που στήριξε τη θέση των μελετητών για την όπτική αντιπαράθεση του κτιρίου απέναντι σε ένα συγκεκριμένο και ιδιαίτερα χαρακτηριστικό σύγχρονο δομημένο περιβάλλον, θα μπορούσε κανείς να επισημάνει την προσπάθεια για μία αυτόνομη παρουσία του μέσα στην πόλη που τό περιβάλλει και σε επέκταση τη λειτουργία του ως πόλου θετικής αναφοράς των κατοίκων, ως «σήματος» μίας κεντρικής οικιστικής περιοχής, ενός τμήματος μίας πόλης, της οποίας η φυσιογνωμία όχι μόνο δεν μπορεί να θεωρείται δεδομένη αλλά από τη φύση της βρίσκεται σε μία δυναμική και μετασχηματιζόμενη κατάσταση.

6

7

Τρία χιλιόμετρα πάρκο από τόν Κεραμεικό ως τό Στάδιο

Άρχιτέκτονες Κ. Κύρτσης και Δ. Καταρόπουλος. Συνεργάτης αρχιτέκτων-πολεοδόμος Ε. Διονυσιάδου. Συγκοινωνιολόγοι Μ. Βλαχόπουλος και Λ. Λυμπέρης. Εισηγητής-σύμβουλος Α. Φωτιάδης

Η περιοχή από τό Στάδιο ως τόν Κεραμεικό είναι ένας πνεύμονας πρασίνου μέσα στην πόλη. Δέν λειτουργεί όμως έτσι γιατί είναι άνοργάνωτη και τεμαχισμένη. Οι αρχαιολογικοί χώροι και κυρίως ή Άκρόπολη δέν έχουν καμιά σύνδεση μεταξύ τους, περιβάλλονται άσφυκτικά από τά αυτοκίνητα και άποτελούν κλειστούς χώρους γιά τούς τουρίστες χωρίς καμιά έλλξη γιά τούς πεζούς. Τά αυτοκίνητα πού έχουν καταλάβει τήν περιοχή μολύνουν τήν άτμόσφαιρα και καταστρέφουν τά μοναδικά αυτά μνημεία. Στόν αρχαιολογικό αυτό άξονα είναι άναγκαίο νά δοθεί προτεραιότητα στόυς πεζούς και τό πράσινο άπέναντι στις κυκλοφοριακές άνάγκες.

Προτάσεις

Άρδηττός

Η πρόταση γιά τήν ένοποίηση του πρασίνου αρχίζει από τόν λόφο του Άρδηττού. Υπάρχει ήδη μελέτη γιά τή διαμόρφωση του λόφου, με προτάσεις γιά διάφορα καθιστικά, χώρο γιά παιδιά κλπ. Ο λόφος του

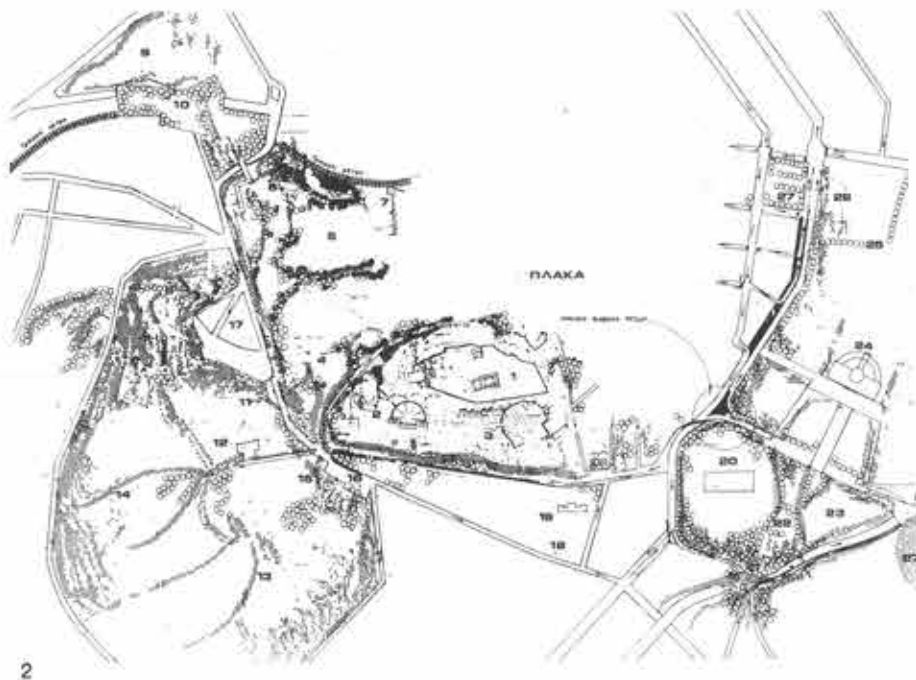
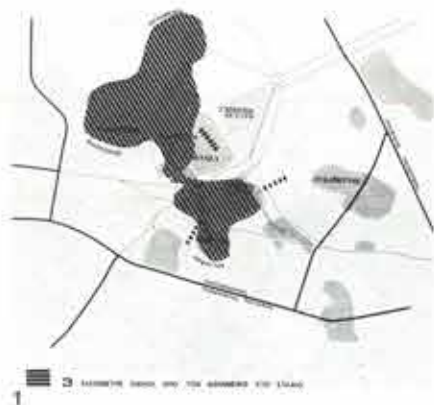
Άρδηττού προτείνεται νά συνδεθεί με τό πράσινο του Ζαππειού με πεζογέφυρα. Από τό διαμορφωμένο πλάτωμα πάνω από τό επίπεδο του δρόμου οι πεζοί κατεβαίνουν με ράμπες.

Ζάππειο-Στύλοι Όλυμπίου Διός

Η Βασ. Όλγας γίνεται πεζόδρομος στό κεντρικό της τμήμα και έτσι ό περίπατος του Ζαππειού συνδέεται με τόν άπέναντι πράσινο χώρο. Στό τμήμα αυτό ή κυκλοφορία των αυτοκινήτων μεταφέρεται σε ύπόγειο επίπεδο. Στό ίδιο επίπεδο προ-

βλέπεται είσοδος-έξοδος γκαράζ γιά 500 περίπου αυτοκίνητα. Τό επίπεδο γιά τούς πεζούς πού καλύπτει τό τμήμα αυτό της Βασ. Όλγας φυτεύεται με πράσινο και ένοποιείται με τό Ζάππειο και τό πράσινο πίσω από τούς στύλους του Όλυμπίου Διός.

Ο χώρος των άθλητικών έγκαταστάσεων προτείνεται νά χωριστεί από τόν αρχαιολογικό χώρο των στύλων του Όλυμπίου Διός με τή δημιουργία ενός τεχνητού λόφου. Έτσι οι δύο τελείως διαφορετικές λειτουργίες θά ξεχωρίσουν ούσιαστικά.

A park in the centre of Athens, three kilometers long, from Ceramicus to the Stadium

Architects C. Kyrtsis and D. Kataropoulos.

Collaborating architect-planner E. Dionysiadou. Consultant A. Photiadis, architect

The area from the Stadium to Ceramicus is a potential green zone in the centre of the city which now does not work as such due to its fragmentation and disorganization. The archaeological sites disconnected as they are and surrounded by heavy traffic constitute enclosed areas addressing themselves almost exclusively to tourists. The cars which have invaded the area pollute the air and destroy the monuments. In this archaeological axis it is important that priority be given to pedestrians and landscaping over traffic.

The hill of Arditos. The proposal for the creation of an archaeological park begins from the hill of Arditos which is to be connected to the Zappion gardens through a pedestrian bridge.

Zappion-Temple of Olympian Zeus. The connection of these two green areas is

achieved by transforming part of the avenue, now separating them, into a pedestrian walk and creating an underground car passage.

Temple of Olympian Zeus - Acropolis. Between these two monuments a visual connection is highly recommended. Yet the expropriation costs for the three blocks now separating them are quite forbidding. Through expropriation of a few buildings only, a pedestrian passage could be created to facilitate access to the Acropolis by foot.

Philopappus hill. If in addition to the hill's north side, which was so successfully landscaped several years ago, its south side is appropriately landscaped as well, Philopappus hill will constitute an important recreation site for the Athenians.

The Acropolis. The layout of the mon-

uments of the Acropolis is associated with the great feasts of the Panatheneia which were celebrated every four years with a procession starting from the Ceramicus and ending at the Acropolis. It is imperative, we think, to reestablish the sequential interrelatedness that existed between the spaces of the Ceramicus, the Agora and the feet of the Acropolis hill, since it pertains to our most important monument.

Traffic. The area immediately affected by this project of interconnecting again the archaeological monuments, is Athens' most heavily trafficked part; for this reason the planning scheme was followed by a thorough investigation of its implications on the traffic conditions aiming at: a) improving existing conditions and b) minimizing the negative effects of traffic pollution on the monuments.

Οί αφετηρίες των λεωφορείων που βρίσκονται σήμερα στη Βασ. Όλος μεταφέρονται στο υπόγειο τμήμα του δρόμου.

Στύλοι Όλυμπίου Διός-Άκρόπολη
Μεταξύ των στύλων του Όλυμπίου Διός και της Άκρόπολης προτείνεται τουλάχιστον οπτική σύνδεση. Προς τό παρόν είναι αρκετά δύσκολο να γίνει απαλλοτριώση των τριών οικοδομικών τετραγώνων που παρεμβάλλονται. Προτείνεται να απαλλοτριωθούν όρισμένα από τά κτίρια ώστε να ανοίξει ένα πέρασμα διαμορφωμένο κατάλληλα για πεζούς.

Όρισμένα από τά κτίρια που θά παραμείνουν, κυρίως τά νεοκλασικά, μπορούν να στεγάσουν υπηρεσίες ή να μείνουν μουσειακοί χώροι που θά βρίσκονται έτσι σε

άμεση έπαφή με τόν πεζό. Υπολογίστηκε ότι γι' αυτό χρειάζεται να απαλλοτριωθούν περίπου 8.000 τ.μ. οικοδομημένης επιφάνειας που σημαίνει δαπάνη περίπου 265.000.000 δρχ.

Η διάβαση των πεζών από τή λεωφόρο Άμαλίας προτείνεται υπόγεια σε βάθος 8 μ. κάτω από τό επίπεδο του άνω δρόμου και σε βάθος 3 μ. κάτω από τό επίπεδο του κάτω δρόμου.

Η Διονυσίου Άρεοπαγίτου μετατρέπεται σε πεζόδρομο. Ένα μέρος του οδοστρώματός της διατηρείται γιά τήν έξυπηρέτηση των πολυκατοικιών, στο ένα τρίτο του πλάτους του δρόμου, από τή στροφή στην άρχή τής Άποστόλου Παύλου ως τό στρατόπεδο Μακρυγιάννη, όπου προβλέπεται υπόγειο γκαράζ γιά 80 πούλμαν και 200 μ-

κρά αυτοκίνητα σε συνδυασμό με τό Μουσείο τής Άκρόπολης. Ο δρόμος αυτός μπορεί να είναι διπλής κυκλοφορίας. Τό υπόλοιπο πλάτος τής Άρεοπαγίτου φυτεύεται και ένώνεται με τό πράσινο των χώρων μπροστά από τό Ήρώδειο και τό Θέατρο Διονύσου. Στη στροφή τής Διονυσίου Άρεοπαγίτου προς τόν Άγιο Δημήτριο τόν Λουμπαρδιάρη διαμορφώνεται μιά πλατεία. Ο πεζόδρομος συνεχίζεται προς τόν λόφο του Φιλοπάππου.

Λόφος Φιλοπάππου

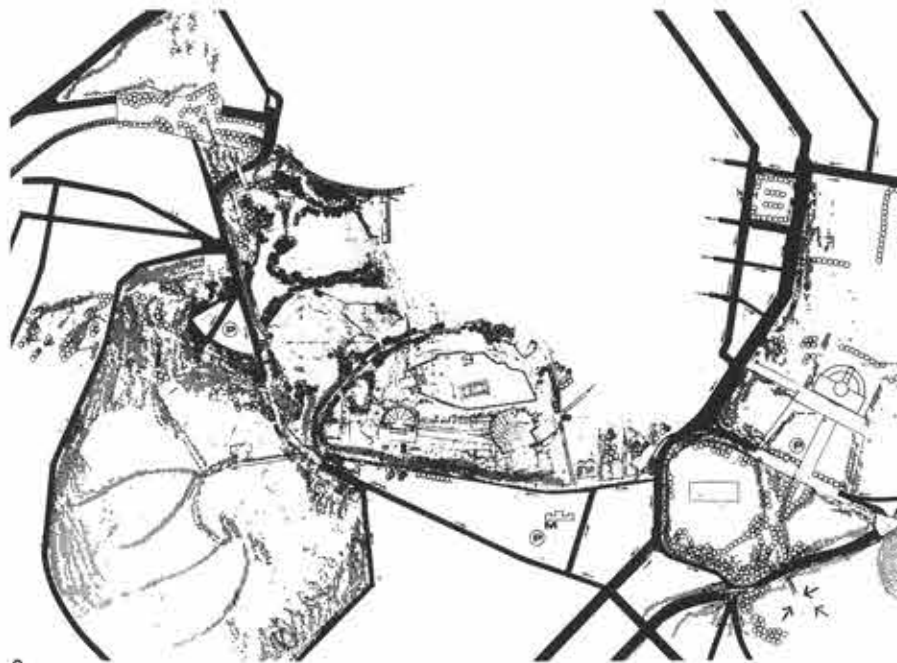
Ο λόφος του Φιλοπάππου, διαμορφωμένος από τή βορινή πλευρά του, μπορεί να διαμορφωθεί κατάλληλα και από τή νότια, και να αποτελέσει έτσι ένα χώρο ανάπαυσης και ψυχαγωγίας γιά τούς Άθηναίους.

1. Προτεινόμενο πάρκο.

2. Τοπογραφικό. 1. Άκρόπολη, 2. Θέατρο Ήρώδου Άττικού, 3. Θέατρο Διονύσου, 4. Άρειος Πάγος, 5. Άρχαία Άγορά, 6. Θησείο, 7. Στοά Άττάλου, 8. Άστεροσκοπείο, 9. Κεραμεικός, 10. Πλατεία Θησείου, 11. Πνύκα, 12. Άγιος Δημήτριος, 13. Μνημείο Φιλοπάππου, 14. Λόφος Φιλοπάππου, 15. Έστιατόριο «Διόνυσος», 16. Πάρκο, 17. Χώρος στάθμευσης αυτοκινήτων, 18. Υπόγειος σταθμός αυτοκινήτων, 19. Νέο Μουσείο Άκρόπολης, 20. Στύλοι Όλυμπίου Διός, 21. Πηγή Καλλιρρόης, 22. Τεχνητός λόφος, 23. Άθλητισμός, 24. Ζάππειο Μέγαρο, 25. Έθνικός κήπος, 26. Βουλή, 27. Σύνταγμα.

3. Οδικό δίκτυο. Ρ. Υπόγεια γκαράζ, Μ. Νέο Μουσείο Άκρόπολης.

4. Πεζόδρομοι. Α. Άρχαιολογικοί χώροι, Μ. Νέο Μουσείο Άκρόπολης, Ψ. Ψυχαγωγία.

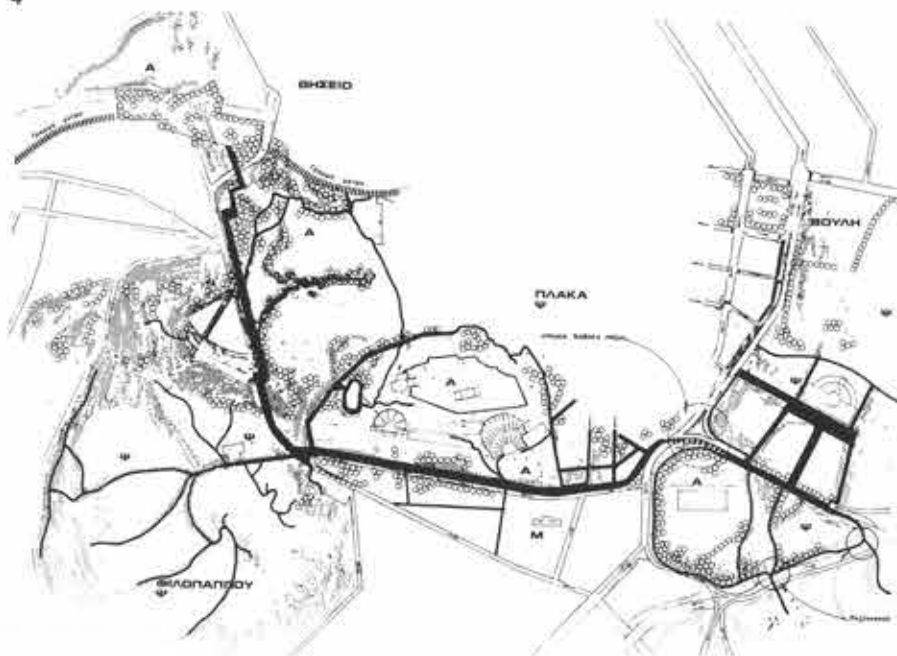

1. Proposed park.

2. Site plan. 1. Acropolis, 2. Theatre of Atticus Herodes, 3. Theatre of Dionysus, 4. Areopagus, 5. Ancient Agora, 6. Theseum, 7. Stoa of Attalus, 8. Observatory, 9. Ceramicus, 10. Theseum square, 11. Pnyx, 12. Saint Demetrius, 13. Monument of Philopappus, 14. Hill of Philopappus, 15. "Dionysos" restaurant, 16. Park, 17. Parking, 18. Underground parking, 19. New Acropolis museum, 20. Temple of Zeus Olympus, 21. Spring of Callirrhoe, 22. Artificial hill, 23. Sports grounds, 24. Zappion garden and exhibition centre, 25. National garden, 26. House of Parliament, 27. Constitution square.

3. Road network. P. Underground parking, M. New Acropolis museum.

4. Pedestrian lanes. A. Archaeological sites, M. New Acropolis museum, Ψ. Entertainment.

Προτείνεται η αξιοποίηση των δύο πλατωμάτων που υπάρχουν στη νότια πλευρά του λόφου με προσβάσεις από την οδό Μουσών, καθώς και η δημιουργία δρόμου περιπάτου με καθιστικά. Τό ένα πλάτωμα προτείνεται σαν χώρος αναψυχής με καφετερία, νερό και καθιστικά, και τό άλλο σαν χώρος παιχνιδιών. Τά δύο πλατώματα είναι φυσικά διαμορφωμένα και συνδέονται μεταξύ τους.

Στή νοτιοδυτική πλευρά του λόφου προτείνεται νά διαμορφωθεί πλατεία στον χώρο του κοίλου. Η πλατεία διαμορφώνεται ελεύθερα με νερό, καθιστικά και χώρους περιπάτου. Περιμετρικά, με άμφιθεατρικά επίπεδα, διαμορφώνεται περίπατος. Έτσι θά ζωντανέψει ή υποτονισμένη αυτή περιοχή, πίσω από τό Θέατρο της Ντόρας Στράτου και συγχρόνως θά τονιστεί ή σημασία του περιφερειακού δρόμου του Φιλοπάππου.

Ο περιφερειακός δρόμος καταλήγει στην Αποστόλου Παύλου που συνεχίζεται σαν δρόμος κυκλοφορίας ως τή στροφή της Αίγινητού. Η συνέχεια της ενώνεται με τόν πεζόδρομο της Αρεοπαγίτου. Στο σημείο αυτό, απέναντι δηλαδή από τόν Αρειο Πάγο, προτείνεται υπόγειος χώρος για στάθμευση αυτοκινήτων σε δύο επίπεδα με ράμπες.

Άκρόπολη

Η ιδέα στη σύνθεση των μνημείων της Άκρόπολης ξεκίνησε, όπως είναι γνωστό, από τή γιορτή των Παναθηναίων. Τά Μεγάλα Παναθήνια γιορτάζονταν κάθε τέσσερα χρόνια και ή γιορταστική πομπή έφερε στην Αθήνα τόν ιερό πέπλο. Η πομπή άρχιζε τήν πορεία της από τόν Κεραμεικό, περνούσε από τήν Αγορά και μετά άκολουθούσε τέτοια πορεία ώστε οί συμμετέχοντες σε αυτή έβλεπαν νά υψώνεται πάνω από τήν πόλη ό βράχος της Άκρόπολης και πάνω της τόν Παρθενώνα που δέσποζε στην όλη σύνθεση. Αφού έφτανε στην πλατεία της Αγοράς και στον λόφο του Αρεοπαγίτου, ή πομπή περνούσε από τήν ανατολική πλευρά της Άκρόπολης, κατά μήκος των νότιων τειχών και δυτικά δίπλα στο Ωδείο και στο θέατρο του Διονύσου.

Η ιδέα αυτή της άλληλουχίας των χώρων του Κεραμεικού, της Αγοράς και των υπωρείων της Άκρόπολης, είναι βασικό νά εξαλειωτηγίσει και σήμερα μία και άφορα τό σπουδαιότερο μνημείο μας.

Η Αποστόλου Παύλου παραμένει δρόμος κυκλοφορίας, παράλληλα όμως με αυτή λειτουργεί πεζόδρομος σαν συνέχεια της Διονυσίου Αρεοπαγίτου με πλατώματα σε όρισμένα σημεία. Κατόπι ό πεζός χρησιμοποιώντας διάφορα επίπεδα περνά από τό πάρκο του Θησειού που καταλήγει διαμέσου του επιπέδου του σημερινού δρόμου στον χώρο του σταθμού του ηλεκτρικού. Η πλατεία του Θησειού επεκτείνεται ως τόν Κεραμεικό, πάνω από τό σκάμμα του ηλεκτρικού σιδηροδρόμου και πάνω από τήν Έρμου. Η πλατεία διαμορφώνεται με πράσινο και ένοποιείται έτσι με τό πάρκο του Θησειού. Ο δρόμος στο σημείο αυτό γίνεται υπόγειος. Με αυτό τόν τρόπο ή Αθήνα θά άποκτήσει μία νέα πλατεία περιπάτου από τήν πλευρά του υποτονισμένου τμήματός της, με φαντασμαγορική θέα της Άκρόπολης. Ταυτόχρονα θά άποκατασταθεί ή σύνδεση του Κεραμεικού με τήν Αρχαία Αγορά.

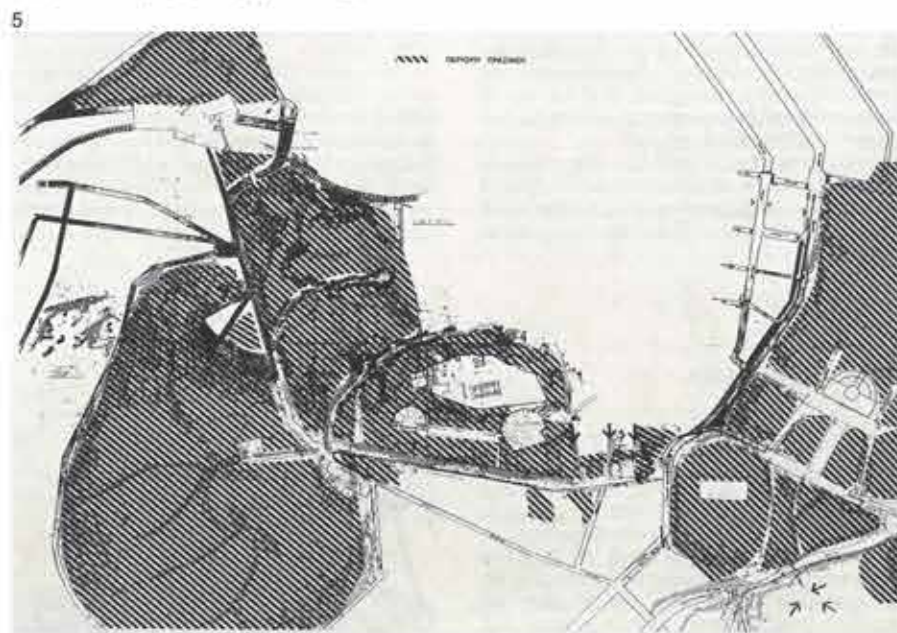
Κυκλοφοριακή μελέτη

Η περιοχή που θίγεται άμεσα από τήν έ-

νοποίηση των αρχαιολογικών χώρων είναι και ή νευραλγικότερη κυκλοφοριακή περιοχή της Αθήνας. Ο κόμβος Όλυμπίου Διός έκτός από τίς κυκλοφοριακές δυσκολίες που προέρχονται από τήν πολύ κακή διαμόρφωση του οδικού δικτύου (κόμβος έξι βασικών αρτηριών) έχει και σημαντικώ-

τα προβλήματα χώρου λόγω των μνημείων που υπάρχουν εκεί.

Τό πρόβλημα που τίθεται από πλευράς κυκλοφορίας έχει δύο σκέλη: τό πρώτο είναι ή διερεύνηση των επιπτώσεων από τήν ένοποίηση των ελεύθερων χώρων και τό δεύτερο ή βελτίωση των κυκλοφοριακών

συνθηκών, έτσι ώστε οι αρνητικές επιπτώσεις στή μνημεία νά μειωθούν στό ελάχιστο.

Γιά τήν επίλυση τοῦ κόμβου καθορίσαμε δύο βασικούς περιορισμούς:

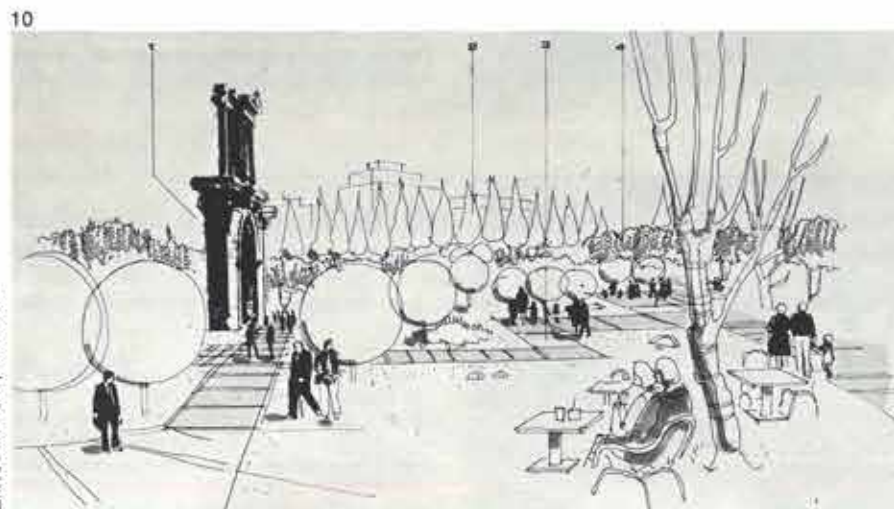
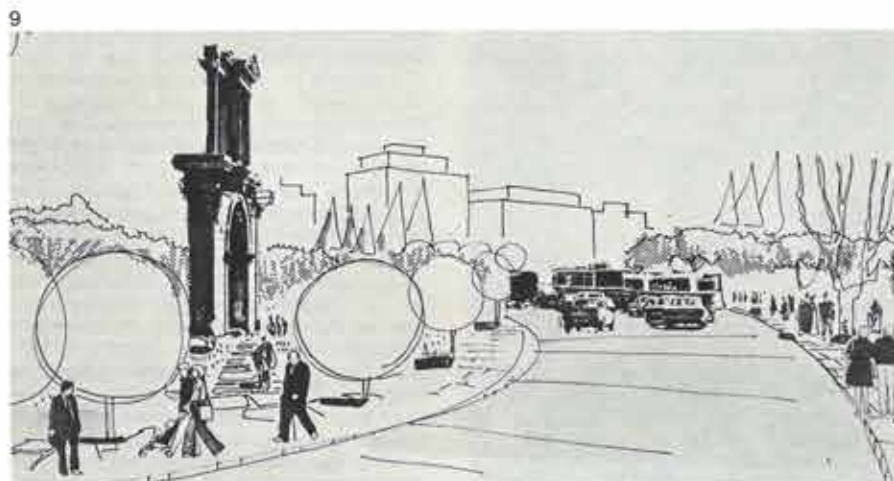
α) ἀποκλείσαμε όλες τίς διαμετρικές συνδέσεις κάθε είδους (σήραγγες, γέφυρες

κλπ.),

β) ἀποκλείσαμε ἀνισόπεδες διασταυρώσεις πού δέν θά προσαρμόζονταν στό φυσικά ὑψόμετρα τῆς περιοχῆς.

Ἡ λύση πού μελετήσαμε προβλέπει ἕναν κυκλικό δακτύλιο μέ δύο ἐφαπτόμενες, δηλαδή μονοδρομεῖται ἡ Βασ. Ὀλγας καί

ἡ Ἀθανασίου Διάκου. Ἐτοι προσφέρεται μιά κυκλική κυκλοφορία γύρω ἀπό τοῦς στύλους Ὀλυμπίου Διός καί τά βασικά ρεύματα πού θά ἦταν ἀντίθετα στήν κυκλική κυκλοφορία ὁδηγοῦνται σέ ἄλλο ἐπίπεδο μέ ἀντίθετη φορά. Ἡ λεωφόρος Συγγρού πρὸς τό κέντρο ὑποβιβάζεται κα-

Σκίτσα Δ. Καταρόπουλου

5.
Περιοχή πρασίνου.

6.7.
Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου. Ὑπάρχουσα κατάσταση καί προτεινόμενη διαμόρφωση. 1. Οἰκόπεδο Μακρυγιάννη, νέο Μουσείο Ἀκρόπολης, 2. Λόφος Φιλοπάππου, 3. Πεζόδρομος ὡς τόν Κεραμεικό, 4. Ἀρχαιολογικός χώρος, 5. Θέατρο Ἡρώδου Ἀττικῆς, 6. Θέατρο Διονύσου, 7. Παρθενώνας, 8. Λόφος Ἀκρόπολης, 9. Παλαιά διατηρητέα σπίτια τῆς Πλάκας.

8-10.
Πύλη Ἀδριανοῦ. Ὑπάρχουσα κατάσταση καί προτεινόμενες διαμορφώσεις. Πρόταση Α. Ἐπέκταση πρασίνου γύρω ἀπό τήν Πύλη Ἀδριανοῦ μέ τή δημιουργία ὑπόγειας διάβασης αὐτοκινήτων πρὸς τό κέντρο τῆς πόλης· κατεδάφιση τῶν πολυκατοικιῶν πού βρίσκονται ἀπέναντι ἀπό τοῦς στύλους τοῦ Ὀλυμπίου Διός καί ἀνάπτυξη στήν περιοχή χαμηλοῦ καί ὑψηλοῦ πρασίνου· δημιουργία ὑπόγειας διάβασης πεζῶν μέ τή μορφή ράμπας μεταξύ τῶν στυλῶν τοῦ Ὀλυμπίου Διός καί τοῦ ἀπέναντι χώρου γιά τήν κυκλοφοριακή ἐνοποίηση τῶν δύο αὐτῶν χώρων. Πρόταση Β. Δημιουργία ὑπόγειας διάβασης αὐτοκινήτων· δημιουργία πεζοδρόμων ἐνοποίησης τῶν χώρων μεταξύ τῶν στυλῶν τοῦ Ὀλυμπίου Διός καί τῆς περιοχῆς Ἀκρόπολης· κατεδάφιση τῶν πολυκατοικιῶν πού βρίσκονται ἀπέναντι ἀπό τήν Πύλη Ἀδριανοῦ· ἀνάπτυξη ὑψηλοῦ καί χαμηλοῦ πρασίνου. 1. Πύλη Ἀδριανοῦ, 2. Ὑψηλό πράσινο, 3. Πεζόδρομοι, 4. Χαμηλό πράσινο στή θέση τῶν πολυκατοικιῶν.

5.
Green zone.

6.7.
Dionysiou Areopagitu st. Existing conditions and proposed plan. 1. Site for the new Acropolis museum, 2. Hill of Philopappus, 3. Pedestrian lane up to the Ceramicus, 4. Archaeological site, 5. Theatre of Atticus Herodes, 6. Theatre of Dionysus, 7. Parthenon, 8. Hill of the Acropolis, 9. Old houses under preservation in the Plaka district.

8-10.
Gate of Hadrian. Existing conditions and proposed plan. Proposal A. Extension of the green zone around the gate of Hadrian and underground car passage towards the city centre; demolition of the blocks of flats opposite the Temple of Olympian Zeus and landscaping of the area including generous planting; underground pedestrian ramp connecting the Temple of Zeus Olympus and the area opposite. Proposal B. Underground car passage; pedestrian lanes connecting the Temple of Olympian Zeus with the Acropolis area; demolition of the apartment blocks opposite the gate of Hadrian; landscaping. 1. Gate of Hadrian, 2. Tall vegetation, 3. Pedestrian lanes, 4. Low vegetation.

τω άκριβώς από τό οδόστρωμα του αντίθετου ρεύματος και στην οδό Καλλιρρόης αλλάζει ή φορά των ήδη υπάρχόντων δύο επιπέδων. Στους κόμβους Βουλιαγμένης και Καλλιρρόης γίνεται ένας άπλος άνισόπεδος κόμβος και στη διασταύρωση Καλλιρρόης και Βασ. Όλγας κατασκευάζεται μιά μικρού μήκους γέφυρα. Τό σύστημα του κόμβου λειτουργεί με σύμπλεξη των κυκλοφοριακών ρευμάτων. Η ικανότητα τέτοιων κόμβων υπολογιζόταν μέχρι σήμερα με τή μέθοδο του Η.С.М. Μιά νέα μέθοδος του καθηγητή Rignutaro που χρησιμοποιεί αύστηρότερα κριτήρια απέδειξε ότι ο κόμβος μπορεί νά λειτουργήσει άνετα και με μεγαλύτερη κυκλοφορία από τή σημερινή, ή όποια βέβαια δέν άναμένεται λόγω τής κατασκευής του δακτυλίου. Γιά τή λειτουργία του συστήματος του κόμβου είναι άπαραίτητη ή κατάργηση τής Διονυσίου Άρεοπαγίτου σάν δρόμου μεγάλης κυκλοφορίας. Έτσι διακόπτουμε τή συνεχή ροή μεταξύ Διονυσίου Άρεο-

παγίτου και Άποστόλου Παύλου, χρησιμοποιώντας τόν περιφερειακό του Φιλοπάππου.

Γιά τή λειτουργία επίσης του συστήματος του κόμβου και γιά νά μη διακόπτεται άμέσως μετά τόν κόμβο ή έλεύθερη ροή, αλλάζουμε τίς κατευθύνσεις των οδών Όθωνος και Βασ. Γεωργίου στην πλατεία Συντάγματος και μονοδρομούμε τήν Άμαλία. Έτσι εξασφαλίζουμε έλεύθερη ροή από τό Σύνταγμα ως του Φιξ και αντίθετα.

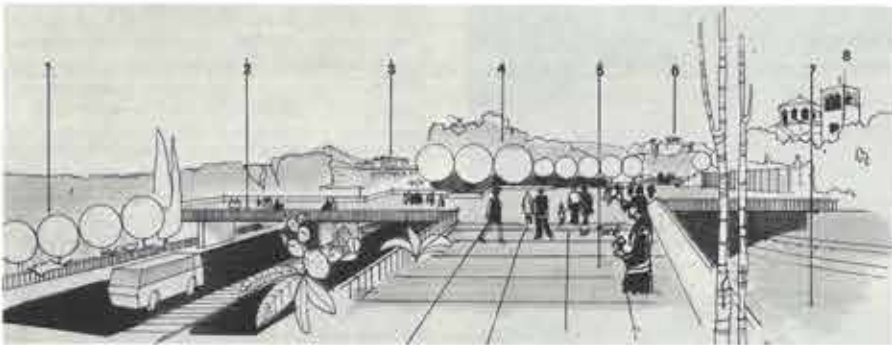
11, 12.
Δρόμος τής Πλάκας στην περιοχή μελέτης. Υπάρχουσα κατάσταση και προτεινόμενη διαμόρφωση. Άποψη του δρόμου μετά τήν κατεδάφιση των πολυκατοικιών,

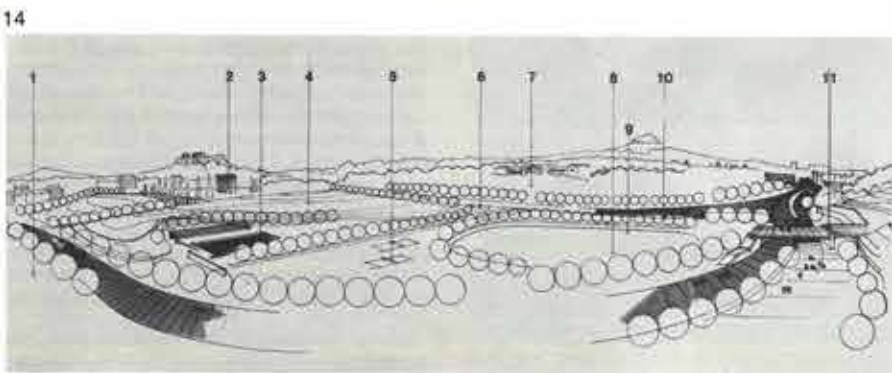
11

12

13

14

τήν ένοποίηση των άκάλυπτων χώρων, τήν αναπαλαίωση των νεοκλασικών κτιρίων και τή δημιουργία πεζοδρόμων.

13.
Άποψη τής περιοχής του σταθμού του ηλεκτρικού. 1. Κεραμεικός, 2. Πεζογέφυρα προς άρχαίο νεκροταφείο, 3. Περιοχή Κεραμεικού, 4. Υψηλό πράσινο, 5. Διαμόρφωση πλατείας πάνω από τό σκάμμα του ηλεκτρικού, 6. Λόφος Άκρόπολης, 7. Σκάμμα ηλεκτρικού σιδηροδρόμου, 8. Εκκλίσια.

14.
Άποψη τής περιοχής από τόν λόφο του Άρδηττού. 1. Πεζόδρομος που οδηγεί στον Άρδηττό, 2. Στύλοι Όλυμπίου Διός, 3. Παινα, 4. Τεχνητός λόφος γιά τόν διαχωρισμό του άρχαιολογικού χώρου από τίς άθλητικές εγκαταστάσεις, 5. Γήπεδα τένις, 6. Πεζόδρομος επικοινωνίας άθλητικών εγκαταστάσεων με έθνικό κήπο, 7. Υπόγειος σταθμός 500 αυτοκινήτων, 8. Μικρό στάδιο, 9. Κερκίδες, 10. Υπόγεια διάβαση αυτοκινήτων, 11. Πεζογέφυρα επικοινωνίας άθλητικών εγκαταστάσεων με λόφο Άρδηττού.

11, 12.
Street in Plaka within the project area. Existing conditions and proposed development. View of the street after the demolition of the apartment blocks, the unification of the open spaces, the restoration of the neo-classical buildings and the creation of pedestrian streets.

13.
View of the area around the electric train station. 1. Ceramicus, 2. Pedestrian bridge towards ancient cemetery, 3. Ceramicus district, 4. Tall vegetation, 5. Landscaping of the square above the electric train station, 6. The hill of the Acropolis, 7. Train station below ground level, 8. Church.

14.
View of the area from the Arditos hill. 1. Pedestrian lane leading to Arditos, 2. Temple of Olympian Zeus, 3. Swimming pool, 4. Artificial hill for the separation of the archaeological site from the sports grounds, 5. Tennis courts, 6. Pedestrian lane connecting the sports grounds with the National Garden, 7. Underground parking for 500 cars, 8,9. Small stadium, 10. Underground car passage, 11. Pedestrian lane connecting the sports grounds with the hill of Arditos.

Διαμορφώσεις πεζοδρόμων στο εμπορικό κέντρο της 'Αθήνας

'Αρχιτέκτονες μελετητές Ι. Δάνου-Σουλάκου, Ε. 'Ηλιοπούλου, Κ. Κανδηλώρος, Σ. Κούλης, Μ. Πυργιώτης, Α. Ρεμούνδου-Τριανταφύλλη, Μ. Τριανταφύλλου και Α. Κρητικός. 'Αρχιτέκτονες συντονιστές Δ. Διαμαντόπουλος και Α. Τομπάζης. Συγκοινωνιολόγοι Γ. Γιαννόπουλος και Κ. Ζέκκος. 'Αρχιτέκτων τοπίου Μ. Χαϊδοπούλου-Adams. Σχεδίαση: Α. Ρελούδη και Ντ. Τσαντήλα. Προϊστάμενος ΕΥΔΕ-ΑΕΚΧΑΠ: Κ. Παυλόπουλος

'Η μελέτη βασίστηκε καταρχήν στην κυκλοφοριακή μελέτη της ευρύτερης περιοχής του ιστορικού κέντρου της 'Αθήνας και του εμπορικού τριγώνου, με την οποία προσδιορίζονται οι δρόμοι που μπορούν να πεζοδρομηθούν. 'Από τη μελέτη αυτή προέκυψε ότι η 'Ερμού με τις παρόδους της, καθώς και οι Εύαγγελιστρίας, Κλαμιώτου, 'Αγ. Μάρκου, Μιλτιάδου και οι παρακείμενες πλατείες είναι δυνατό να πεζοδρομηθούν σε πρώτη φάση, χωρίς να είναι αναγκαίες ευρύτερες και σημαντικές κυκλοφοριακές ρυθμίσεις στην πρωτεύουσα.

Σε όλη τη διάρκεια της μελέτης έγινε ενημέρωση των κατοίκων-χρηστών, καθώς και όλων των καταστηματαρχών της περιοχής και ζητήθηκαν οι απόψεις τους με ειδικό ερωτηματολόγιο που συνόδευε τό ενημερωτικό έντυπο. 'Από την επεξεργασία των απαντήσεων στά ερωτηματολόγια προέκυψαν καθοριστικά στοιχεία για τόν σχεδισμό.

Στή μελέτη λήφθηκαν επίσης υπόψη: τά ιδιαίτερα πολεοδομικά και ιστορικά χαρακτηριστικά της περιοχής, οι τάσεις εξέλιξης της περιοχής, τό φυσικό περιβάλλον, ή κυκλοφορία και ή πυκνότητα ροής πεζών και οι δυνατότητες διαμόρφωσης λόγω ιδιαίτερων συνθηκών.

Γιά τή μελέτη έγινε αναλυτική καταγραφή χρήσεων, συντάχθηκαν πλήρη τοπογραφικά σχέδια, καταγράφηκαν τά δίκτυα κοινής ωφέλειας και όλες οι ειδικές κατασκευές και έγινε γενική και αναλυτική φωτογράφιση των δρόμων και των κτιρίων. Μετά τις παραπάνω αναλύσεις και με στόχο τήν καλύτερη λειτουργία και κατασκευή των πεζοδρόμων μελετήθηκαν τά παρακάτω ειδικά θέματα:

- Τό σύστημα κυκλοφορίας των οχημάτων τροφοδοσίας στους πεζοδρόμους, καθώς και τά θέματα σημάτων.
- Τεχνικά θέματα, όπως τά υλικά πού ενδείκνυται να χρησιμοποιηθούν, ιδιαίτερα στις βατές επιφάνειες. Γιά τόν σκοπό αυτό συγκεντρώθηκαν δείγματα από όλα τά διαθέσιμα υλικά, καθώς και άλλα πού κατασκευάστηκαν ειδικά γιά τόν σκοπό αυτό, και όπου κρίθηκε σκόπιμο έγιναν οι κατάλληλες εργαστηριακές έρευνες γιά τόν καθορισμό της άντοχής τους. Τά κριτήρια γιά τήν επιλογή των υλικών ήταν: άντοχη, αισθητική εμφάνιση, κόστος, εύκολια και ταχύτητα στην τοποθέτηση,

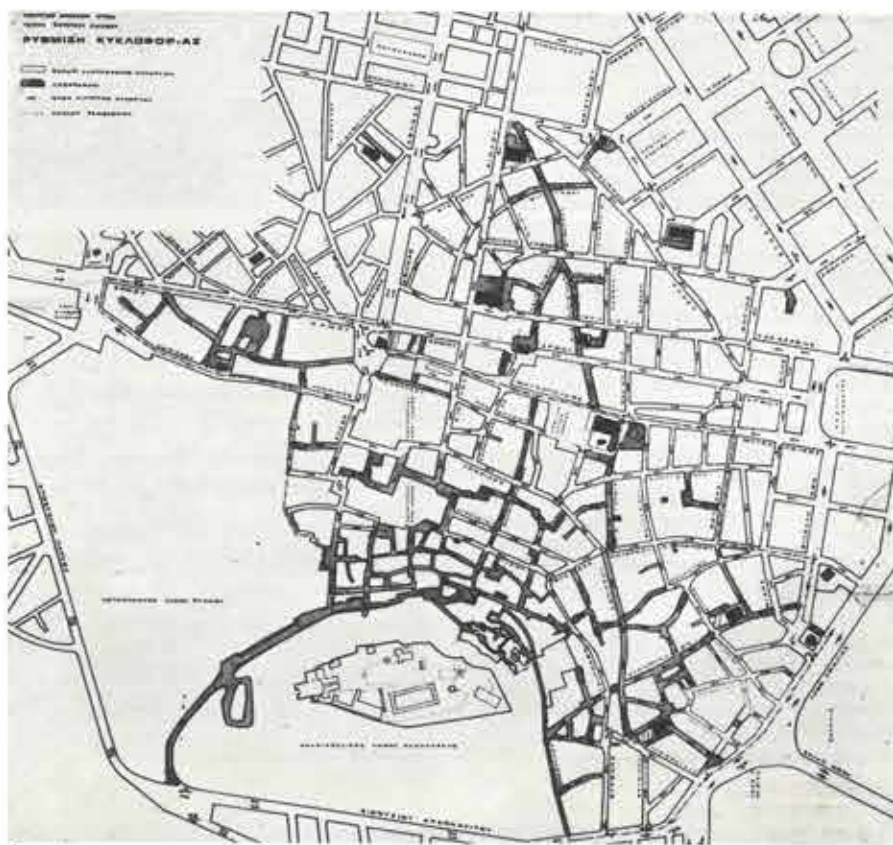
τρόπος παλαιώσης, επάρκεια και, τέλος, προσαρμογή στον επιθυμητό χαρακτήρα. Τελικά διαλέχθηκε σαν υλικό επίστρωσης δαπέδου τό τούβλο σε ξηρή τοποθέτηση (χρώμα, ματιέρα, εύκολη επανατοποθέτηση, ευελιξία προσαρμογής στα φρεάτια κλπ.). Τό τούβλο τοποθετείται με πλέξιμο άρμών και σε διάφορες κατευθύνσεις, ώστε να δημιουργούνται και μέσα στό ίδιο υλικό διάφορα σχέδια και έναλλαγή έντυπώσεων. Σάν νησίδες άλλου χρώματος μέσα στό γενική επιφάνεια των τούβλων τοποθετούνται ειδικής κατασκευής τοιμεντόπλακες διαστάσεων 30Χ90 εκ. με άδρη επιφάνεια. Στούς κόμβους και σε άλλα σημαντικά σημεία προβλέπονται μόνο τούβλα, σε διάφορους σχηματισμούς, ώστε

νά τονίζονται τά σημεία αυτά μέσα στό όλο σύστημα. Στις περιοχές των εκκλησιών, ή διαμόρφωση είναι διαφορετική και αντί γιά τοιμεντόπλακες χρησιμοποιούνται γενικά μάρμαρα.

γ) Τά θέματα άποχετεύσεων.

1. Πλέγμα πεζοδρόμων και ρύθμιση κυκλοφορίας.

1. Pedestrian streets network and traffic regulation.

Pedestrian streets in the Athens shopping centre

Architects J. Danou-Soulakou, E. Eliopoulou, K. Kandiloros, S. Koulis, M. Pyrgiotis, A. Remoundou-Triantafylli, M. Triantafyllou and A. Kritikos. Coordinating architects D. Diamantopoulos and A. Tombazis. Landscape architect M. Haidopoulou-Adams

A recently founded department of the Ministry of Public Works prepared a study to pedestrianize Athens main shopping axis and its side streets.

The project's first phase comprised a detailed assessment of existing conditions followed by specialized investigation of a)

the system of car circulation within the pedestrian streets for supply purposes, b) paving materials, c) drainage and d) equipment.

The principal design objective was to allow for generous planting of shrubs and trees chosen and arranged to suit the specific

characteristics of each street. Special care was given to the area's historical monuments (i.e. several Byzantine churches). The landscaping around the monuments aimed at enhancing their special features and restore their place as important landmarks in the city fabric.

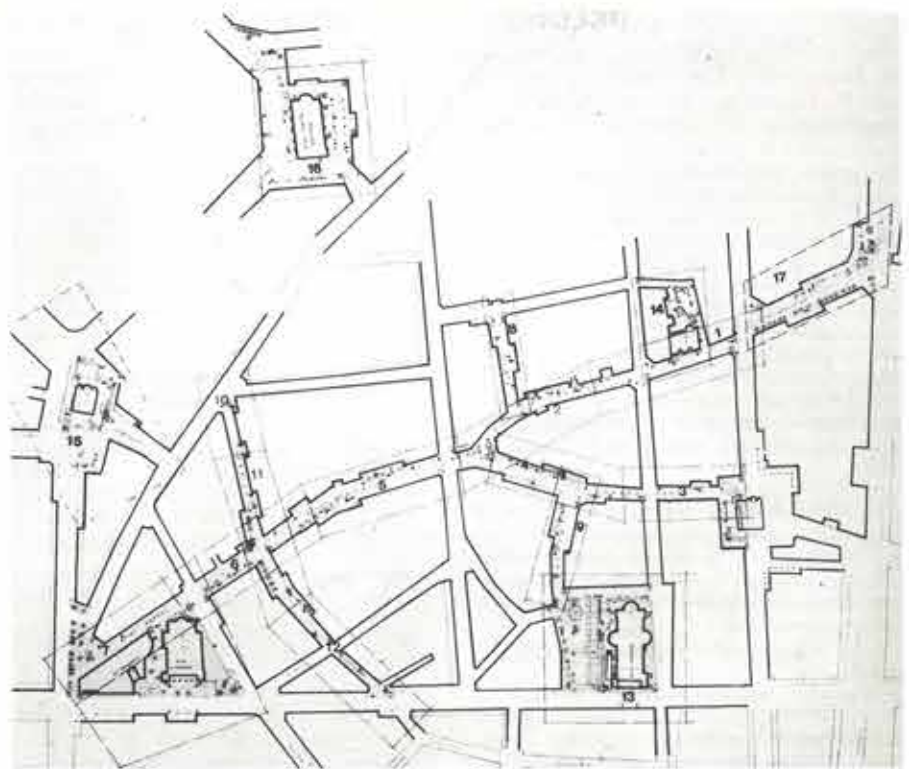
δ) Γενικά δ.τι αφορά τις ειδικές διαμορφώσεις και τόν κατάλληλο εξοπλισμό για την εξυπηρέτηση του μεγαλύτερου δυνατού φάσματος αναγκών.

Τά καθιστικά συγκεντρώνονται κυρίως στις πλατείες και προβλέπονται χτιστά από τούβλο σε συνέχεια με τό δάπεδο. Προβλέπονται επίσης οι αναγκαίες σημάσεις των δρόμων που καθορίζουν στάσεις, απαγορεύσεις, στροφές κλπ. Για να περιοριστούν τά πυκνά κατακόρυφα στοιχεία, οί πινακίδες ομαδοποιήθηκαν και τοποθετήθηκαν με ειδική προσαρμογή στους στύλους των φωτιστικών. Ό εξοπλισμός συμπληρώνεται από πινακίδες ενημερωτικού χαρακτήρα με πολιτιστικό και διαφημιστικό περιεχόμενο, χάρτες της περιοχής σε ειδικές βάσεις, ρολόγια υπαίθρου και καλάθια απορριμμάτων. Τά παραπάνω στοιχεία μελετήθηκαν γενικότερα, ώστε να μπορούν να τοποθετηθούν και σε άλλους κοινοχρήστους χώρους της πόλης.

Ός προς τή φύτευση έγινε προσπάθεια ώστε κατά τή διαμόρφωση των δρόμων τό πράσινο να αποτελέσει βασικό αρχιτεκτονικό στοιχείο. Έτσι εκεί που υπάρχει ό απαραίτητος χώρος, τό πράσινο χρησιμοποιείται σε μεγάλες ποσότητες (δέντρα και θαμνοειδή σε συστάδες). Γενικά στό πλατύ κομμάτι της Έρμου και στους χαρακτηριστικούς κόμβους χρησιμοποιούνται πλατάνια και λεύκες αργυρόφυλλες. Στους στενούς δρόμους προτείνονται λιγότερο όγκώδη δέντρα. Οί ειδικοί χώροι, όπως ή Καπνικαρέα και οί άλλες πλατείες, έχουν μιά ιδιόμορφη ποικιλία φυτεύσεων (κυπαρίσσια, άμυγδαλιές, δάφνες κλπ.).

Με ιδιαίτερη προσοχή άντιμετωπίστηκαν τά σημαντικά ιστορικά μνημεία της περιοχής (Καπνικαρέα, "Άγιοι Θεόδωροι, "Άγ. Είρήνη, Παναγία Χρυσοσπηλιώτισσα, "Άγ. Γεώργιος Καρύτσης κλπ.), έτσι ώστε να άναδειχθούν όσο γίνεται περισσότερο και να αποτελέσουν σημεία άναφοράς της πόλης μέσα σε ένα περιβάλλον προσαρμοσμένο στον χαρακτήρα τους. Οί χώροι αυτοί μελετήθηκαν σε συνάρτηση με τό δίκτυο των πεζοδρόμων και προσφέρουν καθιστικά για άνάπαυση και ταυτόχρονα λειτουργούν σαν χώροι συγκεντρωμένου πρασίνου.

Ό μελέτη έκπονήθηκε στα πλαίσια των μελετών της Ειδικής Έγηρεσίας Άναπλάσεως Έλευθέρων Κοινοχρήστων Χώρων Άστικών Περιοχών (ΕΥΔΕ-ΑΕΚΧΑΠ), της Γενικής Διευθύνσεως Οίκισμou του Έγπουργείου Δημοσίων Έργων.

2

2. Πεζόδρομοι και πλατείες στο έμπορικό κέντρο.

3. Έρμου. Διάγραμμα κυκλοφορίας.

4. Έρμου. Τμήμα μεταξύ πλατείας Καπνικαρέας και Ευαγγελιστριάς.

5. Έρμου. Μεσαίο κομμάτι.

6. Έρμου. Τμήμα προς τό Σύνταγμα.

7. Πλατεία Άγ. Θεοδώρων.

8. Πλατεία Καπνικαρέας.

2. Pedestrian streets and squares in the Athens shopping centre.

3. Ermou str. Circulation diagram.

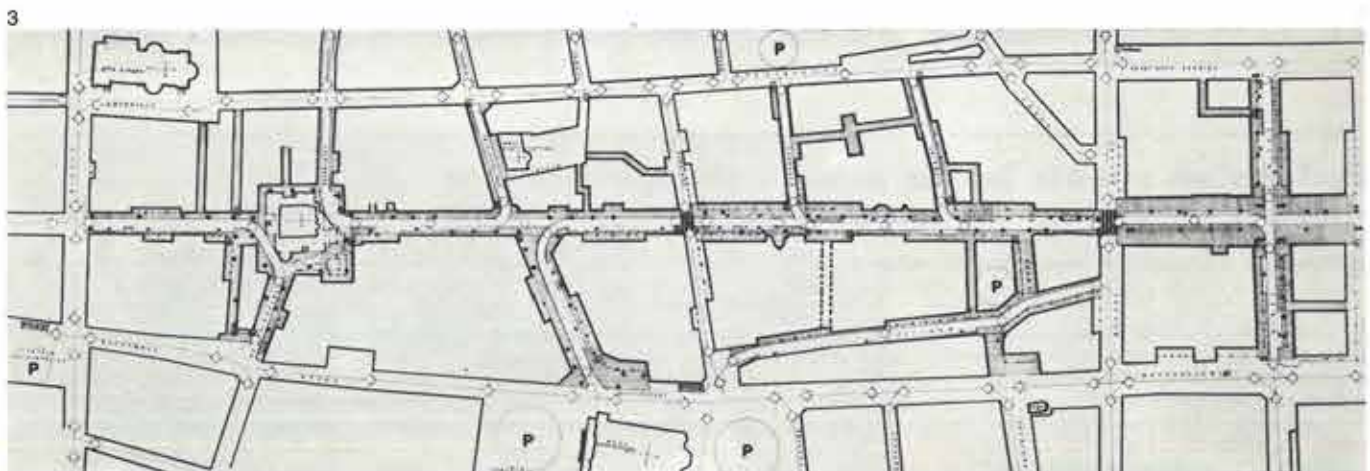
4. Ermou str. Part between Kapnikareas square and Evangelistrias st.

5. Ermou str. Middle part.

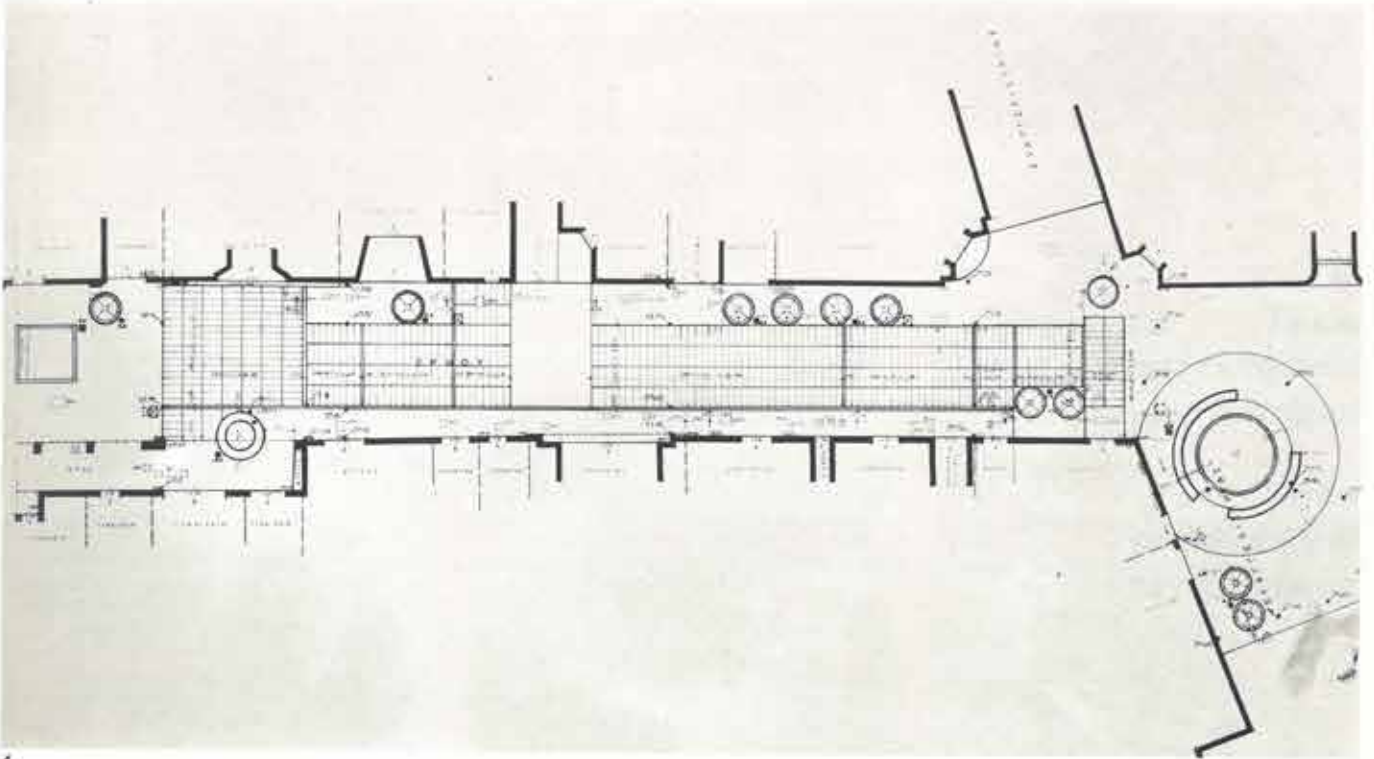
6. Ermou str. Part towards Constitution square.

7. Square of the church of Aghii Theodori.

8. Square of the Kapnikarea church.

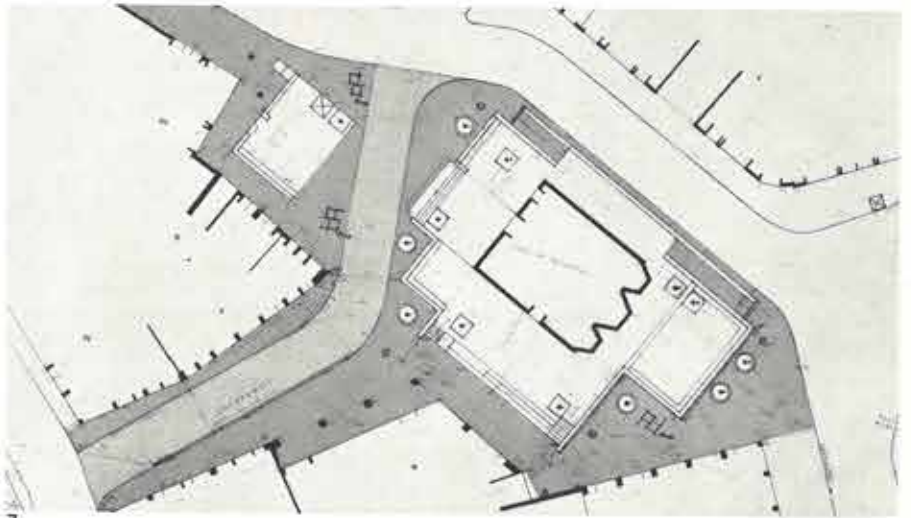

4

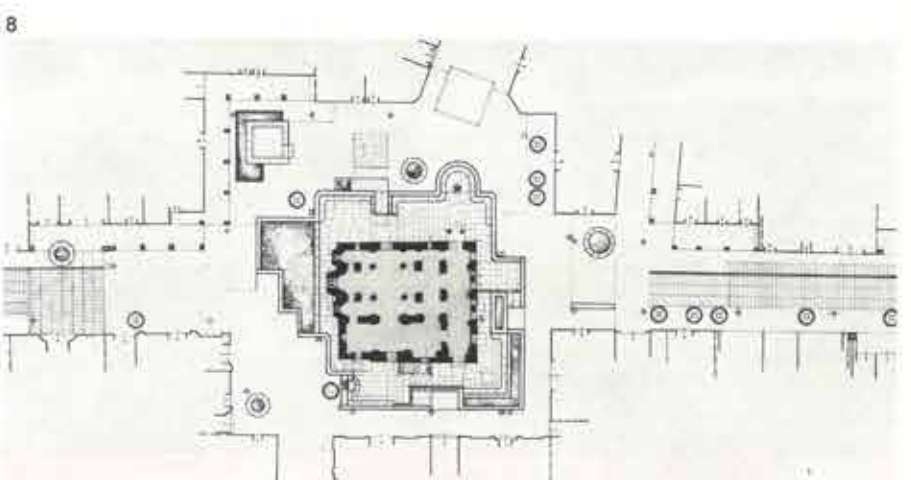
5

7

6

8

5

**Τρεις
άρχitectονικοί
διαγωνισμοί**

**Three
architectural
competitions**

Για μία θεωρία τής αρχιτεκτονικής τής πόλης. Μιά κριτική παρουσίαση του αρχιτεκτονικού διαγωνισμού για τό κτίριο του ΤΕΕ*

του αρχιτέκτονα Γ. Σημαιοφορίδη

Η κριτική παρουσίαση ενός αρχιτεκτονικού διαγωνισμού είναι συχνά δύσκολη και λεπτή υπόθεση (ή αποδοχή του πλουραλιστικού ύφους για την έρμηνεία όλων των θεμάτων και η έλλειψη μιάς εποικοδομητικής κριτικής έχει οδηγήσει σήμερα στην αποδοχή τής τάξης πραγμάτων έτσι όπως είναι). Αυτό ισχύει ιδιαίτερα στην Ελλάδα όπου ακόμα δεν έχει αποσαφηνιστεί ο ρόλος του κριτικού (όπως και άλλοι), ούτε έχουν τεθεί οι βάσεις για την «ιστορική σύνθεση» τής αρχιτεκτονικής.

Οι αρχιτεκτονικοί διαγωνισμοί από την άλλη πλευρά έχουν μία ιδιαίτερη σημασία για τη μεταπολεμική ελληνική αρχιτεκτονική. Αφενός επειδή αφορούν τη διαμόρφωση κτιρίων με δημόσιο χαρακτήρα και λειτουργίες, και αφετέρου επειδή ορίζουν ένα χώρο στον οποίο υπάρχει η δυνατότητα μιάς κάποιας αναζήτησης γύρω από την ποιότητα τής αρχιτεκτονικής.

Μιά σύντομη επισκόπηση τής ιστορίας των διαγωνισμών και τής σημασίας του δημόσιου κτιρίου είναι χρήσιμη για τον καθορισμό του πλαισίου μέσα στο οποίο κινήθηκε και ο διαγωνισμός για τό κτίριο του ΤΕΕ στην Αθήνα.

Τά δημόσια κτίρια έχουν ιδιαίτερη σημασία για την πόλη, τόσο σε εικονογραφικό όσο και σε μορφολογικό επίπεδο, στον βαθμό που συμμετέχουν στη διαμόρφωση τής ποιότητας του χτιστού περιβάλλοντος. Η παρατήρηση αυτή είναι σημαντική και για την Αθήνα, όπου διαπιστώνεται μία παράδοση «απουσία» δημόσιων κτιρίων από τη διαμόρφωση του πολεοδομικού ιστού. Η απουσία αυτή ή τουλάχιστον η απουσία του συμβολικού και αντιπροσωπευτικού χαρακτήρα από τά περισσότερα δημόσια κτίρια που υπάρχουν, καθώς και η έλλειψη μιάς τυπολογικής μορφοποίησης στον τομέα τής κατοικίας, τονίζουν ακόμη περισσότερο την υποβάθμιση τής ποιότητας του χτιστού περιβάλλοντος στην πρωτεύουσα.

Η ποιότητα αυτή που εκφράζεται σε χώρους και κτίρια, σε πλατείες, δρόμους και οικοδομικά τετράγωνα, δηλαδή στην υλική διάσταση μιάς πόλης, έχει καταντήσει στην πρωτεύουσα μας συνώνυμο του ελάχιστου και φιλάσθενου πρασίνου (δενδρύλλια) και τελευταία των πλακοστρώσεων (πεζόδρομοι). Έτσι, φτάσαμε στο θλιβερό σημείο να διαπιστώνεται καθημερινά στην Αθήνα οι όριακές συνθήκες τόσο

στην κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική ζωή, όσο και στην οργάνωση του χώρου και του χτιστού περιβάλλοντος. Τί θα έλεγε άραγε σήμερα ο Λουδοβίκος Ρόρς που θεωρούσε την Αθήνα σαν μία από τις όμορφότερες πρωτεύουσες τής Μεσογείου;

Γι' αυτό, η χρήση των ανοιχτών χώρων και των δχτιστων οικοπέδων που έχουν απομείνει, μικρά και ανεπαρκή στίγματα τής «χαμένης μάχης» τής Αθήνας για την ποιότητα του αστικού τής χώρου, αποτελεί μία από τις τελευταίες ευκαιρίες για τον εξωραϊσμό του πολεοδομικού τής ιστού. Αλλά η Αθήνα δεν είχε μόνο δχτιστα οικοπέδα. Πολλά νεοκλασικά σπίτια στο κέντρο τής πόλης και πολλά άλλα κτίρια λιγότερο χαρακτηρισμένα αρχιτεκτονικά έδωσαν τη θέση τους σε νέες οικοδομές που «στόλισαν» τό σκηνικό τής πόλης. Βέβαια, τίς περισσότερες φορές αυτό ήταν απαραίτητο, στον βαθμό που οι ανάγκες τίς όποιες δημιουργούσε η ανάπτυξη του αθηναϊκού συγκεντρωτισμού, ιδιαίτερα στη μεταπολεμική περίοδο, δεν μπορούσαν να ικανοποιηθούν από μία κατάλληλη κτιριακή υποδομή, αντίστοιχη με αυτή που υπήρχε σε άλλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες. Είναι γνωστό πώς η νεοκλασική Αθήνα ήταν μία μάλλον περιορισμένης κλίμακας πρωτεύουσα, και κατά κύριο λόγο χωρίς μεγάλα οικοδομικά τετράγωνα (1).

Αντί όμως, όπως θα ήταν λογικό, να προκύψουν με την κατεδάφιση των παλαιών κτισμάτων μεγαλύτερα κτίρια που να καλύπτουν όλο τό οικοδομικό τετράγωνο, στην περίπτωση τής Αθήνας, για τους γνωστούς λόγους, τά καινούρια κτίρια αποτέλεσαν μόνο κατά τό ύψος παραλλαγές, ενώ τό μικρό οικοδομικό τετράγωνο «οικοπεδοποιήθηκε» ακόμη περισσότερο και άρχισε να αποκτά μία περίεργη «πλαστικότητα». Άλλοι χτισμένοι, άλλοι δχτιστο, άλλοι πολυκατοικία, άλλοι νεοκλασικό έρειψο. Χάθηκε με αυτό τόν τρόπο ή αναφορά στη συνέχεια των όψεων (στη συνέχεια των οικοδομικών τετραγώνων) και κατά συνέπεια άρχισε να γίνεται άπροσδιόριστη ή ένταξη των νέων κτιρίων στο περιβάλλον.

Η προκήρυξη έπομένως αρχιτεκτονικών διαγωνισμών για κτίρια που θα ένταχθούν στον ιστό τής Αθήνας - ιδιαίτερα όταν τονίζεται ο δημόσιος χαρακτήρας τους - θα έπρεπε να ξεφεύγει από τά αυστηρά όρια του κτιριολογικού προγράμματος και να έχει απαιτήσεις μεγαλύτερες από την άπλη κατασκευή των ζητούμενων χώρων. Σήμερα όσο ποτέ άλλοτε έχει επανεκτιμηθεί ή αρχιτεκτονική κληρονομία που συναντιέται διαστρωματωμένη στους ιστούς των πόλεων που ζούμε. Κληρονομία που επανεκτιμάται όχι τόσο για τίς ρομαντικές προεκτάσεις τής γραφικότητας των στύλ του περασμένου αιώνα, όσο για την ιδιαιτερότητα που προσδίδει στον δημόσιο χαρακτήρα τής.

Η ιστορική ανάγνωση των μετασημασιών τής πόλης αποτελεί αντικείμενο πολλών σύγχρονων μελετών με τίς όποιες έντοπίστηκε ή διαλεκτική σχέση που

υπάρχει μεταξύ του μορφολογικού χαρακτήρα τής πόλης και τής τυπολογίας των κτιρίων τής (κατοικία, δημόσια κτίρια), (2). Οι μελέτες αυτές τονίζουν επίσης τόν ρόλο του δημόσιου κτιρίου και τής σημασία του δημόσιου χώρου, ιδιαίτερα τής διαδοχικής έναλλαγής μεταξύ δημόσιου/ήμιδημόσιου και ιδιωτικού στην πόλη. Στά πλαίσια αυτά έχουν επανεκτιμηθεί τόσο σε ιστορικό όσο και σε σχεδιαστικό επίπεδο ή πολυλειτουργικότητα του «χώρου τής έπαφης» (3), δηλαδή ο δρόμος και ή πλατεία τής μεσαιωνικής πόλης και ή σχέση τους με τά μέγαρα των αρχόντων και τούς γοτθικούς καθεδρικούς ναούς ή μεγαλοπρέπεια του «χώρου του θεάματος», δηλαδή οι προοπτικοί άξονες των δρόμων και ή διάταξη των πλατειών στίς αναγεννησιακές πόλεις σε συνδυασμό με τά μέγαρα και τούς κήπους των εμπόρων - ακόμα, οι έμπορικές στοές και ή αρχιτεκτονική των σιδηροδρομικών σταθμών, ο «χώρος τής κυκλοφορίας» τής πόλης του 19ου αιώνα, με τή συνέχεια των οικοδομικών τετραγώνων και των νεοκλασικών όψεων, με τά δημόσια κτίρια, όπως μέγαρα καταστήματα, πανεπιστήμια, νοσοκομεία, φυλακές, που αποτέλεσαν τόν κοινωνικό έξοπλισμό, και, τέλος, με τά πάρκα και τά δεντροφυτευμένα βουλεβάρτα. Βέβαια από τήν ελληνική πρωτεύουσα λείπουν πολλά από τά προηγούμενα στοιχεία, κυρίως οι σταθμοί και οι έμπορικές στοές (μοναδική εξαίρεση ή στοά του «Όρφεία» του Τσίλλερ), οι μέγαρα δεντροφυτευμένες οδικοί άρτηριες και τά πάρκα (μοναδική εξαίρεση ο βασιλικός κήπος τής Αμαλίας).

Μόνο ή Αθήνα του 19ου αιώνα παρουσιάζει μία εικόνα που μπορεί να συγκριθεί μορφολογικά με τίς αντίστοιχες των ευρωπαϊκών πόλεων τής ίδιας περιόδου, αν και τά κοινά στοιχεία έμφανίζονται έδω με διαφορετικό ύφος και μέγεθος. Μία τέτοια προοπτική αποφεύγει τή μυθοποίηση γύρω από τή νεοκλασική αρχιτεκτονική (που συνήθως έντοπίζεται στο μεμονωμένο νεοκλασικό κτίριο) και ένπιδώκει ένα διαφορετικό όρισμό τής νεοκλασικής πρωτεύουσας.

Τό κτίριο τής Βουλής (άρχικά παλάτι του Όθωνα), ή Αθηναϊκή Τριλογία, τό Πολυτεχνείο, είναι τά πρώτα παραδείγματα στα τέλη του 19ου αιώνα ακολουθούν ο Εύαγγελισμός, οι φυλακές Αβέρωφ και Συγγρού, ή Σχολή Εύελπίδων, τό Ζάππειο, τό Στάδιο και τό Αρχαιολογικό Μουσείο. Τά κτίρια αυτά αποτελούν ακόμα σήμερα ένα συνεχές σύστημα σημείων αναφοράς στο κέντρο τής Αθήνας και τό περιβάλλον τους συνθέτει τούς μοναδικούς ανοιχτούς δημόσιους χώρους που προσκαλούν τούς διαβάτες για μία στάση, για ένα άπλωμα του ματιού πριν έναπαύσουν τόν δρόμο και χαθούν στον άσφυκτικό κλοιό των πολυκατοικιών, στη σκόνη, τή ζέστη, τούς άνώμους δρόμους.

Η ιδιαίτερη σχέση των δημόσιων κτιρίων με τήν πόλη δεν έλλειψε ποτέ όταν ή «διοίκηση τής πόλης» ήταν εύαισθητή στη διαχείριση των κοινών, όταν οι κάτοικοι ήταν ταυτόχρονα και πολίτες, όταν ή ανά-

* Η κριτική έπιτροπή του διαγωνισμού συγκροτήθηκε με απόφαση τής Διοικούσας Έπιτροπής του ΤΕΕ (2556/79) και αποτέλέστηκε από τούς: Θ. Ρούσου-Κασιό, αρχιτέκτονα, γενική διευθύντρια Οικισμού, Α. Ζάννο, αρχιτέκτονα, καθηγήτ ή έδρας Οικοδομικής ΕΜΠ, Δ. Διαμαντόπουλο, αρχιτέκτονα, εκπρόσωπο του Συλλόγου Αρχιτεκτόνων, που αναπληρώθηκε από τόν Σ. Γρηγορόπουλο, Ν. Γρασία, πολιτικό μηχανικό, πρόεδρο του Συλλόγου Πολιτικών Μηχανικών, Ι. Κοέν, αρχιτέκτονα, εκπρόσωπο του Τμήματος Αρχιτεκτόνων ΤΕΕ, Ν. Δεσούλλα, αρχιτέκτονα, αντιπρόεδρο Διοικούσας Έπιτροπής ΤΕΕ, εκπρόσωπο του ΤΕΕ, Γ. Διαμαντόπουλο, αρχιτέκτονα, σύμβουλο Διοικούσας Έπιτροπής ΤΕΕ, εκπρόσωπο του ΤΕΕ. Η πρώτη συνεδρίαση έγινε στις 2.11.1979 και ή τελευταία στις 26.2.1980.

πτυξη, ή όργάνωση και ό σχεδιασμός της πόλης επιδίωκαν άκόμα να προσδώσουν κάποιον άντιπροσωπευτικό χαρακτήρα στην κοινοτική κλίμακα της καθημερινής ζωής. Άκόμα και στην περίοδο του μεσοπολέμου, όταν οι άρχιτέκτονες, έπηρεασμένοι από τό φονξιοναλιστικό ήθος του μοντέρνου κινήματος, άσχολήθηκαν κυρίως με τόν τομέα της κατοικίας, δέν έλλειψαν οι περιπτώσεις ένταξης νέων δημόσιων κτιρίων στην πόλη (άν και σε πολλές περιπτώσεις δέν ύπήρχε διόλου ή έννοια του χώρου της πόλης), πού προορίζονταν άποκλειστικά γιά εκπαιδευτικούς σκοπούς ή κοινωνικό έξοπλισμό. Γνωστό παράδειγμα στην Άθήνα του μεσοπολέμου τά σχολικά κτίρια. Γιά ένα μεγάλο χρονικό διάστημα άποτελούσαν τό σημείο άναφοράς, τόν κοινωνικό πόλο μιάς προσφυγικής - στην πλειοψηφία της - περιφέρειας. Τό ίδιο και όρισμένα δημόσια κτίρια της δεκαετίας του '30, πριν και μετά τή μεταξική δικτατορία. Τά κτίρια αυτά πού εκφράζουν μιά τάση γιά «άρχιτεκτονική του καθεστώτος», όπως τό κτίριο του Μετοχικού Ταμείου Στρατού, τό Ύπουργείο Έθνικής Οικονομίας, τό Χρηματιστήριο και άλλα, πλούτισαν με τόν αύστηρά κλασικίζοντα χαρακτήρα τους τήν ένδεια του δημόσιου χώρου στό κέντρο της Άθήνας. Στην άρχιτεκτονική ιστορία της μεταπολεμικής Άθήνας δέν ύπάρχουν δυστυχώς παραδείγματα μιάς συνέχειας αύτου του προβληματισμού. Τά μεταπολεμικά δημόσια κτίρια - τά περισσότερα προϊόντα μακρόσυρτων διαγωνισμών - περιορίστηκαν στις ύψομετρικές παραλλαγές πού επέτρεπε ό ΓΟΚ, έπιζητώντας άπεγνωσμένα τή διαφοροποίησή τους από τό άμεσο περιβάλλον με τή χρήση διαφορετικών οίκοδομικών ύλικών, ένώ τό πρόβλημα της ένταξης τους παρέμεινε σε λανθάνουσα κατάσταση. Έξάλλου τό άπογοητευτικό πλέγμα από τόν σωρό των πολυκατοικιών είχε άρχισεί να καθορίζει τή μορφή της πόλης και τή ζωή.

Μιά σύντομη έπισκόπηση της ιστορίας των άρχιτεκτονικών διαγωνισμών της Άθήνας είναι επίσης ένδεικτική. Η Έθνική Πινακοθήκη (1959/1964), ό έπιβατικός σταθμός στόν Πειραιά (1962/1971), τό κτίριο του ΟΣΕ (1959/1972), τό Πολεμικό Μουσείο (1969), τό Δικαστικό Μέγαρο (1971/1980), τό κτίριο του ΟΤΕ (1972/1980), (διαγωνισμοί πού έχουν ήδη υλοποιηθεί), τό κτίριο του ΟΛΠ (1971/1973/1978), τό Έμπορικό Κέντρο Άθηνών (1970), τό Δημοτικό Θέατρο (1969), (διαγωνισμοί πού έχουν παραμείνει στά σχέδια), είναι μερικά από τά πιό γνωστά παραδείγματα, και όχι τά μόνα. Οι περιπτώσεις αυτές, πού άποτελούν βέβαια μερικές από τίς πιό θετικές προσπάθειες γιά τή ποιοτική άνύψωση της άρχιτεκτονικής στόν τόπο μας, έχουν κοινό χαρακτηριστικό τήν αύστηρή έμμονή στό κτιριολογικό πρόγραμμα, ένώ σπάνια μπόρεσαν να έπαναπροτείνουν τή μορφολογική σχέση πού χαρακτηρίζει τήν οίκοδόμηση της παραδοσιακής πόλης.

Η άνεπαρκεία σαφών ένδείξεων στό πρόγραμμα των χρήσεων σε επίπεδο πόλης, ή συμπωματική έπιλογή των οίκοπέδων, ή έλλειψη έπαρκούς έρευνας γιά τίς ανάγκες της μεγαλούπολης σε ύπηρεσίες και κοινωνικό έξοπλισμό, παρακάμπτουν με άσφαλείς εκφράσεις, όπως στην περίπτωση του κτιρίου του ΤΕΕ πού ζητήθηκε να άποτελέσει «κέντρο ευρύτερης κοινωνικής άκτινοβολίας» (4).

Δέν πρέπει να είναι τυχαίο πώς οι άρχιτε-

κτονικοί διαγωνισμοί στην Άθήνα άφορούν συχνά τήν άνέγερση κτιρίων σε μικρά οίκοπέδα και προσπαθούν να λύσουν προβλήματα, να τοποθετήσουν λειτουργίες και να άπαντήσουν σε άνάγκες άλλων διαστάσεων και μεγεθών' στοιχεία πού κάνουν προβληματική τήν ένταξη στόν περιβάλλοντα ιστό. Πράγματι, τά κτίρια αυτά συχνά παραμένουν άπομονωμένα από τή διαλεκτική του χτιστού/άχτιστου, κενού/πλήρους, μοναδικές άναφορές όπτικού μάλλον χαρακτήρα γιά τούς Άθηναίους, πέρα από τή συγκεκριμένη χρήση τους. Μιά άλλαγή φάνηκε με τίς άντιδράσεις τεχνικών και κοινής γνώμης στις διακηρύξεις των διαγωνισμών μετά τό 1974, και συγκεκριμένα στις περιπτώσεις του Πνευματικού Κέντρου (1976), του Φαληρικού Δέλτα (Ίππόδρομος - 1979 και Άθλητικό Κέντρο - 1978) και του Μουσείου της Άκρόπολης (1978-1979).

Οι πρώτοι άφορούν τή διαμόρφωση μεγάλων οίκοπέδων. Η άρχιτεκτονική λύση τους άποτελεί σύνθετο πρόβλημα πού ξεπερνάει τήν κλίμακα του μεμονωμένου κτιρίου και ή έπεξεργασία του θέματος άπαιτεί τή συνεργασία/σύμπραξη περισσότερων από μιάς ειδικότητων και τή δημιουργία διεπιστημονικών ομάδων. Η νέα διάσταση του χαρακτήρα αυτών των διαγωνισμών τούς προσδιορίζει σαν διαγωνισμούς άνοιχτούς-ιδεών, πού άφορούν τή προβλεπόμενη και προτεινόμενη διαμόρφωση ενός ευρύτερου πολεοδομικού χώρου, άρα και δύσκολα πραγματοποιήσιμους. Στόν γνωστό από τήν έκβαση του διαγωνισμού γιά τό Μουσείο της Άκρόπολης π.χ., τό κύριο πρόβλημα πού προκάλεσε τίς άντιδράσεις των τεχνικών ήταν τό ύπερφορτωμένο κτιριολογικό πρόγραμμα σε σχέση με τίς μικρές διαστάσεις του οίκοπέδου.

Σε αυτά τά πλαίσια κινήθηκε και ό διαγωνισμός γιά τό κτίριο του Τεχνικού Έπιμελητήριου. Διαγωνισμός βέβαια πού άφορά τό κτιριολογικό πρόγραμμα ενός μεμονωμένου κτιρίου γραφείων, φορτισμένος όμως - σε επίπεδο διαθέσεων και προθέσεων τουλάχιστο - με τήν ιδιαίτερη σημασία πού απέκτησε τό ΤΕΕ από τήν πρόσφατη ιστορία του. Είναι σαφής ό τονισμός - στη διακήρυξη του προγράμματος - του ιδιόμορφου χαρακτήρα πού προσδίδεται στό κτίριο: υπόδειγμα δόμησης, λειτουργίες σε επίπεδο πόλης, κέντρο διοικητικών και έπιστημονικών δραστηριοτήτων, κέντρο ευρύτερης κοινωνικής άκτινοβολίας και, κυρίως, μέσο βελτίωσης των πολεοδομικών χαρακτηριστικών της περιοχής (5).

Τό οίκοπέδο βρίσκεται στην περίμετρο του «ιστορικού κέντρου» της Άθήνας, άνάμεσα στην Άθηναϊκή Τριλογία και τό Πολυτεχνείο, σε μιά συνοικία πού διατηρεί άκόμα κάτι από τόν άρχικό της χαρακτήρα, τό Πρόσσιο της Νεάπολης του 19ου αιώνα. Κύριο χαρακτηριστικό της περιοχής είναι ή μικτή κατάσταση χρήσεων: κατοικίες, έμπορικές λειτουργίες, γραφεία έλευθερων επαγγελματιών, κυρίως όμως εκπαιδευτικές λειτουργίες, όπως φροντιστήρια, τεχνικές και πανεπιστημιακές σχολές. Ό ύψηλός συντελεστής δόμησης, τό συνεχές οίκοδομικό σύστημα, ή μεγάλη κυκλοφοριακή συμφόρηση (όλοι σχεδόν οι όρομιοί πού είναι κάθεται στις Σόλωνος, Άκαδημίας και Πανεπιστημίου διοχετεύουν τήν κίνηση από τή λεωφόρο Άλεξάνδρας και τά βορειοανατολικά προάστια κέντρο), ή σταθερή διείδυση γραφειακών λειτουργιών στην περιοχή,

συνιστούν πρόσθετα στοιχεία/προβλήματα της άρχιτεκτονικής λύσης.

Όπως συνήθως συμβαίνει σε παρόμοιες περιπτώσεις, οι προγραμματισμένες λειτουργίες προβλέπονταν να στεγαστούν σε έναν τύπο-μοντέλο κτιρίου - 5-8 όροφοι χωρίς έξώστες - πού θυμίζει παραλλαγή σε μικρογραφία άμερικανικού ούρανοξύστη. Παιδεία, έμπόριο και τριτογενείς λειτουργίες βρίσκουν σε αύτή τήν τυπολογία μιά άνώνυμη συνύπαρξη, όπως στόν Πύργο των Άθηνών. Από τή στιγμή πού δέν μπορούν να έχουν μιά ιδιαίτερη μορφολογική έκφραση, προσπαθούν να τακτοποιήσουν στό πολυόροφο κτίριο τις τυποποιημένες κινήσεις των ύπαλλήλων. Δέν είναι τυχαίο ότι αύτή ή τυπολογία βρίσκεται άπήχηση στις άρχές της δεκαετίας του '60, στά χρόνια κατά τά οποία τό International Style και ή άρχιτεκτονική των γραφείων σχηματίζουν ένα δίδυμο πού προσδίδει στην όψη της πόλης τόν «μοντέρνο» χαρακτήρα της. Στό κέντρο της Άθήνας, οι δημόσιοι χώροι άποτελούνται από τούς χώρους στάθμευσης και τούς όρόφους γραφείων, καθώς και τίς λίγες και έλάχιστες πλατείες πού έχουν άπομείνει. Στην περιφέρεια της πρωτεύουσας, ό δημόσιος χώρος έχει γίνει συνώνυμο του πεζοδρομίου, στην καλύτερη περίπτωση συνώνυμο της τοπικής άλάνας, ένώ δημόσια κτίρια δέν ύπάρχουν.

Στά άποτελέσματα όμως των τελευταίων άρχιτεκτονικών διαγωνισμών, ιδιαίτερα του ΤΕΕ, διαφαίνεται μιά διαφορετική άντίληψη ως προς τήν άρχιτεκτονική έκφραση ενός κτιρίου γραφείων. Είναι αισθητή ή άπόρριψη της «πολυκατοικοποίησης» και ή άναζήτηση μιάς μορφολογικής έκφρασης με τονισμένο τόν άντιπροσωπευτικό χαρακτήρα του κτιρίου. Τό γεγονός αύτό προανατολίζει τόν προβληματισμό γιά τούς άρχιτεκτονικούς διαγωνισμούς σε καινούρια θέματα. Πράγματι, στους διαγωνισμούς γιά τό Πνευματικό Κέντρο, τό Άθλητικό Κέντρο Φαλήρου και τό Μουσείο Άκρόπολης έντοπίστηκαν δύο κυρίως κατηγορίες προβλημάτων: ή διαδικασία λειτουργίας της κριτικής έπιτροπής και τό σχεδιαστικό ήθος των διαγωνιζόμενων (6).

Οι τελευταίοι διαγωνισμοί στην πρωτεύουσα (ΤΕΕ, Δημαρχείο Νέας Σμύρνης, Ύπουργεία) προσφέρονται γιά όρισμένες σκέψεις πού άφορούν ένα άλλο πρόβλημα: τήν παιδεία των άρχιτεκτόνων και τήν άρχιτεκτονική κοουλτούρα γενικότερα. Παιδεία πού συχνά παραγνωρίζεται/ παραγκωνίζεται, αλλά πού άποτελεί τό ύπόβαθρο, μέ βάση τό οποίο διαμορφώνονται τόσο οι σχεδιαστικές λύσεις των άρχιτεκτόνων και ή αξιολογική λειτουργία των κριτικών έπιτροπών, όσο και (όχι λιγότερο σημαντικό) τά πλαίσια πού καθορίζουν τόν άρχιτεκτονικό διάλογο γιά τά θέματα αυτά.

Παρατηρώντας τήν έκβαση του διαγωνισμού γιά τό κτίριο του ΤΕΕ, τή διακήρυξη, τή παρουσίαση των άρχιτεκτονικών σχεδίων, τή λειτουργία της κριτικής έπιτροπής, τή βράβευση και τήν άντίδραση της κοινής γνώμης, διαπιστώνει κανείς μιά άναντιστοιχία μεταξύ του σχεδιαστικού ήθους πού εκφράζουν οι λύσεις πού βραβεύθηκαν και των προθέσεων της διακήρυξης. Μελετώντας όμως τά πρακτικά άντιλαμβάνεται πώς τά κριτήρια αξιολόγησης πού υιοθετήθηκαν από τήν κριτική έπιτροπή εκφράζουν μιά λογική γιά τόν άρχιτεκτονικό σχεδιασμό πού είναι άπόρροια μιάς εκπαιδευτικής άντίληψης της

ἀρχιτεκτονικής όπως αυτή διδάσκεται στο Ε.Μ. Πολυτεχνείο. Συγκεκριμένα, η ιεράρχηση των κριτηρίων, όπως σχέση κτιρίου/περιβάλλοντος, οργάνωση του χώρου αίθουσων/γραφείων και μορφολογική/κατασκευαστική έκφραση του κτιρίου, έχει κάποια αναφορά στις ομάδες μαθημάτων και στον τρόπο διδασκαλίας τους στο ΕΜΠ, όπως πολεοδομία, κτιριολογία και μορφολογία (7).

Εκείνο που υποδηλώνεται σε αυτή την αναφορά είναι μια αντίληψη για την αρχιτεκτονική που χαρακτηρίζει την παιδεία στην Ελλάδα. Αυτή η αντίληψη, προσαρμοσμένη στις θεσμοθετημένες πιά άρχές του μοντέρνου κινήματος και της Χάρτας των Αθηνών, από τη μία πλευρά έχει ξεχάσει, όπως παρατήρησε ο Δ. Πορφύριος, το τρίτο σκέλος του ορισμού της αρχιτεκτονικής του Βιτρούβιου, ενώ από την άλλη έχει ἐγκλωβιστεί στις άρχές του πανταχόθεν ἐλεύθερου κτιρίου, δηλαδή στην ανεξάρτητη κλίμακα του κτιρίου (8).

Μιά προσεκτική θεώρηση των αποτελεσμάτων των διαγωνισμών ἐπαληθεύει την προηγούμενη άποψη. Το πνεύμα που επικρατεί και τό κύριο βάρος της λύσης αναφέρονται στην ἐσωτερική οργάνωση των λειτουργιών και στην κατασκευαστική αντιμετώπιση του κτιρίου. Τό γεγονός αυτό προσδίδει στην ἑλληνική ἀρχιτεκτονική μιά πραγματιστική διάσταση. Δέν είναι τυχαίο ἄλλωστε ὅτι δέν μπόρεσαν νά γονιμοποιηθῶν στή χώρα μας προτάσεις και τρόποι σκέψης που χαρακτηρίζουν ἄλλες χώρες: κινήματα όπως τῆς «ριζοσπαστικής ἀρχιτεκτονικής» και τῆς τεχνολογικής οὐτοπίας, ἰαπωνικής κυρίως προέλευσης. Αυτό ὁμως δέν σημαίνει πῶς ἡ ἀρχιτεκτονική αὐτή, πού μένει πιστά προσκολλημένη στή μικρή κλίμακα του κτιρίου, κατάφερε νά βρεῖ καί ἕνα «λόγο» στή διαδικασία μετασχηματισμοῦ τῆς πόλης. Στήν καλύτερη περίπτωση οἱ ἐξαιρέσεις ἀπέτελεσαν ἀναρῆρες κραυγές στήν πολυφωνική ἀναρχία τῶν πολυκατοικιών. Βέβαια, τό «περιβάλλον», ὁ ἰστός τῆς πόλης, ἰδιαίτερα στήν Ἀθήνα, εἶναι μιά μάλλον ἀσαφῆς ἔννοια, ἡ ὁποία μπορεί νά θεωρηθεῖ κοινή ἀναφορά μόνο ὅταν χρησιμοποιοῦνται ὁ κώδικας του ΓΟΚ. Πέρα δηλαδή ἀπό τούς λόγους που χαρακτηρίζουν τήν ἀπουσία μιάς ἀναφοράς στή μορφολογική συνέχεια τῆς πόλης (9), ἡ ἀδυναμία χαρακτηρισμοῦ του περιβάλλοντος δυσκολεύει τήν ἐνταξη ἑνός κτιρίου, περιορίζει τή σχεδιαστική πρακτική σέ μιά ἐνδοστρεφή ἐνασχόληση και καθιερώνει ἀναγκαστικά μιά πλουραλιστική λογική. Ἡ ἀναντιστοιχία που παρατηρεῖται μεταξύ τῆς διακήρυξης του διαγωνισμοῦ, ἄλλα πολύ περισσότερο τῆς ἐπιλογῆς τῶν κριτηρίων ἀπό τήν ἐπιτροπή, και τῶν λύσεων που βραβεύτηκαν, ἴσως νά μὴν ἀποτελεῖ πιά πρόβλημα ἀν λάβουμε ὑπόψη μας τά παραπάνω.

Ἡδη στή διατύπωση του πρώτου κριτηρίου διαφαίνεται ἡ λογική που ὀδηγεῖ ἄργότερα στήν ἀπονομή του πρώτου βραβείου, ὅταν τονίζεται ὅτι «...ἰδιαίτερα βαρύτητα ἔχει, κατά τή γνώμη μας, ἡ ἰσόγεια ζώνη του συγκροτήματος...» στήν τοποθέτηση του κτιρίου και στήν ἐνταξη του, καθώς και στό τί προσφέρει τό κτίριο ἔτσι ὥστε νά βελτιωθεῖ τό μικροπεριβάλλον. Μέ ὅλα αὐτά ἐκφράζεται μιά αντίληψη για τό τί σημαίνει αὐτή ἡ ἐνταξη. Ἡ διάσπαση του κτιρίου σέ δύο ὄγκους, ἕνα ὀριζόντιο που καλύπτει τήν ἰσόγεια ζώνη, και πού βέβαια περιέχει τίς ἀίθουσες συγκεντρώσεων, και ἕνα ἄλλο κάθετο που περιέχει τίς ὑπολοιπές ἀίθουσες γραφείων εἶναι τό γνώρι-

μο ἀποτέλεσμα τῆς δεκαετίας του '50 στήν Εὐρώπη και τίς ΗΠΑ, και του '60 στήν Ἑλλάδα. Παράλληλα, ἡ βαρύτητα τῆς ἰσόγειας ζώνης και ἡ σημασία τῆς εἰσόδου κάνουν σχεδόν ἀναγκαστική τήν τοποθέτησή της στή γωνία Χ. Τρικοῦπη και Ναυαρίνου. Ἐνα κτίριο βέβαια πού πρέπει νά ἀποτελέσει σημεῖο ἀναφοράς στήν «ὀψωσθήποτε ἄχρωμη και ἀδιάφορη περιοχή» δέν μπορεί παρά νά εἶναι ἕνα κτίριο σύμβολο, μνημεῖο τῶν τεχνικῶν: ἕνα φυσικό ἀντικείμενο, object, πού νά δηλώνει φωναχτά τόν «δημόσιο» χαρακτήρα του.

Τό πρώτο και δεύτερο βραβεῖο, και κατά ἕνα μέρος ὁ πρώτος ἐπαινος, ἀντιστοιχοῦν στή λογική του «περίβλεπτου κτιρίου». Ἡ διαφορά τους, ἰδιαίτερα ἀνάμεσα στά δύο βραβεῖα, δικαιολογεῖ τούς ἐνδοασμούς τῆς ἐπιτροπῆς στήν ἐπιλογή ἀνάμεσα σέ μιά μνημειώδη λύση (β' βραβεῖο) και σέ μιά πού παρουσιάζει περισσότερο τονισμένο τόν τεχνολογικό της χαρακτήρα (α' βραβεῖο). Τό πρώτο βραβεῖο προσφέρει μιά πιό πειστική ἰδεολογική κάλυψη στοῦς Ἑλληνες τεχνικούς. «... Ἀπό ἄποψη ἐκφράσεως του εἰδικού χαρακτήρα του κτιρίου μέ τή μορφολογική του, ὑπερέχει, ὅπως εἰπώθηκε ἤδη, σαφῶς ἡ μελέτη 68123 (α' βραβεῖο) ἀπό ὅλες» (10). Ἡ ἐπιτροπή ἀναφέρεται ἐδῶ στήν ὁμαδοποίηση τῶν διαφόρων χώρων του κτιριολογικοῦ προγράμματος ἀνάλογα μέ τή λειτουργία τους, στή διαφοροποίηση τῶν ὄγκων, στήν πρόταση του τυποποιημένου κανάβου και τῶν ἐλαφρῶν κινητῶν χωρισμάτων, σέ στοιχεία δηλαδή που ὑπάρχουν στό πρώτο βραβεῖο. «... Ἡ στατική λύση εἶναι σύγχρονη και τολμηρή, πράγμα που ταιριάζει στό κτίριο του ΤΕΕ...» (11).

Και ὁμως στήν περίπτωση του διαγωνισμοῦ για τό κτίριο του ΤΕΕ, τόσο τό οἰκόπεδο ὅσο και ἡ εὐρύτερη περιοχή ἀποτελοῦσαν πραγματική εὐκαιρία για ἕνα ἀνανεωτικό σχέδιο δημόσιου κτιρίου. Κάτι τέτοιο θά προϋπόθετε βέβαια ὄχι μόνο τήν ἀποδέσμευση ἀπό τήν περιοριστική νομοθεσία του ΓΟΚ και τή δυνατότητα μιάς νεωτεριστικῆς ἐρμηνείας της, ἄλλα και τόν ἐπαναπροσδιορισμό τῶν κτιρίων γραφείων, καθώς και τήν ἀναζήτηση νέων κριτηρίων για τή σύνδεσή τους μέ τούς δημόσιους χώρους τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Πρός μιά τέτοια κατεύθυνση κινήθηκαν οἱ λύσεις του τρίτου βραβείου και του δεύτερου ἐπαίνου. Ἡ διαφοροποίηση σχολιάστηκε ἀπό τήν ἐπιτροπή στή συγκριτική ἀξιολόγησή της μέ τόν οὐσιαστικό διαχωρισμό τῶν πέντε ἐπιλεγμένων λύσεων σέ δύο κατηγορίες. «... Τό στοιχεῖο ὀψωσθήποτε τῆς διαμορφώσεως πλατείας-εἰσόδου στή γωνία Ναυαρίνου και Χ. Τρικοῦπη κρίνεται ὅτι βοηθάει στή βελτίωση του χώρου τῆς γειτονιάς περισσότερο ἀπό ὅ,τι ἡ διάταξη του και ἡ διαμόρφωση του ἀκάλυπτου ὡς πλατείας πάνω στή Χ. Τρικοῦπη στήν πλευρά τῆς μεσοτοιχίας του οἰκοπέδου του ΤΕΕ, ὅπως προτείνεται στίς λύσεις ἀριθ. 83112 [γ' βραβεῖο] και 12677 [β' ἐπαινος]. Συγκριτικά ἀπό τίς παρόμοιες λύσεις τῆς πρώτης κατηγορίας (μελέτες 77787, 14978 και 68123), [β' βραβεῖο, α' ἐπαινος και α' βραβεῖο] καλύτερη παρουσιάζεται ἡ ἀριθ. 77787, ἀν ἐξαιρεθεῖ τό προσόν που ἀναφέρθηκε πιό πάνω τῆς λύσης 68123, και λόγω μεγέθους και λόγω διαμορφώσεως» (12).

Στίς μελέτες τῆς δεύτερης κατηγορίας, 83112 και 12677, ὑπῆρχε ἡ σαφέστατη ἀναζήτηση μιάς διαφορετικῆς προβληματικῆς για τή βελτίωση του χώρου τῆς γει-

τωνιάς και τη λειτουργία του κτιρίου. Μία προβληματική που πέρα από τις όποιες-δήποτε εκτιμήσεις για την απλότητα του ύφους της πρώτης (γ' βραβείο) και την πολυπλοκότητα της δεύτερης (β' βραβείο), χαρακτηρίζεται από ένα κοινό στοιχείο: τη διατήρηση της συνέχειας του οικοδομικού τετραγώνου και τη διαμόρφωση του άκαλπτου χώρου ώς πλατείας. Είναι χαρακτηριστικό ότι το στοιχείο αυτό, μία από τις πρώτες συνθήκες για τον επαναπροσδιορισμό της ένταξης ενός κτιρίου στην πόλη, θεωρήθηκε σαν κατεξοχήν ανεπιτυχής πρόταση σε όποιες μελέτες δοκιμάστηκε. «... Ο χρήσιμος αυτός έλευθερος χώρος [χρήσιμος για το κτίριο του ΤΕΕ και για τα κτίρια του ίδιου οικοδομικού τετραγώνου, όχι όμως και για όλη την περιοχή], έχει σαν άρνητικό αντίστοιχισμα το ότι το κτίριο συνεχίζει το μέτωπο των πολυκατοικιών και στους τρεις δρόμους [Χ. Τρικούπη, Ναυαρίνου, Ζωοδόχου Πηγής]» (13). Έπομένως, τα υπολανθάνοντα και ουσιαστικά κριτήρια για την επιλογή μεταξύ των μελετών δεν αφορούσαν τόσο «τό περιβάλλον κτίριο» και την «ένταξη του στο περιβάλλον», όσο την ορθολογική διάταξη της κάτοψης (όμοιοποίηση, office landscape), (14) και την έκδηλη τεχνολογική έκφραση του κτιρίου απέναντι στην πολυπλοκότητα της κάτοψης και στην υιοθέτηση μιάς τυπολογικής αναφοράς (κτίριο σε σχήμα L και διαμόρφωση πλατείας).

Πρός τόν επαναπροσδιορισμό που αναφέρθηκε πιο πάνω κατευθύνονται οι πιο σύγχρονοι πειραματισμοί για την αναζήτηση «της χαμένης διάστασης του δημόσιου χώρου» στην πόλη πειραματισμοί όπως το έργο των Ίταλων νεορασιοναλιστών, των αρχιτεκτόνων της περιοχής του Ticino, τα κτίρια του J. Stirling στη Δυτική Γερμανία, η δουλειά του O.M. Ungers, τα πολεοδομικά σχήματα των αδελφών Krier (ιδιαίτερα η δημόσια διάσταση των κτιρίων του L. Krier), οι αρχές των διακηρύξεων του Παλέρμου και των Βρυξελλών για την ανοικοδόμηση της ευρωπαϊκής πόλης. Στά ίδια θέματα, αλλά με διαφορετικό ύφος, προσανατολίζεται το έργο των Ολλανδών στρουκτουραλιστών H. Hertzberger και A. van Eyck, και της αγγλικής ομάδας Foster Associates. Με τις προσάθειες των νεορασιοναλιστών αναβιώνονται τα παραδοσιακά οικοδομικά τετράγωνα και ο μορφολογικός χαρακτήρας της παραδοσιακής πόλης απέναντι στη διδοιστατή χωροταξία των πολεοδομικών (15). Στο έργο των Hertzberger και Foster αντι-μετωπίζεται με διαφορετικά κριτήρια η αρχιτεκτονική των κτιρίων για γραφεία, όπως στις περιπτώσεις των κτιρίων Centraal Beheer στο Apeldoorn και Willis, Faber και Dumas στο Ipswich (16). Τα δύο προηγούμενα παραδείγματα, που δεν είναι τα μόνα, φανερώνουν τη διάθεση για αναζήτηση κριτηρίων που αφορούν την ένταξη των μοντέρνων «καθεδρικών ναών της πληροφόρησης και του χαρτιού» στα συμφορημένα κέντρα ή στις «άποκεντρωμένες περιφέρειες» των μεγαλουπόλεων μας. Στις πόλεις που σήμερα, όσο ποτέ άλλοτε, σύμφωνα με τόν Α. Loos, πληρώνουν τό ακριβό τίμημα στη διαδικασία άστικοποίησής τους: την απώλεια της πολιτιστικής ταυτότητάς τους. Η Αθήνα βέβαια δεν αποτελεί εξαίρεση.

Η αναζήτηση και διατύπωση νέων κριτηρίων από τούς συμμετέχοντες σε έναν αρχιτεκτονικό διαγωνισμό διευκολύνεται κάπως όταν στη διακήρυξη του διαγωνισμού

υπάρχει ένας σαφής προσανατολισμός προς μία εύρηματική υπόδειξη χρήσεων. «Όταν δηλαδή οι άγνωστές αποφεύγοντας άοριστες διατυπώσεις για τό αντικείμενο του διαγωνισμού (... «Όσοι λάβουν μέρος στον διαγωνισμό, θα πρέπει με τη μελέτη τους να επιδιώξουν τη λειτουργικά άρτια κτιριολογική διάρθρωση σύγχρονου κτιρίου για την εύρυθμη λειτουργία των υπηρεσιών και των υπόλοιπων δραστηριοτήτων του, καθώς και τη διαμόρφωση του κτιρίου κατά τρόπο που να ανταποκρίνεται στον προορισμό του και στις απαιτήσεις της γενικότερης αισθητικής...»), (17) και ένστερνίζονται μία κάποια αρχιτεκτονική άποψη για την κοινωνική λειτουργία του κτιρίου.

Η σχέση ενός δημόσιου κτιρίου με τόν περιβάλλοντα αρχιτεκτονικό τόπο (στην περίπτωση μας σε σχέση με την ευρύτερη οικοδομημένη περιοχή) και η οργάνωση, τοποθέτηση και λειτουργία των χώρων του κτιρίου, δηλαδή η αρχιτεκτονική του σύνθεση που σημαίνει μορφολογική και κατασκευαστική έκφραση, θίγουν ουσιαστικά δύο θέματα που όχι μόνο έχουν μείνει αναπάντητα αλλά δεν έχουν καθόλου τεθεί με σαφήνεια: α) τη θεωρία της αρχιτεκτονικής, και συγκεκριμένα μία θεωρία της οικοδόμησης της πόλης και των στοιχείων που τη συναποτελούν και β) την ιστόρηση της σχεδιαστικής πρακτικής (ή σημασία της αρχιτεκτονικής ιστορίας και κριτικής). Ίδιαίτερα στην περίπτωση του διαγωνισμού για τό κτίριο του ΤΕΕ αυτά τα δύο θέματα έντοπιζονται αντίστοιχα στον ρόλο του δημόσιου κτιρίου στο κέντρο μιάς πόλης και στην τυπολογική εξέλιξη και οργάνωση των κτιρίων που προορίζονται για γραφειακές λειτουργίες. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει έξισωση των διαφόρων αντιλήψεων (κάτι τέτοιο άλλωστε δεν όρίζει μία θεωρία της αρχιτεκτονικής), αλλά ούτε βέβαια την άνάλωση της αρχιτεκτονικής θεωρίας και ιστορίας μέσα σε προσάθειες που πιστεύουν ακόμη στην προσωπική δεξιότητα του αρχιτέκτονα-δημιουργού και στις «τεχνικοεπιστημονικές μυθοποιήσεις».

Τά δύο θέματα που αναφέρθηκαν παραπάνω συμβάλλουν τόσο στη συγκρότηση μιάς θεωρίας της αρχιτεκτονικής και στην ανοικοδόμηση των σύγχρονων πόλεων μας, όσο και στην άποφυγή του ελαφρώς δημαγωγικού τόνου που χαρακτηρίζει συχνά διακηρύξεις, προθέσεις και άποτελέσματα τούς αρχιτεκτονικούς διαγωνισμούς.

Διαβάοντας όμως τη διακήρυξη για τό νέο κτίριο του ΤΕΕ και κρίνοντας τά άποτελέσματά του, δεν βρίσκουμε τίς άνανεωτικές αντιλήψεις που σαν αρχιτέκτονες δικαιολογημένα περιμέναμε από τόν προοδευτικό φορέα των Έλλήνων τεχνικών. Και όμως, γιά να χρησιμοποιήσουμε μία φράση του άρχιτέκτονα J. Stirling, η εύκαιρία ήταν καλή για «να έπουλώσουμε τά μεταπολεμικά τραύματα που η μοντέρνα αρχιτεκτονική και η έμπορικότητα άφησαν στις πόλεις μας».

Σημειώσεις

1. Για τήν Αθήνα του 19ου αιώνα, πέρα από τίς κλασικές μελέτες τών Ι. Τραυλού και Κ. Μπίρη, υπάρχει η εξαίρετη έργασία του Α. Κωνσταντινίδη, *Τά παλαιά άθηναϊκά σπίτια*, Αθήνα, 1950.

2. Για τά θέματα αυτά υπάρχει μία πλούσια βιβλιογραφία, στά Ιταλικά κυρίως, που άναφέρε-

ται στον ιδιαίτερο τομέα της «ανάλυσης της πόλης» (analisi urbana). Μερικά από τά πιο άντιπροσωπευτικά έργα είναι: C. Aymonino, *Lo studio dei fenomeni urbani*, Ρώμη; Officina, 1977. A. Rossi, *L'architettura della città*, Πάντοβα; Marsilio, 1966 και L. Semerani, *Progetti per una città*, Μιλάνο; Franco Angeli, 1979. Τά αρχιτεκτονικά περιοδικά που άσχολούνται με τά ίδια θέματα είναι: *Lotus International*, *Archives d'Architecture Moderne*, 2C, *Construccion de la Ciudad*.

3. Οι όροι «χώρος της έπαφής», «χώρος του θεάματος» και «χώρος της κυκλοφορίας» είναι τίς F. Choay «espace de contact», «espace de spectacle» και «espace de circulation».

4. Βλ. Διακήρυξη αρχιτεκτονικού διαγωνισμού για τό κτίριο του ΤΕΕ στην Αθήνα, 1979, σ. 1β.

5. *Ibid*, σ. 1.

6. Βλ. τίς κριτικές παρουσιάσεις τών Ν. Καλογερά για τά κτίρια ΔΕΗ και ΟΤΕ, *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 6/1972. Ν. Καλογερά για τό Αθλητικό Κέντρο Φαλήρου, *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 12/1978. Σ. Κονταράτου για τό Μουσείο της Ακρόπολης, *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 12/1978. Γ. Παντόπουλου για τη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 12/1978 και Δ. Πορφύριου, για τό Πνευματικό Κέντρο Αθηνών, *Θέματα Χώρου + Τεχνών* 9/1978.

7. Για τήν ιεράρχηση τών κριτηρίων βλ. 12ο πρακτικό της κριτικής έπιτροπής.

8. Δ. Πορφύριος, *op. cit.*

9. Για τούς λόγους που χαρακτηρίζουν τήν «άπουσία του ύφους της άστικής αναφοράς» βλ. Δ. Πορφύριος, *ibid*.

10. Βλ. 15ο πρακτικό κριτικής έπιτροπής.

11. Βλ. 14ο πρακτικό κριτικής έπιτροπής.

12. Βλ. 15ο πρακτικό κριτικής έπιτροπής.

13. Βλ. 8ο πρακτικό κριτικής έπιτροπής, άνάλυση της μελέτης άρ. 16761.

14. Τό «office landscape» ή «Bürolandschaft», δηλαδή τό «γραφείο-τοπίο», είναι ένας νέος τρόπος διάρθρωσης και οργάνωσης του χώρου τών γραφείων που έμφανίστηκε στη Δυτική Γερμανία στά τέλη της δεκαετίας του '50. Πρόκειται για μία «έλευθερη κάτωση» που δεν χωρίζεται από τοίχους αλλά μόνο από μετακινούμενα πανώ που φτάνουν στό μισό του ύψους περίπου και στην όποια τά έπιπλα δεν έχουν μία ορθογώνια διάταξη αλλά καμπυλοειδή.

15. Μία ιδιαίτερη αναφορά θα πρέπει να γίνει έδω στο πολύ σημαντικό βιβλίο του R. Krier, *Urban Space*, Λονδίνο: Academy, 1979, που πραγματεύεται τά μορφολογικά και τυπολογικά στοιχεία της αντίληψης του άστικού χώρου.

16. Μία έπεξηγηματική άνάλυση τών δύο κτιρίων υπάρχει στο άρθρο του Κ. Frampton «Ο καθρέφτης της παραγωγής. Μία κριτική θεωρία της αρχιτεκτονικής», *Θέματα Χώρου + Τεχνών* 10/1979. Βέβαια υπάρχουν πάρα πολλά παραδείγματα, που για λόγους χώρου δεν μπορούν να αναφερθούν έδω. Μία ένδεικτική αναφορά μπορεί να γίνει στα: *L'Architecture d'Aujourd'hui*, άρ. 168 και 198, *Casabella*, άρ. 424 και R. Howe, *Palazzi per uffici*, Editrice di Comunità, Μιλάνο 1968, και φυσικά στα βιβλία ιστορίας της αρχιτεκτονικής.

17. Βλ. Διακήρυξη αρχιτεκτονικού διαγωνισμού για τό κτίριο του ΤΕΕ, σ. 1.

Κτίριο γραφείων ΤΕΕ στην 'Αθήνα

New premises of the Technical Chamber of Greece

Α' βραβείο: αρχιτέκτονες Χ. Παπλωματᾶς καὶ Χ. Γκαλαῖτση-Παπλωματᾶ

Τό κτίριο θά κατασκευαστεῖ στό ἰδιόκτητο οἰκόπεδο τοῦ ΤΕΕ, στή γωνία Χ. Τρικοῦπη, Ναυαρίνου καί Ζωοδόχου Πηγῆς, πού ἔχει ἔκταση 1.732 τ.μ. Θά περιλαμβάνει γραφειακούς χώρους γιά τή διοίκηση καί τίς διευθύνσεις τοῦ ΤΕΕ, αἴθουσα συνεδρίων γιά 300 ἄτομα καί αἴθουσα συνεδριάσεων ἀντιπροσωπείας γιά 200 ἄτομα (μέ δυνατότητα ἐνοποίησης τους σέ μία αἴθουσα 500 ἀτόμων), τέσσερις αἴθουσες συνεδριάσεων τῶν 20 ἀτόμων καθεμιά, φουαγιέ καί χώρο ἐκθέσεων, ἐντευκτήριο μελῶν μέ κυλικεῖο, χώρο σωματικῆς ἀγωγῆς, τράπεζα καί βιβλιοπωλεῖο μηχανικῶν, βιβλιοθήκη γιά ἐξυπηρέτηση 10.000 ἀναγνωστῶν τόν χρόνο, χώρους γιά τά γραφεῖα τῶν συλλόγων μηχανικῶν, χώρους συναλλαγῆς μέ τούς μηχανικούς, ὑπόγειους χώρους στάθμευσης αὐτοκινήτων γιά τήν ἐξυπηρέτηση τῶν μηχανικῶν καί ἄλλους βοηθητικούς χώρους.

Τό κτίριο εἶναι χωρισμένο σέ δύο μεγάλες ὁμάδες χώρων λειτουργικά, μορφολογικά καί στατικά. Στήν πρώτη ὁμάδα εἶναι συγκεντρωμένες ἡ κοινωνικοεπιστημονική δραστηριότητα τοῦ ΤΕΕ καί τά μῆματα συναλλαγῆς μέ τό κοινό. Στή δεύτερη, ὅλες οἱ ὑπόλοιπες ὑπηρεσίες τοῦ ΤΕΕ. Ἡ πρώτη ὁμάδα χώρων καταλαμβάνει τούς πρώτους ὀρόφους τοῦ κτιρίου (ἡμιπόγειο, ἰσόγειο, α' ὀροφος) καί ἡ δεύτερη τούς πέντε ὑπόλοιπους ὀρόφους τοῦ κτιρίου. Τίς δύο αὐτές ὁμάδες χώρων συνδέει ἕνας κατακόρυφος πυρήνας ἐπικοινωνίας.

Οἱ βασικοί στόχοι πού θέσαμε γιά τό κτίριο εἶναι οἱ ἑξῆς:

α) ἡ μεγάλη κυκλοφορία (ἐπισκέπτες, σὺνεδροι, μηχανικοί, κοινό γιά τίς συναλλαγές) νά παραμένει στούς πρώτους ὀρόφους καί ἔτσι νά μήν ἐπιβαρύνεται ὁ κατακόρυφος πυρήνας ἐπικοινωνίας τοῦ κτιρίου,

β) οἱ τυπικοί δροφοί-γραφεῖα τοῦ κτιρίου νά εἶναι μακριά ἀπό τή μεγάλη κίνηση μέ ἀποτέλεσμα μειωμένη κυκλοφορία σέ αὐτούς καί στόν πυρήνα πού τούς συνδέει μεταξύ τους,

γ) οἱ χώροι γιά τήν κοινωνικοεπιστημονική δραστηριότητα τοῦ ΤΕΕ νά ἔχουν λειτουργική ἀνεξαρτησία ἀπό τό ὑπόλοιπο κτίριο (αὐτό δίνει τή δυνατότητα χρησιμοποίησης αὐτῶν τῶν χώρων ἀπό φιλοξενούμενες ἐκδηλώσεις χωρίς νά παρακωλύεται ἡ καθημερινή λειτουργία τοῦ ΤΕΕ), νά βρίσκονται σέ ἕνα βασικά επίπεδο, ἔτσι ὥστε νά μπορούν νά χρησιμοποιηθοῦν ὅλοι σέ μία μεγάλη ἐκδήλωση καί νά βρίσκονται σέ ἀμεση ἐπαφή μέ τόν περιβάλλοντα τό κτίριο χώρο γιά νά ἀποτελοῦν πόλο ἑλξης τῆς γύρω περιοχῆς (ἰδιαίτερη προσπέλαση ἀπό τούς δρόμους, ἀμεση ἀντίληψη τῆς θέσης καί τῆς ἰδιότητος τοῦ χώρου),

δ) ἡ λύση νά ξεπερνά τούς περιορισμούς τοῦ συνεχοῦς συστήματος· ἔτσι τό κτίριο, μέσα στό πλαίσιο τοῦ σημερινοῦ ΓΟΚ, νά συμβάλλει στή βελτίωση τῶν γενικῶν πολεοδομικῶν χαρακτηριστικῶν τῆς περιοχῆς, νά προβάλλεται σάν περιβλεπτο καί

νά εκφράζει μορφολογικά τη συνθετότητα του προγράμματος με διαφοροποίηση των όγκων που αντιστοιχούν στις λειτουργικές ενότητες των χώρων του, με αποτέλεσμα να τονίζεται ο ειδικός χαρακτήρας του.

Στήν προτεινόμενη στατική λύση, το κτίριο των γραφείων στηρίζεται σε έναν

κατακόρυφο πυρήνα που αποτελείται από τέσσερα μεγάλα υποστυλώματα, στην κορυφή των οποίων κατασκευάζεται ένα πλέγμα δοκών μεγάλου ύψους. Οι πλάκες του κτιρίου έσωτερικά στηρίζονται στον πυρήνα και έξωτερικά αναρτώνται από τις άκρες των δοκών του πλέγματος μέσω 16 υποστυλωμάτων-αναρτήρων. Με τον τρό-

πο αυτό επιτυγχάνουμε τα εξής:

- α) ανεξαρτησία του σκελετού του κτιρίου γραφείων από το υπόλοιπο κτίριο (κοινωνικοεπιστημονική δραστηριότητα)· καμιά επιβάρυνση των αίθουσών, φουαγιέ κ.ά. από τον σκελετό του κτιρίου γραφείων,
- β) μεγάλη ελευθερία στην κάτοψη του κτιρίου γραφείων λόγω απουσίας υποστυλωμάτων στους γραφειακούς χώρους,
- γ) εύκολη στήριξη των μεγάλων αίθουσών που δεν επιβαρύνονται με φορτία υπερκείμενων ορόφων.

Η λύση της κατασκευαστικής δομής συνδυάζεται με τη βασική λειτουργική διάταξη των χώρων και αποτελεί σημαντικό στοιχείο μορφολόγησής.

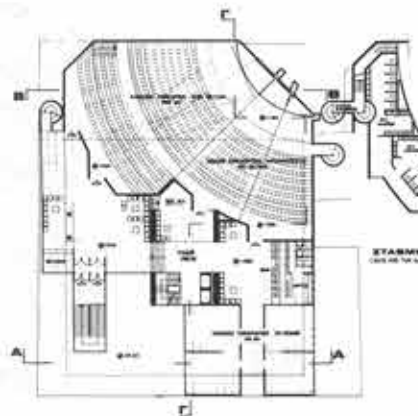
3

4

5

6

1, 2.
Πρόπλασμα.

3.
Κάτοψη ημιυπογείου.

4.
Κάτοψη ισογείου.

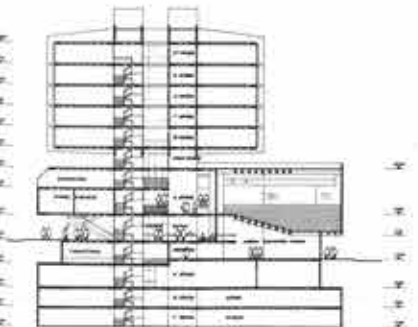
5.
Κάτοψη μεσοπατώματος.

6.
Κάτοψη α' ορόφου.

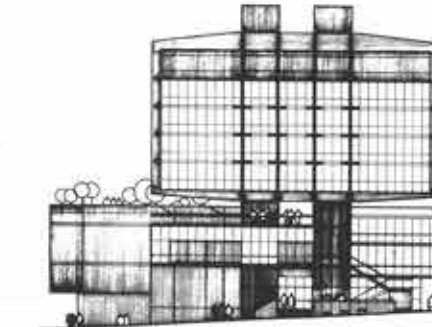
7.
Κάτοψη β' ορόφου.

7

8

9

8.
Τομή Γ-Γ.

9.
Όψη στη Ναυαρίνου.

Β' βραβείο: αρχιτέκτων Σ. Μολφέσης, Συνεργάτης αρχιτέκτων: Α. Πασιώτης.
Είδικοί συνεργάτες: Χ. Τελειώνης, πολιτικός μηχανικός και Ι. Λελούδας, μηχανολόγος-ηλεκτρολόγος.
Συνεργάτης σπουδαστής αρχιτεκτονικής Κ. Ντάβαρης. Συντονιστής σχεδίων Χ. Χριστοφοράτος, σχεδιαστής

Θέση του κτιρίου στο οικόπεδο

Λόγω της δυνατότητας όπισθοχώρησης των οικοδομικών γραμμών και υπολογισμού των ελεύθερων χώρων που θα προκύψουν ως πρασιών, το κτίριο τοποθετήθηκε έτσι ώστε ο άκαλυπτος χώρος να δημιουργήσει άνοιγμα (πλατεία) στη γωνία Ναυαρίνου και Χ. Τρικούπη. Ταυτόχρονα προβλέπεται όπισθιος άκαλυπτος χώρος για τον φωτισμό των εσωτερικών χώρων του κτιρίου και των γειτονικών του. Έτσι επιτυγχάνεται η διαμόρφωση του μέγιστου δυνατού άκαλυπτου χώρου και το κτίριο αναδεικνύεται με τη δημιουργία εμπρός από αυτό πλατείας ικανοποιητικού μεγέθους για τα πολεοδομικά δεδομένα της περιοχής. Επιπλέον, ο χώρος αυτός είναι απαραίτητος και για την εκτόνωση του πλήθους των 500 τουλάχιστο ατόμων που θα συγκεντρώνονται στις αίθουσες του κτιρίου, στις περιπτώσεις συνεδρίων, σεμιναρίων κλπ.

Κτιριολογική λύση. Λειτουργίες

Τό ισόγειο διατάσσεται σε δύο στάθμες, τη στάθμη της Ζωοδόχου Πηγής (-2,10) και τη στάθμη της Χ. Τρικούπη (+1,80). Στη στάθμη -2,10 τοποθετείται η αίθουσα συνεδρίων (άμφιθέατρο) και σε σειρά οι δύο αίθουσες συνεδριάσεων της αντιπροσωπείας, ώστε να υπάρχει η δυνατότητα ένοποίησής τους. Στην ίδια στάθμη προς τη Χ. Τρικούπη τοποθετούνται τό φουαγιέ, τό έντευκτήριο και τό κυλικείο. Η επικοινωνία του φουαγιέ με την είσοδο των όρόφων γίνεται από τό κεντρικό κλιμακοστάσιο και τούς άνελκυστήρες μέσα από ένιαίο διάδροφο χώρο που συνδέει την κάτω και την άνω στάθμη, όπου βρίσκονται και ή αίθουσα εκθέσεων και ό χώρος της Τράπεζας Μηχανικών. Μέ τόν τρόπο αυτό επιτυγχάνεται ό διαχωρισμός των λειτουργιών του ΤΕΕ και των σεμιναρίων, διαλέξεων, συνεδρίων κλπ. που μπορεί νά γίνονται ταυτόχρονα στις αίθουσες της στάθμης -2,10. Η είσοδος του υπόγειου γκαράζ τοποθετείται στη Ζωοδόχου Πηγής, κάτω από τό κενό του άμφιθέατρου. Η έξυπνηρήτηση του γκαράζ και των υπόλοιπων υπόγειων χώρων γίνεται με ιδιαίτερο άνελκυστήρα και μέσο του βοηθητικού κλιμακοστασίου. Στούς όρόφους διαμορφώνονται οι υπόλοιποι χώροι: α' όροφος (βιβλιοθήκη, συνεχιζόμενη εκπαίδευση, τέσσερις αίθουσες συνεδριάσεων, τμήμα διεθνών

σχέσεων)· β' όροφος (τεκμηρίωση, τύπος - εκδόσεις, έκδοτικός μηχανισμός, προτυποποίηση, νομική ύπηρεσία)· γ' όροφος (οικονομικές ύπηρεσίες, διεύθυνση επαγγελματικών θεμάτων)· δ' όροφος (γραφειακοί χώροι συλλόγων μηχανικών)· ε' όροφος (διεύθυνση διοικητικού)· στ' όροφος (διοίκηση ΤΕΕ)· α' υπόγειο (σωματική άγωγή, έκθεση δομικών υλικών, άποθήκη βιβλιοθήκης και τύπου, μηχανογράφηση)· β' υπόγειο (άποθήκη έπιμελητείας, άρχειο, γκαράζ)· γ' υπόγειο (μηχανοστάσιο, γκαράζ).

Μορφολογική αντιμετώπιση.

Διαμόρφωση χώρων

Η διαμόρφωση των όψεων έγινε με βασικό κριτήριο την άνάλυση και ένταξη των χρήσεων των εσωτερικών χώρων στις όψεις με άυτοτέλεια στην έκφραση κάθε χώρου (κλιμακοστάσιο, χώροι γραφείων, αίθουσες) και τη χρησιμοποίηση άνεπιχριστου λευκού σκυροδέματος. Τά περιμετρικά ύποστυλώματα είναι κυκλικής διατομής και τονίζονται στις όψεις, προσδίδοντας δυναμισμό στό κτίριο. Τά ύπόλοιπα στοιχεία του φέροντος οργανισμού είναι επίσης τονισμένα, ώστε νά γί-

νεται σαφής ή όλη στατική όργάνωση του κτιρίου.

Τό πρόβλημα της ήλιοπροστασίας λύθηκε με την τοποθέτηση όριζόντιων περιόδων στις όψεις πλάτους 60 εκ. Πίσω από τίς περιόδους θά τοποθετηθεί ύαλοπέτασμα σε όλα τά τμήματα των όψεων. Στίς έσοχές τά ύαλοστάσια προστατεύονται από περιμετρικούς προβόλους.

Οι εσωτερικοί γραφειακοί χώροι θά λειτουργούν με τό σύστημα του ένιαίου χώρου (open-plan) σε συνδυασμό με κινητά ήχομονωτικά πετάσματα για τόν διαχωρισμό των τμημάτων ή όρισμένων χώρων που χρειάζονται άπομόνωση.

Θά χρησιμοποιηθούν πετάσματα δύο διαστάσεων, ώστε νά έντάσσονται στόν κάναβο 1,00 x 1,00 μ. και στη διαγώνιό του.

1. Πρόπλασμα.
2. Τοπογραφικό.
3. Προοπτικό.

1

2

3

4. Κάτοψη ίσουςιου.

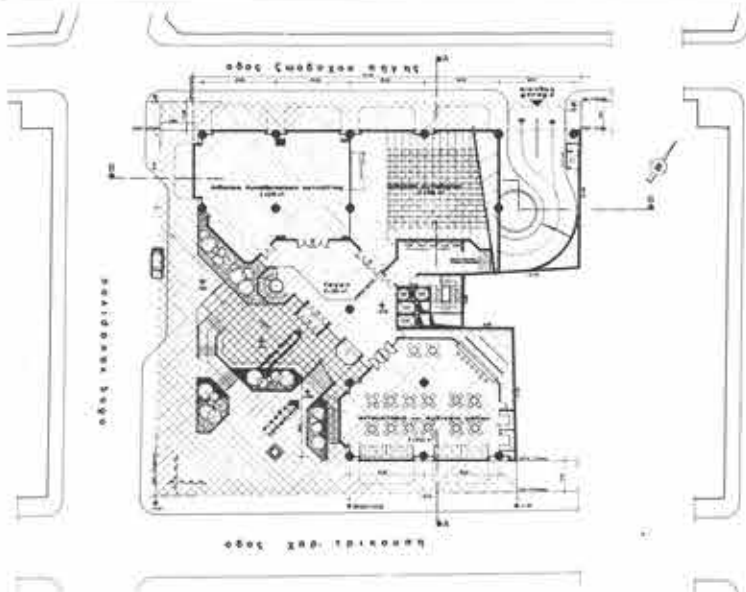
5. Κάτοψη μεσοπατώματος.

6. Κάτοψη α' όρόφου.

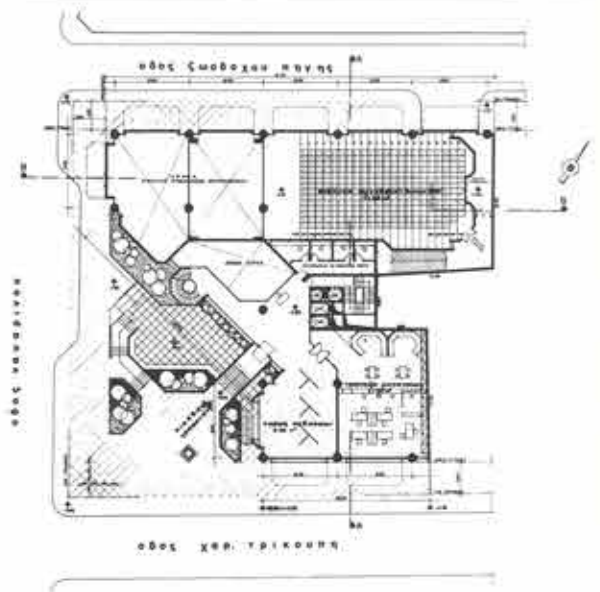
7. Κάτοψη β' όρόφου.

8. Τομή Α - Α.

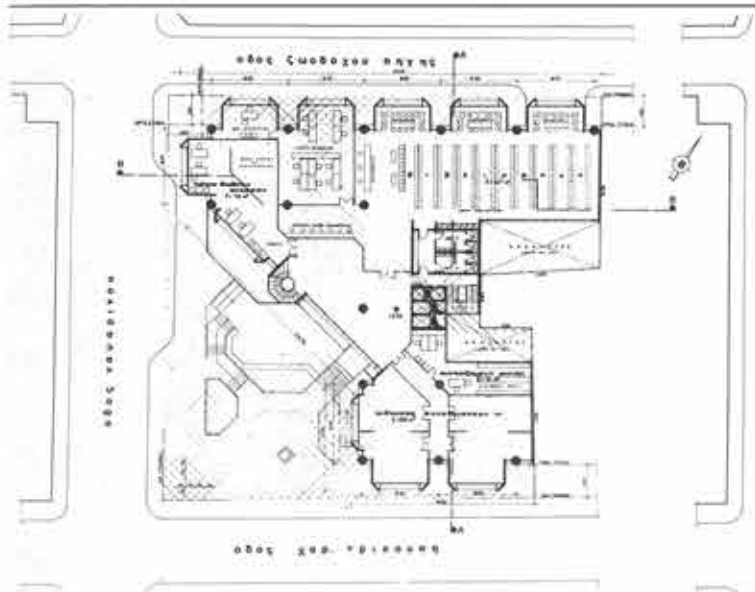
9. Όψη στη Ναυαρίνου.

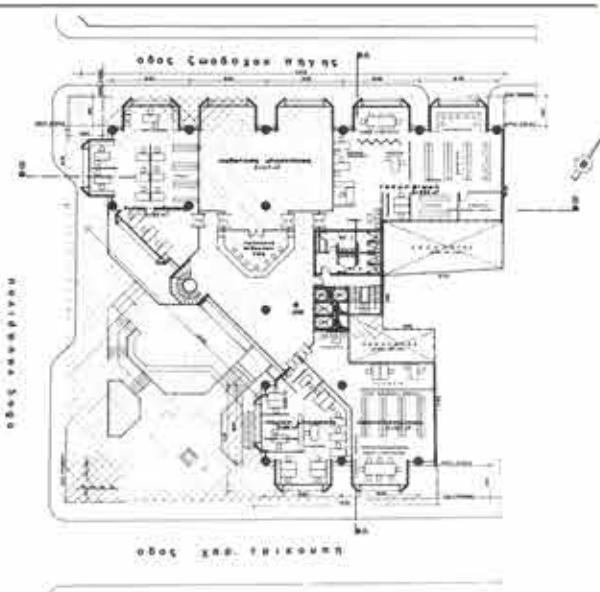
4

5

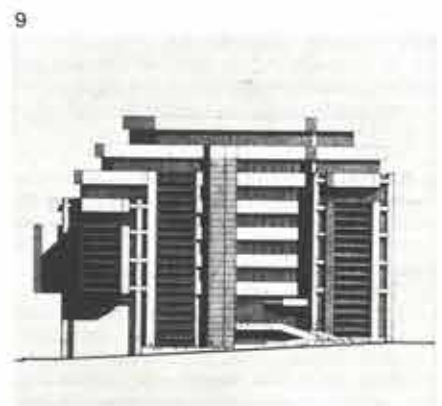
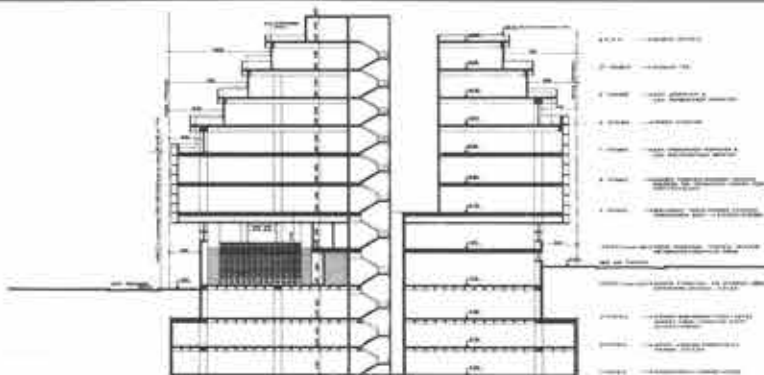

6

7

8

9

Γ' βραβείο: αρχιτεκτονικό γραφείο μελετών *Scala*,

ἀρχιτέκτονες Π.Ι. Τερζόπουλος, L. Stendardi-Τερζοπούλου και Κ.Ι. Τρύφων· πολιτικός ὑπομηχανικός Μ.Σ. Λέζα·
πολιτικός μηχανικός Δ.Α. Γράψας· σχεδιαστές Β.Α. Μπαλάσης και Φ. Δικαίου· πρόπλασμα: Σ. Χατζηϊωαννίδης

Τὰ δεδομένα τῆς περιοχῆς καὶ τοῦ οἰκοπέδου

Τὸ οἰκοπέδο βρίσκεται σὲ μιά πυκνά δομημένη περιοχή τοῦ κέντρου τῆς Ἀθήνας, μὲ στενοὺς δρόμους καὶ μεγάλη κυκλοφορία πεζῶν καὶ οχημάτων, φορτισμένη μὲ λειτουργίες.

Ὁ ἀρχιτεκτονικός-πολεοδομικός χαρακτήρας τῆς περιοχῆς δίνεται ἀπὸ τὸ συνεχές σύστημα δόμησης μὲ ὑποχρεωτικές στοές καὶ ἐσοχές στοὺς ἀνώτερους ὀρόφους, καὶ παρόλο πὺ αὐτῆ τῆ στιγμῆ ἡ εἰκόνα δὲν εἶναι ὀλοκληρωμένη, στὸ μέλλον αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικά θὰ ἀποτελοῦν τὰ καθοριστικὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα τῆς περιοχῆς, παράλληλα μὲ τὶς ἐντονες κλίσεις τῶν δρόμων καὶ πεζοδρομίων, μιά καὶ βρισκόμαστε στὶς νότιες πλαγιές τοῦ Λυκαβηττοῦ.

Ἡ δημιουργικὴ παρακολούθηση τῶν χαρακτηριστικῶν στοιχείων τῆς τυπολογίας τῆς περιοχῆς, θὰ ἀποτελέσει ὑποδειγματικὴ συνέχεια καὶ ὄχι μιά «τυχερὴ» ἐξαίρεση τοῦ κανόνα πὺ οἱ γείτονες εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ ἀκολουθήσουν. Θὰ πρέπει τὸ κτίριο νὰ εἶναι ἓνα καλὸ παράδειγμα ἐφαρμογῆς τοῦ ΓΟΚ, παρ' ὅλες τὶς δεσμεύσεις καὶ τὴν τυραννικότητά του, καὶ ὄχι μιά ἐπίδειξη τοῦ τί θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ ἂν δὲν...

Ἐξάλλου, σὲ μιά Ἀθῆνα πνιγμένη στὸ καυσαέριο, ἀσφυκτικὰ δομημένη ὡς τὸ τελευταῖο τετραγωνικὸ ἑκατοστὸ πὺ ἐπιτρέπουν οἱ κανονισμοὶ καὶ οἱ αὐθαιρέσιες, ἓνα κτιριολογικὸ πρόγραμμα πὺ δὲν ἐξαντλεῖ τὰ ὅρια τῆς ἐκμετάλλευσης τοῦ οἰκοπέδου, ἀποτελεῖ φάρο στὸ φουρτουμισμένο πέλαγος τῆς πολυκατοικιοποίησης τοῦ Λεκανοπεδίου, εὐκαιρία γιὰ κατὰκτηση τῆς ἀνθρώπινης κλίμακας σὲ ὅλες τὶς διαστάσεις.

Κεντρικὴ ἰδέα τῆς λύσης

Διάταξη λειτουργιῶν

Χωρίζοντας τὶς λειτουργίες τοῦ προγράμματος σὲ τρεῖς μεγάλες ὁμάδες, ἐντάξαμε:

- στὴν πρώτη ὁμάδα τὶς κοινωνικοπολιτιστικὲς δραστηριότητες σὲ χώρους μὲ μεγάλη ἐπιφάνεια καὶ ὕψος, συρροή μεγάλου ἀριθμοῦ ἀτόμων κλπ.,
- στὴ δεύτερη ὁμάδα ὅλες τὶς γραφειακὲς λειτουργίες,
- στὴν τρίτη ὁμάδα τοὺς βοηθητικούς χώρους, ὅπως γκαράζ, ἀποθήκες, μηχανοστάσια κλπ.

Χωροθέτηση ὁμάδων

Ὁ διαχωρισμὸς τῶν ὁμάδων γίνεται κατακόρυφα: ἡ πρώτη ὁμάδα στὸ ἐδαφος (ισόγειο, εὐκόλη προσπέλαση - ἀμεσότητα) καὶ ἡ δεύτερη πάνω ἀπὸ τὸ ἐδαφος σὲ ὕψος, μὲ κοινὴ ἐφαπτόμενη ἐπιφάνεια ἓνα κοινόχρηστο ὀριζόντιο ἐπίπεδο, τὴν πλατεία. Ἡ τρίτη ὁμάδα εἶναι ὑπόγεια.

Ἡ κοινόχρηστη πλατεία

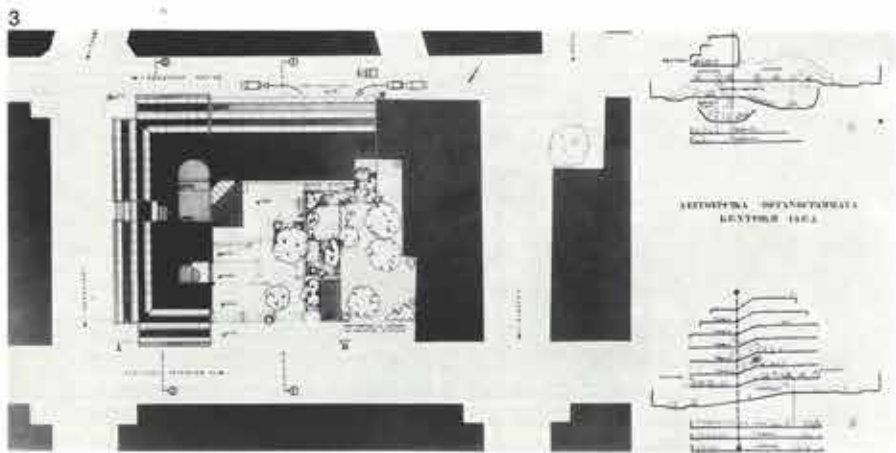
Οἱ ὕψομετρικὲς διαφορὲς τοῦ οἰκοπέδου μεταξὺ τῆς Χ. Τρικοῦπης καὶ τῆς Ζωσδόχου Πηγῆς, τὰ ὑπάρχοντα γειτονικὰ κτίσματα καὶ τὸ πολυσύνθετο πρόγραμμα τοῦ κτιρίου, ἐπιβάλλουν μιά λύση ἀνοικτὴ καὶ κοινωνικὴ. Μιά λύση ὅπου ὁ ἀκάλυπτος παῦσι νὰ εἶναι ἀπλῶς ἀκάλυπτος καὶ μετατρέπεται σὲ ζωντανὸ χώρο, γίνεται πηγὴ φωτὸς καὶ ἀέρα, πράσινο, περίπατος, ἀνάπαυση τοῦ περαστικοῦ, τοῦ ἐπισκέπτη, σημεῖο

ἀναφοράς· γίνεται πλατεία, τὸ κλειδί τῆς λύσης πὺ προτείνουμε.

Ὑπόγεια - περιεχόμενο πλατείας

Σὲ σχέση μὲ τὴ Χ. Τρικοῦπη, ἡ πλατεία εἶναι ἓνα ἐλαφρῶς ὑπερψωμένο ἐπίπεδο

πάνω ἀπὸ τὶς αἰθουσες, πὺ περιβάλλεται ἀπὸ τὶς τρεῖς πτέρυγες τοῦ συγκροτήματος καὶ τὰ γειτονικὰ κτίσματα. Ὁ ὑπαίθριος ἢ στεγασμένος χώρος τῆς ἐπεκτείνεται στὰ πεζοδρόμια καὶ τοὺς δρόμους, συνενώνεται μὲ τοὺς διπλανοὺς ἀκάλυπτους

καί τό γειτονικό, άχτιστο άκόμη, οικόπεδο σέ ένα μεγαλύτερο άνοιχτό σύνολο, αξιοποιώντας όλους τούς ελεύθερους χώρους τού οικοδομικού τετραγώνου. Είναι διαμορφωμένη σέ επίπεδα, μέ παγκάκια καί λουλούδια, καί προεκτείνεται ώς μέσα στό έντευκτήριο.

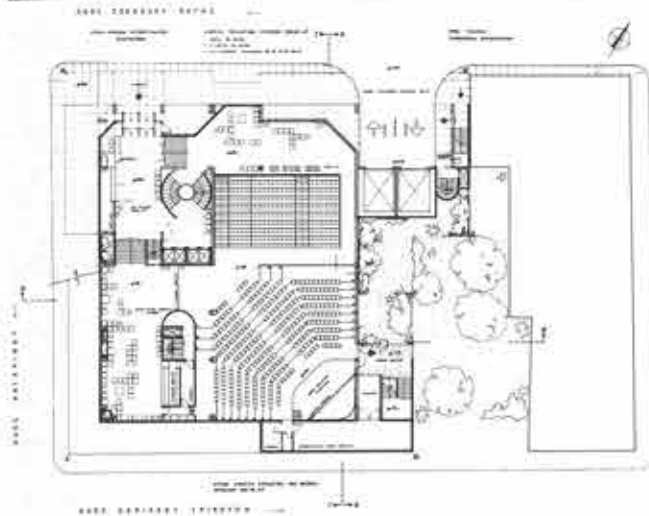
Τό έντευκτήριο καταλαμβάνει ούσιαστικά ένα τμήμα τής πλατείας καί έχει γύρω του συρόμενες τζαμαρίες πού τό καλοκαίρι

έπιτρέπουν άνετη κυκλοφορία καί πλήρη έννοπηση τών χώρων. Έδώ ό οποιοσδήποτε έπισκέπτης θά μπορεί μέ ήρεμία νά περιεργαστεί τίσ εκδόσεις τού ΤΕΕ, νά διαβάσει ένα περιοδικό, νά συζητήσει. Η τροφοδοσία του γίνεται από τήν περιοχή εισόδου τού γκαράζ, μέσο βοηθητικού κλιμακοστασίου, καί είναι σέ άμεση έπαφή μέ τόν κεντρικό πυρήνα θά έξυπηρετεί εύκολα όχι μόνο τίσ αίθουσες συνεδρίων

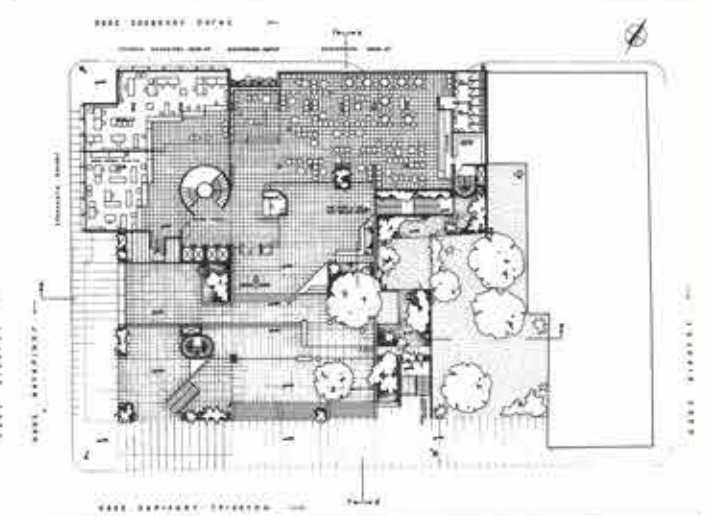
άλλά καί όλες τίσ ύπηρεσίες τού ΤΕΕ. Άς σημειωθεί έδώ ότι τό βιβλιοπωλείο προτείνεται - άν καί αυτόνομο - σχεδόν ένσωματωμένο στό έντευκτήριο.

1,2.
Πρόπλασμα.

4

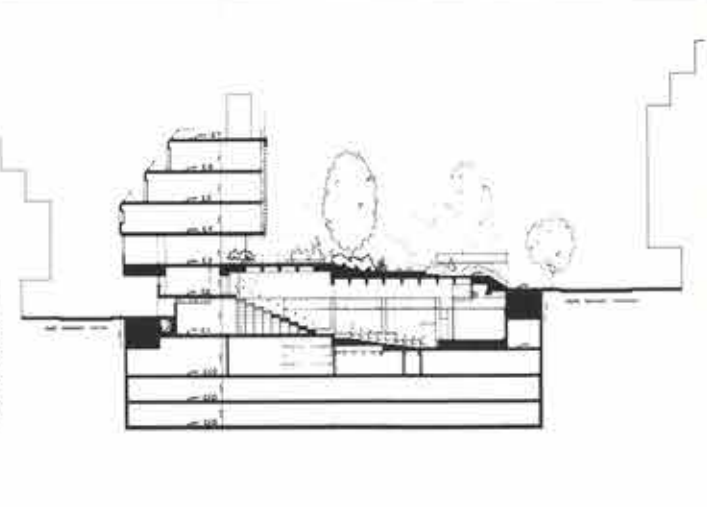
5

6

7

8

3.
Τοπογραφικό.

4.
Κάτοψη επιπέδου 1 (ισόγειο από Ζωόδοχου Πηγής). Συγκρότημα έκδηλώσεων.

5.
Κάτοψη επιπέδου 3 (ισόγειο από Χ. Τρικούπη). Έντευκτήριο, τράπεζα.

6.
Κάτοψη επιπέδου 4. Βιβλιοθήκη, γραφεία.

7.
Τομή.

8.
Όψη στή Χ. Τρικούπη.

Α' Έπαινος: αρχιτέκτονες Γ. Λεονάρδος και Μ. Μανιδάκης.

Συνεργάτες: αρχιτέκτονες Γ. Άγγελόπουλος, Ι. Κουτσοπούλου, Γ. Λεονάρδου και Η. Σκανάτοβιτς· στατικοί Χ. Κινάτος, Ν. Παγώνης και Ν. Χρονέας· μηχανολόγος ηλεκτρολόγος Ν.Δ. Παπαδόπουλος

Σύμφωνα με την επιθυμία του αγωνοθέτη για ένα «υπόδειγμα δόμησης», σχεδιάσαμε ένα κτίριο που, μέσα από τη δυναμική των δραστηριοτήτων του, θα μπορούσε να αποτελέσει ουσιαστικό σημείο αναφοράς τόσο για τον τεχνικό κόσμο όσο και για τον κάτοικο της πόλης.

Άντιμετωπίσαμε τό πρόβλημα του διπλού χαρακτήρα του κτιρίου (κοινωνικοί χώροι-γραφειακοί χώροι) με ένα ένιαίο συνθετικό πνεύμα, έτσι ώστε όρισμένοι γραφειακοί χώροι να καλύπτουν και περιορισμένες κοινωνικές δραστηριότητες (διαλέξεις, συγκεντρώσεις, εκθέσεις κ.ά.). Αποφύγαμε τους κλειστούς και επιμήκεις διαδρόμους, αναπτύσσοντας την κυκλοφορία των γραφείων ελεύθερα, ανάμεσα από καθιστικά, έσωτερικά αίθρια και υπαίθριους χώρους έκτόνωσης.

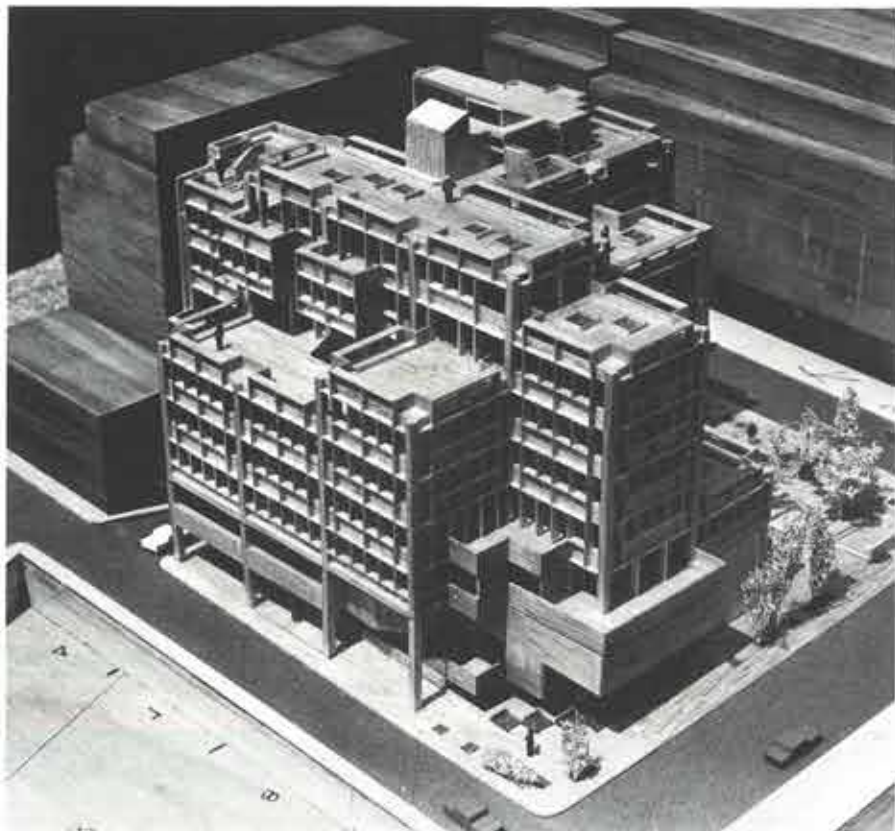
Η σύνθεση, σύμφωνα με την προκήρυξη του διαγωνισμού, ακολουθεί τους βασικούς περιορισμούς του ΓΟΚ και προσπαθεί να αντιπαρατεθεί δημιουργικά στην τυπικότητα των κτιρίων του συνεχούς συστήματος, με ένα απλό και εύελεκτο κατασκευαστικό σύστημα.

Γύρω από τό κτίριο υπάρχει μια περιμετρική ζώνη άκαλυπτου χώρου (κατά μήκος των τριών δρόμων) ή οποία διευρύνεται στα σταυροδρόμια. Στη γωνία Ναυαρίνου και Χ. Τρικούπη δημιουργείται μια μικρή πλατεία με πράσινο και καθιστικά.

Με την απόδοση όλου του άκαλυπτου χώρου του οικοπέδου στους γύρω δρόμους, πιστεύουμε ότι (στό μέτρο των δυνατοτήτων του) τό ΤΕΕ θα συνέβαλε στην έξυγιανση της περιοχής.

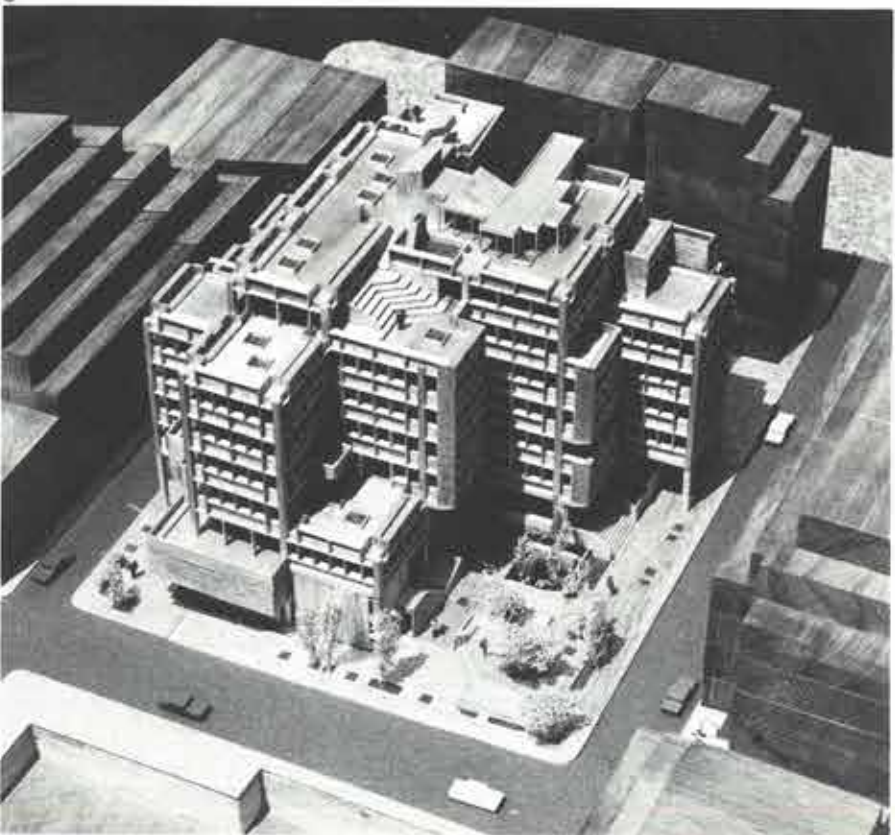
Η επιλογή της θέσης του κτιρίου και της συνθετικής αρχής άποκρυσταλλώθηκαν στην προτεινόμενη λύση με οδηγό τά παρακάτω κριτήρια:

- α) Δυνατότητα προσπέλασης του κτιρίου και από τους τρεις δρόμους.
- β) Έπαφή της πλατείας και της υπόλοιπης ζώνης άκαλυπτου χώρου με τους κοινωνικούς χώρους.
- γ) Έπιλογή κανάβου σε σχέση με τις διαστάσεις του οικοπέδου, τη μέγιστη δυνατή έκμετάλλευση των χώρων στάθμευσης, τη δυνατότητα υποδιαίρεσής του στους γραφειακούς χώρους και τη δυνατότητα ένοποιήσης των δύο μεγάλων χώρων συγκεντρώσεων (300+200 άτομα).
- δ) Τοποθέτηση των κοινωνικών χώρων στά Ισόγεια και τόν α' όροφο.
- ε) Τοποθέτηση των γραφειακών χώρων που έρχονται σε έπαφή με τό κοινό, στους χαμηλότερους όρόφους.
- στ) Περιορισμό των επιμήκων και μονότονων διαδρόμων κυκλοφορίας.
- ζ) Φυσικό άερισμό και φωτισμό των χώρων έργασίας, άναμονής και κυκλοφορίας.
- η) Δυνατότητα δημιουργίας υπαίθριων καθιστικών με πράσινο στις ύψηλότερες στάθμες.
- θ) Δυνατότητα άπομόνωσης και άνεξάρτητης λειτουργίας των γραφειακών από τους κοινωνικούς χώρους, καθώς και άνεξάρτητης έσωτερικής έπικοινωνίας των γραφειακών χώρων.
- ι) Δυνατότητα φυσικού φωτισμού των ύπόγειων κοινωνικών χώρων (γυμναστήριο, έκθεση δομικών υλικών).

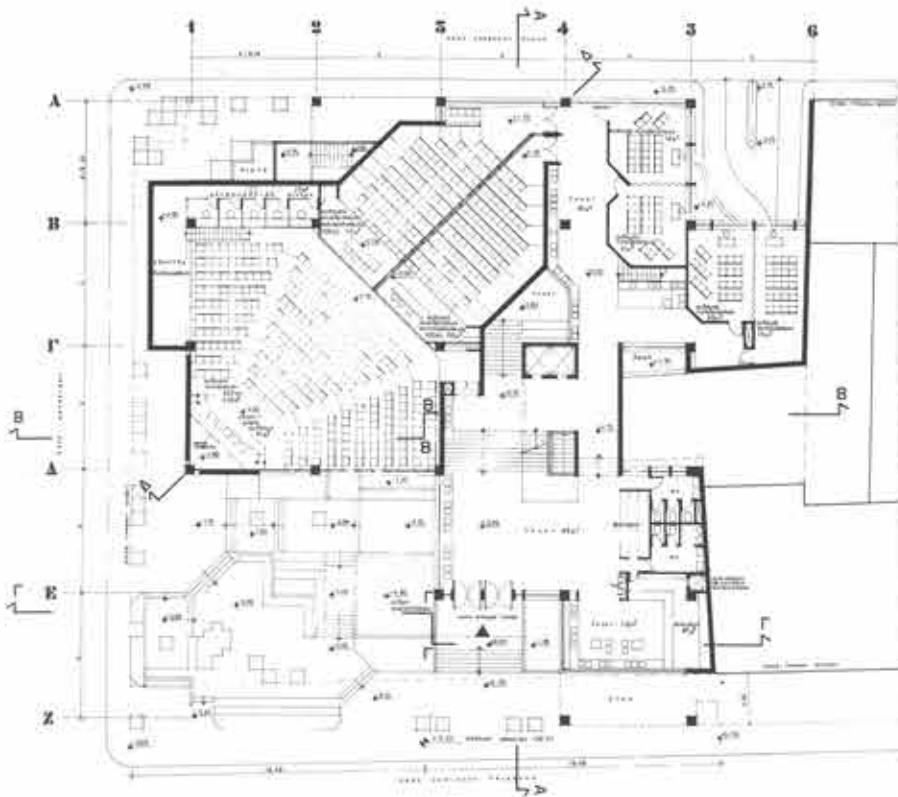

1

2

1,2.
Πρόπλασμα.

3.
Κάτοψη Ισογείου (αίθουσες συσκέψεων
και συνεδριάσεων).

4.
Τοπογραφικό.

5.
Κάτοψη στάθμης γραφείων.

6.
Τομή Α-Α.

7.
Όψη στη Ναυαρίνου.

Β' έπαινος: Έργαστήριο 66: αρχιτέκτονες Γ. Άηδονόπουλος, Δ. Άντωννάκης, Σ. Άντωννάκη, Α. Μονεμβασίτου-Άντωννάκη, Κ. Δασκαλάκης, Π. Μπαμπάλου-Νουκάκη, Α. Νουκάκης, Δ. Ρίζος και Θ. Φωτίου-Ρίζου. Συνεργάτες: Α. Άθανασιάδης και Τ. Πλαϊνης, πολιτικοί μηχανικοί, Ν. Θεοδόσης, μηχανολόγος-ηλεκτρολόγος

Τό κτίριο του ΤΕΕ δέν αποτέλεσε γιά μάς άπλώς ένα αρχιτεκτονικό πρόβλημα γιά επίλυση - ένα ειδικό κτίριο γραφείων στήν καρδιά τής Άθήνας - αλλά στάθηκε ή άφορμή γιά συγκεκριμενοποίηση όσων έχουμε μέχρι σήμερα σκεφτεί και κατά ένα μέρος πραγματοποιήσε σέ σχέση μέ τήν ένταξη ενός κτιρίου στόν ύπάρχοντα πολεοδομικό ιστό, μέ τισ ιδιαιτερότητες και τή συμβολική φόρτιση αυτού του συγκεκριμένου προγράμματος.

Αυτό πού περνάει από τό χέρι μας σάν αρχιτεκτόνων είναι νά φτιάξουμε ένα περιβάλλον πού νά καλεί σέ συμμετοχή, πού νά προσφέρεται γιά παραπέρα δραστηριότητες και κινητοποιήσεις. Σέ αυτή τήν κατεύθυνση τοποθετώντας τό πρόβλημα, δουλέψαμε μέ τρόπο διαφορετικό από τόν γνωστό και πατροπαράδοτο τής αρχιτεκτονικής σύνθεσης. Τό «παιχνίδι τών όγκων κάτω από τό φώς» δέν έξαντλούσε μόνο του τισ αναζητήσεις μας. Ή άπλή όμαδοποίηση τών χώρων δουλειάς και χώρων συγκεντρώσεων, και ή έπιλογή τής λύσης γιά τή σύνθεση τών όγκων στό δοσμένο οικόπεδο δέν μάς άρκούσαν.

Πιστεύοντας πώς τό κτίριο τών τεχνικών πρέπει νά άποδεικνύει μερικά πράγματα, βάλαμε μόνοι μας περιορισμούς στή δουλειά μας:

α) δέν άγνοήσαμε τόν πολεοδομικό ιστό αλλά κρατήσαμε τό δοσμένο περίγραμμα τών οικοδομικών γραμμών,

β) δουλέψαμε μέ τούς όρους δόμησης τής περιοχής αλλά και μέ μικροεπεμβάσεις όπου χρειάζονταν, π.χ. άλλαγή του βάθους του ρετιρέ γιά νά συμπέσει μέ τό βάθος τής άπότμησης· δέν θέλαμε νά φυτέψουμε στήν καρδιά του οικόπεδου ένα κτίριο πού θά μπορούσε νά χτιστεί και στό έλεύθερο σύστημα,

γ) χρησιμοποιήσαμε μέ ένα διαφορετικό τρόπο τό καθημερινό λεξιλόγιο τής δομής τής πόλης (ρετιρέ, άκάλυπτο-άπότμηση), προσπαθώντας νά του δώσουμε περι-

εχόμενο και έρμηνείες διαφορετικές από τισ καθιερωμένες.

Ή εύελιξία πού είχαμε από τό πρόγραμμα του διαγωνισμού και ή μείωση τής επιτρεπόμενης έκμετάλλευσης μάς έδωσαν μι άνεση πού λείπει στήν καθημερινότητα τής δουλειάς μας. Τά γραφειοκρατικά γρανάζια τών πολεοδομικών γραφείων κάνουν άδύνατη και τουλάχιστο ήρωική πράξη τήν έρμηνεία του ΓΟΚ μέ κάπως πιό έλεύθερο τρόπο, άκόμη και όταν αυτή άφορά τήν αναζήτηση ποιότητας στό χτισμένο περιβάλλον.

Γιά νά διαμορφώσουμε έναν ένιαίο και όσο γίνεται μεγαλύτερο άκάλυπτο, άποφύγαμε τισ ύποχωρήσεις από τήν οικοδομική γραμμή, πού θά τών κατακερμάτιζαν και θά μείωναν τισ δυνατότητές του ως χώρου ζωής. Στήν πρότασή μας, ό δημόσιος χώρος δέν περιορίζεται στόν άκάλυπτο αλλά διεισδύει και κάτω από τό κτίριο και προεκτείνεται μέ ειδικές διαμορφώσεις και σέ άλλα επίπεδα.

Θεωρήσαμε τισ γωνίες του οικοδομικού τετραγώνου* στοιχεία καθοριστικά γιά τόν πολεοδομικό ιστό, γι' αυτό άποφύγαμε τόν γωνιακό άκάλυπτο πού δέν έξασφάλιζε τή διεισδυση του δημόσιου χώρου μέσα στήν καρδιά του οικόπεδου όπως στήν προτεινόμενη λύση.

Έπεξεργαστήκαμε τόν διάδρομο-δρόμο τών όρόφων σάν μι συνέχεια τής πορείας από τήν πλατεία στά διάφορα επίπεδα τών όρόφων και ή αντίστροφα. Ή συνέχεια τής κίνησης και ή πρόθεση γιά αναζήτηση πολυπλοκότητας, πού νά επιτρέπει διαφορετικές έρμηνείες στά καθιερωμένα μονοσήμαντα στοιχεία όργάνωσης τής κίνησης, μάς οδήγησαν στή χρήση ενός βοηθητικού κανάβου άλλης κατεύθυνσης, μέ δυνατότητες γιά διευρύνσεις, προεκτάσεις, πλατώματα κλπ. Έτσι, στίς προσελάσεις, ύπάρχουν πάντα ζεύγη δυνατοτή-

των μέ ύπαίθρια ή έσωτερική κίνηση:

α) από τή Χ. Τρικούπη: ύπαίθρια προσέλαση πού οδηγεί στήν πλατεία (τόπος στάσης ή κίνησης όπου καταλήγουν και κλιμακώνονται έσωτερικές ή έξωτερικές κινήσεις αλλά και κλειστή είσοδος πός φουαγιέ κλπ.),

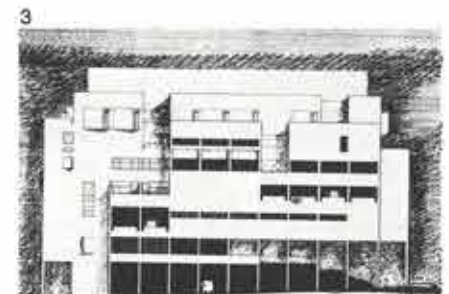
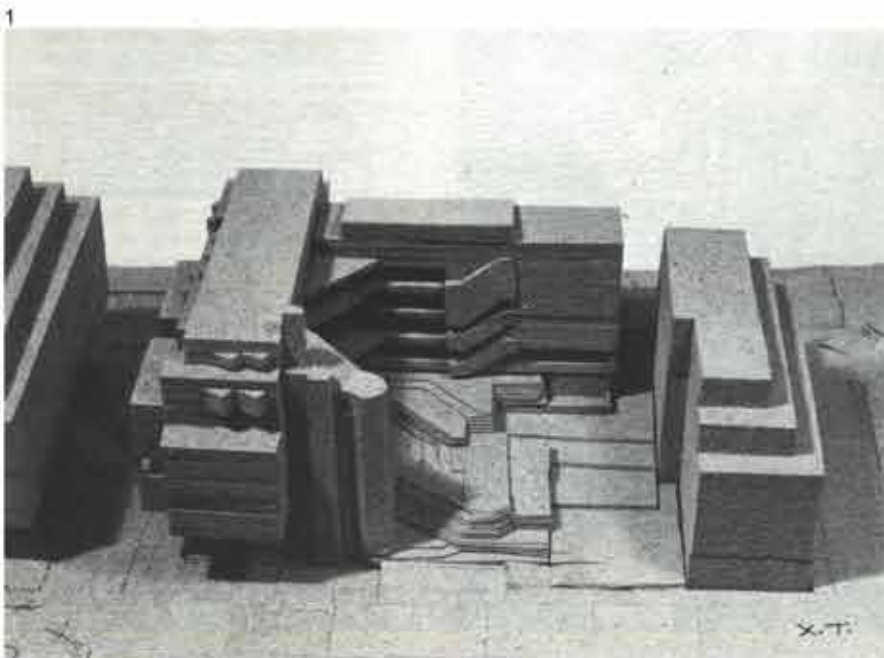
β) από τή Ζωοδόχου Πηγής: είσοδος αίθουσας συνεδριάσεων, αλλά και δυνατότητα ύπαίθριας προσέλασης τής πλατείας και έμμεση σύνδεση τής Ζωοδόχου Πηγής μέ τή Χ. Τρικούπη,

γ) από τή Ναυαρίνου: είσοδος κάτω από τήν πλατεία-άκάλυπτο, αλλά και είσοδος κλειστή, συμβολικά ύποταγμένη στόν ύπαίθριο χώρο πού διαφαίνεται από πάνω και είναι προσπελάσιμος από τόν ίδιο δρόμο μέ τισ ειδικές διαμορφώσεις, πλατώματα-σκάλες.

Ό δοσμένος πολεοδομικός ιστός, τά τείχη τών πολυκατοικιών, οι έλάχιστοι άκάλυπτοι, τά έν σειρά μπαλκόνια, τά ρετιρέ... Μέσα σέ αυτό τό γνωστό περιβάλλον, θά τοποθετηθεί τό κτίριο του ΤΕΕ και όχι μέσα στους πράσινους τάπητες κάποιας κηπούπολης· γι' αυτό τόν λόγο τό νόημα του έργου μας πρέπει νά αναφέρεται σέ χαμένες άξίες χώρου-τόπου, προσαρμοσμένες στό δοσμένο πρόγραμμα και όχι σέ ρηχή έξωτερική εικονογράφηση μέ πρότυπα παλαιού ή νεότερου ύφους.

Θελήσαμε νά φτιάξουμε ένα περιβάλλον οικείο και ένταγμένο στόν πολεοδομικό ιστό αλλά όχι άδιάφορο, σημαντικό αλλά όχι άυταρχικό, έπεξεργασμένο στίς αναλογίες και στίς λεπτομέρειες, στή μικρή και στή μεγάλη κλίμακα, στίς έσωτερικές και έξωτερικές σχέσεις, όχι γιά νά άποτελέσει ένα «κτίριο αντίκειμενο» άψογο, κλειστό και τελειωμένο αλλά έναν άνοιχτό «τόπο» δουλειάς και επικοινωνίας. Ένα κτίριο-περιβάλλον πού νά καλύπτει και άνάγκες άνοιχτού χώρου - ένα «αντικτίριο» θά λέγαμε· κτίριο-δρόμο, κτίριο-τείχος, κτίριο-πλατώμα.

* Βλ. Lotus, άρ. 19, σ. 38-49.

Δουλεύοντας σε αυτή την κατεύθυνση, αναζητήσαμε το στοιχείο-οδηγό και τον φορέα-σύμβολο της αρχιτεκτονικής μας πράξης. Θεωρήσαμε πως το «νόημα» που αναφέραμε παραπάνω πρέπει να είναι ενίοτε για όλες τις στάθμες του κτιρίου, αδιάφορο αν πρόκειται για χώρους δουλειάς ή χώρους συγκεντρώσεων. Κοινό ενοποιητικό στοιχείο σε όλα τα επίπεδα είναι η κίνηση, ή εσωτερική ή η εξωτερική κυκλοφορία: αυτή μελετήθηκε έτσι που να αποτελέσει το στοιχείο-φορέα και τον τόπο διαλεκτικών σχέσεων δημόσιου-ιδιωτικού, μικρού-μεγάλου, ανοικτού-κλειστού, πορείας-στάσης.

Σουζάνα Άντωννάκη

1.
Πρόπλασμα.

2.
Τοπογραφικό.

3.
"Όψη στη Ναυαρίνου.

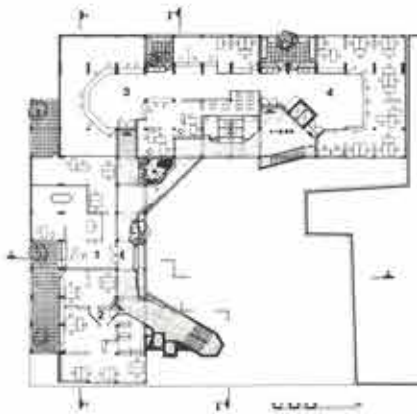
4.
Κάτοψη στάθμης -4,40. 1. Αίθουσα συνεδρίων, 2. Φουαγιέ, 3. Είσοδος αίθουσας συνεδρίων, 4. Αίθουσες επιτροπών, 5. Έκθεση δομικών υλικών, 6. Είσοδος - έξοδος γκαράζ, 7. Ακάλυπτος χώρος.

5.
Κάτοψη στάθμης -1,40. 1. Αίθουσα συνεδρίων, 2. Αίθουσα αντιπροσωπείας, 3. Φουαγιέ, 4. Είσοδος, 5. Βιβλιοπωλείο εκδόσεων ΤΕΕ, 6. Τράπεζα Μηχανικών.

6.
Κάτοψη στάθμης +2,00. 1. Αίθουσες αντιπροσωπείας, 2. Φουαγιέ, 3. Έντευκτήριο - κυλικείο, 4. Τράπεζα Μηχανικών, 5. Πλατεία, 6. Είσοδος.

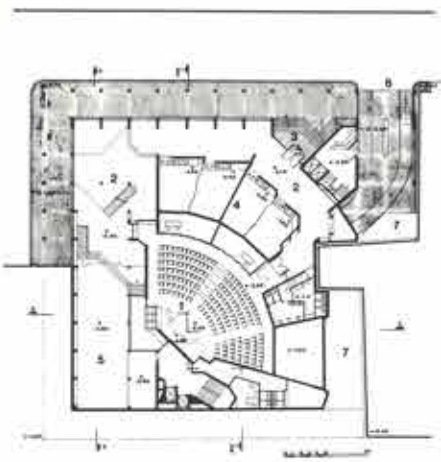
7.
Κάτοψη στάθμης +5,80. 1. Χώρος συλλογών τεχνικών, 2. Πλατεία, 3. Διεθνείς σχέσεις, 4. Συνεχιζόμενη εκπαίδευση.

8

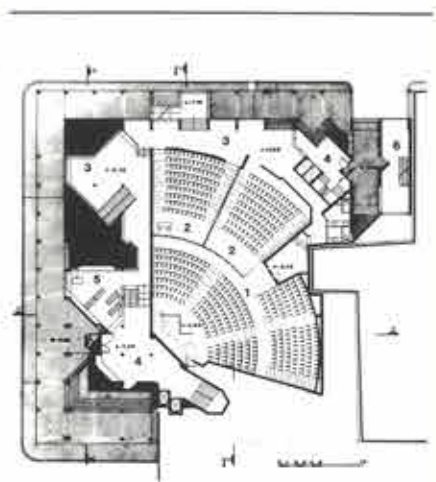

8.
Κάτοψη στάθμης +8,80. 1. Διευθυντής οικονομικών υπηρεσιών, 2. Οικονομικός προγραμματισμός, 3. Έσοδα-άμοιβές μηχανικών, 4. Πρωτόκολλο-δικεπραίωση.

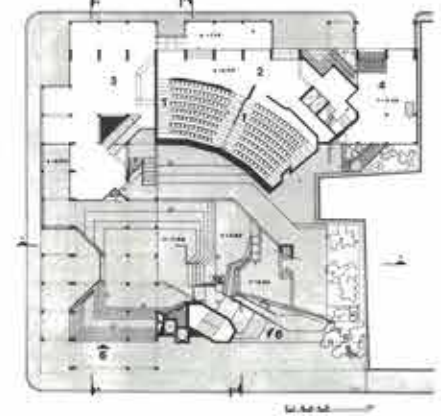
9.
Τομή Γ-Γ.

4

5

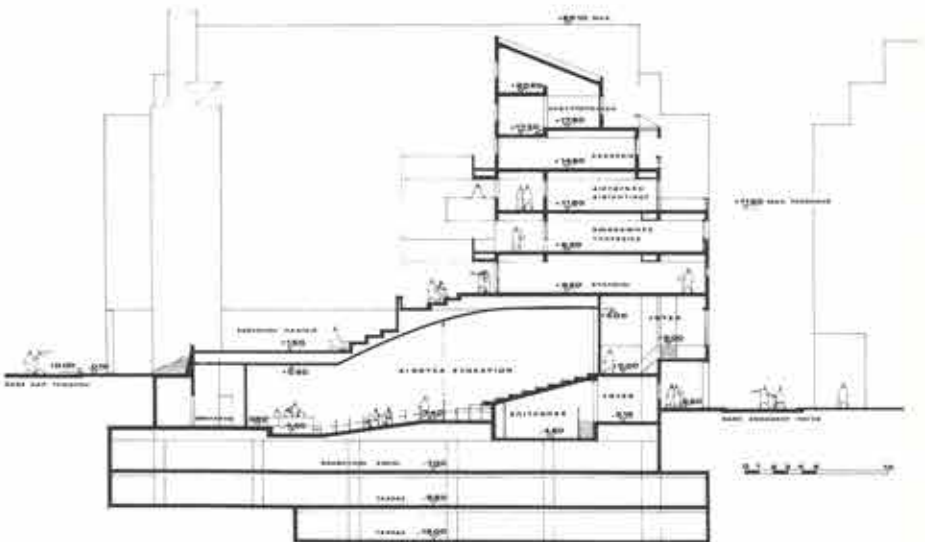

6

7

9

Μουσείο 'Ακρόπολης*

The Acropolis Museum

Β' βραβείο: αρχιτέκτονες Ι. Λιακατάς και Α. Πεχλιβανίδου-Λιακατά

Τό Μουσείο τής 'Ακρόπολης πρέπει νά είναι αναπόσπαστο μέρος του χώρου του 'Ιερού Βράχου. Τό υπάρχον μουσείο από αυτή τήν άποψη έχει τό μοναδικό πλεονέκτημα νά ταυτίζεται μέ τόν χώρο αναφοράς του. Κατά τό άλλα αποτελεί φτωχό κέλυφος γιά τό μνημεία τέχνης πού στεγάσει καί, παρά τό ότι είναι υπόγειο, αποτελεί μία πολύ άμφίβολη επέμβαση στόν ιστορικό καί φυσικό χώρο τής 'Ακρόπολης. 'Ο ίδιος ό βράχος μαζί μέ τό μνημεία είναι μνημείο. "Έτσι, ή οποιαδήποτε επέμβαση δέν αποτελεί ένταξη ενός καινούριου κτίσματος στό περιβάλλον τών μνημείων άλλα επέμβαση στό μνημείο. Γι' αυτό, ή ύπαρξη του γηπέδου στού Μακρυγιάννη, τόσο κοντά στόν αρχαιολογικό χώρο, έχει τό πλεονέκτημα τής άμεσης οπτικής έπαφής, ενώ βρίσκεται στην προέκταση του νοητού άξονα Παρθενώνα-Θεάτρου Διονύσου.

Ή σχέση μέ τό διατηρητέο κτίριο

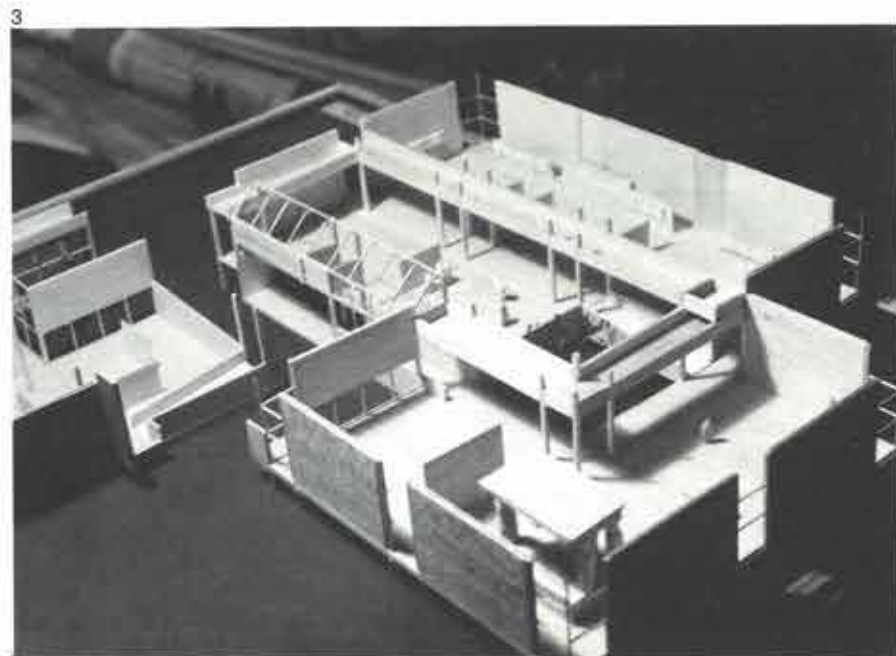
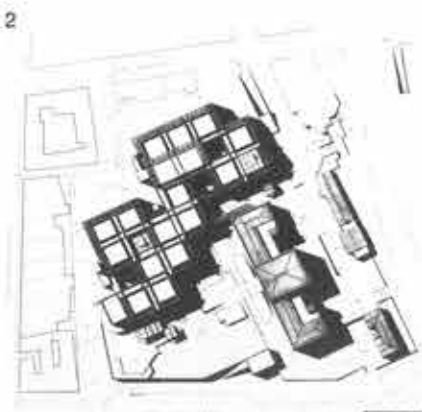
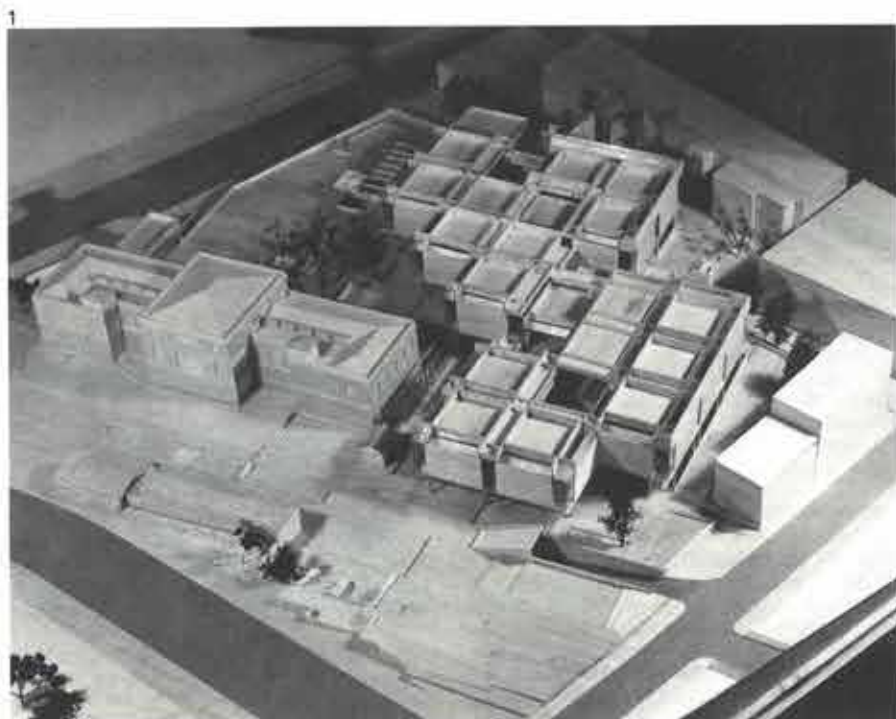
Τό κτιριολογικό πρόγραμμα προβλέπεται νά ολοκληρωθεί σέ δύο φάσεις. Ή πρώτη περιλαμβάνει τούς χώρους πού ικανοποιούν τή λειτουργία του Μουσείου, ενώ ή δεύτερη, πού χαρακτηρίζεται σάν επέκταση, αποβλέπει στή δημιουργία χώρων πού θά έξυπηρετήσουν τόν παιδαγωγικό, διδακτικό καί έρευνητικό προορισμό του νέου Μουσείου. Ούσιαστικά λοιπόν δέν πρόκειται γιά επέκταση, άλλα γιά μία αύτοτελή ένότητα ή όποία συλλειτουργεί μέ τό Μουσείο, διατηρώντας όμως τήν ανεξαρτησία της. "Έτσι καταλήξαμε στην άπόφαση νά χρησιμοποιήσουμε τό διατηρητέο κτίριο γιά τή στέγαση αυτής τής ένότητας

* Βλ. καί 'Αρχιτεκτονικά Θέματα 12/1978, σ. 215-230.

καί τό Μουσείο νά αποτελέσει ένα όμοιογενές, άδέσμευτο από περιορισμούς, καινούριο κέλυφος. Μέ αυτό τόν τρόπο καί τό διατηρητέο κτίριο μπορεί νά λειτουργεί χωρίς νά παραβιαστεί ή αρχιτεκτονική του.

Συνθετικές άρχές

α) Ή σύνθεση ακολουθεί τούς δύο άξονες του διατηρητέου κτιρίου πού είναι παράλληλοι μέ τούς άξονες του Παρθενώνα. "Έτσι επιδιώκεται ή διαφοροποίηση από τό άμεσο δομημένο αστικό περιβάλλον στην προσπάθεια άφενός νά δοθεί στό συγκρότημα μία ιδιαίτερη «σημαντική» καί

1. "Άποψη του Μουσείου από τόν βράχο τής 'Ακρόπολης.

2. Τοπογραφικό. Φάση β'.

3. Αίθουσες Παρθενώνα καί 'Ερεχθείου.

νά ξεχωρίσει σάν έργο πολιτιστικού περιχομένου, και άφετέρου νά ένταχθεί στόν αρχαιολογικό χώρο τής 'Ακρόπολης. Παράλληλα δημιουργούνται προϋποθέσεις γιά τήν έναρμόνιση τών δύο κτιρίων. Γιά τόν ίδιο λόγο γίνεται προσπάθεια νά τηρηθούν και νά μεταφερθούν και στό νέο κτίριο βασικές περασιές του διατηρητέου, όπως αυτές τών έξωτερικών παρειών και του κεντρικού πυρήνα.

β) 'Ο κτιριακός όγκος του νέου Μουσείου αναπτύσσεται σέ απόσταση από τόν βεβαρυμένο κυκλοφοριακό άξονα και τό «τείχος» τών πολυκατοικιών τής Μακρυγιάννη. 'Ετσι αποκτάται και ή άπαιτούμενη «θεωρία» και ό ελεύθερος χώρος πού ή λειτουργία ενός δημόσιου κτιρίου άπαιτεί.

γ) 'Η ανάπτυξη του νέου κτιρίου κατά τήν

οπτική γωνία πού θεωρείται τό διατηρητέο, έκτός του ότι δέν έμποδίζει τή θέα του παλαιού, προσφέρει στόν εισερχόμενο από τήν πλατεία επισκέπτη μιά προοπτική του όγκου του και τήν αίσθηση του μεγέθους και τής σημασίας του. 'Επιτυχάνεται έτσι μιά ισότιμη σχέση του νέου με τό παλαιό.

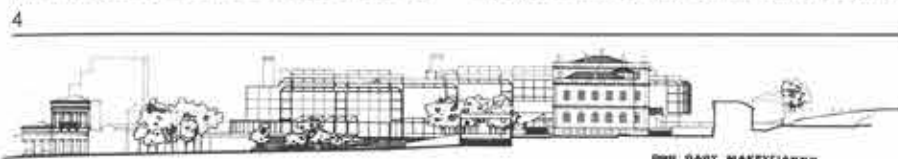
δ) 'Ακολουθείται στό νέο κτίριο ή αντίληψη τής «άνοιχτής» σύνθεσης, μιάς «κυτταρικής» μορφής πού με τόν εύελικτο όγκο της πλησιάζει χωρίς νά θίγει τό διατηρητέο κτίριο. Τό όμοιογενές και ουδέτερο κέλυφος εύνοει και ή άποψη ότι ό χώρος πού θά στεγάσει αυτά τά έκθέματα, πού είναι τόσο συγκεκριμένα και μοναδικά και με σημαντικές διαφορές στόν όγκο τους, πρέπει νά επιτρέπει έξολοκλήρου τήν κυ-

ριαρχία τους.

ε) 'Ο όγκος του Μουσείου έχει μεγαλύτερο ύψος πρός τά άθρια τών μεσοτοιχιών (νότια και δυτικά), ένώ τό άδρό περιγράμμα του δημιουργεί μιά ουδέτερη επιφάνεια πού άπομονώνει τις λειτουργίες του από τις κατοικίες και στρέφεται πρός τόν κοινό χώρο τής πλατείας και τόν αρχαιολογικό χώρο.

'Ο μουσειακός χώρος

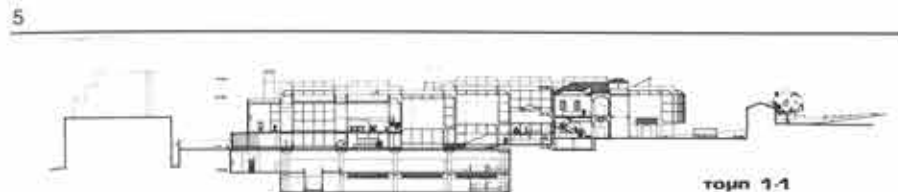
'Η ιδέα του ένιαίου χώρου στό Μουσείο άποσκοπεί στό νά καταστήσει τά έκθέματα κυρίαρχα στοιχεία. Καθώς μέσα στόν έκτεταμένο χώρο ή αίσθηση του περιβλήματος χάνεται, αυτά πού όρίζουν τις επιμέρους ένότητες και δημιουργούν τήν αίσθηση του χώρου είναι τά έκθέματα και όλα τά στοιχεία πού ύποβοηθούν τήν έκθεση. Στήν άποψη του ένιαίου χώρου συντείνουν και τά ζητούμενα μεγάλα ύψη τών χώρων έκθεσης. 'Η λύση αναπτύσσεται σάν μιά εξελικτική πορεία διαμορφωμένη με επίπεδα πού ταυτίζονται με τις επιμέρους ιστορικές-γλυπτικές ένότητες. 'Η πορεία σχηματίζει ένα όκτώ στόν χώρο, τά δύο μέρη του οποίου αποτελούν τις δύο μεγάλες έκθετικές ένότητες τών αρχαϊκών και τών κλασικών γλυπτών. 'Η κυκλοφορία πραγματοποιείται με ράμπες γύρω από τά αίθρια. Στις μεγάλες σέ έκταση ένότητες, ή πορεία τονίζεται με τή μείωση του ύψους του διαδρόμου, πού δημιουργεί τήν αίσθηση επιμέρους χώρων μέσα στόν ένιαίο χώρο.

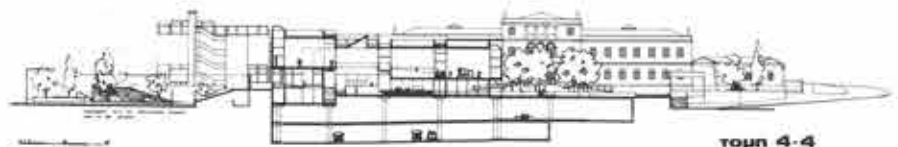
Οψη όαση Μακρυγιάννη

Οψη όαση Διον Αρφαλάγγου

τομή 1-1

τομή 4-4

6

4. Όψεις.

5. Τομές.

6. Κάτοψη συγκροτήματος εισόδου-κεντρικού χώλ. Φάση β'.

7. Κάτοψη έκθεσιακών χώρων. Φάση β'.

7

Γ' Βραβείο: αρχιτέκτονες: Τ. Μπίρης, Δ. Μπίρης, Ξ. Καλαϊτζής, Μ. Καφρίτσα, Ε. Πασάτη και Ν. Ζαρίφης, φοιτητές αρχιτεκτονικής: Γ. 'Αρβανίτης, Γ. Γρεκός, Χ. Γοβέτα και Γ. Σταθόπουλος, Σύμβουλος για τὰ στατικά: Θ. Βουδικλάρης

Ἡ ἀρχιτεκτονική λύση πού προτείνεται ὀργανώνει τὸν μουσειακὸ χώρο σὲ δύο συνεργαζόμενες καὶ ἀλληλοσυμπληρούμενες ἐνότητες. Ἡ πρώτη περιλαμβάνει τὶς αἴθουσες τῶν ἐκθεμάτων. Ἡ δεύτερη ὀρίζει ἕναν ἐνιαῖο κεντρικὸ χώρο μὲ ρευστὸ καὶ πολύμορφο σχῆμα κατὰ τὴν ὀριζὼντα καὶ τὴν κατακόρυφη ἐννοία του. Παρόλο πού οἱ αἴθουσες δὲν εἶναι τυπικὰ «δωμάτια», καταβλήθηκε προσπάθεια νὰ γίνονται ἀντιληπτές σὰν χώροι ἐσώστρου, καὶ συγκεκριμένα καὶ εὐδιάκριτα ὄρια. Ἔτσι, ἡ προσοχὴ τοῦ ἐπισκέπτη στρέφεται πρὸς τὰ μέσα, μὲ κέντρο τὸ ἐκθέμα, γύρω ἀπὸ τὸ ὁποῖο δημιουργοῦνται οἱ κατάλληλες συνθήκες (ἀποστάσεις ἀπὸ ἄλλα ἐκθέματα καὶ φέροντα στοιχεία, ὀπτικές γωνίες, φωτισμὸς τεχνητὸς καὶ φυσικὸς κλπ.) γιὰ τὴν προσεκτικὴ μελέτη του.

Ἀντίθετα, ὁ κεντρικὸς πολυδιάστατος χώρος ἔχει ριζικὰ διαφορτικὸ χαρακτήρα, ἐξασφαλίζοντας ὀπτικές φυγές πρὸς ὅλες τὶς στάθμες-αἴθουσες καὶ τὸν περιβάλλοντα χώρο τῆς Ἀκρόπολης, ἀλλὰ καὶ τὴ σύγχρονη πόλη. Ἐπιπλέον εἶναι καὶ ὁ κύριος χώρος ἀναφοράς ὄλων τῶν αἰθουσῶν. Ἀπὸ αὐτὸν εἶναι ὀρατὰ ἀπὸ μεγαλύτερη ἀπόσταση καὶ ἀπὸ διαφορετικὴ ὀπτικὴ γωνία συγκεκριμένα σημαντικὰ ἢ μεγάλα ἐκθέματα, ὅπως τὸ Ἐρεχθεῖο, μὲ συνολικὴ ὁμῶς θέα.

Συνδυετικὸ στοιχεῖο μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν διαφοροποιημένων ἐνοτήτων εἶναι τὸ κύκλωμα τῆς γραμμικῆς κίνησης καὶ μεταφοράς ἀπὸ στάθμη σὲ στάθμη (ράμπες, γαλαρίες, περάσματα). Τούτη ἡ κίνηση ἔχει γίνεαι προσπάθεια νὰ πραγματοποιεῖται κυρίως στὶς ὀριακὲς περιοχὲς μεταξὺ τῶν αἰθουσῶν καὶ τοῦ κεντρικοῦ χώρου, ὥστε ἡ συσχέτιση καὶ σύνδεσή τους νὰ εἶναι ἀμεση καὶ ἐναλλασσόμενη. Ἡ δυναμικὴ γραμμὴ τῆς κίνησης ὀρίζεται σὰν μιά χονδρικὰ ἐλικοειδῆ ἀνοδικὴ μετάβαση δεξιόστροφης φοράς, ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο -1,70 στὰ ἐπίπεδα 1,40, 4,00, 7,20 καὶ 9,00, μετατρέπόμενη κατόπι σὲ κάθοδο (μὲ τὸν ἴδιο ρυθμὸ καὶ φορά) στὰ ἐπίπεδα 5,00, 4,00, 1,00 καὶ 0,00, πού μεταφέρει τὸν ἐπισκέπτη στὸ ἴδιο σημεῖο ἀπὸ ὅπου ξεκίνησε.

Μὲ τὶς ἐναλλασσόμενες μεταβάσεις ἀπὸ τὸν κεντρικὸν χώρο στὶς αἴθουσες καὶ ἀπὸ τὶς αἴθουσες πάλι στὸν κεντρικὸν χώρο πετυχαίνεται μιά διπλὴ νοητικὴ προσπέλαση πρὸς τὰ ἐκθέματα. Ἡ πρώτη, μὲ πῖθ ἐπισημονικὸν χαρακτήρα, τὰ πλησιάζει περισσότερο, τὰ παρατηρεῖ ἀπομονωμένα ἀπὸ τὸν περίγυρό τους καὶ ἐνταγμένα σὲ χρονολογικὲς ἐνότητες, ἐνῶ ἡ δεύτερη προσφέρει τὴ δυνατότητα μιάς ἀπόστασης, μιάς συνολικῆς ἀντιλήψης καὶ μιάς ὑποκειμενικῆς συσχέτισής τους ἀπὸ τὸν ἐπισκέπτη μὲ τὸ ἱστορικὸν περιβάλλον τῆς

Ἀκρόπολης ἀλλὰ καὶ τὸ ζωντανὸ τῆς Ἀθήνας.

Ἐδῶ θὰ ἔπρεπε νὰ τονιστεῖ καὶ ὁ σημαντικὸς ἐκπαιδευτικὸς ρόλος τοῦ «περπατήματος» γενικὰ μέσα στὸ κάθε μουσεῖο, καὶ εἰδικότερα στὴν προτεινόμενη λύση ὅπου ἀποτελεῖ κύρια συνθετικὴ «ἀρχή». Πρωταρχικὰ συστατικὰ τῆς εἶναι ἀφενὸς ἡ διατήρηση κάποιου συγκεκριμένου χαρακτηριστικοῦ «ρυθμοῦ» στὶς μετακινήσεις ἀπὸ χώρο σὲ χώρο καὶ ἀπὸ στάθμη σὲ στάθμη, καὶ ἀφετέρου ἡ ἐπαφὴ καὶ ἡ σχέση αὐτῆς τῆς μετακίνησης μὲ τὸ ὑπαίθριον.

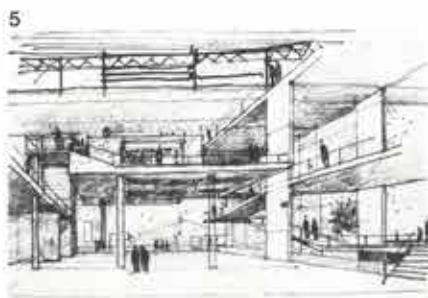
Στὴ λύση μας σημαντικό ρόλο παίζει πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση ἡ ὁμοιογενὴς χρῆση τῆς ράμπας σὲ κανονικὰ διαστήματα, καθὼς καὶ ἡ ἀνάλογη χρῆση τῆς γαλαρίας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁ φωτεινὸς καὶ διάτρητος πρὸς τὸν λόφο τῆς Ἀκρόπολης κεντρικὸς πολυῶροφος «αἰθριακὸς» χώρος βοηθᾷ ὥστε ἡ ὑπόμνηση τῆς παρουσίας τοῦ ὑπαίθρου νὰ ἀκολουθεῖ καὶ νὰ χαρακτηρίζεαι τὸ «περπάτημα» τοῦ ἐπισκέπτη. Ἔτσι, ἡ τοποθέτηση τῆς ἐνότητας τοῦ Ἐρεχθεῖου ὄχι σὲ κάποια αἴθουσα σὰν ὅλες τὶς ἄλλες, ἀλλὰ σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν μεγάλο «ὑπαίθριον» χώρο δὲν ἔχει γίνεαι γιὰ νὰ προβληθεῖ σὰν τὸ βασικότερο ἐκθέμα ἀλλὰ γιὰ νὰ ὑπάρξουν οἱ πραγματικὲς (στὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ) συνθήκες μὲ τὶς ὁποῖες ἕνα ὁλόκληρον κτίσμα γίνεαι ἀντιληπτὸ καὶ κατανοητὸ στὸν χώρο.

Σχετικὰ μὲ ὀρισμένες ἀπὸ τὶς γνωστὲς ἀντιρρήσεις γιὰ τὴν καταλληλότητα, τὸ μέγεθος καὶ τὴν «προβληματικὴ» γιὰ τὸ Μουσεῖο παρουσία τοῦ γύρω χτισμένου περιβάλλοντός του, ἡ γνώμη μας εἶναι ὅτι περισσότερο ἀπὸ ἕνα μουσεῖο πού δὲν αὐτοπροβάλλεαι σὰν κτίριον μέσα σὲ ἕνα ἡσυχὸ καὶ ἄρτιο οἰκόπεδο μὲ πλαίσιο τοῦ ἴσως τὸ πράσινο, ἔχουμε ἀνάγκη ἀπὸ ἕνα μουσεῖο ζωντανὸ, ριζωμένο σὲ μιά ζωντανὴ καὶ ἀντιπροσωπευτικὴ περιοχὴ τῆς πόλης. Καὶ μιά πού ἡ ἀθηναϊκὴ πολυκατοικία ὑλοποιεῖ στὴ συνείδηση τοῦ κόσμου τὴ συμβολικὴ εἰκόνα τῆς κατοικίας καὶ οἱ περιοχὲς κατοικίας εἶναι πάντοτε πηγὴ ζωῆς, κίνησης καὶ δράσης, ἀκόμη καὶ στὸν πολυμένο ἴσθιο τῆς πρωτεύουσας, θεωροῦμε θετικὴ, στὸν βαθμὸ πού δὲν ἐμποδίζει τὴ λειτουργία του, τὴν τοποθέτηση τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκρόπολης τόσο κοντὰ σὲ αὐτὲς τὶς πολυκατοικίες ὅσο καὶ στὸν λόφο τῆς Ἀκρόπολης.

Πρακτικὰ ἡ συσχέτιση τοῦ Μουσείου μὲ τὸ ἄμεσο ἀλλὰ καὶ τὸ εὐρύτερο περιβάλλον του ὑλοποιεῖται ὡς ἑξῆς:

α) Μὲ τὸ κτίριον τοῦ στρατιωτικοῦ νοσοκομείου ὑπάρχει μιά ποιοτικὴ καὶ λειτουργικὴ συσχέτιση μέσο δύο καθαρῶν σὲ σχῆμα καὶ μορφή ὑπαίθρων χώρων. Ἰδιαίτερα οἱ εἰσοδοὶ τῶν δύο κτιρίων ἐνοποιοῦνται

σὲ μιά κοινὴ πλατεῖα στὴ στάθμη πού βρίσκεται σήμερα ἡ εἰσοδος τοῦ στρατιωτικοῦ νοσοκομείου. Κατὰ τὴν ἐννοια τοῦ ὕψους ὑπάρχει μιά κλιμακωμὴ συσχέτιση τῶν ὀψεῶν τους. Ἐπιπλέον, ἡ λοξὴ μεταλλικὴ κατασκευὴ ἐπιτείνει τὸ σχῆμα «ὑποδοχῆς» πού δημιουργεῖ ὁ ὑπαίθριος χώρος μεταξὺ τους. Ἡ ποιοτικὴ ἔκφραση αὐτῆς τῆς προσαρμογῆς καὶ συσχέτισης μουσειο-στρατιωτικοῦ νοσοκομείου πιστεύουμε ὅτι ἐπιτείνεται καὶ ἀπὸ τὴ χρῆση τοῦ τσιμεντολίθου σὰν ὕλικου διαμόρφωσης τῶν ὀψεων τοῦ Μουσείου. Προκύπτει ἔτσι καὶ προβάλλεαι μιά συγγενὴς σχέση σὲ αὐτὴ καθεαυτὴ τὴ δόμησή τους.

β) Η σχέση του Μουσείου με την Ακρόπολη εκφράζεται άμεσα από τη στροφή του κεκλιμένου χωροδικτύωματος, αλλά και του όλου σχήματος της κάτοψης, προς αυτή, προσανατολίζοντας έτσι όλο το κτίριο προς τον Ιερό Βράχο. Επιπλέον οι συνεχείς οπτικές αναφορές προς τον λόφο από τον εσωτερικό κεντρικό χώρο του Μουσείου, μέσω της μεταλλικής κατασκευής, εκφράζουν και επιτείνουν αυτή τη σχέση.

γ) Πιο πολύπλοκη και δύσκολη υπήρξε η επιλογή μίας «αρχιτεκτονικής θέσης» για την αντιπαράθεση του Μουσείου στο δομημένο σώμα της σύγχρονης πόλης, πού κατά τη γνώμη μας δρά καταλυτικά, άφομοιώνοντας ή εξαφανίζοντας μέσα στην αδιάφορη και πολυμένη οπτικά φυσιογνωμία της κάθε νέο κτίσμα.

Στην αντιπαράθεση του με αυτό το σύγχρονο χτισμένο περιβάλλον, το Μουσείο πιστεύουμε ότι πρέπει να υπάρχει, να φανεί δυναμικά. Θεωρήσαμε έτσι ότι και μόνο το *όξύ εγχρωμο οπτικό έρέθισμα* της κεκλιμένης μεταλλικής κατασκευής πού θα προβάλλει μέσα από τα κενά των πολυκατοικιών, θα λειτουργεί σαν «σήμα» ή σαν υπόμνηση για τη σημαντική πολιτιστική και κοινωνική παρουσία του νέου Μουσείου μέσα στην πόλη.

1.
Πρόπλασμα. Γενική άποψη.

2.
Πρόπλασμα. Έσωτερική διάταξη.

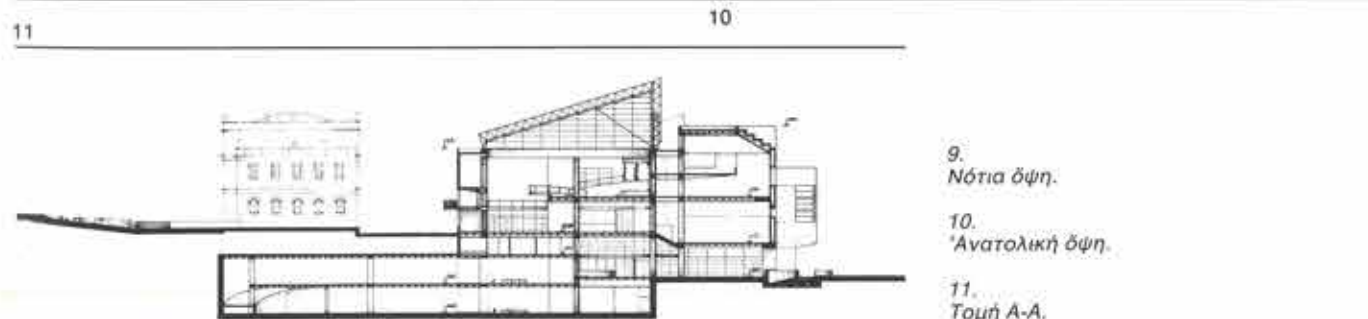
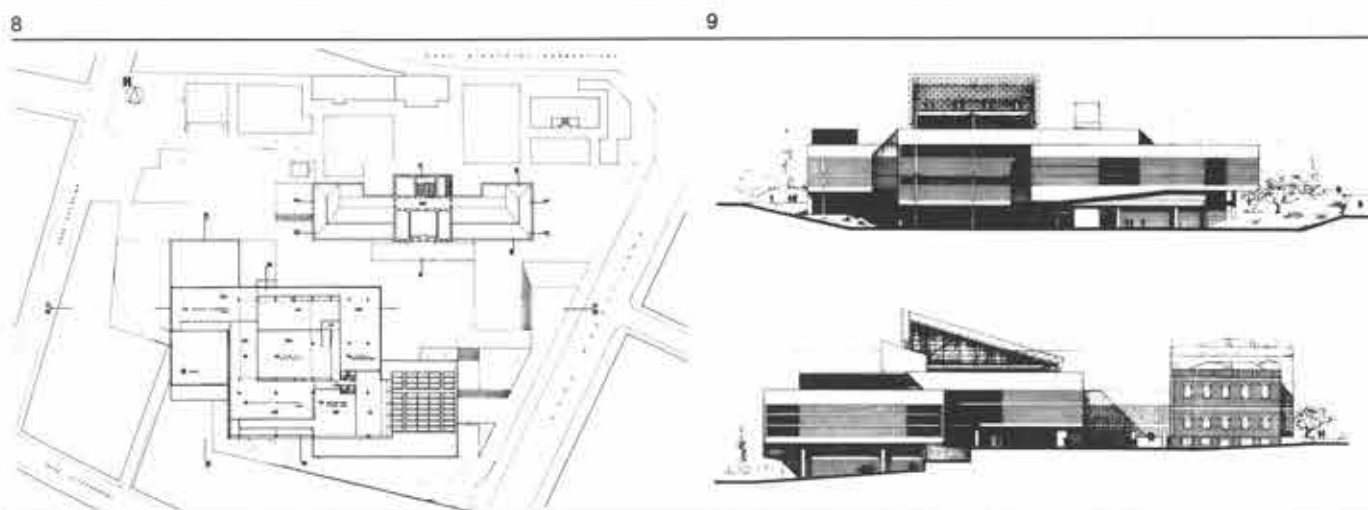
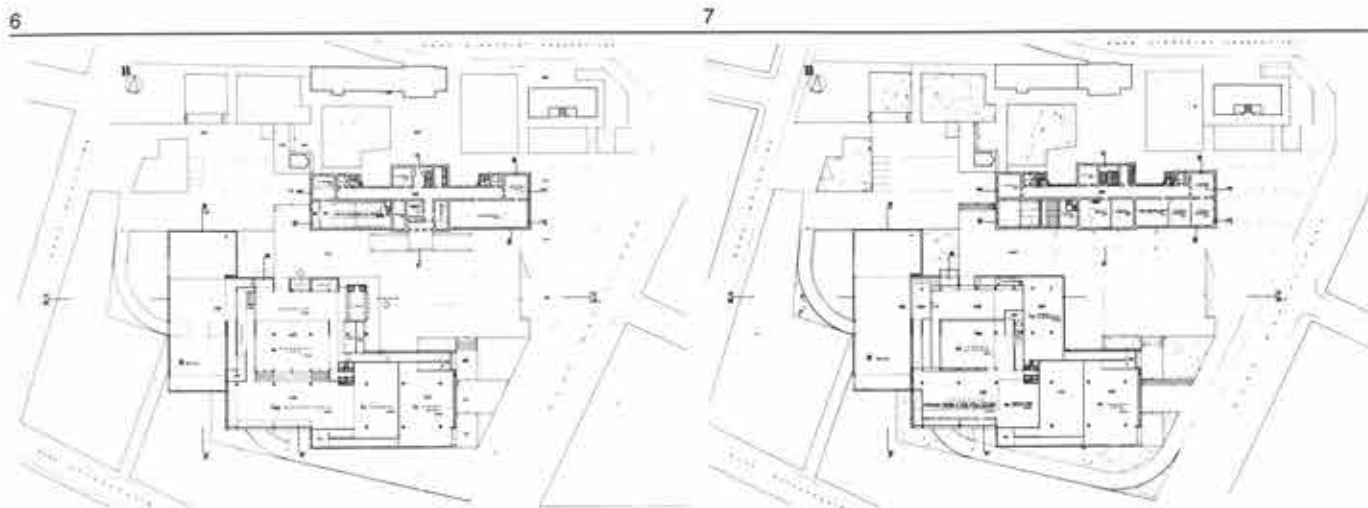
3, 4.
Πρόπλασμα. Έσωτερική άποψη. Ό χώρος του Έρεχθείου.

5.
Έσωτερικό προοπτικό εισόδου.

6.
Κάτοψη Ισογείου (α' στάθμη εισόδου).

7.
Κάτοψη β' στάθμης.

8.
Κάτοψη γ' στάθμης.

9.
Νότια όψη.

10.
Άνατολική όψη.

11.
Τομή Α-Α.

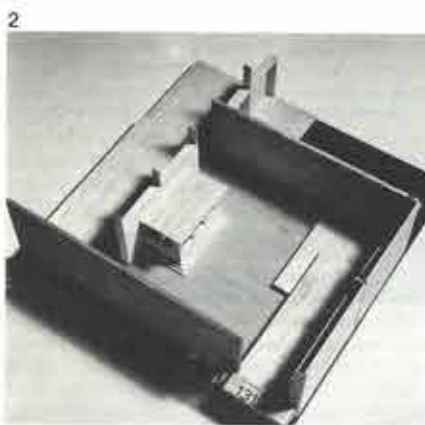
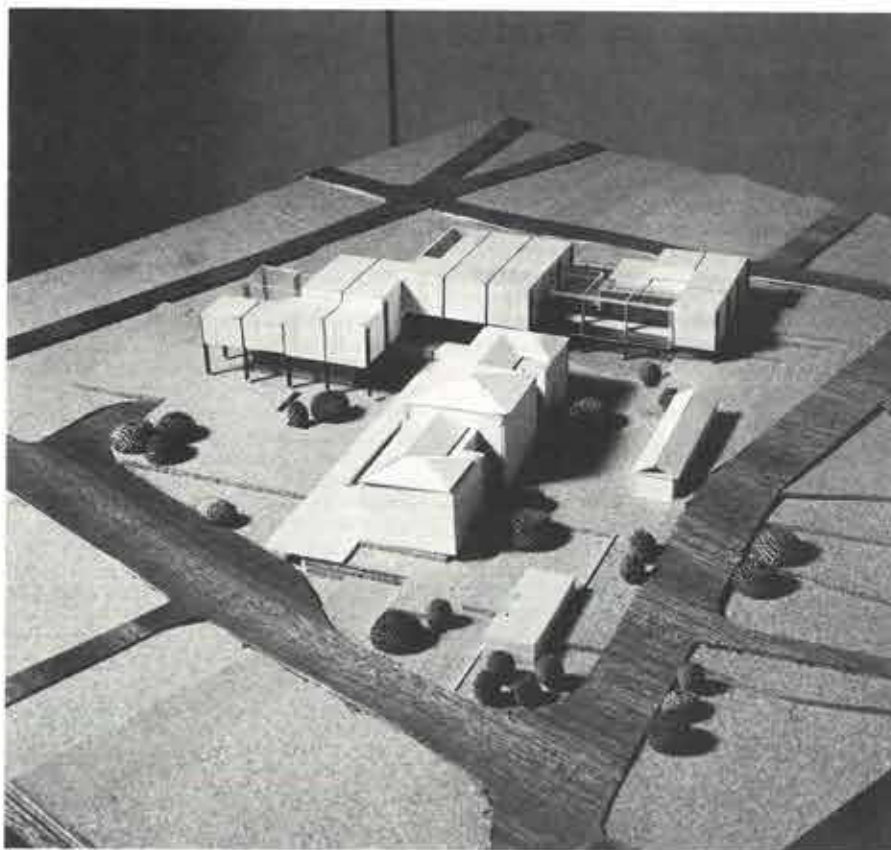
Δ' βραβείο: αρχιτέκτονες Γ. Ασημομύτης, Γ. Γεράκης και Ι. Κομνηνός

Ἡ πρόβλεψη ἀπὸ τὸ πρόγραμμα τῆς κατασκευῆς τοῦ Μουσείου σὲ δύο φάσεις καὶ ἡ ἰδέα νὰ χρησιμοποιηθοῦν ἐπίπεδα πού θά διαφοροποιοῦν τὰ συγκεκριμένα ἐκθέματα ὁδήγησαν σὲ μιά κυτταρική λύση.

Ἐγινε προσπάθεια νὰ ἐναρμονιστεῖ τὸ νέο κτίριο μὲ τὸ διατηρητέο. Ἡ ὀπτική τους σύνδεση πραγματοποιεῖται μὲ τὴ συνδετήρια βάση ὑποδοχῆς πού δημιουργεῖ ἡ διαμόρφωση τοῦ ἐλευθέρου χώρου. Γι' αὐτὸ καὶ τὸ νέο κτίριο τοποθετήθηκε στὸ βάθος τοῦ οικοπέδου μὲ ὅσο τὸ δυνατό περιορισμένη κάλυψη. Στὸ νεοκλασικὸ κτίριο τοποθετήθηκαν λειτουργίες ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὸν ἐκθεσιακὸν χώρο, ὅπως γραφεῖα, βιβλιοθήκη, αἴθουσα διαλέξεων καὶ πληροφόρησης πάνω στὴ συντήρηση τῆς Ἀκρόπολης. Τὰ δύο κτίρια συνδέονται μὲ ὑπηρεσιακὸ διάδρομο στὸ ἐπίπεδο τοῦ ὑπογείου.

Τὰ ἐκθέματα εἶναι τοποθετημένα σὲ ἐπίπεδα ἀνάλογα μὲ τὸ μέγεθός τους καὶ τὴν καλλιτεχνικὴ ἀξία τους. Ὁ φωτισμός τους γίνεται ἀπὸ ἀνοίγματα τῆς ὀροφῆς πάνω ἀπὸ τὴν καθορισμένη θέση κάθε ἔργου. Ὑπάρχει ἔτσι ἕνας διάλογος μεταξὺ τῶν κτιριακῶν στοιχείων καὶ κάθε ἔργου, πού δημιουργεῖ τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀνάδειξή του. Ἡ πορεία τοῦ ἐπισκέπτη κορυφώνεται στὴν αἴθουσα μὲ τὴ ζωφόρο τοῦ Παρθενῶνα, πού βρίσκεται στὸ ὑψηλότερο σημεῖο τοῦ κτιρίου καὶ ἔχει ὀπτικὴ σύνδεση μὲ τὸν Ἱερό Βράχο.

Γιὰ τὴν ἐνημέρωση τῶν ἐπισκεπτῶν καὶ τὴ σύνδεση τῶν ἐκθεμάτων μὲ τὸ ἱστορικὸ καὶ κοινωνικὸ τους πλαίσιο, στὴν ἀρχὴ κάθε ἐκθεσιακῆς ἐνότητας προβλέπονται

1

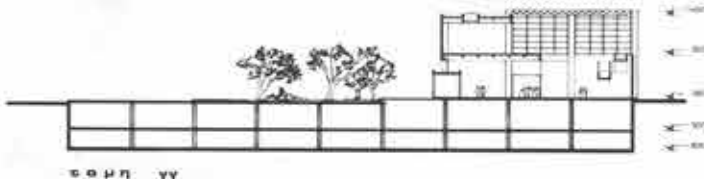

δυτικὴ ὄψη

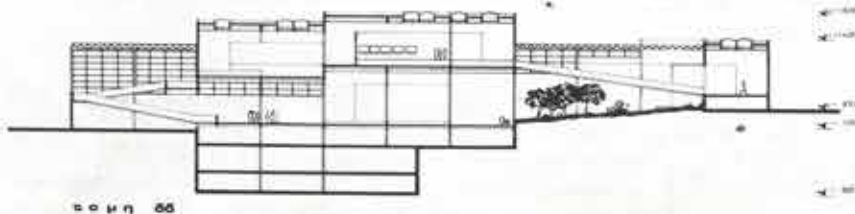

ανατολικὴ ὄψη

4

τομὴ γγ

τομὴ δδ

1. Ἀποψη προπλάσματος.

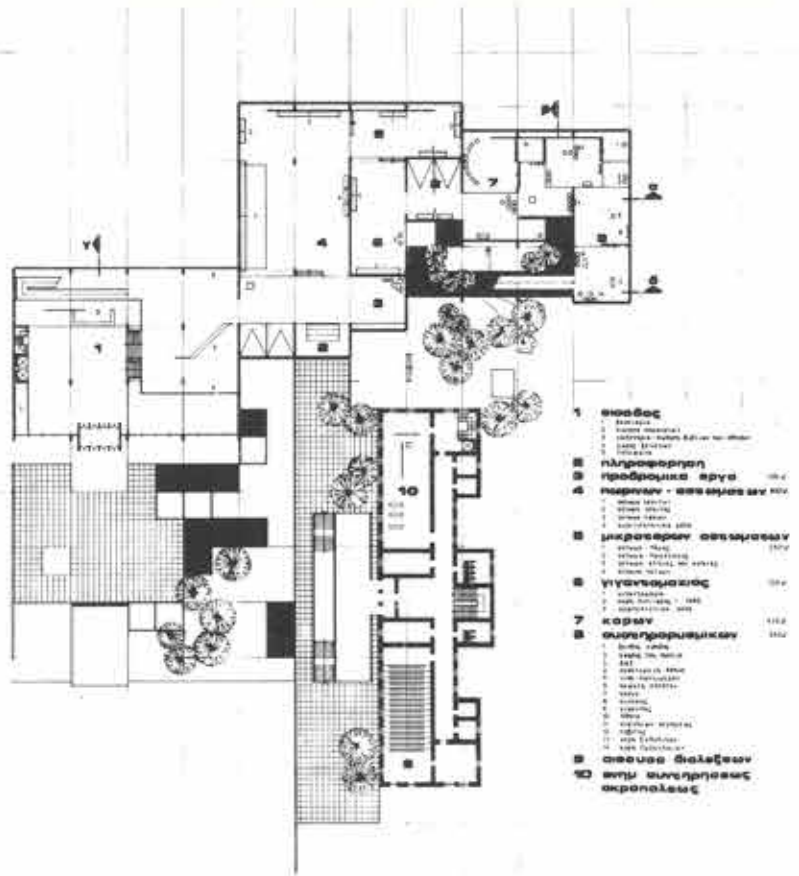
2. Αἴθουσα Ἐρεχθείου.

3. Ὅψεις.

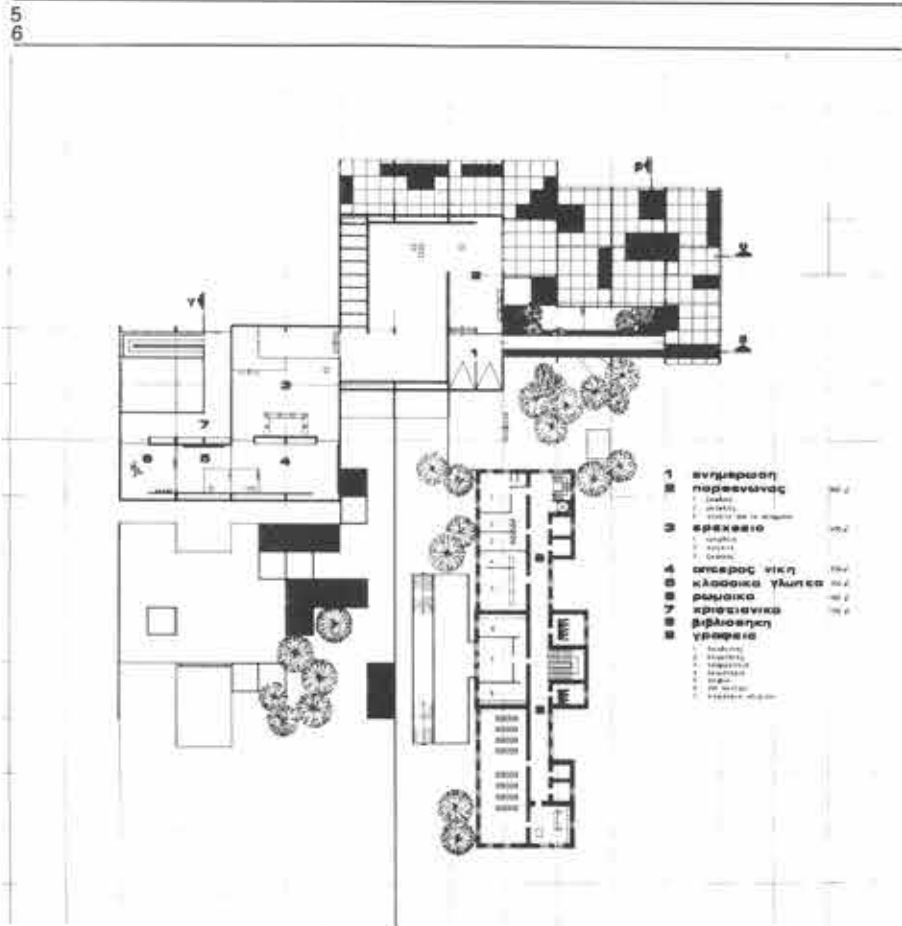
4. Τομές.

οπτικοακουστικά συστήματα. Τό κύκλωμα πορείας-εναλλαγής έντυπώσεων-ανάπαυσης εξυπηρετείται με τήν παρεμβολή καθιστικών και χώρων διαφορετικού χαρακτήρα, όπως π.χ. ο χώρος γύρω από τη ράμπα που ανεβαίνει στον όροφο. 'Ο χώρος αυτός διαμορφώνει ένα φυσικό περιβάλλον μέσα στο κλιματιζόμενο κτίριο και δημιουργεί πολλαπλά επίπεδα σχέσεων και αναφορών, γιατί συνδέει τόν μέσα με τόν έξω χώρο, προβάλλει τό παλαιό κτίριο πάνω στο καινούριο και συντελεί στη δυναμική διαμόρφωση τών όψεων λόγω τής κινητικότητας τών παραπετασμάτων που δίνουν ταυτόχρονα και χρώμα στό κτίριο. Τό ζητούμενο γκαράζ λειτουργεί με δύο ανεξάρτητες ράμπες γιά τήν άνοδο και τήν κάθοδο. 'Ο φέρων οργανισμός είναι από όπλισμένο σκυρόδεμα και ακολουθεί έναν κατασκευαστικό κάναβο 10,00 x 10,00 μ. 'Η αίθουσα τών εκμαγείων πού προβλέπεται στη β' φάση κατασκευής τού Μουσείου, προτείνεται νά κατασκευαστεί σέ συνέχεια τού χώλ τής εισόδου, μετά τήν άπαλλοτρίωση τών υπόλοιπων ιδιοκτησιών πού βρίσκονται στό οικοδομικό τετράγωνο.

- 5. Κάτοψη Ισογείου.
- 6. Κάτοψη όρόφου.

Ε' βραβείο: αρχιτέκτων Μ.Γ. Σουβατζίδης, Σύμβουλος πολιτικός μηχανικός Θ. Γώγος.
Συνεργάτης αρχιτέκτων Π. Μπερτζουάνης

"Ένταξη του Μουσείου στον ευρύτερο χώρο της πόλης. Το οικόπεδο γειτονεύει και προτείνεται να συνδεθεί άμεσα με τον αρχαιολογικό χώρο της 'Ακρόπολης, σε πρώτη φάση με υπόγεια διάβαση και σε τελική με την πεζοδρόμηση της Διονυσίου 'Αρεοπαγίτου. Προτείνεται η σταδιακή ένοποίηση όλων των ελεύθερων αρχαιολογικών και χώρων πρασίνου του κέντρου της 'Αθήνας, δηλαδή 'Ακρόπολης-νέου Μουσείου-Όλυμπίου-Ζαπτείου-Έθνικού κήπου και λόφου 'Αρδηττού.

"Ένταξη του Μουσείου στον άμεσο περίγυρό του. Προτείνεται η διαμόρφωση μίας έσωτερικής πλατείας μεταξύ του διατηρητέου κτιρίου και του νέου Μουσείου, ανοιχτής προς Μακρυγιάννη και Διονυσίου 'Αρεοπαγίτου-'Ακρόπολη. Η διάταξη του Μουσείου είναι κλιμακωτή, έχει άμφιθεατρική μορφή και ύψώνεται προς νότο που είναι οι πολυκατοικίες και χαμηλώνει προς βορρά προς το μέρος της πλατείας και του διατηρητέου.

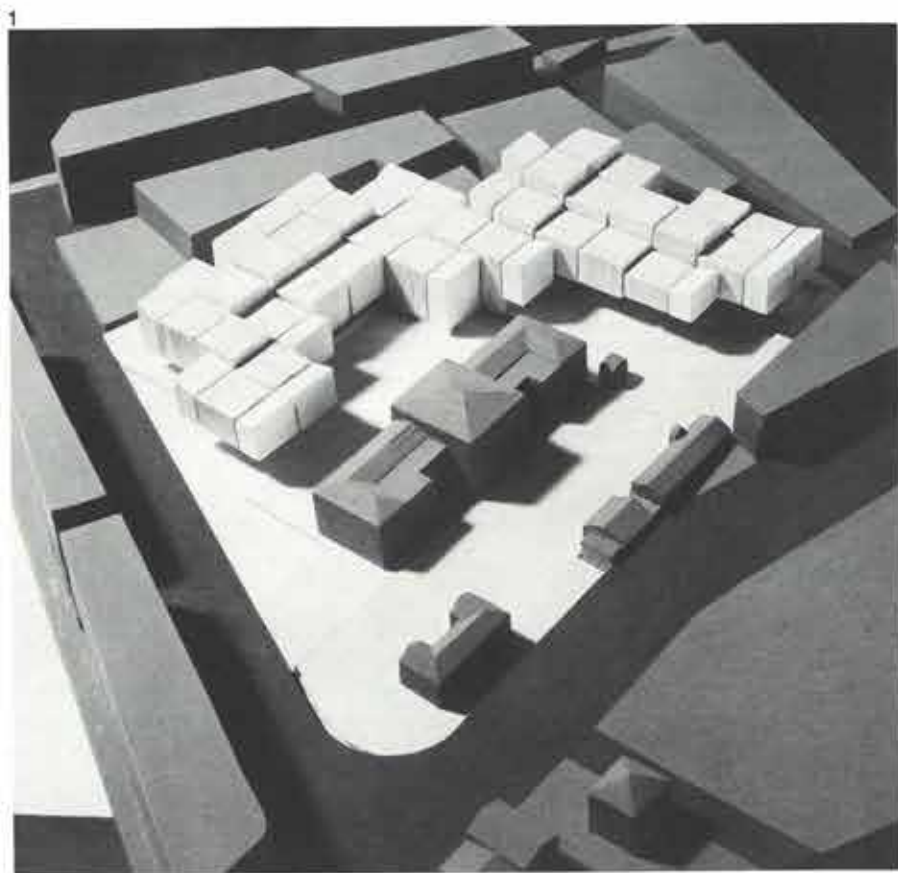
Διαμόρφωση του έσωτερικού χώρου και σχέση με τον ευρύτερο και άμεσο περιβάλλοντα χώρο. Προτείνεται η λύση του ενιαίου χώρου στο Μουσείο (και όχι των κλειστών αίθουσών) έπιμερισμένου σε ένότητες σύμφωνα με το κτιριολογικό πρόγραμμα και την κίνηση των έπισκεπτών.

α) Δ₁, Δ₂, Δ₃: πρώτη ένότητα τά πώρινα μαζί με καθιστικό: πορεία, στάση.

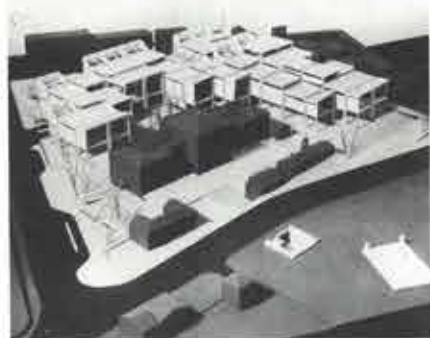
β) Δ₄: Γιγαντομαχία μαζί με καθιστικό και έξωστη με θέα την 'Ακρόπολη: στάση.

γ) Δ₅, Δ₆: κόρες και αύστηρορρυθμικά: πορεία.

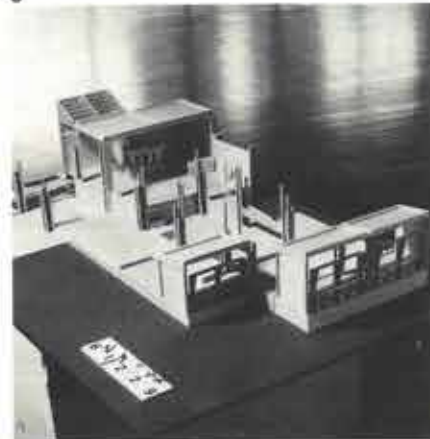
δ) Δ₇, Δ₈: ένότητα Παρθενώνα-'Ερεχθείου με καθιστικό: πορεία και στάση.

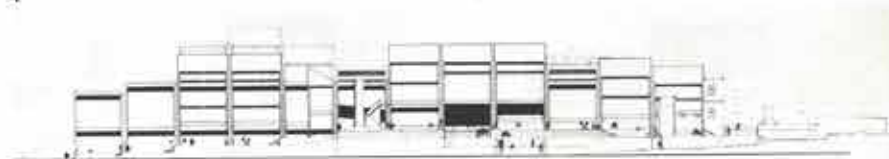
2

3

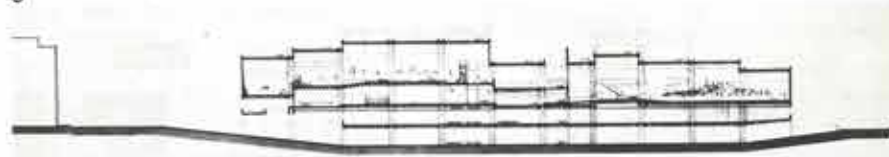
4

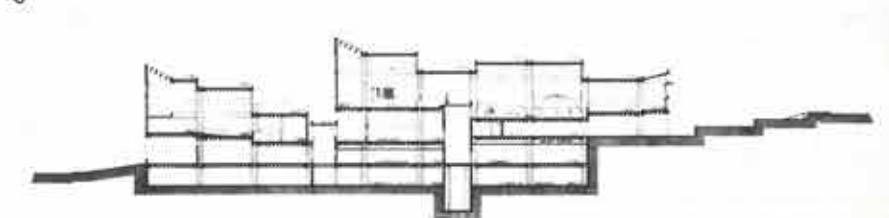
4

5

5

ε) Δ₉, Δ₁₀, Δ₁₁, Δ₁₂: "Απτερος Νίκη, κλασικά, ρωμαϊκά, χριστιανικά" πορεία.

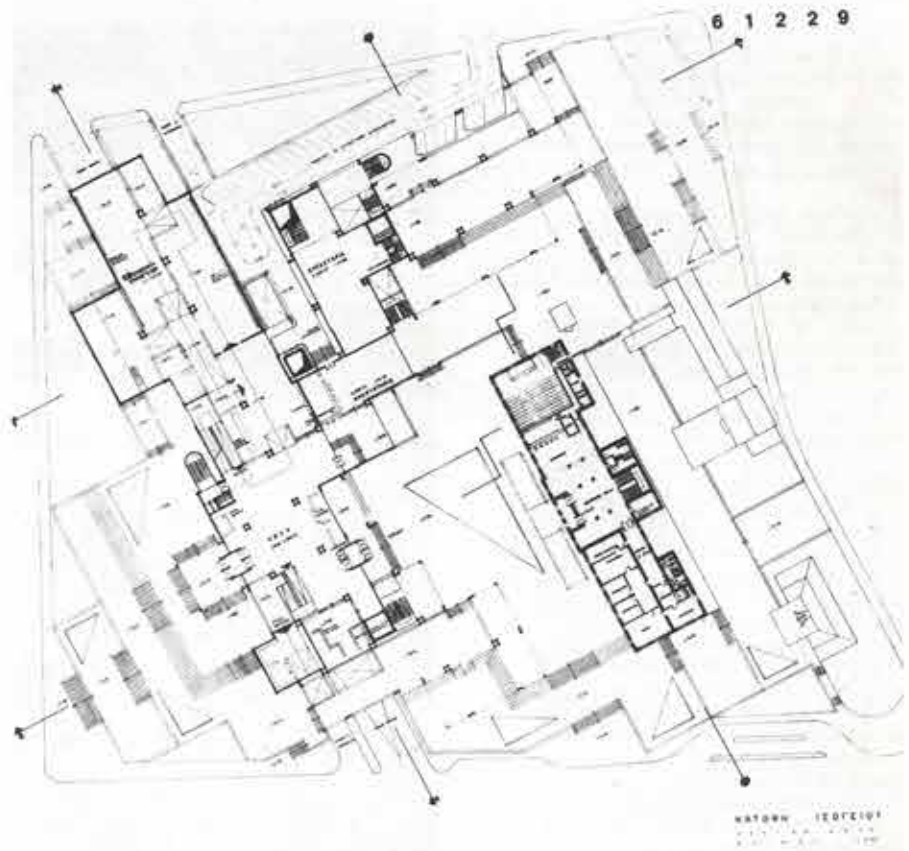
Ο έσωτερικός χώρος προτείνεται να διαμορφωθεί με επίπεδα σε διαφορετικές στάθμες και η κυκλοφορία με ράμπες. Η στέγη ακολουθεί με αλληπάλληλα οριζόντια και λοξά επίπεδα τη μορφή του έσωτερικού χώρου. Το κτίριο του Μουσείου είναι ανοιχτό προς βορρά (οι άλλες του πλευρές είναι κλειστές) για λόγους φωτισμού αλλά κυρίως για την επαφή του έσωτερικού χώρου με τον έξωτερικό, την πλατεία και τον βράχο της Ακρόπολης.

Λειτουργικές και άλλες παραδοχές. "Ενταξη του όλου συγκροτήματος σε έναν κατασκευαστικό και λειτουργικό κάναβο 12 x 12 μ. με ζώνη εγκαταστάσεων 60 εκ. και στατική ανεξαρτησία των διαφόρων επιπέδων. Η διοίκηση προτείνεται να τοποθετηθεί στο διατηρητέο, ενώ στη δεύτερη φάση τοποθετούνται και η αίθουσα διαλέξεων και η βιβλιοθήκη. Το διατηρητέο συνδέεται με το Μουσείο ύπογειως. **Εύελιξία κτιρίου και μελλοντικές επεκτάσεις.** Η κατασκευή του κτιρίου κατά φάσεις και οι μελλοντικές απαιτήσεις οδήγησαν στην αναζήτηση μίας κατασκευαστικής μονάδας που θα επέτρεπε με την επανάληψή της την κατασκευαστική και μορφολογική επέκταση του κτιρίου.

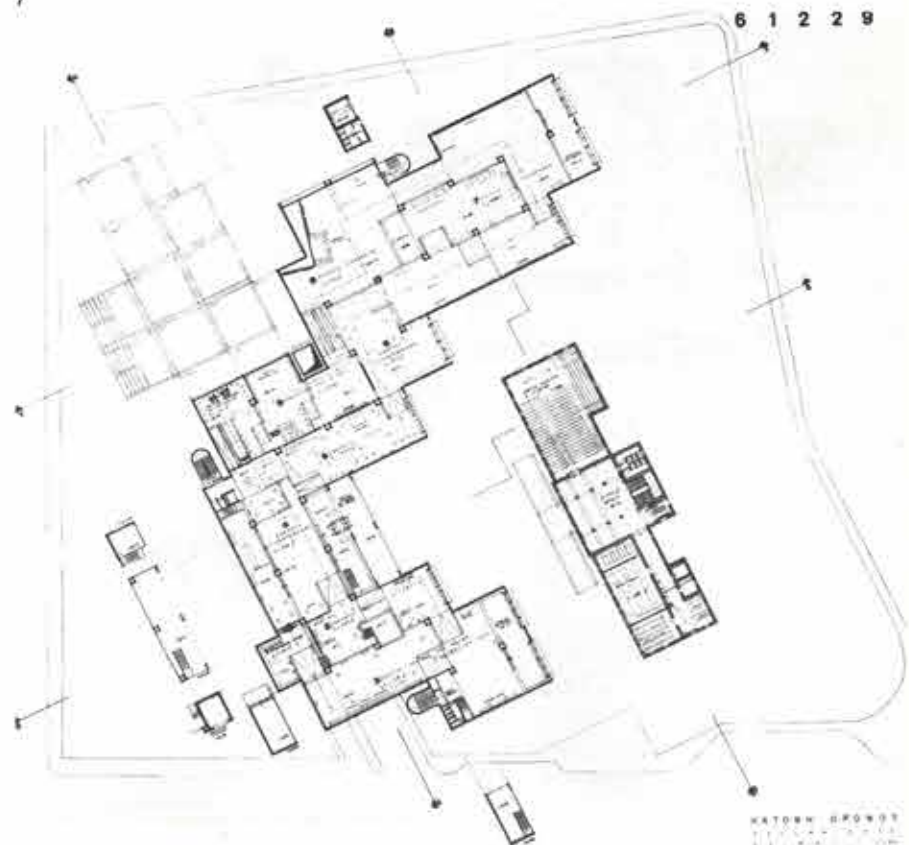
Φωτισμός. Προτείνεται ο κύριος φωτισμός του Μουσείου να είναι φυσικός και κυρίως βορινός, ενισχυόμενος από τεχνητό φωτισμό στην όροφή.

Μορφή κτιρίου - υλικά. Στις εξωτερικές όψεις και στο έσωτερικό του Μουσείου κυριαρχεί το έμφανές σκυρόδεμα με λευκό τσιμέντο. Οι πλευρικοί τοίχοι προτείνεται να γίνουν και αυτοί από έμφανές όπλισμένο σκυρόδεμα βαμμένο με τα χρώματα του Πολύγνωτου για πλαίσιο στα εκθέματα.

6

7

1. "Αποψη προπλάσματος. Φάση α'.
2. "Αποψη προπλάσματος. Φάση β'.
3. Πρόπλασμα έσωτερικού χώρου.
4. Όψεις.
5. Τομές.
6. Κάτοψη ίσογειου.
7. Κάτοψη όροφου.

Στ' βραβείο: αρχιτέκτων Δ. Καταρόπουλος, Συνεργάτες αρχιτέκτονες Ν. Γούλιας και Δ. Παναγόπουλος, Ήλεκτρολόγοι-μηχανολόγοι μηχανικοί Θ. Γκιόκας και Γ. Ντόλας

1. Για την καλύτερη ένταξη του στο οικόπεδο, θεωρήθηκε σκόπιμο νά απομακρυνθεί τό Μουσείο από τή Μακρυγιάννη κατά 50 μ. περίπου. Έτσι δημιουργείται μιά πλατεία πού ανάδεικνύει και τό νέο κτίριο και τό νεοκλασικό, εξασφαλίζοντας τήν άνεμπόδιση θέα τους από τή Μακρυγιάννη.

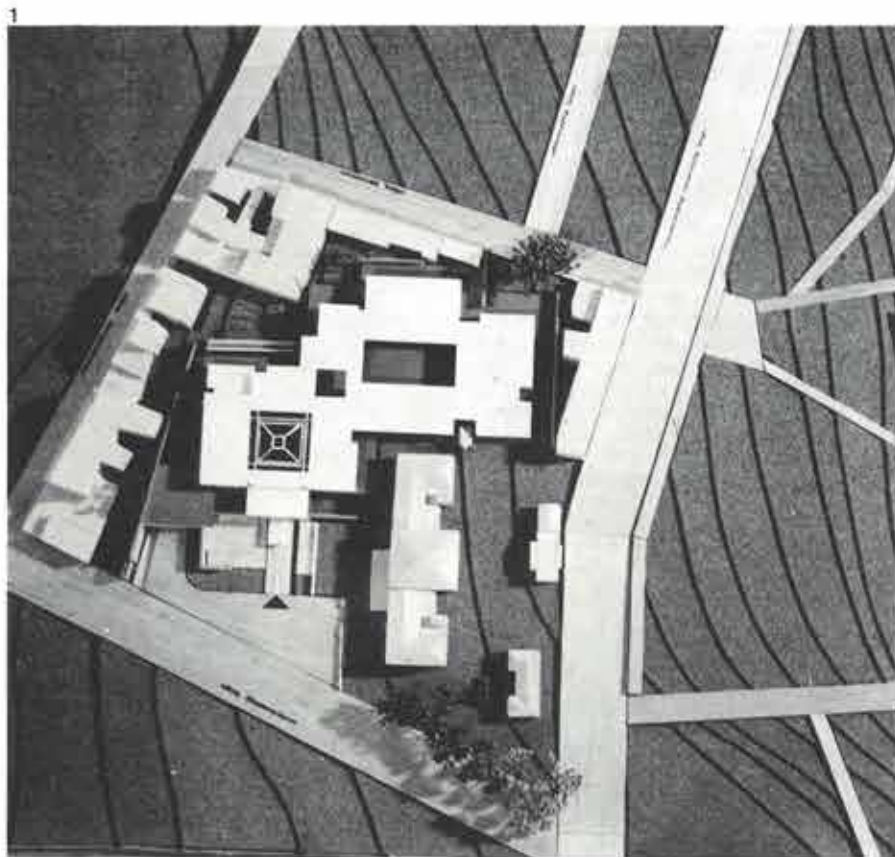
2. Δόθηκε ιδιαίτερη σημασία στη διάπλαση των όγκων του κτιρίου, σε συνδυασμό με τή λειτουργία του, ώστε νά μὴν προκύψει τελικά ένας ενιαίος όγκος αλλά μικρότεροι όγκοι με διαφορετικά ύψη. Τά απαραίτητα για τή λειτουργία και τόν φωτισμό αίθρια ελαφρώνουν ακόμη περισσότερο τήν τελική μορφή πού προβάλλεται έντονα στους επισκέπτες τής 'Ακρόπολης.

3. Τό ύψος του νέου κτιρίου είναι χαμηλότερο κατά 3,00 μ. από τό ύψος του νεοκλασικού. Έτσι τό νεοκλασικό κτίριο δέν χάνει τήν κλίμακά του.

4. Ό διαχωρισμός των χώρων εξυπηρετήσης (κεντρικό χώλ κλπ.) και έκθεμάτων έγινε σαφής με τή διαφοροποίησή τους σε δύο στάθμες, ίσογειου και όρόφου. Ό διαχωρισμός αυτός θεωρήθηκε απαραίτητος γιατί θά επισκέπτονται τό Μουσείο πάνω από 20.000 άτομα τήν ημέρα, πού θά διαθέτουν πολύ χρόνο στο κεντρικό χώλ για νά αγοράζουν κάρτες κ.ά.

Ό ενοποίηση των δύο επιπέδων γίνεται με μιά ράμπα ανόδου-καθόδου, πλάτους 5,00 μ., πού έντάσσεται σε έναν τετράγωνο χώρο. Ό τετράγωνος αυτός χώρος καλύπτεται με διαφανή θόλο πρισματικής μορφής πού επιτρέπει νά εισέρχεται στο κτίριο άπλετο φώς. Έτσι πιστεύεται ότι ό χώρος

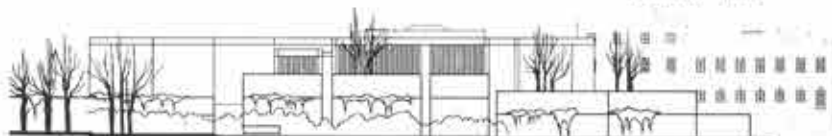
2

3

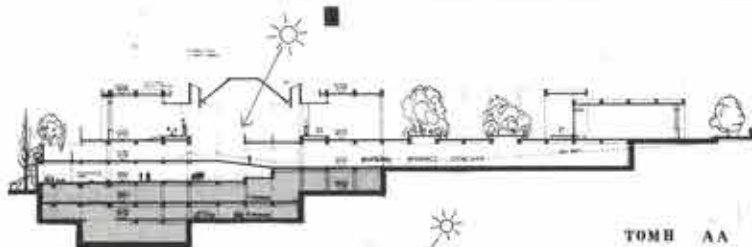

ΒΟΡΕΙΑ ΟΦΗ

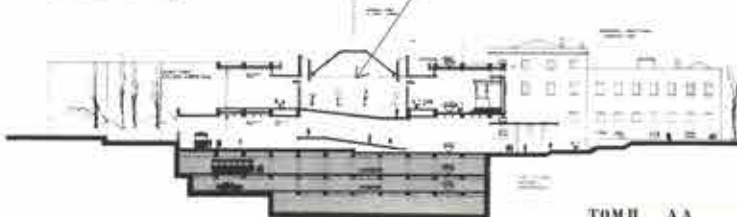

ΝΟΤΙΑ ΟΦΗ

4

ΤΟΜΗ ΑΑ

ΤΟΜΗ ΔΔ

1. Αποψη προπλάσματος.

2. Τοπογραφικό.

3. Όψεις.

4. Τομές.

5. Κάτοψη ίσογειου.

6. Κάτοψη όρόφου.

αυτός, που έχει τονιστεί ιδιαίτερα στην
 ολη σύνθεση, θα γίνει χώρος αναφοράς
 και προσανατολισμού των επισκεπτών.

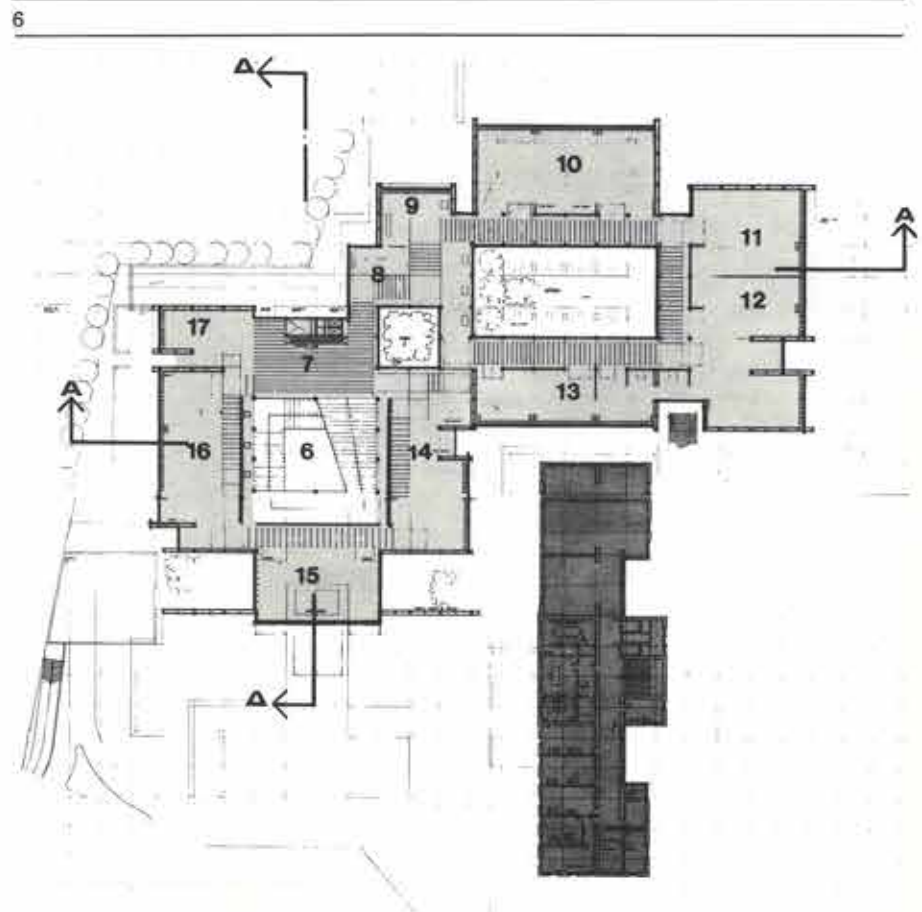
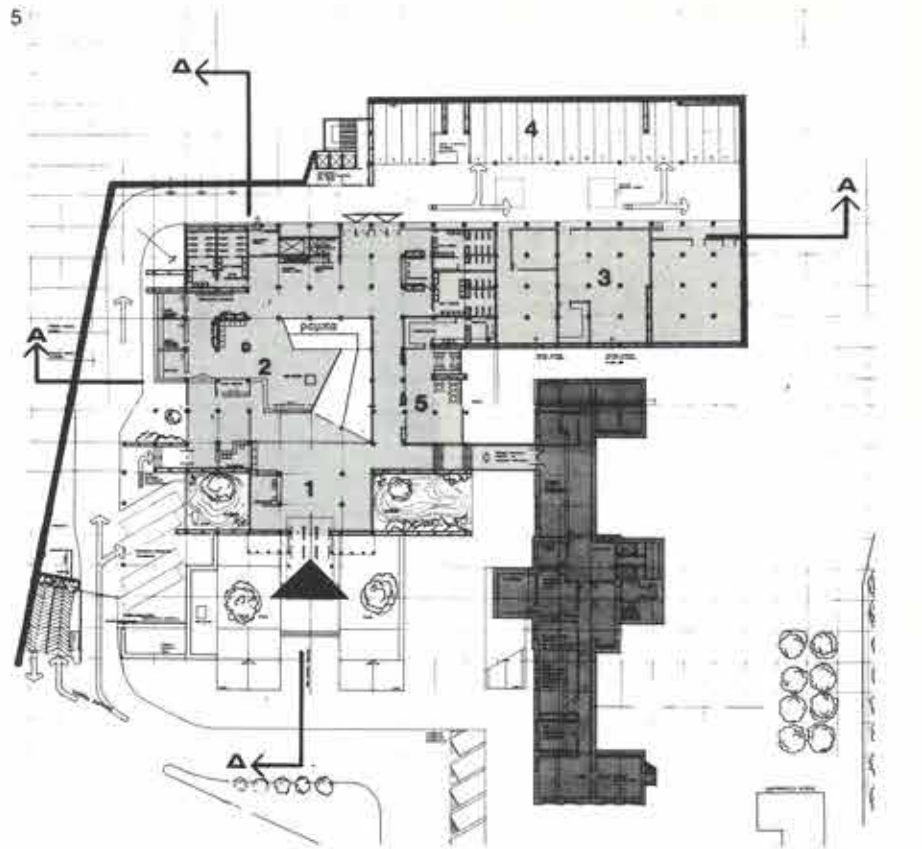
Οι έκθεσιακοί χώροι, που βρίσκονται στον
 όροφο, έχουν τοποθετηθεί έτσι ώστε τα
 εκθέματα να παρουσιάζονται σε χρονολο-
 γική σειρά. Η κίνηση των επισκεπτών γί-
 νεται σε ένα επίπεδο υπερυψωμένο κατά
 50 εκ. σε σχέση με το έκθεσιακό επίπεδο,
 και αφού διαγράψει κλειστή πορεία γύρω
 από τις αίθουσες και τα αίθρια καταλήγει
 πάλι στο χώλ του όρόφου. Σε κάθε αίθου-
 σα, μικρές ράμπες επιτρέπουν στον έπι-
 σκέπτη να πλησιάζει τα γλυπτά.

Δέν δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα στον φυ-
 σικό φωτισμό από πάνω. Τό φώς των αιθρί-
 ων και οι πλάγιοι φωτισμοί θεωρήθηκαν
 αρκετοί. Παρ' όλα αυτά στους χώρους των
 Καρυάτιδων έχει προβλεφθεί και πρόσθε-
 τος φωτισμός.

Όργάνωση του γύρω χώρου

Προτείνονται:

1. Η σταδιακή απομάκρυνση των αυτοκι-
 νητών από τη Διονυσίου Άρεοπαγίτου και
 ή μετατροπή της (στην τελική φάση) σε
 πεζόδρομο.
2. Η σύνδεση με πεζόδρομο της 'Ακρόπο-
 λης και του Μουσείου μέσω του χώρου
 του Θεάτρου Διονύσου.
3. Η χρησιμοποίηση του αρχαιολογικού
 χώρου που βρίσκεται κοντά στο Θέατρο
 Διονύσου για περιοδικές εκθέσεις του
 Μουσείου.
4. Όσο τό δυνατό λιγότερες απαλλοτριώ-
 σεις για την επέκταση του Μουσείου, γιατί
 τό κόστος τους θά ξεπεράσει τό κόστος
 κατασκευής του Μουσείου.

Έξαγορά: αρχιτεκτων Δ. Μανίκας, συνεργάτης αρχιτεκτων W. Holzbauer. Συνεργάτες H. Critzner και E. Zelenka

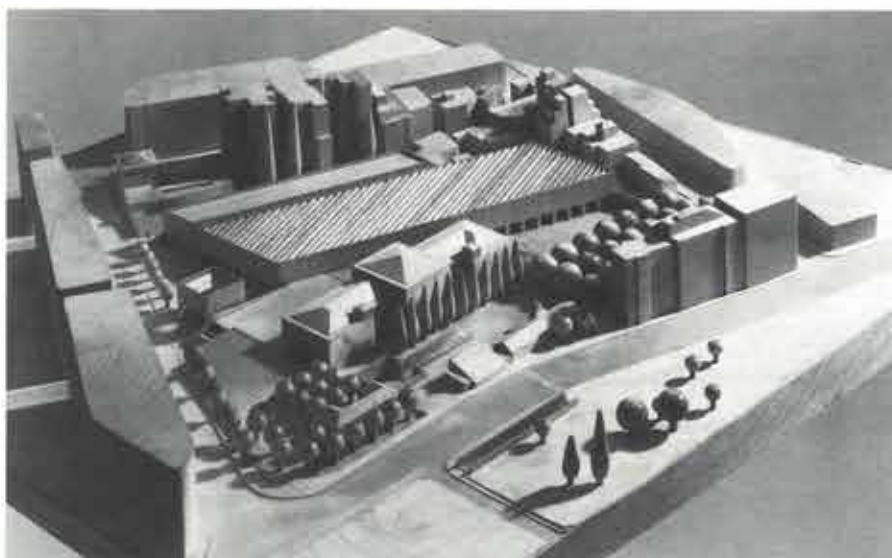
Στήν αρχική φάση, αλλά και στη μελλοντική του επέκταση, τό Μουσείο δέν καταλαμβάνει γειτονικά οικόπεδα του οικοδομικού τετραγώνου, εκτός από τό μικρό τμήμα κατά μήκος τής Μητσαίων, πού προτείνεται γιά έξοδο από τόν υπόγειο χώρο στάθμευσης, αλλά και γιά είσοδο πεζών από τήν Καλλιπερή και τήν περιοχή Φιλοπάππου. Προτείνεται επίσης μία υπόγεια διάβαση πού θά συνδέει τόν αρχαιολογικό χώρο ('Ακρόπολη, 'Ηρώδειο, Θέατρο Διονύσου) μέ τό νέο Μουσείο και τόν γύρω δεντροφυτεμένο χώρο πού θά μπορούσε νά αποτελέσει ένα δημόσιο κήπο, εφόσον καταλαμβάνει τό μισό περίπου οικόπεδο και περικλείει τά διατηρητέα κτίρια και τό στρατιωτικό νοσοκομείο πού έντάσσεται στη λειτουργία του Μουσείου.

Ή προσαρμογή του νέου κτιρίου στό πολεοδομικό περιβάλλον και ή σχετικά ουδέτερη μορφή του (πού δέν ανταγωνίζεται τόν βράχο τής 'Ακρόπολης), αφήνουν τή νεοκλασική μορφή του διατηρητέου νοσοκομείου νά επικρατεί στόν χώρο.

Ή θέση και ή κλίση του οικοπέδου επηρέασαν σημαντικά τόν προσανατολισμό του κτιρίου. Ή κεντρική είσοδος του Μουσείου βρίσκεται στη Μακρυγιάννη και τονίζεται μέ ένα συμβολικό πρότυπο. Στη Μακρυγιάννη βρίσκεται επίσης ή είσοδος του υπόγειου χώρου στάθμευσης.

Τό κεντρικό χώλ τοποθετήθηκε μεταξύ του νέου Μουσείου και του παλαιού στρατιωτικού νοσοκομείου, τά όποια μέσο αυτού επικοινωνούν άπευθείας. Στη μελλοντική επέκταση προβλέπεται νά επικοινωνεί και ή αίθουσα διαλέξεων μέ τό κεντρικό χώλ.

Τό κτίριο του παλαιού στρατιωτικού νοσοκομείου λόγω του τρόπου κατασκευής του περιλαμβάνει βοηθητικούς χώρους και τουαλέτες κοινού στό υπόγειο, τό αναψυκτήριο και τά γραφεία στό ισόγειο, και τή βιβλιοθήκη (μελλοντική επέκταση) στόν α' όροφο. Τό αναψυκτήριο θά μπορεί

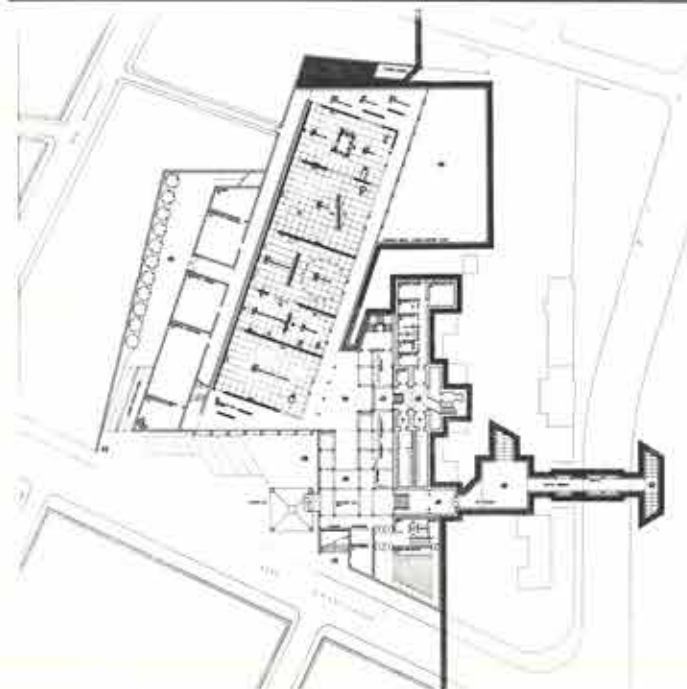

1

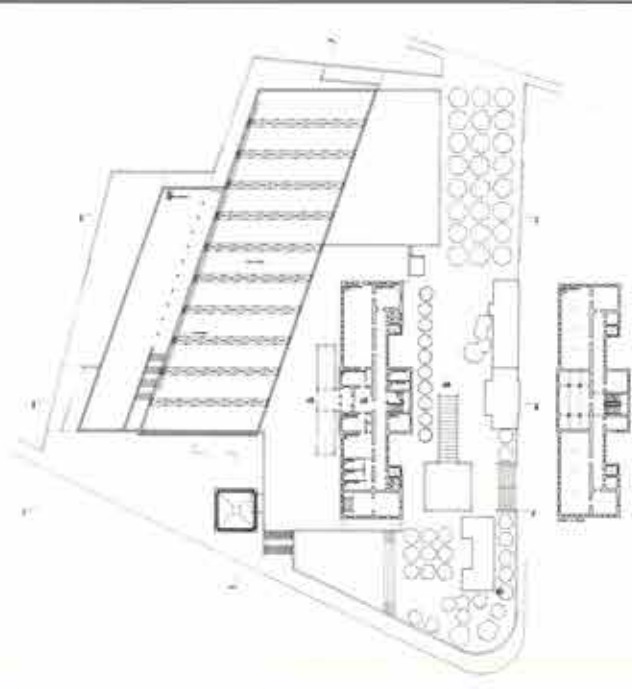

2

3

4

νά λειτουργεί και τις ώρες που θα είναι κλειστό τό Μουσείο.

Οι ενότητες των εκθεμάτων προβλέπεται νά τοποθετηθούν σε μία μεγάλη αίθουσα διαστάσεων 33,00×105,00 μ. και ύψους 9,94 μ. Η λειτουργικότητα του εσωτερικού χώρου επιτυγχάνεται με σταθερά χωρίσματα ύψους 5,60 μ. που δημιουργούν αυτόνομους χώρους. Τά χωρίσματα αυτά προσφέρουν τή δυνατότητα οργάνωσης των ενότητων και επιπλέον εξασφαλίζουν επιφάνειες γιά τήν τοποθέτηση μεγάλου και μεσαίου μεγέθους εκθεμάτων (άετωμα λεόντων, άετωμα όφρων, ζωφόρος Παρθενώνα κλπ.). Τά σταθερά χωρίσματα αποτελούνται από μαρμαρίνους όγκους διαστάσεων 50×70×150 εκ. που δίνουν κλίμακα στον χώρο.

Η σειρά των ενότητων διαμορφώνει μία ασύμμετρη διαδρομή. Ένας διάδρομος επιτρέπει τήν επιστροφή των επισκεπτών στό κεντρικό χώρο και τή δυνατότητα μιάς δεύτερης επαφής με τά εκθέματα.

Η έκθεση των μεγάλου όγκου και βάρους αρχαίων στον υπαίθριο χώρο, βρίσκεται στό ίδιο επίπεδο με τήν αίθουσα ενότητων και περικλείεται με έναν τοίχο ύψους 6,00 μ. πρós τήν πλευρά του προτεινομένου δημόσιου κήπου· έτσι είναι ορατή από τούς διερχόμενους.

Η αίθουσα των έκμαγείων (μελλοντική επέκταση) συνδέεται με τή μεγάλη αίθουσα ενότητων με κλιμακοστάσιο που οδηγεί σε έναν διάδρομο πλάτους 4,00 μ. Στο ίδιο επίπεδο με τήν αίθουσα ενότητων βρίσκονται τά εργαστήρια και οι αποθήκες του κτιρίου.

Τρόπος κατασκευής

Η φέρουσα κατασκευή τής αίθουσας ενότητων αποτελείται από δύο εξωτερικούς τοίχους πάχους 70 εκ. και ύψους 11,0 μ. στους οποίους στηρίζονται μεταλλικά πλαίσια τριγωνικής διατομής ύψους 2,12 μ., τά όποια περιέχουν τόν τεχνητό φωτισμό και τόν κλιματισμό τής αίθουσας. Η όροφή είναι κατασκευασμένη από ελαφρό

και άφλεκτο μεταλλικό ύλικό. Η εξωτερική επιφάνεια των τοίχων τής φέρουσας κατασκευής είναι επενδυμένη με πλάκες μαρμάρου, ενώ τό εσωτερικό είναι επιχρισμένο και βαμμένο σε χρώμα τερακότας. Στο κεντρικό χώρο υπάρχει στατικός κάναβος που επιτρέπει τήν κατασκευή κυψελωτής όροφης. Ο φέρων σκελετός έχει επένδυση μαρμάρου που δημιουργεί μιά όμοιογενή επιφάνεια με τό δάπεδο.

Φωτισμός

Ο φωτισμός του χώρου τής αίθουσας ενότητων και των σταθερών χωρισμάτων τής εξασφαλίζεται με φυσικό και όμοιομορφο φωτισμό από τις διαφανείς λωρίδες τής όροφης, οι όποιες είναι στραμμένες πρós βορρά. Ο τεχνητός φωτισμός των έκθεμάτων και των σταθερών χωρισμάτων εξασφαλίζεται με κυλινδρικούς προβολείς. Ο φυσικός φωτισμός τής αίθουσας των έκμαγείων γίνεται από πλάγια ανοίγματα στό τοίχωματα.

7.
"Όψεις. Φάση β'.

8.
Τομές.

5

6

1.
"Αποψη προπλάσματος.

2.
Πρόπλασμα εσωτερικού χώρου.

3.
Κάτοψη ίσογειου. Φάση β'.

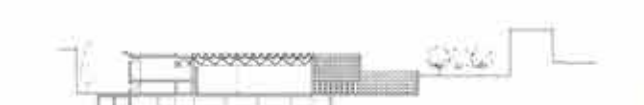
4.
Κατόψεις α' και β' όρόφου. Φάση β'.

5.
Τοπογραφικό. Φάση β'.

6.
Άξονομετρικό μεγάλης αίθουσας.

7

8

*Έξαγορά: αρχιτέκτονες: P.Λ. Βακράτσας, Α.Κ. Σαμαράς και Μ.Α. Νέγρης.
Σύμβουλος αρχαιολόγος: Α.Δ. Καλογεροπούλου. Συγκοινωνιολόγος: Κ. Ζέκκος. Πολιτικός μηχανικός: Ε. Άντωνούλας.
Μηχανολόγος-ηλεκτρολόγος: Α. Πανταζής. Μηχανολογικά σταθμού αυτοκινήτων: Β. Πυριωίτης*

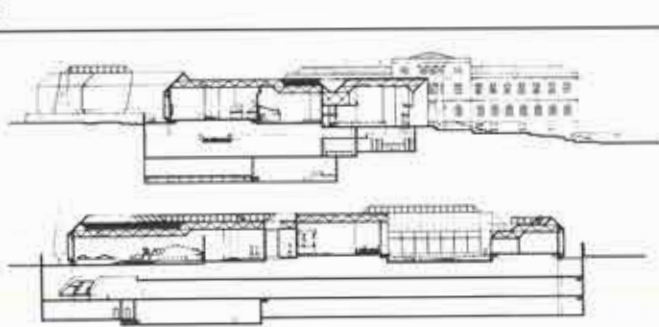
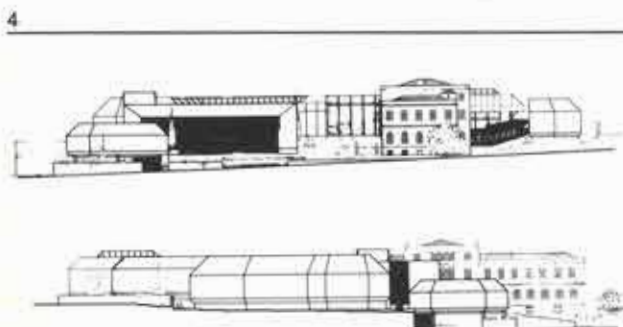
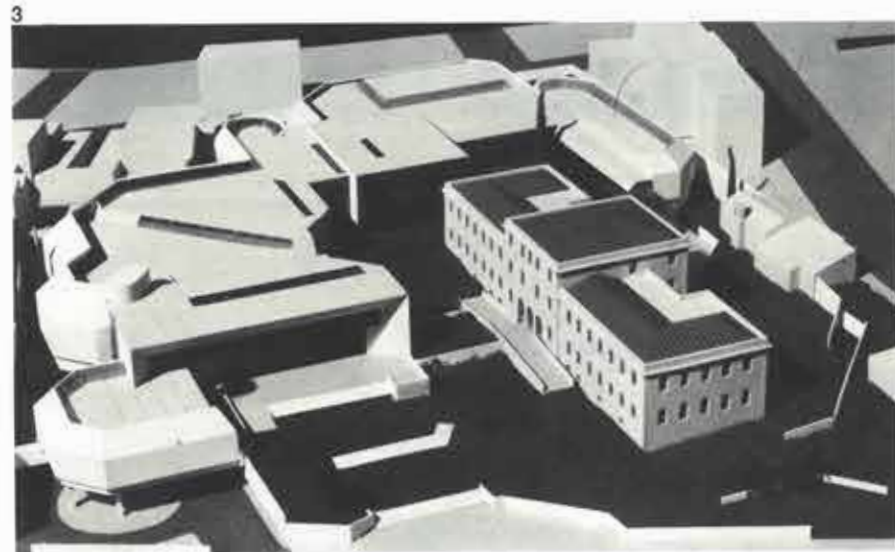
Προτείνονται κυκλοφοριακές ρυθμίσεις στον ευρύτερο χώρο της Ακρόπολης με ένταξη της Διονυσίου Άρεοπαγίτου στο δίκτυο πεζοδρόμων και πρασίνου, για την άμεση σύνδεση του Μουσείου με τον Ίερό Βράχο.

Η αρχιτεκτονική λύση περιορίζεται στο υπάρχον οικόπεδο. Άξιοποιείται η άκανόνιστη γεωμετρία του οικοπέδου και αποφεύγονται οι απαλλοτριώσεις στις γειτονικές ιδιοκτησίες, με τις γνωστές κοινωνικές τους συνέπειες.

Αποφεύγεται η όπτική έπαφή με τα γύρω κτίσματα και το νέο κτίριο, περιβάλλοντας το διατηρητέο, στρέφεται προς τα δημιουργούμενα έσωτερικά αίθρια.

Τό Μουσείο περιέχει συγκεκριμένα έκθεματά. Γι' αυτό, επιβάλλεται μία αρχιτεκτονική πεπερασμένη και μη εξέλιξη. Για την εύκολη διακίνηση των επίσκεπτών και την έναρμόνιση της κλίμακας του με το διατηρητέο, τό νέο κτίριο είναι μονόροφο και ακολουθεί τις κλίσεις του εδάφους. Κατά τη διαδρομή του ό επισκέπτης προσανατολίζεται έχοντας συνεχές σημείο αναφοράς τά αίθρια και τό διατηρητέο κτίριο, και επιστρέφει στό σημείο εκκίνησης του.

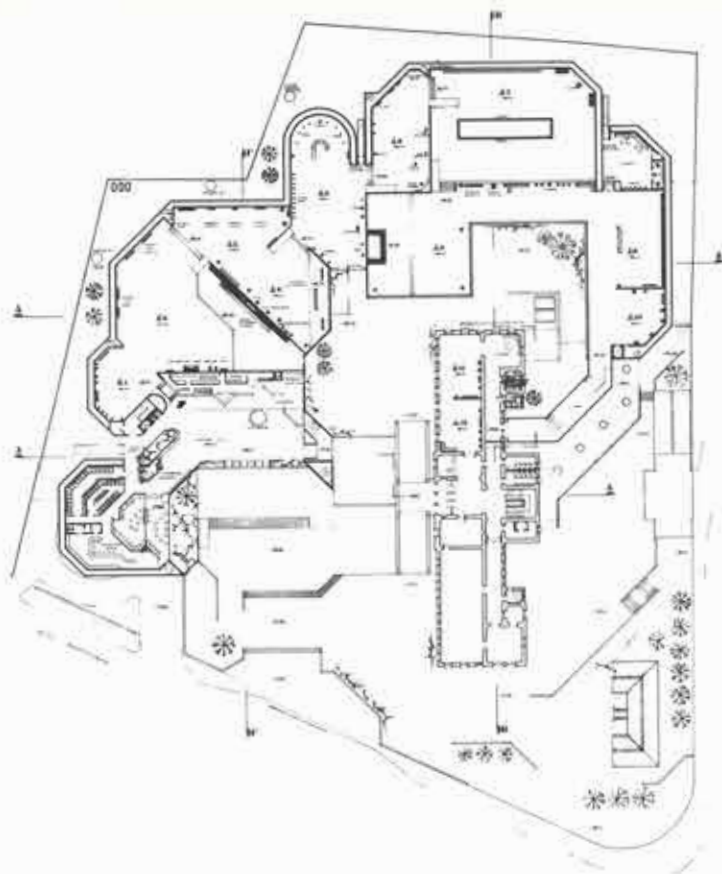
Η γεωμετρία του οικοπέδου, ή σύνθεση και ή συνέχεια των έννοτήτων των έκθεμάτων, σε συνδυασμό με τεχνολογικές και κατασκευαστικές απαιτήσεις, καθορίζουν τή μορφή του κτιρίου. Τό περιμετρικό διπλό τοίχωμα-πέτασμα άποτελεί τόν φέροντα οργανισμό όπου άναρτάται τό χωροδίκτυωμα πού δημιουργεί ταυτόχρονα

έναν επισκέψιμο χώρο για τις ηλεκτρομηχανολογικές εγκαταστάσεις, ανεξάρτητο από τις λειτουργίες του Μουσείου. Το χωροδικτύωμα ελαχιστοποιεί τα υποστυλώματα και προσφέρει την ευχέρεια δημιουργίας ζωνών και σημείων ελεγχόμενου φυσικού και τεχνητού φωτισμού ανάλογα με τις θέσεις των εκθεμάτων.

6

1-3.
Πρόπλασμα.

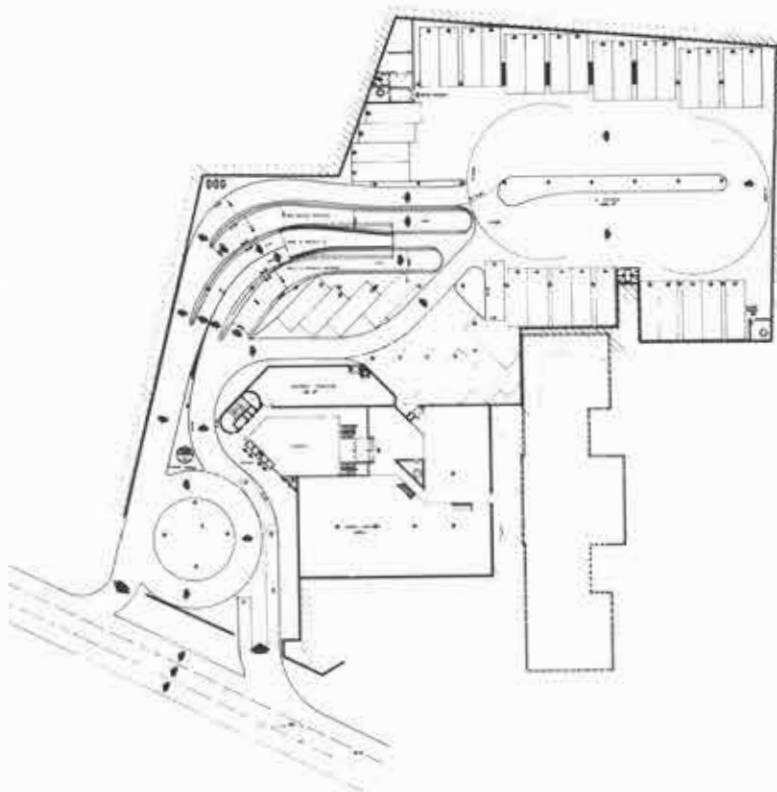
4.
Όψεις.

5.
Τομές.

6.
Κάτοψη ίσογειου.

7.
Κάτοψη β' υπογείου.

7

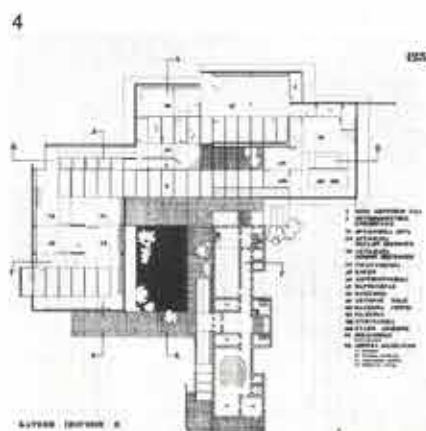
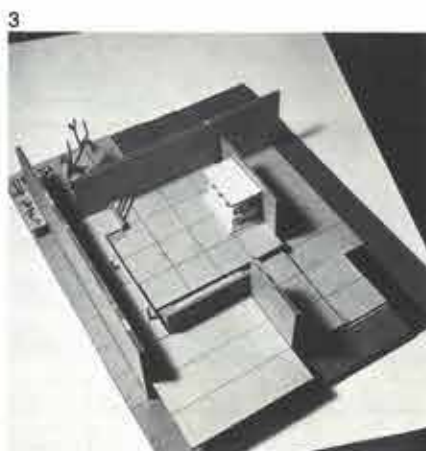
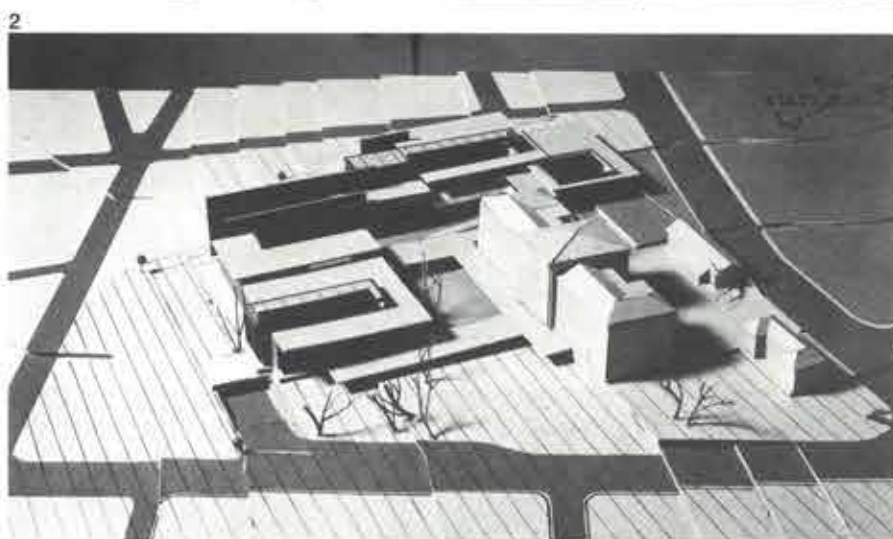
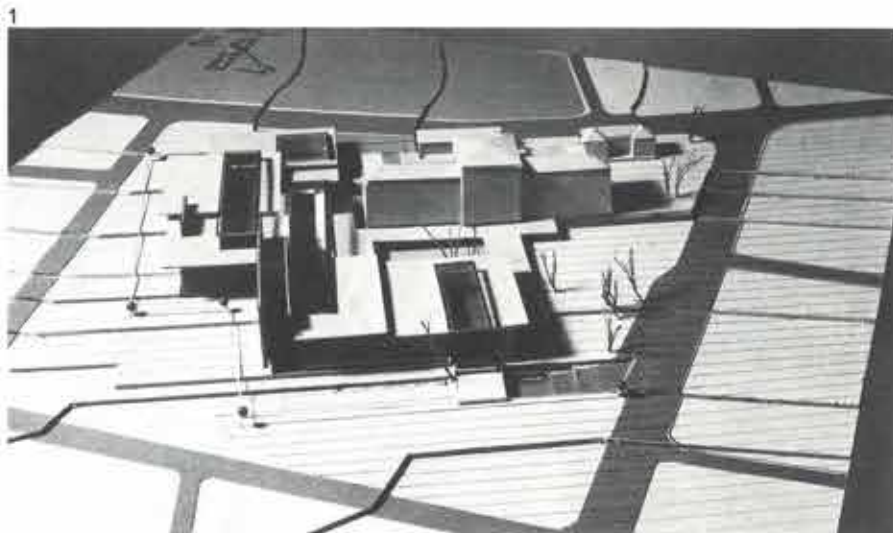
Έξαγορά: αρχιτέκτονες: Γ. Γεράκης και Ι. Κομνηνός

Στή λύση αυτή επιχειρήθηκε μιά οργανική σύνδεση του νέου κτιρίου και του διατηρητέου με μιά αύλη, στοιχείο συνδεδεμένο στενά με την ελληνική ιστορία και παράδοση. Οι περιμετρικές στοές κλιμακώνουν τή μετάβαση από τόν υπαίθριο χώρο στον ημιυπαίθριο και στον κλειστό κλιματιζόμενο, δημιουργώντας και διαβαθμίσεις στην ένταση του φωτός.

Τά εκθέματα είναι τοποθετημένα σε κλιμακωτά επίπεδα. Τήν ίδια κλιμάκωση ακολουθεί και τό κτίριο που αποτελείται από μιά λιτή σύνθεση κατακόρυφων και οριζόντιων επιπέδων που προσαρμόζονται στην κλίση του εδάφους και περιβάλλουν διακριτικά τό νεοκλασικό κτίριο. Όλόκληρα τμήματα των επιπέδων τής οροφής αποτελούνται από διαφανείς επιφάνειες που εξασφαλίζουν στους εκθεσιακούς χώρους άπλετο διάχυτο φωτισμό. Όπου ήταν άναγκαία ή τοπική ένιςχυση του φυσικού φωτισμού έχουν τοποθετηθεί και πλευρικοί φεγγίτες.

Σέ κεντρικό σημείο τής σύνθεσης βρίσκονται τό χώρο τής εισόδου και τό αναψυκτήριο, που είναι διαμορφωμένα σε διαφορετικά επίπεδα. Τό αναψυκτήριο επικοινωνεί με διάφορα σημεία του εκθεσιακού χώρου ώστε νά αποτελεί ένα ζωτικό χώρο στάσης και άνάπαυσης. Σέ χαρακτηριστικά σημεία του Μουσείου προβλέπονται όπτικοακουστικά μέσα ενημέρωσης που παρέχουν πληροφορίες για τά εκθέματα. Στο παλιό κτίριο τοποθετούνται τά γραφεία, ή βιβλιοθήκη και ή αίθουσα συγκεντρώσεων, που έχουν λειτουργία ανεξάρτητη από τόν υπόλοιπο εκθεσιακό χώρο. Όρισμένες λειτουργίες άπαιτούν τροποποιήσεις του φέροντος οργανισμού του διατηρητέου.

Ό χώρος των έκμαγείων που προβλέπεται στη β' φάση έχει πρόσβαση από τό κεντρικό χώρο. Τό υπόγειο γκαράζ έχει προσέλαση από τή Μακρυγιάννη αλλά υπάρχει και πρόβλεψη από τή Μητσαίων για μελλοντική άποσυμφόρηση τής κυκλοφορίας. Ό κόμβος καθόδου των επισκεπτών στο γκαράζ καταλήγει στο υπόστεγο τής αύλης για λόγους ασφάλειας και έλέγχου των καυσαερίων.

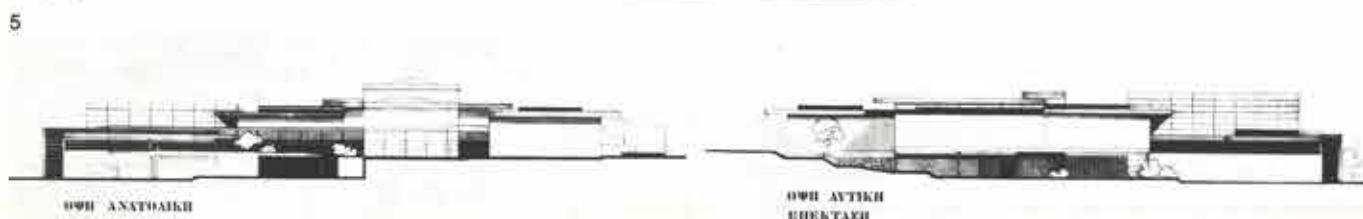

1,2. Απόψεις προπλάσματος.

3. Πρόπλασμα έσωτερικού χώρου.

4. Κάτοψη ίσογειού.

5. Όψεις.

Κτίρια κεντρικών υπηρεσιών ύπουργείων

Nine Ministry buildings in the Greater Athens Area

Τό 'Υπουργείο Οικονομικών προκήρυξε για λογαριασμό της Κτηματικής 'Εταιρείας του Δημοσίου Α.Ε. αρχιτεκτονικό διαγωνισμό ιδεών για τὰ κτίρια πού θά στεγάσουν τίς κεντρικές υπηρεσίες έννέα ύπουργείων ώς τό έτος 2000.

Σκοπός του διαγωνισμού ήταν ή ύποβολή γενικών προτάσεων για τήν πολεοδομική καί κυκλοφοριακή ένταξη κάθε συγκροτήματος κτιρίων στην προτεινόμενη περιοχή, ή διατύπωση κατευθυντήριων γραμμών για τή σύνταξη κτιριολογικού προγράμματος, ό καθορισμός σταθερών για κάθε προτεινόμενη λύση κ.ά.

Στίς επόμενες σελίδες δημοσιεύονται οι μελέτες στίς οποίες άπονεμήθηκαν οι έξι ισότιμες διακρίσεις του διαγωνισμού, μαζί με μερικές σκέψεις για τόν διαγωνισμό της αρχιτέκτονος Σ. Άντωνάκη, μέλους της κριτικής επιτροπής.

Ο διαγωνισμός έχει μερικά ειδικά χαρακτηριστικά πού τού δίνουν ιδιαίτερο ένδιαφέρον τόσο από άποψη διαδικασίας καί διατύπωσης του προγράμματος, όσο καί από άποψη ουσιαστικού περιεχομένου. Τό ιδιαίτερο ένδιαφέρον του όφείλεται στό ότι:

α) Άποτελούσε τήν α' φάση ενός αρχιτεκτονικού διαγωνισμού καί έδινε δυνατότητες επέμβασης στό ίδιο τό πρόγραμμά του. "Όσες άντιρρήσεις καί άν έχουμε ώς πρός τόν τρόπο διατύπωσης του προγράμματος καί τήν άνεπάρκεια των στοιχείων πού δόθηκαν στους διαγωνιζόμενους, είναι θετικό ότι ό διαγωνισμός πρόβλεπε δύο φάσεις.

β) Κατεύθυνε, έστω καί με άδέξια διατύπωση, τόν προβληματισμό γύρω από τό επίκαιρο καί ζωτικό θέμα του δημόσιου χαρακτήρα της αρχιτεκτονικής καί τίς συμβολικές προεκτάσεις του μέσα στην πόλη.

γ) Έθετε τό πρόβλημα της ένταξης των κτιρίων, τόσο από άποψη ύψους όσο καί από άποψη χρήσεων, σε περιβάλλον με ιδιαίτερο στην κάθε περίπτωση χαρακτήρα.

δ) Έθετε τό πρόβλημα της δημιουργίας δημόσιων γραφειακών χώρων καί τίς ιδιαίτερες απαιτήσεις εύελιξίας τους, σε μία έποχή όπου ό προβλεπόμενος έκσυγχρονισμός της διοίκησης γίνεται επιτακτικός, ενώ λόγω των δυνατοτήτων της τεχνολογίας όλο καί περισσότερο υπάλληλοι αντικατασταίνονται από μηχανές.

Δέν πρόκειται στό σημείωμα αυτό να γίνει κριτική των προτάσεων των διαγωνιζόμενων, αλλά να τονιστούν μερικά σημεία πού συνειδητοποιήσα παρακολουθώντας από κοντά τήν κρίση του διαγωνισμού.

Τό κτιριολογικό πρόγραμμα κάθε ύπουργείου δόθηκε με περισσότερες ή λιγότερες λεπτομέρειες, ανάλογα με τόν βαθμό έτοιμότητας κάθε υπηρεσίας να συμπληρώσει σε ελάχιστο χρόνο τό πρόγραμμα του διαγωνισμού με τίς απαιτήσεις της σε ειδικούς χώρους.

Η ίδια πίεση, καθώς φαίνεται, άσκήθηκε σε όλα τὰ επίπεδα πού είχαν σχέση με τήν προκήρυξη του διαγωνισμού. Πριν από τήν προκήρυξη όμως ενός αρχιτεκτονικού

διαγωνισμού απαιτείται συγκέντρωση στοιχείων, κατάταξη τους, ενημέρωση φορέων καί μία τελική παρουσίαση πού δέν έντάσσεται ούτε στην καθημερινή ρουτίνα ενός ύπουργείου ούτε στίς υπό πίεση αποφάσεις εύκαιριακών συμβουλευτικών επιτροπών.

Οι ιδέες πού διατυπώθηκαν από τούς διαγωνιζόμενους, πέρα από τήν κριτική αυτού του καθεαυτού του προγράμματος των γραφειακών χώρων, νομίζουμε ότι θά έπρεπε να άφορούσαν τήν προσθήκη στό κτιριολογικό πρόγραμμα στοιχείων πού θά λειτουργούσαν σαν παρεμβλήματα για τήν ένταξη των δημόσιων γραφειακών χώρων σε περιοχές με τόσο διαφορετικό χαρακτήρα καί πυκνότητα, από τό υπερφορτωμένο άστυ ώς τό σχεδόν έρημικό προάστια. Αυτά τὰ παρεμβλήματα θά μπορούσαν να είναι υπαίθριοι χώροι με δημόσιο χαρακτήρα, καθώς καί ειδικό κλειστό ή υπαίθριοι χώροι πού θά έχουν σχέση με τό ιδιαίτερο περιεχόμενο κάθε ύπουργείου καί τίς ειδικές απαιτήσεις κάθε περιοχής. Ειδικά μουσεία, σχολές ή χώροι έκθέσεων ή ακόμα καί έμπορικά κέντρα, γενικά χώροι πού θά απέκλειαν τή «μονολειτουργικότητα των χώρων» καί «τά νυχτερινά τοπία έγκατάλειψης» (1). Δέν πρέπει να επιδιώκεται να κατασκευαστούν αυτόνομες μηχανές-κτίρια, «κεντραρισμένες μέσα στο δικό τους πεδίο δράσης, έρμητικά σφραγισμένες εξαιτίας της άυτονομίας τους... πού απαιτούν λίγα πράγματα από άποψη προσαρμογής, κάποιο άνοιχτό χώρο ή έναν ψηλό τοίχο ...» (2).

Τό πρόβλημα λοιπόν πού έπρεπε να τεθεί ήταν πώς θά συνταιριαστεί ό δημόσιος χαρακτήρας των κτιρίων-σημείων αναφοράς μέσα στον πολεοδομικό ιστό με τή δυνατότητα δημιουργίας ζωντανών πόλων έλξης: πώς από άπλά κτίρια γραφείων, τὰ ύπουργεία θά μπορούσαν να γίνουν ταυτόχρονα καί «τόποι» ζωής, προσφερόμενοι όχι μόνο για έξυμνήρηση της εύρύτερης περιοχής αλλά καί της γειτονιάς για έπικοινωνία, συναντήσεις καί άλλες δραστηριότητες: καί πώς θά μπορούσαν να ένταχθούν σε αυτά τὰ κτίρια ανάλογα με τό περιεχόμενό τους καί άλλες χρήσεις πού θά αξιοποιούν τούς κλειστούς ή υπαίθριους χώρους τους τους ώρες της ημέρας. Αυτές οι προθέσεις δέν έγιναν πολύ όρατές στίς μελέτες πού παραδόθηκαν, άν καί έγιναν σωστές διαπιστώσεις στίς εισηγητικές έκθέσεις μαζί με μερικές προτάσεις σχεδιασμού. Τά έλλιπή στοιχεία πού είχαν οι διαγωνιζόμενοι καί ό τρόπος διατύπωσης της προκήρυξης δέν βοήθησαν τόν προβληματισμό πρός αυτή τήν κατεύθυνση. Άλλά τό μεγαλύτερο έμπόδιο για μία διαφορετική διερεύνηση του προβλήματος ήταν ή άκαταλληλότητα των οικπέδων: οι πυκνότητες πού προκύπτουν από τίς απαιτήσεις του προγράμματος έκαναν τίς συγκεκριμένες προτάσεις να αποτελούν σε όρισμένες περιπτώσεις άπλή εικονογράφηση λύσεων πού επέβαλε ή άπαράδεκτα περιορισμένη έκταση του οικπέδου. Θά ήθελα να σημειώσω καί κάτι πού άν καί δέν χαρακτηρίζει τόν συγκεκριμένο διαγωνισμό στό σύνολό του,

ύπάρχει πάντα καί λειτουργεί σαν «αμετάκλητο πεπρωμένο», είτε διατυπώνουμε τό πρόγραμμα είτε κρινόμαστε, είτε κρινόμε: είναι ή συνήθεια, πού καθιερώνει μοντέλα, πού «μπλοκάρει» τή φαντασία καί τὰ νοήματα, πού προσδιορίζει τίς σχέσεις, τίς όμαδοποιήσεις, τήν έσωτερική καί έξωτερική κυκλοφορία, τό ύφος, τή φαντασία, τόν συμβολισμό.

Στόν συγκεκριμένο διαγωνισμό, ή ποιότητα των προτάσεων ξεπέρασε τήν ποιότητα της τοποθέτησης του προβλήματος. Έλπίζουμε στη β' φάση οι διαδικασίες της προκήρυξης να είναι τέτοιες ώστε να δοθούν «άπαντήσεις» σε ένα σωστά καί πολύπλευρα τοποθετημένο πρόβλημα.

Οι αρχιτεκτονικοί διαγωνισμοί είναι ίσως τό μοναδικό πεδίο συμπεκνωμένου καί συγκεκριμένου αρχιτεκτονικού στοχασμού πού έχει άπομείνει, πού επιτρέπει να διατυπώνουμε καθαρά τουλάχιστο «άπόψεις». Μήν ξεχνάμε τούς άγώνες πού έγιναν για να φτάσουν μέχρι εδώ οι αρχιτεκτονικοί διαγωνισμοί. Πρέπει να τούς διαφυλάξουμε με κάθε τρόπο. Είναι άπαραίτητοι για να αναθεωρήσουμε καί να θεμελιώσουμε από τήν αρχή τό φθαρμένο λεξιλόγιο της αρχιτεκτονικής.

Σουζάνα Άντωνάκη

Σημειώσεις

1. Α. Χριστοφέλλης, *Η σημασία της ιστορίας για τή σημερινή αρχιτεκτονική*, όμιλία στό Έργαστήριο Αρχιτεκτονικής Έσωτερικών Χώρων, Α.Π.Θ., Διευθυντής Δ. Φατούρος, 1980.

2. A. Vidler, *La troisieme typologie. Architecture rationnelle*, Archives d'Architecture Moderne, 1978.

Β. Γρηγοριάδης, αρχιτέκτων, Ε. Δεργκάλιν, αρχιτέκτων-πολεοδόμος, Β. Σγούτας, αρχιτέκτων, Η. Πρέντζας, πολιτικός μηχανικός και Ν. Κουλεϊμάνης, μηχανολόγος-ηλεκτρολόγος

Η ομάδα επεξεργάστηκε τον διαγωνισμό σάν καθαρά προγραμματικό πού θα προετοιμάζε τα στοιχεία για ένα επόμμενο διαγωνισμό, σύμφωνα με την προκήρυξη. Παρέδωσε επίσης και πρόταση προδιαγραφών και προγράμματος για τη διακήρυξη του επόμμενου αρχιτεκτονικού διαγωνισμού προσχεδίων.

Η μεθοδολογία πού ακολουθήθηκε ήταν άπαγωγική και είχε τέσσερα μέρη:

1. Θεωρητική στήριξη: α) αιτιολόγηση της εξέλιξης της κεντρικής διοίκησης, β) συγκριτικοποίηση των τάσεων, τρόποι εφαρμογής αποτελεσμάτων, γ) προβλεπόμενες λειτουργίες και σταθερότυπα.
2. Ανάλυση δεδομένων διαγωνισμού: α) καταγραφή και σύγκριση δεδομένων, β) κοινός πυρήνας, ειδικές λειτουργίες.
3. Διατύπωση δεδομένων: α) στάθμιση θεωρητικών δεδομένων και στοιχείων του διαγωνισμού, β) προσδιορισμός δεδομένων, μοναδιαία στοιχεία, γ) παράδειγμα εφαρμογής για έννεα ύπουργεία σε πέντε οικόπεδα.
4. Άρχες προγράμματος διαγωνισμού προσχεδίων.

Η ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ θεωρείται δεδομένη. Οι περισσότερες από τις χώρες της ΕΟΚ βρίσκονται σε μία προχωρημένη βιομηχανική περίοδο, μία μικρή μερίδα των βόρειων χωρών τείνει προς τη μεταβιομηχανική, ενώ η Δανία έχει μπει στη μεταβιομηχανική περίοδο. Η Ελλάδα βρίσκεται στην αρχή της βιομηχανικής περιόδου, όχι από τη σκοπιά του κατά κεφαλήν ή του εθνικού εισοδήματος, αλλά διαρθρωτικά, διοικητικά, παραγωγικά και κοινωνικά. Η εξέλιξη της κεντρικής διοίκησης, πού μάς ενδιαφέρει, είναι αναπόσπαστο μήμα της παραγωγικής και κοινωνικής διάρθρωσης.

Μία κοινωνία χρειάζεται αρκετές δεκαετίες για να μετατραπεί από παραδοσιακή σε βιομηχανική, πολύ λιγότερες για να εξελιχθεί από βιομηχανική σε προχωρημένη βιομηχανική και ακόμη λιγότερες για να προαχθεί σε μεταβιομηχανική. Η Ελλάδα για να φτάσει τις χώρες της ΕΟΚ θα πρέπει να περάσει στη βιομηχανική και στην προχωρημένη βιομηχανική - μεταβιομηχανική περίοδο πολύ πιο γρήγορα από τις χώρες αυτές, ώστε να μπορεί να συνεργάζεται μαζί τους.

Οι εγκαταστάσεις του δευτερογενούς τομέα στην αρχή της βιομηχανικής περιόδου βρίσκονται κοντά στις πρώτες ύλες και είναι βιομηχανίες γενικής επεξεργασίας πρώτων ύλων. Οι εγκαταστάσεις αυτές έχουν σάν απαραίτητο συμπλήρωμα αυξημένες μεταφορές και συγκοινωνίες-έπικοινωνίες, και εξαρτώνται από τα κέντρα αποφάσεων των φορέων της παραγωγής και της διοίκησης του κράτους. Στις εϋθύνες της διοίκησης του κράτους ανήκει ο ρόλος της ρύθμισης των όρων της γενικής αύξησης της παραγωγής και του προγραμματισμού της.

Για να παίζει η δημόσια διοίκηση αυτούς τους ρόλους με τον γρήγορο ρυθμό πού απαιτεί η παραγωγή, χρειάζεται να δίνει έμπρόθεσμα όλα τα απαιτούμενα στοιχεία τόσο για τις ανάγκες του κράτους όσο και της παραγωγής. Συνέπεια αυτής της εξέλιξης είναι η όλο και μεγαλύτερη αποκέντρωση των δραστηριοτήτων της δημόσιας διοίκησης κοντά στα κέντρα παραγωγής τα όποια γίνονται και κέντρα συγκέντρωσης του πληθυσμού.

Συνέπεια της μετακίνησης του εργατικού δυναμικού και της ανάγκης εξειδίκευσης και ενήμερωσής του, της μετατροπής του σε ειδικευμένο εργατικό δυναμικό, της μη δημιουργίας μονομερών κοινωνιών, της αύξησης της απόδοσης κλπ. είναι η αύξηση του τριτογενούς τομέα στα κέντρα συγκέντρωσης του πληθυσμού.

Στην προχωρημένη βιομηχανική και μεταβιομηχανική περίοδο η κοινωνία υπηρεσιών, τον σημαντικότερο ρόλο παίζουν άλλες προϋποθέσεις, όπως γεωγραφικές μεταφορών, εξειλιξιμότητας εργατικού δυναμικού, γενικότερης ύποδομής κλπ. παρά η γεωγραφική θέση των πρώτων ύλων. Τα δυναμικά άστικά κέντρα εξελίσσονται σε προγραμματισμένες άστικές συγκεντρώσεις με κριτήρια εθνικά και τοπικά. Παράλληλα, στην περίοδο αυτή, εντείνεται η ταχύτητα ανακύκλωσης του κεφαλαίου, με αύξηση του όρθολογισμού και της αποκέντρωσης στη λήψη των αποφάσεων, αναδιάρθρωσεις των άρμοδιοτήτων της κεντρικής διοίκησης, αύξηση του τριτογενούς τομέα κλπ., και τελικά στην κεντρική διοίκηση μένει η άρμοδιότητα της εξειδίκευσης των αποφάσεων και του έλεγχου της εφαρμογής της κυβερνητικής πολιτικής, σε συνεργασία με τα αποκεντρωμένα επίπεδα της διοίκησης στις περιφέρειες, καθώς και οι διερευνήσεις και οι εισηγήσεις για τον σχηματισμό της κυβερνητικής πολιτικής από τις κατευθυντήριες γραμμές της κυβέρνησης. Βασική ακόμη άρμοδιότητα της κεντρικής δημόσιας διοίκησης είναι η διατομεακή θέρωση της εξέλιξης και ο διατομεακός έλεγχος της εφαρμογής για την άποφυγή άλληλοσυγκρουόμενων ενεργειών και αποτελεσμάτων.

Έτσι η αύξηση του τριτογενούς τομέα, όσον αφορά τη διοίκηση, έρμηνεύεται σε αύξηση της αποκεντρωμένης διοίκησης και άριθμητική μείωση της κεντρικής, με ταυτόχρονη αναδιοργάνωση, καλύτερη όργάνωση με τον καταμερισμό και την άποσαφήνιση των ύπευθυνότητων και άρμοδιοτήτων, και παράλληλη εξειδίκευση, ενώ ταυτόχρονα αναπτύσσονται βοηθητικές ύπηρεσίες ένημερωμένων και λεπτομερών άρχείων στοιχείων, στατιστικής, ηλεκτρονικών ύπολογιστών (έπεξεργασίας στοιχείων), τηλεπικοινωνιακών συστημάτων και συνεχούς ένημέρωσης. Παράλληλα αυξάνονται οι απαιτήσεις για εργασιακό χώρο καλύτερης ποιότητας, δηλαδή για αύξηση των σταθεροτύπων του χώρου και του τρόπου εργασίας, και για εύελιξία του χώρου εργασίας, δηλαδή των κτιριακών κατασκευών πού θα πρέπει να μπορούν να δεχτούν τις συνεχείς διαρθρωτικές άλλαγές και τις οργανωτικές ανακατατάξεις άρμοδιοτήτων.

Έπειδή η Ελλάδα θα πρέπει να ύποσσει όλες αυτές τις άλλαγές σε μικρό χρονικό διάστημα, έχοντας μία συγκεντρωτική κεντρική διοίκηση, είναι φανερό ότι στο έπίπεδο της κεντρικής διοίκησης θα πρέπει να γίνουν πολλές αναδιάρθρωσεις και αναδιοργανώσεις, αλλά χωρίς να αυξηθεί ο άριθμός των άπασχολούμενων σε αυτή. Αντίθετα, ο άριθμός αυτός για ένα χρονικό διάστημα θα μείνει ο ίδιος και σταδιακά θα μειωθεί. Η μείωση αυτή του προσωπικού δέν θα έχει σάν αποτέλεσμα τη μείωση των αναγκών σε χώρο, γιατί θα αυξάνονται οι ανάγκες από την αύξηση των σταθεροτύπων σε χώρο και τρόπο εργασίας.

Έτσι, ο προγραμματιζόμενος σήμερα χώρος θα είναι ικανοποιητικός για άρκετά χρόνια, με την προϋπόθεση ότι θα είναι έσωτερικά εύελικτος.

Έτσι, προκύπτει ότι η εύελιξία των κτιριακών εγκαταστάσεων είναι βασική προϋπόθεση προγραμματισμού των διοικητικών κτιρίων. Για την έξασφάλιση αυτής της εύελιξίας τα κτίρια θα πρέπει να ικανοποιούν τις παρακάτω προϋποθέσεις: όσον αφορά την τοποθέτηση του κτιρίου στον χώρο, δέν θα πρέπει να υπάρχουν άκραιο περιπτώσεις θέσεων, π.χ. παρυφές περιφέρειας κλπ., αλλά θα πρέπει να έξασφαλίζεται η ύπαρξη ποικίλων λειτουργιών στον άμεσο και εύρύτερο χώρο του, καθώς και η μορφολογική ένταξη του στο περιβάλλον: όσον αφορά τό ίδιο τό κτίριο, θα πρέπει να ανταποκρίνεται στις πολλές και διαφορετικές ανάγκες αναδιοργάνωσης πού παρουσιάζονται, και έπομένως θα πρέπει να καθορίζονται άκριβώς οι κύριες και χαρακτηριστικές λειτουργίες του, να συντάσσεται πρόγραμμα κατασκευής για τη διοικητική ένότητα της λειτουργίας, ενώ τα προγράμματα των χρήσεων του χώρου θα πρέπει να συντάσσονται για κάθε οργανωτική ένότητα πού προβλέπεται ή θα δημιουργηθεί στο μέλλον, άφου ληφθεί ύπόψη ότι πού εύελικτοι και λειτουργικοί είναι οι χώροι των χαμηλών κτιρίων με 6 ως 7 όρόφους, ενώ οι πύργοι προσφέρονται πολύ λίγο για τέτοιου είδους χώρους.

Σύμφωνα με τις προβλέψεις για τη διοίκηση στα 30 προσεχή χρόνια και την έπιδικόμενη εύελιξία, οι απαιτούμενες έπιφάνειες βασίζονται σε «άιθουσες εργασίας» των 20 άτόμων περίπου, όπου θα μπορούν να τοποθετηθούν έλαφρα χωρίσματα για τον διαχωρισμό σε μικρότερες όμάδες. Κατά τα διεθνή σταθερότυπα οι απαιτήσεις σε χώρο για χωριστά γραφεία είναι 30 τ.μ./έργαζόμενο και για άιθουσες εργασίας 20 τ.μ./έργαζόμενο. Με τις «άιθουσες εργασίας» η ώφέλιμη έπιφάνεια αυξάνεται, οι έπιφάνειες προσέλασης και κατασκευής μειώνονται και η συνολικά απαιτούμενη έπιφάνεια τεχνικών εγκαταστά-

1. *Όργανόγραμμα διοίκησης με λειτουργικές όμαδοποιήσεις. 1. Όπουργός, ύφυπουργός, γενικός γραμματέας, 2. Νομικός σύμβουλος, 3. Ανώτατη διοίκηση, γενικοί διευθυντές, 4. Έπεξεργασία στοιχείων, 5. ΕΟΚ, 6. ΠΣΕΑ, 7. Διοικητικές-οικονομικές άρμοδιότητες, 8. Άρμοδιότητες ύπουργείων, διεθνή, 9. Βοηθητικοί χώροι ύπουργείων, γκαράζ, 10. Χώροι κλειστοί, ύπαλληλικοί, και κοινών έξυπηρετήσεων, 11. Χώροι άνοιχτοί, κοινού και κοινών έξυπηρετήσεων, 12. Κοινό.*

2. *Σχηματική κάτοψη και όψη των Όπουργείων (1) Συντονισμού, (2) Οικονομικών και (3) Έμπορίου.*

3. *Όπουργεία Συντονισμού, Οικονομικών και Έμπορίου.*

4. *Όπουργεία Δημοσίων Έργων, Χωροταξίας και Συγκοινωνιών.*

σεων αυξάνεται κατά μικρό ποσοστό. Από τα στοιχεία που δόθηκαν στο πρόγραμμα ή επιφάνεια είναι περίπου 20 τ.μ./έργαζόμενο. Έτσι, θεωρείται σκόπιμη, σύγχρονη και οικονομική ή πρόβλεψη της κατασκευής των ζητούμενων κτιρίων της διοίκησης με «αίθουσες εργασίας».

Στις αίθουσες εργασίας εργάζεται τό 75% των εργαζομένων. Η επιλογή αυτή έγινε ακόμη γιατί με τις αίθουσες εργασίας ευνοείται η ενημέρωση, τονώνεται η συνεργασία, δημιουργείται κλίμα ανθρώπινης υπόληψης και αναζήτησης αξιών, καθορίζεται η ταυτότητα και η υπευθυνότητα για τις υποχρεώσεις κάθε εργαζομένου και αναπτύσσεται ο αυτοέλεγχος. Όλες αυτές οι ιδιότητες ανυψώνουν την αποδοτικότητα των εργαζομένων με ανθρώπινο τρόπο.

Στά δεδομένα από τό πρόγραμμα μεγέθη για τόν ίδιο χώρο, πολλές φορές τά σταθερότυπα ποικίλλουν με αναλογία 1:2 ή είναι τελείως έλλιπη, γι' αυτό χρησιμοποιούνται για σύγκριση και παραπέρα επεξεργασία οι μέσοι όροι τών δεδομένων για κάθε χώρο. Με τήν κατάρτιση ενός διαγράμματος από όλα τά οργανογράμματα πού δόθηκαν, προκύπτουν όλες οι κοινές και κεντρικές ομάδες λειτουργικού χώρου, ό «κεντρικός πυρήνας».

Ό κεντρικός πυρήνας είναι ή ανώτατη βαθμίδα τής κρατικής διοίκησης, πού είναι ή πολιτική διοίκηση, ό νομικός σύμβουλος, τά γραφεία τών γενικών διευθυντών και ή ένότητα τής επεξεργασίας τών στοιχείων, πού τροφοδοτεί κατευθείαν τήν πολιτική και τήν ανώτατη διοίκηση για τόν έλεγχο τού προγραμματισμού, και τήν ανώτατη και υπόλοιπη διοίκηση για τή συνένωση τού προγραμματισμού. Όλες οι υπόλοιπες επιφάνειες αποτελούν «ειδικές λειτουργίες».

Οι επιφάνειες χώρων εργασίας με όμοιους άρμοδιότητες και οι συμπληρωματικοί τους χώροι, καθώς και οι κοινές εξυπηρετήσεις, αποτελούν τις «λειτουργικές μονάδες» από τά στοιχεία τών λειτουργιών τους δημιουργούνται «μοναδιαία στοιχεία».

Τά μοναδιαία στοιχεία στις λειτουργικές μονάδες, οι λειτουργικές μονάδες στις ειδικές λειτουργίες και οι ειδικές λειτουργίες

με τόν κεντρικό πυρήνα θά έχουν τή σωστή διασύνδεση μεταξύ τους μέσο τής Ιεραρχίας τους, και με τόν έξω κόσμο όπως φαίνεται στο οργανόγραμμα διοίκησης με λειτουργικές ομαδοποιήσεις (εικ. 1).

Τά νέα μεγέθη σχηματίζονται από τούς μέσους όρους τών δεδομένων τού προγράμματος, τά σταθερότυπα και τις τάσεις για τήν εξέλιξη τής κεντρικής διοίκησης και τών κτιρίων τής. Τά σταθερότυπα συμβαδίζουν με τις τάσεις, οι μέσοι όροι τών δεδομένων πλησιάζουν τά βέλτιστα μεγέθη τών τάσεων, εκτός από μερικές περιπτώσεις πού διορθώνονται, ή όπου δέν υπάρχουν δεδομένα συμπληρώνονται με νέα μεγέθη.

Η όλη ιδέα τής πρότασης στηρίζεται στη δημιουργία κοινών αρχών για ένότητες χώρων, λειτουργικών και εύελικτων, πού θά επαναλαμβάνονται και θά εξειδικεύονται σε λειτουργικές μονάδες σε κάθε ειδική περίπτωση, και πού θά χρησιμοποιούν τά ίδια μοναδιαία στοιχεία. Αυτή ή εύελικτη τυποποίηση θά εντάσσεται σε κτίρια τετράγωνα, τού ίδιου μεγέθους, με ποικίλο ύψος και κοινούς χαμηλούς όρόφους για κάθε ύπουργείο. Τό μέγεθος τού τετραγώνου, ό κάναβος και τά μοναδιαία στοιχεία θά είναι τά ίδια για όλα τά ύπουργεία. Τό όριζόντιο στοιχείο τών χαμηλών όρόφων θά ποικίλλει ανάλογα με τό οικόπεδο, και θά στεγάζει λειτουργική μονάδα κοινόχρηστων χώρων.

Η ποικίλη σε ύψος και διάταξη επανάληψη ίδιων «τετράγωνων» όγκων, με τήν όποια θά υποδηλώνεται στις όψεις ή έσωτερική εύελικξία τού κανάβου, θά ένοποιεί τά κτίρια τών ύπουργείων στην πόλη και θά τονίζει τή σοβαρότητα τής λειτουργίας και τήν άπαραίτητη εξέλικτικότητα τού παρεχομένου τής, όπως φαίνεται στο παράδειγμα τών τριών ύπουργείων σε κάτοψη και όψη (εικ. 2).

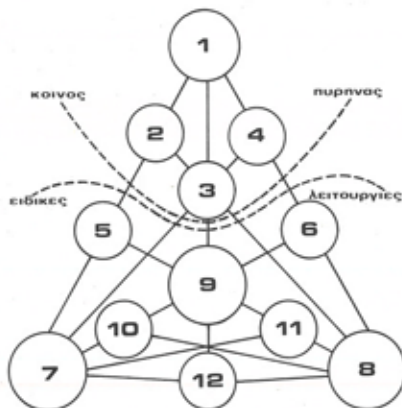
Οι δύο ομάδες τών Ύπουργείων Συντονισμού, Οικονομικών και Έμπορίου, και Δημοσίων Έργων, Χωροταξίας και Συγκοινωνιών κρίνεται ότι τοποθετήθηκαν σωστά στα ίδια οικόπεδα, γιατί οι λειτουργίες τους είναι συναφείς και ή καθημερινή άλληλοενημέρωση άπαραίτητη σήμερα, ενώ ή άλληλοεξάρτησή τους στο μέλλον

θά είναι μεγαλύτερη.

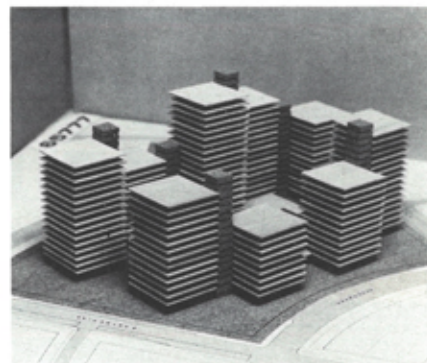
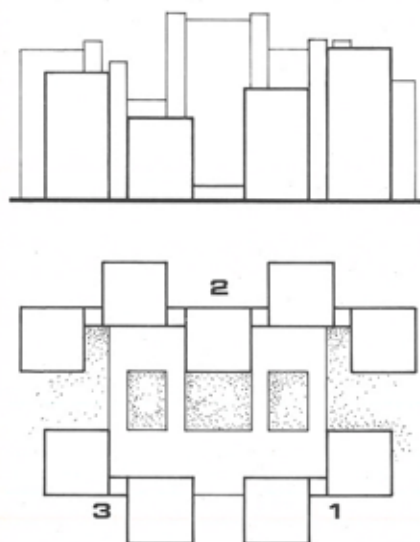
Κατόπιν προσδιορίζονται τά νέα δεδομένα, μελετιούνται τά μοναδιαία στοιχεία, δίνονται παραδείγματα λειτουργικών μονάδων, τεκμηριώνονται οι θέσεις τών ύπουργείων, δίνονται οι κυκλοφοριακές τους λύσεις και παραδείγματα έφαρμογής για τά ένένα ύπουργεία στα αντίστοιχα πέντε οικόπεδα. Ό χρονικός και οικονομικός προγραμματισμός τής κατασκευής βασίζεται σε τρία στάδια: προγραμματισμός - κτιριολογικό πρόγραμμα, μελέτη - σχεδιασμός και κατασκευή. Χρονοδιάγραμμα με μορφή συνοπτικού δικτυωτού προγράμματος κατά CPM δείχνει τις άλληλοεξαρτήσεις τών επιμέρους δραστηριοτήτων, προγραμματίζει τις οικονομικές ανάγκες τού έργου σύμφωνα με τήν πρόδο του και κάνει δυνατή τήν έπίσπεσή του με τό ελάχιστο κόστος σε δραστηριότητες τής κρίσιμης διαδρομής. Τό παράδειγμα δίνεται για ένα πρόγραμμα κτιριακού συγκροτήματος 100.000 κ.μ. με 12 όρόφους και τρία υπόγεια. Περιγράφονται αναλυτικά οι εγκαταστάσεις έξυπηρετήσεων (μηχανολογικές) και δίνονται τά σταθερότυπα τους πού ίκανοποιούν τις απαιτήσεις τών αντίστοιχων έλληνικών κανονισμών και διαταγμάτων. Ακόμη, είναι σύμφωνες με τούς ευρωπαϊκούς ή άμερικανικούς κανονισμούς και οδηγίες.

1

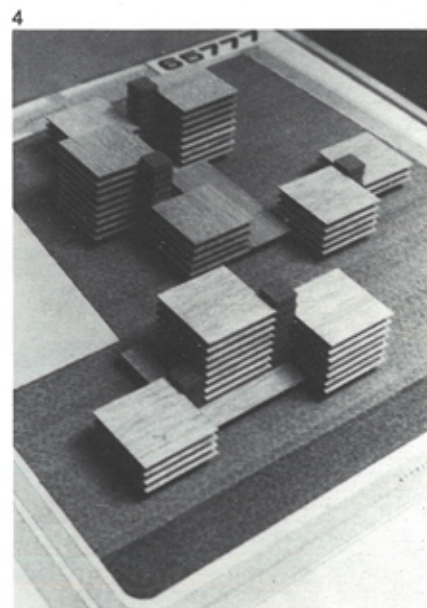
— διασυνδεσεις λειτουργιών
--- λειτουργικές ενότητες
⊙ λειτουργικές μονάδες
⊗ μοναδιαία στοιχεία

2

3

4

Όμάδα μελέτης: Θ. Παπαγιάννης και Γ. Τερζόγλου, αρχιτέκτονες, και Μ. Καμχής, πολεοδόμος.
Συ συνεργάτες: Α. Παριανού, αρχιτέκτων και Ε. Σύρμα, τελειόφοιτος αρχιτεκτονικής. Σύμβουλοι: Ζ. Δεμαθάς, οικονομολόγος, Κ. Ζέκκος, συγκοινωνιολόγος, Ρ. Κλουταινιώτη, πολεοδόμος, Κ. Κωτσόγιαννης και Γ. Λαδόπουλος, μηχανολόγοι-ηλεκτρολόγοι και Δ. Μπαϊρακτάρης και Σ. Χατζηστεφάνου, πολιτικοί μηχανικοί

Κριτική θεώρηση

Καταρχήν εξετάσαμε κριτικά:

α) την ελληνική κεντρική δημόσια διοίκηση (σημερινή κατάσταση, απαιτήσεις υπηρεσιών) και επανεξετάσαμε τις ανάγκες των υπηρεσιών. Ένδεικτικά αναφέραμε ότι οι αυξήσεις προσωπικού που ζητούν τα κτιριολογικά προγράμματα κυμαίνονται από 0 ως 270%. Για λόγους καθαρά σχεδιασμού δεχόμαστε στη φάση αυτή τη δυνατότητα περιορισμού των απαιτήσεων αυτών τουλάχιστο κατά 20%, παρόλο που νομίζουμε ότι μία σε βάθος μελέτη οργάνωσης θα καταλήξει σε ριζικότερες μειώσεις.

β) τη χωροθέτηση των υπηρεσιών στην πρωτεύουσα. Θεωρούμε ότι πρέπει να εφαρμοστεί μία συστηματική αποκέντρωση όσο το δυνατό περισσότερων υπηρεσιών προς τα περιφερειακά κέντρα της χώρας και να παραμείνουν στο κέντρο μόνο οι επιτελικές υπηρεσίες των υπηρεσιών. Έπίσης θα πρέπει να εξεταστούν σαν πιθανές θέσεις υπηρεσιών τα κέντρα των διαμερισμάτων της Αθήνας, καθώς και η περιοχή δυτικά από το Δημόσιο Σήμα που είναι εύκολα προσπελάσιμη από το Λεκανοπέδιο και όλη τη χώρα και όπου υπάρχουν μεγάλες δημόσιες και ιδιωτικές εκτάσεις. Πιστεύουμε ότι οι θέσεις που επιλέχθηκαν για τα υπουργεία, ενώ θα δώσουν λύση στο πρόβλημα της στέγασής τους, θα έχουν δυσμενείς επιπτώσεις στον γενικότερο κυκλοφοριακό φόρτο του Λεκανοπεδίου γιατί θα αυξήσουν τις μετακινήσεις.

Κριτήρια

Προτείνουμε μία σειρά από κριτήρια για όλα τα υπουργεία που εφαρμόζομενα θα

βοηθήσουν στην επιλογή της λύσης, όπως:

- α) πολεοδομικά (σχέση με το περιβάλλον, διακίνηση, προσπέλαση),
- β) λειτουργικά (έξυπηρετήσεις και χωροθέτηση, προσαρμογή στις μεταβολές, σταθερότυπα χώρων ανάλογα με τη χρήση, συνθήκες άνεσης),
- γ) αισθητικά (ιδιομορφία-ομοιομορφία, έκφραση λειτουργίας, κλίμακα-χαρακτήρας),
- δ) κατασκευαστικά (φέρων οργανισμός, υλικά κατασκευής και τελειωμάτων, εγκαταστάσεις).

Έφαρμογή των κριτηρίων και επιλογή συστήματος

Όμαδοποίηση

και χωροθέτηση λειτουργιών

Σε κάθε υπουργείο προτείνουμε τις εξής βασικές ομαδοποιήσεις λειτουργιών:

- α) Γραφειακοί χώροι γενικά. Περιλαμβάνουν: γενικές υπηρεσίες, εξειδικευμένες υπηρεσίες και εξυπηρετήσεις προσωπικού. Τα κτιριολογικά προγράμματα που μας δόθηκαν εμφανίζουν μεγάλες αποκλίσεις στις επιφάνειες ανά υπάλληλο. Προτείνουμε γραφειακό χώρο ανά υπάλληλο 10 τ.μ., που με την προσαύξηση για χώρους κυκλοφορίας, τοίχους κλπ. και για άναμονες, μικρές βιβλιοθήκες, αρχεία, αποθήκες τμημάτων φτάνει τα 15 τ.μ.

- β) Πολιτική διοίκηση υπουργείου. Περιλαμβάνει: συγκρότημα γραφείου υπουργού (ιδιαίτερους γραμματέας, γραμματεία, αίθουσα άναμνησης κοινού, μεγάλη αίθουσα συσκέψεων-συνεντεύξεων, γραφείο συμβούλων) και γραφείο ύφυπουργού και γενικού γραμματέα (με ιδιαίτερο προσωπικό για τόν καθένα, αίθουσα άνα-

μνης κοινού και κοινή αίθουσα συσκέψεων). Οι χώροι αυτοί θα προβλεφθούν στους δύο τελευταίους όρόφους.

γ) Κάθετοι πυρήνες: είναι δύο ειδών σε έπαναλαμβανόμενους κανόνους: κυκλοφορίας και βοηθητικών χώρων.

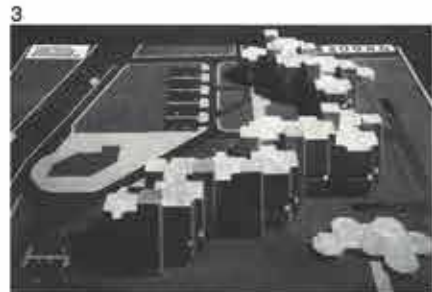
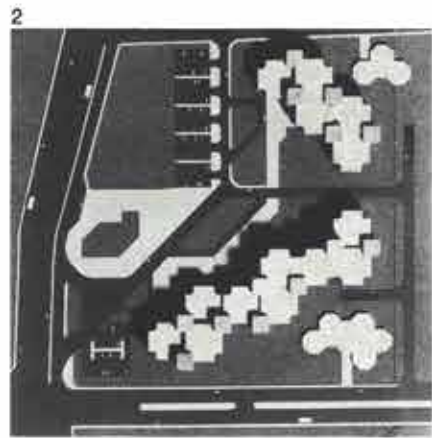
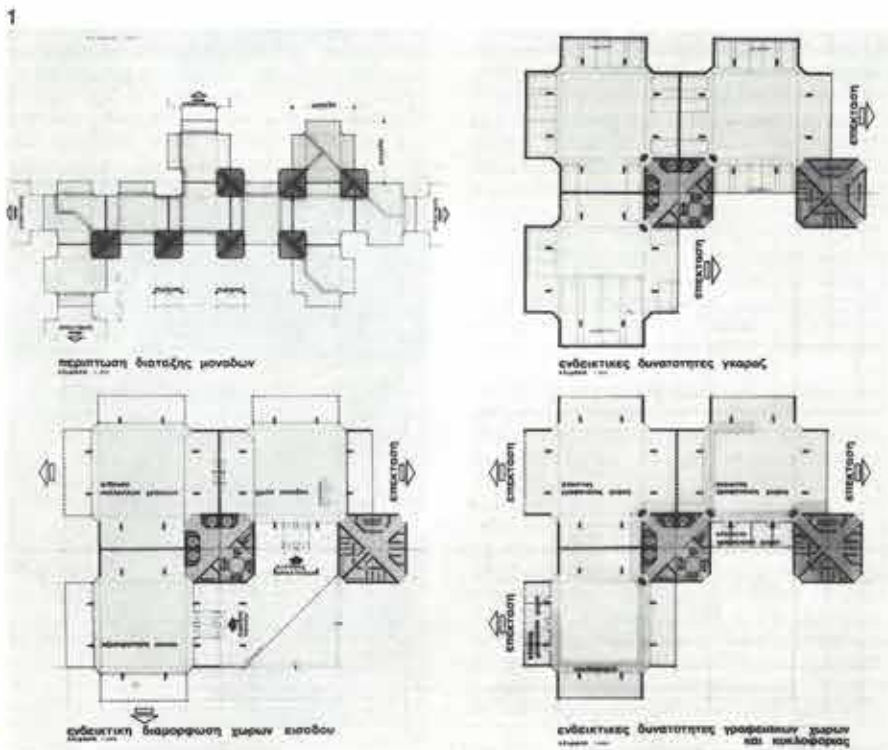
δ) Όροφοι ειδικών εξυπηρετήσεων. Σε ειδικό όροφο με μεγαλύτερο ύψος, λόγω διαφορετικού ύψους δαπέδου για τη διάλεψη σωληνώσεων εγκαταστάσεων, προβλέπεται η εγκατάσταση των ακόλουθων εξυπηρετήσεων: κέντρο Η/Υ και μηχανογράφησης, γενικά αρχεία, τμήμα άναπαραγωγής κειμένων, βιβλιοθήκη και έστιατόριο-κυλικείο.

ε) Ίσόγειο. Στόν ίσόγειο χώρο κάθε ύπουργείου προβλέπονται: είσοδος υπαλλήλων, είσοδος κοινού και χώρος πληροφοριών και εξυπρέτησης κοινού, αίθουσα πολλαπλών χρήσεων και βοηθητικοί χώροι. Στό μεσοπάτωμα προβλέπονται: τηλεφωνικό κέντρο, τηλετύπα, γραφεία συλλόγων και συνεταιρισμών υπαλλήλων και ιατρείο ά' βοηθειών.

στ) Υπόγειοι χώροι. Περιλαμβάνουν: χώρους στάθμευσης λεωφορείων, υπηρεσιακών αυτοκινήτων και όρισμένων αυτοκινήτων υπαλλήλων, γενικές αποθήκες, χώρο μηχανολογικών εγκαταστάσεων, συντήρηση κτιρίου και δωμάτιο έλέγχου εγκαταστάσεων, αποθήκες συνεταιρισμών υπαλλήλων και καταφύγιο.

Προσαρμογή στις μεταβολές

Έπειδή προβλέπεται για τό μέλλον μία δυναμική και εύελικτη όργάνωση των υπηρεσιών, επιδιώκουμε δυνατότητα έσωτερικής μεταβολής των κτιρίων, με περιορισμό των κλειστών γραφείων σε όφελος των ενιαίων γραφειακών χώρων που θα

υποδιαίρονται με κινητά στοιχεία και συγκέντρωση των χώρων με καθορισμένη και άμετάβλητη χρήση, ώστε ο υπόλοιπος χώρος να παραμείνει ενιαίος με δυνατότητα τροποποιήσεων.

Τό κτιριακό σύστημα

Προτείνεται ομοιομορφο σύστημα δομής των υπηρεσιών που αποτελείται από σταυροειδή στοιχεία γραφειακών χώρων έμβαδου 580 τ.μ., με δυνατότητες εύκολης διαίρεσής τους κατά τό ήμισυ σε ανοιχτά και κλειστά γραφεία, και πυρήνες 140 τ.μ. κάθετης κυκλοφορίας και βοηθητικών χώρων. Τά δύο αυτά στοιχεία επεκτείνονται σε έκταση και ύψος και δημιουργούν μία μεγάλη ποικιλία κτιριακών μορφών. Τά θετικά χαρακτηριστικά του συστήματος είναι ότι:

- α) ή ίδια μονάδα εξυπηρετεί την οργάνωση ανοιχτών και κλειστών γραφείων,
- β) τό μέγεθος τής μονάδας ικανοποιεί τις απαιτήσεις των κτιριολογικών προγραμμάτων και διευκολύνει τή χωροθέτηση των διαφόρων υπηρεσιών,
- γ) τό μέγεθος τής μονάδας (ή υποπολλαπλάσιά του) εξυπηρετεί τις ειδικές χρήσεις,
- δ) τό σύστημα είναι εύελοκτο, με δυνατότητα σταδιακής κατασκευής ως τό έτος 2000, με εύχερεια κάθετης ή οριζόντιας επέκτασης,
- ε) τό σύστημα επιτρέπει τήν τυποποίηση των μονάδων σε όλα τά ύπουργεία,
- στ) τά μορφολογικά στοιχεία του συστήματος και οι χαρακτηριστικές λεπτομέρειες όψεων μπορούν νά ποικίλλουν σε κάθε ύπουργείο,
- ζ) τό σύστημα ανταποκρίνεται σε λογικά οικονομικά πλαίσια,
- η) τό σύστημα μπορεί νά συνθέσει οποιοδήποτε κτίριο επειδή βασίζεται στην ενιαία και αυτότελή μονάδα χώρου των 580 τ.μ.· αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό λόγω τής ρευστότητας των κτιριολογικών προγραμμάτων που θά πρέπει νά αναθεωρηθούν,

θ) τό σύστημα μπορεί νά προσαρμοστεί σε οποιοδήποτε οικόπεδο· αυτό είναι σημαντικό γιατί όπως προκύπτει από τά δεδομένα του διαγωνισμού πολλά από τά καθορισμένα οικόπεδα είναι προβληματικά και ή επίλογή τους θά πρέπει νά επανεξεταστεί (θέση, έκταση, διάταξη).

ι) ό διαχωρισμός πυρήνων και βοηθητικών χώρων επιτρέπει τήν προσθήκη τους σε περίπτωση έπαύσεσης των γραφειακών χώρων, χωρίς επίβδρυνση από τήν άρχή.

1. Προτεινόμενη μονάδα και τυπικές διατάξεις μονάδων.

2,3.

Ύπουργεία Δημοσίων Έργων, Χωροταξίας και Συγκοινωνιών.

4.

Ύπουργείο Συγκοινωνιών. Τοπογραφικό.

5,6.

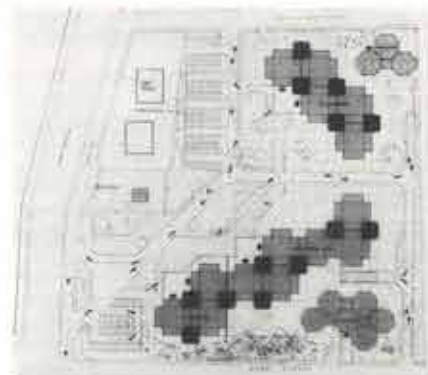
Ύπουργείο Έργασίας.

7,8.

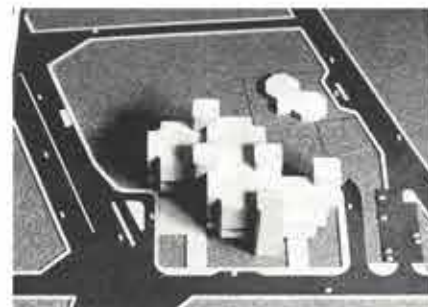
Ύπουργεία Οικονομικών, Συντονισμού και Έμπορίου.

9,10.

Ύπουργείο Δικαιοσύνης.

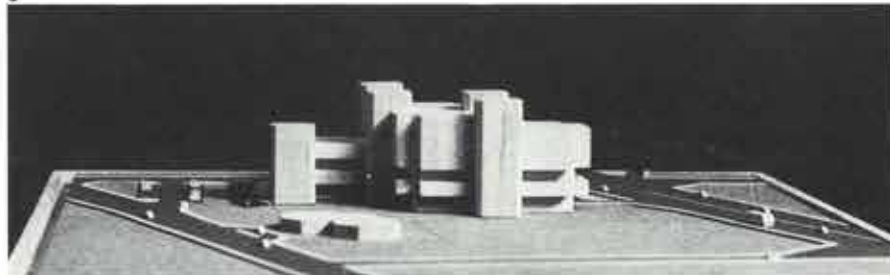

4

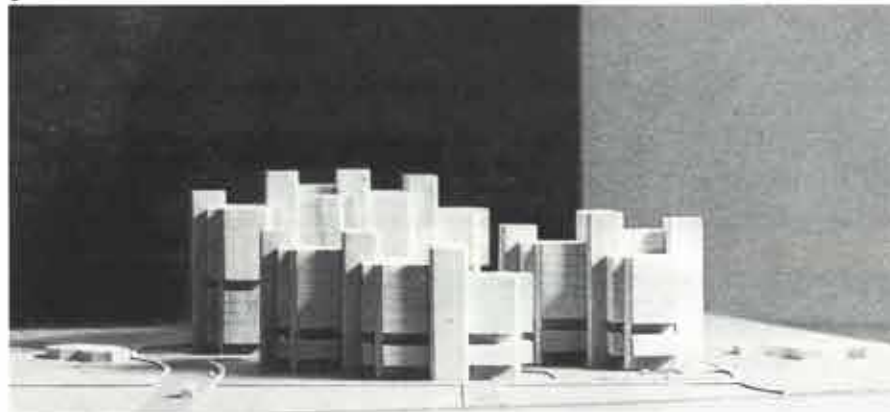

5

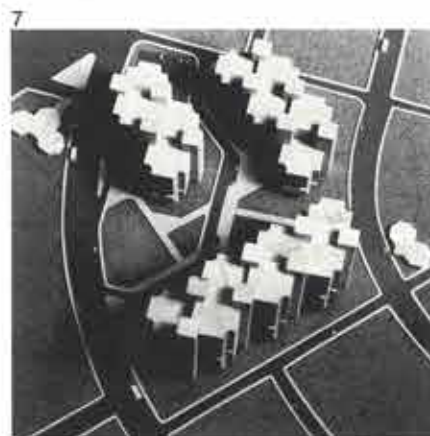
6

8

10

9

Δ. Βιλιουράς και Μ. Φρύσσας, αρχιτέκτονες· συνεργάτες: Γ. Δράγκος, πολεοδόμος, Κ. Σαλπικτής, πολιτικός μηχανικός, Ι. Άββοττ, μηχανολόγος-ηλεκτρολόγος, Μ. Παπαναστασίου, διακοσμητήρια

Ο σχεδιασμός ενός οργανισμού όπως ή δημόσια διοίκηση που παράγει με βάση το ανθρώπινο δυναμικό της διοικητικό έργο ή, ειδικότερα, ενός υπουργείου που παράγει εξειδικευμένο διοικητικό έργο χάραξης πολιτικής και λήψης στρατηγικών αποφάσεων, βασίζεται στον σχεδιασμό τριών διαφορετικών αλλά αλληλένδετων και συνεργαζόμενων οργανώσεων:

α) της οργάνωσης της διοικητικής υπερχομής που αναφέρεται στο νομικοθεσμικό πλαίσιο λειτουργίας της δημόσιας διοίκησης,
β) της οργάνωσης του ανθρώπινου δυναμικού της δημόσιας διοίκησης και
γ) της οργάνωσης του υλικού περιβάλλοντος, δηλαδή του «συστήματος» και του «προγράμματος» που προδιαγράφει το διοικητικό κέντρο.

Ο σχεδιασμός είναι βέβαια μία προβλεπτική διαδικασία που γίνεται με τη χρήση εμπλεγμένων κριτηρίων και αρχών σχεδιασμού, αλλά συγχρόνως είναι και μία διαδικασία με αποτέλεσμα non-finito.

α) Ο σχεδιασμός της διοικητικής υπερχομής θα πρέπει να αποβλέπει στη δημιουργία εύελικτων αρχών οργάνωσης της, με βάση νομικοθεσμικά και οικονομικά κριτήρια, σύμφωνα με τις οποίες: (I) θα είναι αποδεκτές τεχνολογικές και οργανωτικές αναπροσαρμογές της δομής της δημόσιας διοίκησης (είσαγωγή μηχανοργάνωσης, τεκμηρίωσης, ηλεκτρονικής αρχειοθέτησης κλπ.) (II) θα ελέγχονται μέσω του ολικού σχεδιασμού οι εξελίξεις των ποιοτικών και ποσοτικών μεταβολών των μεγεθών της δημόσιας διοίκησης από άποψη αύξησης της παραγωγικότητάς της (αυτομειώσεις αριθμού υπαλλήλων κατά κλάδο και βαθμό ή καθορισμοί νέων ημεμερικών εργασιών, εφαρμογή συστήματος αξιολόγησης και υποχρεωτικής εκπαίδευσης των δημοσίων υπαλλήλων κλπ.) και, τέλος, (III) θα εξυπηρετούνται βασικοί σκοποί της κρατικής εξουσίας που εκφράζονται από τα επιτελικά όργανα της δημόσιας διοίκησης - υπουργείων, έφοσον έτσι θα καλυφθούν τόσο οι τάσεις τους για αύξηση της αποτελεσματικότητας και του μεγέθους τους, όσο και οι τάσεις για καινοτομίες και πληροφόρηση, με ταυτόχρονη απόκλιση της εκτελεστικής εξουσίας.

β) Ο σχεδιασμός της οργάνωσης του ανθρώπινου δυναμικού θα πρέπει να αποβλέπει στη δημιουργία μιάς προσαρμοσμένης δομής με κριτήρια έργονομικά, όργανα

και έργοασιονομικά, με σκοπό να καταστήσει αποτελεσματική τη λειτουργία του ανθρώπινου δυναμικού: (I) με τη διευκόλυνση και τον συντονισμό των δραστηριοτήτων των εργαζομένων στη δημόσια διοίκηση, που προϋποθέτει τον ακριβή καθορισμό των λειτουργικών κλάδων του κορμού της δημόσιας διοίκησης, την ομαδοποίηση (σε σειρά ή παράλληλη) των εργαζομένων κατά κλάδους, την αποδοχή ενός συστήματος τυπικών σχέσεων (γραμματικές, λειτουργικές, διαπροσωπικές, επιτροπές) και την αναγνώριση των άτυπων σχέσεων μεταξύ των εργαζομένων και, τέλος, την αποδοχή σαν φορέων κύριων λειτουργιών των γενικών διευθύνσεων, με βάση οργάνωση της διοικητικής πυραμίδας την τυπική διεύθυνση (μιας λειτουργική μονάδα της δημόσιας διοίκησης δυναμικού 50-70 υπαλλήλων υποδιαιρούμενη σε 5-6 τμήματα των 8-12 ατόμων) και με καθιερωμένο τον διαρκή επανασχεδιασμό στο έσωτερικό της από κλιμάκια της υπηρεσίας μεθόδων και οργάνωσης (II) με την ένεργοποίηση των εργαζομένων στη δημόσια διοίκηση με τη θέσπιση κινήτρων που θα έχουν σαν βάση τη διερεύνηση των διανθρώπινων σχέσεων στο περιβάλλον εργασίας και θα επηρεάζονται από παράγοντες εξωτερικούς με κοινωνικοπολιτική προέλευση και έσωπεριβαλλοντικούς (εύκαιριων, βάσης, αντίδρασης και κινητήριους) που θα αναφέρονται στη σχέση του ατόμου με την ομάδα και την οργάνωση της.

γ) Ο σχεδιασμός του υλικού περιβάλλοντος των διοικητικών κέντρων θα πρέπει να αποβλέπει στον μετασχηματισμό σε υλικό περιβάλλον των απαιτήσεων που προκύπτουν από την οργάνωση του ανθρώπινου δυναμικού, με στόχο την εξασφάλιση χρονικής και όριακής επάρκειας της δομής τους, ώστε το περιβάλλον να διευκολύνει ή να προσανατολίζει διαχρονικά την ανθρώπινη συμπεριφορά αλλά να μην την καθορίζει με άκαμπτο τρόπο. Ο σχεδιασμός του υλικού περιβάλλοντος των διοικητικών κέντρων εξαρτάται από την εποπτεία από τη διοίκηση της χωροθέτησής τους (κεντρική ή περιφερειακή), των διασυνδέσεών τους με υπερεθνικά κέντρα, λχ. της ΕΟΚ, του πολιτιστικού ρόλου τους σε μία ευρύτερη άστική περιοχή, του κόστους, του χρόνου κατασκευής και συντήρησής τους, της τυπολογίας της κατασκευής και της μορφολογικής προβολής

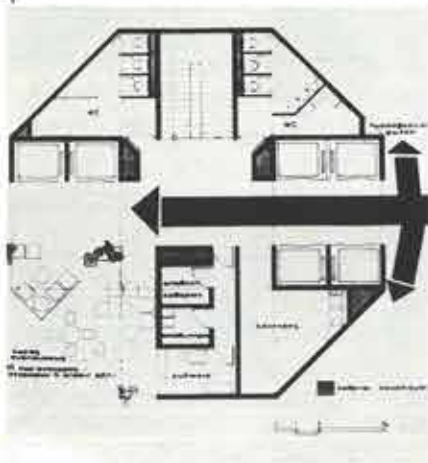
τους, καθώς και των προοπτικών του κρατικού προϋπολογισμού και των εναλλακτικών λύσεων χρηματοδότησής τους.

Η έρευνα γύρω από τον αρχιτεκτονικό χαρακτήρα των διοικητικών κέντρων θίγει προβλήματα σχετικά με:

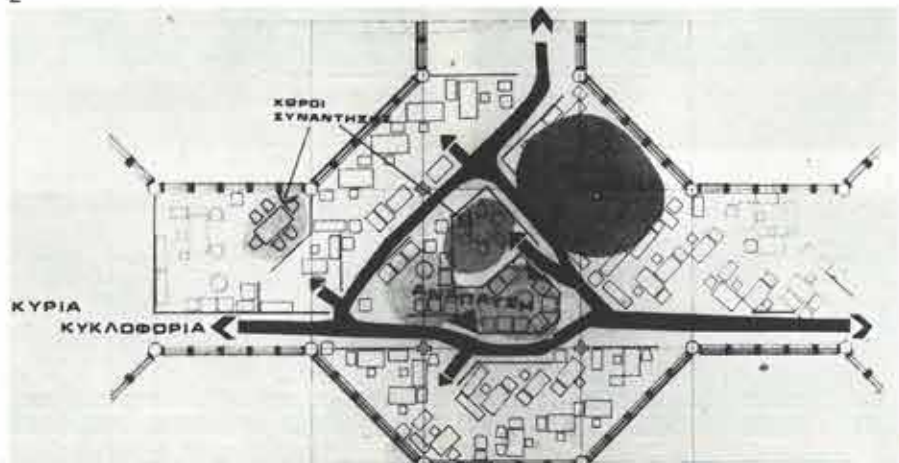
α) την κλίμακα των διοικητικών κέντρων και τα κριτήρια πολεοδόμησης ενός συγκεκριμένου άστικού ιστού,
β) τα κριτήρια διάταξης των κτιριακών όγκων και σχέσης «πλήρους» και «κενού» ή καλυμμένου και υπαίθριου δημόσιου χώρου,
γ) την ευελιξία του δομικού ιστού και την επιλογή της βέλτιστης τεχνολογίας,
δ) τη μορφολογία των διοικητικών κέντρων, βασισμένη στην αρχή της «ανάπτυκτης» αρχιτεκτονικής,
ε) την κτιριολογία των διοικητικών κέντρων και τα κριτήρια επιλογής και σύνθεσης των κατάλληλων οργανωτικών σχημάτων.

Έτσι, (α) ο αρχιτεκτονικός χαρακτήρας των διοικητικών κέντρων προκύπτει από ένα «σύστημα» που περιλαμβάνει: χρήσεις-δράσεις (με βασικό παράγοντα την ανθρώπινη συμπεριφορά), τόπους και υλικά αντικείμενα (κέλυφος, επίπλωση, εξοπλισμό), και δρά με βάση ένα «πρόγραμμα» καθοριστικό ή στοχαστικό (πιθανολογικό). Η έρμηνεία του «συστήματος» και του «προγράμματος» του γίνεται με βάση όρισμένους σχεδιαστικούς κώδικες επίλυσης συμπεριφορικών αντιθέσεων (στον τομέα των διανθρώπινων σχέσεων, των ζωτικών αποστάσεων, των βαθμών ιδιωτικότητας και αναγνωρισιμότητας των χώρων κλπ.) και με βάση τις γραφειοκρατικές ροές στο κυβερνητικό σύστημα ανακύκλωσης και επεξεργασίας των πληροφοριών. Οι ροές αυτές αφενός ρυθμίζουν τις κατανομές και τις άρθρώσεις των εργασιακών ομάδων στον χώρο, δηλαδή τις άρθρώσεις των διοικητικών υπηρεσιών, των υπηρεσιών συνδέσεων και των τεχνικών υπηρεσιών με βάση την ιεραρχική διοικητική διαδικασία, και είναι είτε παράλληλες αν πρόκειται για αυτοτελείς τεχνικές διευθύνσεις, είτε σε σειρά αν πρόκειται για ομαδοποίηση ανάμεσα σε τεχνικές και διοικητικές διευθύνσεις, είτε, τέλος, σε σειρά αν πρόκειται για ομαδοποίηση ανάμεσα σε γενικές διευθύνσεις και στην ιεραρχία ή ανάμεσα σε γενικές διευθύνσεις και στην υπηρεσία μεθόδων και οργάνωσης. Οι γραφειοκρατικές ροές αφετέ-

1

2

ρου έχουν λειτουργική πληρότητα αν στηριχθούν στους φορείς έρευνας και συντονισμού της διοικητικής διαδικασίας που είναι οι υπηρεσίες μεθόδων και οργάνωσης, εκπαίδευσης των δημοσίων υπαλλήλων, κωδικοποίησης και συντονισμού νομοθεσίας και νομολογίας, νομοπαρασκευαστικής εργασίας, μηχανογράφησης, στατιστικής και αρχειοθέτησης, ή οργανωτική ανάπτυξη και η συσχετισμένη ομαδοποίηση των όποιων μετασχημάτισε και τη δομή των δεδομένων κτιριολογικών προγραμμάτων. Τά στοιχεία μίας τοπολογικής οργάνωσης που έτσι προκύπτουν απεικονίζουν διαγραμματικά την κατανομή και ιεράρχηση των κύριων λειτουργικών μονάδων στον χώρο, καθώς και τά κτιριολογικά κριτήρια επιλογής των χρήσεων και υποχρήσεων, μέσο των σχεδιαστικών κωδικών που προσδιορίζουν τους κατάλληλους χώρους και τά σταθερότυπα των κτιριολογικών προδιαγραφών τους.

β) Η κτιριολογική οργάνωση του συστήματος των διοικητικών κέντρων και η μορφολογική τους δομή με κοινά χαρακτηριστικά και αναφορές σε μορφές της ελληνικής παράδοσης (λειτουργικές και συμβολικές) επιβάλλει τη χρήση ενός μέσου οργάνωσης-κυττάρου που να εκπροσωπεί τη βάση της οργάνωσης της διοικητικής πυραμίδας. Σάν κατευθυντήρια μορφή επιλέχθηκε μία μέσου μεγέθους οκταγωνική γραφειακή μονάδα (με ισομήκειες πλευρές 7 μ. και έμβαδό 240-435 τ.μ. χωρίς ή μαζί με τις τέσσερις κεραίες-στοιχεία σύνδεσης που την πλαισιώνουν). Η συνθετική ανάπτυξη αυτού του κυττάρου γίνεται με μία αυστηρή συντακτική δομή βασισμένη στην αρχή της εύελιξίας του δομικού ιστού, στη σχέση καλυμμένου και υπαίθριου δημόσιου χώρου, στην αρχή της ισότροπης ή κατακόρυφης τοπολογικής απεικόνισης στον χώρο της διοικητικής ιεραρχίας, στην αρχή της κλιμακωμένης δημοσιότητας-ιδιωτικότητας και προσανατολισμού στον χώρο, στις προδιαγραφές χωροθέτησης του κανάβου κατακόρυφης (πυρήνες-υποπυρήνες) αλλά και οριζόντιας (έσωτεροι δρόμοι) κίνησης, στις προδιαγραφές που αφορούν τά βάση των γραφειακών χώρων κλπ.

Η αναπτυκτική μορφή που προτείνεται έχει τη δική της αισθητική μίας ελεύθερης και με χαρακτήρα non-finito αρχιτεκτονικής, που έντοτα εξασφαλίζει καθαρές οργανωτικές δομές και αναπτύσσεται ισότροπα στο περιβάλλον με «φυσική» αναγκαιότητα, παραπέμποντας ταυτόχρονα,

ώς προς τη δομή της, σε κρυσταλλικές δομές.

1. Πυρήνας.

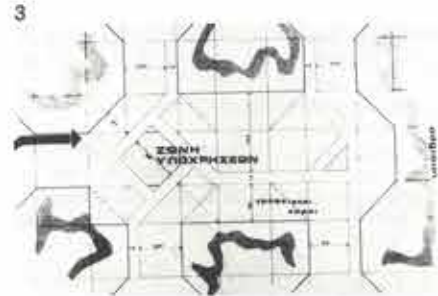
2. Λειτουργία οργανωτικής μονάδας-κυττάρου.

3. «Βάθη» γραφειακού χώρου.

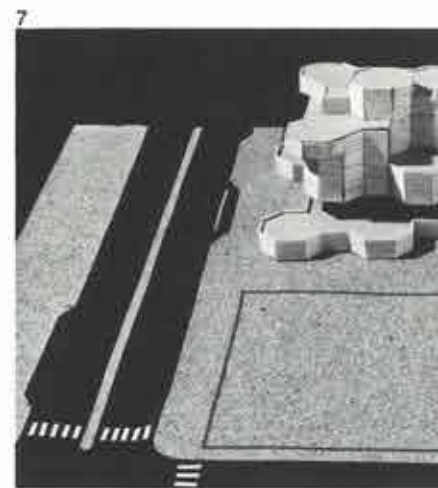
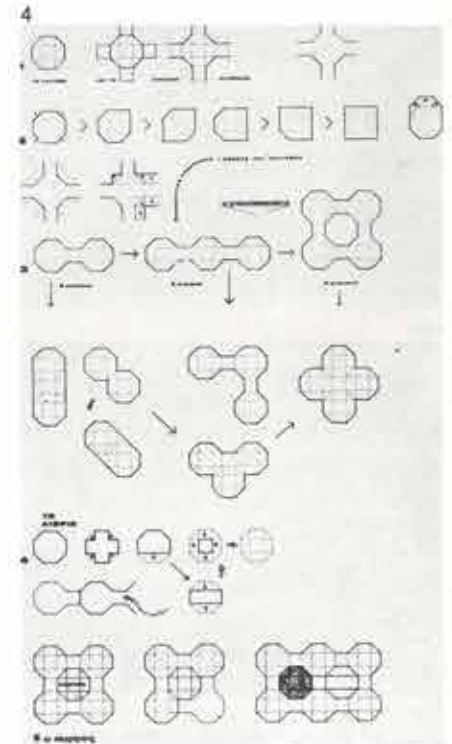
4. Μορφολογία και τυπολογία κελύφους.

5. Ύπουργείο Γεωργίας.

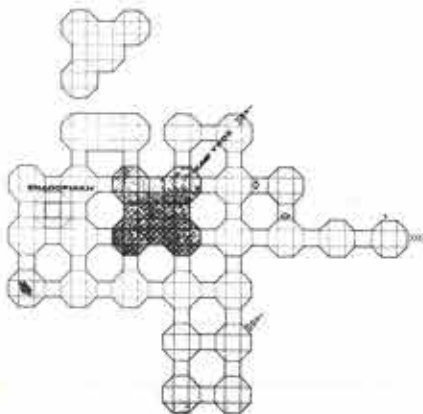
6. Η συνδυαστική και οι δυνατότητες επέκτασης του κελύφους.

7. Ύπουργείο Δικαιοσύνης.

6

7

Θεωρητικό πλαίσιο αναφοράς**1. Μορφή**

Αναγνωρίστηκε η συμβολή ενός κτιρίου στον επηρεασμό του χτισμένου περιβάλλοντος στις τρεις βασικές κλίμακες:

- της πόλης (συνδυασμός οικοδομικού τετραγώνου με τον ανοιχτό χώρο),
- του άμεσου περιβάλλοντος (πλαίσιο μέσα στο οποίο το κτίριο θα δημιουργήσει άμφιδρομες αλληλοεπιδράσεις στο περιβάλλον),
- του κτιρίου (σε συσχέτιση με τα συντακτικά στοιχεία του παρελθόντος που διαμορφώνουν αναγνωρίσιμες τυπολογίες).

2. Οργάνωση-λειτουργία-έσωτερικό περιβάλλον

Τό ύπουργείο, σαν ένα κατά κύριο λόγο κτίριο γραφείων, εξετάστηκε με τις αντίληψεις οργανωτικής διάρθρωσης που επικρατούν σήμερα, σαν ένα διάγραμμα ροής εργασίας με άμεση τη «νησίδια εργασία» κάθε εργαζομένου και στόχο την ποιότητα του συνολικού περιβάλλοντος του γραφειακού χώρου.

Στο πλαίσιο αυτό έγινε αξιολόγηση από την άποψη του αριθμού των ορόφων και του τύπου διάταξης (πραγματική επίκοινωνία εργαζομένων και ροή εργασίας), με βάση τους τρεις βασικούς τύπους διάταξης (cellular, open και highline landscaped plan) σε συσχέτιση με τις παραμέτρους ηχητικής και οπτικής μόνωσης, οικονομίας χώρου, επίκοινωνίας κλπ., καθώς και των παραγόντων που επιδρούν στο έσωτερικό περιβάλλον (θερμοκρασία, άερισμός, υγρασία, φωτισμός, ακουστική κλπ.).

3. Κατασκευή-κόστος

Έγινε μία καταρχήν αναγνώριση της σχέσης κατασκευής-κόστους σε συνδυασμό με τη χρήση βιομηχανοποιημένων στοιχείων μαζικής παραγωγής (προκατασκευή), σε κανάβους υλικών, παραγωγής, μεταφοράς, συναρμολόγησης, χώρων εξοπλισμού κλπ.

Ανάλυση δεδομένων**1. Πολεοδομική και κυκλοφοριακή ένταξη των οικοπέδων**

Επειδή η ολοκλήρωση της κατασκευής των υπουργείων προβλέπεται σε μία περίοδο ως το 2000, τὰ πέντε προτεινόμενα οικόπεδα εξετάστηκαν μέσα στο πλαίσιο του ρυθμιστικού σχεδίου για την πρωτεύουσα του 2000.

Από πολεοδομική σκοπιά ενθαρρύνεται η προσπάθεια ανάδειξης των μελλοντικών υπουργείων σαν πόλιν αναφοράς και αναγνωρισιμότητας σε σχέση με τη διαφορετική ποιότητα του περιβάλλοντος.

Όσον αφορά την κυκλοφοριακή ένταξη των οικοπέδων επισημαίνονται τόσο το νέο οδικό πλαίσιο των ελεύθερων λεωφόρων, όσο και οι δυνατότητες που θα προσφέρουν οι νέες γραμμές του μετρό.

2. Ανάλυση προγραμματικών δεδομένων

Σε μία πρώτη προσέγγιση διατυπώνεται το πλαίσιο σχετικό με τη διάρθρωση, τον ρόλο και τη λειτουργία των υπουργείων, με τη σύνταξη ενός γενικού οργανογράμματος και ενός γενικού λειτουργικού διαγράμματος και με ομαδοποίηση των επιμέρους στοιχείων του προγράμματος (πολιτική διοίκηση, παραύπουργικές υπηρεσίες, διοικητικές μονάδες κλπ.).

Προτάσεις**1. Γενικά**

Επισημαίνονται οι παράγοντες που προσδιορίζουν τὰ κτιριολογικά προγράμματα σύμφωνα με τις (σημερινές και μελλοντικές) εξελίξεις στην οργάνωση, στον τρόπο λειτουργίας (ένδογενείς παράγοντες), στην τεχνολογία και στο κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον των δημόσιων υπηρεσιών (έξωγενείς παράγοντες).

Προσδιορίζονται ακόμα οι βασικότερες σταθερές που είναι:

- η βελτίωση του βαθμού παραγωγικότητας των δημόσιων υπηρεσιών, που αντικατοπτρίζει το μέγεθος και την ποιότητα της παροχής υπηρεσιών και εξαρτάται από την εξοικονόμηση πόρων με την ταυτόχρονη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου,
- οι τεχνολογικές εξελίξεις στα επόμενα 30 χρόνια με τη χρήση ηλεκτρονικών υπολογιστών, που θα έχουν σαν αποτέλεσμα την ύπαρξη μίας κεντρικής υπηρεσίας μηχανογράφησης για όλα τὰ ύπουργεία και τη λόγω αυτής εξοικονόμηση πόρων και μεταβολή της έσωτερικής διάρθρωσης των δημόσιων υπηρεσιών,
- οι συνέπειες της ένταξης στην ΕΟΚ που θα διευρύνει τις αρμοδιότητες των ύπουργείων και θα μεταβάλει τις διαδικασίες και τη διάρθρωση του προσωπικού ανά-

λογα με τὰ κοινοτικά πρότυπα.

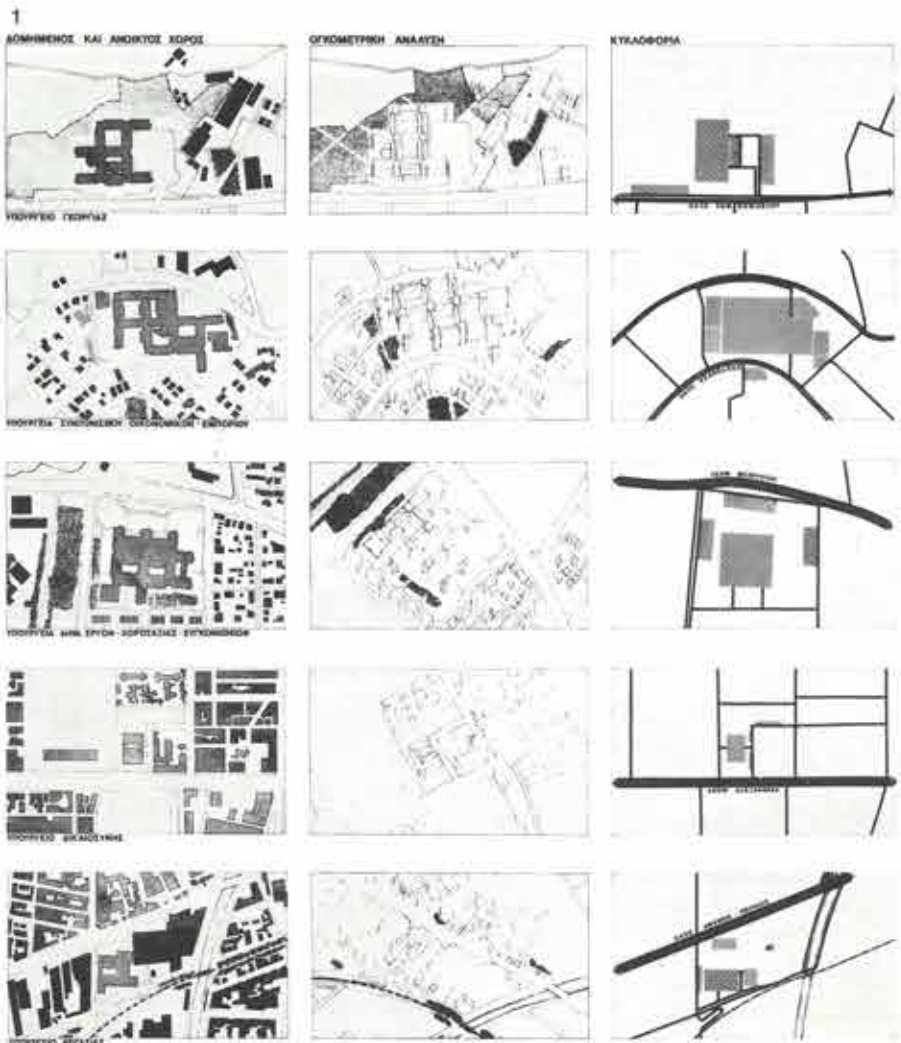
2. Δομή προγράμματος. Παραδοχές

Η κατάστρωση της δομής του προγράμματος βασίστηκε στην ομαδοποίηση των πραγματικών δεδομένων (αριθμός υπαλλήλων, ωφέλιμη επιφάνεια, ειδικές σχέσεις, περιγραφή χώρου) σε σχέση με την ιεράρχηση των λειτουργιών (πολιτική διοίκηση, παραύπουργικές υπηρεσίες, διοικητικές μονάδες, μονάδες αποθήκευσης-έπεξεργασίας-ανάπαραγωγής-διακίνησης πληροφοριών, χώροι γενικής εξυπηρέτησης-βοηθητικοί χώροι).

Εξετάστηκαν ακόμη οι χώροι κυκλοφορίας και στάθμευσης οχημάτων των υπαλλήλων και των επισκεπτών στο πλαίσιο των νέων συγκοινωνιακών έργων και οι μελλοντικές θεωρήσεις της κατανομής του μεταφορικού έργου.

3. Αρχιτεκτονική διάταξη

Η ιδεατή βέλτιστη επιφάνεια που θα εκπληρώνει τις βασικές απαιτήσεις (γραφειακή μονάδα) εξετάστηκε σε συνδυασμό με τις ανάγκες για κυκλοφορία και εξυπηρέτησης (πυρήνας). Στη διαμόρφωση της «γραφειακής μονάδας» και του «πυρήνα» καθοριστικό ρόλο παίζουν τὰ οργανωτικά σχήματα, τὸ έσωτερικό περιβάλλον, ἡ λει-

Τεχνικό γραφείο TEAM. Μελετητές: Σ. Έμμανουηλίδου και Γ. Καρανίκας, αρχιτέκτονες-πολεοδομοί, και Β. Μπακαγιάννης και Α. Berler, αρχιτέκτονες. Ειδική μελετητής: Δ. Γουσέτης, πολιτικός μηχανικός, Σ. Λιβαδάς και Β. Τσάκωνας, ηλεκτρολόγοι-μηχανολόγοι. Συντονιστής Ι. Φιλαίτης. Υπεύθυνοι σχεδίασης: Δ. Κουλιάδης, Κ. Καλλιμάνη και Α. Στεργιοπούλου. Συνεργάτες: Μ. Άντωνοπούλου, κοινωνιολόγος, Ν. Βελιανίτης, συγκοινωνιολόγος, Γ. Τρουλινός, αρχιτέκτων, Δ. Τσουκαλάς, οικονομολόγος και Α. Χόπογλου, αναλυτής συστημάτων

Τό πρόβλημα τής στέγασης των κεντρικών υπηρεσιών των υπουργείων αντιμετωπίστηκε σαν ένα πρόβλημα που η λύση του ξεπερνάει τα συμβατικά πλαίσια και τα συνηθισμένα εργαλεία του αρχιτέκτονα. Έτσι, επισημάνθηκε η έλλειψη απαιτούμενων στοιχείων, πλήρων και επιξεργασμένων, καθώς και η πολυμορφία των παραγόντων που επιδρούν στη λύση του. Η πρόταση που διαμορφώθηκε με επίκεντρο τη διαδικασία αρχιτεκτονικού και πολεοδομικού σχεδιασμού προσανατολίστηκε περισσότερο σε μία συνολική μεθοδολογική βάση επίλυσης του προβλήματος παρά σε μία μονοσήμαντη κτιριολογική λύση. Με αυτό τον τρόπο οι λύσεις που περιγράφουν τα σχέδια και τα προπλάσματα αποτελούν μία εύκολα αντιληπτή εικόνα των συνεπειών που μπορεί να έχουν διαφορετικές χωροταξικές, πολεοδομικές, κτιριολογικές, οικονομικές και πολιτικές αποφάσεις στην τελική σύνθεσή τους. Η συνθετική αυτή διαδικασία επαναπροσδιόρισε και τον ρόλο του αρχιτέκτονα στην αποτελούμενη από πολλές ειδικότητες ομάδα μελέτης.

Χωροθέτηση

Τό θέμα τής χωροθέτησης των υπουργείων ήταν από την αρχή βεβαρωμένο από την επιλογή οικοπέδων με μοναδικό κριτήριο τή διαθεσιμότητά τους. Έτσι η θέση τους στο Λεκανοπέδιο, τό μέγεθος και

η σχέση τους με τήν άμεση περιοχή ήταν στοιχεία που καθορίστηκαν από πριν, φαινομενικά τουλάχιστο, με τυχαίο τρόπο. Φανερό ήταν η αποκεντρωτική κατεύθυνση που δόθηκε σε συνδυασμό με τό πρόσφατο πολυκεντρικό μοντέλο ανάπτυξης που προτείνει τό ρυθμιστικό σχέδιο τής 'Αθήνας. Έντοπίστηκε ό σημαντικός ρόλος που μπορεί να παίξει τό πρόγραμμα στέγασης των υπουργείων σαν μέσο υλοποίησης των στόχων του ρυθμιστικού σχεδίου. Η επέμβαση αυτή μπορεί να δημιουργήσει σημαντικούς πόλους έλξης στά έννεα διαμερίσματα και στά αντίστοιχα πολεοδομικά κέντρα τους. Ό συντονισμός με τό ρυθμιστικό σχέδιο ήταν και αυτός τυχαίος, μία και ό σημαντικός όγκος των κτιρίων προβλέπεται σε θέσεις των σημερινών κυκλοφοριακών αξόνων των βόρειων προαστίων.

Συγκοινωνιακή ένταξη

Μία και η φύση τής λειτουργίας των υπηρεσιών των υπουργείων απαιτεί εξυπηρέτηση σε κλίμακα πόλης που παρουσιάζει προβληματικές αιχμές, θεωρήθηκε απαραίτητη η εξυπηρέτηση από σταθμούς μετρό. Η θέση του Υπουργείου Γεωργίας δέν προβλέπεται να έχει μετρό, ενώ για τό μεγάλα συγκροτήματα Καλογρέζας και Χολαργού προβλέπεται μετρό, στην καλύτερη περίπτωση στη δεύτερη φάση ανάπτυξης του συστήματος.

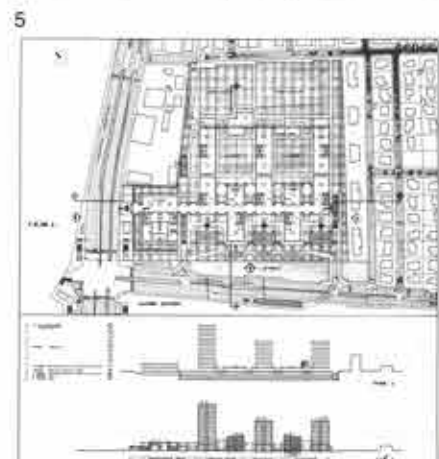
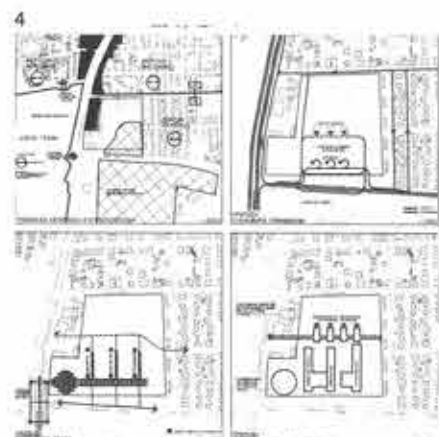
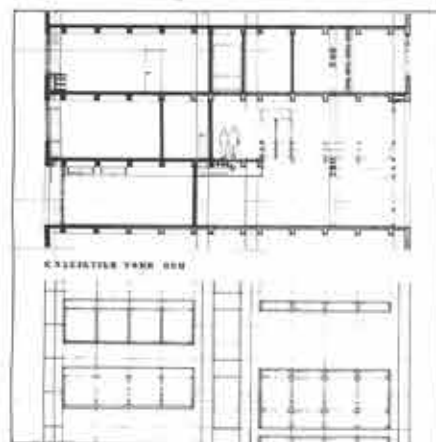
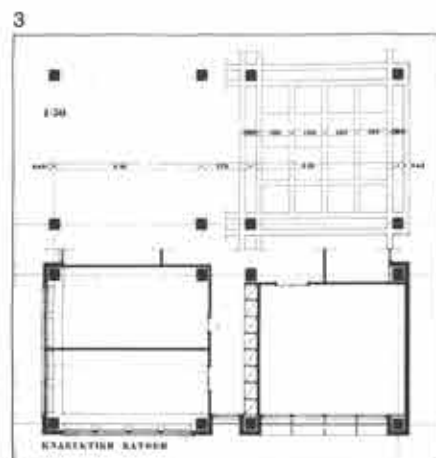
Διαμορφώθηκε με αυτά τά δεδομένα συνολικό σχήμα συγκοινωνιακής εξυπηρέτησης για κάθε συγκρότημα, που βασίζεται στον προβλεπόμενο συνδυασμό μέσων, τό οποίο τελικά προσδιορίζει και ποσοτικά τίς επιβαρύνσεις στά διαφορετικά μέσα, καθώς και τίς κτιριολογικές απαιτήσεις για χώρους στάθμευσης. Η ανάλυση υπέθεσε πλήρη ανάπτυξη των σχεδιαζόμενων συγκοινωνιακών μέσων κατά τήν έναρξη λειτουργίας των συγκροτημάτων.

Κτιριακή λειτουργική διάρθρωση

Καθορίστηκαν δύο σημαντικές προγραμματικές ένότητες: οι γραφειακοί χώροι και οι λειτουργίες υποδομής και εξυπηρέτησεων. Ένώ οι γραφειακοί χώροι κατανέμονται καθ' ύψος σε λειτουργικά αποδοτικούς χώρους, οι λειτουργίες υποδομής τοποθετούνται στό ίσόγειο, έχουν πιο ελεύθερο χαρακτήρα, είναι χώροι δημόσιοι και συνδέονται λειτουργικά με τήν άμεση περιοχή. Με αυτό τον τρόπο τό δημόσιο κτίριο έντάσσεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο και διαφοροποιείται σε χαρακτήρα από τό μεγαθήριο-κτιριακό συγκρότημα γραφείων.

Κτιριοδομικό σύστημα

Τό κτιριοδομικό σύστημα βασίζεται σε ένα διπλό κάναβο στόν οποίο η κύρια διάσταση 8,10 μ. ανταποκρίνεται στις λειτουργικές ανάγκες των χώρων και η μικρή διά-

σταση 2,71 μ. έχει τις δυνατότητες σωστής εσωτερικής κυκλοφορίας, κατακόρυφης και οριζόντιας ανάπτυξης τεχνικών εγκαταστάσεων και εξυπηρέτησης βοηθητικών χώρων. Ο κατασκευαστικός κάναβος επιτρέπει ευελιξία στην παραγωγή κτιριακών όγκων, οικονομικές διατάξεις γραφειακών χώρων με βάση τα 8,00 τ.μ. ωφέλιμου γραφειακού χώρου, εξασφαλίζει ευνοϊκό βάθος φυσικού φωτισμού, καθώς και ενεργειακά οικονομική αναλογία έμβαδου όροφου προς ανάπτυγμα εσωτερικού περιβλήματος. Παράλληλα προσφέρεται για εφαρμογή προκατασκευής ή και μικτού συστήματος κατασκευής.

Προγραμματισμός Έργου

Τό ύψος του προϋπολογισμού, καθώς και η ανάγκη σταδιακής κατασκευής και ορθολογικής μεταστέγασης των υπηρεσιών, απαιτεί αυστηρό προγραμματισμό που να περιλαμβάνει συνδυασμένη ανάλυση κόστους/οφέλους του έργου. Ο χρονικός προγραμματισμός και η μέθοδος χρηματοδότησης είναι καθοριστικοί παράγοντες για τον προσδιορισμό του βαθμού στον οποίο απαιτείται και είναι εφικτή η προκατασκευή.

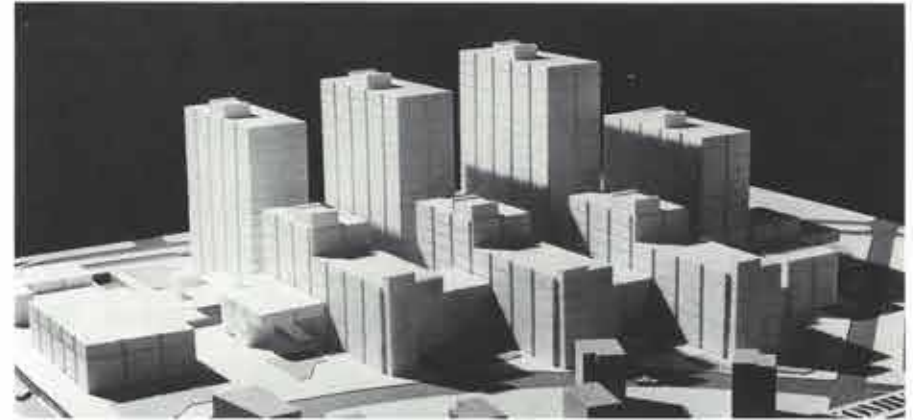
Έκτός από την παραπέρα έμβάθυνση στό πρόβλημα, η τελική επίλυση απαιτεί σημαντικές αναθεωρήσεις των αρχικών δεδομένων. Απαιτείται άμεσα μία λεπτομερειακή μελέτη αναδιοργάνωσης των υπηρεσιών των υπηρεσιών ώστε τα λειτουργικά προγράμματα να μην απεικονίζουν τη σημερινή έλλειψη συντονισμού και αποδοτικότητας της δημόσιας διοίκησης. Απαιτείται επίσης η αναθεώρηση των θέσεων των οικοπέδων Καλογρέζας (οικονομικά υπουργεία) και Λυκόβρυσης (Υπουρ-

γείο Γεωργίας), που παρουσιάζουν δυσεπίλυτα προβλήματα, καθώς και η επανεξέταση των υπόλοιπων θέσεων σε σχέση με το ρυθμιστικό σχέδιο. Αν το πρόγραμμα στέγασης των υπηρεσιών δεν ακολουθήσει ορθολογική ανάπτυξη, συντονισμένη με την προαστιακή ανάπτυξη της Αθήνας, η κατεύθυνση της αποσκέπωσης θα προσφέρει όλα τα μειονεκτήματα έλλειψης υποδομής και λειτουργικότητας χωρίς τα πλεονεκτήματα του κέντρου της πόλης, που προτείνεται να εγκαταλείψουν τα υπουργεία.

1. Χωροταξική ένταξη. Τάσεις ανάπτυξης.

2,3. Κτιριοδομικό σύστημα.

7

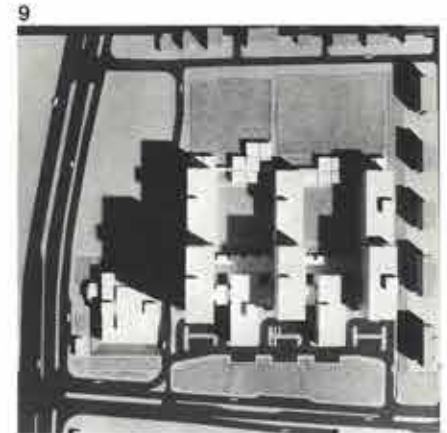
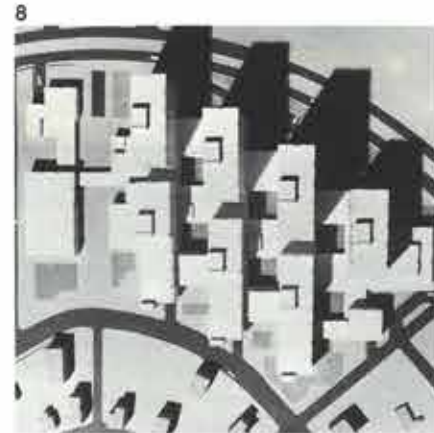
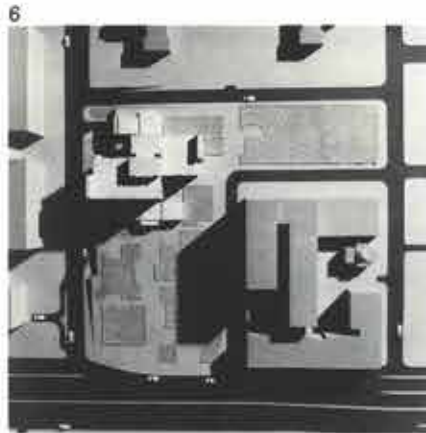
4. Πολεοδομική ένταξη. "Άμεση περιοχή Υπουργείων Δημοσίων Έργων, Συγκοινωνιών και Χωροταξίας.

5. Γενική κτιριοδομική πρόταση Υπουργείων Δημοσίων Έργων, Συγκοινωνιών και Χωροταξίας.

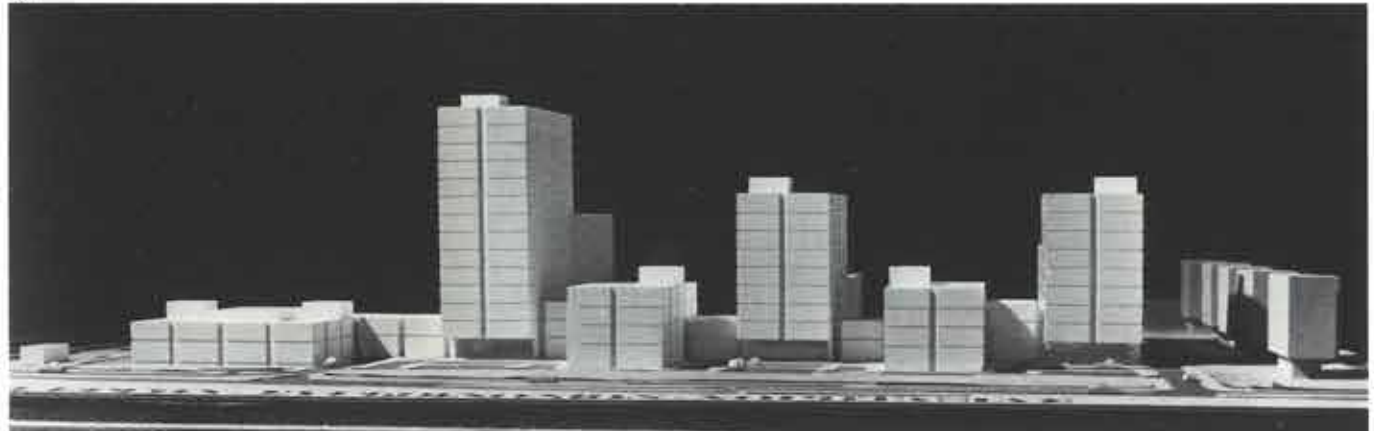
6. Υπουργείο Δικαιοσύνης.

7,8. Υπουργεία Συντονισμού, Οικονομικών και Έμπορίου.

9, 10. Υπουργεία Δημοσίων Έργων, Συγκοινωνιών και Χωροταξίας.

10

Όμάδα μελέτης: αρχιτεκτονική ομάδα «Άλαλτός» (αρχιτέκτονες Κ. Λάμπρου, Ν. Μάρδα και Κ. Μωραΐτης) και αρχιτέκτονας Α. Αναστασόπουλος. Ειδικοί συνεργάτες: Π. Μοσχοβίτης, ενεργειακός μηχανικός, Π. Ψυχογιός, πολιτικός μηχανικός, Σ. Κωνοταντάκου, ζωγράφος-σκηνογράφος. Συνεργάστηκαν: Π. Πανέτσος, Ρ. Κουδουνάρη, Γ. Γκίλιας, Α. Κυράνης, Γ. Λιγνός και Μ. Τσακυρέλλη, αρχιτέκτονες, Α. Τσουκαλάς, φοιτητής πολιτικός μηχανικός και Λ. Μουλοπούλου, ύπομηχανικός

Η κατασκευή στην περιοχή της πρωτεύουσας πέντε συγκροτημάτων ύπουργείων, από τα όποια τα μεγαλύτερα θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν επεικώς γιγαντιαία, προϋποθέτει έναν ευρύτερο κοινωνικό και διεπιστημονικό προβληματισμό, πέρα από τα όρια της αρχιτεκτονικής πρακτικής. Η ομάδα μελέτης θεώρησε πάντως σκόπιμο να ξεπεράσει τις επιφυλάξεις της για την έλλειψη επαρκούς τεκμηρίωσης, για τη μεγάλη κλίμακα κατασκευής και για τους γραφειοκρατικούς μηχανισμούς που πρόκειται να στεγαστούν στα κτίρια και να συμμετάσχει στον διαγωνισμό, διατυπώνοντας όμως την άποψη ότι η μελέτη συγκροτημάτων με άσυνθηστο μέγεθος θα πρέπει να χαρακτηρίζεται ιδιαίτερα από την κοινωνική της συνέπεια. Έτσι, η μελέτη αντιμετώπιστηκε όχι σαν απλή έκφραση των σημερινών συνθηκών του ελληνικού χώρου, αλλά σαν κοινωνική πρόβλεψη, σαν προβολή στο μέλλον, που να δικαιολογεί και να διασφαλίζει μακροπρόθεσμα τό τεράστιο κοινωνικό κόστος που απαιτείται για την πραγμάτωση του έργου.

Τό πρώτο τμήμα της μελέτης περιλαμβάνει τις συνθήκες και τις δυνατότητες κυκλοφοριακής σύνδεσης των συγκροτημάτων με τα ευρύτερα δίκτυα της πρωτεύουσας, καταλήγοντας τόσο σε ειδικές συγκοινωνιολογικές προτάσεις (χρήση μετρό, χρήση ειδικών λεωφορείων, αυτοοργάνωση υπαλλήλων με κατάλληλα μέτρα του δημοσίου), όσο και σε γενικότερες οργανωτικές προτάσεις που αφορούν τό ώραριο λειτουργίας των υπηρεσιών (ώρες

προσέλευσης, συνεχές ώραριο). Για την καλύτερη τεκμηρίωση των συγκοινωνιολογικών προτάσεων εξετάστηκε ένδεικτικά, σαν «πρότυπο» για διεξοδικότερη έρευνα που πρέπει να προηγηθεί της τελικής φάσης του έργου, η σημερινή κατάσταση στο Λεκανοπέδιο των κατοικιών δειγματοειδώς υπαλλήλων.

Στό καθαρά λειτουργικό επίπεδο της μελέτης, αντιμετώπιστηκε καταρχήν η ανάγκη μιάς ένκευς οργάνωσης των δεδομένων του αγωνοθέτη ώστε να υπάρξει η δυνατότητα ενιαίας λειτουργικής έκφρασης όλων των ύπουργείων. Η οργάνωση που προτάθηκε προϋποθέτει την έκτεταμένη χρήση μηχανογράφησης με σκοπό τη βαθμιαία απλούστευση και αποσυμφόρηση των υπηρεσιών. Γενικά τά κτίρια σχεδιάστηκαν όχι σαν κλειστές άπροσπέλαστες περιοχές της έκτελεστικής εξουσίας, αλλά σαν «άνοιχτά», ζωντανά συγκροτήματα που θα μπορούσαν, τμηματικά τουλάχιστο, να «καταληφθούν» από τους κατοίκους των γύρω κοινοτήτων. Η εξέλιξη αυτή εμφανίζεται ιδιαίτερα επιθυμητή, αν ληφθεί ύπόψη πως μεγάλο τμήμα του συνολικού όγκου περιλαμβάνει μη γραφειακούς χώρους (άμφιθέατρα, αίθουσες έκδηλώσεων, έστιάτορια, νηπιαγωγεία, παιχνοδότους, χώρους πρασίνου, άκμα και έμπορικους πυρήνες) άπαραίτητους για την έξυμπρήτηση των υπαλλήλων, που θα παραμένουν άχρησιμοποίητοι για μεγάλες περιόδους της ήμέρας. Σε ευρύτερο επίπεδο, η άποψη αυτή σημαίνει μιά όρθολογικότερη και κοινωνικά συνεπέστερη χρήση του προϋπολογισμού κατα-

σκευής.

Στό κτίριο του Ύπουργείου Δικαιοσύνης ειδικά, όπως φαίνεται και στο αντίστοιχο σχέδιο, τό μεγάλο έμβασό του οικόπεδου και η θέση του προσφέρουν την εύκαιρία για την παράλληλη πρόταση κατασκευής ενός πολιτιστικού και έμπορικού κέντρου στο πίσω τμήμα του οικόπεδου, με τη διατήρηση και έπαναχρησιμοποίηση δύο προσφυγικών πολυκατοικιών που ό κοινωνικός και πολεοδομικός τους χαρακτήρας άξιζει, πιστεύουμε, να μη λησμονηθεί.

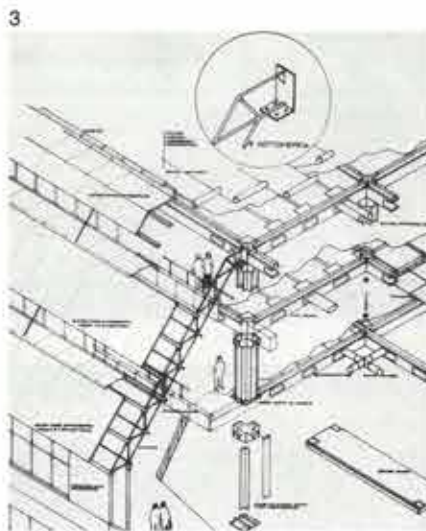
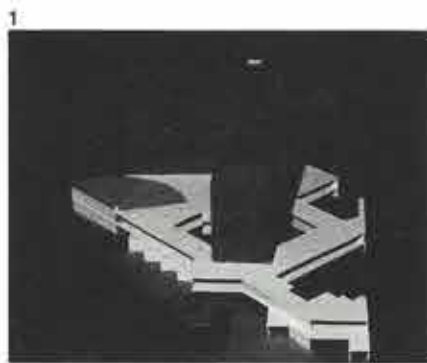
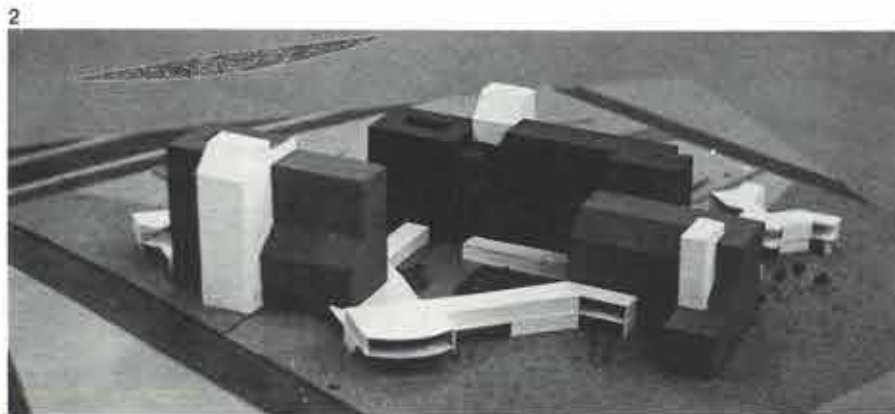
Άνάλογες προτάσεις καθόρισαν τις τεχνολογικές επιλογές της μελέτης. Προτάθηκε ένα εύελικτο σύστημα προκατασκευής, ένα βασικό «λεξιλόγιο» κατασκευαστικών στοιχείων, που από τη φύση των άρχων του δέν όδηγεί άναγκαστικά σε μιά παραθετική μονοτονία, αλλά επιτρέπει συνθετικά πλουσιότερα αποτελέσματα. Έγινε προσπάθεια με τον τρόπο αυτό να συνδυαστεί η οικονομικοτεχνική βελτιστοποίηση με αντιληπτικά πετυχημένα μορφολογικά αποτελέσματα. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στην ενεργειακή μηχανολογική οργάνωση των κτιρίων: η κατασκευή μεγάλης κλίμακας έργων πρέπει να σέβεται την οικολογικά «βεβαρυμένη» πραγματικότητα της πρωτεύουσας και να αντιμετώπιζει τις ενεργειακές δαπάνες με διάθεση εξοικονόμησης και όρθολογικότητας. Μελετήθηκε λοιπόν η χρήση ήλιακών συλλεκτήρων και η έφαρμογή συστημάτων όλικής χρησιμοποίησης της ενέργειας, που η έπιλογή τους έπηρεασε σημαντικά τη μορφή, τη συσχέτιση και τον προσανατολισμό των κτιριακών όγκων.

1. Ύπουργείο Γεωργίας.

2. Ύπουργεία Συγκοινωνιών, Δημοσίων Έργων και Χωροταξίας.

3. Κατασκευαστικό άξονομετρικό.

4. Ένδεικτική κάτοψη οργάνωσης όρόφου.

'Από μορφολογική άποψη, «πολεοδομικά συγκροτήματα» του όγκου των προτεινόμενων εξελίσσονται αναγκαστικά σε σημεία αναφοράς του περιβάλλοντος. 'Απαιτείται λοιπόν συνειδητή προσπάθεια έλέγχου του αντίληπτικού αποτελέσματος. 'Απαιτείται επίγνωση του γεγονότος πως η «οπτική ρύπανση» δεν παρακάμπτεται με την παραθετική απόδοση της «πρακτικής» λειτουργίας. Οι αντίληπτικές σχέσεις στον χτισμένο χώρο, έστω και αν δεν είναι κυρίαρχες, είναι νομίζουμε ικανές να ευνόησουν ή να «καταστείλουν» κοινωνικές σχέσεις. Δόθηκαν λοιπόν στα συγκροτήματα ανοιχτές μορφές, ώστε να ευνόηθεί η είσοδος κοινοτικών χρήσεων, έγινε ιδιαίτερη προσπάθεια «συνθετικής» αντιμετώπισης, για να ξεπεραστεί η ένοχλητική παραθετική μονοτονία, και επιχειρήθηκε μία «άσκηση ύφους», που να προσφέρει σε μεγάλα κτίρια μία επιθυμητή πολυπλοκότητα και να μειώνει αντίληπτικά την κλίμακα σχεδιασμού τους.

'Εσωτερικά έγινε προσπάθεια μεταβολής της τρέχουσας ελληνικής πραγματικότητας των δημόσιων χώρων γραφείων. 'Η ελεύθερη διαμόρφωσή τους, οι περιοχές φυσικού πρασίνου που παρεμβάλλονται και η πρόταση διαμόρφωσης μουσικού περιβάλλοντος έργασίας, κρίθηκαν κατά περίεργο τρόπο από την επιτροπή σαν «ιδεαλιστικές» προτάσεις (μέ την έννοια των άπραγματοποίητων). Μέ τον ίδιο τρόπο κρίθηκαν οι προτάσεις για εύελικτη προκατασκευή και για την ενεργειακή πολιτική των κτιρίων.

'Η ομάδα μελέτης, χωρίς να διεκδικεί μία άποστομωτική έμπειρία σε αντίστοιχα συγκροτήματα, θεωρεί τουλάχιστον ήττοπαθή την επίσημη στάση που θεωρεί άπραγματοποίητες στην 'Ελλάδα για την προσεχή δεκαετία (χρόνος ολοκλήρωσης των έργων) τεχνολογικές εφαρμογές δε-

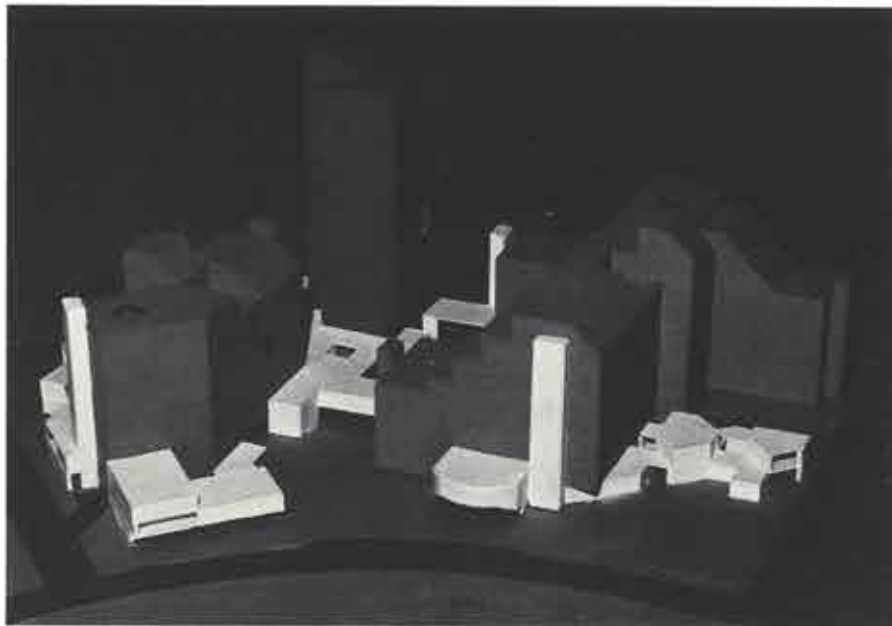
δομένες ήδη για άλλες χώρες της Δυτικής Εύρώπης (βλ. Πανεπιστήμιο Καμπιένης στη Γαλλία, 1972-1976, και συμπεράσματα Σεμιναρίου 'Εφαρμογών 'Ηλιακής 'Ενέργειας του Συλλόγου Μηχανολόγων-'Ηλεκτρολόγων, 'Οκτώβριος 1979). 'Η όρθολογικότερη νομίζουμε διάθεση είναι αυτή που θα έσωζε τα προτεινόμενα συγκροτήματα από την πρόωρη κοινωνική και τεχνολογική γήρανση, άμεση συνέπεια μιάς τάσης τριτοκοσμικής παρελθοντολογίας.

5. 'Υπουργεία Συντονισμού, 'Οικονομικών και 'Εμπορίου.

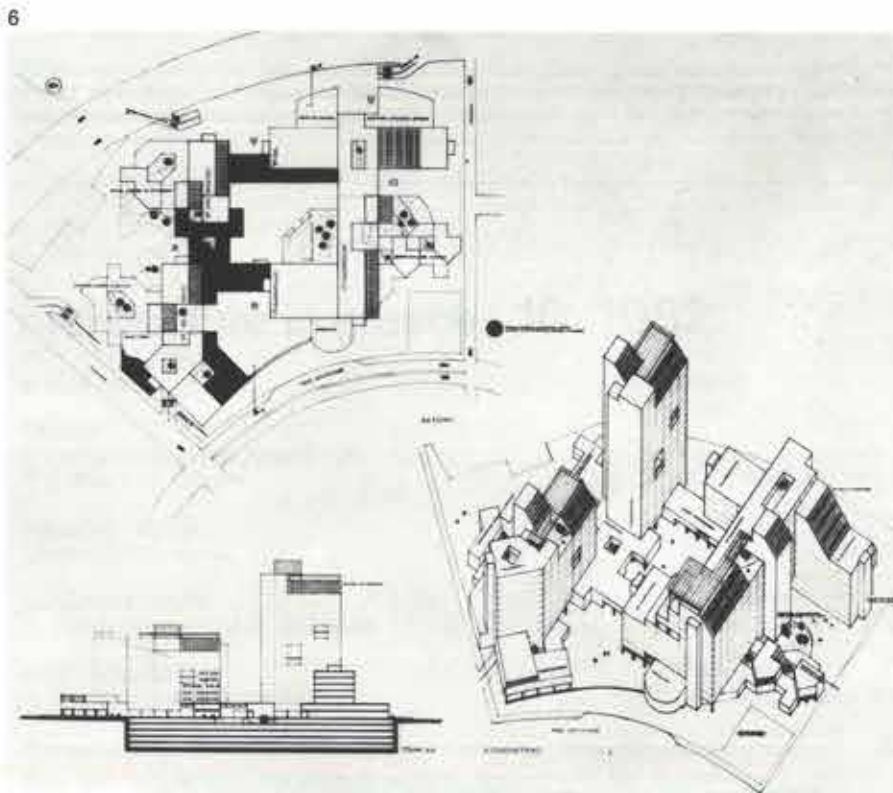
6. 'Υπουργεία Συντονισμού, 'Οικονομικών και 'Εμπορίου. Γενικά σχέδια.

7. 'Υπουργείο Δικαιοσύνης. 'Αξονομετρικό.

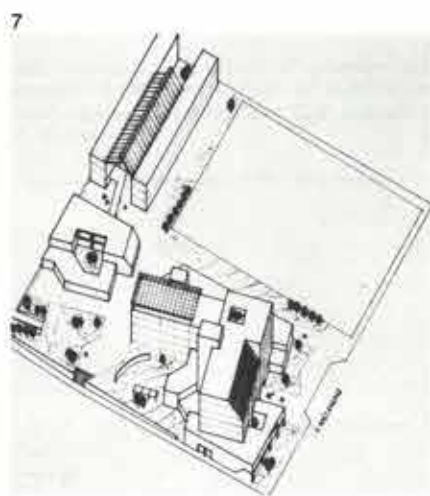
8. Γενικές άρχές.

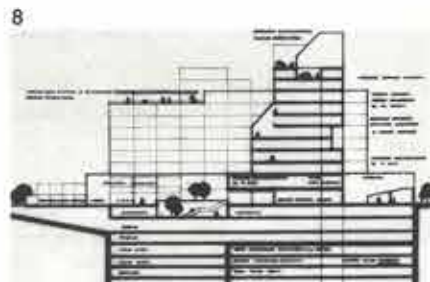
5

6

7

8